

W ZESZYCIE

Joanna Bartkiewicz, Agnieszka Rybowska (Gdynia)
Analiza wybranych postaw i zachowań żywieniowych młodzieży szkół średnich
w aspekcie miejsca zamieszkania

Rafał Bernat (Toruń)
Selektywne stosowanie zasady in dubio pro tributario w kontekście zakazu przyznawania pomocy publicznej

Dariusz Budelewski (Ostrołęka)
Rozwój ruchu ludowego w powiecie makowskim w latach 1918–1939

Arkadiusz Dudziak (Olsztyn)
Perswazyjne uwarunkowania komunikacji wizerunkowej w koncepcji Johna O'Shaughnessy
i Nicholasa Jacksona O'Shaughnessy

Jan Gancewski, Joanna Elżbieta Śliczyńska (Olsztyn)
Kultura materialna na wybranych zamkach krzyżackich w świetle inwentarzy zawartych w Ostpreussische Folianten
i Ordens Brief Archiv zachowanych w Geheimen Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem

Maciej Kledzik (Olsztyn)
Generał Jan Zygmunt Skrzyński w roli głównodowodzącego armią Królestwa Belgii (styczeń–czerwiec 1839)

Юлия Котелянец (Ukraina)
Формирование толерантности у будущих бортинженеров при изучении английского языка

Mykola Kurach (Ukraina)
Methodological aspects of forming the technologies teachers' to-be artistic-projective knowledge and skills

Jacek Woźniak (Warszawa)
Realizm krytyczny jako paradygmat w naukach o zarządzaniu

zeszyty

naukowe

OSTOŁĘCKIEGO TOWARZYSTWA NAUKOWEGO
OSTOŁĘKA 2015

OSTROŁĘCKIE TOWARZYSTWO NAUKOWE
im. Adama Chętnika

ZESZYTY NAUKOWE

OSTROŁĘCKIEGO TOWARZYSTWA NAUKOWEGO

XXIX

Redaktor naczelny
Janusz Gołota

OSTROŁĘKA 2015

Naukowa Rada Redakcyjna

prof. dr hab. Andrzej Skrzypek, prof. dr hab. Andrzej Staniszewski,
prof. dr hab. Henryk Stroński – Ukraina, prof. dr hab. Norbert Kasperek,
ks. prof. dr hab. Wojciech Guzewicz, prof. dr Juan Antonio Ruiz Dominguez – Hiszpania,
prof. Alvydas Nikžentaitis – Litwa, prof. Roman Zorin – Białoruś,
doc. dr Rumiana Komsalova – Bułgaria, dr hab. Jarosław Rubacha, dr Adam Białczak,
dr Wiesław Breński, dr Gerhard Doliesen – Niemcy, dr Simon Helms – Niemcy,
dr Barbara Kalinowska, dr Jan Mironczuk, dr inż. Ireneusz Żuchowski

Sekretarz Redakcji

dr inż. Mirosław Rosak

Recenzenci

dr hab. Adam Dobroński, prof. UwB (Uniwersytet w Białymstoku)
dr hab. Andrzej Szmyt, prof. UWM (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie)
dr hab. Paweł Mickiewicz, prof. nadzw. (Społeczna Akademia Nauk w Łodzi)
dr hab. Bogusław Kaczmarek, prof. UŁ (Uniwersytet Łódzki)
dr hab. Zbigniew Brodziński, prof. UWM (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie)
dr hab. Andrzej Borowicz, prof. UŁ (Uniwersytet Łódzki)
dr hab. Bartosz Mickiewicz, prof. ZUT (Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie)
dr hab. Wojciech Gotkiewicz, prof. UWM (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie)
dr hab. Edyta Rudawska, prof. US (Uniwersytet Szczeciński)
dr hab. Tadeusz Zych, prof. URz (Uniwersytet Rzeszowski)
prof. dr hab. Walentyna Benera (Krzemieńska Akademia Humanistyczno-Pedagogiczna)
prof. dr Afanasij Łomakowycz (Krzemieńska Akademia Humanistyczno-Pedagogiczna)
prof. dr Wołodimir Mazurok (Krzemieńska Akademia Humanistyczno-Pedagogiczna)
prof. dr hab. Wołodimir Jerszow (Żyromierski Państwowy Uniwersytet im. Iwana Franki)

Redaktorzy językowi

dr Dorota Czyż, dr Elayne Fracaro-Gallion, mgr Jolanta Dokurno

Redaktor statystyczny

dr inż. Katarzyna Rymuza

Redaktorzy tematyczni

dr Jerzy Kijowski, dr inż. Witold Rzepiński
dr Kazimierz Parszewski, prof. WSES Ostrołęka

Opracowanie redakcyjne

dr Barbara Kalinowska

Wydawca

Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. Adama Chętnika
07-410 Ostrołęka, ul. Parkowa 6

INDEX COPERNICUS
I N T E R N A T I O N A L

157. publikacja Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego im. Adama Chętnika

ISSN 0860-9608

Druk i oprawa
Drukarnia J. J. Maciejewscy, Przasnysz

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	11
Dział I. Region	
Krzysztof Augustyniak (Olsztyn) <i>Proces formowania pułków piechoty liniowej w województwie płockim w okresie powstania listopadowego</i>	15
Adam Białczak (Ostrołęka) <i>Akcja Katolicka w parafii św. Bartłomieja w Baranowie w latach 1930–1939</i>	25
Dariusz Budelewski (Ostrołęka) <i>Rozwój ruchu ludowego w powiecie makowskim w latach 1918–1939 . . .</i>	37
Piotr Ponichtera, Rafał Nitkiewicz (Łomża) <i>Agroekologiczna ocena zrównoważenia wybranych gospodarstw Gminy Zambrów</i>	51
Elżbieta Radzka (Siedlce) <i>Termiczna zima w środkowo-wschodniej Polsce</i>	64
Dział II. Polska	
Joanna Bartkowicz, Agnieszka Rybowska (Gdynia) <i>Analiza wybranych postaw i zachowań żywieniowych młodzieży szkół średnich w aspekcie miejsca zamieszkania</i>	75
Rafał Bernat (Toruń) <i>Selektywne stosowanie zasady in dubio pro tributario w kontekście zakazu przyznawania pomocy publicznej</i>	88
Piotr Bojarski (Olsztyn) <i>Zamach majowy widziany oczami dziennikarzy „Dziennika Wileńskiego” . .</i>	101
Marta Borowska-Stefańska (Łódź) <i>Zagospodarowanie terenów zagrożonych powodzią w gminach województwa łódzkiego, dorzecza Odra</i>	115
Piotr Bórawski, Tomasz Ogonowski (Olsztyn) <i>Efektywność gospodarstw rolnych prowadzących rachunkowość rolną FADN w regionie Pomorza i Mazur</i>	126
Roman Chorób (Rzeszów) <i>Strategia jako narzędzie efektywnego zarządzania strukturą klastrową . . .</i>	137

Marta Cichy (Olsztyn)

- O drugiej wojnie w Zatoce Perskiej w wiadomościach
Radia Olsztyn S.A. Operacja Wolność dla Iraku* 148

Arkadiusz Dudziak (Olsztyn)

- Perswazyjne uwarunkowania komunikacji wizerunkowej w koncepcji
Johna O'Shaughnessy i Nicholasa Jacksona O'Shaughnessy* 159

Jan Gancewski, Joanna Elżbieta Śliczyńska (Olsztyn)

- Kultura materialna na wybranych zamkach krzyżackich w świetle
inwentarzy zawartych w Ostpreussische Folianten i Ordens Brief
Archiv zachowanych w Geheimes Staatsarchiv Preussischer
Kulturbesitz Berlin-Dahlem* 171

Janusz Gołota (Olsztyn, Ostrołęka)

- Echa sporu milenijnego na łamach „Trybuny Mazowieckiej”
i „Gościa Niedzielnego” (1966 rok)* 183

Janusz Lisowski, Andrzej Borusiewicz, Bronisław Puczel,**Urszula Kraszewska (Łomża, Krzyżewo)**

- Porównanie plonowania sześciu wybranych bardzo wczesnych
odmian ziemniaka w latach 2013–2014* 196

Zygmunt Mietlewski (Gdynia)

- Paradygmat kwantowy w konstytuowaniu struktury
kosztów sprzedaży* 210

Anna Misztal (Łódź)

- Analiza czynników zewnętrznych determinujących rentowność
przedsiębiorstw* 223

Jolanta Rosłon (Olsztyn)

- Działalność inwestycyjna w obiektach agroturystycznych* 232

Jolanta Joanna Sienkiewicz, Andrzej Wesołowski (Łomża, Olsztyn)

- Zagospodarowanie ubocznych produktów poubojowych* 241

Alina Szepelska (Łomża)

- Aspekty Zarządzania Zasobami Ludzkimi w urzędach administracji
samorządowej* 250

Joanna Elżbieta Śliczyńska (Olsztyn)

- Konsumpcja żywnościowa wielkich mistrzów na przełomie XIV i XV wieku
oraz powiązane z nią funkcje urzędnicze braci-rycerzy krzyżackich* 262

Marek Truszczyński (Ostrołęka)

- Represje nazistowskie wobec duchowieństwa rzymskokatolickiego
na Górnym Śląsku w 1939 roku* 274

Jacek Woźniak (Warszawa)

- Realizm krytyczny jako paradygmat w naukach o zarządzaniu* 286

Ireneusz Żuchowski, Dariusz Fajkowski (Łomża)

<i>Relacje przełożony–podwładny i umiejętności komunikacyjne w służbach bezpieczeństwa wewnętrznego w opinii pracowników służby więziennej</i>	301

Dział III. Europa**Aleksandr Gawrylenko (Ukraina)**

<i>Облачные технологии в исследовательской деятельности будущих учителей математики</i>	315

Maciej Grabski (Olsztyn)

<i>Tygodnik „Kraj” wobec rewolucji 1905–1907 w guberniach litewskich i nadbałtyckich</i>	323

Maciej Kledzik (Olsztyn)

<i>Generał Jan Zygmunt Skrzynecki w roli głównodowodzącego armią Królestwa Belgii (styczeń–czerwiec 1839)</i>	337

Julia Kotelyanest (Ukraina)

<i>Формирование толерантности у будущих бортинженеров при изучении английского языка</i>	360

Natalka Kotelyanest (Ukraine)

<i>The development of creative competence during the craft lessons in primary school</i>	368

Mykola Kurach (Ukraine)

<i>Methodological aspects of forming the technologies teachers’ to-be artistic-projective knowledge and skills</i>	376

Bara NDiaye (Olsztyn)

<i>Polityka zagraniczna Francji wobec Afryki Subsaharyjskiej pod rządami François Hollande’a</i>	386

Mariya Petrivna Oleksyuk (Ukraina)

<i>Research of forming professional competence process of the would-be teachers of technologies in the sphere of folk crafts</i>	401

Dział IV. Z życia Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego

Kalendarium Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego	413

Komunikaty i doniesienia naukowe**Joanna Maria Bieńkowska**

<i>Pieśni muzyków polskich w katedrze w Łomży w latach 1949–1951</i>	415

Wojciech Korsak	
<i>Działalność Stronnictwa Demokratycznego w Ostrołęce</i>	421
Regulamin nadsyłania i publikowania prac w „Zeszytach Naukowych OTN”	427
„Zeszyty Naukowe OTN” – wymagania wydawnicze	429

CONTENTS

Introduction	11

Part I. Region

Krzysztof Augustyniak (Olsztyn)

<i>The process of forming the line infantry regiments in the province of Plock in the November Uprising</i>	15

Adam Białczak (Ostrołęka)

<i>Catholic Action in the parish of st. Bartholomew in Baranowo in the years 1930–1939</i>	25

Dariusz Budelewski (Ostrołęka)

<i>The development of a popular in makowski county in the years 1918–1939 . .</i>	37

Piotr Ponichtera, Rafał Nitkiewicz (Łomża)

<i>Agriecological evaluations of sustainability selecting farms of the commune Zambrow</i>	51

Elżbieta Radzka (Siedlce)

<i>Thermal winter in Central-Eastern Poland</i>	64

Dział II. Poland

Joanna Bartkowicz, Agnieszka Rybowska (Gdynia)

<i>Analysis of selected attitudes and behavior nutritional of adolescents from high school depending on the place of residence</i>	75

Rafał Bernat (Toruń)

<i>Selective application of in dubio pro tributario principle in the context of the prohibition against the granting of public aid</i>	88

Piotr Bojarski (Olsztyn)

<i>Piłsudski's May Coup in commentaries of 'Dziennik Wileński' journalists . .</i>	101

Marta Borowska-Stefańska (Łódź)

<i>Land use on the areas exposed to floods in Łódź region, Oder basin</i>	115

Piotr Bórawski, Tomasz Ogonowski (Olsztyn)

<i>Efficiency of farms running rural accountancy fadn in the region of Pomorze and Mazury</i>	126

Roman Chorób (Rzeszów)

<i>Strategy as a tool for effective management structure cluster</i>	137

Marta Cichy (Olsztyn)

- About the second gulf war in the news Radio Olsztyn S.A.
operation freedom for Iraq* 148

Arkadiusz Dudziak (Olsztyn)

- Persuasive conditioning of image communication
in the concept of John O'Shaughnessy and Nicholas Jackson
O'Shaughnessy* 159

Jan Gancewski, Joanna Elżbieta Śliczyńska (Olsztyn)

- Material culture in selected teutonic castles in the light of inventories
included in Ostpreussische Folianten and Ordens Brief Archiv
preserved in Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz
Berlin–Dahlem* 171

Janusz Gołota (Olsztyn, Ostrołęka)

- Echoes of the millennium dispute in the pages of 'Trybuna Mazowiecka'
and 'Gość Niedzielny' (1966)* 183

**Janusz Lisowski, Andrzej Borusiewicz, Bronisław Puczel,
Urszula Kraszewska (Łomża, Krzyżewo)**

- Comparison of yield six of some very early potato varieties
in 2013–2014* 196

Zygmunt Mietlski (Gdynia)

- Quantum paradigm to constitute the structure of cost of sales* 210

Anna Misztal (Łódź)

- Analysis of external factors determining the profitability
on the company* 213

Jolanta Rosłon (Olsztyn)

- Investment activity of agrotourist farms* 232

Jolanta Joanna Sienkiewicz, Andrzej Wesołowski (Łomża, Olsztyn)

- Management of post-mortem products* 241

Alina Szepelska (Łomża)

- Aspects of human resources management in local government
administration* 250

Joanna Elżbieta Śliczyńska (Olsztyn)

- Food consumption of the great masters on the verge of 14th and 15th century
and official functions of Teutonic knights connected with it* 262

Marek Truszczyński (Ostrołęka)

- Nazi repression against the Roman Catholic clergy in Upper Silesia
in 1939* 274

Jacek Woźniak (Warszawa)

- Critical realism as a paradigm for management sciences* 286

Ireneusz Żuchowski, Dariusz Fajkowski (Łomża)

<i>The relations between superior – subordinate and communication skills in the service of internal security in the opinion of prison staff</i>	301

Part III. Europe**Aleksandr Gawrylenko (Ukraina)**

<i>Cloud computing used in research activities of future teachers of mathematics</i>	315

Maciej Grabski (Olsztyn)

<i>‘Kraj’ weekly towards the revolution of 1905–1907 in the Lithuanian and Baltic provinces</i>	323

Maciej Kledzik (Olsztyn)

<i>General Jan Zygmunt Skrzynecki in the role of Commander of the army of the Kingdom of Belgium (January–June 1839)</i>	337

Julia Kotelyanest (Ukraina)

<i>Formation of tolerance in future engineers onboard while teaching English language</i>	360

Natalka Kotelyanest (Ukraine)

<i>The development of creative competence during the craft lessons in primary school</i>	368

Mykola Kurach (Ukraine)

<i>Methodological aspects of forming the technologies teachers’ to-be artistic-projective knowledge and skills</i>	376

Bara NDiaye (Olsztyn)

<i>France’s foreign policy towards Sub-Saharan Africa under François Hollande</i>	386

Mariya Petrivna Oleksyuk (Ukraina)

<i>Research of forming professional competence process of the would-be teachers of technologies in the sphere of folk crafts</i>	401

Part IV. News from Science Association in Ostrołęka

The OTN calendar	413

Reviews and announcements

Joanna Maria Bieńkowska

<i>Songs of Polish musicians in the cathedral in Łomża in the years 1949–1951</i>	415

Wojciech Korsak	
<i>The activities of the Democratic Party in Ostrołęka</i>	421
The regulations for submitting and publishing of works in the Scientific Journals of Science Association in Ostrołęka	429
The Scientific Journals of Science Association in Ostrołęka – publishing requirements	433

WPROWADZENIE

Wydajemy kolejny – XXIX tom „Zeszytów Naukowych OTN”, zawierający teksty dotyczące nie tylko regionu północnego-wschodniego Mazowsza ale także artykuły wykraczające problematyką daleko poza region.

Tematyka prac jest zróżnicowana, dotyczy bowiem historii, pedagogiki, ekonomii, zarządzania i politologii.

Artykuły zamieszczane w „Zeszytach Naukowych OTN” są recenzowane, dzięki czemu utrzymywany jest stały, wysoki poziom merytoryczny publikacji. Do wszystkich artykułów dodajemy streszczenia w języku angielskim. Wybrane artykuły są także publikowane w językach obcych (angielskim i rosyjskim).

Miernikiem poziomu naukowego „Zeszytów Naukowych OTN” jest tegoroczny proces ewaluacji IC Journals Masters List 2014, w którym czasopismo uzyskało wskaźnik ICV (Index Copernicus Value) 66.47.

Od 2009 roku „Zeszyty Naukowe OTN” znajdują się na liście czasopism punktowanych Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego. W wyniku ostatniej ewaluacji przeprowadzonej w grudniu 2015 roku, za publikację naukową zamieszczoną w tym periodyku naukowym przyznawanych jest 9 punktów.

Zgodnie z przyjętą wcześniej konwencją utrzymano podział tematyczny treści czasopisma na trzy działy: „Region”, „Polska”, „Europa” oraz „Z życia Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”.

W pierwszym dziale (Region) umieszczono artykuły, z których część odnosi się do dziejów regionu ostrołęckiego w XX wieku, a właściwie do wybranych zagadnień, które wymagają dalszych badań. Pozostałe opracowania dotyczą Mazowsza, jak też sąsiednich regionów – Warmii i Mazur oraz Podlasia; rozpatrywane są w nich kwestie ekonomiczne oraz zagadnienia historyczne.

W dziale „Polska” umieszczono teksty autorów pochodzących z różnych ośrodków badawczych w kraju. Tematyka opracowań jest bardzo szeroka. Autorzy podejmują w nich zagadnienia z zakresu historii, ekonomii, zarządzania, gospodarki i pedagogiki.

Artykuły zamieszczone w dziale „Europa” w zdecydowanej większości wyszły spod pióra autorów z ośrodków naukowych Ukrainy i odnoszą się do problematyki pedagogicznej. Są efektem kontaktów członków OTN z ośrodkiem krzemienieckim. Na uwagę zasługują też artykuły o tematyce historycznej i politologicznej, napisane przez autorów związanych z Uniwersytetem Warmińsko-Mazurskim w Olsztynie.

Ostatni dział „Z życia Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego” zawiera kalendarium Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego oraz dwa komunikaty historyczne.

Warto nadmienić, że „Zeszyty Naukowe OTN” dostępne są, od dłuższego już czasu, w wersji elektronicznej, dzięki czemu zamieszczone zostały, przez Muzeum Historii Polski, w referencyjnej bazie „BazHum”, która stanowi zbiór polskich czasopism naukowych z obszaru nauk humanistycznych i społecznych.

Zachęcając do lektury przedkładanego tomu „Zeszytów”, Redakcja pragnie podkreślić, że intencją jej jest publikowanie na łamach czasopisma artykułów

oryginalnych pod względem naukowym. Liczymy na to, że „Zeszyty Naukowe OTN” staną się forum dialogu naukowców i praktyków zarówno tych z długoletnim stażem, jak też młodszych, rozpoczynających działalność na niwie badawczej, w różnych jej obszarach. Oprócz dyskusji naukowej, zachęcamy do prezentacji opracowań obejmujących doświadczenia z praktyki funkcjonujących przedsiębiorstw oraz instytucji otoczenia biznesu i samorządów terytorialnych.

Celem „Zeszytów” jest więc, oprócz prezentacji najnowszego dorobku naukowego, także wymiana doświadczeń, myśli i inspiracji. Ufamy, że do tego dialogu uda nam się przyciągnąć również Czytelników.

Redakcja

Dział I

Region

PROCES FORMOWANIA PUŁKÓW PIECHOTY LINIOWEJ W WOJEWÓDZTWIE PŁOCKIM W OKRESIE POWSTANIA LISTOPADOWEGO

THE PROCESS OF FORMING THE LINE INFANTRY REGIMENTS IN THE PROVINCE OF PŁOCK IN THE NOVEMBER UPRISING

Polskie zrywy niepodległościowe doczekały się w rodzimej historiografii wielu wartościowych opracowań. Powstanie listopadowe i związana z nim wojna polsko-rosyjska 1831 roku należą do najlepiej opisanych wydarzeń w historii Polski. Historycy podejmowali tematy związane z dziejami militarnymi i politycznymi zrywu. Do najważniejszych opracowań tego okresu należą prace Wacława Tokarza¹, Aliny Barszczewskiej-Krupy², Jana Ziółka³, Jana Skarbka⁴, Adama Białczaka⁵, Tomasza Strzeżka⁶ czy Wojciecha Salety⁷. U niektórych z przytoczonych autorów można zauważyć zainteresowanie poszczególnymi województwami w okresie powstania listopadowego.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie procesu mobilizacji pułków piechoty w województwie płockim (późniejszych pułków piechoty liniowej) w powstaniu listopadowym.

Materiał do rozważań dostarczyły przede wszystkim archiwalia zgromadzone w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, w zespole Władze Centralne Powstania Listopadowego. Przydatne okazały się również materiały wydane przez Bronisława Pawłowskiego⁸. Uzupełnieniem wspomnianych źródeł były relacje pamiętnikarskie uczestników powstania, które są niezmiernie obfite.

* Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

¹ W. Tokarz, *Wojna polsko-rosyjska 1830 i 1831*, Warszawa 1994.

² A. Barszczewska-Krupa, *Województwo kaliskie i mazowieckie w powstaniu listopadowym (1830–1831)*, Łódź 1965.

³ J. Ziółek, *Mobilizacja sił zbrojnych na lewobrzeżu Wisły 1830–1831*, Lublin 1973; idem, *Piechota nowej organizacji w powstaniu listopadowym*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1976, t. 20, s. 165–200.

⁴ J. Skarbek, *Województwo lubelskie w powstaniu listopadowym 1830–1831*, cz. 1–2, Lublin 2011.

⁵ A. Białczak, *Organizacja lokalnej siły zbrojnej w Obwodzie Ostrołęckim i Przasnyskim w czasie Powstania Listopadowego*, „Zeszyty Naukowe OTN” 1996, z. X, s. 72–85.

⁶ T. Strzeżek, *Kawaleria Królestwa Polskiego w powstaniu listopadowym. Mobilizacja i podstawy funkcjonowania w wojnie*, Olsztyn 2006.

⁷ W. Saletra, *Krakowskie i sandomierskie w czas powstania listopadowego. Administracja, wysiłek zbrojny, postawa społeczeństwa*, Sandomierz 2006.

⁸ *Źródła do dziejów wojny polsko-rosyjskiej 1830–1831*, wydał B. Pawłowski, t. 1, Warszawa 1931 (dalej: *Źródła*).

Formowanie omawianych pułków piechoty jest częścią szerszego zjawiska – zwiększania potencjału militarnego Królestwa Polskiego przed nieuniknioną wojną z Cesarstwem Rosyjskim. Początkowo dyktator – Józef Chłopicki⁹ – ludząc się, że negocjacje z carem przyniosą korzystne rezultaty, nie przykładął większej wagi do mobilizacji nowych oddziałów. Twierdził, że nie potrzebuje „ruchawki”. Jednakże w wyniku nieudanych pertraktacji, pod wpływem Rady Najwyższej Narodowej¹⁰, zdecydował o zwiększeniu wojska liniowego. 10 stycznia 1831 roku Chłopicki wydał rozkaz o utworzeniu nowych pułków liniowych z Gwardii Ruchomej. W myśl postanowień rozkazu powołano 16 nowych pułków piechoty, po dwa z województwa. Każdy z oddziałów składał się z trzech batalionów. W sumie, na potrzeby nowych formacji powołano 43 839 gwardzistów¹¹.

Komisja Rządowa Wojny i Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji po konsultacjach miały określić miejsca, w których miała przebiegać organizacja pułków. Rozkład ogólnej liczby poborowych na poszczególne województwa przedstawia Tabela 1.¹²

Tabela 1
Rozkład ogólnej liczby poborowych w województwach

Województwo	Liczba poborowych
krakowskie	4318
sandomierskie	4681
kaliskie	6337
lubelskie	5404
płockie	4927
mazowieckie	6432
podlaskie	4608
augustowskie	5745
miasto stołeczne Warszawa	1387

Źródło: AGAD, WCPL, rkps 503, Formowanie nowych pułków piechoty, k. 7.

Dyktator zaznaczał, iż ludzie wcielani do pułków powinni być wybrani spośród „ludzi celujących siłą fizyczną i moralną”¹³. Według wytycznych należało

⁹ Józef Chłopicki – polski generał, dyktator powstania listopadowego, ur. 14 marca 1771 r. w Kapustnie na Wołyniu. Karierę wojskową rozpoczął w 1785 r. Walczył w 1792 i 1794 r. w szeregach polskiej armii. Następnie w Legionach Polskich we Włoszech. W okresie wojen napoleońskich awansował do stopnia generała dywizji.

¹⁰ Rząd powołany 21 grudnia 1830 r.

¹¹ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), zespół: Władze Centralne Powstania Listopadowego (dalej: WCPL), rkps 503, k. 12.

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem.

uniknąć powoływania do służby mężczyzn posiadających rodzinę, a także „utrzymujących” gospodarstwo rolne oraz pracujących w fabrykach produkujących na potrzeby wojska. Żydzi byli również uwolnieni ze służby, gdyż opłacali specjalny podatek. Nie było natomiast przeszkód, by wstępować w szeregi wojska liniowego ochotniczo¹⁴.

Artykuł 4. omawianego rozkazu określał, jakie elementy ubioru miał posiadać żołnierz. Były to: podszyta płótnem wołoszka¹⁵ z kołnierzem, w kolorze charakterystycznym dla danego województwa (w razie niedostatków nowego sukna do produkcji wołoszek miały być wykorzystane odpowiednio przerobione sukmany), ciepły kaftan z rękawami lub kożuszek, długie spodnie z sukna „szaraczkowego” lub, w wypadku braku takowego, z takiego samego jak wołoszka – podszyte płótnem. Na głowie piechurzy nosić mieli furażerki z lampasem w kolorze wojewódzkim. Poza tym na ubiór żołnierza składały się krótkie buty lub ciżmy, dwa halsztuchy¹⁶ z czarnego sukna, trzy koszule, para rękawiczek sukiennych bez palców oraz bielezna¹⁷. Województwa miały otrzymać wynagrodzenie za wymieniony wyżej ubiór.

Szczegółowe opracowanie rozkładu przypisanych kontyngentów spadło na władze wojewódzkie i obwodowe. Władze centralne podkreślały, że na wsiach powołać należy właścicieli nieruchomości, zaś w miastach właścicieli nieruchomości oraz domów. Miało to zapobiec powoływaniu elementów niepewnych, rewolucyjnych.

Uzbrojenie oraz pozostałą część wyposażenia dostarczyć miała Komisja Rządowa Wojny (dalej: KRzW)¹⁸.

Przewidziany postanowieniem kontyngent wybrany został spośród ludzi wchodzących w skład Gwardii Ruchomej. Nad prawidłowym przebiegiem tego procesu mieli czuwać wyznaczeni przez KRzW oficerowie. Ich zadaniem było dostarczenie ludzi, uzbrojenia i oporządzenia do wyznaczonych punktów, w których planowano formację jednostek¹⁹. Szeregi Gwardii Ruchomej miały zostać uzupełnione do stanów przewidzianych dekretem dyktatora z 25 grudnia 1830 roku.²⁰ Formacja omawianych pułków piechoty przebiegała stosunkowo sprawnie. Nie bez znaczenia był fakt, iż materiał ludzki niezbędny do powołania oddziału był już zebrany w kadrach Gwardii Ruchomej. Uniknięto w ten sposób kłopotów z powolnym zapełnianiem stanów etatowych. Już pięć dni po ogłoszeniu decyzji o tworzeniu nowych formacji piechoty KRzW informowała Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych i Policji (dalej: KRzSWiP) o tym, że „...organizacja tych pułków jest już ukończoną. Dowódcy pułków i batalionów mianowani i rozkaz dla stawienia się w miejscach wskazanych otrzymali”²¹. Były to informacje zdecydowanie przesadzone, gdyż proces formowania dopiero się rozpoczął i trudno mówić o tym, by miał się szybko zakończyć. W toku formowania omawianych

¹⁴ AGAD, WCPL, rkps 503, k. 15.

¹⁵ Jest to kurtka wojskowa o długich połach sięgających kolan.

¹⁶ Rodzaj chusty noszonej na szyi, pod kołnierzem munduru.

¹⁷ W źródłach występująca jako „gatki”.

¹⁸ AGAD, WCPL, rkps 503, k. 13.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ *Źródła*, t. 1, s. 102.

²¹ AGAD, WCPL, rkps 503, k. 23.

oddziałów nasunęło się pytanie, czy do pułków piechoty w województwie płockim powinny zostać włączone bataliony Kurpiów? Wątpliwość tę rozwiało pismo KRzW do KRzSWiP z 19 stycznia 1831 roku. Pojawiło się w nim stwierdzenie: „bataliony Kurpiów w województwie płockim stanowić mają oddzielny korpus i do formujących się nowych pułków w temże województwie powoływani być nie powinni”²². 19 stycznia 1831 roku Komisja Województwa Płockiego w piśmie skierowanym do KRzSWiP opisywała swoje działania związane z formacją pułków. Dzień wcześniej miało miejsce spotkanie, w którym uczestniczyli przedstawiciele władz cywilnych oraz gen. Antoni Pawłowski²³, a także dowódcy obu formowanych pułków, płk Wacław Sierakowski i ppłk Józef Zboiński. Na wspomnianym spotkaniu uczestnicy postanowili zabezpieczyć zasoby województwa niezbędne do wyekwipowania oddziałów. Poza tym „zaproszono” część obywateli do komitetów ubiorczych znajdujących się w miejscach stacjonowania poszczególnych batalionów. Wtedy rozesłano także wzory ubioru dla obu pułków, które władze wojewódzkie otrzymały od KRzW²⁴.

W tym samym czasie, w Płocku, zdecydowano rozpisać składkę, która miała pokryć koszty umundurowania obu pułków piechoty formujących się w województwie. Wysokość składki określono na 4169 zł 6 gr²⁵.

Pułk 1. formował się w Płocku, gdzie znajdował się jego 1. batalion oraz sztab. Pozostałe bataliony znajdowały się w Dobrzyniu (batalion 2.) i Sierpcu (batalion 3.)²⁶. Sztab pułku 2. wraz z 1. batalionem stacjonował w miejscowości Lipce, zaś jego pozostałe bataliony w Skępem i Rypinie²⁷.

Koszt ubrania obu formowanych pułków określono na 354 744 zł²⁸. Ponadto, Komisja Województwa Płockiego informowała, że zadecydowano odstąpić od artykułu 8. dekrety z 10 stycznia, co miało przyspieszyć formowanie i wyekwipowanie oddziałów²⁹.

W tym samym czasie określono zasady obciążenia poszczególnych obwodów wyborem rekruta. W województwie płockim było sześć obwodów³⁰: płocki, pułtuski, ostrołęcki, lipnowski, mławski i przasnyski. Natomiast Gwardia Ruchoma dzieliła się na 10 batalionów stacjonujących w: Płocku, Pułtusku, Wyszku, Ostrołęce, Ostrowi³¹, Lipnie, Sierpcu, Płońsku, Przasnyszu i Mławie. W związku z tym w niektórych wypadkach batalion pobierał ludzi z dwóch obwodów. W celu

²² Ibidem, k. 40.

²³ Antoni Pawłowski – ur. 1781 r. w Tęgoborzy w Galicji. Karierę wojskową rozpoczął w wojsku Księstwa Warszawskiego. Uczestnik kampanii 1807, 1809, 1812 oraz 1813–1814. W Królestwie Polskim objął dowództwo 6. ppł. W 1828 r. został awansowany na stopień gen. bryg. W powstaniu listopadowym pełnił funkcję inspektora rezerwy piechoty, a następnie komendanta zakładu ogólnego piechoty.

²⁴ AGAD, WCPL, rkps 503, k. 42.

²⁵ Archiwum Państwowe w Płocku (dalej: APP), zespół: Archiwum miasta Płocka, rkps 323, k. 2.

²⁶ J. Ziółek, *Piechota...*, s. 168–169.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem.

²⁹ AGAD, WCPL, rkps 503, k. 43.

³⁰ Jednostka podziału administracyjnego w Królestwie Polskim.

³¹ Dziś Ostrów Mazowiecka.

sprawiedliwego i sprawnego werbunku wybrano urzędników oraz obywateli, którzy mieli czuwać nad całym przedsięwzięciem.

Zadecydowano, że do 1. pułku piechoty pod dowództwem Wacława Sierakowskiego przekazani zostaną gwardziści z batalionów z następujących miejscowości: Płock – 426, Pułtusk – 481, Wyszaków – 567, Ostrołęka – 567, Ostrów – 250. Co w sumie dawało 2291 gwardzistów.

Do 2. pułku dowodzonego przez Józefa Zboińskiego przekazano następującą liczbę gwardzistów: Lipno – 481, Sierpc – 481, Płońsk – 481, Przasnysz – 481, Mława – 481, Ostrów – 231. Łącznie zadecydowano wybrać 2636 ludzi³².

Obciążenie w podziale na obwody przedstawiało się następująco:

Tabela 2
Rozkład poboru na poszczególne obwody

Obwód	Liczba poborowych
płocki	700
mławski	837
lipnowski	924
ostrołęcki	735
przasnyski	884
pułtowski	847
Ogółem	4927

Źródło: AGAD, WCPL, rkps 503, k. 46.

W celu usprawnienia ubioru pułków zarządzono, że każda gmina i wieś, z których został powołany rekrut, ma obowiązek dostarczenia w naturze bielizny, koszuli i butów³³. 25 stycznia 1831 roku KRzW oznajmiła KRzSWiP, iż kontyngent przewidziany dla województwa płockiego został powiększony o 349 głów. Takie zarządzenie spowodowane było faktem, iż miasto stołeczne nie było w stanie zrealizować nałożonego na nie obciążenia³⁴.

Tego samego dnia zmieniono numerację pułków. Pułki województwa płockiego otrzymały odpowiednio numery 17. i 18.

Istotnym problemem w procesie organizacji dwóch pułków piechoty był brak środków materialnych niezbędnych do umundurowania i wyekwipowania oddziałów. Jak już wcześniej wspomniano, całkowity koszt przedsięwzięcia oszacowano na 354 744 zł. Województwo nie posiadało niezbędnych pieniędzy, o czym informowało Komisję Rządową Przychodów i Skarbu (dalej: KRzPiS)³⁵.

³² AGAD, WCPL, rkps 503, k. 46.

³³ Ibidem, k. 48.

³⁴ Ibidem, k. 62.

³⁵ Ibidem, k. 74.

W kasie miejskiej Płocka znajdowało się jedynie 20 000 zł, które spożytkowano już na najpilniejsze potrzeby³⁶. Komisja wojewódzka zaproponowała, by KRzPiS przekazała w formie kredytu 150 000 zł na uformowanie obydwu pułków. Pieniądze miały zostać zwrócone z rozpisanej na mieszkańców województwa składki. Nie otrzymawszy odpowiedzi na pismo, komisja wojewódzka ponowiła prośbę 29 stycznia 1831 roku. Zaznaczała jednocześnie, że jeżeli ma zostać wykonany plan zakładający ubranie i wyekwipowanie pułków do 20 lutego, to pożyczka jest niezbędna. 2 lutego Komisja Województwa Płockiego kolejny raz apelowała o jasną odpowiedź w kwestii kredytu, motywując wielokrotne próby troską o pomyślną mobilizację³⁷. Niestety, projekt ten został odrzucony przez Radę Najwyższą Narodową³⁸. Pomimo kłopotów finansowych, władze wojewódzkie kontynuowały proces organizacji oddziałów, który z racji trudności materialnych opóźniał się w stosunku do przyjętego planu. 19 lutego 1831 roku Komisja Województwa Płockiego, w piśmie do KRzSWiP, informowała, że pomimo trudności w znacznym stopniu udało się wyekwipować organizowane oddziały. W 17. pułku piechoty brakowało: 147 wołoszek, 107 par spodni, 820 furażerek, 8 halsztuchów, 920 par rękawic, 1661 par patronaszów oraz 1044 par obuwia. Jak można zauważyć, niedostatki były znaczne. Szczególnie dotkliwy był brak obuwia³⁹. Komisja wojewódzka tłumaczyła tak fatalny stan pułku kilkoma poważnymi trudnościami. Przede wszystkim dwa obwody zostały zajęte przez nieprzyjaciela. Ostrołęcki w całości, zaś pułtuski częściowo. To w znacznym stopniu wpłynęło na możliwości województwa. Drugim problemem był fakt, iż na terenie województwa płockiego formację miały ukończyć pułki województwa augustowskiego⁴⁰, które w wyniku posunięć armii rosyjskiej były zmuszone opuścić swoje stanowiska. Brakom w liczbie koszul miał zaradzić sam pułkownik Sierakowski. Komisja wojewódzka przesłała mu 18 lutego 2340 łokci płótna na koszule, dodając, że w miarę możliwości dośle jeszcze materiał z magazynów. Koszt uszycia jednej koszuli miał wynosić dziesięć groszy⁴¹.

Pułk 17. nowej formacji uzbrojony był w większej części w kosy. Pomimo pewnych trudności, ostatecznie pułk został uzbrojony w kosy przerobione na broń, a komisja wojewódzka dostarczyła w tym celu 8800 drzewców⁴². Ponadto, z arsenału wydano obu pułkom po 400 karabinów, 1600 skałek i 9200 ładunków.

Formowanie i wyekwipowanie pułku 18. piechoty przebiegało znacznie sprawniej. Komisja Województwa Płockiego donosiła, iż „ubranie i oporządzenie pułku 18 piechoty dowództwa podpułkownika Zboińskiego jest także blisko końca”⁴³. Taki stan rzeczy wynikał z faktu, że pułk ten formowany był z rekrutów z obwodów mławskiego, lipnowskiego oraz płockiego, a tereny te były wolne od nieprzy-

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem, k. 107.

³⁸ Ibidem, k. 81.

³⁹ Ibidem, k. 130.

⁴⁰ 23. ppl i 24. ppl.

⁴¹ AGAD, WCPL, rkps 503, k. 131.

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibidem, k. 132.

jaciela. W związku z tym nie występowały trudności w dostarczeniu elementów ubioru i oporządzenia. Jak zaznaczały władze wojewódzkie, transport niezbędnych rzeczy z obwodów do miejsca formowania pułku w dalszym ciągu był w toku⁴⁴. Cztery dni później, 23 lutego, Komisja Województwa Płockiego informowała, że poczynione zostały znaczne postępy w ubraniu 17. pułku piechoty. W świetle raportu oddział otrzymał wszystkie brakujące wołoszki i halsztuchy. W kwestii pozostałych części ubioru i oporządzenia sytuacja kształtowała się następująco: brakowało 6 par spodni, 216 sztuk furażerek, 2 par rękawic, 1161 sztuk patrontaszów, 326 par obuwia oraz 18 786 łokci płótna⁴⁵. Ponadto, Komisja Województwa Płockiego oznajmiała, kiedy ma zamiar zaradzić pozostałym brakom. Do 24 lutego zobowiązywała się dostarczyć spodnie, rękawice i furażerki. W tym samym terminie komisja zapowiadała przekazanie 650 sztuk patrontaszów⁴⁶. Władze wojewódzkie tłumaczyły problemy z dostarczeniem ubioru faktem, iż część rzeczy oddały na potrzeby innych oddziałów na wyraźny rozkaz pułkownika Valentina de'Hauterive'a⁴⁷. Komisja zapewniła, że dołoży wszelkich starań, by formowanie obu pułków województwa płockiego zakończyło się powodzeniem⁴⁸.

Kolejnym istotnym problemem były kłopoty z osiągnięciem przewidzianego etatem liczby żołnierzy i oficerów. Etat nowych pułków piechoty przewidywał, iż w skład każdego oddziału miało wchodzić: 4 wyższych oficerów, 53 niższych, 216 podoficerów, 2355 szeregowych, 40 muzyków. Do tego dochodziło jeszcze 27 niefrontowych, w tym 4 oficerów i 23 pozostałych. W sumie każdy pułk etatowo liczył 2695 ludzi⁴⁹.

Stany pułków województwa płockiego na dzień 2 marca 1831 roku przedstawiały się następująco: pułk 17. pułku piechoty liczył 1835 żołnierzy i oficerów, zaś 18. pułku piechoty – 2357 żołnierzy i oficerów⁵⁰. W przypadku pułku dowództwa płka Sierakowskiego osiągnięto 68 proc. stanu etatowego, natomiast pułk 18. stanowił aż 87 proc. Tak słaby wynik 17. pułku należy tłumaczyć faktem, iż tereny, z których miał rekrutować do swych szeregów ludzi z Gwardii Ruchomej, zostały zajęte przez nieprzyjaciela w początkowej fazie kampanii. W związku z tym uzupełnienie braków, bez wyraźnych wskazówek ze strony władz, stało się niemożliwe. W celu zaradzenia brakom osobowym KRzW w piśmie do KRzSWiP z 9 marca 1831 roku zaleciła, by brakujących żołnierzy wybrać z batalionów Gwardii Ruchomej. Pułk 17. miał odebrać 820 gwardzistów, zaś 18. – 181. W sumie województwo płockie miało dać 1159 gwardzistów na dokompletowanie wymienionych pułków piechoty oraz uzupełnienie braków w 23. pułku piechoty⁵¹.

W marcu sytuacja wojenna spowodowała, że pułki musiały zmienić miejsce stacjonowania. 17. pułk piechoty liniowej udał się do Modlina. Natomiast 18.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem, k. 146.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ J. Ziółek, *Mobilizacja...*, s. 118.

⁵⁰ Ibidem, s. 119.

⁵¹ ADAG, WCPL, rkps 503, k. 159.

na lewy brzeg Wisły. Jak wskazują raporty zgromadzone w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie oraz Bibliotece Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w Lublinie, pułk 17. stanowił garnizon twierdzy Modlin. Natomiast 18. brał czynny udział w walkach. Liczebność omawianych oddziałów podczas powstania zmieniała się w następujący sposób:

Tabela 3
Liczebność 17. pułku piechoty od marca do sierpnia 1831 roku

Okres	Liczebność
2 marca	1835
20–25 kwietnia	1515
5–10 maja	1515
1–5 czerwca	2039
5–10 lipca	2343
20–25 sierpnia	1824

Źródło: J. Ziółek, *Mobilizacja sił zbrojnych na lewobrzeżu Wisły 1830–1831*, Lublin 1973, s. 122–125.

Tabela 4
Liczebność 18. pułku piechoty od marca do sierpnia 1831 roku

Okres	Liczebność
2 marca	2357
20–25 kwietnia	2513
5–10 maja	2462
1–5 czerwca	2462
5–10 lipca	858*
20–25 sierpnia	1362**

* Jeden batalion w Modlinie.

** Straty spowodowane nieudaną wyprawą na Litwę.

Źródło: J. Ziółek, *Mobilizacja...*, s. 122–125.

Pod koniec marca komisja wojewódzka informowała KRzSWiP o rozwiązaniu problemów z ubraniem pułków. Władze wojewódzkie donosiły z dumą, iż niezależnie od ilości bielizny dostarczonej przez osoby wchodzące do pułku komisja wywiązała się ze swoich zobowiązań dotyczących tak koszul, jak i innych „efektów”. Co zaś się tyczyło obuwia, to dowódca pułku żądał początkowo po dwie pary na każdego żołnierza. Jednak urzędnicy, powołując się na zarządzenie

dyktatora z 10 stycznia 1831 roku, dostarczyli po jednej parze⁵². Pułk 18. – jak zaznaczały władze – nie odebrał co prawda kompletu ubioru przypadającego na żołnierza, jednak zakończył formowanie bez zgłaszania jakichkolwiek braków. Jak przypuszczali członkowie komisji wojewódzkiej, taki stan rzeczy wynikał z faktu, że województwo płockie było w znacznym stopniu obciążone działaniami wojennymi, a także musiało wspomagać inne województwa w formowaniu oddziałów. W związku z tym, mając na względzie dobro obywateli województwa, podpułkownik Zboński ograniczył swoje żądania do artykułów w ilości absolutnie niezbędnej do prowadzenia działań. Komisja zaznaczała przy tym, że jeżeli tylko dowódca 18. pułku piechoty zgłosi zapotrzebowanie na przysługujące mu elementy oporządzenia, to otrzyma wszystkie niezbędne rzeczy⁵³.

Podsumowując proces mobilizacji pułków piechoty w województwie płockim, należy stwierdzić, że natrafił on na wiele trudności. Część z nich, w wyniku działań podjętych przez władze wojewódzkie, udało się w pewnym stopniu przezwyciężyć (kłopoty materialne). Słaba liczebność pułku 17. była spowodowana niekorzystnym przebiegiem początkowego okresu kampanii, w wyniku którego zajęto część województwa płockiego. Późniejsza niewielka liczebność pułku 18. była wynikiem nieudanej wyprawy na Litwę. Oba omawiane pułki były słabo uzbrojone, dominowała broń drzewcowa, co negatywnie wpływało na możliwości bojowe oddziałów.

WYKAZ LITERATURY

Archiwalia

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, zespół: Władze Centralne Powstania Listopadowego, rkps 503.

Archiwum Państwowe w Płocku, zespół: Archiwum miasta Płocka, rkps 323.

Literatura

Barszczewska-Krupa A. 1965. *Województwo kaliskie i mazowieckie w powstaniu listopadowym (1830–1831)*, Łódź.

Pawłowski B. 1931. *Źródła do dziejów wojny polsko-rosyjskiej 1830–1831*, t. 1, Warszawa.

Skarbek J. 2001. *Województwo lubelskie w powstaniu listopadowym 1830–1831*, cz. 1–2, Lublin.

Strzeżek T. 2006. *Kawaleria Królestwa Polskiego w powstaniu listopadowym. Mobilizacja i podstawy funkcjonowania w wojnie*, Olsztyn.

⁵² AGAD, WCPL, rkps 503, k. 187.

⁵³ Ibidem.

Tokarz W. 1994. *Wojna polsko-rosyjska 1830 i 1831*, Warszawa.

Ziółek J. 1973. *Mobilizacja sił zbrojnych na lewobrzeżu Wisły 1830–1831*, Lublin.

Ziółek J. 1976. *Piechota nowej organizacji w powstaniu listopadowym*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 20.

Saletra W. 2006. *Krakowskie i sandomierskie w czas powstania listopadowego. Administracja, wysiłek zbrojny, postawa społeczeństwa*, Sandomierz.

STRESZCZENIE

W początkowym okresie powstania listopadowego można odnotować dążenia zmierzające do powiększenia sił zbrojnych Królestwa Polskiego. Powołanie pułków piechoty liniowej jest przykładem tego zjawiska. W województwie płockim sformowano dwa pułki piechoty liniowej, o kolejnych numerach 17 i 18. Głównymi trudnościami w czasie tworzenia oddziałów były braki w zaopatrzeniu i wyekwipowaniu. Oba pułki wzięły czynny udział w walkach 1831 roku.

Słowa kluczowe: powstanie listopadowe, piechota, województwo płockie.

SUMMARY

In the early days of the November Uprising can be noted efforts taken to expand the armed forces of the Polish Kingdom. Appointment of line infantry regiments is an example of this phenomenon. In the province of Plock it was formed two line infantry regiment, with consecutive numbers 17 and 18. The main difficulties when setting up branches were shortages of supply and equipping. Both regiments took an active part in the fighting insurgents.

Keywords: November Uprising, infantry, Province of Plock.

AKCJA KATOLICKA W PARAFII ŚW. BARTŁOMIEJA W BARANOWIE W LATACH 1930–1939

CATHOLIC ACTION IN THE PARISH OF ST. BARTHOLOMEW IN BARANOWO IN THE YEARS 1930–1939

Po I wojnie światowej w kręgach Kościoła katolickiego podjęto działania zmierzające do tworzenia katolickich organizacji młodzieżowych, by za ich pośrednictwem dotrzeć do młodzieży.

1 czerwca 1919 roku w diecezji płockiej założono Związek Młodzieży Polskiej¹. Jego głównym celem było wychowanie młodzieży, zmierzające do wyrobienia w niej postawy dojrzałego katolicyzmu, ofiarności obywatelskiej, obowiązkowości względem narodu i państwa, zmysłu gospodarczego. Zwracano także uwagę na rozwój fizyczny i wychowanie organizacyjne.

W 1905 roku papież Pius X, którego dewizą było „Odnówić wszystko w Chrystusie”, w encyklice *II fermo proposito*, wezwał świeckich katolików do chryścianizacji życia indywidualnego, rodzinnego i społecznego i przedstawił zasady teologiczne Akcji Katolickiej. Kontynuując dzieło poprzednika, papież Pius XI w encyklice *Ubi arcano* z 23 grudnia 1922 roku określił istotę, cele i ramy organizacyjne Akcji Katolickiej².

Proces kształtowania się struktur Akcji Katolickiej w Polsce obejmował lata 1931–1934. W lutym 1934 roku, na Krajowym Zjeździe Kierownictw Akcji Katolickiej w Krakowie, postanowiono ujednolicić i uprościć system organizacyjny, czyniąc go bardziej scentralizowanym, ale za to zdolnym do kierowania całym ruchem świeckich katolików. Decyzją Konferencji Episkopatu utworzono według wzoru włoskiego cztery ogólnokrajowe organizacje, związki zwane kolumnami:

- Katolicki Związek Mężów z siedzibą w Warszawie (KZM),
- Katolicki Związek Kobiet w Krakowie – tymczasowo z siedzibą w Poznaniu (KZK),

* dr, Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. Adama Chętnika w Ostrołęce.

¹ R. Bender, *Z życia diecezji płockiej w latach 1914–1939*, w: „Studia Płockie”, *Kościół płocki XI–XX wieku. Jubileuszowa Księga Pamiątkowa 900-lecia Diecezji*, t. III, cz. 1, pr. zb. pod red. J. Kłoczowskiego, Płock 1975, s. 363.

² Według Piusa XI istota Akcji Katolickiej polegała na uczestnictwie świeckich w hierarchicznym apostołstwie Kościoła pod zwierzchnictwem hierarchii, a celem Akcji było ukształtowanie świata na zasadach chrześcijańskich poprzez odnowę życia religijnego jednostek, rodzin i całych społeczeństw.

- Katolicki Związek Młodzieży Męskiej w Poznaniu (KZMM),
- Katolicki Związek Młodzieży Żeńskiej w Poznaniu (KZMŻ)³.

W skład związków ogólnopolskich wchodziły odpowiadające im stowarzyszenia diecezjalne: Katolickie Stowarzyszenie Mężów (KSM), Katolickie Stowarzyszenie Kobiet (KSK), Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Męskiej (KSMM) i Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Żeńskiej (KSMŻ). Główny trzon w obu stowarzyszeniach młodzieżowych stanowili członkowie dotychczasowego Stowarzyszenia Młodzieży Polskiej (SMP), utworzonego już w 1919 roku i liczącego w 1934 roku ponad 100 tys. członków⁴.

Organizacja Akcji Katolickiej liczyła w 1936 roku prawie pół miliona członków, zaś w 1939 roku ich liczba wzrosła do 750 000.

Dwie młodzieżowe kolumny Akcji Katolickiej (KSMM i KSMŻ) podporządkowane były Naczelnemu Instytutowi Akcji Katolickiej, jednak prowadziły własną działalność, miały własne władze i strukturę organizacyjną. Działalność KSMM i KSMŻ opierała się na hasle „Budujmy Polskę Chrystusową”. Organem koordynującym ich działalność była Naczelna Rada Akcji Katolickiej, składająca się z naczelnego asystenta kościelnego, prezesa NIAK, delegatów DIAK, delegatów związków i stowarzyszeń Akcji Katolickiej oraz przedstawicieli stowarzyszeń pomocniczych. Na poziomie diecezjalnym odpowiadała jej Diecezjalna Rada Akcji Katolickiej, która też grupowała przedstawicieli stowarzyszeń młodzieżowych. Wewnątrz stowarzyszeń funkcję kierowniczą pełnił zarząd, składający się z prezesa i sekretarza generalnego mianowanego przez ordynariusza, ich zastępcy oraz trzech członków, a także księdza asystenta. W parafiach natomiast, stowarzyszenia posiadały swe oddziały, podzielone na zastępy i sekcje. W obrębie dekanatów tworzone okręgi, celem lepszej współpracy. Reprezentanci wszystkich stowarzyszeń działających na terenie parafii wraz z księdzem asystentem, prezesem, wiceprezesem i sekretarzem stanowili zarząd Parafialnej Akcji Katolickiej (PAK)⁵. Patronem stowarzyszeń młodzieżowych Akcji Katolickiej obrano św. Stanisława Kostkę, a świętem patronalnym pozostała uroczystość Chrystusa Króla⁶.

³ L. Dyczewski, *Apostolstwo zbiorowe Kościoła katolickiego w Polsce międzywojennej*, „Zeszyty Naukowe KUL” (1972) 15, z. 3, s. 50.

⁴ <http://www.ksm.org.pl/txt/l/>; Bp M. Leszczyński, *Akcja Katolicka dawniej i dziś (5) Reorganizacja Akcji Katolickiej w Polsce w 1934 r.*, <http://www.ak.org.pl/ak.phpidl/95/>; P. Chudziński, *Zmierzając ku doskonałości. Historia Katolickiego Stowarzyszenia Młodzieży w zarysie: lata 1919–1951*, Gniezno 2002, s. 36; Ks. M. Banaszak, *Historia Kościoła katolickiego*, t. 4, Warszawa 1992, s. 257–258.

⁵ <http://www.ksm.org.pl/txt/l/>.

⁶ Stanisław Kostka urodził się w Rostkowie koło Przasnysza, w 1550 r., jako syn kasztelana zakroczymskiego. Mając 14 lat wysłany został do Wiednia, gdzie uczęszczał do gimnazjum, prowadząc równocześnie intensywne życie religijne. Do choroby, w 1565 r., zdecydowanie zmierzał do realizacji powołania zakonnego. Natrafił jednak na trudności ze strony rodziny. By ich uniknąć w 1567 r. uciekł do Bawarii, skąd został skierowany do Rzymu, tam wstąpił do Towarzystwa Jezusowego. Poruszał swoją duchową dojrzałością i rozmodleniem. W sierpniu następnego roku zapadł na malarię i umarł w wigilię Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny. W 1670 r. został ogłoszony błogosławionym. Kanonizowany przez Benedykta XIII 31 grudnia 1726 r.

Od początku istnienia stowarzyszenie wyznaczyło sobie za cel wychowanie młodzieży w duchu katolickim i narodowym, pomijając w swej działalności wszelkie sprawy polityczne i wpływy partyjne⁷.

Pierwsze i najważniejsze miejsce w programie działalności SMP zajmowało wychowanie religijne. Realizowano je przede wszystkim poprzez wspólne praktyki religijne oraz rekolekcje. Pielęgnować wśród młodzieży wychowanie narodowe i służbę ideałom ojczystym, zachęcano ją do udziału w obchodach i uroczystościach narodowych, upowszechniano znajomość historii Polski, jej literatury, krajoznawstwa itp. Wyrobiecie poczucia własnej godności, poszanowanie cudzej własności i dobra publicznego, nauczanie cnót społecznych (solidarności, ofiarności, wzajemnej pomocy, oszczędności, spółdzielczości) wchodziło w skład wychowania społecznego. Wśród młodzieży wiejskiej SMP propagowało ideę odrodzenia rolnictwa polskiego przez stosowanie najnowszych zdobyczy wiedzy rolniczej. Do osiągnięcia tego celu prowadziły tzw. konkursy przysposobienia rolniczego. Dla młodzieży wiejskiej i miejskiej urządzało kursy robót ręcznych, zachęcając ją tym samym do pielęgnowania i ulepszania przemysłu ludowego. W miastach szerzono potrzebę udoskonalenia rzemiosła i rękodzielnictwa, pomagano w wyborze zawodu oraz ułatwiano kształcenie w szkołach zawodowych. Całość dopełniało wszechstronne wychowanie fizyczne: musztra, gimnastyka, lekkoatletyka, wycieczki, zawody sportowe.

Prace przygotowawcze do założenia Akcji Katolickiej w diecezji płockiej rozpoczęto jeszcze przed powołaniem Centrali Krajowej. 24 kwietnia 1930 roku pod przewodnictwem abpa Antoniego Juliana Nowowiejskiego odbyło się zebranie kierowników diecezjalnych stowarzyszeń religijnych, społecznych, w celu uzgodnienia systematycznej działalności komisarzy diecezjalnych stowarzyszeń z Akcją Katolicką, i sekretarzami generalnymi. Arcybiskup Nowowiejski, jako jeden z pierwszych ordynariuszy, dekretem z 12 grudnia 1930 roku, powołał Diecezjalny Instytut Akcji Katolickiej w Płocku. Zadaniem Instytutu było kierowanie Akcją Katolicką w diecezji zgodnie ze statutem konstytucyjnym Akcji Katolickiej w Polsce.

Prezesem Akcji Katolickiej w diecezji płockiej został Eugeniusz Płoski, a sekretarzem diecezjalnym ks. Jan Karwowski⁸. Uzasadniając konieczność rozwijania w diecezji Akcji Katolickiej, tak pisano w „Miesięczniku Pastorskim Płockim”: „Musimy mieć elitę wśród ziemian, włościan, gospodarzy, nauczycielstwa, kupiectwa i robotników”⁹. Priorytetem działalności Akcji Katolickiej w diecezji było ukształtowanie inteligencji katolickiej. W kręgach kościelnych uważano dość powszechnie, iż do dźwignięcia życia religijnego świeckich na wyższy poziom przyczyni się w znacznym stopniu Akcja Katolicka¹⁰. Na wsi starano się tworzyć

⁷ Członkom stowarzyszenia zabronione było branie czynnego udziału w akcji wyborczej, wysyłanie delegatów do okręgowych zgromadzeń wyborczych, podpisywanie odezów wyborczych lub branie udziału w agitacji wyborczej.

⁸ „Miesięcznik Pastorski Płocki” (dalej: MMP) 1930, nr 8, s. 378.

⁹ Ibidem, s. 320.

¹⁰ W skład Zarządu Akcji Katolickiej w parafii Baranowo wchodził: ks. proboszcz J. Trzaskoma, T. Grzyb z Ramion, A. Grzyb z Czerwińskich, W. Dębek z Baranowa, S. Zyra z Orzoła, J. Grzyb z Bakuły, H. Talar z Baranowa i M. Symolon z Baranowa, *Pamiętnik obchodu Dziesięciolecia KSMŻ i KSMM oddziałów w Baranowie*, Baranowo 1937, s. 22.

przede wszystkim Domy Katolickie (parafialne). Zwracano też uwagę na kółka rolnicze i straże ogniowe¹¹. Teren wiejski obejmowano głównie misjami kościelnymi.

Najliczniejszą organizacją w Akcji Katolickiej było bezsprzecznie Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży skupiające członków KSMŻ i KSMM. Członkowie tej organizacji stanowili w Polsce 60 proc. ogółu zrzeszonych w Akcji Katolickiej¹².

Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Żeńskiej (KSMŻ)¹³ w parafii św. Bartłomieja Apostoła w Baranowie swój początek wzięło ze Stowarzyszenia Młodzieży Polskiej Żeńskiej, które zostało założone w 1927 roku przez ks. Adama Szymańskiego i Kazimierę Pupik, kierowniczkę szkoły w Baranowie. Oddział powstał w święto Narodzenia NMP, tj. 8 września 1927 roku. W okresie rozkwitu KSMŻ liczyło około 90 osób. Patronką Oddziału została Kazimiera Pupik, pierwszym prezesem wybrano Mariannę Konkiel. Oddział KSMŻ w Baranowie dzielił się na sześć zastępów. Zastęp Baranowo obejmował następujące wsie: Baranowo, Orzoł, Zamoście, Lipowy Las i Czerwińskie; zastęp Gaczyska: Gaczyska, Dłutówka, Jastrząbka i Rupin. Były też zastępy we wsiach: Bakula, Budne Sowieta, Majk i Ziomek¹⁴. Funkcje zastępowych pełnili: w Baranowie Helena Gałązka, w Bakule Marianna Olender, w Budnych Sowieta Marianna Wiczorek, w Gaczyskach Stanisława Kowalczyk, w Majku Marianna Przybysławska i w Ziomku Marianna Obrębska.

Z okazji świąt narodowych i kościelnych przygotowywano przedstawienia amatorskie „(...) z zacięciem artystycznym, w czym przoduje zastęp Baranowo¹⁵”. Szczególną popularnością cieszyły się zabawy taneczne. Dochód z nich przeznaczano na różnego rodzaju wyjazdy; „(...) pamiętny jest z tego czasu zlot w Ostrołęce, w którym wzięły udział druheny z naszego oddziału, jadąc samochodem przez Maków i Różan”¹⁶. W 1929 roku prezes Stowarzyszenia A. Białczak, wyjechała na Powszechną Wystawę Krajową do Poznania, a Helena Helnik wzięła udział w kursie dla naczelniczek, który odbył się w Płocku. Wyjazdy te w znacznej mierze finansował protektor Stowarzyszenia ks. kanonik J. Zaremba.

Od roku 1930 datuje się stopniowy zanik działalności Oddziału baranowskiego KSMŻ, który, z powodu niewysyłania do Centrali sprawozdań, został skreślony z listy stowarzyszeń. Taki zastój trwał do 1932 roku, w którym to nieco ożywił się, lecz po pewnym czasie znów zamarł. Liczebność Stowarzyszenia z pięćdziesięciu druhen spadła do zaledwie dziewięciu – wyłącznie z Baranowa.

Drugi okres rozwoju KSMŻ przypada na czas, kiedy nowym asystentem kościelnym Stowarzyszenia został ks. Wawrzyniec Foks. „Pełen inicjatywy i oddany całą duszą pracy dla młodzieży ks. W. Foks podjął myśl rozbudowy KSMŻ na kolejne wioski parafii baranowskiej. Liczba druhen powiększyła się do 70”¹⁷. Wiosną 1936 roku członkowie Stowarzyszenia podjęli inicjatywę zakupu sztandaru

¹¹ MMP 1927, s. 48–52.

¹² W. Mysłek, *Kościół katolicki w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1966, s. 302.

¹³ Prezesami Stowarzyszenia były: M. Konkiel, A. Białczak, M. Prusik i Z. Krawczyk, *Pamiętka obchodu Dziesięciolecia KSMŻ i KSMM...*, s. 18.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem, s. 7.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

dla KSMŻ. „Żeby zebrać odpowiednie fundusze na ten cel, urządzaliśmy często przedstawienia, akademie i różne imprezy, robiłyśmy nadzwyczajne składki oraz kwestę po wszystkich zastępach. Nadszedł wreszcie ten radosny dzień 1 czerwca 1936 roku, w którym obchodziliśmy uroczystość poświęcenia sprawionego sztandaru”¹⁸. Na jednym z płatów sztandaru było godło państwowe, a na drugim wizerunek Matki Bożej Częstochowskiej. Fundatorami sztandaru byli: Parafialny Zarząd Akcji Katolickiej, KSMŻ Płock, KSMM Baranowo, Stowarzyszenie Najświętszego Sakramentu w Baranowie, Bractwo Różańcowe w Baranowie, Trzeci Zakon w Baranowie, OSP Baranowo, ZHP w Baranowie. Sztandar przetrwał do czasów współczesnych.

23 lipca 1936 roku delegacja KSMŻ uczestniczyła w Kongresie Eucharystycznym Młodzieży Żeńskiej w Pułtusk. Zjazd odbył się pod hasłem: „Chrystus życiem mej duszy”. W Odezwie Komitetu Kongresu Eucharystycznego KSMŻ w Pułtusk napisano: „Odradzająca się duchowo Polska potrzebuje kobiety o głębokim wyrobieniu wewnętrznym i religijnym”¹⁹. Po powrocie z Kongresu uczestniczki zapisały w kronice „Tam złożyłyśmy hołd Chrystusowi i zaczerpnęłyśmy u tego źródła wszelkiego życia nowych sił duchowych do pracy nad sobą i dla naszych bliźnich”²⁰.

Pod koniec września 1936 roku KSMŻ w Przasnyszu obchodziło dziesięciolecie swojego istnienia, w uroczystości tej brała udział 50-osobowa delegacja Stowarzyszenia z Baranowa.

W roku jubileuszowym (w 1937 roku obchodzono 10-lecie KSMŻ i KSMM) wybrano nowy Zarząd KSMŻ, który pracował do wybuchu wojny²¹. Poszczególne funkcje w Oddziale pełniły: Zofia Krawczyk – prezes, Marianna Olender – wiceprezes, Marianna Stolarczyk – sekretarka, Stanisława Komosa – skarbnik, Helena Helnik – naczelnik, Władysława Orzeł – wicenaczelnik, Czesława Domarad – gospodyni. Zebrania Oddziału odbywały się regularnie co drugą niedzielę w budynku szkoły.

Drugie stowarzyszenie – Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Męskiej (KSMM) w Baranowie²², podobnie jak KSMŻ, zostało założone przez ks. A. Szymańskiego. Pomocy w jego organizowaniu udzielił nauczyciel szkoły w Baranowie Sylwester Sochacki. Oddział powstał w uroczystość św. Stanisława Kostki, patrona młodzieży, tj. 13 listopada 1927 roku. Patronem został ks. A. Szymański, a jego zastępcą S. Sochacki. Pierwszym prezesem Oddziału wybrano Stanisława Lenarciaka.

Początkowo Oddział baranowski KSMM liczył 24 członków. Dzielił się na pięć zastępów: Baranowo (obejmował wsie: Baranowo, Orzoł, Zamoście, Lipowy Las i Czerwińskie), Gaczyska (Gaczyska, Dłutówka, Jastrząbka i Rupin), Bakuła, Budne Sowięta, Majk i Ziomek²³. Praca w Oddziale prowadzona była energicznie. Zebrania

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ MPP 31 (1936), nr 4, s. 147.

²⁰ Ibidem.

²¹ *Pamiętka obchodu Dziesięciolecia KSMŻ i KSMM...*, s. 17.

²² Od założenia KSMM do 1939 r. Stowarzyszeniem kierowało 9 prezesów. Protektorami byli księża proboszczowie: ks. kan. J. Zaremba, ks. kan. Franciszek Flaczyński i ks. J. Trzaskoma. Asystentami kościelnymi byli księża wikariusze: ks. A. Szymański, ks. Z. Tadeusiak, ks. St. Wolski, ks. J. Wisiński, ks. J. Głazewski i ks. W. Foks. *Pamiętka obchodu Dziesięciolecia KSMŻ i KSMM...*, s. 18.

²³ Ibidem.

odbywały się co tydzień, zawsze przy udziale prawie wszystkich członków. Często urządzano przedstawienia amatorskie, akademie oraz wycieczki bliższe i dalsze. Jedną z dalszych to dwudniowa wycieczka druhów, na czele z ks. A. Szymańskim, do Myszyńca. Formami pracy w KSMM najczęściej były przedstawienia amatorskie, akademie, wycieczki, szkolenia i zabawy. Największą akademię urządzano rokrocznie na święto patrona młodzieży św. Stanisława Kostki.

W 1928 roku opiekę nad Oddziałem KSMM objął ks. Z. Tadeusiak. O pracy w baranowskim KSMM pisał: „Pracę w organizacji umilały nam częste przedstawienia, zabawy taneczne oraz wyjazdy gościnne, szczególnie do Krasnosielca. Oddział nasz bowiem żył w najbardziej przyjaznych stosunkach z oddziałem tamtejszym, a wyrazem tego współżycia – były właśnie te wzajemne odwiedziny”²⁴.

Po opuszczeniu parafii przez ks. Z. Tadeusiaka, Stowarzyszenie zaczęło podupadać. „Praca w organizacji prawie zupełnie zanikła w 1930 roku. Stowarzyszenie nominalnie istniało, ale było w stanie mierności”²⁵. Trwało to niemal dwa lata. W 1932 roku Stowarzyszenie zaktywizowało się dzięki zaangażowaniu ks. kanonika Franciszka Flaczyńskiego, proboszcza parafii. Liczba członków zwiększyła się do 100 osób. Z funduszy zebranych z przedstawień KSMM przekazał na budowę Domu Katolickiego 600 złotych²⁶.

26–27 czerwca 1934 roku w Płocku, na uroczystości związanej z Pierwszym Diecezjalnym Kongresem Eucharystycznym Stowarzyszeń Młodzieży Polskiej Męskiej, przebywała dziesięcioosobowa delegacja Stowarzyszenia²⁷. W kronice Oddziału w skrócie przedstawiono przebieg kongresu. „Kongres rozpoczął się w Bazylice katedralnej, w dniu 26 czerwca 1934 r. Zakończono zaś w dniu 27 czerwca m.in. przyjęciem dwóch rezolucji na podstawie referatów ks. prof. Świderskiego (WSD Płock) i p. Stemlera dyrektora Polskiej Macierzy Szkolnej. Pierwsza rezolucja głosiła, że religię należy wprowadzać do wszystkich dziedzin życia społecznego i tak wywalczyć Polskę silną i Chrystusową, druga natomiast wzywała do troski o rozwój życia eucharystycznego, gdyż jest ono wypróbowaną i niezawodną szkołą ducha”²⁸.

W 1935 roku opiekę nad Stowarzyszeniem objął ks. asystent Wawrzyniec Foks. Oddział liczył wówczas około 80 członków, w pięciu zastępach: Baranowo, Bakuła, Budne, Gaczyska, Ziomek. Zastęp Baranowo tworzyli druhowie miejscowi oraz z Orzoła i Lipowego Lasu. Zastęp Gaczyska składał się z druhów miejscowych oraz z Jastrzębki, Rupina i Dłutówki. Wkrótce utworzono zastępy w Rupinie i Dłutówce. Działalność oddziału była bardzo ożywiona. Najczęściej spotkania odbywały

²⁴ Kronika parafii rzymskokatolickiej w Baranowie (dalej: AP w Baranowie).

²⁵ *Pamiętnik obchodu Dziesięciolecia KSMŻ i KSMM...*, s. 18.

²⁶ Ibidem.

²⁷ MPP 29 (1934), nr 4, s. 168. Prezydium Komitetu przygotowującego Kongres stanowili: biskup Leon Wetmański, ks. Marian Okólski i ks. Czesław Kaczmarek, dyrektor Związku Młodzieży Polskiej Męskiej, późniejszy biskup kielecki. Spośród katolików świeckich honorowymi członkami Komitetu zostali: prezydent Płocka, inspektor szkolny, prezes i prokurator Sądu Okręgowego w Płocku oraz prezes Diecezjalnych Zjazdów Katolickich. Powołano także 71 członków Komitetu Kongresu: 29 kapłanów i 32 osoby świeckie.

²⁸ *Pamiętnik obchodu Dziesięciolecia KSMŻ i KSMM...*, s. 19.

się jesienią i zimą, gdy było mało zajęć w gospodarstwach. Miały one na celu „wyrobiecie oświatowe członków” oraz „wyrobiecie pod względem fizycznym”²⁹.

W 1936 roku KSMM wprowadziło nową formę pracy, tj. wychowanie fizyczne i Przysposobienie Wojskowe³⁰. KSMM bardzo dbało o tężyznę fizyczną swych członków, przez co odgrywało znaczną rolę w usportowieniu mas. Propagowano musztrę, gimnastykę, gry i zabawy ruchowe w oddziałach, wciągając w sportową działalność również mało aktywne na tym polu dziewczęta. W tej dziedzinie Związek postawił sobie za cel przygotowanie przodowników gier sportowych do samodzielnego prowadzenia wychowania fizycznego. W oddziałach zakładano kółka sportowe (dominowała siatkówka). W programach uwzględniano koszykówkę, siatkówkę, lekkoatletykę, pokazy gimnastyczne, strzelanie, zjazdy gwiaździste na rowerach, ćwiczenia z możliwością uzyskania zdobycia Polskiej Odznaki Sportowej. Sport stanowił jedną z płaszczyzn współpracy z innymi organizacjami (np. z ZHP).

Jednym z głównych kierunków pracy w oddziałach męskich było Przysposobienie Wojskowe. W KSMM działali instruktorzy Przysposobienia Wojskowego. We własnym zakresie Stowarzyszenie organizowało kursy ratownictwa, higieny, przeciwgazowe i przeciwlotnicze dla dziewcząt.

Z realizacją Przysposobienia Wojskowego baranowskie KSMM miało duże trudności. Wynikało to z walki o wpływy ideologiczne i polityczne, jakie na terenie gminy toczyły między sobą KSMM i Związek Strzelecki. Sytuację tę opisał w kronice parafialnej Józef Klimaszewski, odpowiedzialny w Stowarzyszeniu za Przysposobienie Wojskowe. Pisał on: „O Przysposobieniu Wojskowym, czyli o ćwiczeniach wojskowych praktycznych z bronią w ręku marzyliśmy od dawna. Jednak wszyscy druhowie od samego początku pragnęli P. W. prowadzić samodzielnie w KSM³¹. Gdy to okazało się niemożliwe, pewna już tylko część druhowów zgodziła się na prowadzenie P. W. razem ze »Strzelcem«. Razem – w tym znaczeniu, że koncentracje miały się odbywać łącznie ze »Strzelcem«, ale druhowie będą ćwiczeni przez instruktora druha, będą występowali oddzielnie i w swoich czapkach. Z tą myślą przystąpiliśmy do P. W. Jednak władze wojskowe i strzeleckie inaczej to zrozumiały. Niby to ze względów formalnych odmówiono z góry prawa używania czapek KSM na koncentracji, stawiania druhowów oddzielnie, meldowania się przez »druh«. Co więcej, odmówiono druhowi instruktorowi prawa przeprowadzania ćwiczeń z bronią, a na koncentracji druha instruktor znaczył tylko tyle, że dawano mu do zrozumienia, że jest niepotrzebny. Nie chciano wydać druhom ani razu broni do przeprowadzenia ćwiczeń. Ponadto na koncentracji druhowów traktowano jako »nie naszych«, a używano ich nadmiernie do przenoszenia sprzętu strzeleckiego lub zupy itp. Koncentracje zwano czysto strzeleckimi i jako na takie zbierano składki. Słowem, władze wojskowe

²⁹ Ibidem, s. 8.

³⁰ Ibidem, s. 18.

³¹ Ibidem, s. 9. Hasło członków KSMM w Baranowie uczestniczących w zajęciach P. W.
„Polsko nasza, bądź spokojną
Wszak w nas dzielnych synów masz
Dłoń Cię zbawi nasza zbrojna,
Gdy nadejdzie burzy czas”.

i lokalne strzeleckie nasze P. W. potraktowały nie razem ze Strzelcem, nie na równych prawach, ale pod Strzelcem, pod nazwą strzelecką, pod instruktorami strzeleckimi. Nie pytając nas zupełnie o zdanie, postawiły nas całkowicie pod komendą Związku Strzeleckiego. Instynktowne i samorzutne dołączenie się nasze do P. W. potraktowały jako rozszerzenie się Związku Strzeleckiego, jego siły i powagi w gminie Baranowo. Nieuwzględnienie warunków stawianych przez druhów, a co gorsza złe odnoszenie się do nich, zraniło wielu do P. W. zupełnie. Ostatni raz przyszedłem dzisiaj na koncentrację, słychać było coraz częściej i to skutecznie. Jednak nie nasza tu wina. My kochamy armię polską. My rozumiemy całą wartość i powagę P. W. My pragniemy P. W. u siebie postawić należycie! Gotowi jesteśmy współpracować tu ze »Strzelcem«! Ale nie możemy na to pozwolić, by żądaniami naszymi i nami poniewierano, by z cicha nabierano i wyśmiewano nas, by decydowano o nas bez nas, by używano nas jako terenu eksploatacyjnego. Zastrzegam się, że piszę niniejsze uwagi nie po to, żeby KSM ze Strzelcem pokłócić. Broń Boże! Chcę tylko sprawę wyjaśnić, by czynniki decydujące niedomagania z naszego P. W. usunęły, by na przyszłość nie było już więcej zdziwienia – dlaczego to KSM nie przyszło na koncentrację?»³²

Pomimo deklaracji współpracy KSM i Związku Strzeleckiego nie było, a przeszkodę stanowiła bariera polityczna³³.

Dochody KSMM pochodziły ze składek członkowskich oraz organizowanych różnych imprez, a szczególnie z wyświetlania filmów w okresie zimowym. W końcu 1935 roku KSMM wzbogaciło się o „(...) aparat kinematograficzny, który sprowadziliśmy w celu zwiększenia źródeł naszego dochodu. Obrót kasowy w 1936 roku w naszym oddziale wynosił 2234 zł”³⁴.

W sierpniu 1936 roku zakupiono umundurowanie, składające się z bluz, pasów i czapek organizacyjnych, za sumę 600 złotych. „Na wiosnę roku bieżącego [1938 przyp. A. B.] sprowadziliśmy trzy nowe rowery, a dwa stare daliśmy do reperacji. Oddział więc nasz jest w posiadaniu pięciu rowerów – potrzebnych do różnych wyjazdów służbowych”³⁵.

16 maja 1937 roku grupa 50 członków pojechała na zlot KSMM w Świętym Miejsu, powiat przasnyski, podczas którego naczelnik J. Klimaszewski wygłosił „(...) płomienną i porywającą mowę na temat: *Młodzieży nową Polskę twórz szczęśliwą Bogu miłą*!”³⁶ 18 maja 1937 roku prezes J. Szczesniak i naczelnik J. Klimaszewski uczestniczyli w zjeździe diecezjalnym Stowarzyszenia, który odbył się w Płocku.

W styczniu 1937 roku odbyły się ostatnie, przed wybuchem wojny, wybory w Oddziale baranowskim KSMM. W wyniku głosowania prezesem został Józef Szczesniak, skarbnikiem Władysław Dębek, naczelnikiem Józef Klimaszewski, gospodarzem Stanisław Zyra.

Ważną dziedziną działania baranowskiej młodzieży stowarzyszonej w KSM stanowiło przysposobienie rolnicze. Na każdy rok ogłaszano konkurs z tematami

³² Ibidem, s. 15.

³³ Relacja Kazimierza Budnego (w zbiorach autora).

³⁴ *Pamiętnik obchodu Dziesięciolecia KSMŻ i KSMM...*, s. 15.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Ibidem.

dotyczącymi roślin i hodowli. W oddziałach tworzyły się zespoły od 7 do 22 osób, które wybierały jeden temat. W grudniu w 1936 roku zostało zorganizowanych na terenie parafii siedem zespołów przysposobienia rolniczego (dwa w Baranowie, jeden w Budnych Sowiętach, dwa w Gaczyskach, jeden w Bakule i jeden w Ziomku). Męski zespół w Baranowie liczył 8 uczestników. Przodownikiem jego był druh Stanisław Grad. Zespół zajął się popularyzowaniem uprawy marchwi pastewnej. Zespół żeński liczył 22 uczestniczki, przodowniczką była druhna Leokadia Bakula, tematem, którym zajmowały się była uprawa i przeróbka lnu. Męski zespół w Gaczyskach liczy 8 uczestników, przodownikiem był druh Józef Lesiński, zajął się tematem uprawy marchwi pastewnej. Zespół żeński z przodowniczką druhną Stanisławą Kowalczyk z tematem uprawa i przeróbka lnu liczył 7 uczestniczek. Zespół w Bakule liczący 15 uczestniczek, z przodowniczką druhną wiceprezes Marianną Olender, jako temat prowadził uprawę i przeróbkę lnu. Zespół w Budnych Sowiętach liczył 8 uczestników, z których przodownikiem był druh Kazimierz Budny. Tematem, którym się zajęli była uprawa buraka pastewnego. Zespół w Ziomku, 11-osobowy, z przodownikiem druhem Czesławem Stolarczykiem, jako temat prowadził uprawę ziemniaków³⁷. Na poletkach konkursowych stawiano tabliczki. Czynności były notowane w dzienniczkach. Zespoły lustrowane były przez zespoły sąsiednie, instruktorów. Urządzano wycieczki do wzorowych gospodarstw, stacji hodowlanych, szkół rolniczych.

Razem w 7 zespołach przysposobienia rolniczego pracowało 77 uczestników. Przodownicy zastępów przeszli szkolenie w Szkole Rolniczej w Rudzie koło Przasnysza w okresie od 8 do 12 stycznia 1937 roku. Po powrocie z kursu przodownicy w swoich zespołach rozpoczęli pracę samokształceniową. Zebrania odbywały się raz w tygodniu. „Należy tutaj zaznaczyć, że najlepiej przeprowadzał zebrania zespół w Bakule; nie było bowiem tygodnia, w którym by się nie odbyło zebranie samokształceniowe. Inne natomiast zespoły dość dużo zebrań zaniedbały. Winę ponoszą tu przede wszystkim przodownicy, ponieważ zaobserwowałem, że jaki jest przodownik, tak wygląda zespół – gdy przodownik dopilnował, to zebranie zawsze się odbyło. I jeżeli zespół w Bakule prowadził pracę najlepiej, to tylko dzięki dzielnej przodowniczce swojej druhnie Mariannie Olender, która z całą energią i ze zrozumieniem poprowadziła pracę skutecznie”³⁸.

W lutym 1937 roku, w Domu Katolickim w Baranowie, odbył się kurs rejonowy z przysposobienia rolniczego, „(...) w którym wzięli udział prawie wszyscy członkowie. Po kursie praca samokształceniowa poszła daleko lepiej i sprawniej, ponieważ uczniowie zapoznali się więcej z celem i pracą w p. r. Każdy zespół otrzymuje egzemplarz miesięcznika »Przysposobienie Rolnicze«”³⁹. Praca ta opierała się głównie na analizowaniu broszur tematycznych, poza tym uczniowie korzystali z biblioteczki przysposobienia rolniczego, składającej się z 26 książek. Jak wynika

³⁷ Ibidem, s. 14.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Ibidem.

z wpisu w kronice „Była pewna część członków, która nie zdradzała specjalnego zamiłowania do czytania książek rolniczych. Najpilniejszym w czytaniu, a jak się okazało i najlepiej utrzymującym poletko był i jest druh Józef Banasiak, który przeczytał prawie wszystkie książki z biblioteczki p. R.⁴⁰. Każdy zespół otrzymywał egzemplarz miesięcznika „Przysposobienie Rolnicze”.

Szkolenie z przysposobienia rolniczego trwało przez trzy kolejne lata; każdy rok był kolejnym stopniem. Zazwyczaj nauka teoretyczna odbywała się jesienią i zimą i prowadzona była na podstawie materiałów wydawanych przez Centralny Komitet do Spraw Młodzieży Wiejskiej lub Związek Izby i Organizacji Rolniczych RP. Dzięki temu próbowano podnieść poziom kultury rolniczej. Stanisław Grzyb, lustrator społeczny, w czasie szkolenia rolniczego przemawiając do zebranych, stwierdził – „druhny i druhowie, weźmy się z zapałem do pracy nie tylko, by zdobyć pierwsze miejsce, ale przede wszystkim, by zdobyć tę część wiedzy fachowej abyśmy w przyszłości mogli utworzyć gospodarstwa wzorowe, przykładowe dla całej okolicy. Pracujmy wytrwale w imię naszego hasła. Musimy gospodarstwa i wioski nasze podciągnąć wzwyż!”⁴¹

KZMŻ i KZMM przodowały w akcji przysposobienia rolniczego. Ze statystyki związkowej wynika, że w 1934 roku 37 proc. zespołów i 38 proc. uczestników rekrutowało się z KZMŻ i KZMM. Fakt ten potwierdza statystyka Komitetu Kultury Wsi przy Ministerstwie Rolnictwa, na 1937 rok. KZMŻ i KZMM wyprzedzały Związek Strzelecki, Związek Młodej Wsi, Centralny Związek Młodzieży Ludowej, Związek Młodzieży Wiejskiej „Wici”, świadcząc tym samym, że jest najliczniejszą, najbardziej efektywną organizacją młodzieży wiejskiej. W zakresie działalności, nazwijmy ją filantropijną, można wymienić pomoc dla pogorzalców, powodzian, choinki dla biednych, zbiórki na zakład w Laskach.

Ważnym elementem wychowania i kultywowania tradycji w oddziałach był śpiew. Helena Gałązka zastępowa zastępu Baranowo pisała: „(...) jako mieszkańcy puszczy, powinniśmy uważać za pieśń naszą wszystkie nam znane, na naszym terenie powstałe, piosenki kurpiowskie. Jako członkowie KSM powinniśmy zarazem śpiewać nasze piosenki organizacyjne. My nie potrzebujemy szukać i wyuczać się tzw. modnych piosenek z bruku warszawskiego, ponieważ mamy swoje przepiękne pełne czaru i uroku piosenki ludowe. Melodią ich bowiem zachwycali się najsłynniejsi muzycy świata i czerpali z niej temat do swoich utworów nie dlatego, żeby im brakło fantazji, lecz uważali, że nie ma nic cudniejszego nad melodię ludową. W piosenkach ludowych streszcza się życie i charakter ludu naszego, jego zwyczaje i ciekawe obyczaje. Te piosenki są przecież wyrazem naszych serc i dusz”⁴².

Bardzo silny nacisk kładziono na wychowanie patriotyczne młodzieży. Odbywało się ono przez uczestnictwo w uroczystych nabożeństwach z okazji rocznic historycznych: 3 Maja, rocznic powstań narodowych, rocznicy Cudu nad Wisłą. Młodzież ubrana w mundury stawiała w kościele czwórkami. Z okazji rocznic historycznych urządzano akademie, wieczornice z referatami, deklamacjami,

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Relacje Heleny Gałązki i Heleny Helnik z Baranowa (w zbiorach autora).

przedstawieniami. Na dorocznych zlotach urządzano capstrzyki. Druhny i druhowie opiekowali się mogiłami poległych w obronie ojczyzny.

Oprócz stowarzyszeń dla młodzieży (KSMŻ i KSMM) działały ich odpowiedniki dla dorosłych: Katolickie Stowarzyszenie Kobiet (KSK), którego prezesem była E. Kurczyńska i Katolickie Stowarzyszenie Mężów (KSM), na czele którego stał Bolesław Mydło. Katolickie Stowarzyszenie Mężów posiadało sztandar, którego fundatorami byli: Katolickie Stowarzyszenie Mężów Płock Centrala, ks. Jan Trzaskoma – proboszcz w Baranowie, Stanisław Żurawski – prezes Katolickiego Stowarzyszenia Mężów, Parafialny Zarząd Akcji Katolickiej w Baranowie, Związek Strzelecki Baranowo, Ochotnicza Straż Pożarna w Baranowie, Eugeniusz Kłoczowski – prezes Dekanalnej Rady, Zygmunt Młot-Przepałkowski – starosta przasnyski, Trzeci Zakon Parafii Baranowo, Bractwo Różańcowe Parafii Baranowo. Także i ten sztandar zachował się do czasów współczesnych.

Pracę stowarzyszeń koordynował i nadzorował zarząd Parafialnej Akcji Katolickiej, w skład którego wchodził: ks. proboszcz J. Trzaskoma, T. Grzyb z Ramion, A. Grzyb z Czerwińskich, W. Dębek z Baranowa, S. Zyra z Orzola, J. Grzyb z Bakule, H. Talar z Baranowa i M. Symoń z Baranowa.

Stowarzyszenia katolickie odegrały ważną rolę w życiu parafii i społeczności gminnej. Bez wątpienia przyczyniły się do ożywienia religijności i pogłębienia wiedzy religijnej członków. Swą aktywność przejawiały także na polu społecznym i gospodarczym.

BIBLIOGRAFIA

Źródła drukowane

„Miesięcznik Pastorski Płocki” 1927, 1930, 1936.

Pamiętka obchodu Dziesięciolecia KSMŻ i KSMM Oddziałów w Baranowie, Baranowo 1937.

Kronika parafii rzymskokatolickiej w Baranowie (Archiwum Parafialne w Baranowie).

Oprowania

Banaszak M. 1992. *Historia Kościoła Katolickiego*, t. 4, Warszawa.

Bender R. 1975. *Z życia diecezji płockiej w latach 1914–1939*, w: „*Studia Płockie*”, *Kościół płocki XIX wieku. Jubileuszowa Księga Pamiątkowa 900-lecia Diecezji*, t. III, cz. 1, pr. zb. pod red. J. Kłoczowskiego, Płock.

Chudziński P. 2002. *Zmierzając ku doskonałości. Historia Katolickiego Stowarzyszenia Młodzieży w zarysie: lata 1919–1951*, Gniezno.

Mysiek M. 1966. *Kościół katolicki w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1966.

Dyczewski L. 1972. *Apostolstwo zbiorowe Kościoła Katolickiego w Polsce międzywojennej*, „*Zeszyty Naukowe KUL*”, R: 15, z. 3.

I n t e r n e t

<http://www.ksm.org.pl/txt/1> (dostęp: 10.04.2014).

<http://www.ak.org.pl/ak.phpidl95> (dostęp: 05.11.2013).

<http://www.ksm.org.pl/txt/1> (dostęp: 15.08.2015).

R e l a c j e

Relacja Heleny Gałązki i Heleny Helnik z Baranowa (w zbiorach autora).

Relacja Kazimierza Budnego (w zbiorach autora).

STRESZCZENIE

Zamierzeniem niniejszej pracy było przedstawienie struktur i form pracy stowarzyszeń katolickich składających się na pracę Akcji Katolickiej w parafii św. Bartłomieja w Baranowie w latach 1927–1939.

Uczestnicy stowarzyszeń Akcji Katolickiej wspominają czas działania w Akcji Katolickiej jako okres, w którym wzrastała nie tylko odpowiedzialna postawa religijna, ale też rosła i krzepła świadomość narodowa, którą wyrabiano przez pogadanki i odczyty, oprawę świąt narodowych i kształtowanie właściwych postaw patriotycznych. W różne struktury Akcji Katolickiej było zaangażowane ponad 200 osób. Akcja Katolicka nie była zjawiskiem marginalnym w parafii. Ze wspomnień i kronik KSMM i KSMŻ wynika, że parafia znana była w diecezji płockiej z ciekawych pomysłów i cennych inicjatyw społecznych.

Akcja Katolicka wpłynęła też zasadniczo na postawę życiową swoich uczestników. Młodzi ludzie wiedzieli, jak się zachować w przyszłości i jaką drogą pójść.

Słowa kluczowe: Baranowo, parafia, Kurpie, Akcja Katolicka.

SUMMARY

The intention of this study was to present structures and forms of work Catholic associations that made up the work of Catholic Action in the parish of St. Bartholome in Baranowo in the years 1927–1939.

Participants associations of Catholic Action mention the operation time in the Catholic Action as a period in which increased not only responsible religious attitude, but also grew and solidified national consciousness, which were made through talks and lectures, setting national holidays and appropriate patriotic attitudes. More than 200 people were involved in the various structures of the Catholic Action. Catholic Action was not a marginal phenomenon in the parish. From the memories and chronicles of KSMM and KSMŻ follows that the parish was known for interesting ideas and valuable social initiatives in the Diocese of Plock.

Catholic Action had also an influence on the attitude of life of its participants. Young people knew how to behave in the future and which way to go.

Keywords: Baranowo, parish, Kurpie Catholic Action.

ROZWÓJ RUCHU LUDOWEGO W POWIECIE MAKOWSKIM W LATACH 1918–1939

THE DEVELOPMENT OF A POPULAR IN MAKOWSKI COUNTY IN THE YEARS 1918–1939

W pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości przez Polskę ważną rolę w rozwoju ruchu politycznego na terenie powiatu makowskiego odgrywały partie chłopskie, które w okresie tworzenia otrzymywały duże wsparcie ze strony działaczy ludowych powiatu pułtuskiego. Wśród nich należy wymienić Stefana Pomianowskiego, Stanisława Deptułę czy Piotra Koczare. Absolwentami Szkoły Rolniczej w Pułtuskach było też wielu chłopów z powiatu makowskiego. W latach 1917–1918 szkołę tę ukończyli między innymi: Wacław Grabowski, Antoni Zduniak, Czesław Ferenc i Stanisław Hodub. Byli oni współzałożycielami PSL „Wyzwolenie”, Związku Młodzieży Wiejskiej (ZMW) oraz kółek rolniczych na terenie powiatu makowskiego¹.

W 1919 roku w kampanii wyborczej zarówno PSL „Piast”, jak i PSL „Wyzwolenie” opowiadały się za przyjęciem przez państwo i rozdzieleniem pomiędzy chłopów małorolnych i bezrolnych dóbr donacyjnych, majoratów oraz części pozostałej wielkiej własności rolnej i za pozostawieniem reszty jej dotychczasowym właścicielom².

W wyborach do Sejmu Ustawodawczego w 1919 roku PSL „Wyzwolenie” otrzymało w powiecie makowskim 0,8 proc. głosów i zajęło czwarte miejsce za Związkiem Ludowo-Narodowym (93,2 proc.), Polską Partią Socjalistyczną (3,8 proc.) i listami żydowskimi (Agudas Jisroel, Poalej Syjon, Bund) – 2,2 proc. głosów³.

W 1922 roku ugrupowania ludowe, a szczególnie PSL „Piast”, prowadziły ożywioną kampanię przedwyborczą. Wśród działaczy PSL „Piast” na Mazowszu wyróżniał się, m.in. Jan Ejdyś z Gąsewa. Znany piastowcem z powiatu makowskiego byli także: Jan Świętochowski z Makowa, Bolesław Marciniak z Płoniaw i Stanisław Wytrych z Przeradowa. Na zebraniach skierowanych do ludności

* dr, Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. Adama Chętnika w Ostrołęce.

¹ Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego w Warszawie (dalej: AZHRL), Materiały do monografii ruchu ludowego w powiecie Maków Mazowiecki, cz. I, s. 96. Dyrektorem szkoły był w tym okresie Stefan Pomianowski.

² J. R. Szaflik, *Polskie Stronnictwo Ludowe „Piast” 1926–1931*, Warszawa 1970, s. 17–18; L. Hass, *Wpływy ugrupowań politycznych wśród ludności woj. warszawskiego w latach 1919–1922 (w świetle wyborów sejmowych)*, „Rocznik Mazowiecki” 1972, t. IV, s. 104–105.

³ Ibidem, 115–117.

wiejskiej ludowcy krytykowali głównie prawicę za niewywiązanie się ze swoich obietnic przedwyborczych złożonych w 1919 roku, a szczególnie braku realizacji ustawy o reformie rolnej. Krytykowano także duchowieństwo za wykorzystywanie ambony do agitacji przedwyborczej na rzecz prawicy⁴.

W okresie przedwyborczym w powiecie makowskim prawie wszystkie stronnictwa polityczne wykazywały się dużą aktywnością. W październiku i w pierwszych dniach listopada 1922 roku na terenie powiatu odbyły się 33 zgromadzenia przedwyborcze, z tego PSL „Piast” zorganizowało 7, a PSL „Wyzwolenie” – 3 zgromadzenia. Zgromadzeniom organizowanym przez PSL „Piast” przewodniczyli: Ejdys, Cieślak, Borecki, Chęciński i Cieplak, zaś przez PSL „Wyzwolenie” Wacław Grabowski z Sielca Kolonii⁵.

5 listopada 1922 roku w powiecie makowskim z partii ludowych wyborcy zdecydowanie poparli PSL „Piast” (14,7 proc.), zaś za PSL „Wyzwoleniem” opowiedziało się tylko 3,9 proc. wyborców⁶.

W latach 1923–1925 wśród sfrustrowanych członków stronnictw ludowych, głównie wskutek niepowodzenia w wyborach sejmowych 1922 roku, dochodziło często do rozbieżności w poglądach, co nie sprzyjało funkcjonowaniu partii. W drugiej połowie 1923 roku, w wyniku rozłamu w PSL „Piast”, powstał Związek Polskich Stronnictw Ludowych „Wyzwolenie” i „Jedność Ludowa”. Nowe stronnictwo zyskało poparcie działaczy PSL „Piast” z powiatu makowskiego na czele z Janem Ejdysem⁷.

23 marca 1924 roku w Makowie odbył się zjazd zjednoczeniowy PSL „Wyzwolenia” i „Jedności Ludu”. Nowym prezesem PSL „Wyzwolenia” został Jan Ejdys, który odszedł wcześniej z „Piasta”. W skład zarządu weszli też Wacław Grabowski – I wiceprezes, Czesław Ferenc – II wiceprezes, Stanisław Hodup – sekretarz i Ignacy Tomaszewski – skarbnik. Na zjazd przybył poseł Jerzy Brański, reprezentujący naczelne władze stronnictwa i Jan Kądziera – sekretarz Zarządu Wojewódzkiego. Podczas wystąpień dużo uwagi poświęcono trudnej sytuacji gospodarczej kraju oraz dyskutowano nad formami pomocy dla chłopów znajdujących się w trudnej sytuacji materialnej⁸.

Do rozłamu doszło także w PSL „Wyzwolenie”, gdzie po opuszczeniu tej partii przez grupę lewicowych posłów, na czele z prezesem Stanisławem Thuguttem, w listopadzie 1924 roku powstała Niezależna Partia Chłopska. Głównym celem nowo powstałej partii była walka o ziemię obszarnczą dla chłopów bez odszkodo-

⁴ B. Dymek, *Ruch ludowy na Mazowszu i Podlasiu w latach 1918–1931*, w: *Ruch ludowy na Mazowszu, Kurpiach i Podlasiu*, pod red. A. Łuczaka, Warszawa 1975, s. 57.

⁵ Archiwum Państwowe w Warszawie Oddział w Puławach (dalej: APP), Starostwo Powiatowe w Makowie Mazowieckim w latach 1919–1926 (dalej: SPM), sygn. 3, k. 323.

⁶ *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu odbytych w dniu 5 i 12 listopada 1922 r.*, Warszawa 1926, s. 21–26; J. Szczepański, *Życie polityczne*, w: *Dzieje Mazowsza lata 1918–1939*, t. IV, pod red. J. Szczepańskiego, Pułtusk 2010, s. 125; K. Sarnowski, *Z działalności ruchu ludowego w powiecie Maków Mazowiecki w latach 1918–1939*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1968, nr 10, s. 353–354.

⁷ Ibidem, s. 355.

⁸ *Ruch ludowy na Mazowszu, Kurpiach i Podlasiu*, pod red. A. Łuczaka, Warszawa 1975, s. 397.

wania. Poza tym dążyła ona również do stworzenia rządu robotniczo-chłopskiego, który zrealizowałby jej postulat⁹.

Pod koniec 1924 roku nastąpiło dalsze obniżenie stopy życiowej ludności w kraju. Chłopi coraz bardziej manifestowali swoje niezadowolenie z polityki rządu Władysława Grabskiego uważając, że stabilizacja walutowa odbywa się zbyt dużym kosztem wsi poprzez zwiększanie obciążeń podatkowych. Skutki ostrych reform gospodarczych w latach 1924–1925 zaczęli też odczuwać właściciele majątków ziemskich z terenu powiatu makowskiego. W wyniku pogarszającej się sytuacji gospodarczej kraju zmuszeni zostali oni do ograniczenia płac robotnikom rolnym, a to z kolei doprowadziło do licznych strajków rolnych, m.in. w folwarkach: Czarnostów, Żabin Łukowski i Wronowo, gm. Karniewo¹⁰.

W 1927 roku partie polityczne w powiecie makowskim zaczęły wykazywać się większą aktywnością w związku z wyborami do rad miejskich – 25 września 1927 roku oraz wyborami do sejmiku i senatu, które planowano na 4 i 11 marca 1928 roku.

W walce o mandaty w radach miejskich zaangażowały się też partie ludowe: PSL „Piast” i PSL „Wyzwolenie”. Ludowcy obok prowadzenia kampanii przedwyborczej dużo uwagi poświęcali również sprawom organizacyjnym i tworzeniu nowych kół w powiecie.

W styczniu 1927 roku utworzono nowe koło PSL „Wyzwolenie” w Dąbrówce, gmina Perzanowo, do którego wstąpiło 16 członków. Podczas organizowanych wieców i zebrań tego ugrupowania dużą aktywnością wyróżniał się prezes Komitetu Powiatowego PSL „Wyzwolenie” w Makowie Jan Przedwojewski.

2 stycznia 1927 roku w Makowie odbyło się zebranie członków kół PSL „Piast”, któremu przewodniczył Feliks Rakowski. Omawiano na nim głównie sprawy reformy rolnej i parcelacji majątku państwowego „Bazar”.

Ważnym etapem w akcji przygotowawczej PSL „Piast” do przyszłych wyborów było zebranie 15 maja 1927 roku, podczas którego zamierzano przeprowadzić reorganizację Komitetu Powiatowego oraz wznowić działalność stronnictwa w powiecie. W tym też duchu przemawiał na zebraniu delegat Zarządu Głównego w Warszawie adwokat Jan Krysa. Główny nacisk położył na konieczność zdobycia własnego lokalu. Po jego przemówieniu zgromadzeni (około 100 osób) wybrali komitet organizacyjny, do którego weszli: Feliks Rakowski, Aleksander Gorczyca i Tomasz Chodupin. Przy wyborach pominięto byłego prezesa Komitetu Powiatowego Antoniego Napiórkowskiego, wójta gminy Karniewo, którego nie powiadomiono o zebraniu¹¹.

25 września 1927 roku ludowcom nie udało się wprowadzić do rad miejskich w Makowie i Różanie swoich kandydatów. Za to do Sejmiku Powiatowego w Makowie weszli z PSL „Piast” – Bolesław Zega z gminy Krasnosielc, Stanisław

⁹ B. Dymek, B. Syzdek, *Niezależna Partia Chłopska na Mazowszu 1924–1927*, Warszawa 1965, s. 19–24.

¹⁰ Archiwum Państwowe w Warszawie (dalej: APW), Komenda Powiatowa Policji Państwowej (dalej: KPPP) w Makowie Maz., sygn. 25, k. 18; APP, SPMM, sygn. 6, k. 70, sygn. 7, k. 30–31.

¹¹ APW, Urząd Wojewódzki Warszawski (dalej: UWW), sygn. 18, k. 36, sygn. 12, k. 6–7, 30–31.

Matulewicz i Paweł Żebrowski z gminy Perzanowo oraz z PSL „Wyzwolenie” – Jan Przedwojewski i Józef Świerczewski z gminy Sielc¹².

12 stycznia 1926 roku z połączenia „Jedności Ludowej” i „Związku Chłopskiego” powstało Stronnictwo Chłopskie, założone przez Jana Dąbskiego. Partia ta, podobnie jak PSL „Wyzwolenie”, poparła zamach majowy Józefa Piłsudskiego i opowiadała się za ustrojem republikańskim, jednoizbowym parlamentem, reformą rolną bez odszkodowań, oparciem rolnictwa na gospodarstwach chłopskich i upaństwowieniem kopalń. Przyjęła także uchwałę o ustanowieniu Święta Ludowego. Naczelnym organem stronnictwa była „Gazeta Ludowa”, przemianowana 14 lutego 1926 roku na „Gazetę Chłopską”¹³.

W powiecie makowskim Stronnictwo Chłopskie również rozwinęło działalność. Prezesem oddziału powiatowego był J. Wolski, a sekretarzem Zygmunt Wiśniewski¹⁴.

PSL „Wyzwolenie” w swoim programie przedwyborczym w 1928 roku postulowało zniesienie senatu, wybór prezydenta przez społeczeństwo, szybkie przeprowadzenie reformy rolnej oraz łatwo osiągalny kredyt dla mieszkańców wsi. W powiecie makowskim PSL „Wyzwolenie” rozpoczęło kampanię wyborczą w połowie stycznia 1928 roku. Na odbytym wcześniej zjeździe powiatowym omówiono program działania radykalnego ruchu ludowego oraz wytypowano kandydatów na posłów do sejmu: Wacława Grabowskiego – prezesa Zarządu Powiatowego PSL „Wyzwolenie” w Makowie oraz Jana Przedwojewskiego – działacza kółek rolniczych z Rzewnia. Jednak w trakcie kampanii wyborczej Grabowski zrzekł się kandydatury na rzecz Przedwojewskiego, a ten podczas ustalania listy wyborczej nr 3 został wytypowany jako zastępca posła. Kandydatami PSL „Wyzwolenia” w okręgu wyborczym nr 8 zostali: Jan Woźnicki – członek władz naczelných PSL „Wyzwolenie” i Piotr Koczara – rolnik z powiatu pułtuskiego¹⁵.

W powiecie makowskim pozycja PSL „Wyzwolenie” nie była dosyć silna. Organizowało ono – co prawda – co jakiś czas wiece, ale bez powodzenia. Zauważalny był też nieprzychylny stosunek ludności do głównego działacza „Wyzwolenia” J. Przedwojewskiego, który był wrogo nastawiony do religii i duchowieństwa¹⁶.

Udział ludności województwa warszawskiego w wyborach parlamentarnych 1928 roku był stosunkowo duży i osiągnął na wsi 85,4 proc., a w miastach 81,5

¹² Ibidem, k. 161; Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (dalej: MSW), mf. 25.433, sygn. 863, k. 1.

¹³ A. Więzikowa, *Stronnictwo Chłopskie 1926–1931*, Warszawa 1963, s. 31–32; *Stronnictwo Chłopskie, program, statut, instrukcje*, Warszawa 1927; *Odezwa Klubu Stronnictwa Chłopskiego w sprawie rozłamu w PSL „Wyzwolenie” i założeń programowych Stronnictwa Chłopskiego*, „Gazeta Ludowa” 1926, nr 3, s. 1.

¹⁴ *Ruch ludowy na Mazowszu, Kurpiach i Podlasiu...*, op. cit., s. 401.

¹⁵ K. Sarnowski, *Z działalności ruchu ludowego...*, op. cit., s. 360; AZHRL, K. Sarnowski, *Materiały do monografii ruchu ludowego w powiecie Maków Mazowiecki, cz. III, Pamiętniki Jakuba i Wacława Grabowskiego, Maków Mazowiecki 1965*, sygn. 0/138, k. 155.

¹⁶ *Odezwa wyborcza Zarządu Głównego PSL „Wyzwolenie” 1928*, nr 4, s. 2–3; APW, UWW, sygn. 24, k. 52, 137.

proc. W powiecie makowskim frekwencja na terenach wiejskich wynosiła 82,2 proc., zaś w miastach 87,8 proc. PSL „Wyzwolenie” zdobyło 12,7 proc., ChD i PSL „Piat” – 5,4 proc., a Stronnictwo Chłopskie – 0,7 proc.¹⁷

Pod koniec lat dwudziestych na mazowieckiej wsi doszło do walki o wpływ między Stronnictwem Chłopskim a PSL „Wyzwolenie”. Działacze Stronnictwa Chłopskiego dla szerzenia propagandy wśród zwolenników „Wyzwolenia” wykorzystywali swój organ prasowy – „Gazetę Chłopską”. Poprzez krytykę rządów sanacyjnych starali się zdobyć popularność wśród biedniejszej ludności wiejskiej¹⁸. We wrześniu 1928 roku w Karniewie zorganizowano zebranie, na którym przemawiał redaktor „Gazety Chłopskiej” – Brochwicz-Lewiński, a następnie rozdano zgromadzonemu ulotki, pt. „Co robił Sejm od kwietnia do czerwca 1928 r.” i „Co robiło w Sejmie Stronnictwo Chłopskie?” Niestety, zainteresowanie ze strony uczestników zebrania było nieduże¹⁹.

Po wyborach parlamentarnych 1928 roku na terenie Mazowsza doszło do ważnych zmian w funkcjonowaniu wielu ugrupowań politycznych. Po porażce w wyborach z areny politycznej wycofało się PSL „Piast”. Zaprzestała też działalności Chrześcijańska Demokracja, która w przyszłych wyborach zdecydowała się popierać kandydatów Stronnictwa Narodowego²⁰.

Natomiast aresztowanie ks. Eugeniusz Okonia, i jego ostateczne wycofanie się z życia politycznego, spowodowało w 1928 roku rozpad wielu terenowych kół Chłopskiego Stronnictwa Radykalnego, a następnie jego likwidację²¹.

W grudniu 1929 roku PSL „Piast”, PSL „Wyzwolenie” i Stronnictwo Chłopskie wraz z NPR, ChD i PPS utworzyły blok stronnictw centralnych zwany potocznie Centrolewem. Głównym celem bloku była wspólna walka w obronie demokracji parlamentarnej. Posłowie i senatorowie Centrolewu żądali ustąpienia „rządów dyktatury Józefa Piłsudskiego” oraz powołania „gabinetu opartego na zaufaniu społeczeństwa”²².

Nie mające możliwości działania na forum parlamentu stronnictwa opozycyjne, zwołały w Krakowie 29 czerwca 1930 roku Kongres Obrony Prawa i Wolności Ludu, który w przyjętej deklaracji żądał usunięcia dyktatury Piłsudskiego i ustąpienia prezydenta Mościckiego oraz zapowiedział opór w razie próby nowego zamachu.

Piłsudski szybko zareagował na uchwały kongresu krakowskiego, stając ponownie 25 sierpnia na czele rządu. Natomiast 30 sierpnia prezydent Ignacy

¹⁷ *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu odbytych w dniu 4 i 11 marca 1928 r.*, Warszawa 1930, „Statystyka Polski”, t. X, s. 3–4, 10–15; J. Borkowski, *Ludowcy w II Rzeczypospolitej*, t. I, Warszawa 1987, s. 213, 244; J. Mazurek, *Kraj a emigracja*, Warszawa 2006, s. 355; J. Gołota, *Ostrołęka. Miasto i powiat w okresie międzywojennym*, Ostrołęka 2000, s. 149–150.

¹⁸ AAN, MSW, sygn. 849, k. 37, 116.

¹⁹ Ibidem, sygn. 28, k. 151.

²⁰ H. Majecki, *Obóz Narodowy w okręgu łomżyńskim w latach 1918–1928*, „Studia Łomżyńskie” 1989, t. II, s. 106–107.

²¹ E. Walczak, *Chłopskie Stronnictwo Radykalne 1918–1928*, Warszawa 2001, s. 122–125.

²² S. P. Stęborowski, *Geneza Centrolewu 1928–1929*, Warszawa 1963, s. 387–388; A. Czubiński, *Centrolew. Kształtowanie się i rozwój demokratycznej opozycji antysanacyjnej w Polsce w latach 1926–1930*, Poznań 1963, s. 256–258.

Mościcki rozwiązał parlament i zapowiedział nowe wybory parlamentarne na 16 i 23 listopada 1930 roku²³.

Istotnym momentem dla przebiegu kampanii przedwyborczej i samych wyborów było to, że rozpoznanie wyborów nastąpiło zupełnie nieoczekiwanie, w momencie kiedy stronnictwa opozycyjne były do nich zupełnie nieprzygotowane.

9 września 1930 roku powstał blok wyborczy pod nazwą „Związek Obrony Praw i Wolności Ludu” (lista nr 7), do którego weszły: PPS, Sch, PSL „Piast”, PSL „Wyzwolenie” i NPR. Wcześniej z Centrolewu wystąpiła chadecja.

Wybory parlamentarne 1930 roku przebiegały w atmosferze represji i terrorku. W całym kraju aresztowano około 5 tys. osób, w tym 84 posłów i senatorów.

Podczas kampanii wyborczej partiom opozycyjnym utrudniano odbywanie zebrań i wieców, nasyłając często kontrole z MSW i bojówki, które terroryzowały działaczy opozycyjnych, rozpędzały zgromadzenia oraz demolowały lokale.

Opozycja nie była w stanie przeciwstawić się zwolennikom obozu rządzącego, czego przyczyny należy doszukiwać się w braku spójności działania. Centrolew nie potrafił porozumieć się z mniejszościami narodowymi, natomiast rewolucyjna lewica uważała działaczy centrolewicowych za agentów burżuazji i nie doceniała konieczności wspólnego frontu przeciwko sanacyjnej dyktaturze²⁴.

Rozbicie opozycji, dalsze rozłamy dokonane przez piłsudczyków w „Piaście” i Stronnictwie Chłopskim, unieważnianie list wyborczych opozycji oraz częste fałszerstwa wyborcze, ułatwiły zwycięstwo obozowi sanacji. Podczas wyborów listopadowych 1930 roku na Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem zagłosowało 46,8 proc. wyborców, co dało mu 249 mandatów, czyli 56 proc. głosów w sejmie. Klęskę poniósł Centrolew, zdobywając tylko 82 miejsca (17,7 proc. głosów). Większego sukcesu nie odnotowały też mniejszości narodowe, uzyskując 33 miejsca w sejmie (14,3 proc. głosów), wzmocniła się natomiast endecja, która zdobyła 62 mandaty (12,7 proc. głosów). Słaby wynik osiągnęli także komuniści, którzy zdobyli tylko 4 miejsca w sejmie (2,1 proc. głosów)²⁵.

Na Mazowszu zwycięstwo BBWR w wyborach listopadowych 1930 roku nie było już tak wyraźne, bowiem uzyskał on tylko 32,2 proc. głosów. Przy tym warto podkreślić, że najmniejsze wpływy na terenach wiejskich uzyskał on w powiecie makowskim (11,7 proc.) i pułtuskim (16,1 proc.).

W powiecie makowskim największe poparcie uzyskała endecja – 56,4 proc. (w porównaniu z wyborami sejmowymi 1928 roku liczba jej zwolenników zwiększyła się dwukrotnie), zaś na drugim miejscu uplasował się Związek Obrony Praw i Wolności Ludu, zdobywając 28,7 proc. głosów²⁶.

W wyborach do senatu 23 listopada 1930 roku w powiecie makowskim wzięło udział 61,3 proc. osób uprawnionych do głosowania, z czego zdecydowana więk-

²³ Orędzie prezydenta RP z 30 VIII 1930 r. w sprawie rozwiązania Sejmu i Senatu, „Monitor Polski” 31 VIII 1930, nr 200, poz. 284; Zarządzenie prezydenta RP z 30 VIII 1930 r. o wyborach do Sejmu i Senatu, Dziennik Ustaw RP, 1930, nr 61, poz. 492.

²⁴ A. Czubiński, *Centrolew. Kształtowanie się i rozwój...*, op. cit., s. 256–260.

²⁵ Ibidem, s. 239–240.

²⁶ L. Hass, *Wpływy ugrupowań politycznych wśród ludności woj. warszawskiego w drugiej połowie lat dwudziestych (w świetle wyborów sejmowych)*, „Rocznik Mazowiecki” 1976, t. VI, s. 152–154.

szość zagłosowała na Listę Narodową (47,7 proc.), BBWR poparło 25 proc. wyborców, a Centrolew – 14,5 proc. Na listy żydowskie zagłosowało ogółem 12,4 proc. mieszkańców powiatu, przy czym 84,1 proc. to mieszkańcy miast, głównie Żydzi²⁷.

Po wyborach parlamentarnych 1930 roku w powiecie makowskim nastąpiło zupełne uspokojenie w ruchu politycznym. W społeczeństwie krytykowano jedynie sprawę brzeską oraz dopatrywano się przyczyn narastania kryzysu gospodarczego w zwycięstwie BBWR w wyborach. Poza tym skupiano się głównie na poszukiwaniu środków w celu poprawy pogarszającej się sytuacji gospodarczej.

W okresie kryzysu gospodarczego coraz częściej dochodziło do strajków robotniczych, w których pracownicy wyrażali niezadowolenie z obniżenia pensji lub nieterminowego wypłacania należności pieniężnych. W powiecie makowskim do strajków takich doszło w folwarkach Wronowo i Łukowo, gm. Karniewo, w tartaku Przysań w Nowej Wsi oraz w Leśnictwie Państwowym Gutowo i Zabiele Wielkie, gm. Sypniewo²⁸.

Porażka ludowców w wyborach parlamentarnych 1930 roku oraz atmosfera w jakich one się odbywały, zainspirowała działaczy ruchu ludowego do podjęcia działań w celu jego zjednoczenia. Idea zjednoczenia miała też coraz więcej zwolenników w powiecie makowskim. W marcu 1930 roku na zebraniu Kółka Rolniczego w Krasnosielcu podjęto rezolucję wzywającą członków „PSL” Piast, PSL „Wyzwolenie” i Stronnictwa Chłopskiego do utworzenia jednej partii. Zebrani chłopcy byli przekonani, że w ten sposób będą mogli skutecznie przeciwstawić się obozowi prawicy.

Gorącym zwolennikiem zjednoczenia ruchu ludowego był m.in. poseł Piotr Koczara – prezes ZP PSL „Wyzwolenie” powiatu pułtuskiego. Przy jego udziale 18 maja 1930 roku w Makowie Maz. odbył się zjazd powiatowy PSL „Wyzwolenie”, podczas którego szczególną uwagę zwrócono na konieczność wprowadzenia do rad gminnych większej ilości działaczy ludowych i postępowych chłopów. W rezolucji podjętej na zjeździe wezwano też kluby poselskie „Wyzwolenia”, „Piasta” i Stronnictwa Chłopskiego do szybkiego połączenia się.

Zjednoczenie ruchu ludowego dawało chłopom nadzieję na powstanie nowego i silnego Stronnictwa Ludowego, które skutecznie będzie reprezentowało ich interesy²⁹.

7 czerwca 1931 roku w Makowie Maz. odbył się zjazd powiatowy, na którym dokonano połączenia organizacyjnego PSL „Wyzwolenie” i PSL „Piast”³⁰. Powołano 7-osobowy Zarząd Powiatowy, do którego weszło 4 członków „Wyzwolenia”: Waław Grabowski, Antoni Zduniak, Stanisław Hodup, Bronisław Więcek i 3 członków „Piasta”: Bolesław Grądzki, Bolesław Waszkiewicz i Władysław Barczewski. Prezesem został Bolesław Grądzki, sekretarzem Waław Grabow-

²⁷ *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu z dnia 16 i 23 listopada 1930 r.*, Warszawa 1935, s. 121.

²⁸ APW, UWW, sygn. 63, k. 14; sygn. 81, k. 192; sygn. 84, k. 12; sygn. 85, k. 268, 321; sygn. 98, k. 137, 229.

²⁹ J. Szczepański, *Piotr Koczara – działacz ruchu ludowego ziemi pułtuskiej i Mazowsza (1884–1957)*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 2000, nr 31, s. 233; *Wpisani w historię Pułtuska. Słownik biograficzny*, T. Kowalski, J. Młodyński, J. Szczepański, Pułtusk 2001, s. 134–135.

³⁰ Stronnictwo Chłopskie nie występowało.

ski, a skarbnikiem Antoni Zduniak. Jednym z głównych zadań SL w powiecie makowskim był dalszy jego rozwój. Dzięki podjętym działaniom w 1932 roku powstało w powiecie makowskim kilka nowych kół, m.in. w Sielcu, Amelinie, Elżbiecinie i Biernatach³¹.

9 kwietnia 1933 roku w Krasnosielcu odbył się Powiatowy Zjazd Statutowy SL, w którym wzięło udział około 60 delegatów z 13 kół. Sprawozdanie organizacyjne przedstawił Wacław Grabowski, a referat organizacyjno-polityczny wygłosił Stanisław Marciniak – instruktor Związku Zawodowego Rolników w Pułtusk. Zarówno w wystąpieniach, jak i w ożywionej dyskusji główną uwagę zwrócono na ukierunkowanie pracy kół, rozwój organizacyjny stronnictwa, obchody święta ludowego, problemy pracy samorządu gminnego oraz metody walki z prawicą. Podczas zjazdu wybrano 15-osobowy zarząd na czele z Wacławem Grabowskim jako prezesem³².

W 1933 roku na terenie powiatu makowskiego dało się zauważyć ożywioną działalność Stronnictwa Ludowego. 4 czerwca 1933 roku w Krasnosielcu po raz pierwszy zorganizowano obchody Święta Ludowego, które odbyły się pod hasłem walki o rząd ludowy oraz sprawiedliwość społeczną³³. Pomimo zakazów i apelów miejscowych księży, określających obchody „zjazdem bezbożników”, w manifestacji wzięło udział ponad 2 tys. chłopów³⁴.

Kolejnym ważnym dla ludowców zadaniem było przygotowanie i przeprowadzenie we wrześniu 1933 roku strajku rolnego. Rada Naczelna SL wydała okólnik o zwołaniu strajku rolnego od 25 września do 7 października. Zwrócono się do chłopów, aby w tym czasie zaprzestali sprzedaży produktów rolnych oraz wstrzymali się od wszelkiego rodzaju zakupów w mieście. Pomimo tego, że akcja strajkowa nie objęła wszystkich wsi powiatu makowskiego, to jednak cieszyła się wśród chłopów dużym uznaniem³⁵.

W 1933 roku najważniejszym zadaniem dla Stronnictwa Ludowego było jak najlepsze przygotowanie się do wyborów rad gminnych, które miały odbyć się jesienią tego roku. Ludowcy starali się, aby do rad gminnych wprowadzić jak najbardziej doświadczonych działaczy stronnictwa. Wójtowie natomiast wystawiali do rad kandydatów mocno związanych z BBWR. Władze sanacyjne celowo dosyć długo nie ogłaszały daty wyborów, aby w ten sposób zaskoczyć ludowców. W okresie przedwyborczym organizowano zebrania kół SL, w celu dokonania oceny pracy rad gminnych i wyboru kandydatów na radnych. Nie-

³¹ K. Sarnowski, *Z działalności ruchu ludowego...*, op. cit., s. 365; Z. Hemmerling, *Stronnictwo Ludowe na terenie województwa warszawskiego w latach 1931–1939*, w: *Ruch ludowy na Mazowszu, Kurpiach i Podlasiu*, Warszawa 1975, s. 93–94.

³² Ponadto, do zarządu weszli: Antoni Zduniak i Władysław Bednarewski – wiceprezisi, Bolesław Czujak – skarbnik, Michał Kryszek – sekretarz. Natomiast do Komisji Rewizyjnej wybrano: Stanisława Zduniaka, Władysława Sięde i Bolesława Matyjasika, APW, UWW, sygn. 72, k. 109.

³³ Oryginalny druk plakatu o obchodach Święta Ludowego w Krasnosielcu 4 czerwca 1933 r. znajduje się w zbiorach AZHRL w Warszawie, K. Sarnowski, *Materiały do monografii ruchu ludowego w powiecie Maków Mazowiecki, cz. I, Maków Mazowiecki 1965*, sygn. 0–138/1, k. 48.

³⁴ Idem, *Z dziejów ruchu ludowego...*, op. cit., s. 367.

³⁵ Ibidem; *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego*, t. III: 1931–1939, zebrali i opracowali J. Borkowski i J. Kowal, Warszawa 1966, s. 114–117.

stety, listy kandydatów zgłaszane przez SL, z reguły były unieważniane, a co gorsza, niektórych aktywnych działaczy stronnictwa na czas kampanii wyborczej bezpodstawnie zamykano w aresztach³⁶. Zdarzenie to, określane mianem skandalu wyborczego, było kilkakrotnie krytykowane na łamach prasy ludowej, m.in. w „Wyzwoleniu”³⁷.

W takich warunkach ludowcom było niezwykle trudno wprowadzić kandydatów do rad gminnych. W efekcie SL poniosło klęskę w wyborach do rad gminnych, wprowadzając do nich tylko 2 przedstawicieli, gdy tymczasem BBWR wprowadził aż 110.³⁸

Po wyborach, na zebraniach kół, podejmowano protesty i rezolucje, kierowane następnie do klubu poselskiego SL, ale nie miało to już jednak wpływu na wynik wyborów. Pomimo porażki w wyborach, podjęto dalsze działania mające na celu rozbudowę organizacji powiatowej. W 1934 roku zawiązano nowe koła: w Płoniawach-Bramurze, Płoniawach-Kolonii, Łęgu, Chodkowie, Jaciążku i Zblisze.

W 1934 roku podczas obchodów Święta Ludowego w Krasnosielcu, w obecności licznej rzeszy chłopów, podjęto rezolucję, w której domagano się: rozwiązania obecnych rad gminnych i przeprowadzenia nowych sprawiedliwych wyborów, amnestii dla więźniów politycznych, obniżenia cen artykułów monopolowych, zmniejszenia ciężarów podatkowych oraz rozwiązania karteli³⁹.

W styczniu 1935 roku na terenie powiatu makowskiego istniało już 17 ogniw terenowych SL z 230 członkami. 9 kół było w gminie Krasnosielec, 6 w gminie Płoniawy i 2 w gminie Sypniewo. Oprócz tego wielu zwolenników stronnictwa znajdowało się w gminach: Karniewo, Szelków i Perzanowo, gdzie w niedługim czasie również powstały nowe koła⁴⁰.

30 czerwca 1935 roku na zjeździe w Krasnosielcu wybrany został Zarząd Powiatowy Stronnictwa Ludowego. W jego skład weszli: Wacław Grabowski – prezes, Antoni Zduniak i Wincenty Kasprzyk – wiceprezesi, Stanisław Chodkowski – sekretarz, Roman Kryszek – skarbnik oraz członkowie: S. Koziołek, Cz. Wierzbicki, Rybaczyk, F. Szewczak, Cz. Kaczmarczyk, J. Kruszewski, B. Marciniak, Cz. Kukawka. Powiatową Komisję Rewizyjną tworzyli: J. Matuszewski – prezes, A. Bartkiewicz – wiceprezes i A. Jędras – sekretarz⁴¹.

Odejście ze Stronnictwa Ludowego niektórych czołowych działaczy „Wyzwolenia”, m.in. M. Malinowskiego, M. Roga, J. Woźnickiego, J. Smoły, B. Sto-

³⁶ Między innymi osadzono w areszcie Wacława Grabowskiego – ówczesnego prezesa Zarządu Powiatowego SL, przez co pozbawiono go możliwości udziału w głosowaniu, K. Sarnowski, *Z działalności ruchu ludowego...*, op. cit., s. 368.

³⁷ „Wyzwolenie” 1934, nr 3; ibidem 1935, nr 1.

³⁸ Z. Hemmerling, *Stronnictwo Ludowe...*, op. cit., s. 110; APW, UWW, sygn. 72, k. 329. W powiecie makowskim do rad gminnych wybrano ogółem 128 radnych. Oprócz przedstawicieli BBWR i SL do rad gminnych weszło 10 bezpartyjnych i 6 kandydatów Stronnictwa Narodowego.

³⁹ K. Sarnowski, *Z działalności ruchu ludowego...*, op. cit., s. 369–370.

⁴⁰ Ibidem, s. 370; AZHRL, sygn. 0–181/1, k. 220. W gminie Perzanowo nowe komórki organizacyjne powstały w Dąbrówce i Czerwonce (18 członków), APW, UWW, sygn. 86, k. 47, 277.

⁴¹ Ibidem, K. Sarnowski, *Materiały do monografii ruchu ludowego...*, op. cit. sygn. 0–138/II, k. 17.

larskiego i A. Langiera spowodowało wyraźne osłabienie ruchu ludowego. Nowe kierownictwo stronnictwa odnosiło się z pewną rezerwą do byłych członków „Wyzwolenia”. W nowej sytuacji nie potrafił się też odnaleźć Wacław Grabowski, do którego sekretarz generalny SL – Józef Grudziński odczuwał nieuzasadnione uprzedzenia, pomijając go przy wyborach do Rady Naczelnej podczas Kongresu SL⁴². Pomimo to Grabowski nie zmienił orientacji politycznej i do końca był wierny głównym ideom ruchu ludowego. Zaangażował się społecznie w działalność spółdzielczą i w kółkach rolniczych. Dopiero w 1937 roku na zjeździe powiatowym zrezygnował z funkcji prezesa powiatowego SL, pozostając nadal członkiem Zarządu Powiatowego oraz prezesem Gminnego Zarządu w Krasnosielcu. Poza tym dalej działał w Okręgowym Towarzystwie Organizacji i Kółek Rolniczych w Makowie Maz. oraz w spółdzielniach: mleczarskiej, budowlanej i pożyczkowej.

W 1937 roku prezesem Zarządu Powiatowego SL w Makowie Maz. został Stanisław Szkoda, który pełnił tę funkcję do wybuchu drugiej wojny światowej⁴³.

W latach 1936–1938 w powiecie makowskim powstały nowe komórki organizacyjne SL w Obludzinie (18 członków), Podosiu i Jaciążku (po 11 członków)⁴⁴.

W 1939 roku w powiecie makowskim działało już 37 kół SL, do których należało 450 członków. Ogniwa stronnictwa działały na terenie 6 gmin: Krasnosielc, Płoniawy, Karniewo, Sypniewo, Perzanowo i Smrock. Najwięcej kół terenowych było w gminie Krasnosielc – 12 i Płoniawy – 11. W latach 1935–1938 w pracy organizacyjnej SL na czoło wysunęły się koła działające w gminie Płoniawy. To właśnie z inicjatywy tamtejszych działaczy ufundowano w 1937 roku sztandar Zarządu Gminnego SL w Płoniawach. Jego uroczyste przedstawienie nastąpiło 15 sierpnia 1937 roku w Płoniawach, którego dokonał Piotr Koczara. Chorążym sztandaru mianowano Aleksandra Kowalczyka z Podosia⁴⁵.

W 1938 roku dało się zauważyć pewne ożywienie w działalności ogniw terenowych SL, co związane było zapewne ze zbliżającymi się wyborami parlamentarnymi i samorządowymi. Niestety, wprowadzenie przez rząd sanacyjny niedemokratycznej ordynacji wyborczej spowodowało, że ludowcy, tak jak i pozostałe ugrupowania opozycyjne, zbojkotowali wybory.

Podczas wyborów samorządowych wiosną 1939 roku władze sanacyjne w mniejszym stopniu ingerowały w proces ustalania kandydatów na radnych gminnych i sam przebieg wyborów, dzięki czemu w gminach Karniewo, Krasnosielc, Płoniawy, Sypniewo i Smrock udało się wprowadzić do składu rad działaczy

⁴² K. Sarnowski, *Z dziejów ruchu ludowego...*, op. cit. s. 374.

⁴³ Ibidem, s. 374–375; AZHRL, K. Sarnowski, *Monografia ruchu ludowego...*, op. cit., k. 220–221, 439.

⁴⁴ APW, UWW, sygn. 99, k. 64; ibidem, sygn. 102, k. 174; ibidem, sygn. 109, k. 95. Według raportu władz administracyjnych w marcu 1936 r. na obszarze woj. warszawskiego działało 469 kół Stronnictwa Ludowego. W 1936 r. do organizacji tej wstąpiło 8149 nowych członków, najwięcej w powiecie gostyńskim – 3 tys., Z. Hemmerling, *Stronnictwo Ludowe...*, op. cit., s. 125.

⁴⁵ Szerzej vide K. Sarnowski, *Materiały do monografii ruchu ludowego...*, op. cit., s. 237–256; idem, *Dzieje sztandaru Zarządu Gminnego SL w Płoniawach*, „Zielony Sztandar” 1967, nr 66.

Stronnictwa Ludowego, m.in. do Rady Gminnej w Krasnosielcu wybrano Wacława Grabowskiego – prezesa Zarządu Gminnego SL.

Przed wybuchem wojny światowej w 1939 roku w pracy organizacyjnej poszczególnych kół terenowych SL na czoło wysunęły się hasła patriotyczne, przeciwstawiające się żądaniom terytorialnym hitlerowskich Niemiec. 7 maja 1939 roku, w Krasnosielcu, podczas pochodu ulicznego przed pomnikiem Tadeusza Kościuszki Wacław Grabowski w swoim okolicznościowym przemówieniu zapewniał: „Naczelniku! W imieniu chłopów zorganizowanych w kółkach rolniczych i spółdzielczości – melduję Ci, że ziemi, którą kochałeś, o którą walczyłeś i przeleżałeś krew, nikomu wzięć nie damy!”⁴⁶

W okresie międzywojennym w powiecie makowskim dobrze rozwijał się też ruch ludowy wśród młodzieży wiejskiej (młodowiejski), którego celem było wychowanie jej w duchu patriotyzmu i demokracji oraz podniesieniu poziomu gospodarczego kraju⁴⁷.

Podsumowując, możemy stwierdzić, że ruch ludowy w powiecie makowskim w okresie międzywojennym rozwijał się dobrze. Przed wybuchem drugiej wojny światowej w 1939 roku w powiecie makowskim działało już 37 kół Stronnictwa Ludowego, do których należało 450 członków. Świadczy to o dużym zaangażowaniu ludności chłopskiej powiatu makowskiego w działalność ruchu ludowego.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, mf. 25.433, sygn. 28, 863, 849.

Archiwum Państwowe w Warszawie, Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Makowie Maz., sygn. 25.

Archiwum Państwowe w Warszawie, Urząd Wojewódzki Warszawski, sygn. 12, 18, 24, 50, 63, 72, 81, 84, 85, 98, 99, 102, 109.

Archiwum Państwowe w Warszawie Oddział w Pułtusk, Starostwo Powiatowe w Makowie Mazowieckim w latach 1919–1926, sygn. 3, 7.

Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego w Warszawie, Materiały do monografii ruchu ludowego w powiecie Maków Mazowiecki, cz. I.

Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego w Warszawie, K. Sarnowski, Materiały do monografii ruchu ludowego w powiecie Maków Mazowiecki, cz. III, Pamiętniki Jakuba i Wacława Grabowskiego, sygn. 0/138.

⁴⁶ Cyt. za idem, *Z działalności ruchu ludowego...*, op. cit., s. 376.

⁴⁷ M. Mioduchowska, *Ruch młodzieży wiejskiej na Mazowszu 1905–1928. Geneza i rozwój organizacyjny Związku Młodzieży Wiejskiej*, „Rocznik Mazowiecki” 1984, t. VIII, s. 134; W. Grabowski, *Z Krasnosielca pow. Maków*, „Drużyna” 1918, nr 12, s. 8–9; idem, *Z makowskiego*, „Siew” 1922, nr 7–8, s. 112.

Źródła drukowane

Borkowski J., Kowal J., 1966. *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego*, t. III: 1931–1939, Warszawa.

Odezwa wyborcza Zarządu Głównego PSL, „Wyzwolenie” 1928, nr 4.

Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu odbytych w dniu 4 i 11 marca 1928 r., Warszawa 1930, *Statystyka Polski*, t. X.

Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu z dnia 16 i 23 listopada 1930 r., Warszawa 1935.

Orędzie prezydenta RP z 30 VIII 1930 r. w sprawie rozwiązania Sejmu i Senatu, „Monitor Polski” 31 VIII 1930, nr 200, poz. 284.

Zarządzenie prezydenta RP z 30 VIII 1930 r. o wyborach do Sejmu i Senatu, Dziennik Ustaw RP 1930, nr 61, poz. 492.

Prasa

Grabowski W. 1918. *Z Krasnosielca pow. Maków, „Drużyna”*, nr 12.

Odezwa Klubu Stronnictwa Chłopskiego w sprawie rozłamu w PSL „Wyzwolenie” i założeń programowych Stronnictwa Chłopskiego, „Gazeta Ludowa” 1926, nr 3. „Wyzwolenie” 1934, nr 3, 1935, nr 1.

Opracowania

Borkowski J. 1987. *Ludowcy w II Rzeczypospolitej*, t. I, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.

Czubiński A. 1963. *Centrolew. Kształtowanie się i rozwój demokratycznej opozycji antysanacyjnej w Polsce w latach 1926–1930*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.

Dymek B. 1975. *Ruch ludowy na Mazowszu i Podlasiu w latach 1918–1931*, w: *Ruch ludowy na Mazowszu, Kurpiach i Podlasiu*, pod red. Łuczaka A., Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.

Dymek B., Syzdek B. 1965. *Niezależna Partia Chłopska na Mazowszu 1924–1927*, Mazowieckie Towarzystwo Naukowe, Warszawa.

Gołota J. 2000. *Ostrołęka. Miasto i powiat w okresie międzywojennym*, Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe, Ostrołęka.

Hass L. 1976. *Wpływy ugrupowań politycznych wśród ludności woj. warszawskiego w drugiej połowie lat dwudziestych (w świetle wyborów sejmowych)*, „Rocznik Mazowiecki”, t. VI, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.

Hass L. 1972. *Wpływy ugrupowań politycznych wśród ludności woj. warszawskiego w latach 1919–1922 (w świetle wyborów sejmowych)*, „Rocznik Mazowiecki”, t. IV, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.

Łuczak A. (red.) 1975. *Ruch ludowy na Mazowszu, Kurpiach i Podlasiu*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.

Hemmerling Z. 1975. *Stronnictwo Ludowe na terenie województwa warszawskiego w latach 1931–1939*, w: *Ruch ludowy na Mazowszu, Kurpiach i Podlasiu*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.

Kowalski T., Młodyński J., Szczepański J. 2001. *Wpisani w historię Pułtusa. Słownik biograficzny*, Wyższa Szkoła Humanistyczna w Pułtusk, Pułtusk.

- Majecki H. 1989.** *Obóz Narodowy w okręgu łomżyńskim w latach 1918–1928*, „Studia Łomżyńskie”, t. II, Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów, Łomża.
- Mazurek J. 2006.** *Kraj a emigracja*, Instytut Studiów Iberyjskich i Iberoamerykańskich Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Mioduchowska M. 1984.** *Ruch młodzieży wiejskiej na Mazowszu 1905–1928. Geneza i rozwój organizacyjny Związku Młodzieży Wiejskiej*, „Rocznik Mazowiecki”, t. VIII, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.
- Sarnowski K. 1967.** *Dzieje sztandaru Zarządu Gminnego SL w Płoniawach*, „Zielony Sztandar”, nr 66, Wydawnictwo Ludowe, Warszawa.
- Sarnowski K. 1968.** *Z działalności ruchu ludowego w powiecie Maków Mazowiecki w latach 1918–1939*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego”, nr 10, Zakład Historii Ruchu Ludowego Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego, Warszawa.
- Stęborowski S. P. 1963.** *Geneza Centrolewu 1928–1929*, „Książka i Wiedza”, Warszawa.
- Szaflik J. R. 1970.** *Polskie Stronnictwo Ludowe „Piast” 1926–1931*, Zakład Historii Ruchu Ludowego Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego, Warszawa.
- Szczepański J. 2000.** *Piotr Koczara – działacz ruchu ludowego ziemi pułtuskiej i Mazowsza (1884–1957)*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego”, nr 31, Zakład Historii Ruchu Ludowego Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego, Warszawa.
- Szczepański J. 2010.** *Życie polityczne*, w: *Dzieje Mazowsza lata 1918–1939*, t. IV, pod red. Szczepańskiego J., Akademia Humanistyczna im. A. Gieysztora, Pułtusk.
- Walczak E. 2001.** *Chłopskie Stronnictwo Radykalne 1918–1928*, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa.
- Więzikowa A. 1963.** *Stronnictwo Chłopskie 1926–1931*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.

STRESZCZENIE

Ruch ludowy w powiecie makowskim w okresie międzywojennym rozwijał się dobrze. Powiat makowski to powiat rolniczy, w którym mieszkańcom wsi w większości odpowiadał program partii rolniczych: PSL „Piast”, PSL „Wyzwolenie”, a po zjednoczeniu Stronnictwa Ludowego. Partie te reprezentowały interesy chłopów i walczyły o poprawę życia na wsi. Najbardziej zasłużonymi działaczami ruchu ludowego w powiecie makowskim byli: Jan Ejdys, Waław Grabowski i Jan Przedwojewski. Ruch ludowy powiatu makowskiego otrzymywał duże wsparcie ze strony działaczy ludowych powiatu pułtuskiego, m. in. Piotra Koczary. Przed wybuchem drugiej wojny światowej w 1939 roku w powiecie makowskim działało 37 kół Stronnictwa Ludowego, do których należało 450 członków.

Słowa kluczowe: ruch ludowy, wieś, ruch młodowiejski.

SUMMARY

The popular movement in the makowski county during the interwar period was developing quite well. The makowski county is a county in which villagers mostly like the programme of an agricultural parties ex. PSL „Piast”, PSL „Wyzwolenie” and Stronnictwo Ludowe after the union.

Those parties represented the interests of the peasants and were fighting for the improvement of their lives in the village. The most deserved activists of a popular movement in makowski county were: Jan Ejdys, Waław Grabowski and Jan Przedwojewski. The popular movement of a makowski county received a significant support from Piotr Koczara – the greatest activist of pułtuski county. Before the World War II in 1939, in the makowski county acted about 37 parties with over 450 members.

Keywords: a popular movement, village, young people movement.

AGROEKOLOGICZNA OCENA ZRÓWNOWAŻENIA WYBRANYCH GOSPODARSTW GMINY ZAMBRÓW

AGRIECOLOGICAL EVALUATIONS OF SUSTAINABILITY SELECTING FARMS OF THE COMMUNE ZAMBROW

Wstęp i cel badań

Przez wieki rolnictwo przystosowywało się do zmieniających się pod względem przestrzeni warunków przyrodniczych, stopniowo kształtując je dla swoich potrzeb. Masowe wycinanie lasów i zagospodarowywanie nadających się pod uprawę gruntów doprowadziło do nieodwracalnych zmian w przyrodzie. Na obszarach, na których prowadzono zbyt agresywną uprawę gleby doprowadzono do jej zniszczenia i pojawienia się silnej erozji wietrznej i wodnej. Szacunki wykazują, iż erozją wodną gleby zagrożone jest około 28 proc. powierzchni naszego kraju, tak samo duża powierzchnia zagrożona jest erozją wietrzną. Istotne zmiany w przyrodzie wynikają również ze stosowania nawozów sztucznych i środków ochrony roślin¹.

Na negatywne oddziaływania środowiskowe rolnictwa ma również skala upraw, intensywność produkcji, skala wykorzystania zasobów energii, maszyn i urządzeń. Faktem są skutki środowiskowe w postaci degradacji wód, gleby, powietrza oraz zmniejszenia bioróżnorodności. Koniecznością zatem jest podejmowanie działań zapobiegającym tym skutkom. Potencjalne zagrożenia środowiskowe dotyczą zarówno małych producentów rolnych, którzy nie zawsze przestrzegają zasad prawidłowej gospodarki środkami produkcyjnymi i odpadami poprodukcyjnymi, jak i ferm wielkoprzemysłowych, w przypadku których efekt skali powoduje, że skutki wskazanego zjawiska są znacznie groźniejsze².

Spośród wszystkich dziedzin gospodarki, rolnictwo użytkuje największą powierzchnię kraju, co sprawia, że jest ono najbardziej odpowiedzialne za stan środowiska przyrodniczego jaki będzie przekazany przyszłym pokoleniom³.

Przed współczesnym rolnictwem stoją zatem ważne wyzwania związane z zachowaniem środowiska przyrodniczego. Dlatego też tak wiele mówi się obecnie

* dr inż., Katedra Agrobiznesu, Wyższa Szkoła Agrobiznesu w Łomży.

** mgr inż., absolwent, Wyższa Szkoła Agrobiznesu w Łomży.

¹ J. Bański, *Przyrodnicze uwarunkowania gospodarki rolnej w Polsce*, PTG, PAN IGiPZ, Warszawa 2007, s. 9–18.

² H. Pondel, *Proekologiczna działalność wielkopolskich producentów rolnych*, „Journal of Research and Applications in Agricultural Engineering” 2007, 52 (4), s. 27–31.

³ J. Bański, op. cit.

o rolnictwie zrównoważonym, którego koncepcja zakłada równowagę pomiędzy celami gospodarczymi, środowiskowymi i społecznymi. Podejście takie powinno zapewnić zaspokojenie potrzeb rozwojowych obecnego pokolenia z zachowaniem możliwości zaspokojenia tych samych potrzeb przez przyszłe pokolenia⁴.

Zazwyczaj największą uwagę zwraca się na zrównoważenie środowiskowe, gdyż to środowisko przyrodnicze doprowadziło do podjęcia problemu zrównoważenia⁵.

Celem pracy jest ocena zgodności stosowanych praktyk rolniczych z zasadami gospodarowania zrównoważonego w aspekcie środowiskowym w wybranych gospodarstwach rolnych powiatu zambrowskiego o różnych profilach produkcji.

Material i metody

Badania przeprowadzono w 2015 roku w 20 gospodarstwach rolnych położonych na terenie województwa podlaskiego w powiecie zambrowskim. Dobór obiektów do badań był celowy i uwzględniał typowo rolnicze gospodarstwa indywidualne o powierzchni powyżej 5 ha użytków rolnych o kierunku produkcji bydłowym i mieszanym. Badaniom poddano 14 gospodarstw z produkcją bydłą oraz 6 gospodarstw prowadzących produkcję zwierzęcą mieszaną (bydło oraz trzoda chlewna). Metodą pozyskiwania informacji z gospodarstw był wywiad z zastosowaniem specjalnie opracowanego kwestionariusza.

W celu zbadania stanu środowiskowego zrównoważenia gospodarstw zastosowano następujące wskaźniki:

- procentowy udział zbóż w plonie głównym na g.o. (< 66 proc.),
- różnorodność gatunków uprawianych roślin na g.o. (minimum 3 gatunki),
- indeks pokrycia gruntów ornych roślinnością w okresie zimy (proc.),
- obsadę zwierząt na użytkach rolnych (max. 1,5 SD/ha UR),
- dodatnie saldo bilansu glebowej materii organicznej (wartość od 0,4 do 1,5 t.s.m. ha⁻¹ GO).

Obliczając procentowy udział zbóż w plonie głównym w powierzchni zasiewów gruntów ornych (**Ur**) zastosowano następującą formułę⁶

$$U_r = \frac{P_r}{P_z} 100\%$$

gdzie:

Pr – powierzchnia uprawy określonej grupy roślin (ha),

Pz – łączna powierzchnia zasiewów roślin uprawnych na gruntach ornych (ha).

⁴ B. Hadryjańska, *Realizacja zasad zrównoważonego rozwoju w przedsiębiorstwach rolno-spożywczych*, „Journal of Agribusiness and Rural Development” 2008, 1 (7), s. 1–10.

⁵ J. Zegar (red.), *Zrównoważenie polskiego rolnictwa*, Warszawa, 2013.

⁶ A. Harasim, *Metoda oceny zrównoważonego rozwoju rolnictwa na poziomie gospodarstwa rolnego*, „Studia i Raporty IUNG-PIB” 2013, z. 32 (6), s. 25–75.

Jako drugi miernik z zakresu organizacji produkcji roślinnej przyjęto potrzebę uprawy minimum trzech grup roślin, spośród sześciu przedstawionych poniżej:

1. zboża,
2. motylkowate,
3. okopowe,
4. oleiste,
5. trawy na gruntach ornych,
6. pozostałe⁷.

Założono minimalny próg pokrycia gleb w okresie zimy na poziomie 33 proc. Do grupy tej wliczono poplony ozime i jare, oraz gatunki roślin ozimych.

Wskaźnik (proc.) pokrycia gleby roślinnością w okresie zimy (Wpz) tzw. zielone pola obliczono według wzoru polecanego przez Harasima, tj.:

$$W_{pz} = \frac{P_o + P_w + P_m}{P_{go}} 100\%$$

gdzie:

P_o – powierzchnia gruntów ornych obsiana roślinami ozimymi (ha),

P_w – powierzchnia z roślinami wieloletnimi na gruntach ornych (ha),

P_m – powierzchnia gruntów obsiana międzyplonami ozimymi (ha),

P_{go} – łączna powierzchnia gruntów ornych w gospodarstwie (ha).

Obsadę zwierząt w dużych jednostkach przeliczeniowych/ha UR obliczono na podstawie Tabeli 1. Sztuka duża jest to wielkość odpowiadająca zwierzęciu o ciężarze 500 kg.

Do obliczenia rocznej produkcji nawozów naturalnych w gospodarstwach posłużono się tabelą określającą sposób obliczania rocznej zawartości azotu w nawozach naturalnych wyprodukowanych w gospodarstwie rolnym, stanowiącą załącznik do rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 18 maja 2005 roku zmieniającego rozporządzenie w sprawie określenia rodzajów przedsięwzięć mogących znacząco oddziaływać na środowisko oraz szczegółowych uwarunkowań związanych z kwalifikowaniem przedsięwzięcia do sporządzenia raportu o oddziaływaniu na środowisko⁸.

Bilans substancji organicznej (BSO) obliczono dla każdego badanego gospodarstwa z wykorzystaniem przedstawionych w Tabeli 2 uproszczonych współczynników jej degradacji i reprodukcji.

⁷ J. Zegar, *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*, IERiGŻ–Państwowy Instytut Badawczy, nr 161, Warszawa 2009.

⁸ Dz. U. z 2005 r., nr 93, poz. 780.

Tabela 1
*Współczynniki przeliczeniowe sztuk zwierząt gospodarskich na duże jednostki
 przeliczeniowe inwentarza DJP*

Lp.	Grupa zwierząt	Współczynniki
Bydło		
1	Buhaje	1,4
2	Krowy, jałówki cielne	1
3	Jałówki powyżej 1 roku	0,8
4	Jałówki od ½ do 1 roku	0,3
5	Cielęta do ½ roku	0,15
6	Byczki poniżej 1 roku	0,23
7	Byczki od 1 roku do 2 lat	0,80
Trzoda chlewna		
8	Knury	0,4
9	Maciory	0,35
10	Warchlaki 2–4 miesiące	0,07
11	Prosięta do 2 miesięcy	0,02
12	Tuczniki	0,14

Źródło: opracowanie własne na podstawie Dz. U. z 2005 r., nr 92, poz. 769.

Tabela 2
*Współczynnik reprodukcji (+) lub degradacji (–) w tonach substancji organicznej
 dla gleb średnich*

Rośliny i nawozy organiczne	Jednostka	Współczynnik
Okopowe	1 ha	– 1,40
Kukurydza, warzywa	1 ha	– 1,15
Zboża, oleiste, włókniste	1 ha	– 0,53
Strączkowe	1 ha	+0,35
Trawy	1 ha	+1,05
Motylkowate	1 ha	+1,96
Międzyplony na zielony nawóz	1 ha	+0,70
Słoma na przyoranie	1 t	+0,180
Obornik	1 t	+0,070
Gnojówka	1 t	+0,007
Gnojowica	1 t	+0,028

Źródło: opracowanie własne na podstawie A. Harasim, *Przewodnik ekonomiczno-rolniczy w zarysie*, IUNG-PIB, Puławy 2006, P. Pruszek (red.), *Poradnik PROW – przepisy ochrony środowiska, normatywy i wskaźniki funkcjonujące w produkcji rolniczej*, CDR w Brwinowie 2006.

Obliczenia salda końcowego w bilansie (SB_{so}) dokonano według wzoru⁹:

$$SB_{so} = (R_n + R_r) - D_{rg}$$

gdzie:

R_n – reprodukcja SO przez stosowanie nawozów naturalnych i organicznych,

R_r – reprodukcja SO przez uprawę roślin,

D_{rg} – degradacja SO przez uprawę roślin.

Agroekologiczna ocena zrównoważenia gospodarstw rolnych została dokonana w oparciu o skrajne wartości ww. wskaźników ilościowych. Badanym cechom przyznano wartości w przedziale od 0 do 1 punktu. Punktację minimalną (0) zastosowano w przypadku, gdy wyniki badań wskazywały na nie osiągnięcie zakładanego. Ocenę (+1) otrzymały zmienne zgodne z zasadami rozwoju zrównoważonego. Ocenę stopnia zgodności stosowanych praktyk rolniczych, zgodną z zasadami gospodarowania zrównoważonego badanych gospodarstw, przeprowadzono w oparciu o następującą skalę:

– zakres skali wskaźnika zgodności praktyk rolniczych mieści się w granicach od 0 do 5 punktów. Wskaźnik syntetyczny osiąga maksymalnie 5 punktów w sytuacji, gdy wszystkie cechy ilościowe otrzymują ocenę +1. W przypadku sytuacji skrajnie niekorzystnej występuje ocena 0.

Omówienie wyników i dyskusja

W badaniach ankietowych uczestniczyło 20 rolników: 4 kobiety i 16 mężczyzn z powiatu zambrowskiego w wieku od 26 do 63 lat. Średnia wieku respondentów wyniosła 45 lat. Wykształcenie właścicieli ankietowanych gospodarstw kształtowało się następująco: zawodowe (45 proc.), podstawowe (25 proc.), średnie (25 proc.) oraz wyższe (5 proc.), co przedstawiono na Wykresie 1.

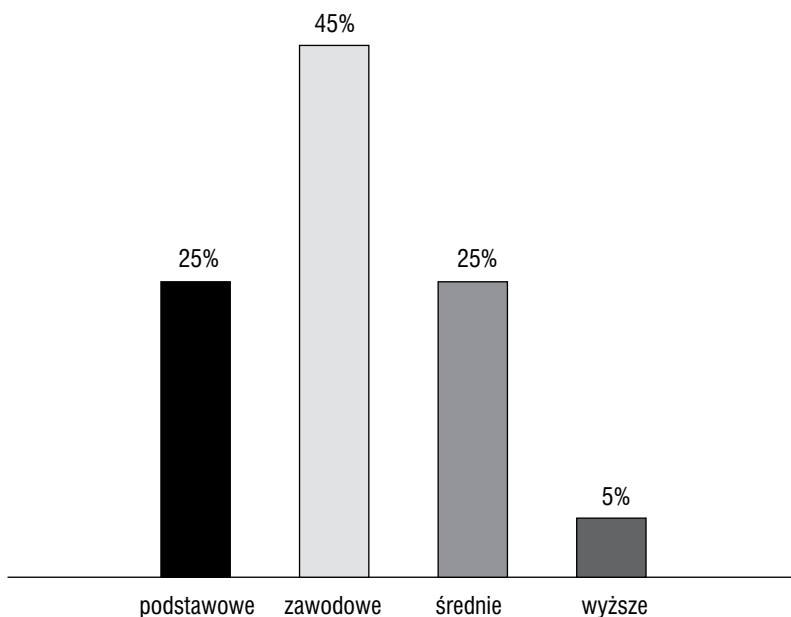
Wszystkie badane gospodarstwa położone są na obszarze o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW), ponadto pięć z nich znajduje się na obszarze szczególnie narażonym na odpływ azotu ze źródeł rolniczych (OSN).

Z analizy Tabeli 3 wynika, że ogólna powierzchnia badanych gospodarstw prowadzących produkcję zwierzęcą bydłą wynosi średnio 32,05 ha, zaś gospodarstw z produkcją mieszaną 19,33 ha. Średnia wielkość gospodarstw wyrażona w powierzchni użytków rolnych wynosi 28,76 ha gospodarstwa z produkcją bydłą i 16,98 ha gospodarstwa z produkcją mieszaną. W 19 z 20 badanych gospodarstw w strukturze użytków rolnych występowały trwałe użytki zielone, a ich udział był zróżnicowany i stanowił od 5,92 proc. UR do 43,33 proc. UR gospodarstw z produkcją zwierzęcą bydłą oraz od 14,45 proc. UR do 31,95 proc. UR gospodarstw z produkcją mieszaną.

Obsada zwierząt w gospodarstwach prowadzących zrównoważoną produkcję nie powinna przekraczać 1,5 DJP/ha UR. Dane w Tabeli 3 wskazują, iż obsada

⁹ A. Harasim, *Metoda oceny zrównoważonego...*, op. cit.

Wykres 1
Wykształcenie ankietowanych rolników

Źródło: opracowanie własne na podstawie ankiety.

bydła w trzech badanych gospodarstwach przekroczyła krytyczny poziom, z czego jedno gospodarstwo prowadziło produkcję bydłą a dwa produkcję mieszaną. W pozostałych 17 gospodarstwach obsada zwierząt wyniosła od 0,51 DJP/ha UR do 1,45 DJP/ha UR.

Liczba grup roślin w zasiewach we wszystkich 20 badanych gospodarstwach spełniała wymagania stawiane gospodarstwom zrównoważonym pod względem agroekologicznym i wynosiła od 3 do 5 grup.

Udział zbóż w zasiewach na gruntach ornych w trzech gospodarstwach przekroczył wartość progową 66 proc. Przekroczenie stwierdzono w jednym gospodarstwie z produkcją zwierzęcą bydłą (70,45 proc.) oraz dwóch gospodarstwach prowadzącym produkcję zwierzęcą mieszaną (70,47 proc. i 70,63 proc.). W pozostałych 17 badanych gospodarstwach udział zbóż w zasiewach na gruntach ornych wyniósł od 36,36 proc. do 64,78 proc.

Wskaźnik określający pokrycie gleby roślinnością w okresie zimowym w dwóch gospodarstwach nie osiągnął wartości 33 proc. i wynosił 22,80 proc. i 24,02 proc. Wartości progowej nie osiągnęło jedno gospodarstwo z produkcją bydłą i jedno gospodarstwo z produkcją mieszaną. W pozostałych 18 gospodarstwach wskaźnik był wysoki i wyniósł od 35,88 proc. do 72,71 proc.

Bilans substancji organicznej w glebie badanych gospodarstw był wysoki i przyjmował wartości od 0,58 do 1,54 w gospodarstwach z produkcją bydłą

Tabela 3
Wskaźniki z zakresu oceny agroekologicznej charakteryzujące badane gospodarstwa rolne

Wyszczególnienie	Gospodarstwa z produkcją zwierzęcą bydłą														Gospodarstwa z produkcją zwierzęcą mieszaną					
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	I	II	III	IV	V	VI
Powierzchnia (ha)																				
- ogółem	71,31	14,87	24,82	35,20	51,42	26,82	12,10	45,53	30,11	25,29	11,50	12,30	71,91	15,60	24,15	20,30	9,20	11,30	24,42	26,61
- użytki rolne (w tym):	66,28	13,65	23,30	26,41	46,62	20,27	11,56	44,46	25,81	24,17	10,62	12,00	64,75	12,80	19,56	18,60	8,93	10,95	19,52	24,37
- grunty orne	43,98	10,63	15,00	17,25	29,42	19,07	10,36	32,16	18,56	18,45	7,72	6,80	46,05	8,42	13,31	18,60	6,30	8,80	16,70	17,02
- trwałe użytki zielone	22,30	3,02	8,30	9,16	17,20	1,20	1,20	12,30	7,25	5,72	2,90	5,20	18,70	4,38	6,25	0,00	2,63	2,15	2,82	7,35
Udział gruntów ornych w strukturze użytków rolnych (proc.)	66	78	64	65	63	94	90	72	72	76	73	57	71	66	68	100	70	80	86	70
Obsada zwierząt (DIP/ha UR)	0,87	1,25	1,23	1,27	1,43	1,87	0,95	0,71	1,38	1,36	0,78	1,45	1,23	1,39	0,93	0,55	0,99	1,60	1,68	0,51
Liczba grup roślin w zasiewach	5	3	4	4	3	3	3	4	4	3	3	3	4	3	4	3	3	3	3	4
Udział zbóż w zasiewach (proc. GO)	46,84	59,55	44,86	53,04	52,07	47,87	62,35	70,45	49,48	64,77	64,00	63,97	50,18	48,34	70,47	63,98	70,63	36,36	43,35	64,75
Pokrycie gleb roślinnością w okresie zimy (proc. GO)	65,89	72,71	50,87	35,94	54,79	60,20	53,66	64,73	47,84	35,88	55,31	60,29	47,71	22,80	36,81	67,20	75,40	46,59	31,73	63,22
Bilans substancji organicznej (t.s.m./haGO)	0,93	0,94	0,58	0,75	1,54	1,61	1,38	1,44	1,37	0,76	1,61	1,50	1,38	1,19	1,25	0,76	1,65	1,86	1,09	0,74

Źródło: opracowanie własne na podstawie ankiety.

oraz od 0,74 do 1,86 w gospodarstwach z produkcją mieszaną. Największy poziom bilansu glebowej materii organicznej odnotowano w gospodarstwach przekraczających obsadę zwierząt 1,5 DJP/ha UR, co spowodowane było dużą produkcją obornika oraz gnojówki.

Substancja organiczna wykorzystywana jest głównie przez zboża, rośliny okopowe, warzywa i rośliny pastewne. Odnawiana jest natomiast poprzez uprawę roślin motylkowatych i poplonów oraz zastosowanie nawozów organicznych¹⁰.

Tabela 4

Spełnienie kryteriów zrównoważenia procesu produkcji rolniczej w zakresie wymagań środowiskowych przez badane gospodarstwa

Wyszczególnienie badanych gospodarstw	Kryteria zrównoważenia procesu produkcji rolniczej w zakresie wymagań środowiskowych					
	Obsada zwierząt DJP/ha UR	Liczba grup roślin w zasiewach	Udział zbóż w zasiewach (proc. GO)	Pokrycie gleb roślinnością w okresie zimy (proc. GO)	Bilans substancji organicznej (t.s.m./haGO)	Punktacja
Gospodarstwa z produkcją zwierzęcą bydłą						
I	x	x	x	x	x	5
II	x	x	x	x	x	5
III	x	x	x	x	x	5
IV	x	x	x	x	x	5
V	x	x	x	x	o	4
VI	o	x	x	x	o	3
VII	x	x	x	x	x	5
VIII	x	x	o	x	x	4
IX	x	x	x	x	x	5
X	x	x	x	x	x	5
XI	x	x	x	x	x	5
XII	x	x	x	x	x	5
XIII	x	x	x	x	x	5
XIV	x	x	x	o	x	4
Gospodarstwa z produkcją zwierzęcą mieszaną						
I	x	x	o	x	x	4
II	x	x	x	x	x	5
III	x	x	o	x	o	3
IV	o	x	x	x	o	3
V	o	x	x	o	x	3
VI	x	x	x	x	x	5

x – spełnione kryterium zrównoważenia (1 punkt)

o – niespełnione kryterium zrównoważenia (0 punktów)

Źródło: opracowanie własne.

¹⁰ J. Bojarszczuk, *Ocena stopnia zrównoważenia gospodarstw mlecznych w oparciu o wybrane wskaźniki produkcyjne i agroekologiczne*, „Roczniki Naukowe” 2014, t. XVI, z. 4, s. 39–44.

Analiza Tabeli 4 pozwala stwierdzić, iż badane gospodarstwa prowadzące produkcję zwierzęcą bydłą w 10 przypadkach spełniło wszystkie pięć kryteriów stawiane gospodarstwom zrównoważonym w zakresie wymagań środowiskowych. Kolejne trzy badane gospodarstwa spełniły cztery kryteria, jedno gospodarstwo spełniło zaledwie trzy kryteria. W dwóch przypadkach został przekroczony dopuszczalny bilans glebowej materii organicznej, a w jednym z badanych gospodarstw przekroczono dopuszczalną obsadę zwierząt (DJP/ha UR). Jedno gospodarstwo przekroczyło dozwolone kryterium w zakresie procentowego udziału zbóż w zasiewach na GO oraz jedno nie osiągnęło 33 proc. pokrycia gleb roślinnością w okresie zimy na GO.

Badane gospodarstwa prowadzące produkcję zwierzęcą mieszaną tylko w dwóch przypadkach spełniały wszystkie pięć kryteriów stawiane gospodarstwom zrównoważonym w zakresie wymagań środowiskowych, jedno gospodarstwo spełniło cztery kryteria, trzy gospodarstwa spełniło trzy kryteria. W dwóch gospodarstwach przekroczono dopuszczalną obsadę zwierząt (1,5 DJP/ha UR). Dwa gospodarstwa przekroczyły dozwolone kryterium w zakresie procentowego udziału zbóż w zasiewach na GO, jedno nie osiągnęło 33 proc. pokrycia gleb roślinnością w okresie zimy na GO. W dwóch przypadkach został przekroczony dopuszczalny bilans glebowej materii organicznej.

Analiza gospodarstw wykazała różnice w stopniu zrównoważenia gospodarstw. Pomimo że większość wskaźników uwzględnianych w ocenie przyjmowało wartości dodatnie, to zaledwie 12 z 20 badanych gospodarstw można uznać za zrównoważone, ponieważ tylko one uzyskały pozytywne wartości we wszystkich pięciu badanych wskaźnikach składających się na wynik końcowy. Największe problemy wystąpiły w przypadku wskaźników: obsada zwierząt (DJP/ha UR) i bilans substancji organicznej (t.s.m./haGO).

Gospodarstwa o mieszanym kierunku produkcji przewyższały gospodarstwa bydłce udziałem gruntów ornych w powierzchni użytków rolnych. Podobną zależność dotyczącą większego udziału gruntów ornych w gospodarstwie mieszanym w porównaniu z bydłym stwierdzili Adam Harasim i Bogusław Włodarczyk¹¹.

Wskaźnik określający pokrycie gleby roślinnością na gruntach ornych w okresie zimy w badanych gospodarstwach wynosił od 22,80 do 75,40 proc. W dwóch przypadkach gospodarstwa nie osiągnęły wskaźnika pokrycia gruntów ornych roślinnością w okresie zimy 33 proc., wymóg ten spełniło natomiast 18 pozostałych gospodarstw. Wysoki indeks pokrycia gospodarstw wynikał z dużego udziału wieloletnich traw na gruntach ornych i zbóż ozimych w strukturze zasiewów, nie bez znaczenia była również uprawa rzepaku ozimego oraz poplonów ozimych. Stwierdzono, że rodzaj prowadzonej produkcji zwierzęcej nie wpłynął na osiągnięcie wskaźnika pokrycia gleby roślinnością w okresie zimowym.

Majewski również nie stwierdził zależności pomiędzy wskaźnikiem pokrycia gleb a kierunkiem produkcji gospodarstwa¹². Odmienne wyniki odnośnie pokry-

¹¹ A. Harasim, B. Włodarczyk, *Możliwości zrównoważonego rozwoju gospodarstw o różnych kierunkach produkcji na glebach lekkich*, „Rocz. Nauk. SERiA” 2007, t. 9, z. 1, s. 167–171.

¹² E. Majewski, *Ekonomiczno-organizacyjne uwarunkowania rozwoju Systemu Integrowanej Produkcji Rolniczej (SIPR) w Polsce*, „Rozprawy Naukowe i Monografie”, t. 249, Warszawa 2002.

cia GO roślinnością przedstawił natomiast Jerzy Kopiński, gdzie gospodarstwa mieszane charakteryzowały się niższym wskaźnikiem pokrycia gruntów ornych roślinnością w okresie zimy¹³.

Harasim zwrócił uwagę, że różnorodność wpływa na utrzymywanie dobrego poziomu produktywności agroekosystemu, żyzności gleby i glebochronnej funkcji roślin. Uważa również, że poprzez specjalizację i intensyfikację produkcji rolniczej ogranicza się liczbę gatunków uprawianych roślin, co z kolei prowadzi do upraw monokulturowych i monotonii krajobrazu¹⁴.

Struktura zasiewów badanych gospodarstw cechowała się dobrą różnorodnością uprawianych roślin, wszystkie badane gospodarstwa osiągnęły pozytywne wartości zrównoważenia w tym zakresie. Badania wykazały, że liczba uprawianych w plonie głównym grup roślin wahała się od 3 do 5.

Kopiński podkreślił, iż w przypadku zbóż należy unikać większego ich udziału w strukturze zasiewów niż 66 proc.¹⁵ Taka wielkość graniczna występuje także w zaleceniach integrowanej produkcji rolniczej¹⁶.

Analiza udziału zbóż w strukturze zasiewów na gruntach ornych badanych gospodarstw wykazała przekroczenie wartości progowej 66 proc. w 3 gospodarstwach, 2 z nich prowadziły produkcję zwierzęcą mieszaną, 1 produkcję bydłą. Średni udział zbóż w strukturze gospodarstw prowadzących produkcję bydłą wyniósł 55,56 proc., gospodarstw z produkcją mieszaną 58,26 proc.

Gospodarstwa zrównoważone uznawane nie powinny przekraczać dozwolonej obsady zwierząt, ponieważ nadmierna obsada może prowadzić do nadprodukcji azotu w nawozach naturalnych¹⁷.

Badania własne wykazały, że wielkości obsady zwierząt nie spełniło 3 gospodarstwa, 1 z produkcją bydłą i 2 z produkcją mieszaną. Obsada zwierząt na ha/UR w tych gospodarstwach wyniosła od 1,60 do 1,87 DJP/ha UR. W 2 przypadkach przekroczenie obsady zwierząt miało wpływ na przekroczenie bilansu glebowej substancji organicznej.

Jan Kuś i Jerzy Kopiński podkreślili, iż próchnica stanowi ważne źródło składników pokarmowych niezbędnych do rozwoju roślin oraz jest nieodzownym elementem biorącym udział w ograniczaniu efektu cieplarnianego. Uważają oni, że degradacja humusu w glebie stanowi przyczynę zwiększenia emisji gazów cieplarnianych, a jego wzrost ogranicza efekt cieplarniany¹⁸.

¹³ J. Kopiński, *Ocena efektów produkcyjno-ekonomicznych wybranych gospodarstw rolnych o różnej wielkości ekonomicznej w aspekcie rozwoju zrównoważonego*, „Rocz. Nauk. SERiA” 2006, t. 8, z. 1, s. 85–89.

¹⁴ A. Harasim, *Metoda oceny zrównoważonego...*, op. cit.

¹⁵ J. Kopiński, *Opracowanie metodyki oceny stanu zrównoważenia gospodarstw rolnych o różnych kierunkach produkcji. Raport końcowy z tematu badawczego nr 3.06*, IUNG-PIB, Puławy 2005, s. 15.

¹⁶ E. Majewski, op. cit.

¹⁷ J. Bojarszczuk, J. Księżak, M. Staniak, *Ocena organizacji gospodarstw specjalizujących się w produkcji mleka w aspekcie dostosowania do zasad dobrej praktyki rolniczej*, „Polish Journal of Agronomy” 2014, nr 18, s. 7–14.

¹⁸ J. Kuś, J. Kopiński, *Gospodarowanie glebową materią organiczną we współczesnym rolnictwie*, „Zagadnienia Doradztwa Rolniczego” 2012, nr 2, CDR w Brwinowie Oddział w Poznaniu, s. 5–28.

Analiza substancji organicznej, dokonana przez Harasima potwierdziła stwarzanie określonych (jednostkowych) zagrożeń środowiska przyrodniczego przez gospodarstwa rolne, bez względu na ich kierunek produkcji¹⁹.

Wszystkie badane gospodarstwa na terenie powiatu zambrowskiego cechowały się dodatnim saldem substancji organicznej, jednak w 4 gospodarstwach wystąpiło nadmiernie wysokie saldo bilansu glebowej materii organicznej. Nadwyżkę substancji organicznej spowodowała głównie zbyt duża produkcja nawozów naturalnych (obornika i gnojówki).

Podobne wyniki w zakresie bilansu glebowej substancji organicznej otrzymali Urszula Malaga-Toboła i Mariusz Łapka prowadząc badania nad zrównoważeniem gospodarstw mlecznych w aspekcie ekologicznej oceny gospodarstw rolnych z województwa śląskiego. W 8 z 15 badanych przez nich gospodarstw wskaźnik glebowej materii organicznej został przekroczony w wyniku zbyt dużego nawożenia obornikiem. Autorzy tych badań stwierdzili, że krótkotrwale przekroczenie tego wskaźnika nie powinno zmniejszać urodzajności gleby, natomiast nadmiar materii organicznej utrzymujący się przez długi okres może być przyczyną negatywnych skutków²⁰.

Z kompleksowej oceny agroekologicznej gospodarstw wynika, że zarówno gospodarstwa prowadzące produkcję bydłą, jak i produkcję mieszaną cechowały się podobnym stopniem zrównowżenia agroekologicznego.

Wnioski

1. Z badanych 20 gospodarstw, 12 można uznać za zrównoważone, gdyż uzyskało pozytywne wartości wszystkich 5 wskaźników składających się na całościową ocenę zrównowżenia.

2. Stwierdzono, że rodzaj prowadzonej produkcji zwierzęcej nie wpłynął na osiągnięcie wskaźników zrównowżenia agroekologicznego badanych gospodarstw.

3. Wszystkie badane gospodarstwa rolne spełniły kryterium liczby grup roślin w zasiewach.

4. Najczęściej niespełnianym kryterium zrównowżenia środowiskowego był wskaźnik bilansu glebowej materii organicznej, obsady zwierząt oraz udziału zbóż w strukturze zasiewów.

¹⁹ A. Harasim, *Regionalne różnicowanie pokrycia roślinnością gleb Polski*, w: *Wybrane elementy regionalnego różnicowania rolnictwa w Polsce*, „Studia i Raporty IUNG-PIB”, Puławy 2009, nr 15 s. 71–81.

²⁰ U. Malaga-Toboła, M. Łapka, *Stopień zrównowżenia gospodarstw mlecznych w aspekcie oceny ekologicznej*, „Inżynieria Rolnicza” 2013, z. 3 (145), t. 1, s. 213–222.

BIBLIOGRAFIA

Wydawnictwa książkowe

- Harasim A. 2006.** *Przewodnik ekonomiczno-rolniczy w zarysie*, IUNG-PIB, Puławy.
- Majewski E. 2002.** *Ekonomiczno-organizacyjne uwarunkowania rozwoju Systemu Integrowanej Produkcji Rolniczej (SIPR) w Polsce*, „Rozprawy Naukowe i Monografie”, t. 249, SGGW, Warszawa.

Prace zbiorowe

- Pruszek P. (red.) 2006.** *Poradnik PROW – przepisy ochrony środowiska, normatywy i wskaźniki funkcjonujące w produkcji rolniczej*, CDR w Brwinowie.
- Zegar J. (red.) 2009.** *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*, IERiGŻ-Państwowy Instytut Badawczy, nr 161, Warszawa.
- Zegar J. (red.) 2013.** *Zrównoważenie polskiego rolnictwa*, GUS, Warszawa.

Czasopisma

- Bański J. 2007.** *Przyrodnicze uwarunkowania gospodarki rolnej w Polsce*, PTG, PAN IGiPZ, Warszawa, s. 9–18.
- Bojarszczuk J. 2014.** *Ocena stopnia zrównoważenia gospodarstw mlecznych w oparciu o wybrane wskaźniki produkcyjne i agroekologiczne*, „Roczniki Naukowe”, Stowarzyszenie Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, t. XVI, z. 4, s. 39–44.
- Bojarszczuk J., Księżak J., Staniak M. 2014.** *Ocena organizacji gospodarstw specjalizujących się w produkcji mleka w aspekcie dostosowania do zasad dobrej praktyki rolniczej*, „Polish Journal of Agronomy”, nr 18, s. 7–14.
- Hadryjańska B. 2008.** *Realizacja zasad zrównoważonego rozwoju w przedsiębiorstwach rolno-spożywczych*, „Journal of Agribusiness and Rural Development”, 1 (7), s. 1–10.
- Harasim A. 2009.** *Regionalne zróżnicowanie pokrycia roślinnością gleb Polski*, w: *Wybrane elementy regionalnego zróżnicowania rolnictwa w Polsce*, „Studia i Raporty IUNG-PIB”, Puławy, nr 15, s. 71–81.
- Harasim A. 2013.** *Metoda oceny zrównoważonego rozwoju rolnictwa na poziomie gospodarstwa rolnego*, „Studia i Raporty IUNG-PIB”, z. 32 (6), s. 25–75.
- Harasim A., Włodarczyk B. 2007.** *Możliwości zrównoważonego rozwoju gospodarstw o różnych kierunkach produkcji na glebach lekkich*, „Rocz. Nauk. SERiA”, t. 9, z. 1, s. 167–171.
- Kopiński J. 2005.** *Opracowanie metodyki oceny stanu zrównoważenia gospodarstw rolnych o różnych kierunkach produkcji*, Raport końcowy z tematu badawczego nr 3.06, IUNG-PIB, Puławy, s. 15.
- Kopiński J. 2006.** *Ocena efektów produkcyjno-ekonomicznych wybranych gospodarstw rolnych o różnej wielkości ekonomicznej w aspekcie rozwoju zrównoważonego*, „Rocz. Nauk. SERiA”, t. 8, z. 1, s. 85–89.
- Kuś J., Kopiński J. 2012.** *Gospodarowanie glebową materią organiczną we współczesnym rolnictwie*, „Zagadnienia Doradztwa Rolniczego”, nr 2, CDR w Brwinowie Oddział w Poznaniu, s. 5–28.

- Malaga-Toboła U., Łapka M. 2013.** *Stopień zrównoważenia gospodarstw mlecznych w aspekcie oceny ekologicznej*, „Inżynieria Rolnicza”, z. 3 (145), t. 1, s. 213–222.
- Pondel H. 2007.** *Proekologiczna działalność wielkopolskich producentów rolnych*, „Journal of Research and Applications in Agricultural Engineering”, 52 (4), s. 27–31.

A k t y p r a w n e

- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 maja 2005 roku zmieniające rozporządzenie w sprawie określenia rodzajów przedsięwzięć mogących znacząco oddziaływać na środowisko oraz szczegółowych uwarunkowań związanych z kwalifikowaniem przedsięwzięcia do sporządzenia raportu o oddziaływaniu na środowisko. Dz. U. z 2005 r., nr 92, poz. 769.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 18 maja 2005 roku zmieniające rozporządzenie w sprawie szczegółowych warunków i trybu udzielania pomocy finansowej na dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów Unii Europejskiej objętej planem rozwoju obszarów wiejskich. Dz.U. z 2005 r. nr 93, poz. 780.

STRESZCZENIE

W opracowaniu dokonano agroekologicznej oceny zrównoważenia produkcji rolniczej w 20 wybranych gospodarstwach z terenu gminy Zambrów. Badania przeprowadzono w formie wywiadu kierowanego z właścicielami gospodarstw. Z kompleksowej oceny gospodarstw wynika, że gospodarstwa prowadzące oba kierunki produkcji wykazały się średnią zgodnością działań rolniczych z założeniami gospodarowania zrównoważonego. Spośród wskaźników największą zmiennością wyróżniało się saldo bilansu materii organicznej.

Słowa kluczowe: ocena zrównoważenia, gospodarstwa rolne, typ produkcji, wskaźniki agroekologiczne, bilans glebowej materii organicznej.

SUMMARY

At the paper made agrieological evaluations of sustainability of the agricultural production in 20 farms selecting from the area of the commune Zambrow, in charges of the animal cattle and mixed production. They conducted research in the form of directed interview with owners of farms. Analysis of households was differences in the degree of their balancing. Although accepted the majority of indicators included in the evaluation positive values, it only 12 from twenty inspected households it is possible to regard balanced since they only got positive values in all 5 inspected indicators resulting in the final result. Biggest problems appeared in case of indicators: cast of animals (LU/ha UAA) and balance of the organic substance (t.d.m./ha arable land).

Keywords: sustainability assessment, farms, type of farming, agri-ecological indicators, soil organic matter balance.

TERMICZNA ZIMA W ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ POLSCE

THERMAL WINTER IN CENTRAL-EASTERN POLAND

Wstęp i cel pracy

Według raportu Międzyrządowej Komisji Zmian Klimatu (IPCC), wzrost średniej temperatury globalnej od połowy XX wieku jest z bardzo dużym prawdopodobieństwem spowodowany wywołanym przez człowieka wzrostem stężenia gazów cieplarnianych w atmosferze¹. Obecnie w Polsce notuje się tendencję wzrostu temperatury powietrza. Ocieplenie to jest charakterystyczne przede wszystkim dla miesięcy zimowych². Zimy w Polsce stały się krótsze, łagodniejsze i w wielu przypadkach bezśnieżne. Coraz częściej zdarzają się wyraźne okresy ocieplenia w trakcie sezonów zimowych³. Generalnie warunki termiczne okresu zimowego uznać należy za sprzyjające. Wraz z postępującym ociepleniem klimatu będzie zwiększała się częstość zim zbyt ciepłych oraz malała częstość zim mroźnych⁴.

Zarówno wskaźnik ostrości termicznej i śnieżności zim wykazują tendencję malejącą, choć nie jest ona istotna statystycznie. Notuje się również malejącą liczbę dni z pokrywą śnieżną powyżej 5, 10, 20 cm oraz rosnącą liczbę dni z odnotowaną pokrywą śnieżną niezależnie od jej grubości⁵.

Celem opracowania było bliższe poznanie zmian długości termicznej zimy w środkowo-wschodniej Polsce w latach 1971–2005. Wyznaczono początek, koniec i długość analizowanej pory roku. Ponadto, zwrócono uwagę na ekstremalne wartości i zakres zmienności liczby dni okresu zimowego w badanym szeregu

* dr inż., Zakład Agrometeorologii i Inżynierii Rolniczej, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach.

¹ *Climate Change 2007: the physical science basis. Contribution of Working Group I to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, 2007, red. S. Solomon, D. Qin, M. Manning, Z. Chen, M. Marquis, K. B. Averyt, M. Tignor, H. L. Miller. Cambridge University Press, Cambridge, UK.

² G. Majewski, D. Gołaszewski, W. Przewoźniczuk, T. Rozbicki, *Warunki termiczne i śnieżne zim w Warszawie w latach 1978/79–2009/10*, „Prace i Studia Geograficzne” 2011, t. 47 s. 147–155.

³ M. Czarnecka, J. Nidzgorska-Lenciewicz, *Zmienność termicznej zimy w Polsce*, w: *Klimatyczne zagrożenia rolnictwa w Polsce*, praca zbior., red. C. Koźmiński, B. Michalska, J. Leśny, Szczecin 2010, s. 55–77.

⁴ A. Ziarnicka-Wojtaszek, *Klimatyczne uwarunkowania rozwoju agroturystyki w okresie zimowym na obszarze Polski nizinnej*, „Annales UMCS” 2013, Sectio E, 68 (3), s. 29–41.

⁵ J. Grabowski, *Warunki termiczne i śnieżne zim doliny Biebrzy w latach 1980/1981–2004/2005*, „Acta Agrophysica” 2007, 10 (3), s. 625–634.

czasowym oraz zbadano istotność statystyczną współczynników kierunkowych trendów liniowych.

Materiał i metody badań

W niniejszym opracowaniu wykorzystano dane dotyczące średnich dobowych wartości temperatury powietrza pochodzących z dziewięciu stacji IMGW z rejonu środkowo-wschodniej Polski z lat 1971–2005 (Tabela 1).

Tabela 1
*Współrzędne geograficzne stacji synoptycznych i klimatycznych IMGW
w środkowo-wschodniej Polsce*

Stacja	Współrzędne geograficzne		H _s m n.p.m.
	φ°	λ°	
Ostrołęka	53° 05'	21° 34'	95
Białowieża	52° 42'	23° 51'	164
Włodawa	51° 33'	23° 32'	163
Szepietowo	52° 51'	22° 33'	150
Legionowo	52° 24'	20° 58'	93
Biała Podlaska	52° 02'	23° 05'	133
Sobieszyn	51° 37'	22° 09'	135
Pułtusk	52° 44'	21° 06'	95
Siedlce	52° 11'	22° 16'	146

Objaśnienia: φ° – szerokość geograficzna, λ° – długość geograficzna, H_s – wysokość n.p.m.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IMGW.

Wraz ze zmianami długości dnia i intensywności promieniowania słonecznego na danym obszarze cyklicznie zmieniają się temperatury powietrza. Na podstawie kryteriów termicznych wyróżnia się klimatyczne pory roku. Początki kolejnych pór wyznacza się według przyjętych progów termicznych średniej dobowej temperatury powietrza⁶. Wyznaczono daty początku i końca oraz liczbę dni okresu zimowego. Za początek termicznej zimy przyjęto uważać datę przekroczenia średniej dobowej temperatury powietrza przez próg $t \leq 0^{\circ}\text{C}$. Przy określaniu dat

⁶ M. Górską-Zająchkowską, W. Wójtowicz, *Odzwierciedlenie zmian klimatycznych w przebiegu fenologicznych pór roku w Poznaniu w latach 1958–2009*, „Annales UMCS” 2011, Sectio B” 66 (1), s. 103–114.

przejścia temperatury powietrza przez poszczególne progi termiczne bardzo ważna jest zastosowana metoda. Metody wykorzystujące średnie dobowe wartości temperatury prowadzą w większości do podobnych wyników. Dyskusyjne jest natomiast stosowanie metody uproszczonej, wykorzystującej średnie miesięczne, bowiem otrzymane wyniki mogą odbiegać od otrzymanych za pomocą innych metod⁷. Kierunek oraz istotność tendencji zmian określono na podstawie równań trendu liniowego. Istotność współczynnika kierunkowego trendu oceniono testem t-Studenta na poziomie istotności $\alpha = 0,05$.

Analiza i dyskusja wyników

Średnio termiczna zima w środkowo-wschodniej Polsce rozpoczynała się 10 listopada i trwała do 15 marca (Tabela 2). Najwcześniejsze daty początku analizowanej pory roku notowano w Białowieży (29 października) przy jednocześnie najpóźniejszym czasie jej końca (22 marca). Najpóźniej period ten rozpoczynał się w Ostrołęce (19 listopada) i najwcześniej się tu kończył (8 marca). Analiza odchyłeń standardowych średnich dat początku i końca termicznej zimy wskazuje na ich duże zróżnicowanie. W przypadku początku tego okresu osiągają one wartości od 13,1 do 55,2, a końca nieco mniejsze wartości od 8,9 do 25,8.

Tabela 2

Średnie, najwcześniejsze i najpóźniejsze daty początku i końca okresu zimowego w środkowo-wschodniej Polsce w latach 1971–2005

Stacja	Daty początku				Daty końca			
	Najwcześniejsze	Najpóźniejsze	Średnie	Odchyl. standard.	Najwcześniejsze	Najpóźniejsze	Średnia	Odchyl. standard.
Białowieża	13 X	12 I	29 X	55,2	03 III	14 IV	22 III	21,7
Ostrołęka	22 X	21 XII	19 XI	15,7	15 I	02 IV	08 III	25,8
Siedlce	25 X	19 XII	12 XI	14,0	29 I	15 IV	19 III	20,3
Włodawa	13 X	08 XII	10 XI	14,5	17 II	14 IV	15 III	17,0
Legionowo	03 X	20 XII	14 XI	16,9	16 II	13 IV	14 III	21,4
Pułtusk	22 X	19 XII	05 XI	52,3	14 II	01 IV	12 III	11,2
Szepietowo	13 X	19 XII	11 XI	13,5	06 II	09 IV	15 III	13,7
Sobieszyn	13 X	19 XII	12 XI	13,1	09 I	09 IV	16 III	15,9
Biała Podl.	13 X	03 XII	11 XI	13,3	26 II	08 IV	18 III	8,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IMGW.

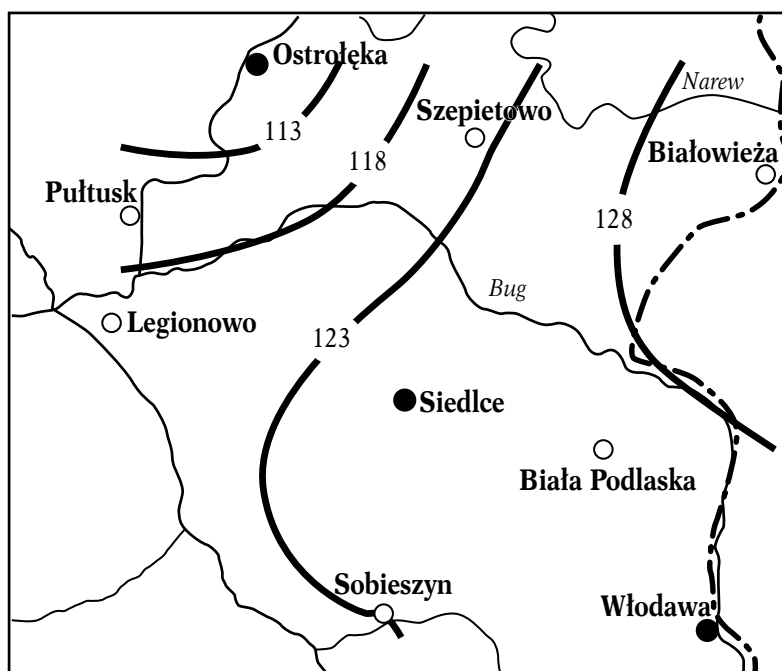
⁷ M. Nowosad, E. Filipiuk, *Zmiany czasu trwania termicznych pór roku w Lublinie w latach 1951–1995*, „Acta Universitatis Lodzianensis” 1998, Folia Geographica Physica 3, s. 231–240.

Na Rysunku 1 przedstawiono przestrzenne zróżnicowanie czasu trwania termicznej zimy w środkowo-wschodniej Polsce. Najdłużej period ten trwał w północno-wschodniej części badanego obszaru (133 dni w Białowieży), a najkrócej w północno-zachodniej (108 dni w Ostrołęce). Nizina Północno-podlaska różni się od leżących dalej na zachód Nizin Środkowopolskich chłodniejszym i bardziej kontynentalnym klimatem. Zima nadchodzi tu wcześniej, jest długa i mroźna a jesienią i wiosną nad mokradłami często zalegają gęste mgły⁸.

Najdłużej, ponad 120 dni, zima termiczna trwa w najwyższych pasmach Karpat i Sudetów. Mniej niż 60 dni zima trwa na zachodnim skraju Polski, a w rejonie Świnoujścia mniej niż 50 dni. Termiczna zima w Poznaniu rozpoczyna się 23 grudnia, a kończy 15 lutego. Długość jej waha się od kilku do 115 dni, przeciętnie trwa 55 dni. W minionym półwieczu zaznaczyła się bardzo wyraźna tendencja do występowania coraz krótszych zim⁹.

Rysunek 1

Rozkład przestrzenny czasu trwania termicznej zimy w środkowo-wschodniej Polsce w latach 1971–2005

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IMGW.

⁸ E. Olba-Zięty, J. Grabowski, *Warunki termiczne i śnieżne zim doliny Biebrzy w latach 1980/1981–2004/2005*, „Acta Agrophysica” 2007, 10 (3) s. 625–634.

⁹ A. Woś, *Termiczne pory roku w Poznaniu w drugiej połowie XX wieku. Klimatyczne aspekty środowiska geograficznego*, 2006, s. 117–125.

Najkrótsze termiczne zimy notowane w środkowo-wschodniej Polsce w latach 1971–2005 trwały od 49 dni (Białowieża) do 92 dni (Biała Podlaska, Włodawa) (Tabela 3). Najdłuższy zanotowany czas trwania tego okresu wahał się od 148 dni (Ostrołęka) do 176 dni (Białowieża). Analiza współczynników kierunkowych trendu liczby dni termicznej zimy nie wykazała istotnych zmian jej czasu trwania.

Tabela 3

Wartości współczynników kierunkowych trendu (a), wartości minimalne i maksymalne liczby dni meteorologicznej zimy w środkowo-wschodniej Polsce w latach 1971–2005

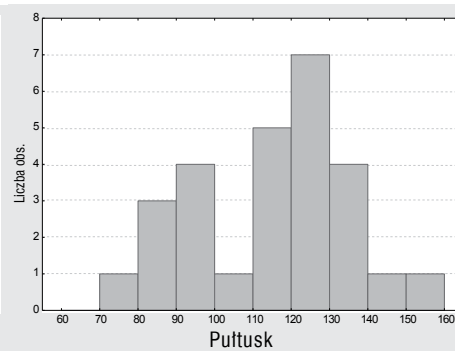
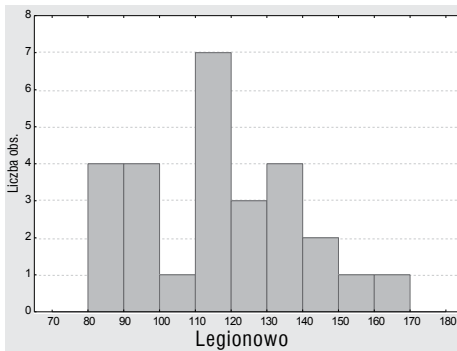
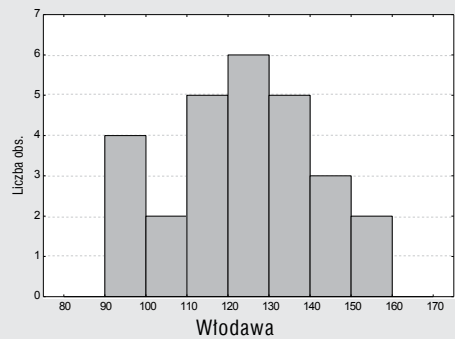
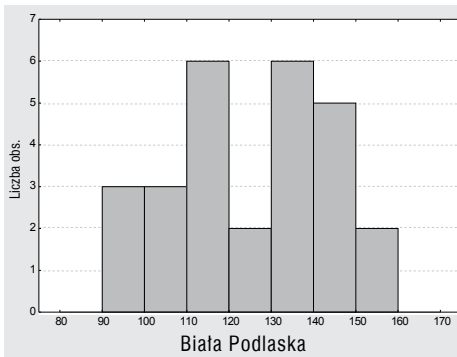
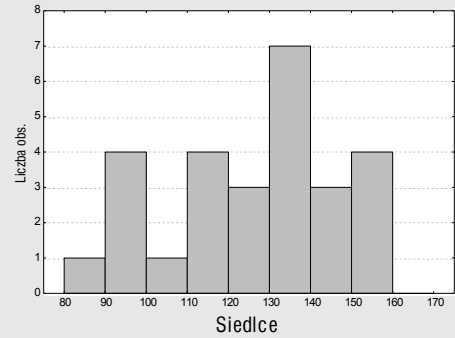
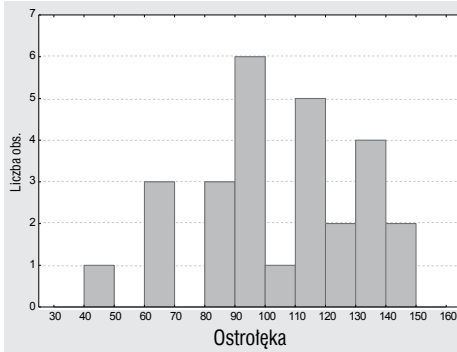
Stacja	Minimum	Maksimum	Odchylenie Standardowe	Współczynnik kierunkowy trendu (a)
Ostrołęka	49	148	26,2	0,46
Siedlce	90	159	20,4	0,14
Biała Podlaska	92	159	17,3	0,39
Włodawa	92	160	17,4	0,25
Legionowo	83	167	21,3	0,46
Pułtusk	76	151	18,9	0,23
Szepietowo	73	164	19,1	– 0,08
Białowieża	63	176	20,9	0,45
Sobieszyn	52	154	21,1	0,17

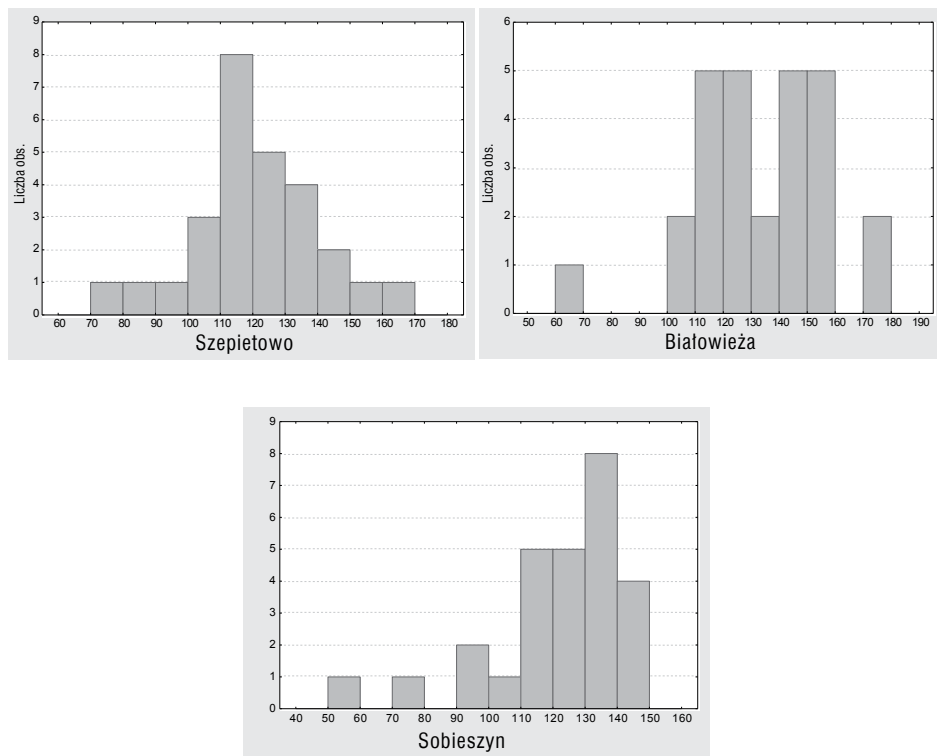
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IMGW.

Przy pomocy histogramów przedstawiono rozkład empiryczny liczby dni termicznej zimy w analizowanych stacjach środkowo-wschodniej Polski (Rysunek 2). Histogramy pozwalają przeanalizować strukturę badanych zmiennych. Długotrwałe zimy (od 110 do 130 dni, od 140 do 160 dni) występowały w Białowieży. W Siedlcach i Sobieszynie najczęściej występowały zimy trwające 120–140 dni, we Włodawie i Puławie – 120–130 dni, w Szepietowie i Legionowie – 110–120 dni. W Białej Podlaskiej z taką samą częstością występowały zimy trwające 110–120 dni oraz 120–140 dni. Najkrótsze (90–100 dni) termiczne zimy notowano najczęściej w Ostrołęce.

Rysunek 2

*Rozkład empiryczny liczby dni termicznej zimy w środkowo-wschodniej Polsce
w latach 1971–2005*

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IMGW.

Występowanie termicznych pór roku nie nawiązuje do kalendarzowych pór roku. Termiczne pory roku występują nieregularnie. W danym roku kalendarzowym termiczne pory roku mogą nie występować lub pojawiają się dwukrotnie¹⁰.

Podsumowanie

Średnio termiczna zima w środkowo-wschodniej Polsce rozpoczynała się 10 listopada i trwała do 15 marca. Daty jej początku i końca charakteryzowały się dużą zmiennością. Najdłużej period ten trwał w północno-wschodniej części badanego obszaru (133 dni w Białowieży), a najkrócej w północno-zachodniej (108 dni w Ostrołęce). Liczba dni czasu trwania termicznej zimy nie wykazywała istotnych tendencji zmian. Długotrwałe zimy (od 110 do 130 dni, od 140 do 160 dni) występowały najczęściej w Białowieży, a najkrótsze (90–100 dni) w Ostrołęce.

¹⁰ J. Tylkowski, *Charakterystyka rocznej temperatury powietrza, termicznych pór roku i sezonu wegetacyjnego w Dziwnowie. Monitoring Środowiska Przyrodniczego*, 2013, s. 14, 127–134.

BIBLIOGRAFIA

- Climate Change 2007.** the physical science basis. *Contribution of Working Group I to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, (red.) Solomon S., Qin D., Manning M., Chen Z., Marquis M., Averyt K. B., Tignor M., Miller H. L., Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Czarnecka M., Nidzgorska-Lencewicz J. 2010.** *Zmienność termicznej zimy w Polsce*, w: *Klimatyczne zagrożenia rolnictwa w Polsce*, (red.) Koźmiński C., Michalska B., Leśny J., Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin, s. 55–77.
- Grabowski J. 2007.** *Warunki termiczne i śnieżne zim doliny Biebrzy w latach 1980/1981–2004/2005*, „Acta Agrophysica”, 10 (3), s. 625–634.
- Górska-Zająchkowska M., Wójtowicz W. 2011.** *Odzwierciedlenie zmian klimatycznych w przebiegu fenologicznych pór roku w Poznaniu w latach 1958–2009*, „Annales UMCS”, Sectio B, 66 (1), s. 103–114.
- Majewski G., Gołaszewski D., Przewoźniczuk W., Rozbicki T. 2011.** *Warunki termiczne i śnieżne zim w Warszawie w latach 1978/79–2009/10*, „Prace i Studia Geograficzne”, t. 47, s. 147–155.
- Nowosad M., Filipiuk E. 1998.** *Zmiany czasu trwania termicznych pór roku w Lublinie w latach 1951–1995*, „Acta Universitatis Lodziensis”, Folia Geographica Physica 3, s. 231–240.
- Olba-Zięty E., Grabowski J. 2007.** *Warunki termiczne i śnieżne zim doliny Biebrzy w latach 1980/1981–2004/2005*, „Acta Agrophysica”, 10 (3), s. 625–634.
- Tylkowski J. 2013.** *Charakterystyka rocznej temperatury powietrza, termicznych pór roku i sezonu wegetacyjnego w Dziwnowie. Monitoring Środowiska Przyrodniczego*, s. 14, 127–134.
- Woś A. 2006.** *Termiczne pory roku w Poznaniu w drugiej połowie XX wieku. Klimatyczne aspekty środowiska geograficznego*, s. 117–125.
- Ziarnicka-Wojtaszek A. 2013.** *Klimatyczne uwarunkowania rozwoju agroturystyki w okresie zimowym na obszarze Polski nizinnej*, „Annales UMCS”, Sectio E, 68 (3), s. 29–41.

STRESZCZENIE

Wyznaczono daty początku i końca oraz liczbę dni termicznej zimy (1971–2005). Za początek analizowanej pory roku przyjęto uważać datę przekroczenia średniej dobowej temperatury powietrza przez próg $t \leq 0^{\circ}\text{C}$. Kierunek oraz istotność tendencji zmian określono na podstawie równań trendu liniowego. Średnio termiczna zima w środkowo-wschodniej Polsce rozpoczynała się 10 listopada i trwała do 15 marca. Daty jej początku i końca charakteryzowały się dużą zmiennością. Najdłuższy period ten trwał w północno-wschodniej części badanego obszaru, a najkrócej w północno-zachodniej. Liczba dni czasu trwania termicznej zimy nie wykazywała istotnych tendencji zmian. Długotrwałe zimy (od 110 do 130 dni, od 140 do 160 dni) występowały najczęściej w Białowieży, a najkrótsze (90–100 dni) w Ostrołęce.

Słowa kluczowe: termiczna zima, daty początku i końca, trend zmian, środkowo-wschodnia Polska.

ABSTRACT

The start and end dates and the number of days of thermal winter (1971–2005) were indicated. The start of the analyzed season is assumed to be the date of exceeding the average daily air temperature above the level of $t \leq 0^{\circ}\text{C}$. The direction and significance of changes tendencies were determined on the basis of linear trend equations. Thermal winter in central-eastern Poland on average began on November 10th and lasted till March 15th. Its start and end dates were characterized by high variability. This period lasted the longest in north-eastern part of the analyzed area while it was the shortest in north-western part. The number of days of thermal winter duration did not show any significant changes tendencies. Prolonged winters (from 110 to 130 days, from 140 to 160 days) occurred the most frequently in Białowieża, while the shortest (90–100 days) in Ostrołęka.

Keywords: thermal winter, start and end dates, changes tendency, central-eastern Poland.

Dział II

Polska

ANALIZA WYBRANYCH POSTAW I ZACHOWAŃ ŻYWIENIOWYCH MŁODZIEŻY SZKÓŁ ŚREDNICH W ASPEKcie MIEJSCA ZAMIESZKANIA

ANALYSIS OF SELECTED ATTITUDES AND BEHAVIOR NUTRITIONAL OF ADOLESCENTS FROM HIGH SCHOOL DEPENDING ON THE PLACE OF RESIDENCE

Wstęp

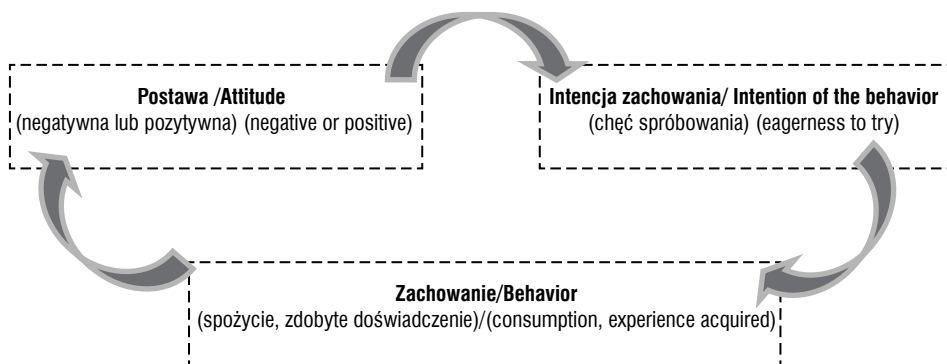
Postawą wobec dowolnego obiektu (przedmiotu, zdarzenia, idei, innej osoby) nazywamy względnie stałą skłonność do pozytywnego lub negatywnego ustosunkowania się człowieka do tego obiektu. Ustosunkowanie to może mieć charakter zarówno emocji, jak i mniej lub bardziej chłodnej oceny obiektu. Określenie czyjejs postawy wobec jakiegoś obiektu oznacza umiejscowienie człowieka na dwubiegunowym kontinuum stosunkowania się do tego obiektu, rozciągającego się od stosunku skrajnie negatywnego (całkowite odrzucenie obiektu) do stosunku skrajnie pozytywnego (całkowita akceptacja obiektu). Traktowanie postawy, jako rezultatu przekonań wiąże się najczęściej z założeniem o jej post-poznawczym charakterze, czyli z poglądem, że nasz emocjonalny stosunek do obiektu wynika ze świadomych opinii na jego temat. Postawy mogą także wynikać z naszych zachowań kierowanych na ich obiekt. Wiele badań przekonuje, że ludzie wnioskują o swoich postawach na podstawie własnych niedawnych zachowań, jednak, aby ten efekt wystąpił, muszą być spełnione dwa warunki. Po pierwsze, początkowa postawa (poprzedzająca zachowanie) musi być słaba i mało wyrazista dla jej podmiotu. Po drugie, zachowanie musi być postrzegane jako niewymuszone zewnętrznymi naciskami innych (na przykład nadzorem lub wymaganiami innych osób, nagrodami, unikaniem kar). Tak więc, aby nasze zachowania wpływały na nasze opinie muszą być widziane, jako zależne od nas samych, a nie od sytuacji¹.

* mgr inż., Akademia Morska w Gdyni, Katedra Handlu i Usług.

** dr inż., Akademia Morska w Gdyni, Katedra Handlu i Usług.

¹ J. Strelau, *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 3, Gdańsk 2008.

Schemat 1
Zależność między postawą konsumenta a jego zachowaniem

Źródło: E. Babicz-Zielińska, R. Zabrocki: *Postawy konsumentów wobec prozdrowotnej wartości żywności*, „Żywność. Nauka. Technologia. Jakość” 2007, 6 (55), s. 81–89.

Znajomość postaw pozwala na bliższe określenie późniejszego zachowania się, dając jednocześnie odpowiedź na przyczyny takiego a nie innego postępowania. Postawy są ważnym czynnikiem psychologicznym mającym wpływ na zachowania i wybór żywności (Schemat 1)².

Zachowania żywieniowe nabyte w wieku dziecięcym i młodości zwykle powielane są w życiu dorosłym i trudno poddają się modyfikacji. Zależą one od wielu czynników: ekonomicznych, politycznych, kulturowych, społecznych, geograficznych, religijnych. Dlatego też ważne jest kształtowanie ich na każdym etapie rozwoju dzieci i młodzieży. Prawidłowe żywienie jest jednym z podstawowych czynników rozwoju fizycznego: dostarcza składników do budowy tkanek, energii do aktywności fizycznej i metabolizmu, regulacji różnych procesów w organizmie. Odpowiednie żywienie powinno kompensować niski poziom aktywności fizycznej (mały wydatek energii) prawie 2/3 dzieci i młodzieży. Nastolatki ulegają lansowanej przez media modzie na szczupłą sylwetkę kobietą i odchudzają się mimo prawidłowej masy ciała, natomiast chłopcy, w celu uzyskania pożądanego, męskiej „fizyczności”, używają używek, a nawet steroidów anabolicznych³.

W Polsce, w ostatnich latach, sytuacja w zakresie żywienia dzieci i młodzieży pod wieloma względami jest niezadowolająca. Diety młodego pokolenia są często nieprawidłowo zbilansowane, charakteryzują się zbyt dużą zawartością niektórych składników pokarmowych, przy wyraźnych niedoborach innych składników. U części dzieci i młodzieży obserwuje się nadmierne spożycie żywności, przez co kaloryczność diety przekracza wydatek energetyczny⁴. Wiele publikacji

² E. Babicz-Zielińska, R. Zabrocki, *Postawy konsumentów wobec prozdrowotnej wartości żywności*, „Żywność. Nauka. Technologia. Jakość” 2007, 6 (55), s. 81–89.

³ B. Woynarowska, *Edukacja zdrowotna*, Warszawa 2008, s. 297–298.

⁴ A. Broniecka, J. Wyka, *Wybrane elementy stylu życia wpływające na stan zdrowia młodzieży*, „Bromat. Chem. Toksykol.” 2012, XLV, 2, s. 196–205;

na temat żywienia młodzieży szkół średnich, jej nawyków i postaw wykazuje nieprawidłowości w sposobie żywienia o charakterze zarówno jakościowym, jak i ilościowym⁵.

Celem niniejszego badania była analiza wybranych elementów postaw i zachowań żywieniowych młodzieży szkół średnich wsi i miast różnej wielkości, a w szczególności liczby posiłków, postaw wobec diet i prawidłowej sylwetki.

Metody badania

Badania wykonano w roku szkolnym 2012/2013, na próbie 198 uczniów z miejscowości o różnej wielkości: wieś Rusocin, miasto do 50 tys. – Kościerzyna, miasto 50–200 tys. – Ostrołęka, miasto powyżej 200 tys. mieszkańców – Trójmiasto (Tabela 1). Respondentami byli uczniowie szkół średnich (ponadgimnazjalnych: licea, technika gastronomiczne, zasadnicze szkoły zawodowe), zamieszkujący miejscowości województw pomorskiego i mazowieckiego. Materiałem do badania były dane z kwestionariusza ankiety zawierającej pytania dotyczące: ilości posiłków w ciągu dnia, postaw wobec prawidłowej sylwetki, opinii na temat zdrowej diety i motywów jej stosowania, oceny wiedzy żywieniowej, stosowanych diet. Ocenę postaw wobec własnej sylwetki przeprowadzono w oparciu o skalę porządkową dwubiegunową, 5-stopniową: od 1 – zdecydowanie nie zgadzam się do 5 – zdecydowanie zgadzam się. Do badania poglądów wobec diety prozdrowotnej zastosowano skalę Helath Attitude Scale (HAS) z modyfikacją⁶. W celu stwierdzenia zależności istotnych statystycznie między udzielonymi odpowiedziami a czynnikiem różnicującym (miejsce zamieszkania) zastosowano test χ^2 Pearsona, przy przyjętym poziomie istotności $\alpha=0,05$. Do obliczeń statystycznych posłużono się programem komputerowym Statistica PL 10 firmy StatSoft.

⁵ R. Zabrocki, R. Kaczyński, *Ocena zachowań żywieniowych młodzieży uprawiającej sporty wysiłkowe na przykładzie pływania*, „Bromat. Chem. Toksykol.” 2012, XLV, 3, s. 729–732; I. Białokoz-Kalinowska, J. Konstantynowicz, P. Abramowicz, J. Piotrowska-Jastrzębska, *Uwarunkowania środowiskowe a nawyki młodzieży z regionu Podlasia*, „Pediatria Współczesna. Gastroenterologia, Hepatologia i Żywnienie Dziecka” 2006, 8, 2, s. 117–120; K. Sygit, *Nieprawidłowości żywieniowe zagrożeniem zdrowia populacji dzieci i młodzieży*, „Zdrowie Publiczne” 2010, 120 (2), s. 132–135; E. Piotrowska, J. Mikołajczak, J. Biernat, A. Żechałko-Czajkowska, *Ocena sposobu żywienia dziewcząt 16–18 letnich z Wrocławia i okolic w aspekcie zagrożenia chorobami żywieniowo zależnymi*, cz. I. *Składniki Podstawowe*, „Bromat. Chem. Toksykol.” 2012, XLV, 1, s. 39–48; M. Stankiewicz, M. Pieszko, A. Śliwińska, S. Małgorzewicz, Ł. Wierucki, T. Zdrojewski, B. Wyrzykowski, W. Łysiak-Szydłowska, *Występowanie nadwagi i otyłości oraz wiedza i zachowania zdrowotne dzieci i młodzieży małych miast i wsi – wyniki badania Polskiego Projektu 400 Miast*, „Endokrynologia, Otyłość i Zaburzenia Materii” 2010, 6, 2, s. 59–66; A. Broniecka, J. Wyka, *Wybrane elementy stylu życia wpływające na stan zdrowia młodzieży*, „Bromat. Chem. Toksykol.” 2012, XLV, 2, s. 196–205; E. Błaszczuk, B. Piórecka, P. Jagielski, M. Schlegel-Zawadzka, *Spożycie napojów funkcjonalnych w grupie młodzieży z regionu podkarpacia*, „Bromat Chem Toksykol.” 2012, XLV, 1, s. 33–38; E. Sochacka-Tatara, A. Stypuła, *Zaburzenia odżywiania wśród uczniów szkół krakowskich-część ogólnopolskich badań zaburzeń odżywiania wśród młodzieży*, „Probl. Hig.-Epidemiol.” 2010, 91 (3), s. 591–595; E. Kędra, J. Pietras, *Zaburzenia odżywiania – znak naszych czasów*, „Probl. Hig.-Epidemiol.” 2011, 92 (3), s. 530–534.

⁶ K. Roininen, H. Tuorila, *Helath and taste attitudes in the prediction of use frequency and choice between less healthy and more healthy snacks*, „Food Qual Pref” 1999, 10, s. 357–365.

Wyniki i dyskusja

W badanej grupie dominowały dziewczęta (61,1 proc.), chłopcy (38,9 proc.). Badani pochodzili z miejscowości o różnej wielkości. BMI uczniów do 18. roku życia określono na podstawie siatek centylowych⁷. W Tabeli 1 przedstawiono charakterystykę badanej młodzieży, uwzględniając: wiek, masę ciała, wzrost, BMI i miejsce zamieszkania.

Tabela 1
Charakterystyka badanych

Parametry	Płeć							
	Dziewczęta n = 121 (61,1 proc.)				Chłopcy n = 67 (38,3 proc.)			
	Miejsce zamieszkania							
	A n = 16	B n = 26	C n = 28	D n = 50	A n = 14	B n = 8	C n = 13	D n = 41
Wiek (lata) średnia±SD	18,31 ±0,48	17,69 ±0,47	17,00 ±0,00	17,12 ±0,97	18,57 ±0,65	17,88 ±0,64	17,08 ±0,76	17,43 ±1,17
Zakres wiek	18–19	17–18	17	15–20	18–20	17–19	16–19	16–20
Wzrost (m) średnia±SD	1,69 ±0,05	1,67 ±0,06	1,70 ±0,04	1,67 ±0,08	1,80 ±0,03	1,83 ±0,08	1,81 ±0,06	1,79 ±0,07
Zakres wzrost	1,60– 1,75	1,51– 1,76	1,60– – 1,78	1,52– 1,85	1,75– 1,85	1,70– 1,95	1,75– 1,94	1,63– 1,93
Masa (kg) średnia±SD	67,16 ±14,4	54,23 ±6,8	57,07 ±5,6	56,81 ±7,6	75,43 ±13,1	75,24 ±8,0	69,62 ±9,3	74,91 ±10,6
Zakres masa	52,0– 105,0	38,0– 67,0	50,0– 78,0	42,0– 81,0	56,0– 100,0	63,0– 86,0	56,0– 84,0	54,4– 107,0
BMI	23,58 ±5,09	19,34 ±2,12	19,68 ±1,46	20,27 ±2,28	23,39 ±3,99	22,49 ±1,88	21,28 ±2,36	23,24 ±2,67
Ocena stanu odżywienia w interpretacji wskaźnika BMI z uwzględnieniem miejsca zamieszkania								
Otyłość >c 95	4/25,0 proc.	–	–	–	–	–	–	4/9,8 proc.
Nadwaga 85c–95c	3/18,7 proc.	2/7,7 proc.	1/3,6 proc.	5/10,0 proc.	3/21,4 proc.	1/12,5 proc.	2/15,4 proc.	5/12,2 proc.
Norma 5c–85c	8/50,0 proc.	17/65,4 proc.	27/96,4 proc.	42/84,0 proc.	9/64,3 proc.	7/87,5 proc.	11/84,6 proc.	32/78,05 proc.
Niedowaga <c5	1/6,3 proc.	7/26,9 proc.	–	3/6,0 proc.	2/14,3 proc.	–	–	–

Legenda: A – wieś (Rusocin), B – miasto do 50 tys. mieszkańców (Kościerzyna), C – miasto 50–200 tys. mieszkańców (Ostrołęka), D – miasto powyżej 200 tys. mieszkańców (Trójmiasto).

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania.

⁷ Z. Kaługa, A. Rózdżyńska, I. Palczewska, A. Grajda, B. Gurzkowska, E. Napieralska, M. Litwin, *Grupa badaczy OLAF: Siatki centylowe wysokości, masy ciała i wskaźnika masy ciała i młodzieży w Polsce – wyniki badania OLAF. „Standardy Medyczne/Pediatrica” 2010, 7, s. 690–700.*

Miejsce zamieszkania istotnie różnicuje ($p=0,03943$) masę ciała młodych ludzi, a co za tym idzie BMI ($p=0,0001$). Wśród młodzieży wiejskiej stwierdzono najwyższy odsetek osób z nadwagą (20,0 proc.) i otyłością (25,0 proc.).

Poglądy respondentów na temat diety o działaniu prozdrowotnym, uwzględniając miejsce zamieszkania, przedstawiono w Tabeli 2. Niewątpliwie, badane grupy, o różnym miejscu zamieszkania, zgodnie uważają, że dietą o działaniu prozdrowotnym nie jest dieta opierająca się na żywności typu hamburgery, cheeseburger, hot-dog ($R=9$) oraz, że nie jest to spożywanie żywności ekologicznej ($R=8$). W przypadku pozostałych stwierdzeń badani już nie byli tak zgodni. Zdaniem badanych (poza respondentami z miasta 50–200 tys. mieszkańców) zdrowa dieta jest dietą z produktami wzbogaconymi w witaminy i/lub składniki mineralne. Co do opinii, iż to sposób odżywiania dostarczający niezbędnych składników, nie było zgodności: respondenci z miasta do 50 tys. mieszkańców ($R=3$) oraz respondenci z miasta pow. 200 tys. mieszkańców ($R=2$). Miejsce zamieszkania nie wpłynęło statystycznie na opinie młodych ludzi. Poziom wiedzy młodzieży na temat diety prozdrowotnej pozostawia wiele do życzenia.

Tabela 2

Opinie uczniów wobec diety prozdrowotnej z uwzględnieniem miejsca zamieszkania (proc.).

Stwierdzenia	Miejsce zamieszkania				Czynnik różnicujący miejsce zamieszkania $p<0,05$	Ranga według postawy pozytywnej			
	A n=30	B n=34	C n=41	D n=93		A n=30	B n=34	C n=41	D n=93
To sposób odżywiania dostarczający niezbędnych składników					NS ($p=0,14744$)	1	3	1	2
Tak	86,7	79,4	95,1	76,3					
Trudno powiedzieć	6,7	14,7	2,4	19,4					
Nie	6,7	5,9	2,4	4,3					
To dieta z bogatą ilością warzyw, owoców i przetworów mlecznych					NS ($p=0,76394$)	3	2	3	2
Tak	83,3	82,4	82,9	76,3					
Trudno powiedzieć	16,7	14,7	17,1	22,6					
Nie	0,0	2,9	0,0	1,1					
To dieta z ograniczoną zawartością mięsa					NS ($p=0,54693$)	6	7	7	7
Tak	33,3	20,6	21,9	31,2					
Trudno powiedzieć	43,3	55,9	53,7	38,7					
Nie	23,4	23,5	24,4	30,1					
To spożywanie żywności ekologicznej					NS ($p=0,45679$)	8	8	8	8
Tak	26,7	29,4	36,6	46,2					
Trudno powiedzieć	40,0	35,3	36,6	29,0					
Nie	33,3	35,3	26,8	24,7					

Stwierdzenia	Miejsce zamieszkania				Czynnik różni- cujący miejsce zamieszkania $p < 0,05$	Ranga według postawy pozytywnej			
	A n=30	B n=34	C n=41	D n=93		A n=30	B n=34	C n=41	D n=93
To dieta opierająca się na żywności typu hamburgery, cheeseburger, hot-dog					NS ($p=0,36623$)	9	9	9	9
Tak	6,6	3,0	0,0	3,2					
Trudno powiedzieć	6,7	8,8	0,0	4,3					
Nie	86,7	88,2	100,0	92,5					
To dieta o obniżonej zawartości tłuszczu					NS ($p=0,18419$)	5	4	4	4
Tak	46,7	73,5	68,3	60,2					
Trudno powiedzieć	36,7	14,7	26,8	32,3					
Nie	16,6	11,8	4,9	7,5					
To dieta zawierająca probiotyki (np. Actimel), żywe kultury bakterii (jogurty, kefir)					NS ($p=0,44088$)	6	6	5	5
Tak	33,3	55,9	56,1	48,4					
Trudno powiedzieć	50,0	32,4	39,0	39,8					
Nie	16,7	11,7	4,9	11,8					
To dieta z produktami wzbogaconymi w witaminy i/lub składniki mineralne					NS ($p=0,62113$)	1	1	2	1
Tak	86,7	88,2	92,7	82,8					
Trudno powiedzieć	13,3	8,8	7,3	12,9					
Nie	0,0	3,0	0,0	4,3					
To dieta z obniżoną ilością kalorii					NS ($p=0,06005$)	4	5	6	6
Tak	50,0	70,6	51,2	37,6					
Trudno powiedzieć	33,3	14,7	26,8	33,3					
Nie	16,7	14,7	22,0	29,0					

Legenda: A – wieś (Rusocin), B – miasto do 50 tys. mieszkańców (Kościerzyna), C – miasto 50–200 tys. mieszkańców (Ostrołęka), D – miasto powyżej 200 tys. mieszkańców (Trójmiasto).

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania.

Uczniowie również odnieśli się do stwierdzeń dotyczących przyczyn stosowania diet. Wyniki z udzielonych odpowiedzi w postaci procentowej oraz według rang pozytywnej postawy przedstawiono w Tabeli 3. Dla wszystkich badanych „zasady racjonalnego żywienia” były najmniej ważnym motywem stosowania diety o działaniu prozdrowotnym ($R=5$). „Chęć obniżenia masy ciała” oraz „chęć

utrzymania dobrego stanu zdrowia” okazały się najistotniejsze dla badanych. Potwierdza to tylko fakt o dążeniu do szczupłej sylwetki, szczególnie u dziewcząt. Zjawisko odchudzających się nastolatków jest obserwowane już od wielu lat⁸.

Tabela 3
Motywy stosowania diet uwzględniające miejsca zamieszkania (proc.)

Stwierdzenia	Miejsce zamieszkania				Ranga według postawy pozytywnej			
	A n=30	B n=34	C n=41	D n=93	A n=30	B n=34	C n=41	D n=93
Z chęci utrzymania dobrego stanu zdrowia					1	1	2	2
Zdecydowanie tak	70	62	63	54				
Raczej tak	27	32	27	37				
Trudno powiedzieć	3	3	0	4				
Raczej nie	0	0	0	1				
Zdecydowanie nie	0	3	10	4				
Stosują, jako profilaktykę chorób (np. krążenia, cukrzycy, nadciśnienia)					4	3	3	4
Zdecydowanie tak	24	38	37	43				
Raczej tak	53	35	46	37				
Trudno powiedzieć	23	21	7	11				
Raczej nie	0	3	10	8				
Zdecydowanie nie	0	3	0	1				
Z chęci obniżenia masy ciała					1	3	1	1
Zdecydowanie tak	70	65	88	74				
Raczej tak	27	29	10	20				
Trudno powiedzieć	3	3	2	3				
Raczej nie	0	3	0	3				
Zdecydowanie nie	0	0	0	0				
Dla utrzymania dobrego samopoczucia					3	1	4	3
Zdecydowanie tak	44	32	24	41				
Raczej tak	37	41	39	40				
Trudno powiedzieć	13	18	22	9				
Raczej nie	3	9	10	9				
Zdecydowanie nie	3	0	5	1				

⁸ T. Wołowski, M. Jankowska, *Wybrane aspekty zachowań zdrowotnych młodzieży gimnazjalnej*, cz. 1. *Zachowania młodzieży związane z odżywianiem*, „Probl. Hig. Epidemiol.” 2007, 88 (1), s. 64–68; B. Piórecka, P. Jagielski, K. Wójcik, J. Żwirowska, M. Schlegel-Zawadzka, *Zachowania żywieniowe młodzieży gimnazjalnej w Małopolsce*, „Żywnie Czl. i Metab.” 2007, XXXIV, 1/2, s. 620–628; R. Szerbiński, J. Karczewski, *Wybrane zagadnienia żywieniowe młodzieży szkół ponadgimnazjalnych w powiecie sokólskim*, „Żywnie Czl. i Metab.” 2007, XXXIV, s. 878–990; E. Kolarzyk, A. Janik, J. Kwiatkowski, A. Potocki, *Stosowanie diet odchudzających przez krakowską młodzież ze szkół ponadpodstawowych, z uwzględnieniem wieku i płci*, „Probl. Hig. Epidemiol.” 2010, 91 (3), s. 409–413.

Stwierdzenia	Miejsce zamieszkania				Ranga według postawy pozytywnej			
	A n=30	B n=34	C n=41	D n=93	A n=30	B n=34	C n=41	D n=93
Kierowani zasadami dobrego żywienia					5	5	5	5
Zdecydowanie tak	17	29	10	16				
Raczej tak	30	24	22	30				
Trudno powiedzieć	27	21	27	32				
Raczej nie	23	21	37	15				
Zdecydowanie nie	3	5	4	7				

Legenda: A – wieś (Rusocin), B – miasto do 50 tys. mieszkańców (Kościerzyna), C – miasto 50–200 tys. mieszkańców (Ostrołęka), D – miasto powyżej 200 tys. mieszkańców (Trójmiasto).

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania.

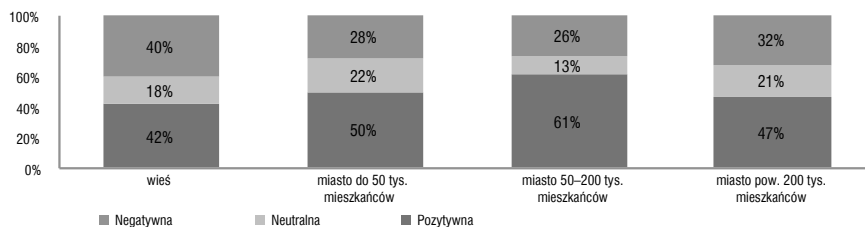
Zbadano również postawy wobec własnej sylwetki ciała. Respondenci mogli ustosunkować się do 9 stwierdzeń, odpowiadając: 1 – „zdecydowanie nie zgadzam się” do 5 – „zdecydowanie zgadzam się”. Dla młodzieży pochodzącej ze wsi największe znaczenie miały stwierdzenia: „nadmiernie wychudzona sylwetka jest nieestetyczna” (R=1), „otyła sylwetka jest nieestetyczna, ale nie jest szkodliwa dla zdrowia” oraz „osoby tęgie mają mniej przyjaciół” (R=2). Należy pamiętać, że właśnie wśród tej młodzieży była największa różnorodność stanu odżywienia i również najwyższy odsetek osób z nadwagą (18,7 proc. dziewczęta, 21,4 proc. chłopcy) i otyłością (25,0 proc. dziewczęta). Najprawdopodobniej otyłe osoby spotkały się z nieakceptacją ze strony rówieśników i stąd wynika tak pozytywna postawa w porównaniu z badanymi z innych miejscowości.

Na Rysunku 1 przedstawiono postawy respondentów wobec własnej sylwetki ciała z uwzględnieniem miejsca zamieszkania. Największy odsetek (61 proc.) wyrażających pozytywną postawę stanowili badani z miasta o wielkości 50–200 tys. mieszkańców natomiast najmniejszy (42 proc.) to badani ze wsi. Mieszkańcy wsi również w najwyższym odsetku (40 proc.) wykazali negatywną postawę. Pamiętajmy, iż właśnie wśród młodzieży mieszkającej na wsi były osoby z otyłością, nadwagą i niedowagą.

Podjmując decyzje o spożyciu określonych produktów można kierować się nie tylko walorami odżywczymi ale również smakowymi, a nawet estetycznymi. Dowiedziono, że reklama wpływa na sposób odżywiania się młodzieży, na co wskazują nieprawidłowości w zakresie upodobań żywieniowych, liczby spożywanych posiłków. Uczniowie nieświadomie i mało odpowiedzialnie odnoszą się do treści reklam, o czym świadczą popełniane przez nich błędy żywieniowe i duży odsetek nastolatków z nadwagą⁹.

⁹ C. Łepecka-Klusek, K. Dońka, *Reklama a zachowania żywieniowe młodzieży w okresie powitania*, „Zdr. Publ.” 2003, 113 (1/2), s. 144–147.

Rysunek 1
Postawy wobec własnej sylwetki ciała według miejsca zamieszkania (proc.)

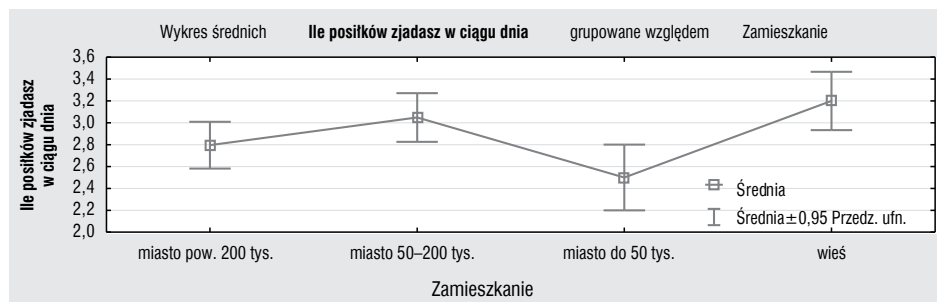
Legenda: wieś (Rusocin), miasto do 50 tys. mieszkańców (Kościerzyna), miasto 50–200 tys. mieszkańców (Ostrołęka), miasto powyżej 200 tys. mieszkańców (Trójmiasto).

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania.

Wśród czynników, które według młodzieży wiejskiej miały największy wpływ na ich wybory określonych produktów i potraw były: „wygląd, smak i zapach” – 73,3 proc., „ochota na konkretne jedzenie” – 70,0 proc., „dbałość o urodę” i „troska o zdrowie” – 33,3 proc. Rodzice na tę grupę mieli najmniejszy wpływ (3,3 proc.) spośród wszystkich grup badanych. Uczniowie z małej miejscowości do 50 tys. mieszkańców w najwyższym procencie wskazali na: „ochotę na konkretne jedzenie” – 61,8 proc., „wygląd, smak i zapach” – 58,8 proc. oraz „troskę o zdrowie” (w grupie tej najwyższy odsetek z niedowagą to dziewczęta – 26,9 proc.). Grupa pochodząca z miasta 50–200 tys. mieszkańców wskazała: „ochota na konkretne jedzenie” – 78,1 proc., „wygląd, smak i zapach” – 68,3 proc., „troska o zdrowie” – 56,1 proc., „dbałość o urodę” – 37,7 proc. Grupa zamieszkująca bardzo dużą aglomerację (miasto pow. 500 tys. mieszkańców) wskazała „wygląd, smak i zapach” – 69,9 proc. jako czynnik decydujący o wyborze określonych produktów. Kolejnym czynnikiem była „ochota na konkretne jedzenie” – 64,5 proc. i „troska o zdrowie” – 54,8 proc. Wśród osób tych znalazły się zarówno z niedowagą, jak i nadwagą czy otyłością. BMI dziewcząt z tej grupy oscylowała między niedowagą a nadwagą, natomiast chłopców między normą a otyłością. „Reklama” według badanych ma bardzo niewielki wpływ na ich wybory żywności; był to przedział od 3,3 do 7,3 proc. „Koledzy i znajomi” mieli większy wpływ (6,7–19,4 proc.) niż „rodzice” (3,3–17,1 proc.). Miejsce zamieszkania nie miało wpływu na żaden z czynników przedstawionych w ankiecie. Tylko w przypadku „dbałości o urodę” dziewczęta istotnie statystycznie ($p=0,03656$) wybierały go częściej (40,5 proc.) niż chłopcy (26,0 proc.).

Ilość posiłków, jakie deklarowała badana młodzież, nie była zależna od płci ($p=0,13643$), jak również od wieku ($p=0,07294$), ale zależna była od miejsca zamieszkania ($IS\ p=0,00401$). Na Rysunku 2 przedstawiono średnie wartości ilości deklarowanych posiłków spożywanych przez młodzież w zależności od miejsca zamieszkania. Wśród osób spożywających pięć posiłków dziennie nie znalazł się ani jeden 15-latek, natomiast 17-, 18-, 19-latkowie stanowili ok. 30 proc., podczas gdy 20-latków było 50 proc. Najwyższy odsetek badanej młodzieży spożywał cztery posiłki dziennie: wieś 46,7 proc., miasto do 50 tys. 38,2 proc., miasto 50–200 tys. 58,5 proc. i miasto pow. 500 tys. 28,0 proc.

Rysunek 2

Średnia ilość posiłków spożywanych w zależności od miejsca zamieszkania (średnia)

Legenda: wieś (Rusocin), miasto do 50 tys. Mieszkańców (Kościerzyna), miasto 50-200 tys. mieszkańców (Ostrołęka), miasto powyżej 200 tys. mieszkańców (Trójmiasto).

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania.

Wśród uczniów zachowujących najkorzystniejszy układ posiłków, czyli spożywających pięć posiłków byli mieszkańcy wsi – 36,7 proc. i miasta pow. 500 tys. – 32,3 proc. Były również osoby jedzące tylko dwa posiłki w ciągu dnia i najwyższy odsetek stanowili mieszkańcy miasta pow. 500 tys. – 12,9 proc. natomiast na wsi 0,0 proc. Uczniowie zamieszkujący wieś wykazali się najbardziej pożądanym rozkładem ilości posiłków 4-5 (46,7-36,7 proc.) w porównaniu z innymi uczniami. Rozpatrując deklarowane posiłki ze względu na płeć 32,47 proc. chłopców spożywało pięć posiłków, podczas gdy dziewczęta tylko 24,8 proc. Układ czterech posiłków również korzystniej wypadł u chłopców – 42,9 proc. vs 36,4 proc. dziewczęta. Sytuacja odwróciła się na rzecz dziewcząt przy trzech posiłkach w ciągu dnia (27,3 proc. vs 20,8 proc.).

Dość podobny rozkład deklarowanych posiłków uzyskali Szczodrowska i Krysiak w 2012 roku, badając studentów łódzkich uczelni¹⁰. Wyraźna różnica zarysowała się przy dwóch posiłkach, niestety na rzecz młodych dziewcząt szkół średnich, bo aż 11,57 proc. vs 3,92 proc. studentek. Najwyraźniej więcej „niejedzących” kobiet jest w młodszym wieku, które ograniczają się do 2 lub mniej posiłków.

W badaniu przeprowadzonym przez Zabrockiego i Kaczyńskiego¹¹ w 2011 roku tylko 20 proc. badanej młodzieży realizowało zalecany układ 4-5 posiłków. Badana była młodzież trójmiejska uprawiająca sporty wysiłkowe. Sygit¹² odnotowała 9,9 proc. młodzieży wiejskiej spożywającej dwa lub jeden posiłek dziennie. To aż o 9,9 proc. więcej niż w przedstawianych badaniach, natomiast liczną grupę (12,9 proc.) stanowili uczniowie z bardzo dużej aglomeracji.

¹⁰ A. Szczodrowska, W. Krysiak, *Analiza wybranych zwyczajów żywieniowych studentów łódzkich uczelni*, „Bromat. Chem. Toksykol.” 2013, XLVI, 2, s. 186-193.

¹¹ R. Zabrocki, R. Kaczyński, *Ocena zachowań żywieniowych młodzieży uprawiającej sporty wysiłkowe na przykładzie pływania*, „Bromat. Chem. Toksykol.” 2012, XLV, 3, s. 729-732.

¹² K. Sygit, *Nieprawidłowości żywieniowe zagrożeniem zdrowia populacji dzieci i młodzieży*, „Zdr. Publ.” 2010; 120 (2), s. 132-135.

Wnioski z badania

Istnieje statystycznie istotna zależność między miejscem zamieszkania a masą ciała i BMI. Najwyższy odsetek osób z nadwagą i otyłością odnotowano wśród młodzieży wiejskiej.

Motywy do stosowania diety prozdrowotnej była chęć redukcji masy ciała ($R=1$), a nie zasady zdrowego żywienia ($R=5$). Młodzież prawidłową sylwetkę niestety postrzega przez pryzmat „anorektycznej sylwetki”. Grupa zamieszkała na wsi wykazała się najniższym (42 proc.) odsetkiem pozytywnej postawy wobec własnej sylwetki ciała.

Stwierdzono nieregularne spożywanie posiłków w ciągu dnia ($X\bar{S}r.$ 2,5–3,2). Uczniowie zamieszkujący wieś wykazali się najbardziej pożądanym rozkładem ilości posiłków 4–5 (46,7–36,7 proc.).

BIBLIOGRAFIA

- Babicz-Zielińska E., Zabrocki R. 2007. *Postawy konsumentów wobec prozdrowotnej wartości żywności*, „Żywność. Nauka. Technologia. Jakość”, 6 (55), s. 81–89.
- Białokoz-Kalinowska I., Konstantynowicz J., Abramowicz P., Piotrowska-Jastrzębska J. 2006. *Uwarunkowania środowiskowe a nawyki młodzieży z regionu Podlasia*, „Pediatria Współczesna. Gastroenterologia, Hepatologia i Żywnienie Dziecka”, 8, 2, s. 117–120.
- Błaszczuk E., Piórecka B., Jagielski P., Schlegel-Zawadzka M. 2012. *Spożycie napojów funkcjonalnych w grupie młodzieży z regionu podkarpacia*, „Bromat. Chem. Toksykol.”, XLV, 1, s. 33–38.
- Broniecka A., Wyka J. 2012. *Wybrane elementy stylu życia wpływające na stan zdrowia młodzieży*, „Bromat. Chem. Toksykol.”, XLV, 2, s. 196–205.
- Kaługa Z., Rózdżyńska A., Palczewska I., Grajda A., Gurzkowska B., Napieralska F., Litwin M., Grupa badaczy OLAF. 2010. *Siatki centylowe wysokości, masy ciała i wskaźnika masy ciała i młodzieży w Polsce – wyniki badania OLAF*, „Standardy Medyczne/Pediatria”, 7, s. 690–700.
- Kędra E., Pietras J. 2011. *Zaburzenia odżywiania-znak naszych czasów*, „Probl. Hig. Epidemiol.” 92 (3), s. 530–534.
- Kolarzyk E., Janik A., Kwiatkowski J., Potocki A. 2010. *Stosowanie diet odchudzających przez krakowską młodzież ze szkół ponadpodstawowych, z uwzględnieniem wieku i płci*, „Probl. Hig. Epidemiol.”, 91 (3), s. 409–413.
- Łepecka-Klusek C., Dońska K. 2003. *Reklama a zachowania żywieniowe młodzieży w okresie pokwitania*, „Zdr. Publ.”, 113 (1/2), s. 144–147.
- Piotrowska E., Mikołajczak J., Biernat J., Żechałko-Czajkowska A. 2012. *Ocena sposobu żywienia dziewcząt 16–18 letnich z Wrocławia i okolic w aspekcie zagrożenia chorobami żywieniowo zależnymi, cz. 1, Składniki Podstawowe*, „Bromt. Chem. Toksykol.”, XLV, 1, s. 39–48.

- Piórecka B., Jagielski P., Wójcik K., Źwirowska J., Schlegel-Zawadzka M. 2007.** *Zachowania żywieniowe młodzieży gimnazjalnej w Małopolsce*, „Żywnienie Czł. i Metab.”, XXXIV, 1/2, s. 620–628.
- Roininen K., Tuorila H. 1999.** *Health and taste attitudes in the prediction of use frequency and choice between less healthy and more healthy snacks*, „Food Qual Pref”, 10, s. 357–365.
- Sochacka-Tatara E., Stypuła A. 2010.** *Zaburzenia odżywiania wśród uczniów szkół krakowskich-część ogólnopolskich badań zaburzeń odżywiania wśród młodzieży*, „Probl. Hig. Epidemiol.”, 91 (3), s. 591–595.
- Stankiewicz M., Pieszko M., Śliwińska A., Małgorzewicz S., Wierucki Ł., Zdrojewski T., Wyrzykowski B., Łysiak-Szydłowska W. 2010.** *Występowanie nadwagi i otyłości oraz wiedza i zachowania zdrowotne dzieci i młodzieży małych miast i wsi – wyniki badania Polskiego Projektu 400 Miast*, „Endokrynologia, Otyłość i Zaburzenia Materii”, 6, 2, s. 59–66.
- Strelau J. 2008.** *Psychologia. Podręcznik akademicki*, Wyd. GWP, t. 3, Gdańsk.
- Sygit K. 2010.** *Nieprawidłowości żywieniowe zagrożeniem zdrowia populacji dzieci i młodzieży*, „Zdr. Publ.” 120 (2), s. 132–135.
- Szczerbiński R., Karczewski J. 2007.** *Wybrane zagadnienia żywieniowe młodzieży szkół ponadgimnazjalnych w powiecie sokólskim*, „Żywnienie Czł. i Metab.”, XXXIV, s. 878–990.
- Szczodrowska A., Krysiak W. 2013.** *Analiza wybranych zwyczajów żywieniowych studentów łódzkich uczelni*, „Bromat. Chem. Toksykol.”, XLVI, 2, 186–193.
- Wołowski T., Jankowska J. 2007.** *Wybrane aspekty zachowań zdrowotnych młodzieży gimnazjalnej, cz. 1, Zachowania młodzieży związane z odżywianiem*, „Probl. Hig. Epidemiol.”, 88 (1), 64–68.
- Woynarowska B. 2008.** *Edukacja zdrowotna*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa, s. 297–298.
- Zabrocki R., Kaczyński R. 2012.** *Ocena zachowań żywieniowych młodzieży uprawiającej sporty wysiłkowe na przykładzie pływania*, „Bromat. Chem. Toksykol.”, XLV, 3, s. 729–732.

STRESZCZENIE

Celem badania było poznanie zachowań, postaw żywieniowych i opinii na temat diety prozdrowotnej młodzieży szkół średnich (ponadgimnazjalnych), w zależności od miejsca zamieszkania. Badanie w postaci wywiadu kwestionariuszowego przeprowadzono w 2013 roku, w grupie 198 osób (dziewczęta – 61,1 proc., chłopcy – 38,9 proc.) zamieszkałych: na wsi, mieście do 50 tys. mieszkańców, mieście 50–200 tys. oraz mieście pow. 200 tys. mieszkańców z województw pomorskiego i mazowieckiego. W celu stwierdzenia zależności istotnych statystycznie między udzielonymi odpowiedziami a czynnikiem różnicującym (miejsce zamieszkania) zastosowano test χ^2 Pearsona przy przyjętym poziomie istotności $\alpha=0,05$. Stwierdzono statystycznie istotną zależność między miejscem zamieszkania a masą ciała

i BMI. Najwyższy odsetek osób z nadwagą i otyłością (dziewczeta 25,0 proc.) odnotowano wśród młodzieży wiejskiej. Zaobserwowano również nieregularne spożywanie posiłków w ciągu dnia (XŚr. 2,5–3,2). Uczniowie zamieszkujący wieś wykazali się najbardziej pożądanym rozkładem ilości posiłków 4–5 (46,7–36,7 proc.) oraz najniższym (42 proc.) odsetkiem pozytywnej postawy wobec własnej sylwetki ciała. Badani bez względu na miejsce zamieszkania zgodni byli, że dieta opierająca się na żywności typu fast-food nie jest dietą prozdrowotną. W dalszym ciągu należy kształtować prawidłowe zachowania i nawyki żywieniowe.

Słowa kluczowe: zachowania żywieniowe, postawy, młodzież, ilość posiłków.

SUMMARY

The aim of the study was to investigate the behavior, attitudes, habits, and opinions on the health-related dietary youth people attending high school in relations of the place of residence: village, town to 50.000, 50.000–200.000 and town up 200.000 inhabitants from masowian and pomeranian province. Research in the form of a questionnaire interview was conducted in 2013, in a group of 198 people (girls 61,1%, boys 38.9%). In order to determine statistically significant dependence between the answers provided a differentiating factor (place of residence) Pearson χ^2 test was used on the adopted significance level $\alpha = 0.05$. There was a statistically significant relationship between place of residence and the body weight and BMI. The highest percentage of overweight and obese (girls 25.0%) was recorded among rural youth. It was also observed irregular eating during the day (XŚr. 2.5–3.2). It was also observed irregular eating during the day. Students living in the village showed the most desirable distribution of number of meals 4–5 (46.7%–36.7%). Respondents were unanimous that a diet based on fast food is not a diet health prevention. The analysis shows that there is still much to improve in the shaping proper behavior, eating habits.

Keywords: nutritional behaviors, attitude, adolescents, number of meals.

SELEKTYWNE STOSOWANIE ZASADY *IN DUBIO PRO TRIBUTARIO* W KONTEKŚCIE ZAKAZU PRYZNAWANIA POMOCY PUBLICZNEJ

SELECTIVE APPLICATION OF *IN DUBIO PRO TRIBUTARIO* PRINCIPLE IN THE CONTEXT OF THE PROHIBITION AGAINST THE GRANTING OF PUBLIC AID

Wstęp

Podatnik prowadzący działalność gospodarczą spotyka się na co dzień z licznymi problemami o charakterze ekonomicznym, prawnym, administracyjnym. Przykładowo, przedsiębiorca musi spędzić wiele godzin na tworzeniu i sprawdzaniu poprawności dokumentów, które później są weryfikowane przez organy kontroli skarbowej lub organy podatkowe. Ponieważ postępowanie przed tymi organami ma charakter administracyjny, to wydając akty organy kierują się zasadą uznaniowości (zasada praworządności wydaje się mieć wtedy znaczenie drugorzędne). Bariery ekonomiczne to m.in. brak środków na inwestycje oraz stosowanie przez inne podmioty niższych cen na produkty. Przeszkody ekonomiczne wynikają z faktu, że inni uczestnicy obrotu gospodarczego stanowią dla siebie konkurencję, co może powodować próby marginalizacji innych przedsiębiorców w danej dziedzinie gospodarczej¹. W takich realiach przedsiębiorca rzadko może liczyć na pomoc od innych kontrahentów – jeśli nie jest to dla nich zyskowne. Naturalne wydaje się, że podatnik prowadzący działalność gospodarczą może oczekiwać od państwa (w którym ma rezydencję) środków umożliwiających wsparcie jego przedsiębiorstwa. Przyznanie jednak takiej pomocy wiązać by się mogło z zarzutem sprzyjania określonemu podatnikowi (lub grupie podatników) i tworzeniem płaszczyzny do dyskryminacji przedsiębiorców nie korzystających z pomocy. Także w ramach rynku wewnętrznego można by poddawać w wątpliwość udzielanie np. preferencji podatkowych podmiotom, tylko po to, aby mogły mieć lepszą pozycję na rynku unijnym. Dla państwa przyznającego pomoc byłoby to także korzystne. Pracownicy (obywatele) przedsiębiorstwa, korzystającego z pomocy, mieliby stałe zatrudnienie,

* doktorant, Kolegium Prawa Akademia, Leona Koźmińskiego w Warszawie, doradca podatkowy.

¹ Wedle M. N. Rothbard na rynku usług zawsze dąży się do ustalenia jednej ceny danego dobra (idem, *Ekonomia wolnego rynku*, Warszawa 2008, s. 126). Jeśli przedsiębiorcy posiadają podobną sytuację materialno-prawną to zmiany w zakresie stosowanych cen są nieznaczne. Jeśli państwo przyznaje pomoc dla niektórych podmiotów może być to powodem wprowadzenia cen niższych niż cena wytworzenia towarów przez konkurencyjne podmioty.

a pracodawca płaciłby większe podatki bezpośrednie z tytułu osiąganego dochodu. Dlatego też ustawodawca unijny wprowadził generalny zakaz stosowania pomocy publicznej dla przedsiębiorców (art. 107 Traktatu o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej²). Istnieją przy tym wyjątki, których określenie wzbudzać może wątpliwości (z uwagi na stopień ogólności). Trudno szukać w literaturze przedmiotu analizy zagadnienia związanego ze stosowaniem zasad prawa podatkowego korzystnych dla podatnika w kontekście pomocy publicznej³. Jedną z takich zasad jest *in dubio pro tributario* – w razie wątpliwości należy rozstrzygać na korzyść podatnika. Reguła ta w praktyce ma zastosowanie wtedy, gdy organ podatkowy wyrazi na to zgodę. Dlatego też powyższa zasada bywa niekiedy stosowana selektywnie – co prowadzi do dyskryminacji podatników, względem których odniesienie ma zasada *in dubio pro fisco* (wszelkie wątpliwości należy rozstrzygać na korzyść organów podatkowych). Może pojawić się pytanie, czy selektywne stosowanie zasady *in dubio pro tributario* jest przykładem przyznania pomocy publicznej. Gdyby tak było to należy rozważyć dopuszczalność takiej pomocy publicznej. Pojawia się zatem pytanie, czy wykorzystanie tej zasady jedynie w stosunku do niektórych podatników nie stanowi przypadkiem ukrytej (pośredniej) formy wspomagania danej grupy przedsiębiorców. Lektura istniejących publikacji naukowych o sposobach traktowania podatników w kontekście możliwości przyznania im pomocy publicznej nie daje jednoznacznej odpowiedzi. W piśmiennictwie⁴ wyraża się poglądy związane z udzielaniem ulg, zwolnień i wyłączeń podatkowych lub stosowaniem preferencyjnej formy opodatkowania wybranej grupy podmiotów. Badania odnoszące skutki tych działań z zakresu prawa podatkowego na zagadnienie pomocy publicznej nie obejmują jednak stosowania zasad prawa podatkowego takich, jak rozstrzyganie wątpliwości na korzyść podatnika. Dlatego też autor w swojej publikacji postara się odnieść do sformułowanego celu badawczego, mając na

² Traktat o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej z 30 kwietnia 2004 r. (Dz. U. 2004, nr 90, poz. 864/2) – zwany także TFUE. Część z publikacji naukowych przedstawionych w bibliografii artykułu została stworzona w czasie istnienia Wspólnoty Europejskiej (01.01.1958–30.11.2009). Jednakże użycie ich w odniesieniu do tez, które nie straciły na aktualności.

³ Szerzej o zasadach prawa podatkowego – B. Brzeziński, W. Nykiel, *Zasady ogólne prawa podatkowego*, „Przegląd Podatkowy” 2002, nr 3, s. 10; J. Głuchowski, w: J. Głuchowski, J. Patyk, *Zarys polskiego prawa podatkowego*, Warszawa 2011, s. 15.

⁴ P. Kubera, *Finansowe wspieranie inwestycji – zagadnienia wybrane*, w: O. Lissowski, *Pomoc publiczna dla przedsiębiorców – regulacje Unii Europejskiej i Polskie. Rodzaje pomocy i jej recepcja*, t. II, Poznań 2004, s. 201; M. Chrzan, *Selektywność środka podatkowoprawnego jako element konstytutywny zakazu udzielania pomocy publicznej przedsiębiorcom w europejskim prawie wspólnotowym. Implikacje działalności gospodarczą a pomoc publiczna*, „Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego” 2011, nr 11, s. 3; W. Nykiel, A. Nykiel, *Ulg i zwolnienia podatkowe w ustawie o dopuszczalności i nadzorowaniu pomocy publicznej*, „Kwartalnik Prawa Podatkowego” 2002, nr 1, s. 21. Warto zwrócić uwagę, że pojęcie „pomocy publicznej” było przedmiotem badań naukowych prowadzonych w Polsce wiele lat przed wstąpieniem Polski do UE – np. M. Kulesza, *Pomoc publiczna dla przedsiębiorstw RP – uwagi wstępne na tle postanowień Traktatu Rzymskiego i Układu o Stowarzyszeniu*, „Studia Iuridica” 1996, nr 32, s. 150; idem, *Pomoc publiczna dla przedsiębiorstw w RP. Rola gmin – uwagi wstępne na tle Traktatu Rzymskiego i Układu o Stowarzyszeniu*, „Przegląd Prawa Egzekucyjnego” 1996, nr 1, s. 37; H. Mackiewicz, A. Werner, *Odsetki wyrównawcze w prawie celnym – kilka uwag na temat dopuszczalności ich nakładania*, „Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego” 1996, nr 7, s. 12.

uwadze obowiązujące w piśmiennictwie poglądy dotyczące pomocy publicznej⁵. Aby tego dokonać należy najpierw określić, czym jest pomoc publiczna i kiedy jej stosowanie jest dopuszczalne.

Pomoc publiczna

Zasadniczo wszyscy przedsiębiorcy działający na unijnym rynku mają takie same prawa i możliwości na osiągnięcie sukcesu gospodarczego. Mogą jednak wystąpić nadzwyczajne sytuacje, kiedy to państwo będzie miało interes, aby w sposób bezpośredni lub pośredni pomóc jednemu z przedsiębiorców, którego wynik finansowy jest istotny dla interesu publicznego. Niemniej, takie postępowanie aparatu państwowego może prowadzić do zakłócenia równowagi pomiędzy przedsiębiorcami⁶. Dlatego też ustawodawca unijny wprowadził zakaz udzielania pomocy publicznej przedsiębiorcom przez państwa należące do Unii Europejskiej. Zgodnie z art. 107 ust. 1 TFUE wszelka pomoc przyznawana przez państwo członkowskie lub przy użyciu zasobów państwowych w jakiejkolwiek formie, która zakłóca lub grozi zakłóceniem konkurencji poprzez sprzyjanie niektórym przedsiębiorstwom lub produkcji niektórych towarów, jest niezgodna z rynkiem wewnętrznym w zakresie, w jakim wpływa na wymianę handlową między państwami członkowskimi. Warto zwrócić uwagę, że definicja ta nie należy do szczególnie zawiłych. Tym samym, stopień jej ogólności pozwala na objęcie swoim zakresem różnych stanów faktycznych. Może to wzbudzać zarówno wśród państw, jak i potencjalnych beneficjentów wątpliwość, czy przekazywane przez państwo środki nie stanowią pomocy publicznej. Zwłaszcza określenie „grozi zakłóceniem konkurencji” wydaje się zbyt szerokie. Wystarczy bowiem, że przyznane świadczenie przez państwo mogłoby stwarzać warunki do nierównego traktowania podobnych przedsiębiorców. Należy zaznaczyć, iż określanie „w przyszłości” konsekwencji udzielonych preferencji dla wybranej grupy podatników może być obarczone omyłką. Trudno bowiem w sposób jednoznaczny wypowiadać się o skutkach ekonomicznych podejmowanych działań, mając na uwadze zmienność warunków występujących na wewnątrzunijnym rynku usług. Zdaniem Adama Kamińskiego i Mariusza Pogońskiego pomoc publiczna to przysporzenie korzyści finansowych określönemu przedsiębiorcy w zakresie prowadzonej przez niego działalności gospodarczej, gdy jest realizowane z krajowych środków publicznych i narusza zakaz konkurencji⁷.

⁵ Z uwagi na bogatą bibliografię odnoszącą się do prób zdefiniowania pojęcia „przedsiębiorca”, w kontekście pomocy publicznej, temat ten pominięto. W tej kwestii warto zwrócić uwagę na poglądy: M. Stoczkiewicz, *Pomoc państwa dla przedsiębiorstw energetycznych w prawie Unii Europejskiej*, Warszawa 2011, s. 46–49; K. Sobczak, *Podmioty wolności gospodarczej*, w: K. Sobczak (red.), *Europejskie prawo gospodarcze w działalności przedsiębiorstw*, Warszawa 2002, s. 107; M. Etel, *Pojęcie przedsiębiorcy w prawie polskim i prawie unijnym*, Warszawa 2012, s. 114; M. Glicz, w: Z. Brodecki (red.), *Europa przedsiębiorców*, Warszawa 2011, s. 27–33.

⁶ Vide. A. Kamiński, *Pomoc publiczna dla przedsiębiorców w Polsce – aspekty prawne*, „Glosa” 2004, nr 11, s. 23.

⁷ A. Kamiński, M. Pogoński, *Pomoc publiczna dla przedsiębiorców w Polsce*, „Przegląd Podatkowy” 2004, nr 10, s. 3.

W piśmiennictwie⁸ występują podobne głosy, wedle których działanie państwa należy kategoryzować jako pomoc publiczną gdy:

- 1) rozdysponowane są zasoby członkowskie lub jednego z państw Unii Europejskiej,
- 2) pomoc narusza uczciwą konkurencję,
- 3) następuje sytuacja, w której niektórzy przedsiębiorcy stają się uprzywilejowani,
- 4) działanie państwa ma negatywny wpływ na rynek wewnętrzny UE.

Największą uwagę zwraca się⁹ na selektywność i zakłócenie konkurencji jako skutki stosowania pomocy publicznej. Nierówność w stosowaniu pomocy ma swoje przełożenie na brak identyczności w warunkach ekonomicznych przedsiębiorców w ramach rynku unijnego. Skoro wybranym podmiotom przyznaje się więcej praw lub mniej obowiązków to inne podmioty pozostają w sytuacji niekorzystnej względem uprzywilejowanych. Należy mieć także na uwadze, że metoda porównawcza nie ma zastosowania w odniesieniu do dziedzin gospodarki, gdzie nie występuje wiele przedsiębiorstw prywatnych¹⁰. Wtedy porównywanie np. spółki kapitałowej, w której większość udziałów ma Skarb Państw ze spółką prowadzącą podobną lecz nie identyczną działalność może przynieść błędny wynik.

Niektórzy¹¹ postulują posługiwanie się terminem „pomoc państwa” zamiast pomoc publiczna – twierdząc, że „pomoc państwa” występowała wiele lat przed akcesją Polski do struktur unijnych. Należy jednak wyrażać aprobatę dla poglądu o braku znaczenia praktycznego różnic występujących w przedstawionej tautologii¹². Pomiedzy określeniem państwowa a publiczna używanym w stosunku do pomocy nie ma znaczącej różnicy. Istotą jest, aby środki te były wydatkowe z zasobów Skarbu Państwa.

⁸ A. Jankowska, *Pomoc publiczna dla przedsiębiorców w świetle uregulowań wspólnotowych. Zasady i ograniczenia udzielania*, Warszawa 2005, s. 7; B. Kurcz, w: A. Wróbel (red.), *Traktat o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej. Komentarz*, Warszawa 2012, s. 431; E. Piontek, *Ewolucja podejścia Wspólnoty Europejskiej do pomocy państwa dla przedsiębiorstw*, w: C. Banasiński (red.), *Ochrona konkurencji i konsumentów w Polsce i Unii Europejskiej (studia prawnno-ekonomiczne)*, Warszawa 2005, s. 177.

⁹ B. Kurcz, *Kryterium selektywności w definicji pomocy państwa*, „Państwo i Prawo” 2008, nr 10, s. 105 i M. Błachucki, *Pomoc publiczna dla przedsiębiorców w sektorze energetycznym – wybrane zagadnienia materialnoprawne*, „Kwartalnik Prawa Publicznego” 2009, nr 1/2, s. 18–21; M. Szydło, *Pomoc państwa dla przedsiębiorców a swobodny przepływ towarów we Wspólnocie Europejskiej (relacje między art. 87 a art. 28 TWE)*, „Państwo i Prawo” 2007, nr 3, s. 46; A. Paczkowska-Tomaszewska, *Zakłócenie konkurencji w świetle wspólnotowych zasad pomocy publicznej*, „Państwo i Prawo” 2007, nr 12, s. 100–103.

¹⁰ Zob. B. Kurcz, *Między ustami a brzegiem pucharu...gdzie jest pomoc publiczna? Definicja pomocy publicznej państwa w świetle orzecznictwa ETS-u*, w: B. Kurcz (red.), *Pomoc państwa. Wybrane zagadnienia*, Warszawa 2009, s. 6.

¹¹ S. Dudzik, *Ochrona zaufania a obowiązek rewindykacji nielegalnej pomocy dla przedsiębiorstw na podstawie prawa wspólnotowego*, w: S. Biernat (red.), *Studia z prawa Unii Europejskiej w piątą rocznicę utworzenia Katedry Prawa Europejskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 2000, s. 467; M. Szydło, *Pojęcie pomocy państwa w prawie wspólnotowym*, „Studia Europejskie” 2002, nr 4, s. 33.; S. Dudzik, *Bezpośrednia skuteczność przepisów prawa wspólnotowego dotyczących pomocy państwa dla przedsiębiorstw*, „Państwo i Prawo” 2000, nr 7, s. 47–52.

¹² Por. P. Marquardt uważa, że termin „pomoc państwowa” jest mylący i lepszym rozwiązaniem jest nazywanie udzielonej pomocy przez państwo jako mającej charakter publiczny – idem, *Nadawca publiczny jako beneficjent pomocy publicznej*, „Glosa” 2003, nr 7, s. 13 i idem, *Pomoc publiczna dla małych i średnich przedsiębiorców*, Warszawa 2007, s. 29.

Mając na uwadze powyższe przedstawienie kryteriów uznania pomocy za publiczną, należy zgodzić się z tezą, że „pomoc” jest definiowana zbyt szeroko¹³. Niesie to za sobą negatywne implikacje w postaci przeświadczenia państwa o możliwości przyznania pomocy w sposób nielegalny. Istnieje jednak pewien katalog przypadków, gdy pomoc publiczna staje się dopuszczalna i akceptowalna przez ustawodawcę unijnego.

Dozwolona pomoc publiczna

Pomoc publiczna dla przedsiębiorców co do zasady jest zakazana. Istnieją jednak pewne wyjątki. Biorąc pod uwagę istotę dopuszczenia konkretnych działań państwa jako dozwolonej pomocy publicznej, należy za prawidłowe uznać enumeratywne wyliczenie określone w art. 107 ust. 2 TFUE. Ustawodawca unijny dzieli dopuszczalną pomoc publiczną na zgodną z rynkiem wewnętrznym i mogącą być uznana za zgodną z rynkiem wewnętrznym. Do pierwszej grupy zdaje się zaliczać:

- 1) pomoc o charakterze socjalnym przyznawaną indywidualnym konsumentom,
- 2) pomoc mającą przeciwdziałać skutkom klęsk żywiołowych lub zaistnienia stanów nadzwyczajnych,
- 3) pomoc przyznawaną gospodarce niektórych regionów Niemiec w zakresie, jakim jest to niezbędne do skompensowania niekorzystnych skutków gospodarczych spowodowanych podziałem kraju.

W pierwszej grupie ujęto przypadki, gdy zamożność konsumentów nie pozwala na zakup towarów lub usług niezbędnych do funkcjonowania w społeczeństwie. Przykładowo, państwo może udzielać rekompensat, dopłat lub innych preferencji ekonomicznych producentom, którzy dostarczają te towary i usługi konsumentom¹⁴. Pomoc publiczna dopuszczalna jest także w sytuacjach nadzwyczajnych – powódź, huragan, kataklizm o podłożu naturalnym. Wtedy przedsiębiorcy, którzy prowadzili działalność na terenie objętym klęską żywiołową ponoszą realne straty w stanie majątkowym. Ponadto, ich dotychczasowi klienci, tracąc środki pieniężne na utrzymanie, nie mogą pozwolić sobie na zakup wszystkich towarów u miejscowych przedsiębiorców. Trzecią sytuacją, kiedy pomoc publiczna jest zgodna z rynkiem wewnętrznym, jest przypadek działania aparatu państwowego Niemiec mających służyć wyrównaniu różnic, jakie występowały podczas podziału tego państwa w latach 1949–1990. Pomimo że obecnie tego typu pomoc występuje¹⁵ rzadko, to jednak jest ona dowodem na istotny wpływ Niemiec na kształt prawa unijnego.

¹³ S. Dudzik, *Pomoc państwa dla przedsiębiorstw publicznych w prawie wspólnoty europejskiej. Między neutralnością a zaangażowaniem*, Kraków 2002, s. 34.

¹⁴ Por. P. Pelka, M. Stasiak, *Pomoc publiczna dla przedsiębiorców w Unii Europejskiej*, Warszawa 2002, s. 33; P. Wieczorek, *Pomoc publiczna w Polsce na tle Unii Europejskiej*, „Kontrola Państwowa” 2006, nr 1, s. 94; A. Nykiel, *Kwalifikacja opłat abonamentowych w rozumieniu przepisów prawa polskiego i prawa Unii Europejskiej*, „Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego” 2004, nr 5, s. 14.

¹⁵ A. Jankowska, M. Marek, *Dopuszczalność pomocy publicznej. Uregulowania wspólnotowe i krajowe*, Warszawa 2009, s. 22.

Zgodnie z art. 107 ust. 2 TSUE, pomoc może być uznana za zgodną z rynkiem wewnętrznym jeśli ma formę:

1) sprzyjania rozwojowi gospodarczemu regionów, w których poziom życia jest nienormalnie niski lub regionów, w których istnieje poważny stan niedostatecznego zatrudnienia,

2) wspierania realizacji ważnych projektów stanowiących przedmiot wspólnego europejskiego zainteresowania lub mająca na celu zaradzenie poważnym zaburzeniom w gospodarce Państwa Członkowskiego,

3) ułatwiania rozwoju niektórych działań gospodarczych lub niektórych regionów gospodarczych, o ile nie zmienia warunków wymiany handlowej w zakresie sprzecznym ze wspólnym interesem,

4) wspierania kultury i zachowanie dziedzictwa kulturowego, o ile nie zmienia warunków wymiany handlowej i konkurencji w Unii w zakresie sprzecznym ze wspólnym interesem.

Naturalnym jest, że każde z państw członkowskich uważa wspieranie przedsiębiorstw, które posiadają siedzibę w tym państwie, jako przejaw realizacji interesów gospodarczych tego kraju. Wtedy pomoc publiczna jest przyznawana z ważnych powodów, tj. celem zachowania miejsc pracy dla obywateli czy też wzrostem gospodarczym regionu¹⁶. Należy uznać powyższe kryteria możliwości uznania pomocy za dozwoloną jako szerokie. Państwo członkowskie przydzielając dotację lub preferencje podatnikowi, np. z województwa warmińsko-mazurskiego, ma prawo uzasadniać przydzieloną pomoc potrzebą sprzyjania rozwojowi gospodarczemu regionu, w którym istnieje niski stopień zatrudnienia¹⁷.

Pomoc publiczna może mieć formę środków z zasobów publicznych, które są w sposób bezpośredni lub pośredni wydatkowane na cele przedsiębiorcy (beneficjenta). Najczęściej pomoc publiczna wyraża się w przyznanych kredytach o preferencyjnej stawce oprocentowania, dopłatach do zakupu maszyn, udzieleniu poręczeń lub gwarancji przez podmiot sektora publicznego¹⁸. Tym samym beneficjent otrzymuje korzyść, świadczenie jednostronne. Może mieć ono formę zwrotną (kredyt) lub bezzwrotną (dotacja). Zawsze jednak pomoc publiczna umiejscawia beneficjenta pomocy w pozycji korzystniejszej od innych jednostek. Dysproporcja w prawach i obowiązkach może wynikać także z selektywnej realizacji niektórych zasad prawa podatkowego przez organy stosujące prawo. Należy zatem odnieść się do tego, czy podatnik, który korzysta z dobrodziejstw zasady *in dubio pro tributario* jest uprzywilejowany względem tych, którym odmówiono realizacji tego prawa. Warto także odnieść się do możliwości różnicowania

¹⁶ Vide. M. Nowacki, *Prawne aspekty bezpieczeństwa energetycznego w UE*, Warszawa 2010, s. 273.

¹⁷ Wedle stanu na 10.2014 r. stopa bezrobocia w województwie warmińsko-mazurskim wynosiła 18,2 proc., podczas gdy średnia krajowa w 2014 r. to 11,3 proc. Dane Głównego Urzędu Statystycznego: <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rynek-pracy/bezrobocie-rejestrowane/bezrobotni-oraz-stopa-bezrobocia-wg-wojewodztw-podregionow-i-powiatow-stan-w-koncu-pazdziernika-2014-r-2,26.html> (dostęp: 30 marca 2015).

¹⁸ Por. A. Dobaczewska, *Formy finansowania przedsiębiorców w świetle prawa pomocy publicznej*, Warszawa 2013, s. 51 i B. Woźniak, *Pomoc publiczna*, w: B. Pietrzak, Z. Polański, B. Woźniak, *System finansowy w Polsce*, t. 2, Warszawa 2008, s. 252.

w ten sposób podatników w kontekście zakazu przyznawania pomocy publicznej przedsiębiorcom.

Zasada rozstrzygania na korzyść podatnika

Prawo podatkowe wywodzi się z gałęzi prawa administracyjnego. Podatnik pełni rolę podrzędną w stosunku do organu podatkowego, który wydaje decyzję podatkową w sposób władczy. Podatnik może przedstawiać własne dowody, ingerować w tok prowadzonego postępowania podatkowego. Jednakże w gestii organu podatkowego pozostaje to, czy oświadczenia podatnika zasługują na uznanie jako wiarygodne. Warto przy tym pamiętać, że polski system podatkowy oparty jest o metodę samoobliczenia podatku. Podatnik we własnym zakresie (w wielu przypadkach) oblicza podstawę opodatkowania, stawkę podatku i składa deklarację podatkową (np. przedsiębiorca występujący jako podatnik VAT czynny¹⁹). Dlatego też organ podatkowy otrzymując deklaracje niejako daje wiarę stwierdzeniom podatnika co do zaistniałego stanu faktycznego²⁰. Jeśli organ chce obalić domniemanie prawdziwości twierdzeń podatnika musi wszcząć postępowanie i dowieść wadliwości stanu faktycznego przedstawionego przez stronę postępowania. Oznacza to, że na organie podatkowym ciąży obowiązek udowodnienia podnoszonych zarzutów²¹. Jeśli organ podatkowy nie zgromadzi wystarczającego materiału dowodowego lub zgromadzony będzie zawierał wady, których nie da się usunąć to zaistnieje wątpliwość, czy rzeczywiście należy obalać twierdzenia podatnika²². W odniesieniu do podstaw stosowania powyżej zasady warto zwrócić się do dorobku orzeczniczego sądów administracyjnych. Zdaniem Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie²³: „nie można przerzucać na podatnika błędów i uchybień popełnionych przez samego prawodawcę (niejasność przepisów)”. Tym samym jeśli w wyniku dokonywanej wykładni systemowej można wysnuć wnioski o konieczności rozszerzenia obowiązków podatnika to brak właściwych przepisów prawa (w tej materii) jest przesłanką negatywną obarczania podatnika ciężarem obowiązków nie mających podstawy w ustawie prawa podatkowego. Wedle przytoczonej sentencji wyroku sądowego, ustawodawca bierze pełną odpowiedzialność za spójność ale także właściwy stopień uszczegółowienia norm

¹⁹ Charakter podatnika VAT czynnego został uregulowany w ustawie z 11 marca 2004 r. o podatku od towarów i usług (Dz. U. 2011, nr 177, poz. 1054).

²⁰ T. Dębowska-Romanowska, *Uwagi o sposobie definiowania przedmiotu i podstawy opodatkowania z punktu widzenia obliczenia prawidłowej (jednej i jedynej) kwoty podatku*, w: B. Brzeziński (red.), *Księga pamiątkowa ku czci Profesora Apoloniusza Kosteckiego. Studia z dziedziny prawa podatkowego*, Toruń 1998, s. 39.

²¹ Por. A. Mariański, *Ciężar dowodu w postępowaniu podatkowym a tendencje orzecznicze*, „Kwartalnik Prawa Podatkowego” 2004, nr 3, s. 32.

²² Taka sytuacja może mieć miejsce w przypadku przekroczenia terminów prowadzenia kontroli skarbowej – R. Bernat, *Charakter prawny kontroli skarbowej i podatkowej prowadzonej u przedsiębiorcy*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego” 2014, nr 6, s. 287–306.

²³ Wyrok WSA w Warszawie z 25 listopada 2009 r., III SA/Wa 1037/09, „Lex”, nr 550 181. Podobnie NSA w wyroku z 21 lutego 2012 r., I GSK 314/11, „Lex”, nr 1 426 413.

podatkowych. Normy te należą do szczególnych w systemie prawa, gdyż decydują o podstawowych ciężarach ekonomicznych obywateli.

Zdaniem przedstawicieli doktryny²⁴ zasada *in dubio pro tributario* jest regułą postępowania, standardem, który nie wymaga potwierdzenia w przepisach prawa podatkowego a jedynie zapewnienia realizacji tej zasady przez organy stosujące prawo. To, czy podatnik będzie miał możliwość skorzystania z tego prawa zależy od organu podatkowego, który prowadzi postępowanie. Nie do końca warto aprobować ten pogląd. Organ podatkowy nie może bowiem ograniczać praw podatnika, które wynikają z ogólnie przyjętych zasad postępowania (w tym *in dubio pro tributario*). Jednakże istnieją logiczne podstawy, aby zasadę tę ograniczać w konkretnym przypadku. Zawsze jednak jest to spowodowane uprzednim, celowym działaniem podatnika. Realizacja powyższej zasady może być kwestionowana gdy:

a) podatnik został prawomocnie skazany za składanie fałszywych zeznań wyrokiem karnym,

b) nie jest dostępny cały materiał dowodowy – np. część dokumentów znajduje się w posiadaniu organów podatkowych kraju trzeciego,

c) podatnik prowadzi działalność w taki sposób aby obejść prawo podatkowe.

Podatnik w postępowaniu może mieć status strony lub świadka (jeśli podatek dotyczy innego podmiotu). Prawem strony jest obrona swojej wykładni prawa podatkowego. Dlatego też strona może w sposób subiektywny opisywać zaistniały stan faktyczny. Organ może w późniejszym terminie zarzucić stronie celowe wprowadzanie w błąd organu poprzez przedstawianie np. nieprawdziwych danych. Powyższe przesłanki dają podstawę do zawężenia realizacji zasady rozstrzygania wątpliwości na korzyść podatnika. Skoro bowiem dokonuje on w sposób jawny czynności służących obejściu prawa podatkowego to intencje podatnika nie będą tożsame z podmiotem rozliczającym się prawidłowo z należności podatkowych. Za czynności służące obejściu prawa podatkowego trzeba uznać czynności podatnika, które dokonywane są jedynie w celu uniknięcia zwyczajowej formy opodatkowania w całości lub pomniejszenia podstawy opodatkowania (występującej w podobnych przypadkach). Dlatego też istotne jest, aby wykazać charakter realizacji zasady *in dubio pro tributario*, który nie stanowi niedozwolonej pomocy publicznej.

Niedozwolona pomoc publiczna a selektywne stosowanie zasady *in dubio pro tributario*

Skoro powyższa reguła tłumaczenia zaistniałych wątpliwości na korzyść podatnika stanowi postulat (standard), jaki powinien przyswiecać podatnikowi,

²⁴ Zob. B. Brzeziński, *Koncepcja praw podatnika i ich ochrony jako przedmiot badań naukowych*, „Kwartalnik Prawa Podatnika” 2005, nr 1, s. 33 i idem, *Rozstrzyganie na korzyść podatnika jako zasada wykładni prawa podatkowego. Próba analizy*, w: A. Gomułowicz (red.), J. Małecki (red.), *Ex iniuria non oritur ius. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Wojciecha Łączkowskiego*, Poznań 2003, s. 252; A. Mariański, *Nakaz rozstrzygania na korzyść podatnika – wykładnia prawa*, „Monitor Podatkowy” 2003, nr 5, s. 6.

to należy uznać, że ma ona wymiar powszechny. Aby ta zasada miała zastosowanie wystarczy wystąpienie wątpliwości co do praw i obowiązków podatnika. Dlatego też nie można zasady *in dubio pro tributario* ograniczać pod względem podmiotowym lub przedmiotowym. Skoro wspomniana zasada wynika niekiedy z błędów popełnionych przez organ podatkowy lub przez prawotwórcę, to nie ma do niej odniesienia reguła uznaniowości stosowana w postępowaniu podatkowym. Przesłankami uznania wsparcia udzielonego przez państwo za pomoc publiczną jest: korzyść otrzymującego, zakłócenie konkurencji. Najczęściej podatnik wskutek pomocy publicznej może ograniczyć swoje obowiązki lub poszerzyć prawa. W przypadku zasady *in dubio pro tributario* nie można wyciągać wniosków dotyczących sytuacji prawno-podatkowej podatnika na gruncie materialnego prawa podatkowego²⁵. Przedmiotowa zasada ma jedynie bezpośrednie odniesienie do proceduralnego prawa podatkowego. Dlatego też nie oznacza korzyści podatnika korzyści lub innej pośredniej formy przysporzenia.

Powyżej przedstawiono trzy przesłanki uzasadniające ograniczenie zasady *in dubio pro tributario*. Zastosowanie tych kryteriów jest spowodowane potrzebą zapewnienia wiarygodności oświadczeń podatnika i zgromadzenia pełnego materiału dowodowego w sprawie. Nie można jednak odnajdywać w postępowaniu organu (nacechowanego dążeniem do realizacji prawdy obiektywnej) – prób selekcjonowania podatników. Jak to wcześniej wspomniano, przyznana pomoc publiczna oznacza dla podatnika korzyść i pozycję uprzywilejowaną względem innych. Potrzebna jest w tym wypadku zgoda i celowe działanie organu podatkowego. Dlatego też braki w materiale dowodowym lub nieetyczne rozliczanie się podatnika z zobowiązań podatkowych skutkuje wykluczeniem go z kręgu podmiotów, wobec których organ może stosować domniemanie wiarygodności (oświadczeń podatnika). Tym samym warunkiem *sine qua non* uznania selektywnej realizacji zasady *in dubio pro tributario* byłby podział (przez organ) podatników na wiarygodnych i niewiarygodnych (np. skazanych prawomocnym wyrokiem za składanie fałszywych zeznań). Aktualny stan prawny nie daje podstawy do takiego działania organów podatkowych.

Podsumowanie

Pomoc publiczna dla przedsiębiorców jest zakazana z powodu skutków, jakie wywołuje na rynku wewnętrznym Unii Europejskiej. Mimo że państwo, które je przyznaje może mieć właściwe intencje, to jednak udzielając tego wsparcia zakłóca konkurencję, różnicuje przedsiębiorców i tworzy (w sposób sztuczny) korzystniejsze warunki dla beneficjentów. Przedstawione sposoby udzielania pomocy

²⁵ Materialne prawo podatkowe dotyczy elementów konstrukcyjnych danego podatku i jest najczęściej uregulowane w ustawach dotyczących poszczególnych podatków bezpośrednich i pośrednich. W jego zakres zalicza się także sposób i tryb poboru podatku – por. R. Mastalski, *Stosowanie prawa podatkowego*, Warszawa 2008, s. 30; proceduralne prawo podatkowe dotyczy postępowania podatkowego oraz zobowiązań podatkowych – R. Wolański, *System podatkowy w Polsce*, Warszawa 2009, s. 63.

publicznej nie mają odniesienia do stosowania zasady prawa podatkowego jaką jest *in dubio pro tributario*. Tłumaczenie wątpliwości zaistniałych w postępowaniu na korzyść podatnika jest prawem strony i obowiązkiem organu wydającego akt administracyjny w tej procedurze. Nie ma podstaw prawnych ku temu, aby organ stosował w sposób selektywny przedmiotową zasadę. Każdy podatnik ma prawo do przedstawienia swojej wykładni przepisów podatkowych. Jeśli organ podatkowy nie jest w stanie poddać w wątpliwość oświadczenia strony oraz uwia-rygodnić swoich zarzutów, to istnieją przesłanki ku temu, aby przyjąć stanowisko podatnika w sprawie za prawidłowe. Dlatego też przepisy unijne odnoszące się do zakazu udzielania pomocy publicznej nie mają zastosowania do realizacji zasady *in dubio pro tributario*. Nawet jeśli ulega ona ograniczeniu, to ma to miejsce wyłączenie z inicjatywy podatnika, który swoim postępowaniem nie daje podstaw stosowania zasady wiarygodności oświadczeń podatnika. Jeśli zgromadzono cały materiał dowodowy, strona nie była skazana prawomocnym wyrokiem za składanie fałszywych zeznań i podatnik nie dokonuje czynności zmierzających do obejścia prawa podatkowego to rozstrzyganie na korzyść podatnika (w razie wątpliwości) występować powinno w każdym postępowaniu. Nie mniej jednak warto zastanowić się nad wprowadzeniem do Ordynacji podatkowej²⁶ tej zasady. Bez ustawowego uregulowania rozstrzygania wątpliwości na korzyść podatnika organy podatkowe mogą pomijać realizację tego prawa wobec niektórych podatników, co wydaje się sprzeczne z zasadą praworządności.

BIBLIOGRAFIA

- Banasiński C. (red.). 2005.** *Ochrona konkurencji i konsumentów w Polsce i Unii Europejskiej (studia prawno-ekonomiczne)*, Warszawa.
- Bernat R. 2014.** *Charakter prawny kontroli skarbowej i podatkowej prowadzonej u przedsiębiorcy*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego”, nr 6.
- Biernat S. (red.). 2000.** *Studia z prawa Unii Europejskiej w piątą rocznicę utworzenia Katedry Prawa Europejskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków.
- Błachucki M. 2009.** *Pomoc publiczna dla przedsiębiorców w sektorze energetycznym – wybrane zagadnienia materialnoprawne*, „Kwartalnik Prawa Publicznego”, nr 1/2.
- Brodecki Z. (red.) 2011.** *Europa przedsiębiorców*, Warszawa.
- Brzeziński B. 2005.** *Koncepcja praw podatnika i ich ochrony jako przedmiot badań naukowych*, „Kwartalnik Prawa Podatnika”, nr 1.
- Brzeziński B. (red.). 1998.** *Księga pamiątkowa ku czci Profesora Apoloniusza Kosteckiego. Studia z dziedziny prawa podatkowego*, Toruń.
- Brzeziński B., Nykiel W. 2002.** *Zasady ogólne prawa podatkowego*, „Przegląd Podatkowy”, nr 3.

²⁶ Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r., Ordynacja podatkowa (Dz. U. 2012, poz. 749, j. t.).

- Chrzan M. 2003.** *Selektywność środka podatkowoprawnego jako element konstytutywny zakazu udzielania pomocy publicznej przedsiębiorcom w europejskim prawie wspólnotowym. Implikacje dla Polski*, „Kwartalnik Prawa Podatkowego”, nr 1.
- Dudzik S. 2000.** *Bezpośrednia skuteczność przepisów prawa wspólnotowego dotyczących pomocy państwa dla przedsiębiorstw*, „Państwo i Prawo”, nr 7.
- Dudzik S. 2002.** *Pomoc państwa dla przedsiębiorstw publicznych w prawie wspólnoty europejskiej. Między neutralnością a zaangażowaniem*, Kraków.
- Etel L. 2011.** *Podatnik prowadzący działalność gospodarczą a pomoc publiczna*, „Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego”, nr 11.
- Etel M. 2012.** *Pojęcie przedsiębiorcy w prawie polskim i prawie unijnym*, Warszawa.
- Gomułowicz A. (red.), Małecki J. (red.). 2003.** *Ex iniuria non oritur ius. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Wojciecha Łączkowskiego*, Poznań.
- Głuchowski J., Patyk J. 2011.** *Zarys polskiego prawa podatkowego*, Warszawa.
- Jankowska A. 2005.** *Pomoc publiczna dla przedsiębiorców w świetle uregulowań wspólnotowych. Zasady i ograniczenia udzielania*, Warszawa.
- Jankowska A., Marek M. 2009.** *Dopuszczalność pomocy publicznej. Uregulowania wspólnotowe i krajowe*, Warszawa.
- Kamiński A. 2004.** *Pomoc publiczna dla przedsiębiorców w Polsce – aspekty prawne*, „Glosa”, nr 11.
- Kamiński A., Pogoński M. 2004.** *Pomoc publiczna dla przedsiębiorców w Polsce*, „Przegląd Podatkowy”, nr 10.
- Kulesza M. 1996.** *Pomoc publiczna dla przedsiębiorstw RP – uwagi wstępne na tle postanowień Traktatu Rzymskiego i Układu o Stowarzyszeniu*, „Studia Iuridica”, nr 32.
- Kulesza M. 1996.** *Pomoc publiczna dla przedsiębiorstw w RP. Rola gmin – uwagi wstępne na tle Traktatu Rzymskiego i Układu o Stowarzyszeniu*, „Przegląd Prawa Egzekucyjnego”, nr 1.
- Kurcz B. 2008.** *Kryterium selektywności w definicji pomocy państwa*, „Państwo i Prawo”, nr 10.
- Kurcz B. (red.). 2009.** *Pomoc państwa. Wybrane zagadnienia*, Warszawa.
- Lissowski O. 2004.** *Pomoc publiczna dla przedsiębiorców – regulacje Unii Europejskiej i Polskie. Rodzaje pomocy i jej recepcja*, t. 2, Poznań.
- Mackiewicz H., Werner A. 1996.** *Odsetki wyrównawcze w prawie celnym – kilka uwag na temat dopuszczalności ich nakładania*, „Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego”, nr 7.
- Mariański A. 2004.** *Ciężar dowodu w postępowaniu podatkowym a tendencje orzecznicze*, „Kwartalnik Prawa Podatkowego”, nr 3.
- Mariański A. 2003.** *Nakaz rozstrzygania na korzyść podatnika – wykładnia prawa*, „Monitor Podatkowy”, nr 5.
- Marquardt P. 2003.** *Nadawca publiczny jako beneficjent pomocy publicznej*, „Glosa”, nr 7.
- Marquardt P. 2007.** *Pomoc publiczna dla małych i średnich przedsiębiorców*, Warszawa.
- Mastalski R. 2008.** *Stosowanie prawa podatkowego*, Warszawa.
- Nowacki M. 2010.** *Prawne aspekty bezpieczeństwa energetycznego w UE*, Warszawa.

- Nykiel A. 2004.** *Kwalifikacja opłat abonamentowych w rozumieniu przepisów prawa polskiego i prawa Unii Europejskiej*, „Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego”, nr 5.
- Nykiel W., Nykiel A. 2002.** *Ulgi i zwolnienia podatkowe w ustawie o dopuszczalności i nadzorowaniu pomocy publicznej*, „Kwartalnik Prawa Podatkowego”, nr 1.
- Paczkowska-Tomaszewska A. 2007.** *Zakłócenie konkurencji w świetle wspólnotowych zasad pomocy publicznej*, „Państwo i Prawo”, nr 12.
- Pełka P., Stasiak M. 2002.** *Pomoc publiczna dla przedsiębiorców w Unii Europejskiej*, Warszawa.
- Pietrzak B., Polański Z., Woźniak B. 2008.** *System finansowy w Polsce*, t. 2, Warszawa.
- Rothbard M. N. 2008.** *Ekonomia wolnego rynku*, Warszawa.
- Sobczak K. (red.). 2002.** *Europejskie prawo gospodarcze w działalności przedsiębiorstw*, Warszawa.
- Stoczkiewicz M. 2011.** *Pomoc państwa dla przedsiębiorstw energetycznych w prawie Unii Europejskiej*, Warszawa.
- Szydło M. 2007.** *Pomoc państwa dla przedsiębiorców a swobodny przepływ towarów we Wspólnocie Europejskiej (relacje między art. 87 a art. 28 TWE)*, „Państwo i Prawo”, nr 3.
- Szydło M. 2002.** *Pojęcie pomocy państwa w prawie wspólnotowym*, „Studia Europejskie”, nr 4.
- Wieczorek P. 2006.** *Pomoc publiczna w Polsce na tle Unii Europejskiej*, „Kontrola Państwowa”, nr 1.
- Wolański R. 2009.** *System podatkowy w Polsce*, Warszawa.
- Wróbel A. (red.). 2012.** *Traktat o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej. Komentarz*, Warszawa.

STRESZCZENIE

Przedsiębiorcy prowadzący działalność gospodarczą (rywalizując ze sobą) stosują różne ceny, technologie czy akcje promocyjne dla klientów. Jednakże w trakcie postępowania podatkowego podmioty te (niezależnie od pozycji na rynku) wydają się mieć te same prawa i obowiązki jako strona. Wyjątkiem są sytuacje, w których organ podatkowy tłumaczy zaistniałe wątpliwości na korzyść podatnika (*in dubio pro tributario*). Takie postępowanie organu nie jest obligatoryjne i w praktyce zależy od jego uznania. Oznacza to, że organ podatkowy może różnie traktować podatników znajdujących się w podobnych sytuacjach. Działanie, w którym organ podatkowy przyznaje pewne prawa (przysporzenia) podmiotom, czyniąc je uprzywilejowanymi, nosi znamiona udzielenia pomocy publicznej. Tylko w wyjątkowych sytuacjach taka pomoc jest dozwolona. Dlatego też uprawnione było dokonanie analizy wybranego stosowania zasady *in dubio pro tributario* w kontekście zakazu udzielania pomocy publicznej. W wyniku podjętych badań przyjęto, że powyższa zasada ma charakter powszechny i nie ma podstaw prawnych aby stosować ją

selektywnie. Przysługuje zawsze gdy wątpliwość dotyczy charakteru praw i obowiązków podatnika. Istnieją przypadki ograniczenia realizacji powyższej zasady (np. działanie podatnika w celu obejścia prawa podatkowego) ale nie muszą być one inicjowane przez podatnika. Organ nie może decydować, wobec kogo realizować tę zasadę. Dlatego też nie stanowi ona pomocy publicznej. Ponieważ tłumaczenie niejasności na korzyść podatnika ma wymiar idei (postulatu), w pełni uzasadnionym byłoby wprowadzenie w przepisach Ordynacji podatkowej, obok zasady praworządności, także zasady *in dubio pro tributario*.

Słowa kluczowe: pomoc publiczna, podatnik, zasady prawa podatkowego.

SUMMARY

Entrepreneurs established (competing with each other) have different prices, technologies and promotional campaigns for clients. However, in the course of the investigation they tax (regardless of position in the market) seem to have the same rights and obligations as a party to. Except for situations in which the tax authority translates any doubt in favour of the taxpayer (*in dubio pro tributario*). Such proceedings of the tax body aren't compulsory and in practice is at his discretion. It means that the tax organ can differently treat taxpayers being in similar situations. Action, in which the tax body is granting the sure rights (causing) for individuals making them privileged is having hallmarks of granting the state aid. In exceptional situations such a help is only permitted. Therefore, it was entitled to analyse the application of the principle *in dubio pro tributario* in the context of the prohibition of state aid. As a result of the investigations undertaken, assumed that the above rule is widespread and there is no legal basis to apply it selectively. Is always when the question relates to the nature of the rights and obligations of the taxpayer. Cases of limiting the realization of the above-mentioned rule exist (e.g. acting of taxpayer in the destination of getting around the fiscal law) but they not have to be initiated by the taxpayer. The tax body can't decide towards whom to realize this principle. Therefore she doesn't constitute the state aid. Since explaining vagueness to the benefit of the taxpayer is measuring idea, of demand fully enforcing the general tax law in provisions besides the principle would be justified laws and orders also a principle *in dubio pro tributario*.

Keywords: state aid, taxpayer, tax law principles.

ZAMACH MAJOWY WIDZIANY OCZAMI DZIENNIKARZY „DZIENNIKA WILEŃSKIEGO”

PIŁSUDSKI’S MAY COUP IN COMMENTARIES OF „DZIENNIK WILEŃSKI” JOURNALISTS

Przewrót majowy stanowił bezprecedensowe wydarzenie w historii politycznej Polski międzywojennej. Przejęcie władzy przez Józefa Piłsudskiego i jego stronników, przy pomocy zbrojnej demonstracji, całkowicie przewartościowało funkcjonowanie ówczesnej sceny politycznej. Nie dziwi więc fakt, że wzbudzało ono zainteresowanie nie tylko bezpośrednich uczestników życia politycznego ale także szerokiej opinii publicznej. W okresie II Rzeczypospolitej główny kanał komunikacyjny, umożliwiający ludności pozyskanie bieżących informacji, stanowiła prasa.

Zagadnieniu funkcjonowania prasy w przedwojennej Polsce swoją uwagę poświęcało wielu badaczy. Do najważniejszych zaliczyć należy: Andrzeja Notkowskiego¹, Andrzeja Paczkowskiego², Wiesława Władykę³ oraz Jerzego Jarowieckiego⁴. Przywołana w tytule niniejszego artykułu gazeta stanowiła organ prasowy wileńskiej endecji. W swoich rozważaniach autor przeprowadził analizę numerów „Dziennika”, ukazujących się w maju 1926 roku, koncentrując się na tekstach odnoszących się do przewrotu majowego. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że funkcjonowanie prasy endeckiej doczekało się kilku szerszych opracowań. W kontekście tematyki podjętej przez autora, nie sposób pominąć pracy pod redakcją Anety Dawidowicz i Ewy Maj⁵. Autor skorzystał również z opracowań Przemysława Jastrzębskiego⁶. Pomimo że te ostatnie odnoszą się do „Myśli Narodowej” – polityczno-programowego tytułu prasowego Narodowej Demokracji, można w nich również znaleźć zarys ogólnych poglądów prasy endeckiej, m.in. na wydarzenia z życia politycznego

* Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

¹ A. Notkowski, *Polska prasa prowincjonalna II Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Warszawa–Łódź 1982; idem, *Prasa w systemie propagandy rządowej w Polsce (1926–1939) – Studium techniki władzy*, Warszawa–Łódź 1987.

² A. Paczkowski, *Prasa polska 1918–1939*, Warszawa 1980; idem, *Prasa codzienna Warszawy w latach 1918–1939*, Warszawa 1983.

³ J. Łojek, J. Myśliński, W. Władyka, *Dzieje prasy polskiej*, Warszawa 1988.

⁴ J. Jarowiecki, *Studia nad prasą polską XIX i XX wieku*, Kraków 1997.

⁵ *Prasa Narodowej Demokracji 1886–1939*, pod red. A. Dawidowicz i E. Maj, Lublin 2010.

⁶ P. Jastrzębski, *Myśl Narodowa 1921–1939. Studium politologiczno-prasoznawcze*, Warszawa 2012; idem, *Wydawnictwo Myśl Narodowa (1921–1939). Przyczynek do dziejów prasy II RP*, „Zeszyty Prasoznawcze” 2011, nr 1–2, s. 125–136.

II Rzeczypospolitej. Wart uwagi, z punktu widzenia analizy tematu, jest także artykuł Marka Białokura, odnoszący się do opinii publicystyki obozu narodowego wobec przewrotu majowego⁷. Pozostałe tytuły wykorzystane w niniejszym artykule umieszczono w bibliografii.

Nie ulega wątpliwości, że w dobie dwudziestolecia międzywojennego, na Kresach Północno-Wschodnich, „Dziennik Wileński” stanowił najważniejszy organ prasowy Związku Ludowo-Narodowego, a w późniejszych latach Stronnictwa Narodowego. W omawianym okresie zespołem redakcyjnym kierował Aleksander Zwierzyński. Do grona jego najbliższych współpracowników należeli wybitni dziennikarze i publicyści tacy, jak: Piotr Kownacki⁸, Stanisław Kodź, Jan Obst⁹ oraz Marian Papużyński. Warto zauważyć, że w pierwszej połowie lat dwudziestych, wobec zaangażowania Aleksandra Zwierzyńskiego w działalność polityczną, redakcję *de facto* prowadził Piotr Kownacki¹⁰. Należy podkreślić, że pomimo znanych nazwisk w składzie redakcyjnym oraz dominującej pozycji w regionie wśród gazet proendeckich, nakład „Dziennika Wileńskiego” nie przekraczał 10 tysięcy egzemplarzy¹¹. Tytułowi temu nigdy nie udało się osiągnąć tak znaczącej pozycji, jaką miało „Słowo Polskie” we Lwowie, stanowiące jeden z filarów prasowych Narodowej Demokracji i to w skali całego kraju. Można pokusić się o stwierdzenie, że swą popularność „Słowo Polskie” zawdzięczało współpracy z takimi osobistościami, jak: Roman Dmowski, Zygmunt Wasilewski i Roman Rybarski¹².

Tym niemniej, godnym odnotowania jest fakt, że „Dziennik Wileński” posiadał grono stałych czytelników – wyborców i sympatyków Narodowej Demokracji. Dla tej grupy społeczeństwa Wilna i Wileńszczyzny stanowił on główne medium, informujące o wydarzeniach, które rozegrały się w Warszawie w połowie maja 1926 roku.

Pierwsze relacje oraz komentarze dotyczące zamachu majowego zostały opublikowane w „Dzienniku Wileńskim” 13 maja 1926 roku. W gazecie zamieszczono

⁷ M. Białokur, *Publicystyka narodowodemokratyczna wobec przewrotu majowego*, w: *Zamach stanu Józefa Piłsudskiego 1926 roku*, pod red. M. Siomy, Lublin 2007, s. 263–271.

⁸ Piotr Kownacki (1895–1942); urodzony w Tomsku na Syberii. Po wojnie polsko-bolszewickiej osiadł w Wilnie. Studiował prawo na Uniwersytecie Stefana Batorego, ukończył je w 1929 r. Z przerwami odbywał aplikację adwokacką i tuż przed wojną został adwokatem. Był czynnym działaczem Związku Ludowo-Narodowego, Obozu Wielkiej Polski i Stronnictwa Narodowego, ostro krytykował rządy sanacyjne zarówno w odniesieniu do polityki prowadzonej przez nie na Wileńszczyźnie, jak i w skali całego kraju. Często polemizował ze Stanisławem Catem-Mackiewiczem. W 1939 r. wydał polemiczną broszurę pt. *A gdyby Dziadek żył*, odnoszącą się do przyczyn klęski wrześniowej oraz w kontrowersyjny sposób przedstawiającą postać Marszałka Piłsudskiego. Zmarł w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu. Vide E. Muszalski, *Kownacki Piotr*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIV, Warszawa 1969, s. 589.

⁹ Jan Obst (1876–1941); urodzony w Lipsku. Historyk, wydawca i dziennikarz. Od 1911 r. aż do śmierci związany z Wilnem. Był jednym z najbardziej czynnych popularyzatorów historii na Wileńszczyźnie. W 1916 r. wznowił wydawanie „Dziennika Wileńskiego”, w redakcji którego pracował do 1933 r. Vide E. Kozłowski, *Obst Jan*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXIII, Warszawa 1978, s. 469–470.

¹⁰ A. Paczkowski, op. cit, s. 40.

¹¹ Ibidem, s. 119.

¹² J. Łojek, J. Myśliński, W. Władyka, op. cit, s. 98. Szerzej na temat pozycji „Słowa Polskiego”, vide J. Jarowiecki, *Dzieje prasy polskiej we Lwowie do 1945 roku*, Kraków–Wrocław 2008.

odezwy Prezydenta RP Stanisława Wojciechowskiego, adresowane do wojska oraz – utrzymany w podobnym tonie – komunikat Premiera Wincentego Witosa, skierowany do obywateli. Samym starciom zbrojnym poświęcono krótką notkę pt. *Przebieg wypadków w stolicy*¹³. Lektura omawianego numeru gazety prowadzi do konkluzji, że najwięcej uwagi poświęcono w nim krytyce Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS-u), postawa której umożliwiła Marszałkowi Piłsudskiemu powrót do walki o władzę. Sposób postępowania PPS-u w artykule pt. *Tragiczny obłęd* napiętnował Jan Obst pisząc: „...odzyskałismy wolną, polską ojczyznę. Niestety jasne słońce wolności do tego stopnia oślepiło niektórych z pośród nas, iż woleli cofnąć się w podziemia i w dalszym ciągu prowadzić robotę krecią – przeciwko własnej ojczyźnie, jej głowie – prezydentowi i prawowitemu rządowi.”¹⁴ Przytoczona treść wskazuje, że Obst obwiniał PPS o powstanie przesilenia rządowego, w rezultacie wycofania przez to ugrupowanie swoich ministrów z rządu Skrzyńskiego, a następnie podjęcie przez Zygmunta Marka próby uformowania nowego gabinetu.

W przywołanym artykule Jan Obst dawał również wyraz swojego zdziwienia i zaskoczenia postawą, przyjętą przez przedstawicieli PPS-u wobec rządu Witosa. Świadczą o tym następujące słowa: „Zgoła niezrozumiałym natomiast dla człowieka myślącego kategoriami państwowymi, dla człowieka o kulturze zachodniej dla człowieka szanującego prawo – stało się zachowanie lewicy. Ta sama lewica, która przed chwilą dobrowolnie odrzuciła ofiarowane jej rządy, zawrzała oburzeniem dlatego, że rząd ten stworzony został przez ugrupowania umiarkowane. Czyż więc bezrząd i anarchia była istotnym jej celem?”¹⁵ Jednocześnie publicysta określił zachowanie lewicy mianem: „żywo rewolucyjno-konspiracyjnej taktyki z czasów niewoli.” W jego opinii tego typu wywrotowe postępowanie miało sens w czasach zaborów. Podrywanie autorytetu legalnej władzy w niepodległej Polsce utożsamiał z tytułowym „tragicznym obłędem” i uznawał za niedopuszczalne¹⁶.

Przytaczając powyższą ocenę, warto zwrócić uwagę, że negatywne spojrzenie na wszystkie siły polityczne, oprócz własnego obozu, stanowi cechę charakterystyczną publicystyki endeckiej. Wpływ na taki stan rzeczy miała przede wszystkim brutalizacja walki politycznej, wprowadzona przez stronników Piłsudskiego w okresie przesilenia politycznego oraz po zamachu majowym, która uderzyła w funkcjonowanie całej opozycji i w konsekwencji doprowadziła do zmiany ustroju państwa¹⁷.

Kolejny numer „Dziennika Wileńskiego” ukazał się w niespełna tydzień po zamachu – 18 maja 1926 roku. Dane statystyczne i kalendarium wydarzeń majowych zaczerpnięto z komunikatów urzędowych oraz informacji zamieszczonych w gazetach warszawskich. Treści te nie stanowiły jednak wątków pierwszoplanowych. Redaktorzy skoncentrowali się na przybliżeniu ogólnych nastrojów w Wilnie

¹³ „Dziennik Wileński” 13 maja 1926, nr 108, s. 1.

¹⁴ Ibidem, *Tragiczny obłęd*, s. 2.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ J. Macała, *Obraz życia politycznego II RP w publicystyce obozu narodowego*, w: *Prasa Narodowej Demokracji 1886–1939...*, s. 291–292.

w dniach majowego przesilenia oraz zobrazowaniu czytelnikom położenia gazety w nowej rzeczywistości politycznej.

Zamach majowy wywołał szok w redakcji „Dziennika Wileńskiego”. Wśród dziennikarzy zapanowała obawa co do przyszłości ojczyzny. Pomimo to, starano się studzić emocje i nie tracić wiary w korzystne wyjście z patowej sytuacji. O takiej postawie zespołu redakcyjnego świadczy chociażby krótki fragment artykułu pt. *Zamiast artykułu wstępnego*, w którym czytamy: „Jesteśmy przekonani, że potrafia sobie sami zdać sprawę [czytelnicy – przyp. P. B.] z głębokiego i wstrząsającego tragizmu przesilenia jakie Polska przeżywa. Nie próbujemy również stawiać horoskopów co do najbliższej przyszłości. Jest ona w gęstej mgłę, której nie przebijają na razie żadne jaśniejsze błyski. W każdym razie nie wolno nam tracić nadziei, że nawet z obecnego zamętu naród żywotny i zdrowy moralnie wyjść musi zwycięsko, przywracając i umacniając podstawy prawa i ładu.”¹⁸

W omawianym numerze nie zabrakło również informacji na temat reakcji Wilna na wypadki warszawskie. 12 maja 1926 roku Wilnem wstrząsnęła wieść o napadzie na Sulejówek, podana przez inne tytuły prasowe¹⁹, co ostatecznie okazało się nieprawdą²⁰. Z relacji „Dziennika Wileńskiego” wynika, że mieszkańcy miasta, po uzyskaniu informacji o marszu Piłsudskiego i jego oddziałów na Warszawę, z zaciekawieniem wyczekiwali rozwoju sytuacji w stolicy.

Dni przewrotu majowego odcisnęły negatywne piętno na funkcjonowaniu prasy w Wilnie. Panował chaos informacyjny, a podstawowym źródłem pozyskiwania wiadomości przez mieszkańców stały się plotki i pogłoski. Próbę uspokojenia sytuacji w tej materii podjął wojewoda Olgierd Malinowski, u którego w nocy z 12 na 13 maja odbyło się spotkanie dla prasy, na którym poinformowano o braku ostatecznych rozstrzygnięć w Warszawie. 13 maja odcięto łączność telefoniczną dla cywili, uniemożliwiając tym samym rozmowy wileńskich dziennikarzy z korespondentami poszczególnych gazet, rezydującymi w Warszawie.

W opinii „Dziennika Wileńskiego”, nastrój zdenerwowania i ekscytacji zmianami zachodzącymi na scenie politycznej podsyciała prasa lewicowa i propiłsudczykowska. Zajęcie strategicznych obiektów przez przedstawicieli armii oraz napięta atmosfera nie sprzyjały łagodzeniu nastrojów w mieście. Przedłużający się stan niepewności doprowadził m.in. do zawiązania się manifestacji, która od Ogrodu Zamkowego przeszła ulicami Zamkową i Wielką. Wkrótce do manifestacji dołączyły osoby, określane przez redaktorów „Dziennika” mianem mętów społecznych. W dzielnicy żydowskiej, w pobliżu sklepu Alszwanga, część członków tej grupy próbowała dokonać napadu. W wyniku szybkiej interwencji policji, do większych rozruchów nie doszło²¹. Organ prasowy endecji donosił, że wilnianie prześcigali się w powtarzaniu różnych – prawdziwych bądź fałszywych – informacji, dotyczących oddziałów mających wyruszyć do Warszawy z zamiarem

¹⁸ „Dziennik Wileński” 18 maja 1926, nr 109, *Zamiast artykułu wstępnego*, s. 2.

¹⁹ Informację o rzekomym napadzie na Sulejówek zamieścił m.in. „Kurier Wileński” 12 maja 1926, nr 107.

²⁰ „Dziennik Wileński” wydał dodatek specjalny dementujący tę pogłoskę.

²¹ „Dziennik Wileński” 18 maja 1926, nr 109, *Przebieg wypadków w Wilnie*, s. 3.

uczestnictwa w walkach. Panujący w mieście zamęt próbowali też wykorzystać więźniowie z Łukiszek. 13 maja, po otrzymaniu wiadomości o zamachu Józefa Piłsudskiego, co jakiś czas intonowali *Pierwszą Brygadę*, licząc przy tym na zwolnienie z więzienia. W nocy z 13 na 14 maja ukazało się oświadczenie gen. Edwarda Rydza-Śmigłego²², z którego wynikało, że Marszałek Piłsudski ogłosił się dyktatorem Polski²³. Informację tę jednak bardzo szybko zdementowano. Od 14 maja sytuacja w mieście ulegała stopniowemu uspokojeniu, co przełożyło się m.in. na przywrócenie połączenia telefonicznego z Warszawą. Jedyne obostrzenie pozostał ogłoszony przez wileńskiego Komisarza Rządu Kazimierza Wimbora zakaz zwoływania manifestacji i zgromadzeń²⁴.

Redaktorzy „Dziennika Wileńskiego” w swoich enuncjacjach prasowych podnosili również kwestię agresywnej propagandy litewskiej. Wedle relacji gazety, prezes związku dziennikarzy litewskich Szalcus, na wieść o zamachu, miał oświadczyć: „...nadeszła chwila, gdy wrogowie Litwy, którzy zagarnęli b[ylą] stolicę państwa litewskiego osłabli i Litwa nie powinna popełnić błędu fatalnego, aby nie skorzystać z chwili, celem odebrania Wilna.”²⁵ Bezsprzecznym wydaje się fakt, że sytuacja polityczna w Polsce nie pozostała bez wpływu na scenę polityczną Litwy, na terenie której, w dniach 8–10 maja odbyły się wybory parlamentarne. Warto zaznaczyć, że opinia wygłoszona przez Szalciusa nie była odosobniona. Podobne poglądy prezentowali przedstawiciele większości litewskich ugrupowań, poza socjaldemokratami i ludowcami²⁶.

Do postawy Litwinów wobec zamachu majowego „Dziennik Wileński” odwoływał się nie tylko w egzemplarzu z 18 maja, ale także w kolejnym numerze z 22 maja. Elity w Kownie obawiały się podejścia nowej polskiej władzy wobec litewskiego sąsiada. W odniesieniu do omawianego wątku, na kartach „Dziennika” można znaleźć stwierdzenia następującej treści: „To też musimy teraz bacznie pilnować demarkacyjnej linii. Kto może zagwarantować, że marsz[ałek] Piłsudski nie zapragnie wpleść do swych dyktatorskich laurów róży kowieńskiej? [...] Dyktatura więc marsz[ałka] Piłsudskiego nie może nie wpłynąć na zmianę polityki polskiej. W jakim kierunku ona pójdzie – zobaczymy. Jedno jest jasne, że musimy teraz bardzo mieć się na baczności!”²⁷

Nawiązując do analizy numeru z 18 maja, warto wspomnieć, że sporo miejsca na jego łamach poświęcono zamknięciu gazety oraz losom poszczególnych

²² Edward Rydz-Śmigły był wówczas szefem Inspektoratu Armii nr 1 w Wilnie i odpowiedzialny był m.in. za obsadzenie strategicznych urzędów. Treść odezwy generała z 14 maja dostępna m.in. w „Kurierze Wileńskim” 15 maja 1926, nr 110, s. 1.

²³ Podobny ton do odezwy Śmigłego miał także rozkaz wydany przez gen. Leona Berbeckiego – Dowódcę Okręgu Korpusu nr III z Grodna. Przedruk rozkazu dostępny jest w tym samym numerze „Kuriera”, co odezwa Śmigłego-Rydza.

²⁴ Zakaz został zdjęty dopiero 23 maja 1926 r.

²⁵ „Dziennik Wileński” 18 maja 1926, nr 109, *Nawoływanie do odebrania Wilna*, s. 3.

²⁶ Szerzej o echach zamachu majowego na Litwie vide m.in.: K. Buchowski, *Polskie aspekty grudniowego przewrotu na Litwie w 1926 roku*, w: *Zamach stanu Józefa Piłsudskiego 1926 roku*, pod red. M. Siomy, Lublin 2007, s. 171–179 oraz M. Wołos, *O Piłsudskim, Dmowskim i zamachu majowym. Dyplomacja sowiecka wobec Polski w okresie kryzysu politycznego 1925–1926*, Kraków 2013, s. 304–311.

²⁷ „Dziennik Wileński” 22 maja 1926, nr 113, s. 2.

redaktorów. W nocy z 14 na 15 maja w drukarni aresztowano Mariana Papużyńskiego oraz Piotra Kownackiego, natomiast w prywatnym mieszkaniu Stanisława Kodzia²⁸. Bezpośrednim pretekstem do zatrzymania wymienionych dziennikarzy stało się wydanie dodatku specjalnego gazety²⁹, a decyzję w tej sprawie podjął inspektor armii gen. Rydz-Śmigły. Z przekazu Aleksandra Zwierzyńskiego wynika, że zanim redaktorzy zostali doprowadzeni do wojskowego więzienia śledczego na Antokolu³⁰, poddawano ich presji psychicznej. Świadczy o tym chociażby fakt, że redaktor naczelny „Dziennika” oraz Piotr Kownacki byli prowadzeni na miejsce straceń za dawną prochnię, co miało oddziaływać na ich psychikę, motywując do podjęcia próby ucieczki i usprawiedliwiając tym samym ewentualne zastrzelenie obu publicystów³¹.

Wydaje się, że opieczętowanie i zamknięcie drukarni 15 maja, a następnie obiektów administracyjnych i siedziby wydawnictwa miało charakter represyjny. Władze wojskowe, po uzyskaniu zapewnienia ze strony Aleksandra Zwierzyńskiego o zaprzestaniu drukowania gazety, 16 maja zdjęły pieczęcie. Przystąpiły również do stopniowego zwalniania zatrzymanych wcześniej dziennikarzy³². Warto w tym miejscu wspomnieć, że powyższe wypadki Zwierzyński i Kodź szczegółowo opisali w skardze, skierowanej 17 maja do prokuratora przy Sądzie Okręgowym w Wilnie³³.

Spośród wydarzeń w regionie, które miały miejsce kilka dni po zamachu majowym, „Dziennik Wileński”, 19 maja, odnotował m.in. przeprowadzenie demonstracji komunistycznej w miejscowości Wiszyn w powiecie wilejskim³⁴. Jej zawiązanie miało ścisły związek z nadziejami artykułowanymi przez komunistów na kanwie przewrotu majowego i jego konsekwencji dla panującego ustroju społeczno-gospodarczego. W rozumieniu działaczy komunistycznych dokonany przez Piłsudskiego zamach stanu miał stanowić preludium do rewolucji na wzór radziecki. Korespondent „Dziennika” relacjonował, że w trakcie manifestacji po raz pierwszy doszło do wywieszenia godła Związku Sowieckiego. Dalszy rozwój demonstracji uniemożliwiła skuteczna interwencja policji, w wyniku której ujęci zostali czterej inicjatorzy zgromadzenia³⁵.

²⁸ Zanim Kodź został aresztowany w mieszkaniu, był świadkiem najścia na siedzibę drukarni. W czasie najścia Kodź w brutalny sposób został zrewidowany. Chcąc wyrzucić presję i wymusić podanie miejsca pobytu redaktora Obsta żołnierze również terroryzowali go bronią. Nie uzyskawszy żadnej informacji, Kodzia na krótko wypuszczono.

²⁹ Dodatek specjalny wydano 14 maja.

³⁰ Zwierzyński, którego aresztowano w jego mieszkaniu prowadzony był na Antokol razem z Piotrem Kownackim. Redaktorzy dotarli do więzienia nad ranem 15 maja.

³¹ „Dziennik Wileński”, 18 maja 1926, nr 109, *Zamknięcie Dziennika Wileńskiego*, s. 3.

³² Ibidem.

³³ W skardze A. Zwierzyński powoływał się m.in. na złamanie artykułów 21 (odpowiedzialność karno-sądowa posłów), 97 (stosowanie ograniczeń wolności osobistej) i 100 (naruszenie nietykalności mieszkania) konstytucji z 1921 r. Vide *Konstytucje w Polsce, 1791–1990*, wybór i oprac. T. Kołodziejczyk i M. Pomianowska, Warszawa 1990, s. 102, 108–109.

³⁴ Na przestrzeni najbliższych miesięcy po zamachu na wsiach i w miasteczkach Wileńszczyzny odbywały się liczne wiece i demonstracje partii o proweniencji lewicowej. Bieżącą kontrolę legalnych wieców prowadził m.in. Urząd Wojewódzki w Wilnie, vide Litewskie Centralne Państwowe Archiwum w Wilnie (dalej: LCPA), f. 51, ap. 7, j. 212 – Wiece 1926, t. 1.

³⁵ „Dziennik Wileński” 19 maja 1926, nr 110, s. 2.

Warto też zaznaczyć, że „Dziennik Wileński” chętnie wyszukiwał i publikował opinie nawiązujące do aktu nielegalnego przejęcia władzy przez Piłsudskiego. Jedną z nich, zamieszczoną w omawianym numerze gazety, należała do prof. Wacława Makowskiego³⁶, związanego przed 1926 rokiem z obozem belwederskim. W kontekście zamachu majowego, ów ogólnie szanowany autorytet wypowiedział następujące słowa: „Smutne wypadki ubiegłych dni musiały głęboko wstrząsnąć każdym polskim sercem, to też każdy prawy obywatel z całkowitym poczuciem odpowiedzialności powinien dołożyć wszelkich wysiłków, aby raz na zawsze uniemożliwić powtórzenie takiej tragedii. Źródłem walki domowej są zawsze sobkowskie dążenia koterii, polityczne separatyzmy, supremacja interesów partii lub jednostki ponad interesy narodu.”³⁷ Wydaje się jednak, iż wypowiedź ta została błędnie zinterpretowana przez redakcję „Dziennika Wileńskiego”. Z przytoczonego fragmentu wynika bowiem, że Wacław Makowski krytycznie odnosił się przede wszystkim do postawy Sejmu, piętnując partyjniactwo i przedkładanie przez ugrupowania polityczne własnych interesów ponad dobro ojczyzny. Tymczasem dziennikarze próbowali odnosić te słowa do postawy i działań Józefa Piłsudskiego³⁸.

W numerze gazety z 19 maja nie zabrakło również treści dotyczących wpływu wypadków w stolicy na życie codzienne Wilna. Jedną z najważniejszych konsekwencji w sferze lokalnej administracji stanowiło powołanie na stanowisko wojewody, dobrze znanego na Wileńszczyźnie Władysława Raczkiewicza³⁹. W związku z wydarzeniami politycznymi odwołano również planowany na 18–20 maja powszechny zjazd ewangelików Rzeczypospolitej Polskiej. Program zjazdu przewidywał m.in. odsłonięcie pomnika Szymona Konarskiego na cmentarzu ewangelicko-reformowanym⁴⁰ oraz otwarcie wystawy prezentującej zabytki reformacji w Polsce.

Z punktu widzenia bezpieczeństwa, istotnym przedsięwzięciem w mieście stała się także swoista demobilizacja członków Związku Strzeleckiego, których w pierwszych dniach po zamachu można było spotkać na ulicach w cywilnym stroju i z bronią w ręku. Polegała ona na skoszarowaniu przedstawicieli Związku, rozdaniu im mundurów oraz broni, a następnie pozbawieniu ich tych atrybutów i wypuszczeniu z koszar⁴¹.

Kolejny numer „Dziennika Wileńskiego” przyniósł również nawiązanie do wypadków warszawskich w artykule pt. *Dyktatura frazesu*. Tym mianem publiczności

³⁶ Wacław Makowski (1880–1942); urodzony w Wilnie. Profesor prawa karnego, minister sprawiedliwości w rządach Juliana Nowaka i Władysława Sikorskiego, marszałek Sejmu, współautor noweli sierpniowej, poseł z ramienia BBWR, przewodniczący Komisji Konstytucyjnej. Naukowo pracował na Wydziale Prawa Uniwersytetu Warszawskiego. Vide A. Ajnenkiel, *Makowski Wacław*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIX, Warszawa 1974, s. 252–254.

³⁷ „Dziennik Wileński” 19 maja 1926, nr 110, *Sejm i rząd*, s. 1.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Ibidem, *Kronika Wileńska*, s. 3. Na temat działalności W. Raczkiewicza na stanowisku wojewody wileńskiego vide więcej: M. Drozdowski, *Władysław Raczkiewicz: mecenas, wojewoda, minister spraw wewnętrznych, Marszałek Senatu RP*, t. 1, Warszawa 2002.

⁴⁰ Cmentarz ewangelicki znajdował się na wileńskiej Pohulance i funkcjonował w latach 1819–1956.

⁴¹ Całą akcję przeprowadzono w koszarach Szeptyckiego na wileńskich Śnipiszkach, „Dziennik Wileński” 19 maja 1926, nr 109, *Kronika Wileńska*, s. 3.

gazety określali postawę stronnictw lewicowych, poparcie których przechyliło szalę zwycięstwa na stronę Józefa Piłsudskiego. Zabiegi polityczne PSL Wyzwolenie i PPS redakcja skwitowała następującym komentarzem: „Największą tragedią chwili obecnej jest podważenie w szerokich warstwach społeczeństwa autorytetu państwa i wszystkich z nim związanych wartości. Tymczasem nasze stronnictwa lewicowe, upojone triumfem – nie własnym zresztą – czynią wszystko, aby do reszty zniweczyć ten autorytet.”⁴² Analiza tego fragmentu prowadzi do wniosku, że redakcja „Dziennika” z dezaprobatą odnosiła się do braku poszanowania obowiązującego prawa i przyzwolenia na takie praktyki ze strony klasy politycznej. W krytyce adresowanej do lewicy akcentowano, że ugrupowania z tej strony sceny politycznej nie mają żadnej koncepcji na funkcjonowanie państwa, oprócz „zabójczych dla istnienia państwa haseł społecznych”⁴³ oraz bezwartościowych ogólników. Cytowany wyżej tytuł artykułu miał zwrócić uwagę na fakt, że głoszony przez piłsudczyków postulat odrodzenia moralnego jest pustosłowiem. Zdaniem redakcji pod tym stwierdzeniem kryła się chęć rozprawy z przeciwnikami politycznymi.

Za sytuację na scenie politycznej, zaistniałą po 12 maja, publicyści „Dziennika” obwiniali nie tylko lewicę ale również inne ugrupowania, które ze swej istoty powinny mieć charakter antylewicowy. W szczególności chodziło im o konserwatywne środowisko tzw. żubrów wileńskich – ziemian skupionych wokół mackiewiczowskiego „Słowa”⁴⁴. Krytykę zarówno lewicy, jak i ziemian „Dziennik” puentował stwierdzeniem, że w obu tych środowiskach: „...spotyka się zadowolenie z ruiny tych podwalin prawnych, na jakich państwo nasze stało.”⁴⁵ O opozycyjnym nastawieniu do żubrów wileńskich świadczył również fakt opublikowania odezwy Prezesa Rady Naczelnej Organizacji Ziemiańskich Maurycego Zamoyskiego, który utożsamiał wydarzenia warszawskie z podważeniem podstaw prawnych Rzeczypospolitej i spadkiem autorytetu państwa polskiego wśród obywateli. Nawoływał do prowadzenia rozumnej i umiarkowanej polityki, ukierunkowanej na zredukowanie istniejących na scenie politycznej antagonizmów⁴⁶.

Retoryka obozu piłsudczyckiego i ugrupowań mu przychylnych nie spotkała się z akceptacją ze strony „Dziennika”. W tym kontekście najbardziej wymowne wydaje się być stwierdzenie: „Bałamutny frazes, pusty dźwięk odniosły dziś najwალniejsze zwycięstwo i objęły najsilniejszą dyktaturę.”⁴⁷

Rozważania, dotyczące zachowania żubrów wileńskich, „Dziennik” kontynuował w numerze datowanym na 21 maja. Redaktorzy gazety polemizowali z tekstem zamieszczonym w „Słowie” pt. *Wilno przeciw wojnie domowej*⁴⁸. Tekst ten utrzymany był w konwencji dyskusji z przedstawicielami środowisk zachowawczych. Wśród poruszanych kwestii, jedno z kluczowych zapytań dotyczyło

⁴² „Dziennik Wileński” 20 maja 1926, nr 111, *Dyktatura frazesu*, s. 2.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ J. Macała, op. cit, s. 293.

⁴⁵ „Dziennik Wileński” 20 maja 1926, nr 111, *Dyktatura frazesu*, s. 2.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ „Słowo” 20 maja 1926, nr 116, *Wilno przeciw wojnie domowej*, s. 1.

kandydata na prezydenta. Dyskutanci w osobach m.in. Tadeusza Dembowskiego⁴⁹ i Mariana Broel-Platera⁵⁰ wskazywali, że funkcję tę Zgromadzenie Narodowe powinno powierzyć Józefowi Piłsudskiemu.

Warto podkreślić, że „Dziennik Wileński” w sposób jednoznaczny interpretował cytowany wyżej tytuł artykułu, opublikowanego w „Słowie”. Dla publicystów „Dziennika” stwierdzenie „Wilno przeciw wojnie domowej” oznaczało, że tylko wybór Piłsudskiego na głowę państwa może uchronić Polskę od rozruchów wewnętrznych. Redakcja „Dziennika” utożsamiała retorykę stosowaną przez „Słowo” z treściami przekazywanymi przez „Robotnika” oraz inną warszawską prasę lewicową, a także przedstawicieli lewicy związanych z Piłsudskim, takich jak Tadeusz Hołówko i Jan Bryl⁵¹.

Zdaniem Zwierzyńskiego i jego współpracowników z „Dziennika”, przychyłność wobec zamachu, nawoływanie do wyboru Piłsudskiego na prezydenta oraz do rozwiązania Sejmu stanowiły zaprzeczenie idei zachowawczości. Pogląd ten najlepiej obrazuje cytat z artykułu pt. *Niepoprawni marzyciele*: „Jeśli ktokolwiek żywił przekonanie, że konserwatyzm naszych wileńskich konserwatystów i monarchistów ma coś wspólnego z realizmem politycznym to oczywiście odpowiedzi szeregu osób z tego kanapowego obozu te złudzenia całkowicie niweczą. Nam się zawsze wydawało iż zrozumienie rzeczywistości i liczenie się z nią, że trzeźwy i skrupulatny rachunek możliwości politycznych, obok poszanowania zasad prawa i moralności publicznej, są zawsze nieodłącznymi cechami zachowawczości.”⁵²

Warto zauważyć, że zdziwienie redakcji „Dziennika” wywołał fakt utożsamiania się z wyżej wymienionymi postulatami ludzi doświadczonych, obytych, nierzadko funkcjonujących na scenie politycznej od kilkudziesięciu lat. Zachowanie to organ endecji jednoznacznie nazywał „młodzieńczą marzycielskością”. „Dziennik Wileński” podważał również opinie Tadeusza Dembowskiego oraz Mariana Broel-Platera. Dembowski opowiadał się za rozwiązaniem Sejmu i uchwaleniem nowej ordynacji wyborczej na mocy dekretu nowego Prezydenta Józefa Piłsudskiego. Broel-Plater z kolei widział w nowej ordynacji szansę na zaistnienie środowisk zachowawczych w Sejmie. Redaktorzy „Dziennika Wileńskiego” nie podzielali

⁴⁹ Tadeusz Dembowski (1856–1930); wybitny chirurg, absolwent wydziału lekarskiego uniwersytetu w Dorpacie. Od 1888 r. mieszkał w Wilnie. Stworzył prywatną lecznicę chirurgiczną i ortopedyczną. Wyróżniał się pod względem wiedzy i fachowości spośród ówczesnych lekarzy wileńskich. Liczne prace o tematyce medycznej drukował zarówno w czasopismach polskich, jak i zagranicznych. Prowadził również działalność na niwie społeczno-politycznej. Sprawował mandat radnego miasta Wilna, był członkiem wileńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. W 1922 r. należał do współzałożycieli „Słowa”. Był także jego pierwszym wydawcą. Dembowski zmarł 10 lipca 1930 r. Jego doczesne szczątki spoczęły na Rossie. Vide A. Wrzosek, *Dembowski Tadeusz*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. V, Kraków 1939–1946, s. 99–100.

⁵⁰ Marian Broel-Plater (1873–1951); syn Adama, marszałka gubernialnego wileńskiego. Pełnił urząd radcy dworu rosyjskiego. Był współwłaścicielem i prezesem Banku Ziemskiego w Wilnie, bibliofilem i prezesem Towarzystwa Dobroczynności w Wilnie. W niepodległej Rzeczypospolitej związany ze stronnictwem żubrów wileńskich, wspomagał finansowo wydawanie konserwatywnego wileńskiego „Słowa”. Vide S. Kieniewicz, *Broel-Plater Adam*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVI, Warszawa 1981, s. 646.

⁵¹ „Dziennik Wileński” 21 maja 1926, nr 112, *Niepoprawni marzyciele*, s. 2.

⁵² Ibidem.

tych poglądów, twierdząc że nie licują one z pojęciem konserwatyzmu i świadczą o daleko posuniętej naiwności politycznej⁵³.

W przeciwieństwie do tego stanowiska, gazeta pozostawała wierna pogładowi, że do zdobycia władzy przez Piłsudskiego wydatnie przyczyniły się ugrupowania lewicowe i to właśnie z ich zdaniem Marszałek będzie się liczył w kontekście nowych wyborów i uchwalania ewentualnej nowej ordynacji wyborczej. Redakcja „Dziennika” nie omieszczała również podkreślić własnej niechęci do środowiska żubrów wileńskich, zarzucając ich opiniom tendencyjność i brak reprezentatywności. Stanowisko „Dziennika” w tej materii najlepiej obrazuje stwierdzenie, że: „Ogół ziemianstwa wileńskiego zawsze się różnił przekonaniami od tych, którzy się podawali za wyłącznych jego przedstawicieli.”⁵⁴

Nie sposób nie wspomnieć, że w maju 1926 roku endeccy dziennikarze wiele miejsca na łamach swojej gazety poświęcili kwestii ewentualnej dyktatury Piłsudskiego. Redakcja wychodziła z założenia, że faktyczne obsadzenie Józefa Piłsudskiego w roli dyktatora byłoby błędem z punktu widzenia funkcjonowania aparatu państwa. W konsekwencji takiego rozwiązania, Marszałek musiałby oprzeć swoje rządy na armii, co oznaczałoby konieczność zwiększenia wydatków na tę sferę działalności państwowej i skutkowałoby zaniedbaniem innych dziedzin życia. W konkluzji „Dziennik” nie pozostawia złudzeń, że taka polityka doprowadziłaby do ruiny gospodarczej państwa⁵⁵.

Za cechę łączącą sympatyków endecji wileńskiej z przedstawicielami nowej władzy uznać należy krytyczne podejście obu obozów do Sejmu. Na łamach „Dziennika” pisano: „W wymyśleniach, oskarżeniach, zarzutach, stawianych Sejmowi jest niewątpliwie wiele słuszności, ale jeszcze więcej prawdy. [...] To, że sejm nie jest dobry, nie jest wyłącznie jego winą. Parlamentaryzm choruje w całym świecie. Sejm nasz stosunkowo nie jest ani gorszy ani lepszy od parlamentów francuskiego, niemieckiego, nawet angielskiego. Jest słabszy niewątpliwie pod względem intelektualnym, ale przyczyna tego tkwi zarówno w niższym poziomie kulturalnym naszego społeczeństwa jak i w ordynacji wyborczej.”⁵⁶

W odniesieniu do postulatu rozwiązania Sejmu, „Dziennik” optował za przyjęciem postawy wyczekującej. W opinii Zwierzyńskiego i jego kolegów, rozwiązanie Sejmu tuż po przewrocie majowym nie generowałoby pozytywnych zmian, uaktywniając zapędy rewolucyjne niektórych ugrupowań i stwarzając możliwość wejścia do parlamentu np. radykalnym Ukraińcom z Galicji Wschodniej. „Dziennik” miał świadomość, że przeciwko takiemu scenariuszowi opowiadali się zarówno piłsudzycy jak i endecy⁵⁷.

Kolejne nawiązanie do problematyki potencjalnej dyktatury Piłsudskiego stanowił tekst Jana Obsta pt. *Zamaskowana dyktatura*. Publicysta zdawał sobie

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Ibidem, 22 maja 1926, nr 113, s. 2.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Ibidem. Vide również: M. Rataj, *Pamiętniki 1918–1927*, Warszawa 1965, s. 370 oraz T. Kulak, *Rewolucja bez rewolucyjnych konsekwencji. O taktyce wyciszania społecznych skutków zamachu po maju 1926 roku*, w: *Zamach stanu Józefa Piłsudskiego...*, s. 354.

sprawę z tego, że zarówno społeczeństwo, jak i część klasy politycznej nie rozumiała znaczenia tego pojęcia. Część opinii publicznej, popierająca Marszałka Piłsudskiego, władzę dyktatorską utożsamiała z władzą prezydencką, wzbogaconą o dodatkowe uprawnienia. Ten sposób myślenia Jan Obst porównywał do pojęć w pewnym sensie abstrakcyjnych, łączących w sobie przeciwstawne pierwiastki, takich jak np. „chłodny ukrop”. Obst potrafił odróżnić władzę dyktatorską, charakteryzującą się brakiem poszanowania prawa oraz dominacją jednostki od sprawowania urzędu prezydenta, utożsamianego przez publicystę ze „stróżem prawa”, respektującym zasady prawne i wolę większości. Winą za brak zrozumienia istoty powyższych pojęć przez opinię publiczną, Jan Obst obarczał stronnictwa lewicowe, dążące – pod płaszczykiem konstytucjonalizmu i legalizmu – do ustanowienia rządów dyktatorskich⁵⁸.

Do problematyki związanej z zamachem majowym, podejmowanej na łamach „Dziennika Wileńskiego”, zaliczyć należy także polemikę Piotra Kownackiego, opatrzoną tytułem *Przywilej prawdy*. Do napisania tego tekstu sprowokowały Kownackiego słynne słowa Kazimierza Młodzianowskiego – ministra spraw wewnętrznych w rządzie Kazimierza Bartla, zawarte w zdaniu: „[...]należy zacząć pracę nad powrotem do stosunków normalnych od zarzucenia zasłony na to co było.”⁵⁹ Kownacki reprezentował pogląd, że tego typu retoryką posługują się jednostki mające coś do ukrycia, obawiające się prawdy, pozbawione zasad moralnych. Według publicysty „Dziennika Wileńskiego”, spuszczenie zasłony milczenia na wypadki majowe oznaczałoby brak poszanowania dla ofiar i cierpień uczestników bratobójczych walk. Dziennikarz opowiadał się za uczciwą prezentacją przyczyn, przebiegu i skutków zamachu. W opinii Kownackiego rzetelne przedstawienie wszystkich aspektów przewrotu majowego pozwoliłoby uniknąć popełnienia podobnych błędów w przyszłości. Zaprezentowane powyżej tezy Kownackiego ilustruje następujący fragment: „Jeżeli jednakże owe „odrodzenie moralne” nie ma być jedynie pustym frazezem to zrobmy właśnie rachunek sumienia. [...] Prawdy boi się jedynie ten, kto istotnie nie posiada czystego sumienia. Krzyczeć o czystości rąk jest bardzo łatwo, lecz właśnie ci, co dziś o nie tak głośno wołają własne ręce wołają ukryć za zasłoną. Tchórze nigdy się moralnie nie odrodzą, bo przyznanie się do winy wymaga znacznie więcej odwagi niż dokonanie nawet zbrodni. Właśnie dlatego nie tylko naszym prawem, lecz i naszym obowiązkiem jest dokładne wyświetlenie przeszłości by z niej dla siebie i przyszłych pokoleń odpowiednią naukę wyciągnąć.”⁶⁰

Wśród publicystów, którzy poddawali krytyce zachowanie obozu pomajowego znajdował się Stanisław Kodź. Piętnował on zwłaszcza zmiany dokonywane w wojsku i administracji, ubolewając, że skupiły się one na usuwaniu osób, nie popierających idei przewrotu majowego. Za zmianami stał rząd Bartla, określane przez Stanisława Kodzia mianem tymczasowego. Dziennikarz uważał, że główna funkcja pierwszego pomajowego gabinetu, do czasu wyboru nowego prezydenta,

⁵⁸ „Dziennik Wileński” 25 maja 1926, nr 115, *Zamaskowana dyktatura*, s. 2.

⁵⁹ P. Kownacki, *Przywilej prawdy*, „Dziennik Wileński” 26 maja 1926, nr 116, s. 3.

⁶⁰ Ibidem.

powinna sprowadzać się do administrowania poszczególnymi obszarami funkcjonowania państwa i nie wprowadzania strategicznych zmian⁶¹.

Wart podkreślenia jest fakt, że Kodź utożsamiał przywrócenie praworządnych stosunków w państwie z rezygnacją stronników Piłsudskiego z owoców zwycięstwa. Jednocześnie stał na stanowisku, że dzielenie sceny politycznej na dwa obozy – zwycięzców i zwyciężonych sprzyjać będzie pogłębianiu istniejących antagonizmów pomiędzy tymi dwoma grupami. Swoje przemyślenia zawarł w cytowanym fragmencie: „To ustawiczne wyraźne dzielenie narodu na zwycięzców i zwyciężonych jest dla spokoju w kraju bezwzględnie szkodliwe. Jeżeli mamy się rządzić prawem musimy o tym podziale jak najrychlejszemu zapomnieć [...]. Tam gdzie jest prawo, niema zwycięzców i zwyciężonych, są tylko równi wobec prawa obywatela jednego państwa.”⁶²

Reasumując, zamach majowy i jego konsekwencje spotkały się z żywym zainteresowaniem „Dziennika Wileńskiego” i gościły na łamach gazety jeszcze długo po ustabilizowaniu się sytuacji w Warszawie. Należy pamiętać, że relacje „Dziennika” miały do spełnienia określone cele polityczne. Praktycznie z dnia na dzień przedstawiciele endecji musieli przejść do opozycji. Nie dziwi zatem przedstawianie stronników Józefa Piłsudskiego oraz popierających go w maju partii lewicowych w jak najgorszym świetle. Warto zwrócić uwagę, że część sądów i opinii miało charakter obiektywny i w rzetelny sposób odzwierciedlało stan faktyczny wydarzeń.

Przedstawiając obraz zamachu, nakreślony piórem publicystów „Dziennika Wileńskiego”, warto także pamiętać, że znaczący wpływ na przekaz, który dotarł do społeczeństwa miało zamknięcie redakcji oraz aresztowanie jej przedstawicieli. Nie należy również zapominać, że w dniach zamachu, przepływ informacji, ze względu na obostrzenia wprowadzone przez władze, był słabszy niż zazwyczaj, a konfiskowanie prasy opozycyjnej pozwalało na odpowiednie kreowanie rzeczywistości przez przedstawicieli nowego obozu rządzącego⁶³. Nie ulega wątpliwości, że okres bezpardonowej walki z opozycją parlamentarną i pozaparlamentarną miał się dopiero rozpocząć. Za wartość dodaną „Dziennika Wileńskiego” i jego przekazu prasowego z tego okresu uznać należy fakt, że pomimo nieprzychylnych postawy władz, aż do zakończenia niepodległego bytu II Rzeczypospolitej, tytuł ten reprezentował tę samą linię polityczną⁶⁴.

⁶¹ Zmiany dokonywane w administracji i w wojsku Kodź trafnie puentował: „Co innego więc rząd mówić, a co innego robić, i robi to, czego, jako rząd tymczasowy robić nie powinien.”

⁶² S. Kodź, *O powrót do praworządności*, „Dziennik Wileński” 26 maja 1926, nr 116, s. 2.

⁶³ Skonfiskowano m.in. dodatek specjalny „Dziennika” z 14 maja. Z informacjami w nim zawartymi polemizował „Kurier Wileński” w nr. 110 z 15 maja 1926 r.

⁶⁴ W odróżnieniu chociażby od lwowskiego „Słowa Polskiego”, wykupionego z rąk Narodowej Demokracji po 1926 r. za 120 tys. zł przez Departament Polityczny MSW – vide J. Jarowiecki, *Dzieje prasy polskiej we Lwowie...*, s. 61.

BIBLIOGRAFIA

Archiwalia

Litewskie Centralne Państwowe Archiwum w Wilnie, Urząd Wojewódzki w Wilnie,
F. 51, Ap. 7, J. 212 – Wiece 1926, t. I.

Prasa:

„Dziennik Wileński”, Wilno 1926. Nry: 108, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 116.

„Kurier Wileński”, Wilno 1926. Nry: 107, 110.

„Słowo”, Wilno 20 maja 1926. Nr 116.

Źródła drukowane

Konstytucje w Polsce, 1791–1990. 1990. Wybór i opracowanie: Kołodziejczyk T.
i Pomianowska M., Przełom, Warszawa.

Rataj M. 1965. *Pamiętniki 1918–1927*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.

Opracowania:

Czubiński A. 1989. *Przewrót majowy 1926 roku*, Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, Warszawa.

Dawidowicz A., Maj E. (red). 2010. *Prasa Narodowej Demokracji 1886–1939*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.

Drozdowski M. 2002. *Władysław Raczkiewicz: mecenas, wojewoda, minister spraw wewnętrznych, Marszałek Senatu RP*, t. 1, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa.

Garlicki A. 1989. *Józef Piłsudski 1867–1935*, Czytelnik, Warszawa.

Garlicki A. 1985. *Od maja do Brześcia*, Czytelnik, Warszawa.

Garlicki A. 1987. *Przewrót majowy*, Czytelnik, Warszawa.

Jarowiecki J. 2008. *Dzieje prasy polskiej we Lwowie do 1945 roku*, Księgarnia Akademicka, Kraków–Wrocław.

Jarowiecki J. 1997. *Studia nad prasą polską XIX i XX wieku*, Wydawnictwo Naukowe WSP, Kraków.

Jastrzębski P. 2012. *Myśl Narodowa 1921–1939. Studium politologiczno-prasoznawcze*, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa.

Jastrzębski P. 2011. *Wydawnictwo Myśl Narodowa (1921–1939). Przyczynek do dziejów prasy II RP*, „Zeszyty Prasoznawcze”, nr 1–2, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 125–136.

Łojek J., Myśliński J., Władyka W. 1988. *Dzieje prasy polskiej*, Interpress, Warszawa.

Notkowski A. 1982. *Polska prasa prowincjonalna II Rzeczypospolitej (1918–1939)*, PWN, Warszawa–Łódź.

Notkowski A. 1987. *Prasa w systemie propagandy rządowej w Polsce (1926–1939) – Studium techniki władzy*, PWN, Warszawa–Łódź.

Paczkowski A. 1980. *Prasa polska 1918–1939*, PWN, Warszawa.

Paczkowski A. 1983. *Prasa codzienna Warszawy w latach 1918–1939*, PWN, Warszawa.

Wrzosek A. 1939–1946. *Dembowski Tadeusz*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. V, PAU, Kraków.

- Muszałski E. 1969.** *Kownacki Piotr*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIV, PAN, Warszawa.
- Ajnenkiel A. 1974.** *Makowski Wacław*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIX, PAN, Warszawa.
- Kozłowski E. 1978.** *Obst Jan*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXIII, PAN, Warszawa.
- Kieniewicz S. 1981.** *Broel-Plater Adam*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVI, PAN, Warszawa.
- Sioma M. (red). 2007.** *Zamach stanu Józefa Piłsudskiego 1926 roku*, Wydawnictwo UMCS, Lublin .
- Wołos M. 2013.** *O Piłsudskim, Dmowskim i zamachu majowym. Dyplomacja sowiecka wobec Polski w okresie kryzysu politycznego 1925–1926*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.

STRESZCZENIE

W niniejszym artykule autor analizuje jedno z najistotniejszych wydarzeń życia politycznego II Rzeczypospolitej – zamach majowy – z perspektywy redakcji „Dziennika Wileńskiego”. Na łamach organu prasowego wileńskiej endecji znajdujemy wiele opinii, polemik oraz informacji odnoszących się do wypadków warszawskich i ówczesnej sytuacji politycznej w kraju. W tym kontekście warto zwrócić uwagę, że przedstawione treści obok realizacji celów politycznych niejednokrotnie obiektywnie obrazowały rzeczywistość mieszkańcom Wilna i okolic. W artykule pojawiają się również odniesienia do innych wileńskich gazet – „Słowa” i „Kuriera Wileńskiego”, z którymi publicyści „Dziennika” polemizowali. Całość opracowania stanowi przyczynek do badań nad echem zamachu majowego zarówno w prasie wileńskiej, jak i całych Kresów Północno-Wschodnich.

Słowa kluczowe: zamach majowy, „Dziennik Wileński”, publicystyka, Narodowa Demokracja.

ABSTRACT

In this article author analyzes one of the most important events of the political life of the Second Republic – May Coup – from the perspective of „Dziennik Wileński” journalists. In the National Democratic Party press organ we find a lot of reviews, polemics and information relating to accidents in Warsaw and political situation in the country. The article also refers to the polemics with another Vilnius newspapers such as „Kurier Wileński” and „Słowo”. The whole development is a contribution to the research for the May coup’s responses in the press of Vilnius and in the whole North Eastern Borderlands.

Keywords: Piłsudski’s May Coup, Vilnius, „Dziennik Wileński”, National Democratic Party.

ZAGOSPODAROWANIE TERENÓW ZAGROŻONYCH POWODZIAMI W GMINACH WOJEWÓDZTWA ŁÓDZKIEGO, DORZECZA Odra

LAND USE ON THE AREAS EXPOSED TO FLOODS IN ŁÓDŹ REGION, ODER BASIN

Cel opracowania

W pracy za główny cel przyjęto ocenę zagospodarowania terenów zagrożonych powodziami w 11 gminach województwa łódzkiego, o dużym i bardzo dużym wskaźniku ryzyka powodziowego, położonych w dorzeczu Odry. Wskaźnik ten został zaproponowany przez Wydział Bezpieczeństwa i Zarządzania Kryzysowego Urzędu Wojewódzkiego w Łodzi i stanowi część „Planu operacyjnego ochrony przed powodzią dla województwa łódzkiego (2013)”. Do grupy tej zaliczono następujące gminy: Gidle, Radomsko, Ładzice, Działoszyn, Burzenin, Zapolice, Sieradz (gmina wiejska oraz miasto), Warta, Pęczniew, Poddębice, Uniejów.

Metodologia badań

Na początku dokonano analizy aktualnego stanu zagospodarowania terenów zagrożonych powodziami w gminach województwa łódzkiego. W tym celu wykorzystano badania nad użytkowaniem ziemi. Pod pojęciem użytkowania Stanisław Liszewski¹ rozumie „...używanie czegoś, korzystanie z czegoś w sposób racjonalny, przynoszący jak największy pożytek.” W związku z tym prawie każda działalność człowieka ma swoje odbicie w terenie i „...pełni ściśle określoną i zróżnicowaną funkcję.”²

Za teren zagrożony powodziami przyjęto obszar do granicy wody 100-letniej. W pracy nie analizowano zagospodarowania w obrębie całej formy nazywanej równiną zalewową, ale w zasięgu wody 100-letniej, gdyż we wszystkich opracowaniach z zakresu ochrony przeciwpowodziowej wykorzystuje się taki podział. Należy jednak podkreślić, że analizie poddano rzeki nizinne, gdzie przebieg powodzi

* dr, Katedra Zagospodarowania Środowiska i Polityki Przestrzennej, Wydział Nauk Geograficznych Uniwersytetu Łódzkiego.

¹ St. Liszewski, *Przestrzeń miejska i jej organizacja*, w: B. Domański, A. Jackowski (red.), *Geografia. Człowiek. Gospodarka*, IG UJ, Kraków, s. 61.

² Idem, *Tereny miejskie. Podział i klasyfikacja*, „Acta Universitatis Lodziensis. ZNUL. Nauki Matematyczno-Przyrodnicze, Folia Geographica” 1978, ser. II, z. 21, s. 17.

ma odmienny charakter w stosunku do zlewni wyżynnych i górskich. Równiny zalewowe w dolinach tych rzek są szerokie, w większości podzielone wałami przeciwpowodziowymi, które oddzielają strefę międzywałą od doliny w strefie zawala. W strefie zawala często dochodzi do intensywnego zagospodarowania obszarów potencjalnie zagrożonych powodziami³. W wyniku przyjęcia terenu wody 1 proc. za obszar badań, wykluczono z analizy terasy zalewowe, położone za wałami.

Analizowane gminy położone są w zlewni rzeki Warty, prawostronnego dopływu Odry II rzędu, której długość w granicach województwa łódzkiego wynosi około 200 km. Dolina tej rzeki ma zmienny charakter, jest częściowo obwałowana⁴. Wały dzielą dolinę na strefę międzywałą oraz strefę zawala, która jest najczęściej intensywnie zagospodarowana⁵. W okolicach Działoszyna szerokość terasy zalewowej Warty wynosi od 0,7 km do 1 km⁶, na obszarze Sieradza, w miejscu ujścia rzeki Myja do Warty, znacznie się poszerza, osiąga około 5 km. W strefie międzywałą szerokość dna doliny wynosi około 1 km⁷. W mieście i gminie Warta, terasa zalewowa jest również bardzo szeroka – od około 2,9 km do 4,1 km, jednak w związku z istnieniem wałów przeciwpowodziowych analizie poddano tylko jej wycinek – 0,5 km⁸.

W celu analizy aktualnego zagospodarowania na obszarach szczególnego zagrożenia powodzią scalono warstwy pokrycia i użytkowania terenu, pochodzące z Bazy Danych Obiektów Topograficznych (dalej: BDOT). Do kompleksów pokrycia terenu w BDOT zaliczone zostały najważniejsze, powierzchniowe elementy sytuacyjne terenu, rozróżnialne na podstawie ich cech fizjonomicznych. Obiekty należące do tej klasy w sposób ciągły opisują dany obszar. Kompleksy użytkowania terenu to powierzchniowe, jednorodne ze względu na pełnioną funkcję wydzielenia. Do grupy tej zaliczono przede wszystkim obiekty infrastruktury społecznej i gospodarczej. Nie opisują one w sposób ciągły obszaru, ale przekazują bardzo istotne informacje o użytkowaniu terenu⁹. Dzięki temu uzyskano bardziej szczegółowe informacje o wykorzystaniu terenu.

W BDOT wydzielono 9 głównych kompleksów pokrycia terenu:

1. obszary wód: wody morskie, wody powierzchniowe płynące, wody powierzchniowe stojące;

³ T. Majda, P. Wałdykowski, J. Adamczyk, M. Grygoruk, *Typologia terenów narażonych na niebezpieczeństwo powodzi*, w: *Program Bezpieczeństwa Powodziowego w Dorzeczu Wisły Środkowej*, Warszawa 2012, s. 5

⁴ *Wojewódzki Program małej retencji dla województwa łódzkiego*, 2005, WZMiUW, s. 29.

⁵ *Załącznik Nr 21 do Programu Bezpieczeństwa Powodziowego w regionie wodnym Środkowej Wisły, Charakterystyka terenów zagrożonych skutkami zalewania*, Warszawa 2012, s. 2.

⁶ J. Haisig, S. Wilanowski, *Szczegółowa Mapa Geologiczna Polski, 1:50 000*, arkusz 771 – Działoszyn, M-34-26-D, Ministerstwo Środowiska i Państwowy Instytut Geologiczny, Warszawa 2000.

⁷ J. Ziomek, W. Baliński, *Szczegółowa Mapa Geologiczna Polski, 1:50 000*, arkusz 661 – Sieradz, M-34-14-A, Ministerstwo Środowiska i Państwowy Instytut Geologiczny, Warszawa 2007.

⁸ H. Klatkowa, M. Załoba, *Szczegółowa Mapa Geologiczna Polski, 1:50 000*, arkusz 624 – Warta, Państwowy Instytut Geologiczny, Warszawa 1990.

⁹ *Wytyczne techniczne Baza Danych Topograficznych (TBD)*, Główny Geodeta Kraju, 2008, s. 10–11.

2. tereny zabudowy zwartej gęstej lub luźnej: zabudowa blokowa, zabudowa typu śródmiejskiego, zabudowa jednorodzinna, zabudowa przemysłowo-magazynowa, zabudowa inna;
3. tereny leśne lub zadrzewione: las, zagajnik, inne zadrzewienie;
4. tereny roślinności krzewiastej: zarośla krzewów, zarośla kosodrzewiny;
5. tereny upraw trwałych: sad, plantacja, ogródki działkowe;
6. tereny roślinności trawiastej i upraw rolnych: uprawy na gruntach ornych, roślinność trawiasta;
7. tereny pod drogami kołowymi, szynowymi i lotniskowymi: teren pod drogą kołową, teren pod torowiskiem, teren pod drogą kołową i torowiskiem, teren pod drogą lotniskową;
8. tereny gruntów odsłoniętych: teren piaszczysty lub żwirowy, piarg, usypisko, rumowisko skalne, inne grunty odsłonięte;
9. inne tereny niezabudowane: teren pod urządzeniami technicznymi lub budowlanymi, plac z nawierzchnią twardą, teren składowania odpadów, zwałowisko, wyrobisko, dół poeksploatacyjny, inne tereny przemysłowo-składowe, plac bez nawierzchni;

Kompleksy użytkowania terenu zostały podzielone na 11 głównych klas:

1. kompleksy mieszkaniowe: osiedle mieszkaniowe, posesja lub zespół posesji;
2. kompleksy przemysłowo-gospodarcze: zakład produkcyjny, usługowy, remontowy, zakład wydobywczy, elektrownia, elektrociepłownia, gazownia, zakład wodociągowy, ujęcie wody, zakład utylizacji, oczyszczalnia ścieków, wysypisko odpadów, podstacja elektroenergetyczna, przepompownia, gospodarstwo hodowlane;
3. kompleksy handlowo-usługowe: centrum handlowo-usługowe, targowisko, bazar;
4. kompleksy komunikacyjne: lotnisko, port wodny, stacja kolejowa, dworzec autobusowy, stacja metra, stacja paliw, parking, zajezdnia;
5. kompleksy sportowo-rekreacyjne: teren ośrodka sportowo-rekreacyjnego, kompleks domków letniskowych, park, ogród botaniczny, ogród zoologiczny;
6. kompleksy usług hotelarskich i turystycznych: teren hotelu, motelu, teren ośrodka wypoczynkowego, kemping, teren schroniska turystycznego;
7. kompleksy oświatowe: szkoła, zespół szkół, wyższa uczelnia, ośrodki naukowo-doświadczalny, przedszkole;
8. kompleksy ochrony zdrowia i opieki społecznej: zespół szpitalny, sanatorium, zakład opieki specjalnej, dom dziecka;
9. kompleks zabytkowo-historyczny: zespół zamkowy, zespół pałacowy, twierdza, skansen, zespół muzealny, miejsce pamięci narodowej;
10. kompleksy sakralne i cmentarze: zespół sakralny, klasztor, cmentarz;
11. inny kompleks użytkowania terenu: zakład specjalny, inny kompleks użytkowania terenu.

W wyniku nałożenia na siebie obu warstw otrzymano szczegółowy obraz użytkowania ziemi, na obszarach szczególnego zagrożenia powodzią. Dzięki temu możliwe było odpowiednie przyporządkowanie poszczególnych funkcji, do okre-

ślonej grupy w nowo utworzonej klasyfikacji. W celu dokonywania dalszych analiz posłużono się klasyfikacją terenów, którą wykorzystuje się przy sporządzaniu miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Infrastruktury z dnia 26 sierpnia 2003 r. w sprawie wymaganego zakresu projektu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego. Dodatkową grupę, która została wydzielona, stanowią nieużytki. W konsekwencji wyodrębniono 12 form zagospodarowania, do których przyporządkowano obiekty zbliżone do siebie pod względem sposobu użytkowania. Są to kolejno:

1. tereny zabudowy mieszkaniowej – zaliczono tutaj działki ziemi zajęte pod budynki mieszkalne jednorodzinne, wielorodzinne oraz zagrodowe;
2. tereny zabudowy usługowej – to wszystkie obszary, które zajęte są przez instytucje, organizacje czy przedsiębiorstwa służące zaspokajaniu potrzeb ludzi: administracji publicznej, nauki, kultury, służby zdrowia, handlu, gastronomii itp.¹⁰;
3. tereny użytkowane rolniczo – to tereny zajęte pod uprawy oraz ugory, czyli ziemie okresowo nie będące w uprawie oraz łąki i pastwiska;
4. tereny zabudowy techniczno-produkcyjnej – tereny obiektów produkcyjnych, składów, magazynów;
5. lasy;
6. tereny zieleni urządzonej – parki, ogrody, zieleń towarzysząca obiektom budowlanym;
7. tereny ogródków działkowych;
8. tereny wód – rzeki, jeziora, stawy, strumienie, kanały;
9. tereny komunikacji – tereny dróg publicznych, torowiska, parkingi, zajezdnie;
10. tereny infrastruktury technicznej: elektroenergetyka, gazownictwo, wodociągi, kanalizacja, telekomunikacja, gospodarowanie odpadami, ciepłownictwo;
11. tereny sportu i rekreacji – ośrodki sportowe, domki letniskowe¹¹;
12. nieużytki – tereny, które z racji niedogodnych warunków przyrodniczych, bądź też zdewastowane przez człowieka nie nadają się w obecnej postaci do czynnego zagospodarowania np. wyrobiska¹².

W kolejnym etapie w celu oceny zróżnicowania zagospodarowania terenów zagrożonych powodzią w badanych gminach, obliczono wskaźnik poziomej intensywności zagospodarowania, wykorzystania powierzchni oraz terenów wolnych od zabudowy. Intensywność pozioma zagospodarowania to miernik odzwierciedlający pokrycie terenu budowlami technicznymi, mierzonymi w płaszczyźnie powierzchni ziemi. Stopień pokrycia terenu świadczy o intensywności przekształceń przestrzeni geograficznej dokonujących się na skutek inwestycyjnej działalności człowieka. Miarą intensywności poziomej zagospodarowania jest udział procentowy terenów zabudowanych w całości badanego obszaru¹³. Przy obliczaniu wskaźnika poziomej intensywności wykorzystania pod uwagę wzięto udział terenów zabudowanych

¹⁰ St. Liszewski, *Użytkowanie ziemi w miastach województwa opolskiego*, Opole 1973, s. 49.

¹¹ Dz. U. 2003, nr 164 poz. 1587.

¹² St. Liszewski, *Użytkowanie ziemi ...op. cit.*, s. 50.

¹³ Idem, *Tereny miejskie a struktura przestrzenna Łodzi*, Łódź 1977, s. 87.

oraz komunikacyjnych w całości obszaru zagrożonego powodziami. Natomiast ze względu na wielkość obszarów poddanych badaniu i szczegółowość prowadzonych badań, za teren wolny od zabudowy przyjęto powierzchnię niezabudowaną oraz wodę powierzchniową na danym obszarze.

Ma to istotne znaczenie, gdyż za przyczynę olbrzymich strat powstałych w wyniku powodzi w dużej mierze odpowiada stan zabudowy i zagospodarowania dolin rzecznych¹⁴. Wzrost obszarów zabudowanych na terenach zagrożonych powodziami doprowadza na ogół do zwiększenia rozmiarów i częstotliwości powodzi¹⁵. Na koniec, w celu klasyfikacji gmin ze względu na strukturę zagospodarowania, wykorzystano metodę skupień, która jest narzędziem analizy służącym do grupowania „n” obiektów w „k” niepustych, rozłącznych oraz możliwie „jednorodnych” grup skupień. Obiekty należące do danego skupienia powinny być do siebie „podobne”. Należy ona do metod aglomeracyjnych, których ideą jest wyznaczenie skupień poprzez łączenie powstałych w poprzednich krokach algorytmu, mniejszych skupień (najbardziej do siebie podobnych). W analizie tej wykorzystano odległość euklidesową oraz metodę wiązania skupień Warda. Wyniki przedstawiono w formie dendrogramu, który stanowi graficzną ilustrację przebiegu aglomeracji¹⁶.

Wyniki badań

Doliny rzeczne to odrębne układy przyrodnicze charakteryzujące się specyficznymi formami zarówno budowy geologicznej, rzeźby, stosunków wodnych, klimatu, jak i fauny oraz flory. To właśnie te cechy środowiska warunkują i kształtują formy gospodarki człowieka. Charakter zagospodarowania dolin ma istotny wpływ na ich walory przyrodnicze, a także ochronę przed powodzią. Na obszarach, gdzie nie rozwija się urbanizacja, stopień przekształcenia przyrody powiązany jest bezpośrednio z układem typów wykorzystania ziemi. Najwyższy stopień przekształceń w tym zakresie związany jest z obszarami upraw, niższy z terenami użytków zielonych, natomiast najniższy wykazują obszary leśne. Wszystkie te czynniki prowadzą do postępującej fragmentacji środowiska rzek i dolin. Z punktu widzenia ochrony przed powodzią najistotniejsze znaczenie ma jednak analiza stopnia zainwestowania tych obszarów i wskazanie miejsc szczególnie zagrożonych, co jest kluczowe w ich właściwej ochronie¹⁷.

Tereny zagrożone powodziami w analizowanych gminach zajmują łącznie 19 280,24 ha, z czego największa ich powierzchnia znajduje się w gminie Poddę-

¹⁴ Program Bezpieczeństwa Powodziowego w regionie wodnym Środkowej Wisły, Warszawa 2012, s. 41.

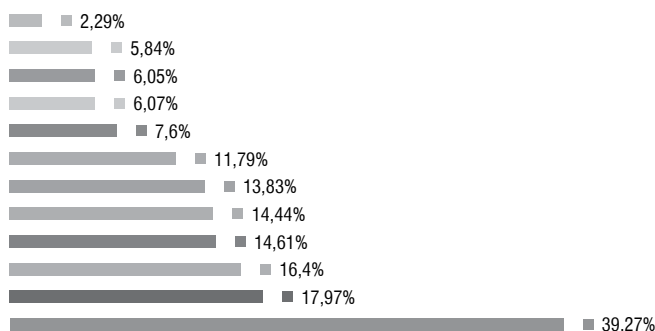
¹⁵ C. P. Konrad, *Effects of Urban Development on Flood*, U. S. Department of the Interior, U. S. Geological Survey, 2003, <http://pubs.usgs.gov/fs/fs07603/>, (dostęp: 20 września 2014).

¹⁶ W. Wołyński, T. Górecki, *Analiza skupień* [http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/pts/WAS_wyklad_6_marca_2013_prezentacja.pdf] (dostęp: 10 października 2014).

¹⁷ A. Słonecka, E. Jaglak, E. Goryszewska, J. Kołakowska, E. Ulanicka, *Zagospodarowanie przestrzenne dolin rzecznych a zagrożenie powodziowe województwa mazowieckiego*, Warszawa 2008, s. 55.

bice – 3 671,87 ha oraz Gidle – 3 625,09 ha, najmniejsza natomiast w Ładzicach – 189,45 ha oraz Uniejowie 729,42 ha. Bardzo istotne znaczenie ma jednak udział powierzchni terenów zagrożonych powodziami w stosunku do całej gminy, gdyż wprowadzenie całkowitego zakazu zabudowy na tych terenach doprowadziłoby do ograniczenia ich rozwoju. W gminie Gidle udział terenów zalewowych w powierzchni gminy wynosi około 40 proc., w pozostałych nie przekracza 20 proc. (Rysunek 1).

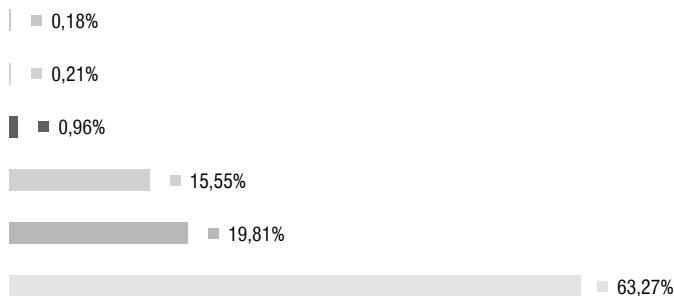
Rysunek 1
Udział terenów zagrożonych powodziami w powierzchni gminy

Źródło: opracowanie własne.

Na obszarach zagrożonych powodziami w gminach podlegających badaniu dominują tereny użytkowane rolniczo (Rysunek 2), zajmują około 63 proc. powierzchni zalewu, tereny wód – 19,8 proc., lasy – 15 proc. W przypadku pozostałych form użytkowania terenu, ich udział nie przekracza jednego procenta. Tereny zabudowane zajmują 0,93 proc., z czego największa powierzchnia zajęta jest pod tereny mieszkaniowe – 0,78 proc. (przede wszystkim zabudowy jednorodzinnej).

Rysunek 2
Struktura zagospodarowania terenów zagrożonych powodziami w badanych gminach województwa łódzkiego

Źródło: opracowanie własne.

Następnie analizie poddano poszczególne formy użytkowania terenu we wszystkich gminach w granicach terenów zalewowych (Tabela 1). Tereny użytkowane rolniczo dominują w gminie Poddębice, gdzie zajmują 87 proc. terenów zagrożonych powodziami. W gminie Pęczniew oraz Warta dominują tereny wód, co jest związane z istnieniem zbiornika Jeziorsko (zajmują odpowiednio 83 proc. i 65 proc. terenów zagrożonych powodziami). Największy udział terenów komunikacyjnych, ogródków działkowych został zinwentaryzowany na obszarze Sieradza. W Uniejowie natomiast terenów usługowych oraz spotu i rekreacji (podobnie jak w Sieradzu), co jest związane z lokalizacją na terenach zalewowych kompleksu termalno-basenowego. W Radomsku oraz Gidlach na obszarach zagrożonych powodziami największy udział zajmują tereny mieszkaniowe i powiązane z nimi tereny komunikacji.

Tabela 1
*Struktura użytkowania ziemi terenów zagrożonych powodziami
w badanych gminach województwa łódzkiego¹⁸*

Gminy	Tereny zabudowy mieszk. (proc.)	Tereny zabudowy usług. (proc.)	Tereny użyt. rolniczo (proc.)	Tereny zabudowy techniczno-prod. (proc.)	Lasy (proc.)	Tereny zieleni urządz. (proc.)	Tereny ogródków działk. (proc.)	Tereny wód (proc.)	Tereny komunik. (proc.)	Tereny inf. techn. (ha)	Tereny sportu i rekreacji (ha)	Nie-użytki [ha]
Gidle	1,61	0,11	83,00	0,08	12,95	–	–	1,87	0,35	0,01	0,01	–
Radomsko	1,82	0,06	64,92	–	29,60	–	–	2,70	0,65	–	0,24	0,02
Ładzice	0,36	–	44,23	0,14	43,12	–	–	11,60	–	0,44	0,12	–
Działoszyn	1,52	0,23	37,28	0,87	44,76	0,28	–	14,49	0,37	0,17	0,01	0,02
Burzenin	0,20	–	56,35	0,04	31,73	–	–	11,04	0,10	–	0,54	–
Zapolice	.	–	64,11	–	31,27	–	–	4,57	–	–	0,04	–
Sieradz (gmina)	0,27	–	86,08	0,01	9,41	0,01	–	4,18	–	–	0,02	0,02
Sieradz (miasto)	1,01	0,47	73,17	0,01	13,61	3,39	1,14	5,52	0,71	0,03	0,90	0,04
Warta	.	–	15,60	–	19,08	0,01	–	65,27	0,03	0,02	–	–
Pęczniew	0,36	0,07	12,68	–	3,28	–	–	83,45	0,11	0,05	–	–
Poddębice	0,89	0,02	87,12	0,03	8,97	0,03	–	2,32	0,06	0,04	0,52	–
Uniejów	0,34	0,61	72,35	0,07	9,70	4,22	–	11,71	0,07	–	0,90	0,03

Źródło: opracowanie własne na podstawie BDOT oraz inwentaryzacji urbanistycznej.

¹⁸ (–) zjawisko nie występuje; (.) zjawisko występowało w wielkości mniejszej od 0,01 ha.

Pozioma intensywność zagospodarowania w granicach wody 100-letniej w badanych gminach nie przekracza 3 proc.: Działoszyn – 2,8 proc., Sieradz (miasto) – 2,4 proc., Radomsko – 2,1 proc., Uniejów – 1,9 proc., Gidle – 1,8 proc., Poddębice – 1,5 proc., Ładzice – 1 proc., Burzenin – 0,8 proc., Pęczniew – 0,5 proc., Sieradz (gmina wiejska) – 0,3 proc., Zapolice – 0,03 proc., Warta – 0,02 proc. Najniższe wartości miernika poziomej intensywności zagospodarowania w granicach wody 100-letniej uzyskały gminy, w których istnieją wały przeciwpowodziowe. W strefie międzywałą zabudowa nie powstaje, istnieją od tego jednak pewne wyjątki, czego przykładem jest Uniejów. Tereny zalewowe w mieście zostały zagospodarowane pod lecznictwo uzdrowiskowe oraz funkcje rekreacyjno-sportowe. Powstały tu Termy Uniejów z restauracjami, pływalnią otwartą kompleksu termalno-basenowego, zespołem boisk do piłki nożnej, siatkówki, piłki plażowej, kortów tenisowych, plażą miejską oraz kąpieliskiem strzeżonym, Instytutem Zdrowia Człowieka, Kasztelem Rycerskim. Część zdrojowa rozwija się w oparciu o walory przyrodnicze.

Wskaźnik wykorzystania powierzchni jest najwyższy w Działoszynie (około 3,2 proc.) oraz Sieradzu (około 3,1 proc.). W pozostałych gminach nie przekraczał 3 proc.: Radomsko – 2,8 proc., Gidle – 2,2 proc., Uniejów – 2 proc., Poddębice – 1,6 proc., Ładzice – 1 proc., Burzenin – 0,9 proc., Pęczniew – 0,6 proc., Sieradz (gmina wiejska) – 0,3 proc., Warta – 0,05 proc., Zapolice – 0,03 proc. Stanowi to potencjalne zagrożenie w przypadku wystąpienia powodzi, wskutek uszczelniania powierzchni następuje ograniczenie możliwości infiltracji wody do gruntu, zwiększa się tym samym objętość odpływu¹⁹.

Największy udział terenów wolnych od zabudowy jest w Zapolicach, Warcie, Sieradzu (gminie wiejskiej), oraz Pęczniewie, gdzie udział terenów wolnych od zabudowy to ponad 99 proc. Wynika to głównie z istnienia na obszarze tych gmin wałów przeciwpowodziowych.

W kolejnym etapie analizy dokonano klasyfikacji gmin, biorąc pod uwagę wszystkie formy użytkowania terenów zagrożonych powodzią. W tym celu wykorzystano metodę skupień, w której zastosowano miarę odległości euklidesowej i metodę aglomeracji Warda. W wyniku przeprowadzonej analizy wyodrębniono 4 grupy gmin o podobnej strukturze zagospodarowania (Rysunek 3).

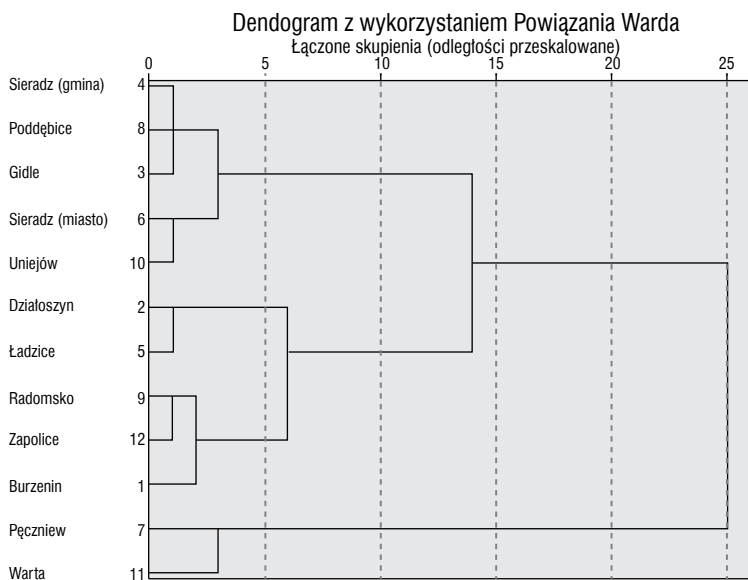
W pierwszej grupie znalazło się 5 gmin – Gidle, Poddębice, Radomsko, Sieradz (gmina wiejska oraz miasto), w granicach których tereny rolne zajmują około 80 proc. terenów zalewowych, lasy – 11 proc., tereny wód – 5 proc. Tereny zabudowane zajmują około 1,2 proc. terenów zagrożonych, z czego największy udział ma zabudowa mieszkaniowa – około 0,8 proc., w szczególności w: Gidlach oraz Sieradzu (mieście).

Do drugiej grupy zaklasyfikowano 2 gminy: Działoszyn i Ładzice. W granicach terenów wody 100-letniej znaczną powierzchnię zajmują w nich zarówno lasy – 44 proc., tereny rolne – 41 proc., jak i tereny wód – 13 proc. Wskaźnik poziomej intensywności zagospodarowania w tej grupie wynosi 2 proc., z czego połowa (0,9 proc.) zabudowy pełni funkcję mieszkaniową.

¹⁹ W. Ripl, *Management of water cycle and energy flow for ecosystem control: The energy-transport-reaction (ETR) model*, Ecological Modelling, vol. 78, 1995, s. 68.

Rysunek 3

*Gminy o podobnej strukturze zagospodarowania terenów zagrożonych powodzią
w województwie łódzkim*

Źródło: opracowanie własne, 2014 r.

Trzecia grupa reprezentowana jest przez trzy gminy: Radomsko, Zapolice, Burzenin. Na terenach szczególnego zagrożenia powodzią dominują tereny rolne – 62 proc., znaczny udział mają także lasy – 30 proc.. Tereny zabudowane, to głównie budynki mieszkalne jednorodzinne, w szczególności znajdujące się w granicach gminy Radomsko – około jednego procenta. Do ostatniej grupy zaklasyfikowano dwie gminy – Pęczniew oraz Wartę. Charakteryzują się one dominacją terenów wód w granicach wody 100-letniej, które stanowią około 74 proc. zalewu, co jest związane z istnieniem zbiornika Jeziorsko. Tereny rolne zajmują 14 proc. badanego obszaru, lasy 11 proc., natomiast tereny zabudowane tylko 0,17 proc.

Wydzielenie dużej liczby grup świadczy o zróżnicowaniu terenów zagrożonych powodzią w gminach województwa łódzkiego, dorzecza Odry pod względem struktury zagospodarowania.

Wnioski

W pracy podjęto problematykę zagospodarowania terenów zagrożonych powodzią w gminach województwa łódzkiego. Z punktu widzenia ochrony przed powodzią najistotniejsze znaczenie miała analiza stopnia zainwestowania tych obszarów oraz wskazanie miejsc szczególnie zagrożonych, co jest kluczowe w ich właściwej ochronie. Na obszarach zagrożonych powodzią w badanych gminach

dominują tereny wolne od zabudowy, w szczególności rolne co jest właściwe z punktu widzenia ochrony przed powodzią. Zabudowa stanowi niewielki udział, jednak wskutek jej lokalizacji wzrasta ryzyko powodziowe. Lokalizowana jest ona w szczególności w miejscach, gdzie terasy zalewowe są szerokie i nie zostały podzielone wałami przeciwpowodziowymi – Gidle, Poddębice, Radomsko. W większości jest to zabudowa mieszkalna jednorodzinna, a także usługowa. Zbiornik Jeziersko stwarza poczucie bezpieczeństwa w gminach położonych poniżej niego. W Uniejowie stopień zagospodarowania dolin rzecznych wskazuje, że istnienie zbiorników retencyjnych sprzyja rozwojowi osadnictwa na obszarach zagrożonych powodzią.

LITERATURA

- Haisig J., Wilanowski S., 2000.** Szczegółowa Mapa Geologiczna Polski, 1:50 000, arkusz 771 – Działoszyn, M-34-26-D, Ministerstwo Środowiska i Państwowy Instytut Geologiczny, Warszawa.
- Klatkova H., Załoba M., 1990.** Szczegółowa Mapa Geologiczna Polski, 1:50 000, arkusz 624 – Warta, Państwowy Instytut Geologiczny, Warszawa.
- Konrad C. P. 2014.** *Effects of Urban Development on Flood*, U.S. Department of the Interior, U.S. Geological Survey, <http://pubs.usgs.gov/fs/fs07603/> (dostęp: 20 września 2014).
- Liszewski St. 1973.** *Użytkowanie ziemi w miastach województwa opolskiego*, Instytut Śląski, Opole.
- Liszewski St. 1977.** *Tereny miejskie a struktura przestrzenna Łodzi*, Uniwersytet Łódzki.
- Liszewski St. 1978.** *Tereny miejskie. Podział i klasyfikacja*, „Acta Universitatis Lodzensis. ZNUŁ. Nauki Matematyczno-Przyrodnicze, Folia Geographica”, ser. II, z. 21.
- Liszewski St. 1997.** *Przestrzeń miejska i jej organizacja*, w: B. Domański, A. Jackowski (red.), *Geografia. Człowiek. Gospodarka*, IG UJ, Kraków.
- Majda T., Wałdykowski P., Adamczyk J., Grygoruk M., 2012.** *Typologia terenów narażonych na niebezpieczeństwo powodzi*, w: *Program Bezpieczeństwa Powodziowego w Dorzeczu Wisły Środkowej*, Warszawa.
- Plan operacyjny ochrony przed powodzią dla województwa łódzkiego*, 2013. Oddział Zarządzania Kryzysowego Wydział Bezpieczeństwa i Zarządzania Kryzysowego, Łódzki Urząd Wojewódzki, Łódź.
- Program Bezpieczeństwa Powodziowego w regionie wodnym Środkowej Wisły*, 2012. Warszawa.
- Ripl W. 1995.** *Management of water cycle and energy flow for ecosystem control: The energy-transport-reaction (ETR) model*, Ecological Modelling, vol. 78.
- Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 26 sierpnia 2003 r. w sprawie wymaganego zakresu projektu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego (Dz. U. 2003, nr 164 poz. 1587).

- Słonecka A., Jaglak E., Goryszewska E., Kołakowska J., Ulanicka E. 2008.** *Zagospodarowanie przestrzenne dolin rzecznych a zagrożenie powodziowe województwa mazowieckiego*, Mazowieckie Biuro Planowania Regionalnego, Warszawa.
- Wojewódzki Program małej retencji dla województwa łódzkiego*, 2005. WZMiUW.
- Wołyński W., Górecki T. 2014.** Analiza skupień, dostępność [http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/pts/WAS_wyklad_6_marca_2013_prezentacja.pdf] (dostęp: 10 października 2014).
- Wytyczne techniczne Baza Danych Topograficznych (TBD)*, 2008. Główny Geodeta Kraju.
- Załącznik nr 21 do *Programu Bezpieczeństwa Powodziowego w regionie wodnym Środkowej Wisły, Charakterystyka terenów zagrożonych skutkami zalewania*. 2012. Warszawa.
- Ziomek J., Baliński W. 2007.** Szczegółowa Mapa Geologiczna Polski, 1:50 000, arkusz 661 – Sieradz, M-34-14-A, Ministerstwo Środowiska i Państwowy Instytut Geologiczny, Warszawa.

STRESZCZENIE

W niniejszym artykule dokonano oceny zagospodarowania terenów w granicach wody 100-letniej na przykładzie 11 gmin województwa łódzkiego, położonych w dorzeczu Odry. Do badań wykorzystano wskaźnik poziomej intensywności zagospodarowania, wykorzystania powierzchni oraz terenów wolnych od zabudowy. Na koniec zastosowano analizę skupień i na jej podstawie wyodrębniono 4 grupy gmin o podobnej strukturze zagospodarowania terenów zagrożonych powodziami. Istnienie szerokich teras zalewowych oraz brak wałów przeciwpowodziowych doprowadza do intensyfikacji zagospodarowania w granicach terenu wody 100-letniej.

Słowa kluczowe: zagospodarowanie terenu, GIS, tereny zagrożone powodziami, województwo łódzkie.

SUMMARY

In this article was made the assessment of the land use within the 100-year flood in the communes of Łódź region, located in Oder basin. On the areas exposed to floods were calculated indicators: the intensity of land use, used space and open spaces. At the end was used the cluster analysis to separated 4 groups of municipalities with similar structures of land use. The existence of wide floodplains and a lack of flood embankments leads to intensification of land use on the areas exposed to floods.

Keywords: land use, GIS, areas exposed to floods, Łódź region.

EFEKTYWNOŚĆ GOSPODARSTW ROLNYCH PROWADZĄCYCH RACHUNKOWOŚĆ ROLNĄ FADN W REGIONIE POMORZA I MAZUR

EFFICIENCY OF FARMS RUNNING RURAL ACCOUNTANCY FADN IN THE REGION OF POMORZE AND MAZURY

Wstęp

Efektywność jest jedną z podstawowych kategorii wykorzystywanych do opisu stanu, funkcjonowania oraz szans rozwojowych różnego rodzaju organizacji, a w szczególności gospodarstw rolnych. W warunkach zmienności otoczenia efektywność staje się ważnym wyznacznikiem sukcesu gospodarstw rolnych.

Według Jacka Kulawika efektywność odzwierciedla aspekty ilościowe i jakościowe określonego systemu w sposób sformalizowany, albo tylko opisowy¹. Efektywność zależy od określonych kryteriów. Czasami obiekt będzie postrzegany jako efektywny, innym razem będzie oceniany zupełnie inaczej².

Efektywność jest kategorią ekonomiczną, którą wykorzystuje się w szczególności jako kryterium oceny działalności zarówno na poziomie całego przedsiębiorstwa, jak i w poszczególnych jego obszarach. Jest właściwością przesądzającą o istocie przedsiębiorstwa jako podmiotu gospodarującego. Tym samym warunkuje jego funkcjonowanie oraz determinuje jego rozwój³.

Według Paula Samuelsona i Williama Nordhaus, efektywność jest utożsamiana z brakiem marnotrawstwa⁴. Jak nadmieniała Anna Rutkowska – podejmując się przeglądu tego pojęcia w literaturze, dostrzegamy że jest ono rozpatrywane:

- w ujęciu tradycyjnym, jako matematyczny stosunek nakładów do uzyskiwanych efektów;
- w ujęciu zasobowym, jako możliwie najbardziej efektywna alokacja dostępnych zasobów;

* dr inż., Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

** mgr inż., Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

¹ J. Kulawik, *Wybrane aspekty efektywności rolnictwa*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, IE-RIGŻ, Warszawa 2007.

² S. Jarka, *Poziom efektywności finansowej w przedsiębiorstwach wielkoobszarowych*, „Acta Scientiarum Polonorum, Oeconomia” 8 (4), Warszawa 2009, s. 52.

³ G. Osbert-Pociecha, *Relacja między efektywnością i elastycznością organizacji*, w: *Efektywność – rozważania nad istotą i pomiarem*, T. Dudycz, Ł. Tomaszewicz (red.), Wrocław 2007, s. 337–345.

⁴ P. A. Samuelson, W. D. Nordhaus, *Ekonomia*, Warszawa 2005, s. 185

– w ujęciu strategiczno-organizacyjnym, jako ogólna ocena działania organizacji uwzględniająca wszystkie elementy wpływające na skuteczność prowadzenia przez nią działalności⁵.

Wojciech Józwiak efektywność gospodarowania w rolnictwie definiuje jako jeden ze sposobów oceny funkcjonowania gospodarstw, czyli relację efektów do użytych środków⁶. Przyjmując takie podejście, można mierzyć efektywność stosując cząstkowe wskaźniki produktywności wykorzystania zasobów. W rolnictwie miernikiem efektywności jest nie tylko stosunek zysku do kosztów. Oblicza się ją również jako wartość produkcji rolniczej i poszczególnych jej składników uzyskiwanych z 1 ha użytków rolnych. Niektóre wskaźniki ekonomiczne podawane są również w przeliczeniu na 1 członka rodziny rolnika zatrudnionego w gospodarstwie rolnym⁷.

Przez efektywność (sprawność) działalności gospodarczej w rolnictwie rozumie się stosunek efektu do nakładu lub kosztu, lub odwrotnie – nakładu (kosztu) do efektu. Pierwszy przypadek oznacza efektywność nakładów, drugi natomiast – nakładochłonność (kapitałochłonność) efektu⁸.

Jak podaje Franciszek Kapusta, w zależności od zastosowanych mierników otrzymuje się efektywność techniczną, ekonomiczną i ekonomiczno-techniczną.

– efektywność techniczna: miernikami są na przykład litry i kg produkcji odniesione do 1 ha u.r. lub 1 ha przeliczeniowego w produkcji roślinnej, a w produkcji zwierzęcej na 1 szt. Przykładem takiej efektywności jest plon rośliny (dt/ha) lub mleczność krów (l/szt.).

– efektywność ekonomiczna i ekonomiczno-techniczna: występuje tu cały zespół kategorii produktywności i dochodowości, mierników i wskaźników, a stosowane rodzaje produkcji oznaczają: produkcję globalną rolnictwa, końcową produkcję rolniczą, towarową produkcję rolniczą, produkcję rolniczą końcową netto i towarową netto oraz wartość dodaną brutto produkcji rolniczej⁹.

Cel i metoda badań

Głównym celem badań była ocena wskaźników efektywności gospodarstw rolnych. Obiekty badawcze uczestniczyły w systemie PL FADN. Badane gospodarstwa prowadziły Książki Rachunkowości Rolnej nadzorowane przez Ośrodek Doradztwa Rolniczego w regionie FADN Pomorza i Mazur (województwa:

⁵ A. Rutkowska, *Teoretyczne aspekty efektywności – pojęcie i metody pomiaru*, Olsztyn 2013, s. 450–451, http://zif.wzr.pl/pim/2013_1_4_29.pdf.

⁶ W. Józwiak, *Efektywność gospodarowania w rolnictwie*, *Encyklopedia agrobiznesu*, Warszawa 1998, s. 146.

⁷ P. Bórawski, A. Pawlewicz, *Efektywność ekonomiczna indywidualnych gospodarstw rolnych w aspekcie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich na przykładzie województwa warmińsko-mazurskiego*, „Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej we Wrocławiu”, Rolnictwo LXXXVII 2006, nr 540, s. 91–92.

⁸ F. Kapusta, *Agrobiznes*, Warszawa 2008, s. 160.

⁹ Ibidem, s. 165–170.

warmińsko-mazurskie, pomorskie, zachodniopomorskie, lubuskie). Uzyskane wyniki badanych gospodarstw z lat 2007–2011 były analizowane według wielkości ekonomicznej (ESU). Wielkość ekonomiczna to suma standardowych nadwyżek bezpośrednich wszystkich działalności występujących w gospodarstwie rolnym.

FADN to europejski system zbierania danych rachunkowych z gospodarstw rolnych, którego formalne kształtowanie rozpoczęło się w 1965 roku. Od 2007 roku FADN działa na terenie 27 państw członkowskich UE¹⁰. Na podstawie Rozporządzenia Rady EWG nr 79/65/EEC z dnia 15 czerwca 1965 roku FADN był tworzony etapowo w miarę poszerzania Unii Europejskiej. Wyjątkowość FADN polega na tym, że gromadzi on dane zaliczane do grupy wrażliwych, które opisują sytuację ekonomiczną i finansową gospodarstw rolnych. Z powodu istniejących różnic w strukturze agrarnej, progi wielkości ekonomicznej, wyznaczające minimalną wielkość gospodarstw rolnych włączanych do pola obserwacji FADN, są różne w poszczególnych państwach członkowskich. Należy podkreślić, że FADN jest jedyną bazą danych, w której dane zbierane są według jednolitych zasad, a gospodarstwa tworzą statystycznie reprezentatywną próbę towarowych gospodarstw rolnych funkcjonujących na obszarze Unii Europejskiej¹¹.

W pracy za ważne uznano poznanie efektywności gospodarstw rolnych w zależności od podziału według ESU (wielkość ekonomiczna). Do wyliczenia ESU wykorzystywane są „Regionalne współczynniki standardowych nadwyżek bezpośrednich SGM 2000” dla produktów roślinnych i zwierzęcych opracowanych przez IERiGŻ w Warszawie. Pod pojęciem wielkości ekonomicznej rozumie się sumę standardowych nadwyżek bezpośrednich wszystkich działalności występujących w gospodarstwie rolnym. 1 ESU odpowiada 1200 euro wartości Standardowej Nadwyżki Bezpośredniej tworzonej w gospodarstwie rolnym.

Próba badawcza obejmowała 1822 gospodarstwa. Badaną zbiorowość podzielono na następujące grupy według wielkości ekonomicznej: bardzo małe ($2 < \epsilon < 8$ – 110 gospodarstw), małe ($8 < \epsilon < 25$ – 620 gospodarstw), średnio-małe ($25 < \epsilon < 50$ – 550 gospodarstw), średnio-duże ($50 < \epsilon < 100$ – 323 gospodarstwa), duże ($100 < \epsilon < 500$ – 186 gospodarstwa) oraz bardzo-duże ($\epsilon > 500$ – 33 gospodarstwa).

Wyniki badań i ich omówienie

Specyfika rolnictwa wynika z faktu, że dla większości działalności w ciągu roku kalendarzowego następuje zamknięcie jednego cyklu produkcyjnego. Jednocześnie lata gospodarcze nie pokrywają się z finansowymi, a zdarzenia mające wpływ na kolejny okres sprawozdawczy nie znajdują dokładnego odzwierciedlenia w bilansie. Klasycznym przykładem jest produkcja roślinna polowa, dla której w danym roku finansowym następuje zamknięcie jednego roku gospodarczego

¹⁰ (Regulation No 79/65/EEC of the Council of 15 June 1965.

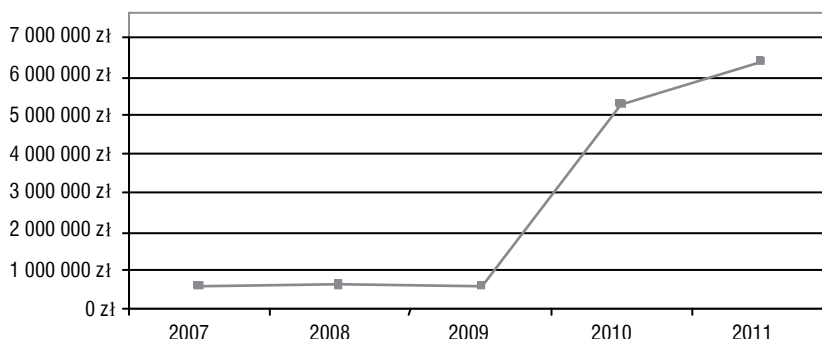
¹¹ L. Goraj, S. Mańko, D. Osuch, M. Bocian, R. Płonka, *Wyniki Standardowe 2011 uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN*, cz. II, *Analiza wyników standardowych*, 2012, s. 35–55.

(uprawa wiosenna, nawożenie, ochrona chemiczna itp.), a jednocześnie rozpoczęcie kolejnego dokonywane pod zbiór roku następnego: uprawy poźniwne, zakup i wysiew nawozów. Ocenę płynności według klasycznych miar zniekształcają ponadto decyzje zarządcze o charakterze produkcyjnym i finansowym: udział roślin ozimych w strukturze zasiewów, okres przechowywania i termin zbytu produktów własnych, termin zakupu i zastosowania nawozów mineralnych, środków ochrony roślin, termin zaciągnięcia i rodzaj zobowiązań krótkoterminowych, rotacja zobowiązań bieżących, kredytowanie odbiorców, wycena produktów gotowych; uzależniona jest również od dokonywania wyceny i przyjętego sposobu ustalenia wartości półproduktów oraz produkcji w toku, a także wielu innych¹².

Według danych FADN w regionie Pomorze i Mazury (785) w strukturze kosztów bezpośrednich najważniejszą pozycję stanowiły koszty pasz dla trzody chlewnej i drobiu 42,4 proc. w gospodarstwach bardzo dużych¹³.

Rysunek 1

Koszty ogółem badanych gospodarstw prowadzących rachunkowość rolną FADN w latach 2007–2011

Źródło: badania FADN.

Koszty ogółem obejmują: koszty bezpośrednie, koszty ogólnogospodarcze, amortyzację i koszt czynników zewnętrznych. W ich skład wchodzi koszt działalności operacyjnej gospodarstwa rolnego poniesione na produkcję uzyskaną w roku obrachunkowym. W kosztach ogółem uwzględnione są nakłady produktów potencjalnie towarowych wytworzonych w gospodarstwie rolnym i zużytych w ramach działalności operacyjnej – do celów produkcyjnych (nasiona i sadzonki oraz pasze dla zwierząt żywionych systemem wypasowym i ziarnożernych). Podatki gospodarstwa rolnego i inne opłaty nie są włączone do kosztów

¹² A. Kagan, *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej. Efektywność funkcjonowania wielkoobszarowych gospodarstw rolnych powstałych z majątku Skarbu Państwa po integracji z Unią Europejską*, nr 116, Warszawa 2008, s. 32–33.

¹³ Ibidem, s. 35–55.

ogółem, lecz uwzględniane są przy obliczaniu sald dopłat i podatków dotyczących działalności operacyjnej i inwestycyjnej. Podatki od dochodów spoza gospodarstwa rolnego nie są uwzględniane w rachunkach)¹⁴. Na Rysunku 1 przedstawiono koszty gospodarstw dla regionu Pomorze i Mazury (785). Na przełomie pięciu lat obserwujemy tendencje zwyżkowe kosztów ogółem (Rysunek 1).

Koszty bezpośrednie obejmują koszty bezpośrednie produkcji roślinnej (nasiona i sadzonki, nawozy, środki ochrony roślin, pozostałe koszty bezpośrednie produkcji roślinnej), a także koszty bezpośrednie produkcji zwierzęcej (pasza dla zwierząt ziarnożernych, inne koszty bezpośrednie produkcji zwierzęcej)¹⁵. Koszty bezpośrednie produkcji roślinnej są to koszty uzyskane w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych. Według danych FADN koszty bezpośrednie produkcji roślinnej na 1 ha w roku 2011 w regionie Pomorze i Mazury (785) rosły w miarę wzrostu siły ekonomicznej gospodarstwa. W gospodarstwach bardzo małych osiągnęły wartość 638 zł/ha, natomiast w bardzo dużych ponad 2,5-krotnie więcej 1650 zł/ha. Wartość kosztów bezpośrednich produkcji zwierzęcej jest przeliczana na jedną jednostkę przeliczeniową LU (1 LU=3 tuczniki)¹⁶. Jak wynika z danych FADN koszty bezpośrednie produkcji zwierzęcej przypadające na 1 LU w roku 2011 w regionie Pomorze i Mazury (785) były różne w zależności od wielkości ekonomicznej gospodarstwa i wyniosły średnio 2318 zł/LU. Najwyższe koszty odnotowano w gospodarstwach dużych i były one na poziomie 2896 zł/LU, natomiast najniższe w gospodarstwach bardzo małych 1845 zł/LU (Tabela 1).

Tabela 1

Koszty bezpośrednie wg klas wielkości ekonomicznej gospodarstw FADN w 2011 roku

Zmienna	j.m.	Razem	Bardzo małe 2 < ε < 8	Małe 8 < ε < 25	Średnio- małe 25 < ε < 50	Średnio- duże 50 < ε < 100	Duże 100 < ε < 500	Bardzo-duże ε > 500
Koszty ogółem	zł	170 488	34 627	73 353	163 015	321 454	1 272 587	6 400 723
Koszty bezpośrednie	zł	88 886	13 423	35 794	87 650	177 677	693 081	3 420 042
Koszty bezpośrednie produkcji roślinnej na 1 ha	zł/ha	1 097	638	680	912	1013	1 559	1 650
Koszty bezpośrednie produkcji zwierzęcej na 1 LU	zł/LU	2 318	1 845	2 014	1 892	2 201	2 896	2 736

Źródło: badania FADN.

¹⁴ L. Goraj, S. Mańko, D. Osuch, M. Bocian, R. Płonka, *Wyniki Standardowe 2011...* op. cit., s. 35–55.

¹⁵ Ibidem, s. 24.

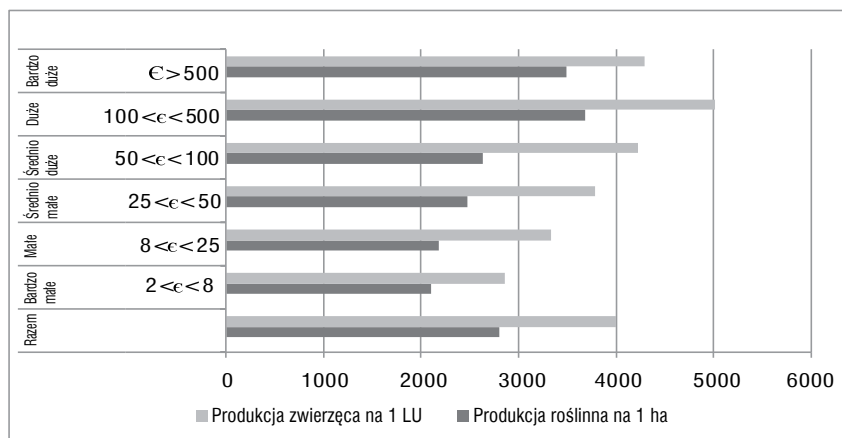
¹⁶ LU-Średnioroczny stan: koniowatych, bydła, owiec, kóz, trzody chlewnej i drobiu utrzymywanych w gospodarstwie rolnym, wyrażony w jednostkach przeliczeniowych zwierząt (tuczniki =0,3).

Jak podaje Małgorzata Juchniewicz, podstawą rozważań na temat efektywności jest racjonalne działanie przejawiające się maksymalizacją efektów oraz minimalizacją poniesionych nakładów¹⁷. Jednak poziom i sposób podziału dochodu jest regulowany na bieżąco, w zależności od stanu parametrów zewnętrznych, jak ceny czy pogody¹⁸.

Produktywność ziemi to wielkość lub wartość produkcji globalnej rolnictwa przypadająca na 1 ha użytków rolnych. Wg danych FADN wartość produkcji roślinnej w roku 2011 w regionie Pomorze i Mazury (785) była najwyższą w gospodarstwach dużych 3687 zł/ha¹⁹. Najniższą wartość uzyskały gospodarstwa bardzo małe 2107 zł/ha i małe 2181 zł/ha. Natomiast jak podaje FADN wartość produkcji zwierzęcej w roku 2011 w regionie Pomorze i Mazury (785) osiągnęła największą wartość także w gospodarstwach dużych i była na poziomie 5012 zł/LU, najmniejszą wartość uzyskały gospodarstwa bardzo małe 2854 zł/LU.

Rysunek 2

Wartość produkcji roślinnej i zwierzęcej w badanych gospodarstwach w 2011 roku

Źródło: badania FADN.

Wartość dodana netto jest nadwyżką stanowiącą opłatę za zaangażowanie czynników wytwórczych bez względu na to, kto jest ich właścicielem. Natomiast dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego stanowi opłatę za zaangażowanie do działalności gospodarstwa rolnego czynników wytwórczych stanowiących własność rodziny rolniczej²⁰. W 2011 roku przeciętne roczne wynagrodzenie

¹⁷ M. Juchniewicz, *Podstawowe kategorie ekonomiczne stosowane w produkcji rolniczej*, Ekonomika i organizacja produkcji rolniczej, pod red. R. Kisiela, Olsztyn 1998, s. 15–44.

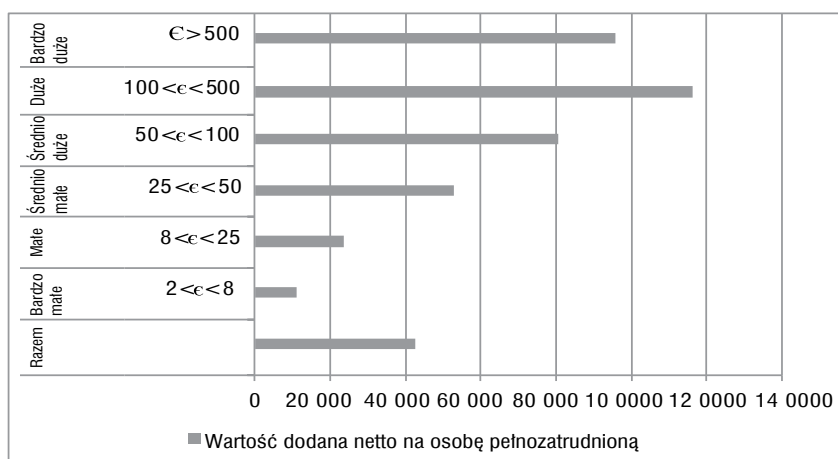
¹⁸ P. Bórawski, A. Pawlewicz, *Efektywność ekonomiczna indywidualnych ...op. cit.*, s. 91–92.

¹⁹ R. Kulikowski, *Produktywność i towarowość rolnictwa w Polsce*, Barometr Regionalny 2012, nr 4(30), s. 18.

²⁰ L. Goraj, S. Mańko, D. Osuch, M. Bocian, R. Płonka, 2012. *Wyniki ...op. cit.* s. 35–55.

netto w gospodarce narodowej wynosiło 27 227 zł/os.²¹ W skali analizowanego regionu Pomorze i Mazury (785) wartość dodana netto wypracowana w gospodarstwie rolnym przez osobę pełnozatrudnioną była wyższa od przeciętnego wynagrodzenia netto w gospodarce narodowej głównie w gospodarstwach o największej sile ekonomicznej. Trudno jest jednoznacznie wskazać przyczyny tak dużego tempa wzrostu dochodu na jedną osobę pełnozatrudnioną w gospodarstwach bardzo dużych i dużych. Można ryzykować stwierdzeniem, że było to wynikiem lepszych kompetencji i kwalifikacji kadry zarządzającej tymi podmiotami²².

Rysunek 3.
Wartości dodana netto na osobę pełnozatrudnioną w badanych gospodarstwach w 2011 roku

Źródło: badania FADN.

Jak podaje Adam Kagan, produkcja rolnicza jest działalnością, która ma charakter biologiczny, gdyż odbywa się na żywych komórkach organizmów roślinnych i zwierzęcych²³. Poznanie zależności oraz nabycie umiejętności (doświadczenia) oddziaływania i sterowania tymi procesami jest jednym z podstawowych warunków efektywności produkcyjnej, ale niewystarczającym do osiągnięcia sukcesu finansowego i ekonomicznego. Właściciele i zarządcy gospodarstw funkcjonując w warunkach otoczenia makroekonomicznego muszą posiadać umiejętności pozwalające na wybór odpowiedniej strategii działania i zarządzania jednostką

²¹ Szacunek na podstawie danych GUS.

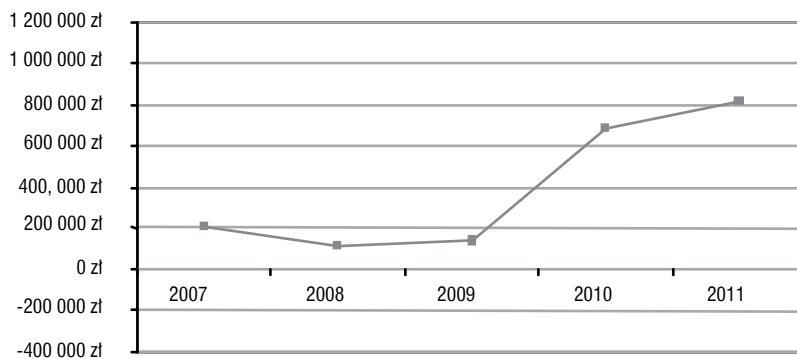
²² P. Bórawski, *Wielkość ekonomiczna jako czynnik różnicujący wyniki produkcyjne i ekonomiczne gospodarstw rolnych w regionie Pomorza i Mazur*, „Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie”, *Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej* 2008, nr 67, s. 52.

²³ A. Kagan, *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania ...op. cit.*, s. 32–33.

na tyle sprawnie, aby realizować postawione zadania i rozwijać prowadzone gospodarstwa.

Dochód rolniczy, będący źródłem dopływu środków pieniężnych do gospodarstwa jest podstawowym miernikiem oceny efektywności ekonomicznej gospodarstwa²⁴. Dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego pozwala na opłatę pracy członków rodziny rolnika oraz zaangażowanego kapitału własnego, czyli ziemi i pozostałych składników majątkowych gospodarstwa. Rysunek 4 przedstawia dochód gospodarstw w regionie 785 Pomorze i Mazury. Na przełomie pięciu lat dochód gospodarstw ma tendencje wzrostowe.

Rysunek 4
*Dochody badanych gospodarstw prowadzących rachunkowość rolną FADN
w latach 2007–2011*

Źródło: badania FADN.

W Tabeli 2 przedstawiono dochód na gospodarstwo rolne w zależności od klas wielkości ekonomicznej w 2011 roku. Z zebranych danych wynika, że dochód na gospodarstwo rolne systematycznie ulegał zwiększeniu w miarę powiększania się klas wielkości ekonomicznej. W analizie tej wyraźnie dominowały gospodarstwa bardzo duże, tzn. powyżej 500 ESU.

Na uwagę zasługuje fakt wzrostu kosztów czynników zewnętrznych w miarę powiększania się wielkości ekonomicznej. Oznacza to, że gospodarstwa muszą zatrudniać pracowników z zewnątrz ponieważ sami właściciele nie są w stanie wykonać samodzielnie wszystkich prac.

²⁴ Ibidem, s. 91–92.

Tabela 2
*Dochód na gospodarstwo rolne wg klas wielkości ekonomicznej gospodarstw
 FADN w 2011 roku*

Zmienna	Razem	Bardzo małe 2<ε<8	Małe 8<ε<25	Średnio małe 25<ε<50	Średnio duże 50<ε<100	Duże 100<ε<500	Bardzo duże ε>500
Produkcja Ogółem	188 822	33 648	82 373	203 835	395 057	1 434 139	6 234 771
Zużycie pośrednie	128 869	25 105	54 830	124 653	247 243	965 435	4 843 232
Saldo dopłat i podatków dotyczących działalności operacyjnej	46 365	15 463	27 795	53 092	98 369	271 821	998 061
Wartość dodana brutto	106 318	24 007	55 339	132 273	246 183	740 524	2 389 600
Amortyzacja	24 492	8644	15 753	29 980	53 440	126 270	459 307
Wartość dodana netto	81 826	15 362	39 585	102 294	192 743	614 254	1 930 292
Koszty czynn timerów zewnętrznych	17 128	877	2 770	8 383	20 771	180 881	1 098 183
Saldo dopłat i podatków dot. dział. inwestycyjnej	- 110	- 81	9	- 23	- 291	574	- 13 849
Dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego	64 589	14 405	36 825	93 888	171 681	433 947	818 260

Źródło: badania FADN.

Podsumowanie i wnioski

Na podstawie przeprowadzonych analiz można wyciągnąć następujące wnioski: Koszty bezpośrednie w latach 2007–2011 w badanych gospodarstwach związane były z zakupem paliw, koncentratów i pasz gotowych. Miały one tendencję rosnącą co bezpośrednio związane było z zwiększoną ilością sprzedanych produktów roślinnych i zwierzęcych. Również koszty ogółem na przełomie pięciu lat miały tendencję wzrostowe.

Wartość produkcji zwierzęcej w badanych gospodarstwach w 2011 roku była zróżnicowana w zależności od wielkości ekonomicznej. Wysoka wartość produkcji zwierzęcej związana była z kosztami bezpośrednimi produkcji zwierzęcej na 1 LU. Koszty bezpośrednie wiązały się z koniecznością zakupu koncentratów i pasz gotowych.

Obserwujemy tendencję zwyżkową wartości produkcji roślinnej w zależności od wielkości ekonomicznej gospodarstw. W badanych gospodarstwach bezpośrednio związane jest to z kosztami bezpośrednimi produkcji roślinnej na 1 ha, która uzależniona był od ilości zakupionego paliwa.

W badanych gospodarstwach wartość dodana netto w 2011 roku wypracowana w gospodarstwie rolnym przez osobę pełnozatrudnioną osiągnęła wartość wysoką i w głównej mierze zależała od kompetencji i kwalifikacji kadry zarządzającej, co może świadczyć o ciągłym rozwoju badanych gospodarstw.

Dochód na gospodarstwo rolne ulegał zwiększeniu w miarę wzrostu wielkości ekonomicznej. Oznacza to, że silniejsze ekonomicznie gospodarstwa są bardziej konkurencyjne i osiągają wyższe wyniki ekonomiczne.

BIBLIOGRAFIA

- Bórawski P. 2008.** *Wielkość ekonomiczna jako czynnik różnicujący wyniki produkcyjne i ekonomiczne gospodarstw rolnych w regionie Pomorza i Mazur*, „Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie”, *Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, nr 67, s. 52.
- Bórawski P., Pawlewicz A. 2006.** *Efektywność ekonomiczna indywidualnych gospodarstw rolnych w aspekcie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich na przykładzie województwa warmińsko-mazurskiego*, „Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej we Wrocławiu”, *Rolnictwo LXXXVII*, nr 540, s. 91–92.
- Goraj L., Mańko S., Osuch D., Bocian M., Płonka R. 2012.** *Wyniki Standardowe 2011 uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN*, cz. II, *Analiza wyników standardowych*, s. 35–55.
- Jarka S. 2009.** *Poziom efektywności finansowej w przedsiębiorstwach wielkoobszarowych*, „Acta Scientiarum Oeconomia”, 8 (4), s. 52.
- Józwiak W. 1998.** *Efektywność gospodarowania w rolnictwie*, *Encyklopedia agrobiznesu*, Fundacja Innowacyjna, Warszawa 1998, s. 146.
- Juchniewicz M. 1998.** *Podstawowe kategorie ekonomiczne stosowane w produkcji rolniczej*. *Ekonomika i organizacja produkcji rolniczej*, pod red. Kisiela R., Wydawnictwo ART, Olsztyn, s. 15–44.
- Kagan A. 2008.** *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej*, *Efektywność funkcjonowania wielkoobszarowych gospodarstw rolnych powstałych z majątku Skarbu Państwa po integracji z Unią Europejską*, nr 116, Warszawa, s. 32–33.
- Kapusta F. 2008.** *Agrobiznes*, Centrum Doradztwa i Informacji Difin, Warszawa, s. 160.
- Kulawik J. 2007.** *Wybrane aspekty efektywności rolnictwa*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, IERIGŻ, Warszawa.
- Kulikowski R. 2012.** *Produktywność i towarowość rolnictwa w Polsce*, „Barometr Regionalny”, nr 4 (30), s. 18.

Osbert-Pociecha G. 2007. *Relacja między efektywnością i elastycznością organizacji, w: Efektywność – rozważania nad istotą i pomiarem*, Dudycz T., Tomaszewicz Ł. (red.), Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu, Wrocław, s. 337–345.

Regulation No 79/65/EEC of the Council of 15 June 1965.

Rutkowska A. 2013. *Teoretyczne aspekty efektywności – pojęcie i metody pomiaru. Katedra Analizy Rynku i Marketingu*, Wydział Nauk Ekonomicznych, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, s. 450–451, http://zif.wzr.pl/pim/2013_1_4_29.pdf.

Samuelson P. A., Nordhaus W. D. 2005. *Ekonomia*, PWN, Warszawa, s. 185.

Sulewski P., Wąs A. 2008. *Gospodarstwa wielkoobszarowe w różnych scenariuszach uwarunkowań ekonomicznych w perspektywie roku 2013 Studium przypadku*, „Roczniki Nauk Rolniczych”, Seria G, t. 95.

STRESZCZENIE

Efektywność jako miara syntetyzuje i uwzględnia sprawność i gospodarowanie. Jest to także realna zdolność do podnoszenia pozycji rynkowej i osiąganych wyników finansowych. Miarą osiągnięć podmiotów gospodarczych na poziomie operacyjnym i strategicznym jest efektywność ekonomiczna i to ona jest uważana za granicę osiągania najlepszych wyników. Celem badań była ocena efektywności gospodarstw prowadzących rachunkowość rolną FADN w regionie Pomorza i Mazur. W pracy analizie poddano koszty, dochody oraz wartość produkcji roślinnej i zwierzęcej. Analiza dowiodła poprawy efektywności gospodarstw w latach 2007–2011.

Słowa kluczowe: efektywność, gospodarstwa rolne, produkcja.

SUMMARY

Efficiency as a measure synthesizes and takes into account the efficiency and management. It's also a real ability to raise its market position and financial performance. The measure of performance of operators at the level of operational and strategic economic efficiency is considered to achieve the best results. The aim of the study was to evaluate the effectiveness of farms running farm accountancy FADN in the region of Pomorze and Mazury. In the paper the costs, incomes and value of plant and animal production were analyzed. The analysis proved the improvement of efficiency in the years 2007–2011.

Keywords: efficiency, farms, production.

STRATEGIA JAKO NARZĘDZIE EFEKTYWNEGO ZARZĄDZANIA STRUKTURĄ KLASTROWĄ¹

STRATEGY AS A TOOL FOR EFFECTIVE MANAGEMENT STRUCTURE CLUSTER

Wprowadzenie

Strategia determinuje działanie przedsiębiorstwa, od jej trafnego wyboru zależy w dużej mierze sukces, jaki odniesie firma na konkurencyjnym rynku. Zaspokajanie rosnących i coraz bardziej zróżnicowanych wymagań konsumentów staje się zasadniczym wyznacznikiem strategii rozwoju i działalności przedsiębiorstw przetwórstwa rolno-spożywczego oraz handlu, jak również producentów surowców rolnych, zwłaszcza w warunkach integracji i globalizacji.

Jedną z form organizacji działalności są innowacyjne powiązania integracyjne, określane mianem inicjatyw lub struktur klastrowych, tworzone również w branży rolno-spożywczej. Kreowanie strategii ma głównie na celu wskazanie najważniejszych kierunków rozwoju klastra w przyszłości oraz planu działań (dla inicjatywy klastrowej), które powinny zapewniać dalszy rozwój struktury klastrowej, jak również funkcjonujących w niej przedsiębiorstw.

Zasadniczym celem niniejszego opracowania jest próba oceny wpływu strategii na procesy rozwoju i zarządzania różnorodnych form powiązań integracyjnych, w tym zachodzących w agrobiznesie. W dalszej jego części dokonano krótkiej charakterystyki istoty strategii rozwojowych przedsiębiorstw oraz prezentacji koncepcji, atrybutów i korzyści klasteringu. Poddano rozważaniom określenie i znaczenie struktury oraz strategii działania inicjatywy klastrowej. Rozważania poparto wynikami badań własnych, jak również innych autorów, wzbogacając tym samym podjętą problematykę.

Zarys strategii prorozwojowych przedsiębiorstw

Dynamiczne zmiany zachodzące w otoczeniu polskich przedsiębiorstw zmuszają je do poszukiwania indywidualnej, unikalnej drogi rozwoju. Zagadnienie rozwoju jest różnie interpretowane w literaturze przedmiotu. Często uznaje się rozwój

* Uniwersytet Rzeszowski, Wydział Ekonomii.

¹ Artykuł przygotowany w ramach realizacji projektu badawczego finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2011/01/D/HS4/03911.

jako równoznaczny ze wzrostem, identyfikując kategorie o znaczeniu ilościowym i jakościowym. Nierzadko rozwój przeciwstawia się przetrwaniu, nie wyznaczając granicy przejścia do nowej sytuacji w przedsiębiorstwie. Twierdzi się również, że rozwój jest warunkiem niezbędnym przetrwania. Konieczność rozwoju przedsiębiorstwa, szczególnie w przypadku funkcjonowania podmiotów w ramach układu zintegrowanego, wynika nie tylko ze zmian otoczenia, ale również z oczekiwań różnych grup interesariuszy, w tym zwłaszcza właścicieli. Wymaga to podejmowania przedsięwzięć dostosowawczych do zmian wewnętrznych i zewnętrznych warunków działania, jak i aktywnego wykorzystywania szans, jakie stwarza rynek².

Zagadnienie konkurencyjności, zwłaszcza w przypadku innowacyjnych form powiązań integracyjnych, dotyczy bardzo wielu problemów, z których na szczególną uwagę zasługują umiejętności przetrwania i stabilnego rozwoju w warunkach liberalizacji rynków, wzrostu konkurencji oraz jej umiędzynarodowienia. Do kluczowych umiejętności, jakimi powinny cechować się przedsiębiorstwa, należą: zdolność właściwej oceny własnej sytuacji, czyli pozycji strategicznej oraz umiejętność formułowania właściwej strategii rozwoju. Wnikliwe rozpoznanie istniejących zależności i powiązań wymaga zastosowania różnych metod analizy otoczenia zewnętrznego firmy (makrootoczenia i otoczenia konkurencyjnego) i analizy wewnętrznej (zasobów i umiejętności) oraz właściwego ich doboru³.

Warto w tym miejscu podkreślić, że analiza strategii przedsiębiorstwa stanowi kluczową czynność zarządzania strategicznego. Decyzje dotyczące wyboru strategii należą do decyzji niełatwych i pociągają za sobą długookresowe skutki dla prawidłowego funkcjonowania przedsiębiorstwa, osiągania wyznaczonych celów, pożądanych pozycji na rynku, generowania dochodów, a w rezultacie dynamicznego i systematycznego rozwoju. Analiza strategii przedsiębiorstwa może być rozpatrywana w dwóch aspektach:⁴

- oceny aktualnie realizowanej strategii (istniejącej) i ewentualnie sformułowania kierunków jej korekt lub – gdy dotychczas jej nie ustalono w czytelny sposób – kształtu strategii rozwojowej,
- wyboru strategicznych kierunków rozwoju przedsiębiorstwa, gdy tworzona jest nowa organizacja lub w organizacji istniejącej występuje potrzeba istotnej zmiany strategii.

W obu przypadkach konieczna jest określona procedura ocen i podejmowania decyzji oraz wykorzystanie wybranych metod analiz strategicznych.

W przedsiębiorstwach działających w otoczeniu rynkowym wyróżnia się zazwyczaj trzy poziomy strategii:⁵

- strategię związane z wyborem polityki rozwojowej, portfela produktów/rynków (zwane strategiami na poziomie przedsiębiorstwa, strategiami ogólnymi),

² G. Łukasik, *Strategie finansowania rozwoju współczesnych przedsiębiorstw*, Prace Naukowe UE w Katowicach, Katowice 2010, s. 9–13.

³ *Strategie rozwoju przedsiębiorstwa. Metody analizy-przykłady*, S. Jurek-Stępień (red.), Warszawa 2007, s. 9.

⁴ Ibidem.

⁵ T. Gołębiowski, *Zarządzanie strategiczne. Planowanie i kontrola*, Warszawa 2001, s. 18; Z. Pierścioneek, *Strategie rozwoju firmy*, Warszawa 1996, s. 78.

- strategię konkurencyjne dotyczące określonych produktów i rynków (np. globalnego, krajowego, branżowego, lokalnego) oraz określające sposób konkurowania w zakresie wydzielonych rodzajów działalności (tzw. biznesów, jednostek strategicznych),
- strategię funkcjonalne, dotyczące decyzji podejmowanych w przekroju głównych funkcji przedsiębiorstwa.

Wyjątkowe znaczenie dla rozwoju przedsiębiorstwa oraz jego pozycji na rynku ma wybór strategii ogólnych i strategii konkurencyjnych. Związane z tym działania mieszczą się w zakresie zarządzania strategicznego.

Przegląd koncepcji, atrybutów i korzyści struktur klastrowych

Z uwagi na fakt, że definicje klastra w różnych przekrojach i odniesieniach były już wielokrotnie prezentowane w dostępnej literaturze przedmiotu, w niniejszym opracowaniu zrezygnowano z ich przytaczania, a skupiono się jedynie na przeglądzie koncepcji klasteringu i korzyściach płynących z funkcjonowania tego typu struktur.

Koncepcja klastrowa stanowi nowy sposób kreowania konkurencyjności przedsiębiorstw, oparty na stymulowaniu interakcji pomiędzy poszczególnymi podmiotami życia gospodarczego, których celem jest generowanie i przyspieszenie procesów innowacyjnych. Doświadczenia światowe potwierdzają, że klastry są skutecznym sposobem poszukiwania efektów synergii wynikających z kooperacji przedsiębiorstw z innymi firmami i jednostkami naukowymi. Powiązania i kontakty między poszczególnymi podmiotami stanowią system, w ramach którego firmy o ograniczonym dostępie do wiedzy zdobywają ją z zewnątrz, co umożliwia im samym generowanie nowych pomysłów i podnoszenie innowacyjności⁶.

Polityka wsparcia klastrowa jest obecnie uznawana za jedno z priorytetowych zadań, służących podniesieniu innowacyjności gospodarki na poziom europejski, co znajduje odzwierciedlenie w działaniach władz publicznych każdego szczebla – od ponadnarodowego, po regionalny i lokalny. Dla rozwoju struktur klastrowych, których funkcjonowanie opiera się na uwarunkowaniach regionalnych i lokalnych, szczególnie ważne jest zaangażowanie władz samorządowych. Praktyka funkcjonowania przedsiębiorstw w gospodarce wolnorynkowej wskazuje ponadto, że istnienie konkurencji na danym terenie nie musi być barierą w rozwoju firmy, nie wyklucza też współpracy z konkurentami. Zatem na działalność przedsiębiorstw funkcjonujących na rynkach lokalnych i regionalnych ma wpływ nie tylko ich poziom konkurencyjności, lecz także otoczenie, w którym się znajdują⁷.

⁶ A. M. Kowalski, *Klastry jako droga do zwiększania innowacyjności gospodarki*, w: E. Mińska-Struzik, T. Rynarzewski (red.), *Szoki technologiczne w gospodarce światowej*, Poznań 2009, s. 124.

⁷ M. Kogut-Jaworska, *Klastry jako instrumenty (czynniki) prokonkurencyjnego rozwoju lokalnego i regionalnego*, w: A. Szewczuk, M. Kogut-Jaworska, M. Ziolo (red.), *Rozwój lokalny i regionalny. Teoria i praktyka*, Warszawa 2011, s. 215.

Głównym obszarem działalności przedsiębiorstwa, na który istotnie wpływa jego członkostwo w klastrze – jak już wspomniano – jest innowacyjność. Klasy kreuja i umożliwiają korzystanie z pro wzrostowych warunków prowadzenia działalności⁸. Innowacyjność w klastrach wspiera większa łatwość dotarcia do potencjalnych źródeł informacji o innowacyjności, łatwiejsza staje się identyfikacja trendów technologicznych, kombinacja kompetencji przyspiesza rozwój przedsiębiorstw i produktów. Większa dynamika rozwoju wynika z łatwiejszego dostępu do kapitału zaangażowanego i kapitału wysokiego ryzyka, zaawansowanych narzędzi zarządzania ryzykiem, większej siły całego klastra, a mniejszego znaczenia grup interesów, mogących być barierą w decyzjach, a także sprawdzonej sieci dostępu do źródeł finansowania i komplementarnych umiejętności. Efektywność działalności wynika ze specjalizacji oraz konkurencji, a także z dostępu do wyspecjalizowanych zasobów⁹.

Przedsiębiorstwa w klastrze mogą korzystać z więzi wewnętrznych i obszarów wspólnych dla uczestników tej struktury. Promocja i marketing produktów oraz usług, prowadzenie, realizacja i finansowanie projektów badawczych i komercyjnych, doradztwo prawno-finansowe mogą być realizowane w ramach łączonych inicjatyw. Optymalizuje to nie tylko poziom kosztów, ale sprawia, że rośnie wiarygodność pojedynczych firm wobec zewnętrznych partnerów biznesowych. Klaster daje firmie lepszy wizerunek rynkowy, gdyż jest pierwszym gwarantem jakości prezentowanej przez firmę. Jest to jeden z aspektów kreowania większej wartości dodanej przez klaster jako sumy wielu przedsiębiorstw¹⁰.

Podsumowując tę część rozważań, należy podkreślić, że model klastra niesie wymierne korzyści jako innowacyjna forma współpracy przedsiębiorstw, tj.:¹¹

- zwiększoną produktywność działalności,
- korzyści skali,
- obniżenie kosztów transakcyjnych, transportu, infrastruktury technicznej,
- specjalizację, dzięki masie krytycznej podmiotów wyspecjalizowanych w określonej dziedzinie,
- specjalizację czynników, tj.: rynek pracy, źródła badań i rozwoju, technologii, mechanizmy finansowania,
- dostęp do informacji na temat zmian rynku i technologii,
- dostęp do wykwalifikowanej siły roboczej,
- możliwość łatwiejszego dostosowywania się i reakcji na zmiany w otoczeniu (wiedza technologiczna, praktyka zarządzania, marketingu),
- proces uczenia się poprzez wspólne poszukiwanie działań i rozwiązań innowacyjnych,
- wykorzystywanie elementów komplementarnych i synergii między firmami.

⁸ M. Kozak, *Klasy – wyzwanie dla rozwoju MŚP w Polsce*, e-mentor nr 1(28)/2009, s. 15.

⁹ T. Andersson et al., *The Cluster Policies Whitebook*, Malmö 2004; cyt. za: A. Rundo, *Klasy jako model współpracy przedsiębiorstw*, w: A. Rundo, M. Ziolkowska (red.), *Nowoczesne modele współpracy przedsiębiorstw*, Warszawa 2013, s. 57–58.

¹⁰ A. Rundo, *Klasy... op. cit.*, s. 58.

¹¹ M. Baran, M. Klos, *Formy sieciowego współdziałania przedsiębiorstw*, w: E. Okoń-Horodńska, A. Zachorowska-Mazurkiewicz (red.), *Innowacje w rozwoju gospodarki i przedsiębiorstw: siły motoryczne i bariery*, Warszawa 2007, s. 316.

Określenie i znaczenie struktury oraz strategii działania inicjatywy klastrowej

Struktura organizacyjna jest jednym z ważniejszych elementów wpływających na ekspansję inicjatywy klastrowej. Wyznacza ona w czytelny sposób zasady współpracy i powiązań uczestników. Zapewnia także przejrzystość działań i odpowiedzialność osób, co stanowi podstawę budowania zaufania między uczestnikami. Odpowiednio zorganizowana struktura wpływa na zdolność odpowiedzi na potrzeby członków, ale przede wszystkim rynku i środowiska, w którym funkcjonuje. Struktura opisuje kompetencje i ścieżki komunikacyjne w klastrze (przydział odpowiedzialności), a także organizację działań (procedury i procesy). Warto podkreślić, że kluczowe decyzje w zakresie struktury organizacyjnej zależą głównie od: formy prawnej inicjatywy, współpracy partnerów i działań pro-biznesowych w klastrze, szybkości integracji nowych członków, wpływu uczestników na działania inicjatywy, reprezentowania wszystkich grup przy podejmowaniu decyzji oraz zaangażowania uczestników w bieżącą działalność. Praktyka pokazuje ponadto, że przedsiębiorstwa w klastrach preferują zachowanie dużego stopnia elastyczności oraz otwartej i transparentnej struktury, która sprzyja integracji i podejmowaniu dodatkowych działań w poszczególnych obszarach zainteresowań uczestników klastra¹².

Istotnym elementem integrującym inicjatywę klastrową jest definiowanie wspólnych celów i ograniczeń rozwojowych oraz pożądanych zadań i ukierunkowanych działań. Przyjęcie sformalizowanej strategii i planu działania na rzecz rozwoju klastra jest także formą zobowiązania poszczególnych partnerów inicjatywy do podjęcia niezbędnych działań. Niekiedy zdarza się, że planowanie działań inicjatywy klastrowej (czy też koordynatora klastra) nie ma formuły opracowania formalnej strategii rozwoju. Warto jednak podkreślić, że pewne planowanie działań inicjatywy klastrowej powinno poprzedzać proces jej formalizacji, by lepiej dopasować się do zdefiniowanych uprzednio potrzeb i działań. Analiza doświadczeń rozwoju inicjatyw klastrowych w Polsce pozwala wskazać na dwa zasadnicze modele formułowania i przyjmowania strategii. Pierwszy model postępowania (w którym opracowanie strategii pojawia się stosunkowo szybko) ma miejsce najczęściej w przypadku inicjatyw odgórnych, rozwijanych przez administrację publiczną lub jednostkę naukową. Aczkolwiek model ten jest bardziej zgodny z metodologią planowania strategicznego, to z drugiej strony założone strategie mogą być trochę oderwane od rzeczywistości – tj. potrzeb przedsiębiorstw i możliwości instytucji otoczenia. W tym przypadku rozwój inicjatywy klastrowej może zakończyć się na etapie sformułowania strategii, gdyż trudno będzie zmobilizować podmioty działające w klastrze do jej wdrożenia¹³.

Drugi model kreowania strategii występuje częściej w przypadku inicjatyw oddolnych, gdzie głównymi liderami procesu są przedsiębiorcy lub niezależny animator. W przypadku tych inicjatyw często występuje silna presja na podjęcie

¹² I. Sokołowska-Kulas, M. Koszarek, *Forma organizacyjna i struktura inicjatywy – czy istnieją optymalne?*, w: M. Koszarek (red.), *Inicjatywy klastrowe: skuteczne działanie i strategiczny rozwój*, 2011, s. 110–111.

¹³ *Tworzenie i zarządzanie inicjatywą klastrową*, A. Borowicz, M. Dzierżanowski, M. Rybacka, S. Szultka (red.), Gdańsk 2009, s. 29.

działań przynoszących szybkie efekty, co sprawia, że etap analiz i planowania strategicznego schodzi na dalszy plan. Analiza doświadczeń ukazuje jednak, że te inicjatywy klastrowe, które przetrwają, wcześniej czy później wracają do etapu przeprowadzenia pogłębionej analizy i sformułowania strategii rozwoju klastra. Niewątpliwą zaletą tego modelu jest możliwość weryfikacji realności planowanych działań na wczesnym etapie, dzięki czemu strategia utworzona na dalszym etapie będzie bardziej realna do wdrożenia. Bardziej zaawansowany będzie również poziom świadomości kreujących ją podmiotów. W tym modelu istnieje też ryzyko, że inicjatywa nie podejmie próby sformułowania bardziej sformalizowanej strategii, co może prowadzić do chaotycznego rozwoju, koncentracji na działaniach krótkookresowych czy rezygnacji z podejmowania działań w niektórych ważnych obszarach (np. rozwój nowych technologii, działania innowacyjne i edukacyjne itp.)¹⁴.

Strategia – jak wykazano wcześniej – tworzy ramy funkcjonowania inicjatywy klastrowej. Stanowi uogólniony plan działalności klastra, skupiający się na wykorzystaniu jego możliwości dla osiągnięcia przyszłych celów. Strategia rozwoju inicjatywy klastrowej w szczególności powinna odpowiadać na dwa zasadnicze pytania: co inicjatywa chce osiągnąć (jakie są jej cele strategiczne) oraz w jaki sposób zamierza tego dokonać (przyjęty plan działania). Cele, jakie stawiają sobie inicjatywy klastrowe mogą być zróżnicowane, jednak są one głównie uwarunkowane następującymi czynnikami: składem podmiotów będących liderami, fazą rozwoju oraz potencjałem klastra i jego siłą oddziaływania¹⁵.

W przypadku, gdy w strukturze klastrowej istnieje przewaga firm MŚP, które często są pod ogromną presją konkurencyjną, przy tworzeniu strategii niekoniecznie należy kierować się długookresowym podejściem. Warto natomiast skupić się na zagadnieniach zarządzania strategicznego i konkretnych krokach oraz niezbędnych środkach, zmierzających do poprawy konkurencyjności uczestników klastra. Założenia te, w naturalny sposób, prowadzą do kwestii zawartości i struktury dokumentu strategii, który powinien obejmować m.in. następujące elementy:¹⁶

- koncepcja klastra i powody podjęcia inicjatywy,
- analiza sytuacji konkurencyjnej sektora,
- analiza trendów wpływających na rozwój sektora (rynk i technologie),
- analiza potencjału klastra na danym obszarze,
- analiza SWOT (poziom makro i mikro),
- wizja i misja klastra,
- cele strategiczne i przewidywane efekty,
- plan i harmonogram działań,
- organizacja, forma prawna i struktura inicjatywy,
- wdrażanie i monitorowanie strategii,
- źródła finansowania,
- komplementarność strategii z innymi programami.

¹⁴ Ibidem, s. 30.

¹⁵ Ibidem, s. 30–31.

¹⁶ M. Koszarek, *Strategia klastra – czy jest niezbędna do rozwoju?*, w: M. Koszarek (red.), *Inicjatywy klastrowe: skuteczne działanie i strategiczny rozwój*, Warszawa 2011, s. 14–15.

Strategia rozwoju inicjatywy klastrowej w świetle badań

Większość rozwiniętych klastrów, biorących udział w badaniach przeprowadzonych w latach: 2010, 2012 i 2014 przez Polską Agencję Rozwoju Przedsiębiorczości (PARP)¹⁷, posiada strategię rozwoju rozumianą jako wyznaczone cele klastra. W Tabeli 1 zaprezentowano m.in. udział analizowanych klastrów posiadających strategię, z podziałem na strategię sformalizowaną (zapisaną na papierze) i niesformalizowaną. Na podstawie przedstawionych danych należy stwierdzić wysoki odsetek klastrów, które stworzyły strategię działania i funkcjonują w oparciu o nią (średnio 89,6 proc.), z czego średnio aż 78,2 proc. posiada strategię sformalizowaną. Warto również zauważyć, analizując dane za lata 2010–2014, niewielką tendencję wzrostową zarówno w przypadku udziału klastrów posiadających strategię, jak również dysponujących jej sformalizowaną postacią.

Tabela 1
Strategia rozwoju klastrów w Polsce w latach 2010–2014

Wyszczególnienie	Klasyry nieposiadające strategii (w proc.)	Klasyry posiadające strategię (w proc.)	w tym strategia:	
			sformalizowana (w proc.)	Niesformalizowana (w proc.)
2010	11,0	89,0	66,7	33,3
2012	11,4	88,6	77,4	22,6
2014	8,6	91,4	90,6	9,4

Źródło: opracowanie własne na podst.: *Benchmarking klastrów w Polsce – 2010. Raport z badania*, Warszawa 2010; *Benchmarking klastrów w Polsce – 2012. Raport z badania*, J. Hołub-Iwan (red.), Warszawa 2012; B. Plawgo, *Benchmarking klastrów w Polsce – 2014. Raport z badania*, Warszawa 2014.

Warto w tym miejscu szczególnie podkreślić, że działania strategiczne inicjatywy klastrowej nie są projektem, lecz procesem. Projekt zazwyczaj dotyczy wyłącznie osób w niego bezpośrednio zaangażowanych, jest ograniczony w czasie, ma wyraźne weryfikowalne założenia i koncentruje się na jednym konkretnym celu. Proces rozwoju strategicznego inicjatywy jest natomiast procesem otwartym na nowych uczestników, ma charakter ciągły i rozwojowy, nie jeden, lecz szereg celów oraz koncentruje się na wspieraniu rozwoju i tworzeniu powiązań między uczestnikami w klastrze¹⁸.

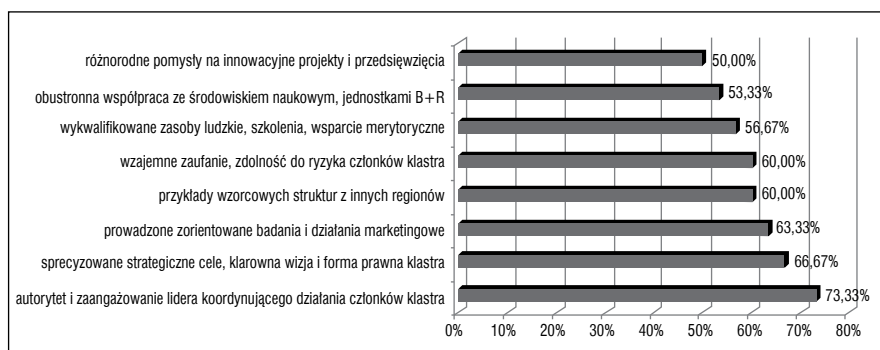
Niejako dopełnieniem powyższych rozważań, dotyczących znaczenia strategii w działalności klastrów, są wyniki badań własnych przeprowadzonych wśród

¹⁷ *Benchmarking klastrów w Polsce – 2010. Raport z badania*, Warszawa 2010; *Benchmarking klastrów w Polsce – 2012. Raport z badania*, J. Hołub-Iwan (red.), Warszawa 2012; B. Plawgo, *Benchmarking klastrów w Polsce – 2014. Raport z badania*, Warszawa 2014.

¹⁸ M. Koszarek, *Strategia...* op. cit., s. 15.

przedsiębiorców¹⁹. Zadaniem respondentów było wskazanie kluczowych czynników warunkujących nawiązanie, a następnie rozwój inicjatywy klastrowej. Strukturę odpowiedzi zaprezentowano na Rysunku 1. Analizując dane przedstawione na nim, należy zauważyć, że kluczowym czynnikiem zainicjowania i ekspansji struktur klastrowych, zdaniem większości ankietowanych przedsiębiorców, jest autorytet i zaangażowanie lidera koordynującego działania uczestników klastra (73,33 proc.). Na drugiej pozycji uplasowały się sprecyzowane, strategiczne cele, przejrzysta wizja i forma prawna działalności klastra (66,67 proc.), co szczególnie podkreśla i uzasadnia podjętą w opracowaniu problematykę. Na kolejnych pozycjach znalazły się takie czynniki, jak: prowadzone zorientowane badania i działania marketingowe; przykłady podobnych sprawdzonych struktur z innych regionów, większa otwartość, wzajemne zaufanie i zdolność do ponoszenia ryzyka w biznesie, wykwalifikowane zasoby ludzkie, szkolenia, wsparcie merytoryczne, szeroko pojęta współpraca ze środowiskiem naukowym i jednostkami B + R oraz różnorodne pomysły na projekty i przedsięwzięcia.

Rysunek 1
Czynniki warunkujące rozwój struktur klastrowych w opinii przedsiębiorców

Źródło: badania własne.

Należy w tym miejscu szczególnie zaznaczyć, że stworzenie strategii dla klastra wraz z niezbędnym przygotowaniem w postaci analizy może być bardzo czasochłonne i kosztowne. Niewielkie klastry, w szczególności, gdy członkowie znają się już dość dobrze i zakreślone zostały potencjalne cele, powinny działać szybko, aby wzmocnić znaczenie organizacji klastrowej i maksymalnie zwiększyć jej pozytywny wpływ na rozwój firm zanim osłabnie motywacja partnerów do działania. Ważne jest, aby uczestnicy od początku mieli poczucie dynamicznego rozwoju klastra, w innym przypadku bowiem szybko stracą zainteresowanie. Praca nad rozwojem inicjatywy i jej strategią powinna być efektywna oraz, jeśli to

¹⁹ Badania pilotażowe przeprowadzono w 2014 r. wśród 30 przedsiębiorców skupionych w Podkarpackim Kłastrze Rolno-Spożywczym (dane nie sumują się do 100 proc., ponieważ respondenci mogli wybrać kilka odpowiedzi).

możliwe, bez przedłużających się przerw w działaniu. W końcowej fazie przygotowania do strategii – jeśli nie wcześniej – niezbędne jest zbadanie czy planowane działania kwalifikują się do regionalnego lub krajowego programu wsparcia dla klastrów. Pozwala to na wczesne dostosowanie szczegółowego planowania do wymogów administracji. Należy zwrócić uwagę, by zdobycie wsparcia nie stało się celem inicjatywy samym w sobie i pamiętać, że programy wsparcia klastrów wymagają spełnienia całego szeregu formalności, niejednokrotnie dopasowania zamiarów do istniejących ram programowych, wymagają też szerszego ujawniania informacji o działalności firm uczestniczących, a także sztywnego trzymania się, zaplanowanych z ogromnym wyprzedzeniem, działań (nawet jeśli nie są już adekwatne do aktualnej sytuacji)²⁰.

Podsumowanie

Poprawnie sformułowana strategia wspomaga inicjatywę klastrową w elastycznym reagowaniu na dynamicznie zmieniającą się sytuację rynkową oraz tempo wdrażania innowacji, wpływając na wzrost konkurencyjności klastra. Fakt opracowania strategii, jak również jej sformalizowanie, czym może pochwalić się większość polskich klastrów, stanowi kluczowy czynnik sukcesu struktury klastrowej. Skuteczne wypracowanie strategii pozwala również ograniczać nieorganizowane działania uczestników organizacji klastrowej, poprzez które mogą zostać naruszone interesy innych zrzeszonych członków lub klastra jako całości. Jednocześnie strategia jest formą zobowiązania się poszczególnych członków inicjatywy do podejmowania określonych działań na rzecz rozwoju klastra. Pełni ona również funkcję mobilizacyjną dla partnerów, a ustalenie w jej ramach reguł współpracy buduje, tak istotną w powiązaniach integracyjnych, atmosferę zaufania i bezpieczeństwa. Ponadto, trafna strategia funkcjonowania inicjatywy klastrowej, następnie dojrzałego klastra, stanowić może doskonałe narzędzie efektywnego zarządzania całym układem zintegrowanym.

WYKAZ PIŚMIENICTWA

- Andersson T. et al. 2004.** *The Cluster Policies Whitebook*, International Organization for Knowledge Economy and Enterprise Development (IKED), Malmö.
- Baran M., Kłos M. 2007.** *Formy sieciowego współdziałania przedsiębiorstw*, w: Okoń-Horodyńska E., Zachorowska-Mazurkiewicz A. (red.), *Innowacje w rozwoju gospodarki i przedsiębiorstw: siły motoryczne i bariery*, Instytut Wiedzy i Innowacji, Warszawa.
- Benchmarking klastrów w Polsce – 2010. Raport z badania*, PARP, Warszawa 2010.

²⁰ M. Koszarek, *Strategia...* op. cit., s. 15.

- Borowicz A., Dzierżanowski M., Rybacka M., Szultka S. (red.) 2009.** *Tworzenie i zarządzanie inicjatywą klastrową*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk.
- Gołębiowski T. 2001.** *Zarządzanie strategiczne. Planowanie i kontrola*, Difin, Warszawa.
- Holub-Iwan J. (red.) 2012.** *Benchmarking klastrów w Polsce – 2012. Raport z badania*, PARP, Warszawa.
- Jurek-Stępień S. (red.) 2007.** *Strategie rozwoju przedsiębiorstwa. Metody analizy-przykłady*, SGGW w Warszawie, Warszawa.
- Kogut-Jaworska M. 2011.** *Klasy jako instrumenty (czynniki) prokonkurencyjnego rozwoju lokalnego i regionalnego*, w: Szewczuk A., Kogut-Jaworska M., Ziolo M. (red.), *Rozwój lokalny i regionalny. Teoria i praktyka*, Wyd. C. H. Beck, Warszawa.
- Koszarek M. 2011.** *Strategia klastra – czy jest niezbędna do rozwoju?*, w: Koszarek M. (red.), *Inicjatywy klastrowe: skuteczne działanie i strategiczny rozwój*, PARP, Warszawa.
- Kowalski A. M. 2009.** *Klasy jako droga do zwiększania innowacyjności gospodarki*, w: Mińska-Struzik E., Rynarzewski T. (red.), *Szoki technologiczne w gospodarce światowej*, Wyd. UE w Poznaniu, Poznań.
- Kozak M. 2009.** *Klasy – wyzwanie dla rozwoju MŚP w Polsce*, e-mentor nr 1(28).
- Łukasik G. 2010.** *Strategie finansowania rozwoju współczesnych przedsiębiorstw*, Prace Naukowe UE w Katowicach, Katowice.
- Pierścionek Z. 1996.** *Strategie rozwoju firmy*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Plawgo B. 2014.** *Benchmarking klastrów w Polsce – 2014. Raport z badania*, PARP, Warszawa.
- Rundo A. 2013.** *Klasy jako model współpracy przedsiębiorstw*, w: Rundo A., Ziolkowska M. (red.), *Nowoczesne modele współpracy przedsiębiorstw*, CeDeWu, Warszawa.
- Sokołowska-Kulas I., Koszarek M. 2011.** *Forma organizacyjna i struktura inicjatywy – czy istnieją optymalne?*, w: Koszarek M. (red.), *Inicjatywy klastrowe: skuteczne działanie i strategiczny rozwój*, PARP, Warszawa.

STRESZCZENIE

Strategia warunkuje działanie przedsiębiorstwa, od jej prawidłowego wyboru zależy w dużej mierze sukces, jaki odniesie firma na konkurencyjnym rynku. Tworzenie strategii ma głównie na celu wskazanie najważniejszych kierunków rozwoju klastra w przyszłości oraz planu działań (dla inicjatywy klastrowej). Podstawowym celem niniejszego opracowania jest ocena znaczenia strategii dla procesów rozwoju i zarządzania różnorodnych form powiązań integracyjnych, w tym zachodzących w agrobiznesie.

Dokonano krótkiej charakterystyki istoty strategii rozwojowych przedsiębiorstw oraz prezentacji koncepcji, atrybutów i korzyści klasteringu. Poddano rozważaniom

określenie i znaczenie struktury oraz strategii działania inicjatywy klastrowej. Rozważania poparto wynikami badań własnych, jak również innych autorów, wzbogacając tym samym podjętą problematykę. Na podstawie analizy wykazano, że poprawnie sformułowana strategia wspomaga inicjatywę klastrową w elastycznym reagowaniu na dynamicznie zmieniającą się sytuację rynkową oraz tempo wdrażania innowacji. Ponadto, stanowić może doskonale narzędzie efektywnego zarządzania całym układem zintegrowanym.

Słowa kluczowe: strategia, struktura, organizacja, zarządzanie, inicjatywa klastrowa.

SUMMARY

The strategy determines the activity of the enterprise on its proper selection depends largely on the success we will refer the company in a competitive market. Developing a strategy is mainly aimed to identify the main directions of development of the cluster in the future and plan of action (for the cluster initiative). The primary objective of this study is to assess the relevance of the strategy for the processes of development and management of various forms of integration links, including occurring in agribusiness.

Made a brief characterization of the essence of enterprise development strategies, and the presentation of concepts, attributes and benefits of clustering. It was considerations definition and significance of the structure and strategy of the cluster initiative. Considerations supported by their own research results, as well as other authors, thus enriching the issues taken. Based on the analysis it demonstrated that properly formulated strategy supports the cluster initiative in a flexible response to rapidly changing market conditions and the pace of innovation. In addition, it can be a great tool for effective management of the entire integrated system.

Keywords: strategy, structure, organization, management, cluster initiative.

O DRUGIEJ WOJNIE W ZATOCE PERSKIEJ W WIADOMOŚCIACH RADIA OLSZTYN S.A. OPERACJA *WOLNOŚĆ DLA IRAKU*

ABOUT THE SECOND GULF WAR IN THE NEWS RADIO OLSZTYN S.A. OPERATION FREEDOM FOR IRAQ

Radio Olsztyn S.A. to największa rozgłośnia na Warmii i Mazurach. Nadaje na trzech częstotliwościach; w Olsztynie i okolicach 103,2 MHz, w Elblągu Malborku, Braniewie i okolicach 103,4 MHz i w Giżycku, Elku i okolicach 99,6 MHz. Działa na podstawie Ustawy o radiofonii i telewizji oraz Kodeksu spółek handlowych. Przedmiotem działania olsztyńskiej rozgłośni są zadania określone szczegółowo w ustawie, a więc przede wszystkim tworzenie i rozpowszechnianie regionalnego programu radiowego. Wyjątkiem są wydarzenia nagłe, tragiczne, w których ktoś ucierpiał lub poniósł śmierć, takie jak rozpoczęcie działań wojсковych w 2003 roku w Zatoce Perskiej. Podstawę do przeprowadzenia badań wiadomości Radia Olsztyn S.A. stanowiły serwisy informacyjne nagrane w okresie: 18.02–2.03.2003 (84 wydań wiadomości), 14.04–31.05.2003 (385 wydań wiadomości), 9.06–15.06.2003 (168 wydań wiadomości), 3.11–18.11.2003 (384 wydań wiadomości), 16.02–7.03.2004 (504 wydania wiadomości), 28.06–11.07.2004 (336 wydań wiadomości), 23.10–09.11.2004 (431 wydań wiadomości), 25.04–8.05.2005 (336 wydań wiadomości), 12.12–31.12.2005 (480 wydań wiadomości). Artykuł prezentuje fragment większego badania prowadzonego nad Radiem Olsztyn S.A.

Wojna w Zatoce Perskiej

W sierpniu 2002 roku lotnictwo amerykańskie i angielskie, w ramach akcji *Południowe ognisko*, rozpoczęło naloty na system obrony przeciwlotniczej Iraku oraz inne cele strategiczne. Konflikt zbrojny między koalicją sił międzynarodowych a armią Iraku rozpoczął się 19 marca 2003 roku, w porannych godzinach, operacją *Iracka wolność*. Udział w ataku wzięły wojska USA, Wielkiej Brytanii, Australii, Danii i Polski, w sumie 297 tysięcy żołnierzy. Według deklaracji ówczesnego Sekretarza Obrony USA Donalda Rumsfelda, najważniejszymi celami ataku były:

- Obronne: znalezienie i eliminacja broni masowego rażenia oraz baz terrorystów, zdobycie cennych informacji na temat powiązań międzynarodowych organizacji terrorystycznych.

*dr, Instytut Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej, Wydział Humanistyczny, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

- Humanitarne: zakończenie sankcji ekonomicznych nałożonych na Irak i dostarczenie do tego kraju pomocy humanitarnej.
- Prawne: zrealizowanie rezolucji ONZ nr 1205 z 1999 roku, zrealizowanie rezolucji ONZ nr 1441 z 2002 roku.
- Polityczne: likwidacja reżimu Saddama Husajna, pomoc w ustanowieniu demokracji w Iraku.
- Ekonomiczne: zabezpieczenie pól naftowych Iraku i innych zasobów naturalnych tego kraju¹.

Serwisy informacyjne na całym świecie podawały informacje z pola walki. Badania, które podczas pierwszych 6 dni trwania wojny przeprowadził zespół Pew Internet & American Life Projekt (2003 r.), wykazały, że w Stanach Zjednoczonych 56 proc. użytkowników sieci czytało i oglądało w Internecie relacje na temat konfliktu. Nigdy wcześniej nie miało to miejsca. Operację *Wolność dla Iraku* siły sprzymierzone, pod dowództwem Stanów Zjednoczonych, rozpoczęły bombardując główne cele w Bagdadzie. W chwili nadania tej informacji wzrósł popyt na strony z wiadomościami. Po wypowiedzi Prezydenta George'a W. Bucha, który ogłosił rozpoczęcie działań wojennych, w ciągu godziny amerykańska strona Yahoo.com zarejestrowała trzykrotny wzrost natężenia ruchu, a następnego dnia wzrósł on o 600 proc. i nadal rósł².

Na podstawie kilkudziesięciu wydań serwisów informacyjnych Radia Olsztyn S.A. z kwietnia 2003 roku, ukazał się obraz wydarzeń operacji *Wolność dla Iraku*, kiedy po około trzech tygodniach walk siły międzynarodowe objęły kontrolę nad większością terytorium Iraku, rozpoczynając okupację kraju trwającą formalnie do 2005 roku.

W wiadomościach Radia Olsztyn S.A. bardzo szczegółowo przekazywano relacje z wydarzeń przejęcia przez wojska sojusznicze największych, strategicznych miast w Iraku.

Po zwycięstwie w Karbali i Hillah, amerykańskie oddziały weszły do irackiej stolicy Bagdadu: „Amerykanie dotarli do centrum miasta, gdzie zajęli dwa pałace Saddama Husajna oraz plac defilad. Mimo wcześniejszych doniesień, że amerykańskie oddziały uważają dzisiejsze działania w Bagdadzie za wywiad rozpoznawczy walki w mieście nie ustają. Ważniejszych obiektów rządowych bronią oddziały gwardii republikańskiej. Amerykanie zainstalowali wzmocnione punkty kontrolne u wylotów najważniejszych ulic miasta. Ciężkie walki trwają jeszcze w rejonie przeprawy mostowej na wpadającej do tygrysu rzece Dijala na przedmieściach Bagdadu. Podczas wymiany ognia zginęło tam dwóch amerykańskich żołnierzy, a kilku zostało rannych. Oba mosty na Dijali zostały zniszczone przez broniących wschodniego brzegu Irakijczyków. Amerykanie usiłują odizolować Bagdad od reszty kraju. Do zamknięcia pętli pozostało jeszcze opanowanie wschodnich części miasta.”³

Zacięte walki trwały również w rejonie przeprawy mostowej na wpadającej do Tygrysu rzece Dijala na wschodnich przedmieściach Bagdadu. Oba mosty na rzece

¹ [http://pl.wikipedia.org/wiki/II wojna w Zatoce Perskiej](http://pl.wikipedia.org/wiki/II_wojna_w_Zatoce_Perskiej) (dostęp: 20 marca 2015).

² S. Allan, *Kultura newsów*, Kraków 2006, s. 192.

³ Wiadomości Radia Olsztyn, 7.04.2003, godz. 14.00.

zostały uszkodzone, Amerykanie przeprawili się jednak przez rzekę w kierunku centrum miasta. Amerykańskie wojsko chciało odizolować Bagdad od reszty kraju⁴.

„Żołnierze amerykańscy i brytyjscy chcą przejąć kontrolę nad Bagdadem”, „Oddziały aliantów są już w centrum stolicy”, „Amerykańskie oddziały wdarły się do irackiej stolicy Bagdadu” – tak rozpoczynały się wiadomości Radia Olsztyn S.A. od 7.04.2003 roku do 9.04.2003 roku. Rozgłoszania w każdym wydaniu serwisów informacyjnych relacjonowała walki i sytuację w Bagdadzie. W jednym wydaniu przedstawiano nawet po dwie lub trzy informacje ze stolicy Iraku.

Doniesienia z Bagdadu przeplatały się z wiadomościami z Basry: „Tymczasem po kilkunastu dniach walk brytyjskie i amerykańskie oddziały zajęły prawie całą Basrę na południu Iraku. Jeden z żołnierzy siódmej brygady pancernej powiedział, że walki o Basrę są w zasadzie zakończone. Jednak według amerykańskich i brytyjskich dowódców w Basrze są jeszcze pojedyncze ogniska oporu. W mieście jest teraz około 4 tysięcy żołnierzy, 200 czołgów i kilkaset wozów bojowych. Brytyjscy żołnierze zajęli miejscowy pałac Saddama Husajna. Zacięte walki stoczono w rejonie uniwersytetu, którego broniły irackie jednostki paramilitarne.”⁵

Tymczasem na Gramo spotkali się minister obrony Federacji Rosyjskiej Siergiej Iwanow i doradczyni prezydenta USA do spraw bezpieczeństwa publicznego Condoleezza Rice. Rozmowy dotyczyły bezpieczeństwa Iraku, a zwłaszcza jego rekonstrukcji po zakończeniu operacji militarnej. Condoleezza Rice podkreśliła, że w odbudowie Iraku podstawową rolę powinny odegrać Stany Zjednoczone. Rosja opowiedziała się za dominującą rolą ONZ⁶.

Ponieważ w radiu występuje zjawisko powtarzalności, w kolejnych wiadomościach przedstawiano co godzinę te same informacje, jednak uzupełniane nowymi faktami. Tak też było, gdy do irackiej niewoli trafiło dwóch polskich korespondentów. Wiadomość przekazywano w każdym wydaniu serwisów. Do niewoli dostali się Jacek Kaczmarek z Polskiego Radia i Marcin Firlej z TVN24. Zatrzymała ich grupa uzbrojonych Irakijczyków na drodze z Nasariji do Nadżafu. Reporterzy jechali z dwójką polskich dziennikarzy z telewizji TVN – Maciejem Worochem i Piotrem Piłatem, ale im udało się uciec i to oni zawiadomili najbliższą jednostkę amerykańską⁷.

W kolejnych godzinach informowano: „....Maciej Woroch w wypowiedzi dla TVN24 zapewnił, że do momentu, w którym ostatni raz widział zatrzymanych dziennikarzy nic złego im się nie stało. Woroch powiedział, że do zatrzymania przez Irakijczyków doszło na drodze do Karbalii miasta oddalonego o kilkadziesiąt kilometrów na południe od Bagdadu. Dziennikarze zmierzali tam po wiadomości, że wojska amerykańskie przejęły kontrolę nad Karbalą. Po drodze natrafili na iracki posterunek, gdzie dwaj polscy dziennikarze zostali zatrzymani. Ministerstwo Spraw Zagranicznych robi wszystko, aby doprowadzić do uwolnienia zatrzymanych w Iraku polskich dziennikarzy zapewnia rzecznik MSZ Bogusław

⁴ Ibidem.

⁵ Ibidem, godz. 16.00.

⁶ Ibidem.

⁷ Ibidem, godz. 17.00.

Majewski. Również Polskie Radio czyni wszelkie możliwe starania u władz polskich i amerykańskich by odnaleźć i uwolnić dziennikarzy.”⁸

Informacja w podobnej formie ukazywała się aż do momentu uwolnienia korespondentów: „Dwaj polscy dziennikarze uprowadzeni przez Irakijczyków są już na wolności. Jacek Kaczmarek z Polskiego Radia i Marcin Firlej z TVN24 uciekli Irakijczykom korzystając z zamieszania podczas ostrzału irackiej opozycji. Dziennikarze są już w bazie wojsk koalicji.”⁹

Wiadomość uzupełniona o relacje korespondenta, opisująca niewolę i ucieczkę reporterów przekazywana była, co godzinę, do wieczora.

Od kwietnia 2003 roku, w Irlandii Północnej, trwały rozmowy Prezydenta Stanów Zjednoczonych Georga Bucha z Premierem Wielkiej Brytanii Tony Blairem. Trzecie już spotkanie przywódców koalicji zbrojnej od początku wojny z Irakiem dotyczyło przede wszystkim pomocy humanitarnej dla Iraku i przyszłości tego kraju po obaleniu reżimu Saddama Husajna. Premier Blair, podobnie jak wielu przywódców krajów Unii Europejskiej, stwierdził, że główną rolę w rekonstrukcji gospodarki należy powierzyć ONZ. George Bush zapowiedział, że tymczasowy rząd w Iraku, składający się z Irakijczyków, zostanie utworzony tak szybko, jak to będzie możliwe. Bush powtórzył na wspólnej konferencji prasowej z Premierem Wielkiej Brytanii Tony Blairem, że antyiracka koalicja jest gotowa współpracować w odbudowie powojennego Iraku z instytucjami międzynarodowymi w tym ONZ¹⁰.

W trwających walkach w Bagdadzie wzięło udział kilka tysięcy amerykańskich Marines oraz ponad sto czołgów i transporterów opancerzonych. Samoloty koalicji zbombardowały pozycje irackie przy wjeździe na most republiki, główną przeprawę przez Tygrys, leżącą około kilometra od pałacu prezydenckiego, którego zdobycie ogłosili Amerykanie. Natomiast Marines poinformowały o zdobyciu wojskowego lotniska Raszid w Bagdadzie. Iracka telewizja po raz pierwszy od wybuchu wojny nie pokazała aktualnych zdjęć Saddama Husajna. Ostatni raz iracki przywódca pojawił się dzień wcześniej, kiedy emitowano zdjęcia ze spotkania z jego najbliższymi współpracownikami. Właśnie w trakcie trwania posiedzenia amerykańskie samoloty zbombardowały budynek, w którym według amerykańskiego wywiadu, miało się ono odbywać. Zamilkła bagdadzka rozgłośnia radiowa, stołeczne stacje radiowe i telewizyjne¹¹. Po ukazaniu się w mediach relacji telewizyjnej z zajęcia pałacu Husajna, iracka obrona Bagdadu uległa dezorganizacji. Rozpoczął się okres niekontrolowanego przez nikogo bezprawia, ograbiono m.in. zasoby Narodowego Muzeum Iraku. Wojsko amerykańskie skoncentrowało się na ochronie pałaców Saddama Husajna, chroniono Ministerstwo Wydobywania Ropy Naftowej, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych oraz kilka wybranych szpitali, elektrowni i ujęć wody¹².

Radio Olsztyn S.A. szczegółowo informowało, co dzieje się w Bagdadzie i Basrze po zakończeniu głównych działań wojennych: „W Bagdadzie, gdzie po

⁸ Ibidem, godz. 18.00.

⁹ Wiadomości Radia Olsztyn, 8.04.2003, godz. 12.00.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem, godz. 18.00.

¹² Ibidem.

wejściu wojsk koalicyjnych z ulic zginęła policja, ludność rabuje budynki w tym biuro ONZ i sklepy sportowe wokół budynku irackiego komitetu olimpijskiego. Przewodniczącym komitetu, którego budynek płonie jest syn Saddama Husajna – Uday. Arabskie telewizje pokazują ulice miasta, na których ludzie wynoszą z budynków meble, dywany, a nawet wazon. Rabusie wywożą wszystko samochodami ONZ, w garażach budynków publicznych nie ma już żadnych samochodów. Z hotelu „Palestyna” zniknęli wszyscy policjanci, którzy pilnowali tam zagranicznych dziennikarzy. W mieście Basra, na południu Iraku, gdzie w ciągu ostatnich kilku dni dochodziło do masowych rabunków w opuszczonych budynkach i sklepach, dziś przypadki takie są sporadyczne.”¹³

O porachunkach między mieszkańcami Basry informowali na bieżąco również m.in. dziennikarze arabskiej telewizji Al Jazeera. Przeciwnicy reżimu Saddama Husajna dokonywali egzekucji członków partii Baas. Irakijczycy pokazali dziennikarzom więzienie w Basrze, gdzie – jak powiedzieli – tajna policja Husajna przez dziesięciolecia torturowała więźniów, bijąc ich i okaleczając, stosując wstrząsy elektryczne i kąpiele w chemikaliach. Zbudowane z białego kamienia więzienie, znane pod nazwą *biały lew*, zostało spalone i częściowo zdemolowane podczas brytyjskich bombardowań Basry. Kilkuset Irakijczyków przyszło zobaczyć puste więzienie. Wśród nich znaleźli się krewni zaginionych więźniów. Przeglądali w gruzach kartoteki z odciskami palców i nazwiskami więzionych. Były więzień Hamed zaprowadził brytyjskich reporterów na dziedziniec za więziennym budynkiem, gdzie pokazał pudłowate cele ogrodzone drucianą siatką i drucianym dachem, i powiedział, że niektóre z tych cel, które miały czerwone drzwi z wielkimi ryglami były przeznaczone dla kobiet i dzieci¹⁴.

Ze względu na bezpieczeństwo, działalność w Bagdadzie zawiesił Międzynarodowy Komitet Czerwonego Krzyża. W centrum Bagdadu ludność zburzyła pomnik Saddama Husajna stojący na wysokim cokole, ludzie zniszczyli wizerunki dyktatora, telewizja pokazała m.in. starszego mężczyznę, który zdjął buty i okładał nimi plakat prezydenta¹⁵. Jednak w niektórych dzielnicach Bagdadu nadal broniły się wierne Husajnowi oddziały.

Syryjski dziennik rządowy apelował do Irakijczyków o ustanowienie w swoim kraju systemów rządów demokratycznych. Była to pierwsza oficjalna reakcja strony syryjskiej na wydarzenia w sąsiednim kraju: „Wszyscy Irakijczycy, wszystkie siły, nurty partii, organizacje powinny zapomnieć o przeszłości i rozpocząć wspólną pracę bez obecnych interwencji by ustanowić pluralistyczne rządy demokratyczne – napisał syryjski dziennik przedstawiający oficjalne stanowisko władz w Damaszku. Syria podobnie jak dotąd Irak rządzona jest od 63 roku przez partię socjalistycznego odrodzenia arabskiego Baas. W roku 66 konflikt w łonie partii spowodował powstanie dwóch zwalczających się kierownictw syryjskiej i irackiej.”¹⁶

¹³ Wiadomości Radia Olsztyn, 9.04.2003, godz. 13.00.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem, godz. 17.00.

¹⁶ Wiadomości Radia Olsztyn, 10.04.2003, godz. 12.00.

Na północy Iraku siły kurdyjskie mające kontrolę nad iracką częścią Kurdystanu, 10 kwietnia 2003 roku, z pomocą brytyjskich i amerykańskich wojsk, otoczyły i zajęły Kirkut. Radio Olsztyn o godz. 13:00 nadało korespondencję wysłannika specjalnego Polskiego Radia Jacka Karczmara: „Oddziały kurdyjskie wspierane przez amerykańskich Marines wkroczyły do Kirkutu. Brytyjski dowódca twierdzi, że to kluczowe miasto, na bogatej w ropę północy Iraku jest pod kontrolą sprzymierzeńców wojsk sojuszników. Dygnitarze reżimu Saddama Husajna uciekli. Panuje tam chaos. Kurdycy żołnierze twierdzą, że mają kontrolę nad całym miastem i że jest tylko parę punktów oporu zorganizowanego przez członków partii Baas. Turecka telewizja pokazuje świętujących zwycięstwo, kurdyjscy żołnierze strzelają w powietrze. Korespondenci donoszą także o grabieżach budynków rządowych. Strzały i odgłosy bombardowania słychać w Nadzafie w środkowym Iraku. Ze wschodu zbliżają się wojska irackie. Donosi o tym specjalny wysłannik Polskiego Radia Jacek Karczmarek (...) Rzecznik amerykańskiej armii powiedział, że wojska koalicji czekają jeszcze ciężkie walki. Główny cel ich działań, czyli obalenie reżimu Husajna nie został jeszcze osiągnięty. Według niego pozostałości oddziałów irackiej gwardii republikańskiej przegrupowują się i łączą swoje siły na północy w pobliżu Kirkuku i Mosulu¹⁷.

W irackich ambasadach na całym świecie panował zamęt. Dyplomaci czekali na instrukcję, co robić. W niektórych placówkach niszczone dokumenty. Przedstawiciel Iraku przy ambasadzie ONZ po obejrzeniu scen zajęcia przez amerykańskie wojska Bagdadu, powiedział, że „gra się skończyła”. Nad placówką iracką w Tokio przez cały czas powiewała iracka flaga, a w Brazylii pracownicy ambasady palili dokumenty. Przed przedstawicielstwem Iraku w Londynie demonstrowali emigranci iraccy, a 24 osoby zostały aresztowane¹⁸.

Wydarzenia w Iraku zaniepokoiły również Turcję, która bojąc się o własne interesy, domagała się usunięcia Kurdów z Kirkutu, ponieważ władze w Ankarze obawiały się, że miasto mogłoby stać się finansową bazą dla niezależnego kurdyjskiego państwa. Minister Spraw Zagranicznych Turcji Abdullah Gül poinformował, że amerykański Sekretarz Stanu Colin Powell zapewnił władze w Ankarze, że amerykańskie oddziały wycofają kurdyjskich żołnierzy z Kirkuku. Kolejnego dnia wojska kurdyjskie wspierane przez Amerykanów weszły do miasta, z którego wycofali się Irakijczycy. Według France Press siły kurdyjskie miały pod kontrolą pola naftowe w rejonie miasta. Szef tureckiej dyplomacji powiedział, że Ankara i Waszyngton porozumiały się w sprawie umieszczenia w północnym Iraku tureckich obserwatorów wojskowych, którzy będą nadzorowali, czy Kurdowie wycofują się z Kirkuku. Wcześniej tureckie władze oświadczyły, że jest nie do przyjęcia, żeby kurdyjscy wojownicy tzw. peszmergowie pozostali w Kirkuku na stałe. Władze w Ankarze obawiały się, że iracka kontrola Kirkuku, wielkiego ośrodka przemysłu naftowego, mogłaby się stać finansową bazą dla niezależnego kurdyjskiego państwa. Turcja, której znaczną część ludności stanowiła kurdyjska mniejszość, miała w gotowości

¹⁷ Ibidem, godz. 13.00.

¹⁸ Ibidem, godz. 15.00.

przygotowane przy granicy z Irakiem swoje wojska i mogła wkroczyć, jeśli uznałaby, że jej interesy są zagrożone¹⁹.

Następnego dnia amerykańscy Marines odnaleźli jedno z ruchomych laboratoriów, o których istnienie oskarżano Irak jeszcze przed wojną – podała telewizja Fox News. Pół ciężarówka, na którą trafiono w pobliżu Bagdadu przypominała zwykły pojazd pomagający w nakierowywaniu pocisków raketowych. Jednak po bliższym zbadaniu, za maskującą ścianką odkryto specjalistyczny sprzęt umożliwiający przechowywanie i operowanie tzw. materiałami niebezpiecznymi, np. biologicznymi czy chemicznymi²⁰.

Los powojennego Iraku był głównym tematem spotkania prezydentów w Petersburgu: Rosji – Władimira Putina, Francji – Jacquesa Chiraca i kanclerza Niemiec – Gerharda Schrödera. Podczas szczytu nie podpisano jednak żadnych oficjalnych dokumentów²¹.

Złe nastroje społeczne, bezprawie, samosądy spowodowały, że ludność czuła się zagrożona. Kolejne doniesienia z pola walki przeplatały się już z informacjami niezadowolenia z zaistniałej sytuacji: „W Bagdadzie Irakijczycy głosują przeciwko Amerykanom. Nie chcemy ani Saddama ani Busha.”²²

Przywódcy Unii Europejskiej na szczycie w Atenach stwierdzili, że odbudowa Iraku powinna odbywać się pod obserwacją ONZ²³.

Tymczasem media donosiły o kolejnych niezadowoleniach społecznych: „Imamowie włączają się w działalność polityczną apelując o wyjście Amerykanów z Iraku. Odezwa najwyższych autorytetów semickich i szyickich w Bagdadzie wezwała wszystkich Muzułmanów, aby po dzisiejszej modlitwie demonstrowali”²⁴ oraz odkryciach wojsk międzynarodowych: „W Bagdadzie odkryto masowe groby więźniów politycznych”²⁵, „W Iraku znaleziono związki chemiczne do produkcji zakażonej broni.”²⁶

Przekazanie władzy nowemu rządowi w Iraku miało nastąpić 30 czerwca 2003 roku, jednak władza była przekazywana stopniowo już kilka tygodni wcześniej, wiele irackich ministerstw było już niezależnych od dłuższego czasu i zarządzanych przez Irakijczyków. Podpisanie dokumentu przekazującego władzę w ręce premiera i prezydenta Iraku nastąpiło dwa dni wcześniej ze względu na bezpieczeństwo i groźby zamachów 30 czerwca. Oznaczało to, że zakończono okupację Iraku, a kraj odzyskał suwerenność²⁷.

Zakończenie działań wojennych nie oznaczało, że w Iraku nastał pokój; cały czas po 1 maja 2003 roku trwały tam walki. Na początku koncentrowały się na terenach zamieszkałych przez semitów, którzy to byli przedstawicielami reżimu

¹⁹ Ibidem, godz. 16.00.

²⁰ Wiadomości Radia Olsztyn, 11.04.2003, godz. 12.00.

²¹ Ibidem.

²² Wiadomości Radia Olsztyn, 13.04.2003, godz. 16.00.

²³ Wiadomości Radia Olsztyn, 17.04.2003, godz. 14.00.

²⁴ Wiadomości Radia Olsztyn, 18.04.2003, godz. 14.00.

²⁵ Wiadomości Radia Olsztyn, 21.04.2003, godz. 13.00.

²⁶ Ibidem, godz. 14.00.

²⁷ Wiadomości Radia Olsztyn, 28.04.2003, godz. 10.00.

Saddama Husajna. Jednak wraz z jednoczeniem kraju i lepszym zorganizowaniem podziemnych oddziałów irackich walczących z okupacją, walki partyzanckie, akty terroryzmu rozeszły się po całym kraju: „Kolejny samobójczy atak w Iraku. Tym razem zginęli włoscy karabinierzy.”²⁸ Premier Iraku wprowadził w całym kraju, oprócz Kurdystanu, stan wyjątkowy na okres 60 dni. Była to odpowiedź na rosnącą falę przemocy wymierzoną przede wszystkim w bezbronnych ludzi:²⁹ „W Bagdadzie eksplodował samochód-pułapka. Wybuch miał miejsce na drodze na międzynarodowe lotnisko, którą przejeżdżał amerykański konwój wojskowy. Według irackiej policji zginęło co najmniej dwóch cywilnych Irakijczyków – kobieta i mężczyzna. Amerykańskie wojsko otoczyło rejon zamachu³⁰. Walki w Iraku. Rebelianci zaatakowali trzy posterunki policji na północny wschód od Bagdadu. Zostało zabitych 45 osób. Rebelianci zaatakowali też jeden z mostów i rozrzucili ulotki wzywające mieszkańców do pozostania w domach.”³¹

W drugiej połowie 2003 roku częstotliwość wiadomości dotyczących działań wojskowych w Zatoce Perskiej zdecydowanie spadła.

Rządy Saddama Husajna zostały obalone, dyktatora ujęto 13 grudnia 2003 roku w pobliżu Tirkitu. W ręce Irakijczyków przekazano Husajna dopiero w czerwcu: „Amerykanie przekazali w ręce Irakijczyków byłego dyktatora Saddama Husajna, Saddam Husajna będą bronili także amerykańscy prawnicy.”³²

Arabska telewizja, a za nią CNN i Sky News, pokazała przesłuchanie Saddama Husajna przed Irackim Trybunałem. Saddam Husajn odmówił podpisania dokumentów po tym, jak Trybunał przedstawił mu siedem zarzutów. Saddam bronił także swojej decyzji o inwazji na Kuwejt. Husajn przed sądem nie okazywał skruchy, nazwał przesłuchanie teatrem, a prawdziwym przestępcą amerykańskiego prezydenta Georga Busha³³.

Na początku maja 2003 roku siły NATO i ONZ, mając na celu przywrócenie bezpieczeństwa i normalnego funkcjonowania rządu w Iraku, podzieliły go na cztery strefy okupacyjne:

- amerykańską północną,
- amerykańską środkowo-północną,
- międzynarodową środkowo-południową (pod polskim dowództwem),
- międzynarodową południową (pod brytyjskim dowództwem).

Radio Olsztyn S.A. informowało: „Polska będzie zarządzała północną strefą stabilizacyjną.”³⁴

Główne miasta, które wchodziły w skład strefy pod polskim dowództwem to: Karbala, Al-Hilla, Al-Kut, Ad-Diwanijja. Oprócz Polaków były tam również inne wojska, m.in. hiszpańskie, ukraińskie, słowackie, łotewskie i rumuńskie. Główna

²⁸ Wiadomości Radia Olsztyn, 12.11.2003, godz. 12.00.

²⁹ Wiadomości Radia Olsztyn, 7.11.2003, godz. 9.00.

³⁰ Wiadomości Radia Olsztyn, 8.11.2003, godz. 9.00.

³¹ Wiadomości Radia Olsztyn, 9.11.2003, godz. 9.00.

³² Wiadomości Radia Olsztyn, 30.06.2004, godz. 16.00.

³³ Wiadomości Radia Olsztyn, 1.07.2004, godz. 16.00.

³⁴ Wiadomości Radia Olsztyn, 3.05.2004, godz. 15.00.

siedziba strefy znajdowała się w Babilonie. W kwietniu 2004 roku nasiliły się ataki w polskiej strefie okupacyjnej, co spowodowało jej redukcję, zlikwidowano obóz w ruinach Babilonu, a siedzibę główną przeniesiono do Al-Hilli.

W czerwcu 2004 roku Radio Olsztyn S.A. informowało ponownie, co godzinę, że pierwsi elbląscy żołnierze polecą do Iraku i jest to pierwsza grupa trzeciej zmiany polskiej misji stabilizacyjnej³⁵. Informacja ta miała również charakter regionalny, ponieważ kolejni żołnierze byli mieszkańcami regionu Warmii i Mazur: „Do wyjazdu do Iraku szykują się kolejni polscy żołnierze. O 14.00 w Elblągu odbędzie się uroczystość pożegnania 25 żołnierzy, którzy wyjadą do Iraku, by uzupełnić skład trzeciej zmiany polskiego kontyngentu wojskowego. Wśród 25 wyjeżdżających żołnierzy są przedstawiciele niemal wszystkich jednostek, które wchodzi w skład 16 pomorskiej dywizji zmechanizowanej w Elblągu. Kolejnych uczestników misji stabilizacyjnej oddelegowały m.in. batalion saperów w Tczewie, polsko-litewski batalion sił pokojowych w Orzyszu i elbląski batalion medyczny.”³⁶

Koniec roku 2005 to koniec dziesięcioletniej prezydentury Aleksandra Kwaśniewskiego³⁷. Według wielu polityków był to odpowiedni czas na wycofanie wojsk polskich z Iraku. Bronisław Komorowski powiedział, że polscy żołnierze powinni zostać wycofani z Iraku. Wicemarszałek Sejmu stwierdził, że sytuacja w tym kraju bardzo sprzyja zakończeniu polskiej misji: „Wynik wyborów w tym kraju był znakomity, jeśli chodzi o frekwencję, jeśli chodzi o zaangażowanie wszystkich grup etnicznych, a więc są podstawy, aby uznać, że misja utworzenia państwa demokratycznego w Iraku została zakończona.”³⁸ Pod koniec grudnia 2005 roku premier Kazimierz Marcinkiewicz podjął jednak decyzję o pozostawieniu polskich żołnierzy w Iraku i przedłużeniu misji stabilizacyjnej³⁹.

Zakończenie

Tematy dotyczące drugiej wojny w Zatoce Perskiej zdominowały dzienniki Radia Olsztyn S.A. w pierwszym okresie ich analizy. W latach 2003–2005 był to najczęściej poruszany temat w serwisach informacyjnych. Na przełomie marca i kwietnia 2003 roku każde wydanie wiadomości Radia Olsztyn S.A. szczegółowo informowało o wydarzeniach z pola walki. Informacje dotyczące Zatoki Perskiej były czytane w serwisie jako pierwsze i bardzo szczegółowo opisywane. Wiadomości z Iraku przedstawiane były w formie czytanej, słowno-dźwiękowej oraz relacji reporterskich. Mimo iż informacje były powtarzane w ciągu dnia, co godzinę, dużo szczegółów było nowych. Zainteresowanie światem w roku 2003, a przede wszystkim wojną w Iraku, spowodowało, że olsztyńska rozgłośnia poświęciła prawie 30 proc. swoich informacji sprawom międzynarodowym.

³⁵ Wiadomości Radia Olsztyn, 30.06.2004, godz. 12.00–18.00.

³⁶ Wiadomości Radia Olsztyn, 8.11.2004, godz. 9.00.

³⁷ Wiadomości Radia Olsztyn, 19.12.2005, godz. 12.00.

³⁸ Wiadomości Radia Olsztyn, 22.12.2005, godz. 9.00.

³⁹ Ibidem, godz. 16.00.

W 2003 roku, w monitorowanych serwisach informacyjnych Radia Olsztyn S.A., wiadomości dotyczących wojny w Zatoce Perskiej było 23 proc., a tak szczegółowy przekaz z działań wojennych w Iraku zaburzył regionalny charakter rozgłośni. Częstotliwość przedstawiania wiadomości spadła wraz z emocjami towarzyszącymi wydarzeniu. W roku 2004 informacji poruszających konflikt w Iraku było o połowę mniej niż rok wcześniej. Liczba ta spadła z 23 proc. do 11 proc., a relacje z przebiegu walk zastąpiły wiadomości dotyczące misji stabilizacyjnej, udziału w niej polskich żołnierzy, słabnącym poparciem dla wojsk sojuszniczych, przekazaniu rządów w ręce Irakijczyków, schwytaniu Saddama Husajna oraz rosnącej fali aktów przemocy.

BIBLIOGRAFIA

Literatura przedmiotu

Allan S. 2006. *Kultura Newsów*, Kraków.

Dobek-Ostrowska B. 2007. *Komunikowanie polityczne i publiczne*, Warszawa.

Frankfurt-Nachmias C., Nachmias D. 2004. *Metody badawcze w naukach społecznych*, Poznań.

Goban-Klas T. 2008. *Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu*, Warszawa.

Kienzler. 2003. *Leksykon Unii Europejskiej*.

Lisowska-Magdziaż M. 2004. *Analiza zawartości mediów*, Kraków.

Stachyra G. 2008. *Gatunki w radiu sformatowanym*, Lublin.

Urbanowicz J. 2003. *Konflikt wolnego świata*, „Wprost”, nr 7.

[http://pl.wikipedia.org/wiki/II wojna w Zatoce Perskiej](http://pl.wikipedia.org/wiki/II_wojna_w_Zatoce_Perskiej) (dostęp: 20 marca 2015).

Literatura podmiotu

Nagrania radiowe (serwisy informacyjne Radia Olsztyn S.A.)

18.02–2.03.2003 (84 wydań wiadomości)

14.04–31.05.2003 (385 wydań wiadomości)

9.06–15.06.2003 (168 wydań wiadomości)

3.11–18.11.2003 (384 wydań wiadomości)

16.02–7.03.2004 (504 wydania wiadomości)

28.06–11.07.2004 (336 wydań wiadomości)

23.10–9.11.2004 (431 wydań wiadomości)

25.04–8.05.2005 (336 wydań wiadomości)

12.12–31.12.2005 (480 wydań wiadomości)

STRESZCZENIE

Celem opracowania jest zaprezentowanie i analiza treści wiadomości Radia Olsztyn dotyczących wojny w Zatoce Perskiej. Wiadomości z Iraku zdominowały regionalne serwisy informacyjne na początku 2003 roku, wraz z rozpoczęciem konfliktu zbrojnego między koalicją sił międzynarodowych a armią Iraku. Informacje z pola walki podawały serwisy informacyjne na całym świecie.

W artykule poruszane są takie tematy, jak: rozpoczęcie okupacji Iraku, zdobycie Basry i Bagdadu, uwięzienie dwóch polskich korespondentów: Polskiego Radia i telewizji TVN24 oraz ich uwolnienie. Po zakończeniu działań wojennych radio informowało o sytuacji społecznej w Iraku, schwytaniu Saddama Husajna i dalszej okupacji kraju przez siły międzynarodowe.

Analiza wiadomości Radia Olsztyn wykazała, że w roku 2003 informacji politycznych ze świata było 30 proc. Tak szczegółowy przekaz z działań wojennych w Iraku zaburzył regionalny charakter rozgłośni.

Słowa kluczowe: Radio regionalne, Zatoka Perska.

SUMMARY

The target of publication is presenting and analysis of content the message Radio Olsztyn relating wars in Persian Gulf. Messages from Iraq dominated regional inquiry services at the beginning of 2003, together with beginning of armed conflict between coalition of international powers and army of Iraq. Inquiry services on all the world gave Information from that battle-field.

In article considered themes like: beginning of occupation of Iraq, conquest Basra and Bagdad, imprisonment two Polish correspondents of: Polish Radio and television TVN24, and next liberation of them. After end of activities war – radio informed about social situation in Iraq, catching Saddam Husajn and continued occupation of country by international powers.

Analysis the message of Radio Olsztyn showed, that political information from world was 30 pct in year 2003. So detailed remittance from war – activities in Iraq disturbed regional character of broadcasting station.

Keywords: Regional radio, Persian Gulf.

PERSWAZYJNE UWARUNKOWANIA KOMUNIKACJI WIZERUNKOWEJ W KONCEPCJI JOHNA O'SHAUGHNESSY I NICHOLASA JACKSONA O'SHAUGHNESSY

PERSUASIVE CONDITIONING OF IMAGE COMMUNICATION IN THE CONCEPT OF JOHN O'SHAUGHNESSY AND NICHOLAS JACKSON O'SHAUGHNESSY

Uwagi wstępne

Celem artykułu jest przybliżenie polskiemu czytelnikowi najbardziej reprezentatywnych opinii na temat perswadowania reklamowego (wizerunkowego) w ujęciu dwóch anglojęzycznych specjalistów Johna – O'Shaughnessy i Nicholasa Jacksona O'Shaughnessy¹.

Potrzeba racjonalności, jak i emocjonalności w perswazji – wymiar aksjologiczny

W ujęciu Johna O'Shaughnessy i Nicholasa Jacksona O'Shaughnessy istota oddziaływania na odbiorców w komunikacji wizerunkowej (zwłaszcza komunikowania perswazyjnego w reklamie) sprowadza się do „odwołań”. W europejskiej literaturze tematu określamy je mianem systemu konotacji². Owe odwołania – zdaniem autorów – rezonują emocjonalnie, dzięki czemu przyciągają uwagę, a nawet prowokują do działania. Pojawia się jednak potrzeba, aby wykazać, że przedmiot perswazji (proponowane działanie, np. zakup czegoś) jest właściwy

* dr hab., Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Instytut Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej, Zakład Komunikacji Społecznej.

¹ John O'Shaughnessy – profesor biznesu na Uniwersytecie Columbia, specjalista z zakresu zarządzania na Uniwersytecie w Cambridge, opublikował dwanaście monografii o komunikacji biznesowej; Nicholas Jackson O'Shaughnessy – profesor marketingu i komunikacji na Uniwersytecie w Keele, wydał dwie książki o komunikacji marketingowej.

² Na ten temat – por.: A. Dudziak, *Kod konotacyjny w reklamie. Aspekty antropologiczne*, w: M. Sokołowski (red.), *Kulturowe kody mediów. Stan obecny i perspektywy rozwoju*, Toruń 2008, s.113–123; idem, *Kultura czasu wolnego jako element kreowania wizerunku medialnego. Studium przypadku: internetowa kampania promocyjno-reklamowa Wrocławia na EXPO 2012*, w: W. Muszyński, M. Sokołowski (red.), *Homo kreator czy homo ludens? Nowe formy aktywności i spędzania czasu wolnego*, Toruń 2008, s. 357–365; idem, *Informacyjne i perswazyjne funkcje reklamy społecznej w świetle antropologii i aksjologii*, Olsztyn 2012.

ze społecznego punktu widzenia. Wynika to z faktu, że konsument jest istotą społeczną, a nie osobnikiem izolowanym, nie indywiduum. Dlatego perswazja wymaga racjonalnego uzasadnienia. Badacze skonstruowali: „It is as if there were a hidden audience observing our buying and requiring that whatever is bought adheres to social norms and can be rationally defended or at least rationalized.”³

Docenienie przez omawianych autorów roli racjonalności⁴ w komunikacji wizerunkowej⁵ nabiera szczególnego znaczenia, jako że współczesne podejścia do perswazji cechuje niekiedy nasilone akcentowanie znaczenia afektywnej sfery oddziaływania reklamowego⁶.

Z kolei emocjonalny wymiar perswazyjnej komunikacji wizerunkowej owi badacze ukierunkowali na kwestie aksjologiczne. Wyrazili tezę, iż: „Every argument, every persuasive appeal takes some set of beliefs and values for granted.”⁷

W ich ujęciu motywacja do określonego działania jest wprost proporcjonalna do poziomu wywoływanych emocji, tzn. im silniejsze emocje zostaną poruszone, tym wywołają większe zainteresowanie oraz bardziej przyciągają i podtrzymują uwagę. W związku z tym mechanizmem psychologicznym J. O’Shaughnessy i N. J. O’Shaughnessy zalecili reklamodawcom, aby stosowali takie komunikaty, które okażą się zgodne z systemem aksjologicznym adresatów komunikowania perswazyjnego. Jak stwierdzili: „advertisers should typically seek messages that resonate with the values of their target audience which go beyond mere hedonism.”⁸

Na poparcie powyższej tezy autorzy posłużyli się przykładem efektywnej agitacji politycznej, rozumianej jako sztuka takiego doboru komunikowanych problemów, aby najlepiej rezonowały wartościująco wśród odbiorców. Przywołali stanowisko Milтона Rokeacha, który posługując się kategoriami wartości ostatecznych i wartości instrumentalnych, za najbardziej przydatny uznał sposób widzenia wartości jako ostatecznych punktów odniesienia, pełniących decydu-

³ „To jest tak, jakby istniała ukryta publiczność obserwująca nasze zakupy i wymagająca, aby rzeczy kupowane odpowiadały normom społecznym oraz mogły zostać »racjonalnie« obronione lub przynajmniej zracjonalizowane” – vide J. O’Shaughnessy, N. J. O’Shaughnessy, *Persuasion in advertising*, London–New York 2004, s. 36 (cytat w tłumaczeniu A. D.).

⁴ Na temat rozumienia kategorii racjonalności w kontekście trzech typów kultury (magicznego, religijnego i naukowego) – vide M. Buchowski, *Zrozumieć Innego. Antropologia racjonalności*, Kraków 2004, s. 51–121, 203–219. Na temat potrzeby integralnego wpływu perswazyjnego (na sfery psychiki: kognitywną, wolitywną, afektywną i behawioralną), a także polemiki z nieracjonalnym traktowaniem podmiotu perswazji – por. A. Dudziak, *Informacyjne i perswazyjne funkcje reklamy społecznej w świetle antropologii i aksjologii*, Olsztyn 2012, s. 54–60; M. Sutherland, A. K. Sylvester, *Reklama a umysł konsumenta. Co działa, co nie działa i dlaczego*, przekł. G. Kranas, Warszawa 2003, s. 14, 17–18; W. Śmid, *Język reklamy w komunikacji medialnej*, Warszawa 2009, s. 131–132.

⁵ Na temat psychologicznych uwarunkowań komunikacji wizerunkowej (sfer psychicznych wpływu perswazyjnego) – vide A. Dudziak, *Informacyjne i perswazyjne...*, op. cit., s. 54.

⁶ Na ten temat por. D. Doliński, *Psychologiczne mechanizmy reklamy*, Gdańsk 2003, s. 160–163; idem, B. Błoch, *Ukryte sensory zachowania. Rozmowy o wywieraniu wpływu i reklamie*, Kraków 2006, s. 97, 127.

⁷ „Każdy argument, każde odwołanie perswazyjne zakłada istnienie pewnego zbioru przekonań i wartości” – J. O’Shaughnessy, N. J. O’Shaughnessy, op. cit., s. 43 (cytat w tłumaczeniu A. D.).

⁸ „reklamodawcy powinni zazwyczaj poszukiwać komunikatów, które rezonują z wartościami odbiorców docelowych – i to wartościami wykraczającymi poza zwykłe hedonistyczne przyjemności” – J. O’Shaughnessy, N. J. O’Shaughnessy, op. cit., s. 36 (cytat w tłumaczeniu A. D.).

jącą rolę przy rozstrzyganiu nierozwiązywalnych w inny sposób kompromisów⁹. Jak podkreślili: „Values, and the emotions to which they relate, are involved in all trade-offs.”¹⁰ Z kolei, powołując się na stanowisko Alasdaira MacIntyre’a, wyrazili opinię, że pytania o cele ostateczne są pytaniami o wartości, zaś konfliktu między sprzecznymi wartościami nie można rozwiązać rozumem – należy po prostu podjąć wybór kierując się emocjami¹¹. W ich ujęciu sam rozum nie może wskazać, co należy robić, ale może zidentyfikować, które działania są nieskuteczne lub niewydajne. Autorom bynajmniej nie zależy na umniejszaniu roli rozumu, który jest bezsprzecznie silnym czynnikiem perswadującym, ale o podkreślenie roli emocjonalnego wartościowania w osiąganiu komunikacyjnego efektu perswazyjnego¹². W tym aspekcie poglądy autorów są zgodne ze współczesnymi koncepcjami dwutorowości perswazji¹³. Punktem odniesienia dla refleksji o współzależności racjonalności i emocjonalności w komunikacji wizerunkowej na potrzeby kreowania wizerunku marek stała się perswazja w ujęciu Arystotelesa. Autorzy skonstatowali: „Persuasion here uses a sense of shared interests, a sense of solidarity, or, alternatively, creates a connection in the mind of the audience between feelings evoked and action to take. Rationality alone is insufficient since all decisions involve goals or purposes and the selection of goals and purposes involves values. The best recipe for decision making is a mixture of reason and emotion. For Aristotle, persuasion was identified with rhetoric. In rhetoric, emotional appeals are as relevant as rational appeals, and Aristotle saw rhetoric as integrating emotion and reason.”¹⁴

⁹ M. Rokeach, *The nature of human values*, New York 1973. Por. J. O’Shaughnessy, N. J. O’Shaughnessy, op. cit., s. 36.

¹⁰ „wartości – i powiązane z nimi emocje – są głęboko zaangażowane w proces negocjowania kompromisu” – J. O’Shaughnessy, N. J. O’Shaughnessy, op. cit., s. 37 (cytat w tłumaczeniu A. D.).

¹¹ A. MacIntyre, *After virtue: a study in moral theory*, London 1981.

¹² J. O’Shaughnessy, N. J. O’Shaughnessy, op. cit., s. 37. Na temat czynników aksjologicznych w komunikacji wizerunkowej – por.: A. Dudziak, *Anthropological and Axiological Aspects of the Diegetic Space in Audiovisual Social Advertising*, w: W. Muszyński, E. Sikora (red.), „Pod wielkim dachem nieba” *Granice, migracje i przestrzeń we współczesnym społeczeństwie*, Toruń 2009; idem, *W kręgu antropologii reklamy społecznej – wymiar aksjologiczny*, w: I. Hofman, D. Kępa-Figura (red.), *Współczesne media. Status, aksjologia, funkcjonowanie*, Lublin 2009; idem, *The Role of Created Anthropological Situations in Forming the Axiosphere of Audiovisual Social Advertising*, „Lingua ac Communitas” 2009, vol. 19; idem, *O aksjologicznym potencjale neomitologizmu reklamowego*, w: L. Wiśniewska, M. Gołuński (red.), *Przemiany mitów i wartości nie tylko w literaturze*, Bydgoszcz 2010; idem, *Informacyjne i perswazyjne...*, op. cit., s. 249 i n.

¹³ Na temat komunikacyjnych konsekwencji dwutorowości perswazji oraz psychologicznych kryteriów efektywności komunikacji perswazyjnej – por. idem, *Informacyjne i perswazyjne...*, op. cit., s. 61 i n.

¹⁴ „Perswazja opiera się na wykorzystaniu poczucia wspólnoty interesów i solidarności albo też, alternatywnie, wytwarza w umysłach odbiorców powiązanie między wywołanymi uczuciami a czynnościami, jakie należy podjąć. Sama racjonalność jest niewystarczająca, ponieważ wszelkie decyzje są związane z wyborem celów, a wybór celów opiera się na wartościach. Najlepszą receptą na podejmowanie decyzji jest mieszanina rozumu i emocji. Dla Arystotelesa perswazja była równoznaczna z retoryką. W retoryce przekazy emocjonalne są równie istotne jak przekazy racjonalne i Arystoteles uważał, że retoryka to pole integracji emocji i rozumu” – J. O’Shaughnessy, N. J. O’Shaughnessy, op. cit., s. 45 (cytat w tłumaczeniu A. D.). Na ten temat – por. D. Evans, *Emotion*, Oxford 2001; G. Myerson, *Rhetoric, Reason and Society: Reason as Dialogue*, New York 1994.

W ujęciu J. O'Shaughnessy i N. J. O'Shaughnessy przy podejmowaniu każdej decyzji pojawiają się wątpliwości, ryzyko i niepewność. Gdyby nie istniały wątpliwości, niepewność i nie było potrzeby podejmowania kompromisów, perswazja byłaby zbędna. Silna logika niekoniecznie bywa przekonująca. Racjonalna prezentacja właściwego wyniku wnioskowania sylogistycznego wymagałaby od odbiorców znajomości logiki dedukcyjnej. Te zasady nie są jednak wrodzone i muszą dopiero zostać wyuczone¹⁵.

Znaczenie symboliki marki w komunikacji wizerunkowej

Zgodnie z koncepcją J. O'Shaughnessy i N. J. O'Shaughnessy w wizerunkowej komunikacji marketingowej reklamy perswazyjne mają na celu ustanowienie pragnień/motywacji oraz przekonań – poprzez sformułowanie koncepcji marki jako takiej, którą ludzie z grupy docelowej preferują (lub powinni preferować). Marka jest konceptualizowana percepcyjnie. Zostają ujawnione jej cechy charakterystyczne oraz to, co odróżnia ją od konkurencji. Konsument rozpoznaje określoną tożsamość produktu w wyuczony percepcyjnie sposób, który jest z kolei uwarunkowany posiadanymi wcześniej koncepcjami. Istnieje nierozzerwalny związek koncepcji, percepcji oraz powstałych na ich podstawie osądów¹⁶.

Zdaniem amerykańskich specjalistów, niezależnie od pola wizerunkowej komunikacji perswazyjnej (w tym reklamy), silnie poszukiwane są komunikaty, które rezonowałyby z wartościami¹⁷. Jednakże wartości, podobnie jak cele, występują w dużej liczbie i często są sprzeczne, a ich hierarchia nieustannie zmienia się pod wpływem zmiennych okoliczności. W opinii J. O'Shaughnessy i N. J. O'Shaughnessy z największym prawdopodobieństwem będą rezonować wartości odpowiednich subkultur, do których należy grupa docelowa (zazwyczaj należymy do więcej niż jednej subkultury), ponieważ będą one bardziej interesujące i wpływowe niż wartości ogólnokulturowe. Zdaniem autorów: jeśli za dominujące amerykańskie wartości kulturowe uznać etykę purytańską, równe traktowanie wszystkich ludzi, wartość osiągnięć, uczciwość moralną, praktyczność i wydajność, komfort materialny oraz równość rasową i płciową, to mówimy o wartościach normatywnych, a nie o rzeczywistych wartościach dominujących. Fundament, na którym należy budować komunikaty stanowią raczej specyficzne wartości subkulturowe danej grupy docelowej, ponieważ to one odzwierciedlają podstawowe problemy i zainteresowania członków grupy¹⁸.

¹⁵ J. O'Shaughnessy i N. J. O'Shaughnessy, op. cit., s. 41–42.

¹⁶ Ibidem, s. 37.

¹⁷ Na temat roli symboliki w perswazyjnej komunikacji wizerunkowej i kreowaniu wizerunku marek – por. A. Dudziak, *Antropologiczne konteksty internetowej reklamy społecznej*, w: M. Sokołowski (red. nauk.), *(Kon)teksty kultury medialnej. Analizy i interpretacje*, t. 1, Olsztyn 2007, s. 305–317; idem, *O mitologizowaniu obrazu świata w reklamie telewizyjnej*, w: G. Pełczyński i R. Vorbrich (red.), *Obrazy kultur*, Poznań 2007, s. 185–193; idem, *Głębsze dno reklamy*, „Znak” 2010, nr 658, s. 62–71; idem, *Antropologiczna hermeneutyka jako metodologia badań reklamy audiowizualnej*, w: M. Drożdż, I. S. Fiut (red. nauk.), *Media światem człowieka*, Kraków–Kielce 2009, s. 95–115.

¹⁸ J. O'Shaughnessy, N. J. O'Shaughnessy, op. cit., s. 37.

W myśl J. O'Shaughnessy i N. J. O'Shaughnessy, jeżeli coś jest dla nas istotne, mówimy, że jest to dla nas rzecz „o dużym znaczeniu”; tzn. uważamy, że jest to rzecz istotna z punktu widzenia naszych wartości, pragnień i celów. Wszystko zaś, co jest dla nas istotne, może wpłynąć na nasze działania. Duże znaczenie wskazuje na wagę rzeczy, która jest na tyle doniosła, że dotyka naszych emocji i zmusza do poświęcenia uwagi. Przyczyny działania są bardziej intencjonalne, jeśli są „nacechowane afektywnie”, podczas gdy sama emocja jest „pierwotnym wehikułem siły motywacyjnej”. Jednocześnie emocje, zwracając naszą uwagę na rzeczy, które nas dotyczą, uniemożliwiają percepcję innych rzeczy, jak np. nazwy marki w reklamie¹⁹.

Symbol to znak, który przywołuje coś więcej niż tylko odniesienie – a mianowicie rzeczy, które oznacza lub które reprezentuje. Symbolika konkretnego produktu lub marki może różnić się w zależności od osoby odbiorcy, a przede wszystkim od społeczeństwa, w którym ona funkcjonuje. Symbole są znaczące, ucieleśniają całą złożoność informacji. Mogą one stanowić substytut dużej ilości bezpośrednich informacji i właśnie na tym polega ich zdolność do wywierania wpływu. Nawet jeśli symbol jest nacechowany dwuznacznie, siła symboliki może polegać na jej niedookreśleniu, ponieważ odbiorcy mają wówczas więcej swobody w interpretowaniu symbolu i powiązaniu go ze swoimi najgłębszymi potrzebami²⁰.

J. O'Shaughnessy i N. J. O'Shaughnessy przypominają, że marki mogą stanowić skodyfikowane symbole statusu, prestiżu, niezawodności lub jakości – a dla niektórych klientów – symbole dokładnych przeciwieństw tych cech. Klienci kupują produkty z szeregu marek designerskich, ponieważ symbolizują one np. bezpieczeństwo społeczne, piękno, dostęp do informacji wewnątrzgrupowych, akceptację społeczną oraz wyraz uczuć klienta w danej chwili albo po prostu odzwierciedlają siłę atrakcyjności estetycznej. W każdym przypadku zakup jest wykonywany i oceniany nie ze względu na swoją wartość funkcjonalną, ale również symboliczną. Zakupy, które nie posiadają wartości symbolicznej, zawsze będą uważane za niesatysfakcjonujące²¹.

Zdaniem J. O'Shaughnessy i N. J. O'Shaughnessy wiele spośród niegdyś słynnych marek utraciło przyciągającą magnetycznie siłę. Taka sytuacja zazwyczaj ma miejsce, kiedy marka nie jest odświeżana i przestała emitować atrakcyjny, ekscytujący wizerunek. Jest to stały problem „starych” marek – młodsze pokolenia zazwyczaj traktują starsze marki jako wyznaczniki negatywnych grup odniesienia, zwłaszcza tam, gdzie rolę odgrywa gust (wystarczy wziąć przykład muzyki); równocześnie wielu przedstawicieli starszego pokolenia stara się udowodnić, że „nadażają” poprzez imitowanie młodych. Wizerunki marki mogą również ulegać rozmyciu poprzez częste kojarzenie ich z przecenami. Stałe przeceny uczą odbiorców docelowych, że kryterium, jakie należy stosować podczas zakupów, jest przede wszystkim cena, a w rezultacie tego procesu marka zamienia się w zwykły produkt²².

¹⁹ J. O'Shaughnessy, N. J. O'Shaughnessy, op. cit., s. 38. Na ten temat – por. P. S. Greenspan, *Practical Guilt*, New York 1995.

²⁰ J. O'Shaughnessy, N. J. O'Shaughnessy, op. cit., s. 38.

²¹ Ibidem, s. 38.

²² Ibidem, s. 38–39.

J. O'Shaughnessy i N. J. O'Shaughnessy wyrazili istotną opinię: jeśli marki są postrzegane jako niezróżnicowane pod względem funkcjonalnym, kluczowe znaczenie uzyskuje wymiar symboliczny. Dobra marka to taka, która symbolizuje wizerunek, na którym konsumentowi zależy. Reklama stara się powiązać markę z szeregiem znaczeń symbolicznych²³, takich jak:

1. znaczenie symbolizowane przez „osobowość” nadawaną produktowi (np. „kobieta wyrafinowana”);
2. znaczenie symbolizowane przez emocje, generowane poprzez stosowanie marki (np. pewność siebie);
3. znaczenie symbolizujące zdolność zawiązania relacji społecznej (np. z przedstawicielem płci przeciwnej);
4. znaczenie symbolizujące, że pewne rzeczy są możliwe (np. awans społeczny);
5. znaczenie symbolizujące, że marka powoduje większą intensyfikację rzeczy (np. sprawia, że są one bardziej ekscytujące)²⁴.

W przekonaniu J. O'Shaughnessy i N. J. O'Shaughnessy to właśnie wizerunek marki przekonuje „skądinąd wybrednych ludzi, że brunatny napój gazowany o nazwie Coca Cola jest symbolem młodości i witalności”, albo przekonuje „młodych do demonstrowania swojej indywidualności i buntowniczości poprzez noszenie masowo produkowanych ubrań opatrzonych nazwami ponadnarodowych korporacji.”³⁰ Wizerunek marki jest niesłychanie istotny, a jego znaczenie może zostać jeszcze wyostrzone za pomocą odpowiedniego logo lub sloganu. Niektóre hasła reklamowe nie pasują do produktu: przezroczysty slogan firmy Windex „Inspiration in a Bottle” (Inspiracja w butelce) kiepsko wypada w porównaniu z hasłem marki Lexus, które jasno określa, co reprezentuje ich produkt: „Passionate Pursuit of Perfection” (Emocjonujący pościg za perfekcją). Niektóre wizerunki tracą swoją świeżość i blask; potrzebują wówczas iskry, która je ożywi.

W ujęciu J. O'Shaughnessy i N. J. O'Shaughnessy, jeśli klient zaakceptował, że wszystkie samochody są niezawodne, posiadają gwarancje, o których nie słyszano jeszcze kilka lat temu itd., istnieje niebezpieczeństwo, że wszystkie auta z danego segmentu będą postrzegane jako swoje równoważniki. W takiej sytuacji to właśnie wizerunek marki wyróżnia różne typy aut w oczach klienta. Produkty, tak samo jak posiadane rzeczy, służą nam do wysyłania na zewnątrz pewnego obrazu tożsamości społecznej. Jeśli zastosować model dramaturgiczny Ervinga Goffmana, produkty można porównać do rekwizytów scenicznych, które pomagają nam udoskonalić i rozbudować odgrywaną rolę²⁵. Choć wiarygodność wysyłanego wizerunku marki musi być poparta pewnymi wymiernymi faktami (nie można stworzyć iluzji, która podtrzymuje samą siebie), prawdą jest również, że wartościowy produkt może przepaść bez „eliksiru” w postaci pozytywnego wizerunku marki. Jeśli podczas wyboru pojawia się niepewność – tak jak w sytuacji, kiedy

²³ Na ten temat – por. S. Jhally, *The Codes of Advertising: Fetishism and the Political Economy in the Consumer Society*, New York 1990.

²⁴ J. O'Shaughnessy, N. J. O'Shaughnessy, op. cit., s. 39.

²⁵ Vide E. Goffman, *Presentation of Self in Everyday Life*, New York 1959.

segment rynku jest zapełniony identycznie wyglądającymi produktami – symbolika uzyskuje pierwszoplanowe znaczenie²⁶.

W przekonaniu J. O'Shaughnessy i N. J. O'Shaughnessy – czynnikiem, który wchodzi w rezonans emocjonalny jest właśnie to, co produkt symbolizuje. Przy bliższej znajomości ludzi zaczynają łączyć z markami więzy sentymtalne, które wzbudzają nostalgię. Klienci szukają rzeczy znanych, zwłaszcza w czasach nieustannych zmian. Jest to bardzo ważny aspekt lojalności wobec marki. Amerykańscy specjaliści są zdania, że kiedy rozważamy rolę emocji w perswazji, myślimy również o symbolach wywołujących uczucia toksyczne, takie jak złość i poczucie winy. Każdy system symboliczny może mieć wydźwięk lub zabarwienie, które pozwoli poruszyć ludzkie emocje poprzez odpowiednie znaczenie dla publiczności. Dzieje się tak, ponieważ wszystkie systemy symboliczne, niezależnie czy oparte na słowie (pisanym lub mówionym), obrazach, gestach, muzyce, wizerunkach, sztuce, religii, pieniądzach, instytucjach czy zachowaniach ludzkich, są w stanie wywoływać odpowiednie znaczenia poprzez wytwarzanie rezonansu z niepokojami i zainteresowaniami odbiorców docelowych – i stąd mogą odgrywać zasadniczą rolę w perswazji. Warunkiem początkowym dla wszelkich reklam perswazyjnych jest zdolność do użycia symboli, które będą rezonować z niepokojami i zainteresowaniami odbiorców docelowych²⁷.

W ujęciu J. O'Shaughnessy i N. J. O'Shaughnessy – mimo iż najbardziej symbolicznym aspektem każdej kultury jest język, co najmniej część najskuteczniejszych odwołań do emocji opiera się na zastosowaniu obrazów i muzyki. Muzyka jest „konsumowana” wyłącznie dla przyjemności, choć w głęboki sposób wpływa na emocje i potrafi zmienić nastrój człowieka – wyraża ona emocje, chociaż sama nie jest emocją. Muzyka stanowi potężne narzędzie, które może dokonać emocjonalnego przywołania przeszłości, toteż jest niezbędnym składnikiem reklam opartych na poczuciu nostalgii. Zastosowanie muzyki klasycznej w reklamach brytyjskich doprowadziło do renesansu jej popularności po latach dominacji muzyki rozrywkowej. Dobrym przykładem kompozytora klasycznego, który zdobył nową popularność poprzez obecność w reklamach jest Vivaldi. Muzyka wywołuje również emocjonalne poczucie współuczestnictwa – co tłumaczy jej częste zastosowanie na ceremoniach zbiorowych – i w związku z tym ma kluczowe znaczenie dla zmieniania nastroju. Muzyka często ma możliwość wywoływania silnych uczuć pozbawionych wszelkiego ideologicznego – a co za tym idzie, wykluczającego – kontekstu. I tak *Marsylianka* może być piosenką rewolucji lewicowej – orkiestra grała ją w roku 1917 Leninowi przybywającemu na Dworzec Fiński, ale równocześnie była hymnem państwa Vichy. Podobnie *Lili Marlene*, piosenka stworzona przez Norberta Schultzera, który był ulubionym akolitą Goebbelsa, stała się wielkimi przebojem wśród aliantów, a dziś praktycznie jest dźwiękowym symbolem drugiej wojny światowej. Istnieją jednak wyjątki: dla wielu Żydów muzyka Wagnera jest nie do zaakceptowania, ponieważ zbyt ściśle kojarzy się z nazizmem²⁸.

²⁶ J. O'Shaughnessy, N. J. O'Shaughnessy, op. cit., s. 39–40.

²⁷ Ibidem, s. 40.

²⁸ Ibidem, s. 40–41.

Jak zauważyli J. O'Shaughnessy i N. J. O'Shaughnessy – obrazy (w tym zwłaszcza filmy) są zazwyczaj skuteczniejszym środkiem perswazji niż książki czy artykuły. W trakcie Rewolucji Październikowej Lenin nalegał na wysyłanie do niepiśmiennej, wiejskiej ludności Rosji pociągów wyposażonych w sprzęt do projekcji filmów. Dla Goebbelsa hitlerowska kontrola nad kinem była jednym z fundamentów reżimu. Jeszcze w ostatnich miesiącach wojny Goebbels wycofał z linii frontu 100 000 żołnierzy, aby statystowali w epickim filmie historycznym *Kolberg*, opowiadającym historię okrażenia Prus w czasach wojen napoleońskich²⁹.

J. O'Shaughnessy i N. J. O'Shaughnessy odwołali się do wywodów Kennetha Burke'a, który argumentował, że aby wytworzyć poczucie identyfikacji z odbiorcami docelowymi, należy mówić w ich języku³⁰. Zdaniem autorów nie jest to szczególnym zaskoczeniem, jeżeli rozumieć perswazję jako propozycję przynależności. Najlepszego przykładu dostarczają dwaj najpopularniejsi brytyjscy propagandyści z czasów drugiej wojny światowej, pisarz J. B. Priestley i lord Woolton, pełniący wówczas funkcję ministra ds. żywności. Owi panowie odnieśli sukces, ponieważ używali języka zwykłych ludzi (np. „najeść się” zamiast „wyżywić”), porzucając protekcjonalny, niejasny ton oficjalnych komunikatów, jaki wtedy dominował. Ronald Reagan, podczas swojej kadencji prezydenta USA, odnosił sukcesy w wymiarze komunikacji, po części właśnie dlatego, że rozumiał znaczenie potoczności dla wytworzenia wspólnej płaszczyzny rozmowy między przywódcami a narodem (niektórzy badacze twierdzą, że był to w ogóle jedyny talent, jaki Reagan posiadał). Dobrze dobrany, populistyczny slang, którym się posługiwał (np. wtedy, kiedy określił pułkownika Kadafigo jako „świra”), był jednym z głównych wyznaczników tzw. reaganizmu. Lekcję tę dobrze przyswoili reklamodawcy, którzy chętnie korzystają ze slangu charakterystycznego dla swojej publiczności docelowej (chyba, że chcą podkreślić wiarygodność naukową produktu poprzez pseudonaukowy żargon)³¹.

Zgodnie z przekonaniem J. O'Shaughnessy i N. J. O'Shaughnessy, jeżeli kultura jest wytworzoną przez człowieka rzeczywistością, konstruowaną społecznie, to obejmuje ona również system symboliczny, którego różne fragmenty posiadają odmienne znaczenie emocjonalne, w zależności od doświadczeń życiowych odbiorcy³².

J. O'Shaughnessy i N. J. O'Shaughnessy posłużyli się koncepcją słynnego neurologa, Ramachandrana, który ustalił, iż funkcją lewej półkuli mózgowej jest wytworzenie systemu przekonań oraz takie przetworzenie wszelkich nowych informacji, aby były z nim spójne³³. Ramachandran uważa, że jeśli nowe informacje nie mogą zostać w łatwy sposób dopasowane do posiadanej perspektywy kulturowej lub systemów przekonań, lewa półkula sięga po freudowskie mechanizmy obron-

²⁹ Ibidem, s. 41.

³⁰ Vide K. Burke, *A Grammar of Motives*, Berkeley 1970; J. O'Shaughnessy, N. J. O'Shaughnessy, op. cit., s. 41.

³¹ J. O'Shaughnessy, N. J. O'Shaughnessy, op. cit., s. 41.

³² Ibidem, s. 41.

³³ Vide V. S. Ramachandran, S. Blakeslee, *Phantoms in the Brain: Human Nature and the Architecture of the Mind*, London 1988.

ne, takie jak: wyparcie, racjonalizacja i projekcja – w celu obrony istniejącego *status quo*. Z drugiej strony, prawa półkula mózgowa pełni rolę adwokata diabła, odgrywaną poprzez kwestionowanie tego *status quo* i wyszukiwanie niespójności. Jeśli lewa półkula jest konformistyczna i stara się zagłuszyć informacje, które są potencjalnym zagrożeniem dla równowagi, to kiedy anomalie uzyskają zbyt dużą siłę, aby mogły zostać zignorowane, prawa półkula może spowodować całkowitą zmianę punktu widzenia. Reklamodawcy starają się wykazać, że ich tezy i zapewnienia są spójne z perspektywą kulturową, z obecnie posiadanymi poglądami – tak, aby nie sprowokować „adwokata diabła” do reakcji³⁴.

Perswazja a perspektywa kulturowa

Jak zauważyli J. O'Shaughnessy i N. J. O'Shaughnessy, zazwyczaj z trudnością przychodzi nam wygłaszanie poglądów, które nie są zgodne z własną perspektywą kulturową lub systemem przekonań i wartości. Z tego powodu wyrażamy tylko mały podzbiór zdań na temat życia społecznego. Przeciwstawne systemy przekonań konkurują ze sobą, przy czym żaden nie osiąga zwycięstwa kosztem innych, ponieważ każdy system przekonań cechuje się spójnością lub organiczną całością, która powoduje, że jest on wiarygodny dla swoich zwolenników. W przekonaniu J. O'Shaughnessy i N. J. O'Shaughnessy jest to sytuacja typowa dla kultu religijnego. Ludzie powszechnie przyjmują „spójną teorię prawdy”, co oznacza, że osądzają zdanie na podstawie jego zgodności z ich aktualnymi przekonaniami. I choć taka spójność nie oznacza ustanowienia prawdy, dla odbiorcy stanowi już podstawę do wiary. Zwolennicy danego systemu powszechnie obmyślają doraźne hipotezy, aby objaśnić wszelkie dowody lub argumenty zaprzeczające ich przekonaniom³⁵.

Jak zauważyli omawiani tu dwaj specjaliści, Deanna Kuhn, w ramach swoich badań nad rolą umiejętności w argumentacji, odkryła, że badani mieli tendencję do asymilowania nowych informacji z posiadanymi teoriami, czego skutkiem był zanik zdolności oceny przydatności takiej informacji do zakwestionowania własnej teorii³⁶. Spójna teoria prawdy była ściśle przestrzegana, czego dowodem była tendencja do określenia wiarygodności pewnego łańcucha przyczynowo-skutkowego poprzez opisanie, w jaki sposób odpowiednia sekwencja przyczynowa przebiegała, a nie poprzez dostarczenie dowodów na poprawność teorii³⁷.

Według J. O'Shaughnessy i N. J. O'Shaughnessy – w wyniku nieustannych ruchów kulturowych perspektywy w obrębie kultury również ulegają zmianom. Wyłaniają się nowe perspektywy kulturalne, które stopniowo zdobywają pozycję dominującą. W pewnym sensie wizerunek marki może być skutecznie stosowany jako specyficzna perspektywa, ponieważ jest to odrębny sposób patrzenia na sprawy oraz częściowy sposób ich rozumienia. Stąd duża część dyskusji na temat

³⁴ J. O'Shaughnessy, N. J. O'Shaughnessy, op. cit., s. 42.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Vide D. Kuhn, *The Skills of Argument*, New York 1991.

³⁷ J. O'Shaughnessy, N. J. O'Shaughnessy, op. cit., s. 42.

problemu zmiennych perspektyw dotyczy również zmiany wizerunku marki; jest to proces analogiczny³⁸.

Jeśli perspektywy przeciwnych stron wynikają z ich podstawowych wartości, to – ich zdaniem – wprowadzenie jakiegokolwiek zmiany poprzez racjonalną debatę nie ma szans, ponieważ dyskusja sprowadzi się do przerzucania dogmatycznymi stwierdzeniami. Kiedy założenia każdej z perspektyw są sprzeczne, nie istnieją żadne wspólnie akceptowalne kryteria, według których jedna ze stron może nakłonić drugą do zgody. Z tego względu dokonali dwojakiego podziału przekazów perswazyjnych:

1. przekazy perswazyjne adresowane do publiczności, co do której można oczekiwać, że będzie posiadała właściwą perspektywę kulturową. W tym przypadku argumentujemy w obrębie uzgodnionej perspektywy po to, aby wykazać, że nasze rozwiązanie jest z nią najbardziej spójne³⁹;
2. przekazy perswazyjne skonstruowane w taki sposób, aby generowały odpowiednią perspektywę kulturową, stanowiącą wstępny warunek perswazji odbiorców docelowych. Oznacza to znajomość powiązań społecznych, które wpływają na przekonania i wartości odbiorcy docelowego⁴⁰.

Przyjęte perspektywy kulturowe noszą w nauce miano paradygmatów lub stanowią pozycję lub matrycę przekonań, stosunków, emocji, refleksji i wartości powiązanych z daną tezą. Zdaniem J. O'Shaughnessy i N. J. O'Shaughnessy przyswojenie pewnego zasadniczego paradygmatu znacznie ułatwia perswazję przebiegającą zgodnie z założeniami danego paradygmatu. Niekiedy perswadujący musi uwzględnić całość perspektywy, a nie tylko pojedynczą tezę. We wszystkich przypadkach, kiedy perspektywy odbiegają od siebie, podstawowym wymogiem jest wytworzenie „właściwej” perspektywy – tak, aby argumenty lub atrakcje reklamy były postrzegane jako odpowiednie. Oznacza to konieczność odkrycia, jaka jest perspektywa grupy docelowej, jak również potrzebę zrozumienia tej perspektywy⁴¹. Nie istnieje „ogłód świata bez żadnych warstw” – nasze percepcje w nieunikniony sposób wiążą się z osądami na temat tego, jakie koncepcje należy zastosować. Bez odpowiedniej perspektywy ani zadane pytania, ani udzielone odpowiedzi nie mogą być istotne; w końcu każde zadane pytanie jest dwuznaczne, dopóki rozmówca nie wie, do czego dąży pytający – a to zakłada znajomość zaplecza pytającego. Kiedy interesy stron zaangażowanych w proces są bardzo silne, perspektywy mogą się bardzo usztywnić⁴². Jedną z korzyści marketingu *one-to-one* (marketingu relacji) jest powstająca możliwość zbadania perspektywy każdego klienta⁴³.

³⁸ Ibidem, s. 43–44.

³⁹ W koncepcji J. O'Shaughnessy i N. J. O'Shaughnessy: „Niekiedy sam termin „perswazja” jest również definiowany w ten sposób [...] jako proces, w którym na wszystkie pytania zgłoszone przez odbiorców, jak również te, które tylko pozostały w ich umysłach, zostaje udzielona odpowiedź. Definicja ta nie uwzględnia, że osoba perswadująca może z sukcesem odpowiedzieć na obydwa rodzaje pytań, ale mimo to odbiorcy pozostaną nieprzekonani” – J. O'Shaughnessy, N. J. O'Shaughnessy, op. cit., s. 44. Na ten temat – por. M. Meyer, *Rhetoric, Language, and Reason*, Philadelphia 1994.

⁴⁰ J. O'Shaughnessy, N. J. O'Shaughnessy, op. cit., s. 44.

⁴¹ Ibidem, s. 44.

⁴² Ibidem, s. 44–45.

⁴³ D. Peppers, M. Rogers, B. Dorf B., *Is Your Company Ready for One-to-One Marketing?*, „Harvard Business Review” 1999, January-February.

BIBLIOGRAFIA

- Buchowski M. 2004. *Zrozumieć Innego. Antropologia racjonalności*, Kraków.
- Burke K. 1970. *A Grammar of Motives*, Berkeley.
- Doliński D. 2003. *Psychologiczne mechanizmy reklamy*, Gdańsk.
- Doliński D., Błoch B. 2006. *Ukryte sensy zachowania. Rozmowy o wywieraniu wpływu i reklamie*, Kraków.
- Dudziak A. 2008. Kod konotacyjny w reklamie. Aspekty antropologiczne, w: Sokołowski M. (red.), *Kulturowe kody mediów. Stan obecny i perspektywy rozwoju*, Toruń.
- Dudziak A. 2008. *Kultura czasu wolnego jako element kreowania wizerunku medialnego. Studium przypadku: internetowa kampania promocyjno-reklamowa Wrocławia na EXPO 2012*, w: Muszyński W., Sokołowski M. (red.), *Homo kreator czy homo ludens? Nowe formy aktywności i spędzania czasu wolnego*.
- Dudziak A. 2009. *Anthropological and Axiological Aspects of the Diegetic Space in Audiovisual Social Advertising*, w: Muszyński W., Sikora E. (red.), *„Pod wielkim dachem nieba” Granice, migracje i przestrzeń we współczesnym społeczeństwie*, Toruń.
- Dudziak A. 2009. W kręgu antropologii reklamy społecznej – wymiar aksjologiczny, w: Hofman I., Kępa-Figura D. (red.), *Współczesne media. Status, aksjologia, funkcjonowanie*, Lublin.
- Dudziak A. 2009. *The Role of Created Anthropological Situations in Forming the Axiosphere of Audiovisual Social Advertising*, „Lingua ac Communitas”, vol. 19.
- Dudziak A. 2010. O aksjologicznym potencjale neomitologizmu reklamowego, w: Wiśniewska L., Gołuski M. (red.), *Przemiany mitów i wartości nie tylko w literaturze*, Bydgoszcz.
- Dudziak A. 2012. *Informacyjne i perswazyjne funkcje reklamy społecznej w świetle antropologii i aksjologii*, Olsztyn.
- Evans D. 2001. *Emotion*, Oxford.
- Goffman E. 1959. *Presentation of Self in Everyday Life*, New York.
- Greenspan P. S. 1995. *Practical Guilt*, New York.
- Jhally S. 1990. *The Codes of Advertising: Fetishism and the Political Economy in the Consumer Society*, New York.
- Kuhn D. 1991. *The Skills of Argument*, New York.
- MacIntyre A. 1981. *After Virtue: a Study in Moral Theory*, London.
- Meyer M. 1994. *Rhetoric, Language, and Reason*, Philadelphia.
- Myerson G. 1994. *Rhetoric, Reason, and Society: Reason as Dialogue*, New York.
- O'Shaughnessy J., O'Shaughnessy N.J. 2007. *Persuasion in Advertising*, Routledge Taylor & Francis Group, London–New York.
- Peppers D., Rogers M., Dorf B. 1999. *Is Your Company Ready for One-to-One Marketing?*, „Harvard Business Review”, January–February.
- Ramachandran V. S., Blakeslee S. 1988. *Phantoms in the Brain: Human Nature and the Architecture of Mind*, London.
- Rokeach M. 1973. *The Nature of Human Values*, New York.
- Sutherland M., Sylvester A. K. 2003. *Reklama a umysł konsumenta. Co działa, co nie działa i dlaczego*, przekł. Kranas G., Warszawa.
- Śmid W. 2009. *Język reklamy w komunikacji medialnej*, Warszawa.

STRESZCZENIE

Artykuł zawiera omówienie wybranych aspektów perswazyjnej komunikacji wizerunkowej w koncepcji Johna O'Shaughnessy i Nicholasa Jacksona O'Shaughnessy. W refleksjach nad uwarunkowaniami perswazji autorzy owi wyrazili następujące tezy:

1. Każdy argument, każde odwołanie perswazyjne zakłada istnienie pewnego zbioru przekonań i wartości.
2. Reklamodawcy powinni zazwyczaj poszukiwać komunikatów, które rezonują z wartościami odbiorców docelowych – i to wartościami wykraczającymi poza zwykłe hedonistyczne przyjemności.
3. Należy budować komunikaty stanowiące raczej specyficzne wartości subkulturowe danej grupy docelowej, ponieważ to one odzwierciedlają podstawowe problemy i zainteresowania członków grupy.
4. W każdym przypadku zakup jest wykonywany i oceniany nie ze względu na swoją wartość funkcjonalną, ale również symboliczną. Zakupy, które nie posiadają wartości symbolicznej, zawsze będą uważane za niesatysfakcjonujące.

Słowa kluczowe: komunikacja wizerunkowa, reklama, perswazja.

SUMMARY

The article contains the overview of selected aspects of persuasive image Communications in the concept of John O'Shaughnessy and Nicholas Jackson O'Shaughnessy. In the reflection on the conditioning of persuasion those authors expressed the following theses:

1. Every argument, every persuasive appeal takes some set of beliefs and values for granted.
2. Advertisers should typically seek messages that resonate with the values of their target audience which go beyond mere hedonism.
3. A target audience's specific subcultural values are the foundation on which to build appeals as these reflect their members' key concerns.
4. In any case, purchases are made and valued not Just for their functional utility but also for their symbolic utility. Approaches to buying that fail to come to grips with symbolic utility will always be unsatisfactory.

Keywords: image communication, advertising, persuasion.

KULTURA MATERIALNA NA WYBRANYCH ZAMKACH
KRZYŻACKICH W ŚWIETLE INWENTARZY ZAWARTYCH
W OSTPREUSSISCHE FOLIANTEN I ORDENS BRIEF ARCHIV
ZACHOWANYCH W GEHEIMES STAATSARCHIV PREUSSISCHER
KULTURBESITZ BERLIN-DAHLEM

MATERIAL CULTURE IN SELECTED TEUTONIC CASTLES IN
THE LIGHT OF INVENTORIES INCLUDED IN OSTPREUSSISCHE
FOLIANTEN AND ORDENS BRIEF ARCHIV PRESERVED IN
GEHEIMES STAATSARCHIV PREUSSISCHER KULTURBESITZ
BERLIN-DAHLEM

Omawiając niektóre aspekty kultury materialnej na zamkach krzyżackich, mamy na myśli głównie zawartość magazynowych pomieszczeń gospodarczych związanych z kuchnią oraz szeroko rozumianą konsumpcję pożywienia, w tym konsumpcję przez wielkich mistrzów, i różnego rodzaju utensylia. Ponadto, przedmiotem niniejszych rozważań będą także inne pomieszczenia na zamkach. Analiza powyższego spektrum badań została oparta na materiałach źródłowych z przełomu XIV i XV wieku¹.

Wybrany przedział czasowy był znaczący nie tylko w dziejach państwa zakonu krzyżackiego w Prusach, ale również w dziejach Europy. W zakresie naszych zainteresowań badawczych można zaobserwować w tym okresie prężnie działającą organizację gospodarczą i handlową zakonu krzyżackiego. Państwo krzyżackie miało wówczas silną pozycję na rynkach europejskich, nie tylko dzięki potencjałowi militarnemu, ale także gospodarczemu – dóbr ziemskich, z których czerpało znaczące zyski². Do tej pory powstało niewiele osobnych prac poświę-

* dr hab., prof. UWM, Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

** mgr, Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

¹ Zwłaszcza okres przed Wielką Wojną z Polską i Litwą oraz 1410 r. W tym czasie źródła notują najwięcej zapasów zgromadzonych w spiżarniach zamków krzyżackich. Wynikało to przede wszystkim z sytuacji politycznej w państwie zakonu krzyżackiego i mobilizacji sił oraz środków.

² R. Czaja, *Miasta pruskie a zakon krzyżacki. Studia nad stosunkami między miastem a władzą terytorialną w późnym średniowieczu*, Toruń 1999, s. 111–124; B. Jähnig, *Verwaltung und Personal*, w: *Państwo Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne od XIII do XVI w.*, red. Z. Nowak, R. Czaja, Toruń 2000, s. 84.

conych użytkowej kulturze materialnej, związanej z omówieniem wybranych pomieszczeń gospodarczych na zamkach krzyżackich oraz wskazaniem, jakie utensylia (zwłaszcza te do użytku kuchennego) były tam przechowywane. Historycy zajmujący się dziejami i historią zakonu krzyżackiego bardziej koncentrowali się wokół kwestii kontaktów gospodarczych i handlowych³.

Dobór zamków krzyżackich i występującej w nich użytkowej kultury materialnej nie jest przypadkowy. W niniejszym artykule omówione zostaną zamki funkcjonujące na przełomie XIV i XV wieku, przy dobrze rozwijających się gospodarczo ośrodkach w Prusach, czyli w dużych miastach⁴ takich, jak: Elbląg, Toruń i Gdańsk.

Należy zaznaczyć, że prócz wymienionych zamków przy tzw. wielkich miastach pruskich⁵, jednym z najbardziej reprezentacyjnych, oddających klimat czasów działalności zakonu krzyżackiego, jest zamek w Malborku. Pomimo licznych zniszczeń, w 1945 roku na skutek działań wojennych, oraz przekształceń konser-

³ W historiografii poświęconej dziejom zakonu krzyżackiego bardzo istotna jest szeroko pojęta kultura. Z ważniejszych prac, jakie do tej pory powstały, poświęcone typowo tematyce konsumpcji na dworze wielkich mistrzów, vide m.in.: W. Długokęcki, *Świadczenia w pieprzu i szafranie w państwie krzyżackim w XIV–XV w.*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego” 1984, nr 14” s. 19–36; P. Dobrowolski, *Szynki, jesiorty, migdały. Wydatki na żywność na dworze Henryka hrabiego Derby u schyłku XIV wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” R. 34:1986, z. 4, s. 601–608; T. Jasiński, *Was essen die Hochmeister des Deutschen Ordens und ihre Gäste am Anfang des 15 Jhs.*, „Studia Historica Slavo-Germanica” 1991–1992, 18, s. 15–25; M. Radoch, *Potrawy na stole krzyżackim w świetle Königsberger Kochbuch*, w: *Historia naturalna jedzenia. Między antykiem a XIX wiekiem*, red. B. Możejko, Gdańsk 2012; M. Spychaj, *Kura na czarno i biały kołacz – krzyżacka książka kucharska z XV wieku*, w: *Życie codzienne na dawnych ziemiach pruskich. Kuchnia dawnych ziem pruskich – tradycja i nowoczesność*, red. T. Chrzanowski, Olsztyn 2011, s. 59–65; J. Szymczak, *Grzyby, ryby, plewki na średniowiecznym stole i w kotle obozowym*, w: *In memoriam honoremque Casimiri Jasińskiego*, red. P. Oliński, J. Wenta, Toruń 2010, s. 193–206. W tym miejscu warto także wspomnieć, iż tematyka badawcza, która obecnie związana jest głównie z kwestiami takimi, jak: kompleksy zamkowe i ich kontakty gospodarcze z miastami w Prusach, układ zabudowy przedzamczy, obiektów zlokalizowanych w obrębie zamkowych murów, jak również tych, które podlegały zamkowi, ale leżały poza nim (młyn, cegielnia, warsztaty, spichlerze, magazyny), a także znacznie militarno-polityczne zamków, m.in. została już podjęta przez: J. Gancewskiego, *Rola zamków krzyżackich w ziemi chełmińskiej od połowy XIV wieku do 1454 roku*, *Studia nad gospodarką*, Olsztyn 2001 (zestawienia tabelaryczne odnoszące się do zamków ziemi chełmińskiej); B. Możejko, *Zamek krzyżacki w Gdańsku w świetle inwentarzy z lat 1384–1446*, w: *Krzyżacy. Szpitalnicy. Kondotierzy. Studia z dziejów średniowiecza*, red. B. Śliwiński, nr 12, Malbork 2006; G. Kucharski, *Życie codzienne i dworskie wielkich mistrzów krzyżackich w świetle Marienburger Tresslerbuch z lat 1399–1409*, „Roczniki z Dziejów Społecznych i gospodarczych” 2001, 61, s. 171–207; M. Milewska, J. Kruppe, *Wypożyczenie gospodarstwa domowego na zamku krzyżackim w Pucku*, „Archeologia Historica Polona” 2004, 14, s. 233–243.

⁴ *Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*, hrsg. v. M. Toeppen, Bd. I, Leipzig 1874; *Die Handelsrechnungen des Deutschen Ordens* (dalej: HDO); hrsg. v. C. Sattler, Leipzig 1887, s. XX, J. Sarnowsky, *Die Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preussen (1382–1454)*, Wien 1993, s. 292; s. 4–5, 32; R. Czaja, *Udział wielkich miast pruskich w handlu hanzeatyckim do połowy XIV wieku*, „Zapiski Historyczne” 1995, t. 60, cz. 1, z. 2–3” s. 22; idem, *Miasta pruskie*, s. 124; L. Koczy, *Dzieje wewnętrzne Torunia do roku 1793*, Toruń 1933, s. 104.

⁵ Źródło, które po raz pierwszy używa określenia *wielkie miasta pruskie*, pochodzi z lat 1335–1336. Wówczas odbył się zjazd miast pruskich, vide *Acten der Ständetage*, s. 4–5, 32.

watorskich na przełomie XIX i XX wieku, względnie dobrze oddaje wygląd kuchni średniowiecznej, dzięki zachowanej dawnej strukturze architektonicznej. Jednak należy tu wyjaśnić, że do naszych czasów w zasadzie nie zachowały się sprzęty kuchenne czy naczynia.

Zatem, w badaniach historyka obejmujących pomieszczenia gospodarcze oraz znajdujące się w nich utensylia związane z kuchnią krzyżacką, bardzo ważną rolę pełnią wzmianki źródłowe w inwentarzach i rachunkach zakonu krzyżackiego⁶ oraz informacje w innych archiwaliach przechowywanych w *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlin–Dahlem*⁷.

Znajdujące się na zamkach krzyżackich naczynia kuchenne i stołowe, sprzęt do gotowania podlegały zarządowi mistrza piwniczego (*Kellermeister*⁸). Pieczę nad wiktuałami oraz zapasami żywności – w infirmerii – nadzorował natomiast szpitalnik (*Spittaler*⁹). Jeżeli chodzi o zarządców infirmerii, należałoby jeszcze dodać, że w głównej mierze odpowiadali oni za dobór przypraw i ziół¹⁰.

⁶ Wśród inwentarzy – wzmiankujących na temat wiktuałów krzyżackiej kuchni – z całą pewnością należy wymienić księgę urzędów (*Das Marienburger Ämterbuch* (dalej: MÄB), hrsg. v. W. Ziesemer, Danzig, 1916). Natomiast rachunki zawarte w księgach urzędowych zakonu krzyżackiego – to przede wszystkim: Księga podskarbiego malborskiego z lat 1399–1405 (*Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1405* (dalej: MTB), hrsg. v. E. Joachim, Königsberg, 1896); Księga wydatków komtura zamkowego w Malborku 1410–1420 (*Das Ausgabebuch des Marienburger Hauskomturs für die Jahre 1410–1420* (dalej: AMH), hrsg. W. Ziesemer, Königsberg 1911); Rachunki handlowe zakonu krzyżackiego – HDO.

⁷ (Dalej: GStA PK, XX. Hauptabteilung (dalej: XX. HA) *Ostpreussisches Folianten* (dalej: OF) OF 166m – Zinsregister des Elbingsen [...] Gebietes 1422 (przede wszystkim pomieszczenia gospodarcze, takie jak piwnica – *keller*, w której znajdowały się produkty spożywcze – głównie na temat zboża – szczególnie żyta (*rocken*). Vide GStA PK, XX. HA, OF 166m, k. 30VS. Ponadto, kuchnia – *in die Kochen*, w której oprócz naczyń są wzmianki na temat – prawdopodobnie znajdujących się tam – *kleinesteynort* und *grosssteynort* (*stenen* = *Stein(ern)* – kamienny; *ort(en)* – czwarta część monety, w szczególności guldena). Może zatem tu chodzić o małe i duże kamienne monety (?). Vide: GStA PK, XX. HA, 166m, k. 28VS, 28RS. Zachowały się także wzmianki na temat utensyliów kuchennych – głównie wzmiankowany jest *Koppe* – puchar. Vide GStA PK, XX. HA, OF 166m, s. 30VS.); GStA PK, XX. HA *Ordens Brief Archiv* (dalej: OBA) 9029 – Staatsarchiv Königsberg im 1445 (1445–1451) – dotyczy funkcji urzędniczych, odpowiedzialnych za zaopatrzenie magazynów w produkty żywnościowe. Vide GStA PK, XX. HA, OBA 9029, k. 1VS, 1RS, 2VS, 2VR, 3VS, 3VR; OBA 18384 – Staatsarchiv Königsberg, *Königsberg Köchbuch* – zawierająca 33 przepisy kulinarne, ponadto wymieniająca głównie spożywane produkty przez wielkich mistrzów. Vide: GStA PK, XX. HA, OBA, 18384, k. 2VS, 3VS, 4VS, 6VS, 7VS, 9VS.

⁸ W państwie zakonu krzyżackiego w Prusach urzędnik ten sprawował także kontrolę nad dochodami. Vide GStA PK, XX. HA, OBA 9029, k. 1RS. Ponadto, na temat urzędów w państwie zakonu krzyżackiego por. D. Herbert, *Vorrats-und Versorgungswirtschaft auf den preussischen Deutschordensburgen von 1375 bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts am Beispiel der Burg Thorn/Torun*, w: *Esskultur und kulturelle Identität: Ethnologische Nahrungsforschung im östlichen Europa*, red. H. M. Kalinke, K. Toth, T. Weger, *Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*, Bd. 40, München 2010, s. 46–52.

⁹ GStA PK, XX. HA, OF 166n – Zinsbuch des Hauses Elbing (1426–1451), k. 14. *Sputeler* [...] *hußen* [pfunt?] *pfeffer in die kuchen zum Elbing*. W tym przypadku mowa najprawdopodobniej o przechowywaniu pieprzu w kuchni na zamku krzyżackim w Elblągu (*hußen* – *huszen*, *howsszen* – przechowywać, dać schronienie).

¹⁰ MÄB, s. 163. [...] *In die firmarie czum ersten [...] item 1 pfunt safferan, item 8 pfunt pfeffer*.

Wracając do utensyliów podległych *Kellermeisterowi*, w głównej mierze tych w pomieszczeniach kuchennych, można wyróżnić: garnki¹¹, misy¹², dzbany (*kanne*¹³), czerpaki do wody¹⁴ czy pokrywki. Biorąc pod uwagę utensylia zgromadzone w kuchni na zamku w Toruniu, w 1407 roku znajdowały się tam: *kessel*¹⁵, *gropin*¹⁶ und alle *kochengerethe notdorfft in der kochin*. Podobnie rzecz się ma na tym zamku w 1410 roku, gdzie w tamtejszej kuchni użytkowane były kotły, duże garnki oraz wszystkie potrzebne urządzenia kuchenne¹⁷. Źródła do 1410 roku nie wspominają natomiast o sprzęcie w kuchni zamkowej w Elblągu. Odnosząc się zaś do zapisów źródłowych o kuchni na zamku w Gdańsku, warto zaznaczyć, że naczynia, które powinny się w niej znajdować, przechowywane były w miejscowej piwnicy i kuszarni. Najprawdopodobniej utensylia te tworzyły jakieś zapasy i tylko w razie konieczności przenoszono je do kuchni¹⁸.

¹¹ K. Ryszewska, *Kuchenne naczynia ceramiczne używane w średniowiecznych polskich klasztorach*, „Almanach Historyczny” 2007, t. 9” s. 45. Garnki służyły nie tylko do przechowywania jakiegoś produktu w jego naturalnej postaci, ale także do peklowania, marynowania czy zakwaszania.

¹² We wcześniejszym średniowieczu źródła nie wspominają na temat *schalen* czy *mulden*. Misy bowiem znalazły swoje zastosowanie raczej w późniejszym okresie. Źródła krzyżackie wspominają na temat używanych wówczas morderzy (*morser*). W pomieszczeniach gospodarczych występowały one jako sprzęty do użytku kuchennego (*kochengerethe*), vide *Das grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens* (dalej: GÄB), hrsg. v. W. Ziesemer, Danzig 1921. Jest to cenne źródło także w kwestii interpretacji rozplanowania poszczególnych pomieszczeń gospodarczych na zamkach krzyżackich. Źródło znajduje się również w zasobie zbiorów archiwalnych w GStA PK XX. HA, OF 132 – *Inventare von [...] viehhof zu Marienburg, [...], Thorn, [...] 1445–1449*, por. – jeden z przykładów *kochengerethe* – w tym przypadku *morser* na zamku w Toruniu, GÄB, s. 442. Chociaż w 1392 r. źródło wspomina na temat przechowywanych – w tym samym zamku – w zbrojowni *schalen*. Vide GÄB, s. 429.

¹³ O. Schade, *Altdeutsches Lesebuch gotisch altsächsisch alt und mitteldeutsch*, Teil II, Halle 1866, s. 392; O. Długokęcka, W. Długokęcki, *Te Sumptuous Use of Food at Castle Marienburg (Malbork) at the Start of the Fifteenth Century*, „Acta Poloniae Historica” 2010, t. 102, s. 110–126. Występujące często w źródłach nazewnictwo – *mischkanne* – najprawdopodobniej określało miarę danego produktu w dzbanie.

¹⁴ Wśród tego rodzaju naczyń można było wyróżnić: rondel, patelnię bądź np. garnek do duszenia. Jest kwestią sporną, czy naczynia te były metalowe czy gliniane, vide MÄB, s. 146: [...] *item 2 lymgropen, item 1 grosze new pffanne czu lym syden*. Na temat tego rodzaju naczyń por. K. Sulkowska-Tuszyńska, *Próba interpretacji funkcji naczyń na trzech nóżkach w świetle wybranych źródeł ikonograficznych*, w: *Z badań nad średniowieczną architekturą Kujaw i Wielkopolski Wschodniej*, red. J. Chudziakowa, „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków”, seria B, t. 86, Warszawa 1990, s. 109–112; idem, *Późnośredniowieczne i nowożytnie naczynia ceramiczne na trzech nóżkach ze Strzelna*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia XX, Archeologia Architektury* 2, 1992, s. 76–77. Warto jeszcze dodać, że tego typu naczynia upowszechniły się dopiero w okresie nowożytnym.

¹⁵ GÄB, s. 433. W źródłach funkcjonują jako duże dzbany bądź kotły.

¹⁶ Ibidem, *Groppen* – były to garnki o dość dużych rozmiarach.

¹⁷ Ibidem, *Item dy kochen [...] kessil, gropen und alle kochengerethe notdorfft*. Zapewne może chodzić tu o wspomniane już wcześniej inne naczynia, takie jak: misy, dzbany, czerpaki do wody czy pokrywki.

¹⁸ Ibidem, s. 687–689. W 1396 r. w kuchni na zamku w Gdańsku użytkowano misy, kotły, garnki. W tym samym roku w kuszarni natomiast, oprócz wspomnianych wyżej utensyliów, znajdowały się czerpaki – najprawdopodobniej służące do nabierania wody albo np. wyrabiania ciasta oraz łyżki. W 1407 r. jest mowa o użytkowanych w kuchni rusztach. Por. także. B. Możejko, op. cit., s. 184.

W przypadku zastawy stołowej raczej przechowywano ją w piwnicach zamkowych¹⁹. Taki stan rzeczy został odnotowany na zamku w Elblągu w 1404 roku. Źródło wspomina o przechowywanych tam srebrnych pucharach, misach i łyżkach. W lutym 1404 roku ze srebrnych naczyń w piwnicy wymieniano 16 mis oraz 12 łyżek²⁰. We wrześniu tego samego roku – podobnie – 15 mis i 12 łyżek²¹. Dla porównania, na zamku w Toruniu w 1407 roku *im Keller* wśród zastawy stołowej zgromadzono 6 srebrnych mis oraz 10 srebrnych łyżek²². Ponadto, oprócz wymienionych naczyń, źródło informuje o znajdującym się w piwnicy połoconym krzyżu, który zawierał święte drewno²³. Dodatkowo, księga wydatków komtura zamkowego w Malborku z lat 1410–1420 wzmiankuje o przechowywanych w piwnicach *szklanicach*²⁴.

Co do wyposażenia piwnicy na zamku krzyżackim w Gdańsku, trzeba zaznaczyć, że było ono dużo bogatsze, pod względem występującego tam sprzętu kuchennego, aniżeli zastawy stołowej. W 1391 roku w tamtejszej piwnicy zostały po raz pierwszy wymienione sprzęty przeznaczone do użytku kuchennego. Wśród nich znalazły się m.in. takie naczynia, jak: szklanki, butelki, dzbany, lichtarze czy łyżki²⁵. Można jeszcze dodać, że źródło rozróżnia szczegółowo rozmiary, określając, które były mniejsze, a które większe. Tak jest w przypadku szklanek – małych i dużych i – jak się wydaje – o dość prostych kształtach²⁶. Chociaż zdarzało się, że w piwnicach zamkowych przechowywano także i takie, które były zdobione na grzbiecie kobaltowymi kuleczkami²⁷. Tego typu szklanek używano podczas uczt i toastów. W inwentarzach zakonu krzyżackiego często określane są one jako *schenkegleser*²⁸. Prawdopodobnie importowano je z czeskich hut. Bowiem taki rodzaj szklanek na terenie Prus raczej nie był spotykany na przełomie XIV i XV wieku²⁹.

Osobne pomieszczenie na zamku wydzielone było wyłącznie na naczynia srebrne wielkiego mistrza (*silbirkamer*)³⁰. W tym miejscu warto wspomnieć o rachunkach

¹⁹ Na temat utensyliów kuchennych – w tym zastawy stołowej, vide GStA PK, XX. HA, OF 166m, k. 30VS. Ponadto, por. A. Sielmann, *Die Verwaltung des Haupthauses Marienburg in der Zeit um 1400. Beitrag zur Geschichte des Deutschen Ordens in Preußen*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, H. 61, 1921, s. 10–11.

²⁰ GÄB, s. 83. *Item Kellir [...] solbryn gefesze: item 16 solbrynnne schalen, item 12 sulbrynnne leffel.*

²¹ Ibidem, s. 84–85. *Item in dem keller [...] Item das silbrynnne gefese: item 15 silbrynnne schalen, item 12 silbrynnne leffil.*

²² Ibidem, s. 431.

²³ Ibidem, *Item Kellir [...] item eyn vorgold crucze, do das heilige holcz inne ist.*

²⁴ AMH, s. 6. 1411 r. – *Covents kellirmeister [...] item 2m. 1 fird. for 8 schok gleyszer. item 1 m. 9 sc. vor gleyszer.*

²⁵ GÄB, s. 686. Dla porównania, w 1396 r. w piwnicy było: *12 kammn, 2 grosse czenynne flasschen, 34 silbrynnne leffil, 1 silbryn kop.* Vide: ibidem, s. 687. W 1407 r. wyróżniono sprzęt kuchenny dokładnie w takiej samej ilości, jak w 1396 r., por. ibidem, s. 689.

²⁶ Ibidem, s. 686.

²⁷ Por. ibidem, s. 111; AMH, s. 152–154.

²⁸ AMH, s. 197, por. B. Schmid, *Speise und Trank in Deutschordenshäusern um Jahr 1400. Nach den Ämterbüchern und Rechnungsbüchern des Ordens*, „Ostdeutsche Monatshefte” 1922, Jg. 3, nr 3, s. 107.

²⁹ F. Rademacher, *Die deutschen Gläser des Mittelalters*, Berlin 1933, s. 99; J. Biszkont, *Późnośredniowieczne szklarstwo na Śląsku*, „Wratislavia Antiqua”, t. 7, red. K. Wachowski, Wrocław 2005, s. 32–33; W. Laba, *Historia sztuki szklarskiej*, Krosno 2007, s. 56–58.

³⁰ AMH, s. 164.

i wydatkach dotyczących zakupu zastawy stołowej na jego potrzeby. W głównej mierze chodzi o zamawianie nowych naczyń u złotników. W rachunkach ksiąg urzędowych zakonu krzyżackiego, m.in. w księdze podskarbiego malborskiego z lat 1399–1405, zachowały się wzmianki na temat zamawianych u mistrzów złotników mis, pucharów czy rogów do picia³¹.

Także w komnatach wielkiego komtura znajdowały się różnego rodzaju utensylia, w tym również srebrne (przede wszystkim do użytku reprezentacyjnego). Jako przykład można tu wymienić srebrne łyżki, czarki, nalewki bądź też puchary (*Kopp*). Niektóre z nich wykorzystywano podczas biesiad i uczt³², inne – takie, jak kielichy czy dzwonki zapewne stanowiły sprzęt ołtarzowy³³. Na zamku w Toruniu w 1392 roku *by dem Huskomthur* znajdowało się: *1 silberyn kop, 6 silberynne schalen, 10 silberynne leffil*³⁴. W 1397 roku wśród urządzeń komtura (*komthurs gerete*) odnotowano tyle samo srebrnych utensyliów³⁵. W tym samym czasie na zamku w Elblągu źródło nie wspomina o naczyniach w siedzibie komtura, w tym także srebrnych³⁶. Podobnie, do 1410 roku, sytuacja wygląda na zamku w Gdańsku. W tym czasie w ogóle nie wspomina się o urządzeniach kuchennych, także srebrnych.

Innym rodzajem pomieszczeń na zamkach krzyżackich były magazyny odzieży (*in der Traperie*), w których również przechowywano różnego rodzaju utensylia związane m.in. z nakryciem stołu oraz roboczą odzieżą wierzchnią używaną w kuchni. Takie informacje zostały odnotowane w księdze urzędowej konwentu krzyżackiego w Malborku³⁷. Na zamku w Elblągu, w 1396 i 1404 roku, źródło wzmiankuje na temat przechowywanych w magazynie odzieży, obrusów, przeznaczonych zapewne na uroczyste uczyty dla członków miejscowych konwentów oraz wielkich mistrzów³⁸. Ponadto, znajdowały się tam nakrycia na głowę, któ-

³¹ MÄB, s. 54, 102. Ponadto mistrz menniczy z Torunia w 1406 r. wydał ponad 13 grzywien na puchar dla wielkiego mistrza. W 1409 r. zostały zakupione dwa puchary ze srebra złożonego. *Monzmeister [...] item 13 m. 2 scot vor unser homeisters kopp [...]*. Vide MÄB, s. 389. [...] *item 5 m. 5 scot [...]* kop. Zob. MÄB, s. 531. Wzmianki na temat użytkowanych w kuchni pucharów (*koppe*) zachowały się także w archiwaliach w GStA PK. Vide GStA PK, XX. HA, OF166m, k. 30VS.

³² Ponadto, w siedzibie komtura na zamku krzyżackim w Toruniu w 1392 r. zostały wymienione, zgromadzone tam, srebrne naczynia, m.in. puchary, misy, czy łyżki: *Item by dem huskomphthur [...]* *Item 1 silberyn kop, item 6 silberynne schalen, item 10 silberynne leffil*. Vide GÄB, s. 430. Kolejny zapis pochodzi ze stycznia 1397 r., kiedy pośród urządzeń komtura (*komthurs gerete*) – tych do użytku kuchennego, znalazły się: *1 silberyn kop, item 6 silberynne schalen, item 10 silberynne leffil*, vide GÄB, s. 430. Na temat srebrnych naczyń por. także J. M. Fritz, *Goldschmiedekunst der Gotik in Mitteleuropa*, München 1982.

³³ W tym przypadku por. MÄB, s. 1; MTB, s. 169. Sprzęt ołtarzowy został wymieniony nie w rezydencji wielkiego komtura, ale w *harnnaschkamer*.

³⁴ GÄB, s. 429–430.

³⁵ Ibidem, s. 430.

³⁶ Ibidem, s. 79. W 1396 r. *by dem Huskomthur* na zamku w Elblągu wspomniane są wazony, jednak w tym przypadku nie do użytku jako naczynie kuchenne czy stołowe.

³⁷ Ibidem, s. 80 i n.

³⁸ Ibidem, s. 80. 1396 r. – [...] *item 2 tischtucher off der herren Tisach*. Ibidem, s. 83. 1404 r. – [...] *item vier herrentyschtucher*.

re najprawdopodobniej użytkowano w kuchni³⁹. Obrusy znajdowały się także w magazynie odzieży na zamku w Gdańsku. W 1391 roku mowa jest o *100 elen tischtücher*⁴⁰ trzymanyh na okoliczność odbywania biesiad, uczt. Jeżeli chodzi o zamek w Toruniu, to *in der Traperie* raczej nie wspomina się o przechowywanych tam utensyliach, mających swe zastosowanie w kuchni bądź przeznaczonych na ucztę. W 1384 roku wspomniane zostało tylko, iż wśród różnych rzeczy, typowych dla tego pomieszczenia, znalazł się wazon z winem⁴¹.

W przypadku innych pomieszczeń magazynowych na zamkach krzyżackich, gromadzących powyższe przedmioty, trzeba przywołać także zbrojownię. GÄB zawiera informacje, że na zamku krzyżackim w Elblągu, oprócz różnego rodzaju uzbrojenia, znajdowały się w niej także sprzęty do użytku kuchennego. W 1384 roku księga urzędów konwentu krzyżackiego w Malborku podaje, iż: *an harnusch* na zamku w Elblągu znajdowało się 18 butelek z cyny, 20 butelek żelaznych, 2 stojaki z cyny⁴². Kolejny zapis z 1396 roku wskazuje na to, że w zbrojowni znajdowało się 13 srebrnych pucharów i butelka⁴³. W 1402 i 1404 roku źródło nie wspomina o utensyliach kuchennych *an harnusch*⁴⁴.

Podobne zapisy dotyczą zamku krzyżackiego w Toruniu. Jednak pierwsze wzmianki na temat zgromadzonych w zbrojowni naczyń pochodzą dopiero z listopada 1392 roku. Wówczas źródło notuje: *Item an harnasch [...] 9 silbrynne schalen*⁴⁵. W przypadku kolejnych lat źródło nie informuje raczej o przechowywanych w zbrojowni sprzętach kuchennych. Mowa jest tylko o występującym tam oprzyrządowaniu⁴⁶. W przypadku zamku gdańskiego do 1410 roku nie ma żadnych wzmianek na temat jakichkolwiek urządzeń kuchennych, które mogłyby znajdować się w tamtejszej zbrojowni.

Kolejnym z pomieszczeń, o których źródła informują o obecności przedmiotów, mogących mieć zastosowanie do użytku kuchennego, był skarbiec (*Treszil*)⁴⁷. Urzędnikiem w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach, odpowiedzialnym za nadzór i jego wyposażenie był *Treszeler*⁴⁸. *Im Treszil* na zamku krzyżackim w Toruniu

³⁹ Ibidem, s. 82. 1402 r. – [...] *6 kuchenhutten*. Ibidem, s. 84. 1404 r. September. – [...] *item 4 hutten czur kochen*. Ibidem, s. 85. 1412 r. – [...] *item 3 kochinhutten*.

⁴⁰ Ibidem, s. 686. Można jeszcze dodać, iż w 1396 r. źródło informuje *in der trappenie: knechtetischtücher*. Zapewne chodzi tutaj o obrusy, ale już nie na stoły wielkich mistrzów. Były to najprawdopodobniej obrusy dla służby. Jest ona bardzo często wspominana przy *pferdstalle* – stajni, por. ibidem, s. 687–688.

⁴¹ Ibidem, s. 429.

⁴² Ibidem, s. 78. *Item an harnusch [...] 18 czenyne flaschen, 20 iserynne flasschen, 2 czenynne standen*.

⁴³ Ibidem, s. 80. *Item an harnusch [...] 13 silbrynne koppe, item 1 flasche*.

⁴⁴ Ibidem, s. 81–85.

⁴⁵ Ibidem, s. 429.

⁴⁶ Analizie poddano okres do 1410 r. i 1. połowy XV w. Wskazuje na zwiększone zaopatrzenie magazynów, zwłaszcza 1410 r. Najprawdopodobniej miało to związek z sytuacją polityczną w państwie zakonu krzyżackiego oraz prowadzonymi w tym okresie wojnami. Nic w tym zatem nadzwyczajnego, że była potrzeba większego zaopatrzenia nie tylko w zapasy żywności.

⁴⁷ *Tresil* = *Treszil* = *Schatz (kammer)* – skarbiec.

⁴⁸ *Treszeler* = *Schatzmeister* = podskarbi.

w 1397 roku księga urzędów konwentu krzyżackiego w Malborku wspomina m.in. o dużych srebrnych pucharach, srebrnej misie (miednicy) oraz srebrnym dzbanku⁴⁹. Dla porównania, w 1410 roku w tamtejszym magazynie i warsztacie srebrniczym (*silbirwerk*⁵⁰) znajdowały się: puchar, misa i 10 łyżek. Do zamków w Elblągu i Gdańsku, w omawianym okresie, nie ma informacji na temat naczyń srebrnych, które mogłyby się znaleźć w skarbcu. Źródło nie wspomina o tym pomieszczeniu.

Warto także dodać, że sprawowanie większości funkcji urzędniczych należało do braci-rycerzy krzyżackich. To w ich gestii była kontrola m.in. nad wyposażeniem w różnego rodzaju utensylia kuchenne, znajdujące się w wyznaczonych pomieszczeniach gospodarczych. Wzmianki na temat poszczególnych urzędów w państwie zakonu krzyżackiego zostały odnotowane w archiwaliach znajdujących się w GStA PK w Berlin-Dahlem⁵¹, ale również w już opublikowanych źródłach.

Podsumowując, w głównej mierze przeanalizowane zostały tu wybrane pomieszczenia gospodarcze w trzech zamkach krzyżackich, istniejących przy dużych miastach pruskich. Ciekawym spostrzeżeniem, na podstawie przeprowadzonej analizy źródłowej, jest fakt, iż różnego rodzaju utensylia, mające zastosowanie w kuchni, bądź też przeznaczone na uczyty wielkich mistrzów, znajdowały się także w miejscach do tego nie przeznaczonych. Ponadto, warto zaznaczyć, że pomieszczenia gospodarcze takie, jak piwnica czy kuszarnia często pełniły rolę magazynów naczyń i urządzeń związanych z przechowywaniem, przetwarzaniem i przygotowywaniem pożywienia. Naczynia przeznaczone do użytku kuchennego często były traktowane jako zapasy i w momencie zapotrzebowania brano je stamtąd, a następnie przenoszono do kuchni. W przypadku zaś utensyliów występujących tylko w pomieszczeniach kuchennych ich zastosowanie było typowe dla codziennego użytku.

⁴⁹ GÄB, s. 430–431. *Item dis nochgeschreiben silberynne gerete ist im tresil czu Thoron: czum ersten 2 flederynne koppe mit silber beleet, item 14 silberynne koppe mit hogen dirhaben fussen, item 1 par silberynne becken, item 1 silberynne kanne.*

⁵⁰ *Silbirwerk* (-werg, werk – cech, fabryka, zakład). Również forma na określenie magazynu srebra, gdzie przechowywano – srebrne – naczynia, vide ibidem, s. 433. Ponadto, urządzenie potrzebne w kaplicy komtura: *Item silbirwerk: 1 silberyn köp, item 1 silberynne schale, item 10 silberynne leffel, item 1 gancz messegerethe mit aller czugehorunge czum alter in des komphurs capelle.*

⁵¹ GStA PK, XX. HA, OBA 9029, k. 1RS, 1VS, 2VS, 2RS, 3VS, 3RS; J. Sarnowsky, *Die Wirtschaftsführung*, Quellen, nr 15, s. 756–758; GStA PK, XX. HA, OF 141 – Rechnungsbuch des Großschäffers zu Königsberg 1398–1402. Przede wszystkim (por.) informacje na temat kredytów i zastawianych sprzętów ruchomych – w tym również naczyń srebrnych, ale też zupełnie innych (takich, jak: zbroje, łodzie, statki czy inne nieruchomości – domy. Informacje również na temat sprzedaży sukna), vide GStA PK, XX. HA, OF 141, k. 29VS, 31VS, 37VS, 39VS, 43VS, 45VS, 47VS, 183VS–188VS. Por. także (*Schuldbücher und Rechnungen der Großschäffer und Lieger des Deutschen Ordens in Preußen*, Bd. 1, Großschäfferei Königsberg I, hrsg. von Cordelia Heß, Christina Link und Jürgen Sarnowsky, w: *Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz*, Köln–Weimar–Wien 2008; *Schuldbücher und Rechnungen der Großschäffer und Lieger des Deutschen Ordens in Preußen*. Bd. 3, Großschäfferei Marienburg, hrsg. von Christina Link und Jürgen Sarnowsky, w: *Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz*, Köln–Weimar–Wien 2008, por. także W. Długokęcki, *Hausämter und Hausbeamten auf der Marienburg in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts*, w: *Burgen kirchlicher Bauherren*, hrsg. v. H. H. Häffner, München–Berlin 2001, s. 61–69; S. Józwiak, J. Trupinda, *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów (1309–1457)*, Malbork 2011, szczególnie s. 427–428.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem*, XX. Hauptabteilung, *Ostpreussisches Folianten* OF 132 – Inventare von [...] Viehhof zu Marienburg, [...], Thorn, [...] 1445–1449.
- Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem*, XX. Hauptabteilung, *Ostpreussisches Folianten* OF 141 – Rechnungsbuch des Großschäffers zu Königsberg 1398–1402, k. 29VS, 31VS, 37VS, 39VS, 43VS, 45VS, 47VS, 183VS–188VS.
- Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem*, XX. Hauptabteilung, *Ostpreussisches Folianten* OF 166m – Zinsregister des Elbingschen und Holländischen Gebietes 1422. Rechenschaft des Hauskomturs von Königsberg 1430, k. 28VS, 28RS, 30VS.
- Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem*, XX. Hauptabteilung, *Ostpreussisches Folianten* OF 166n – Zinsbuch des Hauses Elbing (1426–1451), k. 14.
- Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem*, XX. Hauptabteilung, *Ordensbriefarchiv*, Staatsarchiv Königsberg im 1445 (1445–1451), nr 9029, k. 1VS, 1RS, 2VS, 2VR, 3VS, 3VR.
- Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem*, XX. Hauptabteilung, *Ordensbriefarchiv*, 18384 – Staatsarchiv Königsberg, *Königsberg Kochbuch*, k. 2VS, 3VS, 4VS, 6VS, 7VS, 9VS.

Źródła drukowane

- Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*, hrsg. v. M. Toeppen, Bd. I, Leipzig 1874.
- Das Ausgabebuch des Marienburger Hauskomturs für die Jahre 1410–1420*, hrsg. W. Ziesemer, Königsberg 1911.
- Das grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens*, hrsg. v. W. Ziesemer, Danzig 1921.
- Das Marienburger Ämterbuch*, hrsg. v. W. Ziesemer, Danzig, 1916.
- Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1405*, hrsg. v. E. Joachim, Königsberg, 1896.
- Die Handelsrechnungen des Deutschen Ordens*; hrsg. v. C. Sattler, Leipzig 1887.
- Sarnowsky J. 1993, *Die Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preussen (1382–1454)*, Wien.
- Schuldbücher und Rechnungen der Großschäffer und Lieger des Deutschen Ordens in Preußen*, Bd. 1, Großschäfferei Königsberg I, hrsg. von Cordelia Heß, Christina Link und Jürgen Sarnowsky, w: Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Köln–Weimar–Wien 2008.
- Schuldbücher und Rechnungen der Großschäffer und Lieger des Deutschen Ordens in Preußen*. Bd. 3, Großschäfferei Marienburg, hrsg. von Christina Link und Jürgen Sarnowsky, w: Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Köln–Weimar–Wien 2008.

Opracowania

- Biszkont J. 2005.** *Późnośredniowieczne szklarstwo na Śląsku*, „Wratislavia Antiqua”, t. 7, red. Wachowski K., Wrocław.
- Czaja R. 1995.** *Udział wielkich miast pruskich w handlu hanzeatyckim do połowy XIV wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 60, cz. 1, z. 2–3.
- Czaja R. 1999.** *Miasta pruskie a zakon krzyżacki. Studia nad stosunkami między miastem a władzą terytorialną w późnym średniowieczu*, Toruń.
- Długokęcka O., Długokęcki W. 2010.** *The Sumptuous Use of Food at Castle Marienburg (Malbork) at the Start of the Fifteenth Century*, „Acta Poloniae Historica”, t. 102, s. 110–126.
- Długokęcki W. 1984.** *Świadczenia w pieprzu i szafranie w państwie krzyżackim w XIV–XV w.*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego”, nr 14, s. 19–36.
- Długokęcki W. 2001.** *Hausämter Und Hausbeamten auf der Marienburg In der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts*, w: *Burgen kirchlicher Bauherren*, hrsg. v. H. H. Häffner, München/Berlin.
- Dobrowolski P. 1986.** *Szynki, jesiotry, migdały. Wydatki na żywność na dworze Henryka hrabiego Derby u schyłku XIV wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 34, z. 4, s. 601–608.
- Fritz J. M. 1982.** *Goldschmiedekunst der Gotik in Mitteleuropa*, München.
- Herbert D. 2010.** *Vorrats-und Versorgungswirtschaft auf den preussischen Deutschordensburgen von 1375 bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts am Beispiel der Burg Thorn/Torun*, w: *Esskultur und kulturelle Identität: Ethnologische Nahrungsforschung im östlichen Europa*, red. Kalinke H. M., Toth K., Weger T., Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, Bd. 40, München, s. 46–52.
- Gancewski J. 2001.** *Rola zamków krzyżackich w ziemi chełmińskiej od połowy XIV wieku do 1454 roku. Studia nad gospodarką*, Olsztyn.
- Jähnig B. 2000.** *Verwaltung und Personal*, w: *Państwo Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne od XIII do XVI w.*, red. Nowak Z., Czaja R., Toruń.
- Jasiński T. 1991–1992.** *Was essen die Hochmeister des Deutschen Ordens Und ihre Gäste am Anfang des 15 Jhs?*, „Studia Historica Slavo-Germanica”, 18.
- Jóźwiak S., Trupinda J. 2011.** *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów (1309–1457)*, Malbork.
- Koczy L. 1933.** *Dzieje wewnętrzne Torunia do roku 1793*, Toruń.
- Kucharski G. 2001.** *Życie codzienne i dworskie wielkich mistrzów krzyżackich w świetle Marienburger Tresslerbuch z lat 1399–1409*, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 61, s. 171–207.
- Laba W. 2007.** *Historia sztuki szklarskiej*, Krosno.
- Milewska M., Kruppe J. 2004.** *Wypożyczenie gospodarstwa domowego na zamku krzyżackim w Pucku*, „Archeologia Historica Polona”, 14, s. 233–243.
- Możejko B. 2006.** *Zamek krzyżacki w Gdańsku w świetle inwentarzy z lat 1384–1446*, w: *Krzyżacy. Szpitalnicy. Kondotierzy. Studia z dziejów średniowiecza*, red. Śliwiński B., nr 12, Malbork.

- Rademacher F. 1933.** *Die deutschen Gläser des Mittelalters*, Berlin.
- Radoch M. 2012.** *Potrawy na stole krzyżackim w świetle Königsberger Kochbuch*, w: *Historia naturalna jedzenia. Między antykiem a XIX wiekiem*, red. Możejko B., Gdańsk.
- Ryszewska K. 2007.** *Kuchenne naczynia ceramiczne używane w średniowiecznych polskich klasztorach*, „Almanach Historyczny”, t. 9, Kielce.
- Schade O. 1866.** *Altdeutsches Lesebuch gotisch altsächsisch alt und mitteldeutsch*, Teil II, Halle.
- Schmid B. 1922.** *Speise und Trank in Deutschordenshäusern um Jahr 1400. Nach den Ämterbüchern und Rechnungsbüchern des Ordens*, „Ostdeutsche Monatshefte”, Jg. 3, nr 3, s. 107.
- Sielmann A. 1921.** *Die Verwaltung des Haupthauses Marienburg in der Zeit um 1400. Beitrag zur Geschichte des Deutschen Ordens in Preußen*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, H. 61, s. 10–11.
- Spychaj M. 2011.** *Kura na czarno i biały kołacz – krzyżacka książka kucharska z XV wieku*, w: *Życie codzienne na dawnych ziemiach pruskich. Kuchnia dawnych ziem pruskich – tradycja i nowoczesność*, red. Chrzanowski T., Olsztyn.
- Sulkowska-Tuszyńska K. 1990.** *Próba interpretacji funkcji naczyń na trzech nóżkach w świetle wybranych źródeł ikonograficznych*, w: *Z badań nad średniowieczną architekturą Kujaw i Wielkopolski Wschodniej*, red. Chudziakowa J., „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków”, seria B, t. 86, Warszawa, s. 109–112.
- Sulkowska-Tuszyńska K. 1992.** *Późnośredniowieczne i nowożytne naczynia ceramiczne na trzech nóżkach ze Strzelna*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia XX, Archeologia Architektury 2*, s. 76–77.
- Szymczak J. 2010.** *Grzyby, ryby, polewki na średniowiecznym stole i w kotle obozowym*, w: *In memoriam honeremque Casimiri Jasiński*, red. Oliński P., Wenta J., Toruń, s. 193–206.

STRESZCZENIE

Kultura materialna rozpatrywana w niniejszym opracowaniu dotyczy przede wszystkim wyposażenia pomieszczeń gospodarczych związanych z przechowywanymi na zamkach krzyżackich różnego rodzaju utensyliami kuchennymi – sprzętem kuchennym, naczyniami użytku codziennego, a także zastawą stołową przeznaczoną na ucztę komturów i wielkich mistrzów. Nie bez znaczenia jest również przedział czasowy poddany analizie, bowiem przełom XIV i XV wieku jest to okres, w którym źródła zawierają najwięcej informacji na temat zapasów zgromadzonych w spiżarniach zamków krzyżackich. Ponadto, silnie rozwijająca się wówczas organizacja gospodarcza i handlowa zakonu krzyżackiego sprzyjała powstawaniu takich zapasów. Państwo krzyżackie w Prusach miało wówczas silną pozycję na rynkach europejskich.

Słowa kluczowe: zakon krzyżacki, zamki krzyżackie, sprzęt kuchenny, nakrycia stołu, sprzęt do gotowania, naczynia.

SUMMARY

Material culture in this aspect relates primarily to the equipment of utility rooms connected with kitchen utensils of different kind kept in castles – kitchen equipment, dishes of everyday use as well as tableware to be used during the grand masters' ceremonial feasts. It is significant to mention the period analysed since the turn of the 14th and the 15th centuries is the time in which the largest food supplies noted in the sources were gathered in the larders of Teutonic castles. Moreover, the trade and economic organization of the Order of Teutonic Knights was strongly developing. State of the Teutonic Order had a strong position in the European trade market at that time.

Keywords: Teutonic Order, Teutonic castles, kitchenware, tableware, typical kitchen utensils, dishes.

ECHA SPORU MILENIJNEGO NA ŁAMACH „TRYBUNY MAZOWIECKIEJ” I „GOŚCIA NIEDZIELNEGO” (1966 ROK)

ECHOES OF THE MILLENNIUM DISPUTE IN THE PAGES OF ‘TRYBUNA MAZOWIECKA’ AND ‘GOŚĆ NIEDZIELNY’ (1966)

Już samo nazewnictwo Jubileuszu obchodzonego w 1966 roku wskazywało na alternatywne idee przewodnie, cele i formy uroczystości. Ogłoszone przez Kościół katolicki Milenium Chrztu Polski w założeniu miało zostać skontrolowane przez partyjno-rządowe Tysiąclecie Państwa Polskiego.

Celem niniejszego artykułu jest odniesienie się do obchodów milenijnych w Polsce w 1966 roku, poprzez przybliżenie najważniejszych faktów, zarysowanie istoty dyskrepancji obchodów. Ponadto – co istotne – ma być zachętą do podjęcia badań historycznych, kulturowych na przeszłością regionu, dla których obchody 1050. rocznicy Chrztu Polski byłyby początkiem bardziej systematycznych badań. Artykuł ma też za zadanie wskazać prasę jako źródło informacji o przeszłości. W prasie bowiem opisane jest wiele jednostkowych wydarzeń, o których trudno dowiedzieć się z opracowań syntetycznych. Przytacza nazwiska, obrazuje metody, jakimi posługiwała się władza w manipulowaniu społeczeństwem, chociażby w doborze informacji. W tej chwili literatura dotycząca obchodów w 1966 roku jest bogata zarówno w odniesieniu do działań Kościoła, jak i Państwa¹. Prasa, źródła drukowane, opracowania są też rejestrem dokonań w 1966 roku, jak i w przygotowaniach do Jubileuszu. Do opracowań zostały zaliczone materiały zgromadzone w Archiwum Akt Nowych², źródła drukowane oraz oczywiście prasa. Ponieważ artykuł dotyczy głównie Mazowsza, posłużono się najdostępniejszym dziennikiem, czyli „Trybuną Mazowiecką” – organem KW PZPR. Polityka prasowa prowadzona przez władze wobec prasy kościelnej eliminowała wydawnictwa regionalne. Do najpoczytniejszych

* Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. Adama Chętnika w Ostrołęce.

¹ *Milenium czy Tysiąclecie*, pod red. B. Noszczaka, Warszawa 2006; A. Dudek, *Państwo i Kościół w Polsce 1945–1970*, Warszawa 1995; *Milenium Polskie. Walka o rząd dusz*, red. C. Wilanowski, Warszawa 2002; *Obchody milenijne 1966 w świetle dokumentów Ministerstwa Spraw Wewnętrznych*, Warszawa 1998; J. Pawłowicz, *Płockie Milenium. Uroczystości milenijne w diecezji płockiej w tajnych dokumentach Służby Bezpieczeństwa*, Toruń 2006; *Sprawozdanie z działalności Komisji Obchodów Tysiąclecia*, w: *Warszawski Wojewódzki Komitet Frontu Jedności Narodu. Bilans obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego na Mazowszu*, Plenarna sesja Wojewódzkiego Komitetu Frontu Jedności Narodu, Warszawa 1967.

² AAN, Biuro Ogólnopolskiego Komitetu Frontu Narodowego w Warszawie, sygn. 183, Komitet Obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego, t. 870–876; Społeczny Fundusz Budowy Szkół, sygn. 1070, t. 17.

zaliczał się wydawany w Katowicach „Gość Niedzielny”, który docierał na Mazowsze. Omawiane pisma nie informowały zgodnie o uroczystościach konkurencyjnych.

Artykuł nie jest więc literalnym opisem faktów i zjawisk, ale zasygnalizowaniem problematyki i jej interpretacją na łamach wskazanych pism. Wydarzenia realne zostały tylko opisane jako tło wizerunku medialnego. W analizie prasy nie mniej ważne, jak wyartykułowanie faktów opisanych, jest dostrzeżenie wydarzeń pominiętych przez redakcje pism. Oczywiście, trzeba sobie zdawać sprawę z dysproporcji liczby materiałów wynikającej z porównywania dziennika i tygodnika. Do analizy zostały wybrane tylko numery, które ukazały się w 1966 roku, roku, w którym skumulowały się najważniejsze zjawiska i fakty dotyczące obchodów oraz nastąpiło zaognienie konfliktu Państwo–Kościół, po liście biskupów polskich do Episkopatu Niemiec z 18 listopada 1966 roku.

Kilka faktów na wprowadzenie

3 maja 1957 roku prymas Stefan Wyszyński odprawił mszę św. na Jasnej Górze, zapowiadając Wielką Nowennę Narodu przed Tysiącleciem Chrztu Polski, która miała trwać do 1966 roku. Państwowe obchody Tysiąclecia Państwa Polskiego, jako konkurencyjne do Milenium Chrztu Polski, Sejm PRL proklamował w lutym 1958³ roku. Faktycznie zainicjowane zostały w 1960 roku w Nowy Rok. „Gość Niedzielny” w pierwszym numerze (bez daty) zasygnalizował je reprodukcją ryciny Mieszka z podpisem: „1000 lat chrześcijaństwa w Polsce”.

3 stycznia „Trybuna Mazowiecka” zamieściła orędzie noworoczne Przewodniczącego Rady Państwa – Edwarda Ochaba, który zapowiadał rok jubileuszowy: „będziemy z dumą sumować tysiącletni dorobek naszych dziejów, ukoronowany powrotem naszym nad Odrę i Bałtyk, dorobek uwieczniony wprowadzeniem na ziemi polskiej ustroju sprawiedliwości społecznej, który zlikwidował wyzysk kapitalistyczny oraz zespolił najszerze masy jednością interesów narodowych i dążeń socjalistycznych”.⁴

W numerze 11 „Gościa Niedzielnego” znajduje się informacja, że papież w liście do biskupów polskich, z 17 grudnia 1965 roku, ogłosił rok 1966 jako jubileuszowy dla Polaków⁵, zapowiadając jednocześnie mszę w intencji narodu polskiego: w święto Wielkiejnocy, w Bazylice Grobu Pańskiego w Jerozolimie, 3 maja w Bazylice Zwiastowania w Nazarecie, 15 sierpnia w Bazylice Narodzenia w Betlejem.

Pierwsze starcie

Pierwsza batalia – wszak adekwatnego słowa należy użyć – państwowo-kościelna odbyła się w Gnieźnie. 14 kwietnia zapoczątkowano główne obchody

³ Uchwała Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 25 lutego 1958 r. w sprawie obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego, „Monitor Polski” 1958, nr 16, poz. 98.

⁴ Orędzie noworoczne Przewodniczącego Rady Państwa PRL Edwarda Ochaba, „Trybuna Mazowiecka” (dalej: TM) 3 I 1966, nr 2, s. 1.

⁵ Rok jubileuszowy dla Polaków, „Gość Niedzielny” (dalej: GN) 13 III 1966, nr 11, s. 2.

Milenium Chrztu Polski. W Gnieźnie fotel papieski pozostał pusty, E. Ochab nie zezwolił na przyjazd do Polski papieża Pawła VI, 7 stycznia, motywując decyzję wysłaniem orędzia „w tajemnicy przed rządem polskim”. O północy z 16/17 kwietnia mszę pontyfikalną w poznańskiej kolegiacie odprawił arcybiskup Karol Wojtyła.

„Gość Niedzielnny” zwrócił się z życzeniami milenijnymi o charakterze religijnym, skierowanymi do grup społecznych, lecz trudno doszukać się w nich jakiegokolwiek podtekstu politycznego. „Abyśmy tak szczęśliwi w Bogu i przez Boga my i nasi przodkowie dziękowali za te dary Bogu Ojcu i Synowi i Duchowi Świętemu i czcili Boga i kochali na co dzień jako wierne dzieci, a po śmierci oglądali Go »twarzą w twarz«.”⁶ Życzenia napisał ówczesny wikariusz parafii Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny w Orzeszu. W następnym wydaniu ks. Józef Gawor wskazywał wzorce do naśladowania⁷. Natomiast Jan Rogowski, pisząc o historii Gniezna, tylko w zakończeniu nawiązał do uroczystości religijnych: „Myśl nasza zwraca się dziś ku Gnieźnie i ku Katedrze Gnieźnieńskiej. Wielkie wspańiałe uroczystości Tysiąclecia chrztu odbywają się w Częstochowie i w Gnieźnie. Cała Polska skłania się z czcią przed srebrną trumną św. Wojciecha w Gnieźnie”. W następnym numerze został zamieszczony telegram papieża Pawła VI do prymasa Polski, w którym zapewniał o obecności duchem i życzył, by uroczystości milenijne przyniosły „wzrost pobożności chrześcijańskiej, zgody braterskiej i prawdziwego dobrobytu.”⁸

W ramach konkurencyjnych obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego 16 kwietnia zorganizowano w Gnieźnie manifestację z udziałem Mariana Spychalskiego, nawiązując do 21. rocznicy forsowania Odry i Nysy przez 1 i 2 Armię WP. „Trybuna Mazowiecka” zamieściła stosowne informacje. „Gnieźno – pierwsza historyczna stolica Polski – przygotowana jest na powitanie wielotysięcznej rzeszy gości z całego kraju. Ulice i gmachy przystrojone są flagami, godłami państwowymi, portretami przywódców partii i rządu oraz postaciami wybitnych Wielkopolan.”⁹ Kolejny numer „Trybuny” jeszcze bardziej entuzjastycznie witał następne obchody rocznicowe w Wielkopolsce, informując o uroczystościach w Poznaniu i Gnieźnie, cała pierwsza strona została zagospodarowana apelami, przemówieniami¹⁰. W kolejnych numerach dziennika informowano o spotkaniach z załogami zakładów pracy¹¹.

⁶ Ks. L. Pawelczyk, *Życzenia milenijne*, GN 24 IV 1966, nr 17, s. 1.

⁷ Ks. J. Gawor, *Nasze zadania* GN 1 V 1966, nr 18, s. 1, 4, 5.

⁸ *Milenijny telegram Ojca Św. Pawła VI*, GN 8 V 1966, nr 19, s. 2.

⁹ *Dzisiaj rozpoczynają się uroczystości Tysiąclecia. Wielkopolska przed obchodami w Gnieźnie i w Poznaniu. W Chełmie Lubelskim i Bogatyni start sztafet Tysiąclecia*, TM 17 IV 1966, nr 16, s. 1.

¹⁰ *Inauguracja tegorocznych obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego. Wielkie uroczystości w Gnieźnie i Poznaniu. Przemówienie Władysława Gomułki. Ogłoszenie aktu fundacji pomnika pierwszych królów polskich. Ziemia Wielkopolska odznaczona Orderem Budowniczych Polski Ludowej: Apel uczestników uroczystego wiecu zorganizowanego w Poznaniu dla uczczenia Tysiąclecia Państwa Polskiego w dniu 17 IV 1966. Do robotników i chłopów, twórców i naukowców inżynierów i techników, pracowników kultury i oświaty, do żołnierzy Ludowego Wojska Polskiego, do wszystkich mieszkańców ziem wielkopolskiej. Przemówienie Wł. Gomułki w Poznaniu i M. Spychalskiego w Gnieźnie*, TM 18 IV 1966, nr 91, s. 1, 2, 3.

¹¹ *Wiec załogi „Cegielskiego” z udziałem M. Spychalskiego*, TM 19 IV 1966, nr 92, s. 2.

Konkurencją dla trwających nabożeństw w każdej parafii, modlitw w kółkach różańcowych miały być organizowane imprezy świeckie. O ile *„Trybuna”* w pełnej ekspresji opisywała wydarzenia. W kolejnych numery gazety informowano np. o „Sztafecie Tysiąclecia”. Czterema szlakami podążały sztafety niosąc księgę zawierającą tekst „uroczystego apelu”. Za cel postawiono uczczenie Tysiąclecia Państwa Polskiego i 21. rocznicę zwycięstwa nad hitleryzmem. W miejscach etapowych organizowano uroczyste festyny, zawody¹². Sztafety zakończyły bieg w Dniu Zwycięstwa¹³. Pożądana była każda impreza, która odciągała od uroczystości religijnych, np. epatowano informacjami o niezwykle popularnym wtedy Wyścigu Pokoju¹⁴.

Starcie majowo-czerwcowe

1 maja „Trybuna” relacjonowała bez akcentów obchody Tysiąclecia, eksponując socjalistyczny charakter święta. Zwraca natomiast przemówienie Gomułki, który powiedział: „ta wielka rocznica łączy się ściśle z Tysiącleciem wkroczenia chrześcijaństwa na ziemię polskie”. Zdaniem mówcy sukcesem były szkoły – „Pomniki Tysiąclecia”. Gomułka utożsamiał interesy narodu z socjalizmem. „W naszych czasach Polska i socjalizm stały się nierozdzielne. I tych wartości będziemy bronić przeciw wszelkim próbom ich podważenia przez wsteczników i wrogów socjalizmu”.¹⁵

Natomiast kościelne uroczystości centralne – „Nabożeństwo Tysiąclecia” – odbyły się na Jasnej Górze 3 maja. Papieża Pawła VI, któremu władze odmówiły zaproszenia do Polski, reprezentował prymas Stefan Wyszyński jako honorowy legat papieski. Obraz Czarnej Madonny udekorowano Koroną Tysiąclecia oraz odczytano Akt Oddania Polski w Macierzyńską Niewolę Maryi – Matce Kościoła. „... Bogurodzico Dziewico, Matko Kościoła, Królowo Polski i Pani nasza Jasnogórska, dana nam jako Pomoc ku obronie Narodu polskiego. W obliczu Boga w Trójcy Świętej Jedyne, w głębokim zjednoczeniu z Głową Kościoła rzymskokatolickiego, Ojcem Świętym Pawłem VI, my, Prymas i Biskupi polscy, zebrani u stóp Twojego Jasnogórskiego Tronu, otoczeni przedstawicielami całego wierzącego

¹² Sztafety Tysiąclecia zbliżają się do Granic Mazowsza, TM 18 IV 1966, nr 91, s. 1; TM 19 IV 1966, nr 92, s. 1; Mazowsze gorąco wita Sztafetę Tysiąclecia. Dęblin przeżył niezapomniane chwile, TM 20 IV 1966, nr 93, s. 1; Gorąco Witamy Sztafety Tysiąclecia., Uroczyste pożegnanie w Dęblinie. Manifestacja Antywojenna w Studziankach, TM 21 IV 1966, nr 94, s. 1; Gorąco witamy Sztafety Tysiąclecia. Cenne zobowiązania, entuzjastyczne powitania w Warce i Górze Kalwarii, TM 22 IV 1966, nr 95, s. 1; Gorąco witamy Sztafety Tysiąclecia. Wielkie uroczystości w Grójcu, Mińsku i Ostrołęce. Wielomilionowe zobowiązania społeczeństwa, TM 23–24 IV 1966, nr 96, s. 1; Wielkie manifestacje w mazowieckich miastach, Gorąco witamy Sztafety Tysiąclecia, TM 25 IV 1966, nr 97, s. 1; Gorąco witamy sztafetę Tysiąclecia w Tysiącletnim Płocku, TM 28 IV 1966, nr 100, s. 1.

¹³ Trzy Sztafety na mecie, TM, 9 V 1966, nr 109, s. 1.

¹⁴ Np. Polski etap w Wyścigu Pokoju 1. Kudra, 3. Polewiak, TM 13 V 1966, nr 113, s. 1; Drużyna ZSRR i Francuz Guyot zwycięzcami XIX Wyścigu Pokoju, Jan Magiera pierwszy na mecie w Berlinie, TM 26 V 1966, nr 124, s. 1.

¹⁵ Cała Polska uczciła święto 1-go maja. Centralna manifestacja w Warszawie. Przemówienie tow. Wł. Gomułki, TM 2 V 1966, nr 103, s. 1–2.

Narodu – duchowieństwa i Ludu Bożego z diecezji i parafii, w łączności z Polonią światową, oddajemy dziś ufny sercem w Twą wieczystą, macierzyńską niewolę miłości wszystkie dzieci Boże ochrzczonego Narodu i wszystko, co Polskę stanowi, za wolność Kościoła w świecie i w Ojczyźnie naszej, ku rozszerzaniu się Królestwa Chrystusowego na ziemi. Oddajemy więc Tobie w niewolę miłości całą Polskę, umiłowaną Ojczyznę naszą, cały Naród polski, żyjący w kraju i poza jego granicami.” Następnie śluby złożyła cała wierząca Polska, w trakcie odbywanych w tym samym dniu nabożeństw w parafiach.

Konkurencyjną ceremonią państwową była Manifestacja Tysiąclecia w Warszawie i Katowicach, nawiązująca do 45. rocznicy III powstania śląskiego. Relacjonowała oczywiście „Trybuna Mazowiecka”. Uroczystości składały się z dwóch części. W Warszawie delegacje kombatanatów z kraju i z zagranicy przekazały delegacji z województwa katowickiego urny z ziemią pobraną na polach bitew: Lenino, Monte Cassino, Arnheim, Falaise, Mielnika, Budziszyna i Berlina oraz miejsc walk frontowych i partyzanckich w Polsce, celem złożenia ich pod Pomnikiem Powstańców Śląskich¹⁶. Następnego dnia relacjonowano uroczystości w Katowicach, gdzie „Cała Polska złożyła hołd bohaterom powstań śląskich”¹⁷. W Katowicach niejako konkurencyjnie ślubowano: „Uczestnicy manifestacji ślubują oddać wszystkie siły wielkiej sprawie socjalizmu. Ślubują na pamięć i chwałę żołnierzy polskich i radzieckich – wyzwolicieli naszego kraju [wymieniono pola bitew na wschodzie i zachodzie – przyp. J. G.] na 1000 lat naszej historii pisanych walką o społeczną i narodową wolność, a w ludowym dwudziestoleciu rytmem twórczej pracy wyzwolonego narodu na wielkie dzieło naszych rąk, serc i umysłów, na kraj dźwignięty z ruin i zgłiszcz, na rewolucyjne sztandary okrytej chwałą Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, kierującej wysiłkami zjednoczonego narodu, na wielkie nasze ludowe dwudziestolecie [...] ślubujemy tobie – Matko Ojczyzno nasza – Polska Rzeczypospolita Ludowa.” Oczywiście, „Tysiące młodzieży ze wzruszeniem i głęboką żarliwością powtarzało słowa „Ślubujemy Tobie Polsko”¹⁸.

Wymienione spektakularne wydarzenia nasiliły obopólne działania. Na kanwie audiencji ogólnej Pawła VI, z 13 maja, na pierwszej stronie ozdobionej milenijnie, autor z „Gościa Niedzielnego” pisał m.in.: „Chrześcijaninem jest ten, kto jest ochrzczony. Chrześcijanin jest to człowiek, który stał się uczestnikiem życia samego Chrystusa”¹⁹. W maju i czerwcu trwały uroczystości religijne. W kraju – mimo utrudnień stosowanych przez milicję – odbywała się peregrynacja kopii obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej²⁰. W parafiach odbywały się uroczystości, przy figurkach nabożeństwa majowe i czerwcowe. W czerwcu doszło do otwartego konfliktu. „Aresztowanie obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej” oraz zamieszki w Warszawie 24 czerwca, gdy grupy aktywistów obrzuciły wyzweśkami prymasa

¹⁶ Podniosła uroczystość w Warszawie. Ziemia z pól bitewnych żołnierzy polskich przekazana pod Pomnik Powstańców Śląskich, TM 3 V 1966, nr 104, s. 1.

¹⁷ Potężna manifestacja Tysiąclecia w Katowicach. Cała Polska składa hołd bohaterom powstań śląskich TM 4 V 1966, nr 105, s. 1.

¹⁸ Potężna manifestacja..., ibidem, s. 2.

¹⁹ Zmartwychwstanie i Chrzest, GN 22 V 1966, nr 21, s. 1.

²⁰ A. L. Sowa, *Historia polityczna Polski 1944–1991*, Kraków 2011, s. 321.

i biskupów oraz 26 czerwca, gdy milicja próbowała nie dopuścić wiernych na Krakowskie Przedmieście. Przedmiotowe pisma nie zarejestrowały tych wydarzeń: „Gość Niedzielny” z obawy przed konfiskatą, natomiast prasa partyjna otrzymała dyspozycje nieeskalowania antagonizmów.

Z uroczystościami kościelnymi konkurowały natomiast imprezy państwowe²¹, rajdy, zawody sportowe, imprezy kulturalne, pikniki, wiece i różnorodne akcje i czyny społeczne²². Upowszechniano akcję: „Dni oświaty książki i prasy”, o których „Trybuna” informowała ochoczo²³, świąteczne dni poszczególnych miast mazowieckich: Przasnysza, Żyrardowa, Nasielska, Otwocka. Na wielu z tych imprez obecność była obowiązkowa. Część z nich nakładała się terminowo z wcześniej zaplanowanymi obchodami religijnymi. Ogólnie, informacje w TM były radosne. Informowano, że odbywają się imprezy kulturalne, miasta obchodzą swoje jubileusze, grupy zawodowe święta branżowe²⁴, wprowadza się inwestycje, np. ostrołęcką celulozę, uzdatnia się wodę, drogi stają się bezpieczniejsze, powstają nowoczesne centra Warszawy, truskawki są tanie, gminne spółdzielnie uzupełniają sklepowe półki i przygotowują magazyny, odbywają się rewie młodości i siły, nawet deszcz ratuje uprawy, rolnicy mobilizują się do żniw, plany skupu są przekraczane, do sklepów trafiają tylko dobre towary, młodzież ZMS organizuje akcję letnią, rośnie eksport, rok jest pomyślny dla rolnictwa, rozwijają się poszczególne miasta, dla remontów szkół jest zielone światło, przemysł się modernizuje (cenny asfalt z radzieckiej ropy), puławskie Azoty produkują, deglomercja służy rozwojowi województwa etc, etc. Lata PRL przedstawiano jako ukoronowanie tysiącletnich dziejów Polski²⁵. Ulice, place, drogi, dzielnice otrzymywały imię Tysiąclecia. Posadzono 800 tys. drzew i 1255 tys. krzewów, wartość prac społecznych szacowano na 1963,5 mln zł, zbudowano 1792 km dróg o nawierzchni twardej, ulepszono 1998 km dróg gruntowych²⁶. Ludność protestowała, ale tylko przeciwko imperialistom amerykańskim w Wietnamie.

Apogeuum uroczystości

Kulminacyjny punkt obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego stanowiła Defilada Tysiąclecia, zaplanowana na 22 lipca 1966 roku z motywacją iście „milenijną”: 14. rocznica ogłoszenia konstytucji PRL oraz 22. rocznica Manifestu PKWN.

²¹ A. Dybkowska, J. Żaryn, M. Żaryn, *Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności*, Warszawa 1994, s. 327–328; W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–2001*, Warszawa 2002, s. 278–280.

²² *Na cześć Tysiąclecia i 1 Maja, Czyn handlowców, W mazowieckich POM praca za 1 mln złotych*, TM 20 IV 1966, nr 93, s. 1, 3.

²³ Np. *Dni Oświaty, Książki i Prasy nabierają rozmachu*, TM 7–8 V 1966, nr 108, s. 1; *Spotkania z literatami, Konkursy, wystawy na Dniach Oświaty Książki i Prasy*, TM 13 V 1966, nr 103, s. 1; *Dni bogate w imprezy*, TM 21–22 V 1966, nr 120, s. 1; *Bogaty program Mazowieckiej Wiosny Kulturalnej. Konferencja prasowa w Płocku*, TM 21–22 V 1966, nr 120, s. 1.

²⁴ Np. *Miła uroczystość kolporterów prasy*, TM 26 V 1966, nr 15, s. 1.

²⁵ *Polska Ludowa ukoronowaniem tysiącletnich dziejów Polski, Uroczysta Sesja WK FIN i WRN w Ciechanowie. Przemówienie R. Strzeleckiego, Referat J. Pińkowskiego*, TM 21 VII 1966, nr 172.

²⁶ *Sprawozdanie z działalności Komisji Obchodów Tysiąclecia ...*, op. cit., s. 39–50.

„Trybuna Mazowiecka” zamieściła w tym dniu uchwałę Sejmu z 21 lipca 1966 roku: „Sejm Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wyraża przekonanie, że obchody 1000-lecia państwowości polskiej jeszcze mocniej zespolą całe społeczeństwo polskie we Froncie Jedności Narodu, w pracy dla dobra i rozkwitu kraju w imię urzeczywistnienia ideałów socjalizmu, pokoju i braterstwa narodów.” Ponadto, gazeta zamieściła rozkaz ministra obrony narodowej o oddaniu salutu honorowego 24 salw artyleryjskich w Warszawie i po 12 salw w pierwszych siedzibach władzy ludowej: w Chełmie i Lublinie, w dawnych stolicach Polski: Gnieźnie, Poznaniu, Krakowie, w stolicach wszystkich województw oraz Gdyni – siedzibie Dowództwa Marynarki Wojennej. Zamieszczono też przemówienie Władysława Gomułki, a na pierwszej stronie artykuł I sekretarza Warszawskiego Komitetu Wojewódzkiego Mariana Jaworskiego, pod zmiennym tytułem *Patriotyzm, znaczy socjalizm*²⁷. Następnego dnia „Trybuna” relacjonowała wielką defiladę wojskową, manifestację młodzieży i paradę sportową w Warszawie, przemówienie marszałka Polski Mariana Spychalskiego oraz uroczystości 22 lipca na Mazowszu. Na tej stronie rzucała się też w oczy informacja GUS o wykonaniu zadań NPG w pierwszym półroczu 1966 roku²⁸.

Kościół finalizował obchody 26 sierpnia 1966 roku w uroczystość Matki Boskiej Częstochowskiej, kiedy to prymas Wyszyński ogłosił na Jasnej Górze, że Śluby Narodu będą w kolejnych latach odnawiane tego właśnie dnia. Uroczystości kontynuowano w diecezjach, podobne w każdej katedrze: msze św., modlitwy, homilie, śpiewy, procesje, bicie dzwonów, adoracje, odczytanie we wszystkich parafiach listu pasterskiego biskupa ordynariusza.

Za przykład rywalizacji w miastach diecezjalnych niech posłuży Płock. Dla podniesienia rangi świeckich uroczystości gród został odznaczony Orderem Sztandaru Pracy I klasy²⁹. Stanowiły one podsumowanie Mazowieckiej Wiosny Kulturalnej. „...tylko dzięki zwycięstwu w naszej ojczyźnie ustroju sprawiedliwości społecznej i mądrym przewodom narodu przez naszą partię w jego Twórczej pracy – przed Płockiem, jak nigdy dotąd w tysiącletniej historii, stworzone zostały wspaniałe perspektywy rozwoju.” Młodzież złożyła ślubowanie przed władzami ZMS, ZMW, ZHP: „Całą wiedzę Tobie Ojczyzno oddamy”³⁰.

Zasadniczy etap płockich konfrontacji, związany z reprezentatywnymi obchodami kościelnego Milenium w Płocku, nastąpił 12–13 listopada 1966 roku³¹. Władze państwowe zorganizowały wiele konkurencyjnych imprez: 12 listopada – przeglądy zespołów artystycznych, rozrywkowych i instrumentalnych, zorganizowane przez Zarząd Główny i Wojewódzki ZMS, które odbywały się w domach kultury i kinach, w sumie, w siedmiu obiektach, ponadto, bezpłatne wieczorki taneczne z programem artystycznym w Płockim Domu Kultury, Klubie „Marabut”,

²⁷ TM 22 VII 1966, nr 173, s. 1–3.

²⁸ Defilada Tysiąclecia TM 23–24 VII 1966, nr 174.

²⁹ Mazowiecka wiosna kulturalna. Płock odznaczony Orderem Sztandaru Pracy I klasy, wielka manifestacja ludności. Przemówienie tow. Ryszarda Strzeleckiego, TM 25 VI 1966, nr 156.

³⁰ Ibidem, s. 1–2.

³¹ Władze komunistyczne wobec uroczystości milenium chrztu Polski w Płocku w 1966 r., „Notatki Płockie” 2013, nr 58/1, s. 34–39.

nocne seanse filmowe. Natomiast 13 listopada mecze piłki nożnej z udziałem Wisły Płock, Hutnika Warszawa, Gwardii Warszawa, Górnika Wałbrzych, a w Płockim Domu Kultury impreza „Mikrofon dla wszystkich”, seanse filmowe, spotkania z pisarzami i dziennikarzami, dwa przedstawienia w teatrze lalek, występ zawodowego zespołu estradowego, a wieczorem koncert galowy zespołów estradowych i solistów ZMS³². Płockie obchody zostały syntetycznie przedstawione w albumie IPN³³.

Po kulminacyjnych obchodach w Częstochowie, 26 sierpnia, i Defiladzie Tysiąclecia, z 22 lipca, w obu pismach akcenty jubileuszowe zostały wyciszone.

Przez cały rok „Trybuna Mazowiecka” promowała sztandarową akcję Jubileuszu – działalność Społecznego Funduszu Budowy Szkół i Internatów, którego celem była koordynacja działań na rzecz budowy tysiąca szkół na Tysiąclecie, w odzewie na apel W. Gomułki z 1958 roku (do 1966 r., funkcjonował Społeczny Fundusz Budowy Szkół)³⁴. Bardzo często zamieszczano informacje o wynikach zbiorów, chwając, piętnując, podpowiadając³⁵. W 1966 roku zebrano na ten cel 121 180 tys. zł, w tym dopłaty do alkoholu stanowiły 42 084 tys. zł³⁶.

Z jednostkowych opisów wydarzeń można wymienić jeszcze centralne dożynki Tysiąclecia w 1966 roku³⁷ i Kongres Kultury Polskiej 7–9 października 1966 roku³⁸. Szczegółowo opisane wydarzenia dotyczyły też Ostrołęki, np. „uroczyste przekazanie do eksploatacji fabryki celulozy w kombinacie papierniczym w Ostrołęce, co zamknie ważny etap industrializacji tego do niedawna najbardziej zaniedbanego rejonu województwa warszawskiego. Kurpie to dzisiaj duży ośrodek przemysłu papierniczego, spełniający ważną rolę w gospodarce naszego kraju”; uroczystości w kombinacie papierniczo-celulozowym³⁹.

³² Program Imprez w Płocku 12 i 13 XI 1966 roku. Sporządzony przez Naczelnika Wydziału Prewencji Ogólnej KW MO Warszawa pplk. Cz. Kołodziejczyka, AIPN, Departament IV, Wielka Nowenna. Materiały dotyczące przebiegu uroczystości Milenijnych. 1966. Diecezja Płocka. Plan działań SB i MO. Woj. Warszawskiego, kryptonim Narcyz 26, sygn. IPN BU 01283/433 mikrofilm, za: J. Pawłowicz, *Płockie Milenium...*, s. 224–225.

³³ *Milenium czy Tysiąclecie...*, ibidem, s. 214–235.

³⁴ J. Gołota, *Warszawskie Tysiąclatki*, w: *Między historią polityczną a historią społeczną*, red. J. Gołota, Pułtusk–Olsztyn–Ostrołęka–Warszawa 2014, s. 305–336.

³⁵ *Tu SFBSiI, Żenujące ostatnie miejsca*, TM 19 IV 1966, nr 92, s. 1; *Tu SFBSiI, Pułtusk na 102*, TM 12–13 XI 1966, nr 270; *107 Tysiąclatka*, TM 26–27 VII 1966, nr 182; *Technikum Ekonomiczne w Ciechanowie, Już 66 mln zł na szkoły i internaty*, TM 9 XI 1966, nr 267, s. 1; *Płyną złotówki na szkoły i internaty*, TM 2 XII 1966, nr 287, s. 1–2; *Społeczne złotówki przekształcają się w nowe szkoły*, TM 16 XII 1966, nr 299, s. 1.

³⁶ *Sprawozdanie z działalności Komisji Obchodów Tysiąclecia...*, op. cit., s. 39–50.

³⁷ *Dożynki Tysiąclecia. Podsumowanie osiągnięć rolnictwa i wsi. Manifestacja jedności narodu*, TM 19 VII 1966, nr 170, s. 1.

³⁸ Wcześniej obchodzono 550-lecie bitwy pod Grunwaldem oraz 20-lecie bitwy pod Lenino, kolejne rocznice powołania manifestu PKWN, 130. rocznicę powstania listopadowego, 100. rocznicę powstania styczniowego, Rok Chopinowski.

³⁹ *W nowym rejonie przemysłowym. Jutro wielki dzień Ostrołęki*, TM 11 VII 1966, nr 163, s. 1 – *Wielki dzień Ostrołęki. Edward Ochab gościem Kurpiowszczyzny*, TM 13 XI 1966, nr 165, s. 1.

Publicystyka historyczna (przykłady)

Zbieżne działania prowadzono, nawiązując tekstami do historii Polski. Kilka przykładów. Zgodnie broniono praw polskich do ziem zwanych wtedy Odzyskanymi. „Gość Niedzielnym” powołał się na zdanie prof. W. M. Drzewienieckiego, wygłoszone w Instytucie Zachodnim: „6-milionowa Polonia w USA zdecydowanie opowiada się za tą granicą (...), Polonia przeciwdziała propagandzie zachodnioniemieckiej szerzonej w Stanach Zjednoczonych.”⁴⁰ Kierownictwo Episkopatu dążyło też do ustanowienia stałej administracji kościelnej na ziemiach zachodnich⁴¹, mimo oskarżeń o niechęć ze strony rządu. „Gość” zamieścił charakterystykę milenijnego tomu „Naszej Przeszłości”, poświęconego dwudziestolecu Kościoła na ziemiach zachodnich⁴². Jednorazowo tygodnik wskazał na niekorzystny wpływ napływu cudzoziemców, a zwłaszcza Niemców na Śląsk⁴³. Opisywano historię polskich miast⁴⁴, podobnie jak „Trybuna”⁴⁵ „Gość” przybliżył sylwetki królów polskich (Zygmunta Starego, Stanisława Leszczyńskiego, Zygmunta Augusta, Jana III Sobieskiego, Władysława Jagiełłę, Kazimierza Wielkiego, „Naczelnika Kościuszki”⁴⁶ W ciągu roku „Gość Niedzielnym” 6 razy ukazał się w świątecznej milenijnej szacie graficznej, historycznej oprawie graficznej przedstawiającej rycinę z polskimi osobami kanonizowanymi lub beatyfikowanymi⁴⁷.

Liczne teksty zamieszczała „Trybuna”. Święto Konstytucji powitała krótkim tekstem Bożeny Krzywobłockiej⁴⁸, zamieszczonym na stronie trzeciej, oraz życiorysami Stanisława Staszica i Hugona Kołłątaja, Juliana Ursyna Niemcewicza, Franciszka Salezego Jezierskiego, Jana Dekerta oraz informacją o otwarciu wystawy w 175. rocznicę Konstytucji 3 Maja⁴⁹. „Trybuna Mazowiecka” odnotowała rocznicę wybuchu powstania warszawskiego⁵⁰. Oba pisma nie zauważyły 11 Listopada. Oczywiście, wiele tekstów pojawiłoby się niezależnie od Jubileuszu.

Podsumowanie obchodów

21 listopada biskupi, zebrani w Warszawie na Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, podsumowali przebieg obchodów milenijnych w roku wielkiego

⁴⁰ *Polonia, Odra, Nysa i rewizjonizm*, GN 9 I 1966, nr 2, s. 1.

⁴¹ A. Dudek, *Komuniści i Kościół w Polsce 1945–1989*, Kraków 2003, s. 217.

⁴² GN 10 VII 1966, nr 28, s. 2.

⁴³ Ks. F. Maroń, *Tysiąclecie w Diecezji Katowickiej. Rozwój i rozdźwięk*, GN 3 IV 1966, nr 14, s. 3.

⁴⁴ J. Rogowski, *Gniezno – Gród Tysiąclecia*, GN 1 V 1966, nr 18” s. 1.

⁴⁵ *Na szlaku Tysiąclecia. Gród nad Pilicą*, TM 16–17 IV 1966, nr 90, s. 3.

⁴⁶ W nr. 5 z 30 I, nr. 21 z 22 V, nr. 18 z 1 V, nr. 31 z 31 VII, nr. 33 z 14 VIII, nr. 33, nr. 45 z 6 XI; J. Drabina, *Nasi Królowie*, GN 1 V 1966, nr 18, s. 5; idem, *Najstarsze relikwie świętych w Polsce*, GN 17 VII 1966, nr 29, s. 1.

⁴⁷ GN 30 I 1966, nr 5, s. 2.

⁴⁸ B. Krzywobłocka, *W 175 rocznicę. Konstytucja 3 maja*, TM 3 V 1966, nr 104, s. 3, *Twórcy Konstytucji 3-go maja*, ibidem, s. 4.

⁴⁹ *Otwarcie wystawy w 175 rocznicę Konstytucji 3-go Maja. Inauguracja Dni Obchodów Książki i Prasy* TM 4 V 1966, nr 105, s. 1.

⁵⁰ *Wojna przeciwko miastu*, TM 24 XI 1966, nr 280, s. 1; ibidem, *Spółczesność stolicy odda hołd pamięci bohaterskich powstańców*.

jubileuszu. Uroczyste zakończenie pierwszego Milenium miało miejsce 31 grudnia 1966 roku jednocześnie we wszystkich parafiach kraju. Odprawiono uroczyste nabożeństwa z wystawieniem Najświętszego Sakramentu i odśpiewaniem uroczystego *Te Deum laudamus*. O północy 1 stycznia 1967 roku zainaugurowano uroczystości Drugie Tysiąclecie chrześcijaństwa w Polsce. Kościół nadał obchodom charakter duszpastersko-religijny, utożsamiania chrześcijaństwa z narodem polskim, pogłębienia wiary katolickiej, upowszechniania założeń Soboru Watykańskiego, ukazania władzom siły Kościoła i przywiązania do niego wiernych.

Państwo też sumowało obchody. Działalność naukową podsumowano na „Sesji Tysiąclecia” zorganizowanej przez PAN i UJ na Wawelu, w listopadzie 1966 roku. Skromnie zaprezentowano ją w „Trybunie” dwiema krótkimi notatkami w dwóch kolejnych numerach, z podaniem obecnych gości i referentów⁵¹.

Podsumowanie obchodów państwowych nastąpiło na Plenum OK FJN, w styczniu 1967 roku⁵². Obrady transmitowane były przez Polskie Radio oraz Telewizję Polską. W. Gomułka w przemówieniu zajął się głównie listem biskupów polskich z 1965 roku, atakując Jerzego Turowicza, który wskazywał na orędzie biskupów polskich jako pozytywny krok ku pojednaniu. Zaatakował też zamieszkałego w Stanach Zjednoczonych profesora Oskara Haleckiego dyskredytującego osiągnięcia 10-lecia Polski Ludowej – „ujarzmionej przez ZSRR”, wskazującego na USA jako nadzieję na przyszłość Polski. Gomułka odniósł się krytycznie do chrześcijańskiej koncepcji obchodów Tysiąclecia autorstwa „reakcyjnej części kleru kierowanej przez prymasa Wyszyńskiego” – „dlatego właśnie odmówiliśmy kardynałowi Wyszyńskiemu paszportu, ażeby nie spotkał się ze swoim nauczycielem – prof. Haleckim, którego czytuje. Ażeby nie mógł przeciwstawiać 1000-lecia polskiego – 1000-leciu wkroczenia chrześcijaństwa na ziemię polskie.” W końcowym, marginalnym wątku, odniósł się do Tysiąclecia, też w aspekcie antykościelnym. „Obchodzimy 1000-lecie państwa polskiego wielkim dorobkiem władzy ludowej (...) darem w postaci zbudowania ponad 1000 szkół. Do tej akcji kościół się nie przyłączył – zajmował całkowicie bierne stanowisko. Gdyby czuł patriotyczny obowiązek, gdyby był związany z ustrojem, to by ten czyn poparł, kościół jednak tego nie uczynił”⁵³.

Przemawiający na plenum prof. Janusz Groszkowski za najważniejsze uznał deklaracje historyków polskich w sprawie badań naukowych, a zwłaszcza archeologicznych.

Generalnie, „Trybuna” pozytywnie oceniła dorobek obchodów na Mazowszu⁵⁴.

⁵¹ *Sesja Tysiąclecia na Wawelu. Przemówienie premiera J. Cyrankiewicza*, TM 24 XI 1966, nr 280, s. 1–2; *Sesja Tysiąclecia zakończyła obrady*, TM 25 XI 1966, nr 281, s. 1–2;

⁵² *Program tegorocznych obchodów Tysiąclecia omówi dziś Plenum OK FJN*, TM 14 I 1966, nr 11, s. 1.

⁵³ Przemówienie W. Gomułki wygłoszone na plenum OP FJN 14 stycznia 1966 r., TM 17 I 1966, nr 13, s. 3.

⁵⁴ *Dla uczczenia Tysiąclecia Państwa Polskiego. Imponujący bilans czynów społecznych*, TM 28 XII 1966, nr 308, s. 1; *Archeologowie odkrywają karty zamierzonej przeszłości*, TM 17 V 1966, nr 116, s. 1, ale też *Sesja naukowa poświęcona J. Marchlewskiemu*, ibidem; *Odznaka Tysiąclecia dla „Mazowsza”*, TM 3–4 IX 1966, nr 210, s. 1–2, *Cały naród swojej młodzieży. Program obchodów ostatniego roku Tysiąclecia*, TM 16 I 1966, nr 12, s. 3.

Kilka słów na zakończenie

Jak wynika z powyższego tekstu, inicjatywa obchodów milenijnych należała do Kościoła. Poczynania instytucji państwowych stanowiły tylko reperkusję; na pewno nastąpiła aktywizacja społeczeństwa zarówno w sensie religijnym, duchowym, jak i kulturowym, materialnym, poczucie siły wspólnoty. Być może to wtedy zaistniały przesłanki do roku 1968, tragicznego roku 1970 i powszechnego wzmocnienia poczucia podmiotowości obywatelskich. Wskazane wydarzenia to tylko przykłady obustronnej walki o rząd dusz, rozegranej przy okazji obchodów tysiąclecia Chrztu Polski. Upływający czas wskazał zwycięzców.

Niech ten przyczynek zachęci czytelników do podjęcia badań nad naszą polską, w tym regionalną, przeszłością.

Aneks

Osiągnięcia obchodów 1000-lecia za lata 1958–1966 wymienione w „Trybunie Mazowieckiej” i w „Sprawozdaniu Wojewódzkiej Komisji Obchodów Tysiąclecia” powołanej w 1958 roku pod przewodnictwem Marcina Kacprzaka⁵⁵ oraz podczas styczniowego plenum OK FJN.

Instytut Historii Kultury Materialnej PAN podjął inicjatywy naukowe, takie jak: opracowanie podręcznika historii i etnografii na przykładzie północno-wschodniego Mazowsza. Ponadto, opracowano monografie: polskiego późnego paleolitu, ze szczególnym uwzględnieniem cyklu mazowszańskiego, osadnictwa mezolitycznego w rejonie Bugu i Narwi, osadnictwa pierwotnego i wczesnośredniowiecznego na Mazowszu, słownika historycznego i geograficznego Mazowsza. Przygotowano materiały do wydawania ksiąg ziemskich warszawskich i księgi ławniczej płockiej z lat 1489–1518. Podjęto problemy przeobrażeń kultury ludowej Mazowsza i Podlasia, zagadnienia architektury kamiennej Płocka w XI w., kierunków rozwoju rzemiosła i przemysłu ludowego na Mazowszu, archeologicznych badań wykopaliskowych na terenie Płocka, badań nad ośrodkami kultu pogańskiego na podstawie wykopalisk płockich.

Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie podjęło badania na terenie następujących miejscowości: Rokitno–Błonie, pow. Grodzisk Maz. Gród Kasztelański z XII w., Kamionka Nadbużna, pow. Ostrów Maz. – osada z XII w., Sochaczew – osada z XIII w., Starogród, pow. Mińsk Mazowiecki, cmentarzysko z XII i XIII w., Pokrzywnica Wielka, pow. Mława – cmentarzysko z XI i XII wieku, Serock, pow. Nowy Dwór – gród z XII i XIII w., Grodzisk, pow. Węgrów – cmentarzysko z XIII i XIV w., Grzebsk, pow. Mława – cmentarzysko z XI i XII w. Ponadto, podjęto badania na terenie Płocka, Czerska, Zakroczymia, Pułtuska, Ciechanowa

⁵⁵ Bilans Obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego, OK FJN, 31 I 1967; Sprawozdanie z działalności Komisji..., ibidem; *Dorobek w obchodach Tysiąclecia. Przygotowania do sesji WRN, formy pracy radnych*, TM 21 IV 1966, nr 94, s. 1.

i opracowano je w formie popularnonaukowej. Dorobek badań archeologicznych to jedno z najbardziej znaczących osiągnięć Jubileuszu.

Katedra Języka Polskiego UW i Zakład Językoznawstwa PAN podjęły prace dialektologiczne, prowadzone pod kierownictwem prof. Witolda Doroszewskiego, takie jak: studia nad wokalizmem w gwarach Mazowsza, studia nad konsonantyzmem w gwarach Mazowsza. Pracownia Dialektologiczna przy współpracy z nauczycielami opracowała dyferencyjny słownik gwar mazowiecko-podlaskich oraz atlas gwar mazowieckich. Badania naukowe prowadziły też Instytut Historii PAN, Instytut Historii Państwa i Prawa, Instytut Urbanistyki i Architektury.

W województwie mazowieckim odbyło się wiele sesji naukowych i seminariów popularnonaukowych. Np. sesje: 400-lecia Siedlec (1961 r.) w Płocku z okazji obchodów Roku Ziemi Mazowieckiej (1962 r.), w Mordach – sesja poświęcona 700-leciu miasta (1962 r.), w Makowie Mazowieckim (1962 r.). W 1963 roku zorganizowano seminaria: w Siedlcach, inaugurujące obchody setnej rocznicy powstania styczniowego, w Ostrołęce, poświęcone wydarzeniom 1863 roku na Kurpiach, w Mławie – powstanie styczniowe na Północnym Mazowszu. W 1964 roku zorganizowano seminarium w Sokołowie Podlaskim, poświęcone udziałowi chłopów podlaskich w powstaniu styczniowym oraz postaci ks. Stanisława Brzóska. W tymże roku zorganizowano sesje w Garwolinie – z okazji 150. rocznicy bitwy pod Maciejowicami, w Modlinie – z okazji 25. rocznicy obrony twierdzy w 1939 roku, w Mińsku – na temat głównych problemów rozwojowych województwa warszawskiego. W 1965 roku odbyła się sesja w Zakroczymiu z okazji 900-lecia miasta, w Ciechanowie, w związku z obchodami dziewięciu wieków Ciechanowa, w 1966 roku zorganizowano konferencję w Żyrardowie, poświęconą udziałowi miejscowego proletariatu w wydarzeniach lat 1905–1907, w Siedlcach, poświęconą rewolucji 1905–1907 na Podlasiu, w Czerwińsku z okazji dziewięciu wieków miasta, w Siennicy, poświęconą setnej rocznicy powstania seminarium nauczycielskiego, w Górze Kalwarii z okazji 100-lecia Czerska i 900-lecia Góry Kalwarii, w Płocku sesję poświęcono Ludwikowi Krzywickiemu, w Nasielsku w związku z dziewięcioma wiekami miasta. W Płocku sesję poświęcono zagadnieniom rozwoju województwa warszawskiego z uwzględnieniem Płocka, ponadto seminarium w Warszawie poświęcono 100-letniej historii państwa polskiego, ze szczególnym uwzględnieniem ziem wchodzących w skład województwa mazowieckiego.

Ogólnie, zorganizowano 23 sesje popularnonaukowe, wygłoszono 144 referaty naukowe. Imprezy te „wywołały żywe zainteresowanie, ale pobudziły też patriotyzm, inicjatywę i zachęcały do pogłębienia wiedzy i działalności na rzecz wszechstronnego rozwoju”. Tematy sesji i seminariów ilustrowano wystawami historycznymi.

Ponadto, wydano szereg opracowań naukowych. Opracowania zbiorowe: *Lustracja województwa płockiego*, *Lustracja województwa podlaskiego*, *Walka Chłopów Królestwa Polskiego w Rewolucji 1905–1907*, *Narastanie rewolucji w Królestwie Polskim 1900–1904*, *Kurpie – Puszcza Zielona* oraz opracowania autorskie: J. Senkowski, *Księga Skarbowa Janusza II*, J. Senkowski, *Skarbowość Mazowsza*, A. Kielak, *Opór mieszczan Okuniewa wobec feudalnego ucisku*, St. Pazyra, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, S. Russocki, *Formy władania ziemią na prawie*

ziemskim na Mazowszu, W. Szafrąński, *Początki Płocka w świetle wykopalisk archeologicznych*, A. Wawrzyńczyk, *Gospodarstwo chłopskie na Mazowszu w XV i XVII wieku*, K. Zierhoffer, *Nazwy miejscowe północnego Mazowsza*, A. Gupiniec, *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Polski środkowej, Mazowsza i Podlasia*, A. Wróbel, *Województwo warszawskie – studium ekonomiczne*, M. Biernacka, *Wsie drobnoszlacheckie na Mazowszu i Podlasiu*. Wydano też albumy: *Mazowsze, Młode Mazowsze, Na Mazowszu, Kultura artystyczna wsi polskiej*. Z literatury o charakterze społeczno-politycznym ukazały się opracowania zbiorowe i autorskie: *Mazowsze w walce, Dwadzieścia lat Województwa Warszawskiego, Mazowieckie Tysiąclecie, PPR na Mazowszu, Kurpiach i Podlasiu, Z walk KPP w Płocku, Z walk robotników Żyrardowa 1883–1919, Płock w okresie 15-lecia władzy ludowej, Ludzie na Mazowszu, Niezależna Partia Chłopska na Mazowszu, Dziesięć wieków Płocka, Obchody Tysiąclecia w województwie warszawskim*, J. Krzyczkowski, *Konspiracja i powstanie w Kampinosie*, J. Ptasiński, *Z mazowieckich pól*, T. Rek, *Z dziejów ruchu ludowego na Mazowszu i Podlasiu*, J. Ptasiński, *Walki ciąg dalszy*, J. Ossowski, T. Szczechura, *Ruch chłopski w walce o ziemię 1861–1864*, A. Wolff, *Studia nad urzędnikami 1370–1526*.

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest przedstawienie imprez i uroczystości organizowanych w 1966 roku przez Kościół katolicki jako Milenium Chrztu Polski i konkurencyjnych obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego w interpretacji „Trybuny Mazowieckiej” i „Gościa Niedzielnego” oraz efektów działalności kulturalnej, społecznej i gospodarczej.

Słowa kluczowe: Milenium Chrztu Polski, „Trybuna Mazowiecka”, „Gość Niedzielnny”.

ABSTRACT

The aim of the article is to present in comparative way main events organized in 1966 by the Catholic Church for the „Millennium of the Baptism of Poland” and competitive celebration of the “Millennium of the Polish State” in the interpretation of „Trybuna Mazowiecka” and „Gość Niedzielnny”. All cultural, economic and social aspects are the background of the research.

Keywords: Millennium of the baptism of Poland, “Trybuna Mazowiecka”, „Gość Niedzielnny”.

*Janusz Lisowski^{*}, Andrzej Borusiewicz^{**},
Bronisław Puczel^{***}, Urszula Kraszewska^{****}*

PORÓWNANIE PLONOWANIA SZEŚCIU WYBRANYCH BARDZO WCZESNYCH ODMIAN ZIEMNIAKA W LATACH 2013–2014

COMPARISON OF YIELD SIX OF SOME VERY EARLY POTATO VARIETIES IN 2013–2014

Wprowadzenie

W latach siedemdziesiątych poprzedniego stulecia udział ziemniaka w powierzchni zasiewów dochodził do 20 proc., a nasz kraj znajdował się w czołówce głównych producentów uprawy tej rośliny na świecie. Niestety, obecnie udział hodowli tej rośliny znacznie maleje i zajmuje już tylko nieco około 2,4 proc. w strukturze zasiewów. Mimo tak ogromnego spadku ziemniak nadal odgrywa bardzo ważną rolę w polskim rolnictwie [GUS].

Z roku na rok kierunki użytkowe i rynek polskiego ziemniaka ulega zmianie, dlatego jego produkcja i przetwarzanie przyjmują nieco inny charakter. Gospodarka rynkowa wymusza efektywność ekonomiczną, której istotną cechą jest wysoko posunięta specjalizacja we wszystkich strefach działalności, również w hodowli odmian i ich uprawie. Znaczny spadek struktury zasiewów tej rośliny spowodował, że nadszedł czas na nadanie nowego jej wizerunku, co skutkuje zakończeniem uprawy odmian na cele ogólnoużytkowe.

W polskim rolnictwie ziemniak był i jest nadal uważany za jedną z najważniejszych roślin. Zajmuje wysokie miejsce w codziennej konsumpcji ze względu na wysoką wartość odżywczą i walory kulinarne. Aby jego znaczenie gospodarcze nie zostało utracone, liczy się ciągły postęp hodowlany zmierzający ku polepszeniu i doskonaleniu nowszych odmian. Poprawa efektywności gospodarowania w produkcji ziemniaka wiąże się z osiągnięciem szybszych i większych przyrostów plonów, poprawą technologii uprawy oraz stosowaniem odmian cechujących coraz lepszą odporność na patogeny [Mańkowski, 2009; Zarzecka i in., 2011].

Uzyskanie wysokiego plonu bulw ziemniaka o dobrej jakości wymaga dużej wiedzy i umiejętności jej wykorzystania w technologii uprawy roli. W tym wypadku ogromną rolę odgrywa hodowla i nasiennictwo wspierane przez polską naukę. Program wytwarzania materiałów wyjściowych do hodowli (uruchomiony przez

^{*} dr inż., adiunkt w Wyższej Szkole Agrobiznesu w Łomży.

^{**} dr inż., prorektor w Wyższej Szkole Agrobiznesu w Łomży.

^{***} mgr inż., dyrektor Stacji Doświadczalnej Oceny Odmian w Krzyżewie.

^{****} mgr inż., absolwentka Wyższej Szkoły Agrobiznesu w Łomży.

Instytut Hodowli i Aklimatyzacji Roślin) integruje środowiska naukowe i hodowlane, które przyczyniają się do podnoszenia konkurencyjności polskich odmian na rynku zagranicznym. Nad poprawą efektów jakościowych i ilościowych bulw ziemniaka pracuje wielu badaczy. Wyniki ich badań świadczą o ciągłym postępie. Liczba odmian w rejestrze COBORU (Centralnego Ośrodka Badań Odmian Roślin Uprawnych) rośnie z każdym rokiem i odmiany te charakteryzują się lepszymi cechami od tych wpisanych już do rejestru.

Odmiana jest elementem przenoszącym osiągnięcia nauk do praktyki rolniczej. Z punktu widzenia producenta najlepszą cechą odmian jest ich wysoka plenność. Każda odmiana wymaga odpowiedniej agrotechniki i jej plon w dużym stopniu zależy także od warunków środowiskowych. Plony uzyskiwane w doświadczeniach odmianowych znacznie przewyższają plony uzyskiwane na polu rolnika. Przyczyną tego jest zmienność klimatu w danym regionie oraz niewłaściwa agrotechnika. Dlatego stworzono PODiR (Porejestrowe Doświadczalnictwo Odmianowe i Rolnicze), które weryfikuje wartość gospodarczą odmian wpisanych do rejestru. Jego zadaniem jest wyeliminowanie do minimum odmian niegwarantujących wysokich efektów produkcyjnych i ekonomicznych w warunkach klimatyczno-glebowych danego regionu. Dzięki tej instytucji rolnicy mogą dokonać odpowiedniego wyboru odmiany w oparciu o wieloletnie badania.

Dla producenta najważniejszym miernikiem dochodu jest plon. Natomiast dla konsumenta (odbiorcy) duże znaczenie mają cechy jakościowe, w tym kulinarne. Plon i jakość bulw ziemniaka jest wypadkową wielu czynników, na które składają się chociażby warunki klimatyczne, porażenie przez patogeny, dostępność składników pokarmowych w glebie, jakość sadzeniaków czy potencjał plonotwórczy odmiany.

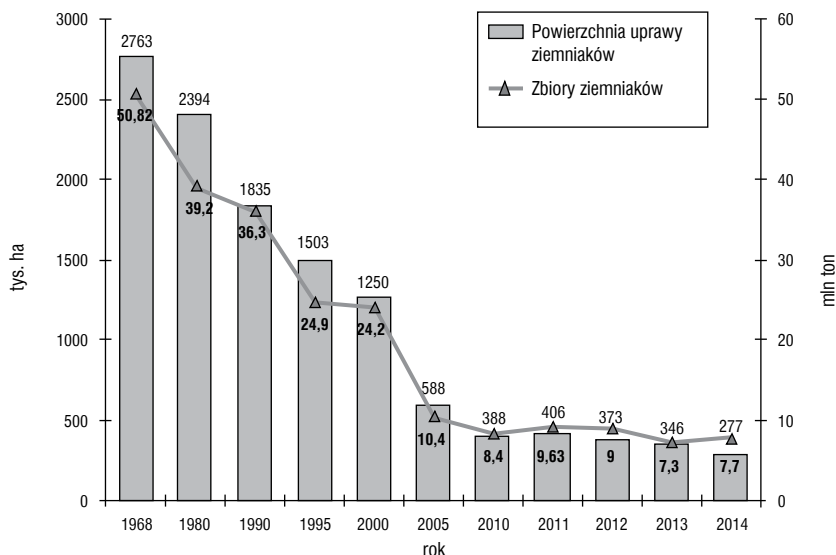
Obecnie w Polsce mimo malejącego arealu uprawy wzrasta postęp biologiczny ziemniaka. Rolnicy wybierają do swoich upraw odmiany, które najlepiej plonują. Poprawia się poziom odporności odmian na główne choroby i wirusy. Postępuje technologia uprawy oraz stwarza się roślinie lepsze warunki wegetacji. Problemem pozostaje jednak struktura zasiewów, opłacalność produkcji i wykorzystanie materiału siewnego [Mańkowski, 2009].

Korzystnym ekonomicznie kierunkiem w produkcji jest uprawa ziemniaków przeznaczonych do wczesnego zbioru. Na terenie województwa podlaskiego za koordynację doświadczeń PDOiRi tworzenie LOZ (Listy Odmian Zalecanych) odpowiada Stacja Doświadczalna Oceny Odmian w Krzyżewie, gdzie prowadzone było doświadczenie z ziemniakiem, którego wyniki zostaną przedstawione w niniejszej publikacji.

Na Liście Odmian Zalecanych dla województwa podlaskiego w roku 2014 znajduje się 10 odmian ziemniaków bardzo wczesnych: Arielle, Denar, Agata, Juwel, Lord, Impala, Justa, Viviana, Miłek oraz Riviera. W grupie tej na uwagę zasługuje Lord i Denar. Obie odmiany cieszą się wysoką plennością i dużym udziałem plonu handlowego.

Ziemniak jest jedną z głównych roślin uprawianych na całym świecie. Sprzyjające warunki klimatyczne i glebowe w naszym kraju oraz szeroka lista proponowanych odmian powinny zachęcać do hodowli ziemniaka, jednak jego powierzchnia uprawy z roku na rok znacznie spada (Wykres 1).

Wykres 1
Powierzchnia uprawy oraz zbiory ziemniaków według GUS w latach 1968–2014

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Z analizy danych zawartych w wykresie wynika, że złotym okresem ziemniaka były lata 60.–80. XX wieku. Zbiory ziemniaków przekraczały wtedy nawet 50 mln ton. Roślina ta miała bardzo duże znaczenie w przemyśle spożywczym, skrobiowym i gorzelnictwie. Głównym kierunkiem użytkowym było przeznaczenie zbiorów ziemniaka na paszę dla trzody chlewnej i bydła. Obecnie ziemniaki nie są już praktycznie używane jako pasza, przyczyną czego jest przejście gospodarstw na technologie żywienia zwierząt oparte na paszach treściwych. Z początkiem XXI wieku zaczął następować spadek powierzchni uprawy ziemniaka. W 2005 roku wyniósł zaledwie 588 tys. ha, czyli mniej o 662 tys. ha niż w 2000 roku.

Według GUS powierzchnia uprawy ziemniaków w 2014 roku wyniosła 277 tys. ha (uwzględniając powierzchnię w ogrodach przydomowych), a zbiór ocenia się na 7,7 mln t. Natomiast w 2013 roku powierzchnia uprawy była większa i wynosiła 346 tys. ha, lecz zbiór był mniejszy (7,3 mln t) niż w 2014 roku, ze względu na niekorzystne warunki pogodowe. Zmniejszenie powierzchni uprawy ziemniaków w 2014 roku, w porównaniu do roku poprzedniego, nastąpiło we wszystkich województwach, a w województwie podlaskim aż o 13,3 tys. ha [GUS, 1980–2015].

Analizując dane pochodzące z GUS można zauważyć, że tak drastyczne ograniczenie powierzchni uprawy ziemniaka wynika między innymi z braku racjonalnego zagospodarowania obecnych i potencjalnych zbiorów. Nowacki [2010] twierdzi, że ziemniak staje się niemożliwą rośliną i zapominanym przez młodsze pokolenia warzywem, choć jego rola w uprawie jest nadal bardzo ważna.

Znaczenie gospodarcze ziemniaka wynika z ważnej roli, jaką jego uprawa odgrywa w płodozmianie zwłaszcza na glebach lekkich. Jakość polskich gleb należy do najniższych w Europie. Polska posiada ponad 65 proc. gleb, na których uprawa ziemniaka wygrywa konkurencję z innymi roślinami (zwłaszcza burakiem cukrowym i pszenicą), gdy chodzi o potencjał plonotwórczy [Gazda, 2013; Wojciechowski i in., 2013].

Uprawa ziemniaka wpływa na żyzność gleby, zwiększa plonowanie roślin następczych i pozostawia glebę oczyszczoną z chwastów. Za uprawą tej rośliny przemawia jeszcze wiele argumentów, lecz pomimo tego notowane jest drastyczne zmniejszenie areалу jego uprawy. Obserwowany spadek jego udziału w strukturze zasiewów w Polsce jest zjawiskiem niepokojącym, zwłaszcza przy coraz częściej występującej monokulturze roślin zbożowych. Stan ten wynikający z bieżących korzyści materialnych rolników prowadzi do zanieczyszczenia gleby środkami chemicznymi oraz jej stopniowej degradacji i wyjałowienia [Gazda, 2013; Płaza i in. 2009].

Według Jabłońskiego [2014], aby podbudować produkcję uprawy ziemniaka należy preferować wykorzystanie go do upraw proekologicznych. Uważa, że ziemniak ekologiczny jest szansą dla polskiego rolnictwa. „Obecnie rolnicy w gospodarstwach ekologicznych otrzymują większe unijne dopłaty bezpośrednie, które w części mogą rekompensować niższe plony ziemniaka. Dlatego w najbliższych latach liczba gospodarstw ekologicznych będzie wzrastać, w tym także uprawiających ziemniaki i będzie zależała od uzyskiwanych plonów, ich jakości, możliwości zbytu i cen sprzedaży.”

Inną szansą jest uprawa ziemniaków bardzo wczesnych do konsumpcji, która jest najbardziej opłacalna. Uprawa ziemniaków na wczesny zbiór jest korzystnym ekonomicznie kierunkiem, gdyż im szybciej młode ziemniaki trafią na rynek, tym ich cena będzie wyższa. Jednak z uprawą odmian bardzo wczesnych wiąże się duże ryzyko wystąpienia przymrozków, skutkiem czego może być zniszczenie całej plantacji. Do głównych czynników determinujących osiąganie dobrych wyników uprawy należy tempo ogrzewania się gleby wczesną wiosną oraz występowanie i poziom przymrozków w kwietniu i maju. W celu zminimalizowania strat można zastosować okrywy z agrowłókniny lub folii perforowanej [Rębarz 2014; Lutomirska 2006; Krzysztofik 2013].

Według Biernackiego [2011] zastosowanie osłon pod ziemniaki jest dobrym lecz pracochłonnym rozwiązaniem. Uprawa tej rośliny pod agrowłókniną znacznie przyspiesza zbiór nawet o 2–3 tygodnie w porównaniu z plantacjami bez osłon.

Lokalizacja i metodyka badań

Badania realizowano w latach 2013–2014 w Stacji Doświadczalnej Oceny Odmian w Krzyżewie (53°01' N, 22°46'E). Doświadczenie założono na czarnoziemie zdegradowanym, wytworzonym z piasku gliniastego lekkiego. Gleba ta zaliczona jest do 5 kompleksu (żytni dobry) klasy bonitacyjnej IVb.

Tabela 1
Parametry założonego doświadczenia

Długość poletka [m]	Szerokość poletka [m]	Powierzchnia poletek [m ²]	Liczba rzędów	Liczba roślin na poletku [szt]	Rozstaw rzędów [cm]	Rozstawa w rzędzie [cm]
11,1	1,35	14,99	2	60	67,5	37

Źródło: opracowanie własne na podstawie SDOO w Krzyżewie.

Zasobność gleby w przyswajalny fosfor i magnez była wysoka, zaś w potas średnia i niska. Zawartość pH wahała się w granicach 6,4–7,6, co wskazuje, że odczyn gleby był obojętny. Przedplonami w 2013 jak i w 2014 roku były rośliny zbożowe. Po zbiorze przedplonów zostały wykonane zespoły uprawek późniowych i przedzimowych. Wiosną – 22.04.2013 roku – zastosowano nawożenie mineralne w ilości 17–60–120 kg·ha⁻¹ NPK. Następnego dnia został zastosowany agregat uprawowy na głębokość 8 cm, którego zadaniem było skruszenie skorupy, wymieszanie nawozów mineralnych z glebą oraz przyspieszenie jej ogrzewania. Tak przygotowana gleba była gotowa do wysadzania podkiełkowanych sadzeniaków, które nastąpiło 30.04.2013 roku. Natomiast w 2014 roku prace polowe rozpoczęto znacznie wcześniej niż w 2013 roku. Nawożenie mineralne w ilości 120–50–150 kg·ha⁻¹ NPK zastosowano na początku kwietnia. Saletrę amonową zastosowano 17.04.2014 roku i wykonano ostatnią uprawę przed sadzeniem ziemniaka agregatem uprawowym na głębokość 8 centymetrów (Tabela 2).

Tabela 2
Agrotechniczne warunki prowadzenia doświadczenia

2013			2014		
Zabiegi uprawowe					
Data	Rodzaj	Głębokość w [cm]	Data	Rodzaj	Głębokość w [cm]
14.09.2012	podorywka	10	07.08.2013	agregat ścierniskowy	10
08.11.2012	orka	30	30.10.2013	orka	30
23.04.2013	agregat uprawowy	8	01.04.2014	agregat uprawowy	8
06.05.2013	obsypywanie	8	17.04.2014	agregat uprawowy	8
09.05.2013	bronowanie	2	25.04.2014	obsypywanie	10

Źródło: opracowanie własne na podstawie SDOO w Krzyżewie.

Po zasadzeniu bulw rozpoczął się okres pielęgnacji uprawy ziemniaków. Pierwszym zabiegiem uprawowym zastosowanym w 2013 roku w pierwszej dekadzie maja było obsypywanie na głębokość 8 centymetrów, a po 3 dniach bronowanie na

głębokość 2 centymetrów. 10.05.2013 roku przedwschodowo zaaplikowano pierwszy herbicyd (Afaon Dyspersyjny 450 SC), w celu zniszczenia chwastów, a 10 dni później w celu ochrony przed szkodnikami zastosowano insektycyd (Apacz 75 WG). Po miesiącu nastąpił pierwszy termin zbioru. Natomiast w 2014 roku w trzeciej dekadzie kwietnia zastosowano wyłącznie obsypywanie na głębokość 10 centymetrów. Do pierwszego terminu zbioru, który odbył się 24.06.2014 roku zastosowano podobne środki jak w roku poprzednim zachowując przy tym okres karencji.

Dalsze stosowanie środków ochrony roślin miało na celu ochronę ziemniaka, aż do rozpoczęcia II terminu zbioru. 18.06.2013 roku zastosowano herbicyd (Fusilade Super 101 EC) oraz insektycyd (Apacz 75 WG). Kolejnymi preparatami w fazie kwitnienia, zawiązywania bulw oraz dojrzewania roślin były fungicydy. W pierwszych dwóch zabiegach zastosowano Ridomil Gold 67,8 WP, a ostatni zabieg wykonano preparatem o nazwie Pyton Consent 450 SC. 14.08.2013 roku dokonano drugiego zbioru ziemniaków. Pielęgnacja roślin i ich ochrona w 2014 roku wyglądała podobnie do roku ubiegłego. W fazie tuberyzacji kwitnienia i dojrzewania bulw również zastosowano trzy zabiegi fungicydowe, które miały na celu chronić roślinę przed porażeniem przez choroby. Do zbioru przystąpiono 01.09.2014 roku, po osiągnięciu przez odmiany dojrzałości pełnej. Ze względu na wielkość poletek każdy zbiór przeprowadzono ręcznie za pomocą motyki trójębnej.

W pracy przedstawiono wyniki plonowania bardzo wczesnych odmian ziemniaka biorących udział w doświadczeniach założonych w SDOO w Krzyżewie. Jednoczynnikowe doświadczenie polowe założono w układzie losowanych bloków w trzech powtórzeniach. W miejscowości tej w roku 2013 prowadzono doświadczenie z 12 odmianami, a w roku 2014 z 15 odmianami ziemniaka bardzo wczesnego. Szczegółowej ocenie poddano 6 odmian ziemniaka bardzo wczesnego, które występowały w obu tych doświadczeniach. Były to odmiany: Arielle, Denar, Justa, Lord, Miłek oraz Viviana. W grupie odmian bardzo wczesnych dokonano zbioru w dwóch terminach: I termin – 40 dni od wschodów, II termin – po zakończeniu wegetacji roślin. Po zbiorze ziemniaków plon został zważony z każdego poletka, a następnie porównany z plonami z poprzedniego roku.

Wyniki i dyskusja

W 2013 roku w pierwszej dekadzie kwietnia na obszarze Stacji Doświadczalnej zalegała jeszcze pokrywa śnieżna, która znacznie opóźniła termin sadzenia ziemniaków. Doświadczenie zostało założone ostatniego kwietnia. Średnia temperatura powietrza w maju wynosiła 15,4°C, co spowodowało przyspieszenie tempa wzrostu i rozwoju. W kolejnych miesiącach temperatura powietrza wahała się na poziomie 18,0°C–18,6°C i była optymalna dla dalszego przebiegu wegetacji.

Lata badań były zróżnicowane pod względem ilości i rozkładu opadów oraz średniej temperatury powietrza. Całkiem korzystny rozkład opadów i temperatury był w 2014 roku. W kwietniu średnia temperatura wyniosła 9,4°C i była wyższa o 3°C w tym samym miesiącu niż w roku poprzednim. Umożliwiło to szybsze rozpoczęcie prac polowych, dlatego doświadczenie założono już 17.04.2014 roku,

dwa tygodnie wcześniej niż w 2013 roku. Jednak w wyniku ochłodzenia występującego w pierwszej i drugiej dekadzie maja niekorzystne warunki klimatyczne nieco spowolniły tempo wzrostu i rozwoju ziemniaka. Wschody ziemniaka były opóźnione o kilka dni w porównaniu do 2013 roku. Z kolei cieplejsze dni występujące już w trzeciej dekadzie maja przyczyniły się do przyspieszenia wegetacji. W czerwcu średnia temperatura powietrza utrzymywała się na poziomie 15,2°C i mimo że była niższa niż w 2013 roku o prawie 3°C, to nie wpłynęła niekorzystnie na wysokość plonów. Zdecydowanie cieplejszy był lipiec. Średnia temperatura wyniosła 20,6°C. W lipcu i sierpniu dobre warunki klimatyczne korzystnie wpływały na plon co przedstawia Tabela 3.

Cały okres wegetacji w 2013 i 2014 roku był dość wilgotny. Uwilgotnienie wierzchniej warstwy gleby na początku wegetacji zabezpieczyło potrzeby wodne ziemniaka. Największe zapotrzebowanie na wodę i największą wrażliwość na jej niedobór wykazują ziemniaki w fazie 40–49 (tworzenie stolonów i bulw), gdyż wiązane bulwy szybko powiększają swoją wielkość. Rok 2013 był zróżnicowany pod wpływem opadów. W kwietniu średnia ich suma wyniosła 48 mm, natomiast w maju i czerwcu była już prawie dwa razy większa.

Tabela 3
*Rozkład średniej temperatury powietrza i opadów atmosferycznych
od IV do VIII w latach 2013–2014*

miesiąc	Rok 2013		Rok 2014	
	Średnia temper. miesiąca [°C]	Opady atmosferyczne [mm]	Średnia temper. miesiąca [°C]	Opady atmosferyczne [mm]
Kwiecień	6,4	48,0	9,4	25,4
Maj	15,4	80,4	13,7	74,8
Czerwiec	18,1	82,6	15,2	67,9
Lipiec	18,6	66,3	20,6	37,6
Sierpień	18,0	47,7	18,4	64,1
Średnia temperatura	15,3		15,5	
Suma opadów		325,0		385,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych stacji meteorologicznej w SDOO w Krzyżewie.

W trzeciej dekadzie maja i pierwszej dekadzie czerwca zanotowano obfite i ulewne deszcze, które miejscami powodowały podtopienia pól. Druga dekada czerwca była zupełnie sucha, a kolejna dekada nadmiernie wilgotna. Nadmiar opadów w tym czasie mógł wpłynąć na rozwój chorób. Do zbioru bulw przystąpiono w drugiej dekadzie sierpnia. Warunki atmosferyczne były sprzyjające, gdyż średnia temperatury wyniosła 18° C, zaś opady utrzymywały się na średnim

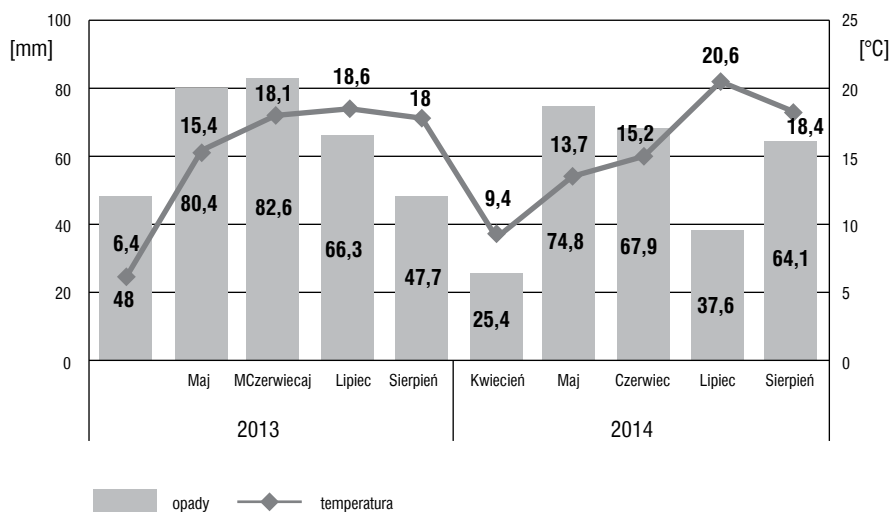
poziomie. Pomimo tak zmiennej aury towarzyszącej okresowi wegetacji w 2013 roku opady atmosferyczne zbyt istotnie nie wpłynęły na plon.

W 2014 roku najwięcej deszczu spadło w maju (74,8 mm), a najmniej wilgotny był kwiecień, w którym średnia opadów wyniosła 25,4 mm. Notowane w ciągu maja opady deszczu były w drugiej dekadzie miesiąca dość obfite, co spowodowało dobre uwilgotnienie gleby. Rozkład opadów atmosferycznych w 2014 roku był bardziej umiarkowany niż w 2013 roku.

Ocena pełni wschodów u wszystkich odmian w obu latach była dość dobra, a niekiedy bardzo dobra. Po pełni wschodów dokładnie policzono rośliny na wszystkich poletkach. Średnia liczba wahała się w granicach 56–59 roślin na poletko. Tylko u odmiany Justa w obu latach zaobserwowano 10-procentowe braki w obsadzie, spowodowane gniciem sadzeniaków.

Wykres 2

Średnia miesięczna temperatura powietrza i miesięczna suma opadów w okresie IV–VIII

Źródło: opracowanie własne na podstawie SDOO w Krzyżewie.

W drugiej dekadzie czerwca w 2013 jak i w 2014 roku nastąpiła pełnia kwitnienia (faza 60–69), a okres pełnej dojrzałości (90–99) przypadł w połowie sierpnia. Okres wegetacji w 2014 roku był dłuższy o co najmniej 10 dni od roku poprzedniego. Podczas wegetacji, w doświadczeniach dwuletnich, nie zarejestrowano dużego wpływu chorób. W 2013 roku zaobserwowano mały udział bulw wadliwych, a w 2014 roku duży udział bulw spękanych podłużnie. Do określenia struktury plonu, próby pobrano w trakcie zbioru z wybranych fragmentów poletka, z trzech powtórzeń. Plon bulw z poletek zważono bezpośrednio po zbiorze w odpowiednim pomieszczeniu. Plonowanie badanych odmian ziemniaka zamieszczono w Tabeli 4.

Tabela 4
Plon ogólny bulw w kg z poletka

Plon zbioru ziemniaka bardzo wczesnego (po 40 dniach od wschodów)									
Nr	Odmiana	2013				2014			
		Powtórzenie				Powtórzenie			
		I	II	III	Śr.	I	II	III	Śr.
1	Arielle	32,3	28	27,7	29,3	29,4	22,9	27,3	26,5
2	Denar	14,7	14,3	18,1	15,7	30,6	35,8	31,9	32,8
3	Justa	23,8	18,2	19,2	20,4	31	33,9	31,8	32,2
4	Lord	30,9	24	25,7	26,9	33,8	40,9	34,8	36,5
5	Milek	32,8	34,5	30,3	32,5	39,1	41,6	38,3	39,7
6	Viviana	24,5	27,1	27,4	26,3	36,8	29,4	30,7	32,3
Plon zbioru ziemniaka bardzo wczesnego po zakończeniu wegetacji									
Nr	Odmiana	2013				2014			
		Powtórzenie				Powtórzenie			
		I	II	III	Śr.	I	II	III	Śr.
1	Arielle	60,1	56,8	52,1	56,3	74,5	78,9	68,1	73,8
2	Denar	49,9	45,6	48,2	47,9	100,5	109	91,8	100,4
3	Justa	48,9	51,4	49,7	50	67,5	74	64,3	68,6
4	Lord	67,9	69,2	57,6	64,9	98,4	102,6	94,5	98,5
5	Milek	60,4	56,3	50	55,6	78	82,1	75,8	78,6
6	Viviana	54,1	65,4	49,9	56,5	88,6	86,4	72,1	82,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych SDOO w Krzyżewie.

Uwzględniając średni plon zarówno przy wczesnym zbiorze, jak i po zakończeniu wegetacji, ziemniak w roku 2014 plonował zdecydowanie lepiej niż w 2013 roku. Uwarunkowane to było lepszymi warunkami atmosferycznymi. Na uwagę zasługuje odmiana Denar, która zebrana po 40 dniach od wschodów plonowała w 2014 roku aż o 108 proc. więcej niż w roku 2013, zaś zebrana po zakończeniu wegetacji plonowała o 109 proc. więcej niż w roku poprzednim. Ewidentnie widać, że odmiana Denar nie poradziła sobie w niekorzystnych warunkach w roku 2013, gdyż wysokość plonu odstawała wyraźnie od pozostałych odmian.

W 2014 roku przy zbiorze wczesnym średni plon 6 odmian badanych w doświadczeniu utrzymywał się na poziomie 33,3 kg z poletka i był wyższy o 32,3 proc. niż w roku poprzednim. Natomiast przy zbiorze po zakończeniu wegetacji w 2014 roku plon wyniósł 83,72 kg z poletka i był wyższy o 51,7 proc. niż w roku poprzednim. Średni plon bulw wszystkich odmian przy zbiorze wczesnym w roku 2013 wyniósł 25,19 kg z poletka, zaś przy drugim terminie zbioru plon ten wyniósł 55,19 kg z poletka i był o 119 proc. większy niż w 2013 roku. Z kolei w roku 2014 ziemniak plonował aż o 151 proc. lepiej w drugim terminie zbioru niż w pierwszym terminie zbioru.

Plon ogólny w $\text{dt}\cdot\text{ha}^{-1}$ został wyliczony na podstawie zebranych plonów z poletek i powierzchni poletka za pomocą specjalnych programów statystycznych oraz został przedstawiony w Tabeli 5. Rok 2013 – jak już wcześniej wspomniano – był rokiem mniej korzystnym pod względem panujących warunków klimatycznych niż 2014 rok. Wpłynęło to na wysokość i jakość plonów ziemniaka. Wyniki plonowania ziemniaka w roku 2013 po 40 dniach od wschodów wyniosły $163 \text{ dt}\cdot\text{ha}^{-1}$ i były niższe od roku 2014 o $58 \text{ dt}\cdot\text{ha}^{-1}$. Z kolei po zakończeniu wegetacji średni plon bulw w 2014 roku wynosił $563 \text{ dt}\cdot\text{ha}^{-1}$ i był wyższy od roku ubiegłego o ok. $188 \text{ dt}\cdot\text{ha}^{-1}$.

Tabela 5
Plonowanie 6 odmian ziemniaka w latach 2013–2014

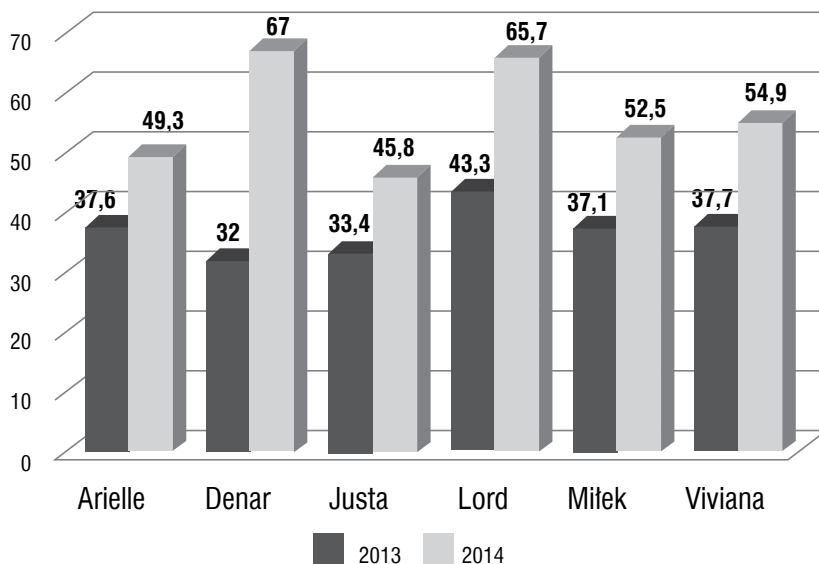
Lp.	Odmiana	2013		2014	
		Plon ogólny dt·ha-1	Plon handlowy dt·ha-1	Plon ogólny dt·ha-1	Plon handlowy dt·ha-1
Zbiór wczesny (po 40 dniach od wschodów)					
1	Arielle	196	190	177	174
2	Denar	105	97	218	214
3	Justa	136	128	215	208
4	Lord	179	168	244	239
5	Milek	217	206	265	259
6	Vivana	176	168	215	208
Wzorzec dt z ha		163	155	221	215
Zbiór po zakończeniu wegetacji					
1	Arielle	376	367	493	462
2	Denar	320	304	670	626
3	Justa	334	324	458	447
4	Lord	433	423	657	601
5	Milek	371	356	525	491
6	Viviana	377	345	549	480
Wzorzec dt z ha		375	358	563	520

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych SDOO w Krzyżewie.

Najwyższy plon w 2013 roku uzyskał także Miłek, ale był on już mniejszy o 48 $\text{dt}\cdot\text{ha}^{-1}$, w stosunku do plonu tej odmiany w 2014 roku. Przyczyną tego były niekorzystne warunki pogodowe w trakcie wegetacji. U wszystkich odmian zanotowano w roku 2013 znacznie mniejsze plony niż rok później. Bardzo słabo plonował Denar i uzyskał zaledwie 105 $\text{dt}\cdot\text{ha}^{-1}$, gdzie w 2014 roku jego plon był o 130,4 proc. większy.

Jak wynika z danych w 2014 roku, prawie wszystkie odmiany wykazały znacznie większy plon niż w roku poprzednim. Pomimo że wszystkie odmiany były uprawiane w jednakowych warunkach, to jedynie odmiana Arielle plonowała o niecałe 20 dt niż w 2013 roku. Największy plon zaobserwowano u odmiany Miłek (265 $\text{dt}\cdot\text{ha}^{-1}$) oraz nieco niższy u Lord (244 $\text{dt}\cdot\text{ha}^{-1}$), a najniższy plon spośród wszystkich odmian uzyskała odmiana Arielle (177 $\text{dt}\cdot\text{ha}^{-1}$). Denar, Justa i Vivana plonowały na porównywalnym poziomie.

Wykres 3
Plon ogólny w $\text{t}\cdot\text{ha}^{-1}$. Zbiór po zakończeniu wegetacji

Źródło: opracowanie własne.

Na podstawie danych z Wykresu 3 można stwierdzić, że potencjał plonotwórczy odmiany Miłek jest najwyższy, gdyż ta odmiana w porównaniu z innymi miała najwyższy plon w obydwu latach. Należy również zaznaczyć, że tempo wzrostu odmiany Denar na tle innych odmian jest najbardziej obiecujące. Obecnie jest to bardzo korzystna prognoza dla tej uprawy. Odmiana ta jest przydatna do uprawy na wczesny zbiór. Natomiast prognoza dotycząca odmiany Arielle wskazuje na największy spadek plonów na tym obszarze.

Szybki rozwój przemysłu rolno-spożywczego wymusza spełnianie wysokich norm jakościowych przez surowce pochodzenia roślinnego. W przypad-

ku przemysłu ziemniaczanego bardziej opłacalne stało się wprowadzenie do uprawy bardzo wczesnych odmian ziemniaka, których okres wegetacji jest stosunkowo krótki, a wartość konsumpcyjna bardzo dobra [Rębarz, 2014; Lutomińska, 2006].

Wójtowicz i Mrówczyński [2013] oraz Trawczyński [2014] podkreślają, że podstawowe znaczenie w kształtowaniu plonów ziemniaka i jego jakości odgrywa nawożenie azotem. Azot dodatnio wpływa na zawartość białka i wielkość bulw. Pod ziemniaki bardzo wczesne i wczesne nie można stosować zbyt dużych dawek. Nadmiar azotu utrudnia szybkie uzyskanie plonu handlowego, co jest głównym celem uprawy tych odmian. W doświadczeniu w 2013 roku zastosowano azot o dawce $100 \text{ kg} \cdot \text{ha}^{-1}$, natomiast w 2014 dawka była pomniejszona o $30 \text{ kg} \cdot \text{ha}^{-1}$. W obu latach plon handlowy w stosunku do plonu ogólnego był duży.

Radzka i inni [2010] oraz Wójtowicz i Mrówczyński [2013] podkreślają, iż dużą rolę w plonowaniu odgrywają warunki klimatyczne. Ich zdaniem czynnikiem najbardziej obniżającym plon jest długotrwała susza oraz wysoka temperatura lata.

Optymalna temperatura dla wzrostu i rozwoju bulw wahała się w granicach $15\text{--}20^\circ \text{C}$. Na poprawny przyrost poszczególnych odmian wpływa ponadto rozkład temperatur w trakcie okresu wegetacji. Odmiany wczesne, zwłaszcza w początkowym okresie wegetacji, potrzebują znacznie cieplejszych warunków, które umożliwią wcześniejsze sadzenie i szybszy zbiór. [Franke i in., 2010; Niemczyk, 2012; Wójtowicz i Mrówczyński, 2013]. W doświadczeniu z 2013 roku temperatura powietrza systematycznie wrastała, dając przy tym optymalne warunki do dalszego rozwoju. W 2014 roku, gdyby nie majowe ochłodzenie temperatura powietrza byłaby zbliżona do roku ubiegłego, a plon był wyższy niż w 2013 roku.

Klamka i Rad [2008] podkreślają, że nierównomierny rozkład opadów przypadający na fazę 41–49, gdy zawiązane bulwy powiększają swoją wielkość i masę, zakłóca prawidłowy ich wzrost. Po wznowieniu opadów tworzą się bulwy o tak zwanych kształtach lalkowatych. W roku 2013 w okresie wegetacyjnym ziemniaka od kwietnia do sierpnia spadło 325 mm deszczu, więcej jak w 2014 roku. Rozkład opadów w maju i czerwcu był bardzo nierównomierny. Z badań wynika, że plony w tym roku były niższe niż w roku 2014, a udział bulw zdeformowanych bardzo mały. Mimo to warunki atmosferyczne wpłynęły na wysokość plonu, który odbiegał od zbioru w 2014 roku.

Wnioski

Na podstawie wykazanej literatury i wyników doświadczenia przeprowadzonego w Stacji Doświadczalnej Oceny Odmian w Krzyżewie należy sformułować następujące wnioski:

Plonowanie wszystkich badanych odmian ziemniaka w roku 2013 oscylowało na poziomie $16,82 \text{ t} \cdot \text{ha}^{-1}$ (I termin zbioru) i było niższe od roku 2014 o 32,2 proc. Z kolei po zakończeniu wegetacji średni plon bulw w 2014 roku wynosił $55,87 \text{ t} \cdot \text{ha}^{-1}$ i był wyższy od roku ubiegłego o około 51,6 proc.

Spośród ocenianych odmian najlepiej plonującą odmianą we wczesnym zbiorze była odmiana Miłek uzyskująca plon $26,5 \text{ t} \cdot \text{ha}^{-1}$ oraz odmiana Lord – $24,4 \text{ t} \cdot \text{ha}^{-1}$, a najniższy plon spośród wszystkich odmian uzyskała odmiana Arielle – $17,7 \text{ t} \cdot \text{ha}^{-1}$.

Wśród badanych odmian, po uzyskaniu pełnej dojrzałości, szybciej wzrastały plony odmian Denar, Lord, Miłek oraz Viviana.

Odmiana Arielle jako jedyna z pośród wszystkich odmian zbieranych po 40. dniu wegetacji plonowała lepiej w 2013 roku – mniej korzystnym pod względem warunków atmosferycznych niż w 2014 roku.

LITERATURA

- Biernacki J. 2011.** *Ziemniaki pod włókninową kołderką*, „Top agrar”, nr 3, s. 134–136.
- Franke K., Gryń G., Nowakowski M. 2010.** *Ziemniaki wymagają racjonalnej agrotechniki*, „Top agrar”, s. 24–27.
- Gazda W. 2013.** *Wyniki porejestrowych doświadczeń odmianowych zbóż, grochu siewnego i ziemniaków*, COBORU – Stacja Doświadczalna Oceny Odmian w Krzyżewie.
- Główny Urząd Statystyczny. Roczniki statystyczne 1980–2015.**
- Jabłoński K. 2014.** *Ekologiczny ziemniak szansą dla polskiego rolnictwa*, „Farmer”, nr 3, s. 102–107.
- Klamka K., Rad M. 2008.** *Wpływ nawadniania plantacji ziemniaka na wybrane cechy fizyczne bulw istotne w procesie separacji i sortowania plonu*, „Inżynieria Rolnicza”, nr 11 (109), s. 127–134.
- Krzysztofik B. 2013.** *Efekty uprawy ziemniaków wczesnych pod osłonami*, „Inżynieria Rolnicza”, nr 3 (146), s. 169–177.
- Lutomirska B. 2006.** *Przyspieszanie zbioru ziemniaków bardzo wczesnych*, „Ziemniak Polski”, nr 1, s. 12–15.
- Mańkowski D. 2009.** *Ocena postępu biologicznego w produkcji ziemniaków*, „Wieś jutra”, nr 2 (127), s. 10–12.
- Niemczyk H. 2012.** *Wpływ przejazdów maszyn rolniczych na zagęszczenie gleby i rozmieszczenie bulw ziemniaka w radlinie*, „Fragm. Agron.”, nr 29 (1), s. 124–133.
- Nowacki W. 2010.** *Więcej ziemniaków przerobić na bioetanol*, „Top agrar”, nr 4, s. 118–121.
- Płaza A., Ceglarek F., Królikowska M. A. 2009.** *Wpływ międzyplonów i słomy jęczmienia jarego na jakość bulw ziemniaka jadalnego*, „Fragm. Agron.”, nr 26 (4), s. 132–139.
- Radzka E., Jankowska J., Koc G., Rak J. 2010.** *Wpływ posuch na plonowanie ziemniaka w środowiskowo wschodniej Polsce*, „Fragm. Agron.”, nr 27 (4), s. 111–118.
- Rębarz K. 2014.** *Optymalność uprawy ziemniaków na wczesny zbiór*, „Agrotechnika”, nr 1, s. 45–46.

- Trawczyński C. 2014.** Nawożenie ziemniaków na wczesny zbiór, „Farmer”, nr 4, s. 60–62.
- Wojciechowski W., Lehmann A., Waclawowicz R. 2013.** Reakcja ziemniaka na uproszczenia w zmianowaniu, „Fragm. Agron.”, nr 30 (4), s. 181–188.
- Wójtowicz A., Mrówczyński M. 2013.** *Metodyka integrowanej ochrony ziemniaka dla producentów*, Instytut Ochrony Roślin.
- Zarzecka K., Zadrozniak B., Gugala M. 2011.** Wpływ insektycydów na cechy konsumpcyjne bulw ziemniaka, „Fragm. Agron.”, nr 28 (3), s. 129–138.

STRESZCZENIE

W badaniach realizowanych w latach 2013–2014 w Stacji Doświadczalnej w Krzyżewie porównano plonowanie 6 bardzo wczesnych odmian ziemniaka jadalnego: Arielle, Denar, Justa, Lord, Miłek oraz Viviana. Celem pracy była analiza wysokości plonu bulw ziemniaka. Uzyskane wyniki wykazują, że czynniki klimatyczne najsilniej oddziaływały na wielkość plonu ogólnego i handlowego bulw. W pracy porównano plony z dwóch lat uprawy oraz plony z dwóch terminów zbioru (wczesny i późny).

Słowa kluczowe: ziemniak jadalny, plonowanie, odmiany bardzo wczesne, uprawa, pielęgnacja, nawożenie.

SUMMARY

In surveys conducted in 2013–2014 at the Experimental Station in Krzyżewo compared yielding 6 very early potato varieties of edible Arielle, Denar, Justa, Lord, Miłek and Viviana. The aim of the study was to analyze the amount of potato tuber yield. The results show that climatic factors the strongest influence on the yield of general and commercial tubers. The paper compares the yields of the two years of cultivation and yields of the two dates set (early and late).

Keywords: potato dining area, yield, very early varieties, cultivation, care, fertilization.

PARADYGMAT KWANTOWY W KONSTYTUOWANIU STRUKTURY KOSZTÓW SPRZEDAŻY

QUANTUM PARADIGM TO CONSTITUTE THE STRUCTURE OF COST OF SALES

1. Wprowadzenie

Teoria kwantów wskazała drogę wyjścia z filozoficznego „dylematu” przedłożonego przez fizykę klasyczną, w latach panowania której wskazywano, że jeśli zna się dokładnie położenia i prędkości wszystkich cząstek Wszechświata w chwili t_0 , to powinno się potrafić obliczyć na podstawie ścisłych praw fizyki przyszły (i przeszły) bieg zdarzeń we Wszechświecie. Zdajemy sobie sprawę, że obliczenie kiedykolwiek przyszłości jest niemożliwe z powodu olbrzymiej liczby cząstek we Wszechświecie.

Wszechświat pojmujemy jako jedną olbrzymią maszynę, w której wszelkie ludzkie działania powinny być w pełni zdeterminowane. Za pomocą współczesnej teorii nie można obalić determinizmu.

Do opisu świata fizyki potrzebujemy liczb tak samo jak do opisu świata ekonomii. Świat liczb rządzi się sam sobą i światem fizyki według tych samych reguł (praw) matematycznych. Uważamy, że do opisu procesów (zjawisk) ekonomicznych możemy zastosować prawa mechaniki kwantowej – prawa fizyki.

Kwantyfikatory opisujący efektywność, produktywność bądź wartość, może należeć zarówno do świata fizyki, jak i świata ekonomii. Wniosek, jaki z tego wynika, jest taki, że kategorie ekonomiczne również stanowią integralną część teorii kwantowej. Prawa mechaniki kwantowej są prawami uniwersalnymi. Ekonomia jako nauka społeczna opiera swój byt o te same prawa, co cała przyroda – ekonomia, jest integralną częścią przyrody. Ekonomia jest formą, za pomocą której przyroda otwiera przed nami swój byt w wymiarze fizycznym. Fizyka bez ekonomii, i na odwrót, istnieć nie może. Fizyka i ekonomia to jedność. Obie kategorie są jak lustra, w których obrazem fizyki jest ekonomia i na odwrót. A spoiwem dla tej dualnej roli obu kategorii ekonomicznych jest liczba, dopóki nie zespoli się z jakąkolwiek jednostką, którejkolwiek kategorii jest tylko rozmytym bytem. Z chwilą, kiedy liczbie przyporządkuje się jednostkę, nadaje się jej tożsamość, po której staje się rozpoznawalna. Wiadomym staje się czemu i komu służy.

Prawa fizyki – wyrażone za pomocą wzorów – opisują ekonomię relacji pomiędzy kategoriami fizycznymi (bytami) wchodzącymi ze sobą w interakcję. Oto,

* dr inż., Akademia Morska w Gdyni, Zakład Zarządzania i Marketingu

dlaczego dotąd ekonomia – nauka społeczna – nie odwołuje się do praw tak kategorycznie sformułowanych, jak to ma miejsce w przypadku fizyki. Nie odwołuje się, gdyż stanowi jej integralną część. Wszystko się kręci wokół triady: świat liczb – świat fizyki i ekonomii reprezentowany przez miana (jednostki) – świat liczb.

2. Ze świata liczb w świat mechaniki kwantowej

W referacie postawiono hipotezę: *kategorie ekonomiczne struktury kosztów sprzedaży dają się opisać za pomocą teorii kwantów*.

Rozważania nad zasadnością takiego sformułowania hipotezy rozpoczniemy od wglądu w pojęcia: liczba, postęp arytmetyczny, teoria kwantów.

Na pytanie: **Co to jest liczba?** odpowiemy: liczba to wspólna własność zbiorów – wspólna ilość elementów¹. Dokonując stosownych przekształceń w wyrażeniu na sumę kolejnych liczb od 1 do n : 1, 2, 3, 4, 5, ... ($n - 1$), n ,

$$S_n = \frac{n \cdot (n + 1)}{2}$$

otrzymamy równanie kwadratowe postaci

$$n^2 + n - 2 \cdot S_n = 0$$

w którym $a = b = 1$ i $c = 2 \cdot S_n$.

Rozwiązując powyższe równanie dla $\Delta > 0$ otrzymamy wzory zestawione w Tabeli 1.

Tabela 1
Charakterystyki równania $n^2 + n - 2 \cdot S_n = 0$
 $a = b = 1$, $c = 2 \cdot S_n$, $\Delta > 0$

Nr	Wzór
1.	$n_1 + n_2 = -1$
2.	$ n_1 + n_2 = \sqrt{\Delta}$
3.	$ n_1 = \frac{\sqrt{\Delta} + 1}{2}$
4.	$n_2 = \frac{\sqrt{\Delta} - 1}{2}$

¹ Z. Mietlewski, *Szkic do mechaniki ekonomii kwantowej rynku*, „Zeszyt Naukowy Uniwersytetu Szczecińskiego”, nr 467 – Finanse. Rynki finansowe. Ubezpieczenia nr 7, Kraków–Zakopane.

Nr	Wzór
5.	$\frac{ n_1 \cdot n_2}{2} = S_n$
6.	$ n_1 \cdot n_2 = n \cdot (n + 1)$
7.	$n_1 = \frac{n \cdot (n + 1)}{n_2}$
8.	$n_2 = \frac{n \cdot (n + 1)}{ n_1 }$
9.	$ n_1 = \frac{n_2 \cdot (n_2 + 1)}{n_2} = n_2 + 1$

Źródło: opracowanie własne.

Gdy podzielimy S_n przez liczbę n otrzymamy liczbę średnią $\bar{n}$, którą interpretujemy jako miarę **rozstępu** (odcinka) pomiędzy kolejnymi liczbami naturalnymi n zliczającymi rozstępy (właściwość liczb rzeczywistych).

Przemieszczanie od rozstępu do rozstępu oznacza działanie², a te możliwe jest wtedy, gdy wprowadzimy do rozważań kategorię fizyczną **czas** t , np. jedną sekundę. Wówczas rozstępy, rezultat tego działania, równy odległości (drodze) przebytej w ciągu sekundy, jest prędkością, której atrybutem jest liczba n . W ten sposób, ze świata liczb przechodzimy do świata fizyki, gdyż prędkość jest kategorią fizyczną, uprzednio liczbie przyporządkowując jednostkę (miano), tutaj jednostkę fizyczną. Przejście ze świata liczb do świata fizyki, w tym konkretnym przykładzie, ma miejsce za sprawą jednostki fizycznej – czasu t .

Jeżeli prawe i lewe strony wzorów zestawionych w Tabeli 1 pomnożymy przez liczbę h – stałą Plancka, oraz dokonamy stosownych przekształceń i redukcji, wówczas wkroczymy w świat mechaniki kwantowej, a stąd już niedaleka droga do świata ekonomii.

2. Promieniowanie, fala i drgająca struna

Promieniowanie to proces falowy, który kojarzymy z falą, którą każdy wyobraża sobie inaczej. Istotna własność fal to możliwość interferencji – gaszenia samej siebie. Inna cecha fal to dyfrakcja – zdolność polegająca na ugięciu się pod pewnym kątem. Fale różnią się długością, która jest podstawową cechą fali.

² Jednostką działania jest kwant.

Pojęcie „fala materii” wśród fizyków wywołuje pewien złożony obraz. Uderzając w napiętą strunę usłyszymy dźwięk, którego wysokość zależy od jej długości. Drgająca struna drgania przekazuje powietrzu, którego drgania dochodzą do nas, a nie drgania struny, która je wywołała. Pomiedzy drganiami struny a drganiami powietrza istnieje ścisły związek³. Kiedy drga cała struna słyszymy dźwięk podstawowy, ale przy jej wzbudzaniu powstają również drgania dodatkowe – tony harmoniczne. Gdy na strunie pojawiają się „węzły” – punkty, które pozostają nieruchome w procesie drgania oraz drgania komplikuje się. Jednak zawsze w długości struny mieści się całkowita wielokrotność półfali

$$\frac{\lambda}{2}.$$

Dla pierwszego tonu harmonicznego są to dwie połowy fali, między którymi znajduje się nieruchomy „węzeł”.

Analiza przedstawionego mechanizmu drgania struny naprowadziła de Broglie’go, który poszukiwał odpowiedzi na pytanie: dlaczego atom jest trwały i dlaczego elektron na orbicie stacjonarnej nie promieniuje na pomysł, w którym zwinięta w pierścień struna wyobraża orbitę elektronu w atomie; ruch elektronu po niej zamienił na drgania fal, które „odpowiadają elektronowi”. Wyróżnił on warunkiem kwantowym te orbity w zbiorze wszystkich możliwych orbit, które wiążą promień orbity r , prędkość v i masę m elektronu z całą liczbą kwantów działania w postaci zależności

$$m \cdot r \cdot v = n \cdot \frac{h}{2 \cdot \pi}.$$

Przy zwijaniu struny pojawia się na niej węzeł dodatkowy – podstawowy ton rozciągniętej struny przekształca się w pierwszy ton harmoniczny pierścieniowej struny. Oznacza to, że na pierścieniowej strunie może pomieścić się co najmniej cała fala λ , a nie połowa fali

$$\frac{\lambda}{2},$$

jak uprzednio na rozciągniętej strunie. Ruch elektronu będzie więc trwały wtedy i tylko wtedy, kiedy na długość orbity nałoży się całkowita liczba n „fal elektronu” λ . Stąd wynika prosty warunek:

$$2 \cdot \pi \cdot r = n \cdot \lambda.$$

De Broglie porównał ten warunek z pierwszym postulatem Bohra:

$$m \cdot v \cdot r = n \cdot \frac{h}{2 \cdot \pi}.$$

³ Na przykład, gdy struna drga z częstotścią herców (440 drgań na sekundę) to słyszymy „la” z pierwszej oktawy. Prędkość dźwięku w powietrzu równa jest m/s, a długość tych fal dźwiękowych równa jest cm.

I stąd znalazł „długość fali elektronu”:

$$\lambda = \frac{h}{m \cdot v}$$

oraz podał nową definicję orbity stacjonarnej; to taka orbita, na którą nakłada się całkowita liczba »fal elektronu« o długości λ .

W stanie stacjonarnym elektron podobny jest do struny drgającej w próżni bez tarcia. Takie drgania nie wygasają i dlatego bez zewnętrznego oddziaływania elektron pozostanie w stanie stacjonarnym na zawsze. Tym samym pytanie o trwałość atomu staje się bezprzedmiotowe – problem trwałości atomu nie istnieje.

Wykorzystując wiedzę na temat bytu elektronu w świecie fizycznym, stosując metodę analogii, przemieścimy się ze świata mechaniki kwantowej (świat fizyki) do świata ekonomii, i na odwrót.

3. Ze świata mechaniki kwantowej w świat ekonomii

Wstawiając do prawej strony wzoru

$$2 \cdot \pi \cdot r = n \cdot \lambda$$

prawą stronę wzoru

$$S_n = n \cdot \bar{n},$$

w którym S_n jest sumą kolejnych liczb od 1 do n : 1, 2, 3, 4, 5, ... ($n - 1$), n , a $\bar{n}$ to pierwiastek równania kwadratowego postaci

$$n^2 + n - 2 \cdot S_n = 0$$

równoważnego wzorowi

$$S_n = \frac{n \cdot (n + 1)}{2},$$

otrzymamy wyrażenie postaci

$$2 \cdot \pi \cdot r = n \cdot \bar{n}.$$

W wyrażeniu tym rozstęp to odpowiednik długości fali w wyrażeniu

$$2 \cdot \pi \cdot r = n \cdot \lambda,$$

gdzie n to liczba kwantowa informująca jaka ilość rozstępów $\bar{n}$ – długości fali λ – odłożona jest na okręgu $2 \cdot \pi \cdot r$. W sensie fizycznym odpowiada kolejnym

drzaniom (interwałom czasowym) znajdującym się w tej samej fazie, a w sensie ekonomicznym aktywności człowieka, charakter której rozpoznajemy po mianie (jednostce) — Tabela 2.

Tabela 2
Warunek De Broglia i analogie autora

Nr	Wzór	Opis
1.	$2 \cdot \pi \cdot r = n \cdot \lambda$	Warunek De Broglia
2.	$2 \cdot \pi \cdot r = S_n \quad \text{lub} \quad 2 \cdot \pi \cdot r = \frac{n \cdot (n_2 + 1)}{2}$ $n \cdot \lambda = S_n \quad \text{lub} \quad n \cdot \lambda = \frac{n \cdot (n_2 + 1)}{2}$	Analogia autora
4.	$\pi \cdot r = n \cdot \frac{\lambda}{2}$	Konsekwencje analogii autora
5.	$\pi \cdot r = n \cdot \frac{ n_1 }{4}$	
6.	$2 \cdot \pi \cdot r = n \cdot \frac{ n_1 }{4} = S_n$	

Źródło: opracowanie własne.

Pierwiastki n_1 i n_2 równania kwadratowego

$$n^2 + n - S_n = 0, \Delta > 0$$

to paczka kwantowa S_n składającą się z dwóch sinusoidalnych fal o długości $\tilde{n}_1$ i $\tilde{n}_2$. Znak ujemny pierwiastka oznacza przesunięcie w kierunku na lewo fali $\tilde{n}_1$ od fali $\tilde{n}_2$. Odcinek S_n zawiera o jeden cykl więcej fali $\tilde{n}_1$ niż fali $\tilde{n}_2$. Tak więc

$$\frac{S_n}{|n_1|} = n + 1,$$

a

$$\frac{S_n}{n_2} = n,$$

gdzie n jest pewną „liczbą całkowitą”. Jeśli obie fale będą miały fazy przeciwne w punkcie $x = 0$, ich fazy będą zgodne w punkcie

$$x = \frac{1}{2}.$$

i znów przeciwne w punkcie $x = S_n$. Suma dwóch takich fal jest typową paczką falową⁴ o długości S_n . Na mocy równania

$$\left| \frac{S_n}{n_1} - \frac{S_n}{n_2} \right| = 1$$

jest obszarem, w którym znajduje się rozwiązanie. W świecie fizyki kwantowej jest to obszar, w którym można znaleźć cząstkę, a w świecie ekonomii rezultat działań człowieka, np. wielkość (miarę) ryzyka operacyjnego.

W Tabeli 3 zestawiono charakterystyki liczby kwantowej, rozwiązując równanie kwadratowe

$$n^2 + n - 2 \cdot S_n = 0,$$

w którym $a = b = 1$ i $c = 2 \cdot S_n$, $\Delta > 0$.

Tabela 3
Charakterystyka liczby kwantowej n

Paczka Kwantowa	Liczba kwantowa	Długość fali	Półowa długości fali	Amplituda	Uwagi
$S_n = n \cdot \bar{n}$, $S_n = n_2 \cdot \bar{n}$, $S_n = n_2 \cdot \frac{ n_1 }{2}$	n	$\bar{n} = \frac{ n_1 }{2}$ $\bar{n} = \frac{n_2 + 1}{2}$	$\bar{n} = \frac{ n_1 }{4}$ $\bar{n} = \frac{n_2 + 1}{4}$	$A = \frac{n \cdot \bar{n}}{2 \cdot \pi}$	n_1, n_2 – pierwiastki równania kwadratowego $n^2 + n - 2 \cdot S_n = 0$ gdy $\Delta > 0$

Źródło: opracowanie własne.

Identyczne charakterystyki otrzymamy, korzystając z właściwości sumy kolejnych liczb od 1 do n : 1, 2, 3, 4, 5, ... ($n - 1$), n , identyfikując je za pomocą metody analiza sprzężeń (AS)⁵ — Tabela 4.

⁴ Mogą istnieć inne interferencje. Jednakże te zewnętrzne paczki falowe można „wygubić” dodając więcej fal o długościach zbliżonych do średniej z λ_1 i λ_2 . Fale takie nie mogą być niezgodne w fazie wewnątrz centralnej paczki, lecz stają się niezgodne w fazie bardziej odległych paczkach i jeśli są właściwie dobrane, mogą się zupełnie wzajemnie wygaszać. Ta matematyczna procedura, zwana analizą furierowską, (posługując się rachunkiem całkowym) dostarcza nieskończoną liczbę czystych fal sinusoidalnych).

⁵ *Metoda analizy sprzężeń (AS)*, w: Z. Mietlewski, *Budżetowanie przedsięwzięć gospodarczych*, Prace naukowe Akademii Morskiej w Gdyni, Gdynia 2005, s. 91–96; oraz *Translacja miary heurystycznej ryzyka w miarę probabilistyczną z zastosowaniem metody AS*, ibidem, s. 127–132.

Tabela 4
Charakterystyka kwantowa liczb n metodą analizy sprzężeń (AS)

Paczka kwantowa	Liczba kwantowa	Długość fali	Półowa długości fali
$S_n = \frac{n \cdot (n+1)}{2}$	n	$\bar{n} = \frac{S_n}{n}$ $\bar{n} = \frac{n+1}{2}$ $\bar{n} = \frac{n^2 - n - 2}{2 \cdot (n-2)}$	$\bar{n} = \frac{S_n}{2 \cdot n}$ $\bar{n} = \frac{n+1}{4}$ $\bar{n} = \frac{n^2 - n - 2}{4 \cdot (n-2)}$

Źródło: opracowanie własne.

Kwant to jednostka działania – liczba (własność) jednocześnie reprezentująca (nośnik) informacji i emocji. Jednak dopóty rozmyta, dopóki nie przypisze się jej miana. Stąd, z chwilą, kiedy pomnożymy obie strony wzoru

$$\bar{n} = \frac{S_n}{n}$$

przez tę stałą Plancka $h = 6,62 \cdot 10^{-27} \text{erg} \cdot \text{s}$, otrzymamy wzór

$$h \cdot \bar{n} = h \cdot \frac{S_n}{n}$$

równoważny wzorowi na energię

$$E = h \cdot \nu.$$

Przechodzimy ze świata liczb do świata fizyki ukonstytuowanego o paradygmat kwantowy – teorię kwantów. Przyporządkowując jednostkę liczbie, nadajemy tożsamość tej pierwszej. Konstytuujemy, rozpoznawalne przez nasze zmysły byty. Liczba, od momentu przyporządkowania jej jednostki, staje się podmiotem dla każdej teorii, która z jej usług korzysta.

Wprowadzając jednostki, zbudujemy most łączący świat teorii liczb ze światem teorii fizyki. Oba światy należą do rzeczywistości fizycznej – świata przyrody.

Gdy porównamy ze sobą wzory zestawione w Tabeli 5 zauważymy, że mają one identyczną postać, różnią się jedynie symbolami (fakturą). Jakie niosą informacje? Żadne, dopóty nie pojawiają się jednostki. Wzory znajdujące się w przedostatniej kolumnie Tabeli 5, opisują szczególny przypadek powszechnego korpuskularno-falowego dualizmu w przyrodzie. Tak sformułowane orzeczenie oznacza, że mamy na myśli ukonstytuowane byty. Wiemy i rozumiemy, co konkretnie one znaczą i opisują, którą kategorię zjawisk fizycznych? Gdyby tak nie było, wówczas znajdujące się wzory w kolumnie trzeciej i kolumnie szóstej, to takie same rysunki, tylko nakreślone inną fakturą. To dzięki jednostkom znane nam jest przesłanie wzorów

w kolumnie szóstej. Wiadomym jest, że wzory te należą do teorii kwantów, według której wszystkie ciała w przyrodzie posiadają jednocześnie cechy falowe i korpuskularne. Wiemy, że oprócz fal świetlnych i cząstek materii istnieją w przyrodzie i kwanty światła, i fale materii, i fale cen akcji, podobnie stóp procentowych. Wiem, że to szczególnie przypadek powszechnego korpuskularno-falowego dualizmu w przyrodzie. Wiemy, że wszystkie ciała w przyrodzie posiadają jednocześnie cechy falowe i korpuskularne, które wyrażają za pomocą liczb. Tylko liczba do przedstawienia „siebie” w postaci fali nie potrzebuje jednostek!

Tabela 5
Charakterystyki falowe liczb teorii kwantów⁶

Kategoria Liczbowe	Oznaczenie	Formuła	Kategoria Fizyczna	Oznaczenie	Formuła	Założenie
Długość fali liczby (rozstęp)	$\bar{n}$	$\bar{n} = \frac{S_n}{n}$	Długość Fali	λ	$\lambda = \frac{\vartheta}{\nu}$ $\lambda = \frac{c}{\nu}$	$\bar{n} = \lambda$
Prędkość Liczby	S_n	$S_n = \bar{n} \cdot n$	Prędkość Fali	ϑ	$\vartheta = \lambda \cdot \nu$	$S_n = \vartheta$
Częstość	n	$n = \frac{S_n}{\bar{n}}$	Częstość	ν	$\nu = \frac{c}{\lambda}$	$n = \nu$
Energia Liczby	E_l	$E_l = h \cdot n$	Energia kwantu światła i fotonu	E	$E = h \cdot \nu$	$E_l = E$
Pęd liczby	$\bar{n}$	$\bar{n} = h \cdot \frac{n}{S_n}$	Pęd Cząstek	p	$p = \frac{h \cdot \nu}{c}$	$\bar{n} = p$

Źródło: opracowanie własne.

4. Zamiast podsumowania rekomendacja koncepcji metody – analiza kwantowa

W metodzie – analiza kwantowa, wielkość kategorii ekonomicznych konstytuujących strukturę kosztów sprzedaży bądź miernik reprezentujący którąś z możliwych relacji pomiędzy kategoriami ekonomicznymi, to suma kolejnych liczb od 1 do n : 1, 2, 3, 4, 5,... ($n - 1$), n , którą wyliczamy wzorem

⁶ Autor prowadzi badania nad potwierdzeniem poprawności sformułowania owych charakterystyk oraz ich implementacją, m.in. w budżetowaniu działalności gospodarczej.

$$S_n = \frac{n \cdot (n+1)}{2}.$$

Poszczególne wielkości kategorii ekonomicznych wstawiamy do równania kwadratowego,

$$\alpha \cdot R^{\#2} \pm \beta \cdot R^{\#} \mp \gamma = 0$$

w miejsce symbolu γ , i obliczamy pierwiastki tego równania. Obliczone pierwiastki to nie tylko wielkości liczbowe spełniające równanie kwadratowe, ale przede wszystkim nośniki informacji i emocji (kwanty). W zależności od problemu, rozwiązania którego dotyczą, mogą to być informacje związane z obiektami fizycznymi, ekonomicznymi lub innymi. Zawsze jednak, po uprzednim wykonaniu określonych operacji na tych wielkościach, ostatecznie przekształca się je w linię krzywą, zwaną sinusoidą. Wymieniamy więc liczbę na falę, korzystając z zależności wyspecyfikowanych w Tabeli 2. Na ich podstawie wnioskujemy o naturze falowej działania zorganizowanego i na odwrót.

Możliwość transferu równania paradygmatu liniowego oraz nieliniowego struktury kosztów sprzedaży (budżetu) w równanie kwantowe, pozwala porównać kategorie ekonomiczne struktury kosztów sprzedaży danego przedsiębiorstwa z kategoriami ekonomicznymi konkurenta za pomocą widma absorpcyjnego, a te z widmem słonecznym. To ostatnie porównanie należy do standardowej procedury metody – analiza kwantowa. W teorii kwantowej ważną rolę odgrywa zjawisko interferencji i dyfrakcji. Nas szczególnie interesuje interferencja, zdolność fali do wygaszania samej siebie. W metodzie – analiza kwantowa, interferencja to rezultat interakcji pomiędzy falami liczbowymi. Od fali o długości λ_1 odejmujemy falę o długości λ_2 , aby otrzymać falę o długości λ_3 . Jeśli w interakcję z falą λ_3 wejdzie fala λ_4 , a rezultatem tego jest fala o długości λ_5 , która spełnia warunek:

$$\lambda_1 - \lambda_2 = \lambda_3 + \lambda_4 = \lambda_5,$$

to efektem jest właśnie zjawisko interferencji, gaszenia fali przez samą siebie. Zjawisko to, w przypadku interakcji zachodzących pomiędzy kategoriami ekonomicznym konstytuującymi strukturę kosztów sprzedaży, mierzymy za pomocą wzoru

$$\lambda_{(u)} = \frac{\lambda_1 - \lambda_2}{\lambda_5} = \frac{\lambda_4 + \lambda_5}{\lambda_5},$$

gdzie $\lambda_{(u)}$ to inaczej R we wzorze

$$\alpha \cdot R^{\#2} \pm \beta \cdot R^{\#} \mp \gamma = 0.$$

W Tabeli 6 zestawiliśmy możliwe interakcje pomiędzy pierwiastkami równania kwadratowego

$$R^{\#2} + R^{\#} - 2 \cdot S_n = 0 \quad , \text{ gdy } \Delta > 0, \quad a = b = 1 \quad \text{ i } \quad \gamma = 2 \cdot S_n \quad ,$$

którymi posłużymy się przy konstytuowaniu paradygmatu kwantowego dla kategorii ekonomicznych struktury kosztów sprzedaży.

Tabela 6
Charakterystyka równania $R^{\#2} + R^{\#} - 2 \cdot S_n = 0$
gdy $\Delta > 0$, $a = b = 1$ i $\gamma = 2 \cdot S_n$

Nr	Wzór
1.	$R_1^{\#} + R_2^{\#} = -1$
2.	$ R_1^{\#} + R_2^{\#} = \sqrt{\Delta}$
3.	$ R_1^{\#} = \frac{\sqrt{\Delta} + 1}{2}$ $R_2^{\#} = \frac{\sqrt{\Delta} - 1}{2}$
4.	$\frac{ R_1^{\#} \cdot R_2^{\#}}{2} = S_n$
5.	$ R_1^{\#} \cdot R_2^{\#} = n \cdot (n + 1)$
6.	$ R_1^{\#} = \frac{n \cdot (n + 1)}{R_2^{\#}}$
7.	$R_2^{\#} = \frac{n \cdot (n + 1)}{ R_1^{\#} }$
8.	$ R_1^{\#} = \frac{R_2^{\#} \cdot (R_2^{\#} + 1)}{R_2^{\#}} = R_2^{\#} + 1$
9.	$R_2^{\#} = \frac{ R_1^{\#} \cdot (R_1^{\#} - 1)}{ R_1^{\#} } = R_1^{\#} - 1$

Źródło: opracowanie własne.

Na zakończenie taka oto refleksja. W referacie pt. „Szkic do mechaniki ekonomii kwantowej rynku” (VIII Konferencja Naukowa na temat: Budżetowanie działań-

ności jednostek gospodarczych – teoria i praktyka, 11 czerwca 2007 r.) pisałem: „Rynki mają naturę nieliniową – inwestorzy reagują na informację z opóźnieniem, a możliwych rozwiązań może być wiele. Rynek emituje informacje nie w postaci ciągłych, gładkich serii, lecz w kwantach. Kwant to zarówno zbiór informacji, jak i reakcji na nie. W mechanice kwantowej rynku, rynek jest lokalnie losowy, globalnie zaś uporządkowany, nie znosi symetrii (równowagi). Do dnia dzisiejszego bardzo dobrze ugruntowano tezę o falowej naturze materii. Nie odkryto żadnych odstępstw od tej tezy. Stąd, zdaniem autora, już tylko krok do behawioralnej mechaniki kwantowej, gdyż ludzkie zachowania i rynek, mają naturę falową, którą można opisać przy pomocy teorii kwantów”. Dziś dodaję kolejny „KWANT” wiedzy z tej materii, która przybliży – tak mi niecham dzięki swojej konsekwencji drażnienia tematu – do nowego paradygmatu pojmowania rzeczywistości, w jakiej przyszło nam żyć. Aby zrozumieć lepiej świat, musimy wrócić do korzeni. Tysiące lat temu, kiedy człowiek uczył się poznawać świat, a dopiero znacznie później starał się go nauczyć – zrozumieć – jedyną „nauką” była mądrość – filozofia przyrody – mająca niewiele wspólnego z nauką w dzisiejszym znaczeniu tego słowa, a więcej z mitologią, pramatką dzisiejszej nauki. Bardzo późno owa filozofia rozpadła się na autonomiczne dyscypliny naukowe. Dziś, często opisując wycinek rzeczywistości z obszaru zainteresowań jednej dyscypliny, odwołujemy się do innej, stosując metodę analogii oraz metodę metafory, także inne. Zdaniem autora, powoli należy zwracać do początków, kiedy filozofia była „jednym”. Dziś, wyposażeni w nabytą przez tysiąclecia wiedzę, fizyk, ekonomista, biolog oraz przedstawiciele pozostałych nauk, powinni się integrować. Aby fizycy mogli znaleźć „teorię wszystkiego”, powinni zacząć świat fizyczny opisywać również w oparciu o wiedzę ekonomiczną. Ekonomiści uczynią świat lepszym, ale tylko wówczas, kiedy do opisu świata ekonomii – świata społecznego – zaczną stosować wiedzę fizyka. Fizycy i ekonomiści muszą razem, wraz z przedstawicielami innych nauk, w zależności od potrzeb, wzajemnie wspierać się w badaniach na rzeczywistością. Współczesny ekonomista to także człowiek orientujący się w naukach fizycznych, biologicznych, chemicznych itp., a współczesny fizyk, to człowiek mający także dostateczną wiedzę ekonomisty. Współczesny badacz to zintegrowany zespół składający się z badaczy reprezentujących różne dyscypliny naukowe.

LITERATURA

- Mietlewski Z. 2005.** *Budżetowanie przedsięwzięć gospodarczych*, Prace naukowe Akademii Morskiej w Gdyni, Gdynia.
- Mietlewski Z. 2007.** *Szkic do mechaniki ekonomii kwantowej rynku*, „Zeszyt Naukowy Uniwersytetu Szczecińskiego”, nr 467 – Finanse. Rynki finansowe. Ubezpieczenia nr 7, Kraków–Zakopane.
- Orear J. 1966.** *U podstaw fizyki*, PWN, Warszawa.
- Wróblewski K. A. 2007.** *Historia fizyki*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

STRESZCZENIE

Jest kwestią czasu, że stosowane w działalności gospodarczej metody budżetowania zastąpione zostaną przez nowe metody, bardziej wyrafinowane i skuteczne. Uniemożliwią one opracowanie budżetów za pomocą danych ułomnych (budżet kreatywny) oraz przyspieszą samo budżetowanie, a także pozwolą je zintegrować z budżetami kooperantów. Przejrzystość budżetu będzie jedną z przewag konkurencyjności. Autor zauważył, że pewne prawa fizyki mogą mieć zastosowanie przy rozwiązywaniu problemów ekonomicznych. W referacie objaśniono, jak przejść ze świata fizyki do świata ekonomii i jak ten fakt zaimplementować w budżetowaniu działalności gospodarczej. Zaprezentowany materiał stanowi fragment pracy autora nad koncepcję budżetowania kwantowego prowadzonych w ramach rozwijanej teorii mechaniki ekonomii kwantowej.

Słowa kluczowe: kwant, liczba, informacja, koszt.

SUMMARY

It is a matter of time when the methods of budgeting of entrepreneurship which are used currently will be replaced by new ones – more sophisticated and effective. They will make impossible to lay out the budget using defective data (so called creative budget), they will also accelerate the budgeting itself as well as they will enable to integrate them with partners' budgets. Clarity of the budget will be one of advantages of competitiveness.

The author noticed that reliable rights of physics may be applicable when solving of economic problems. In the report there is presented and explained how to implement this fact in budgeting of business activity. Presented material is the fragment of author's work on concept of quantum budgeting in the frame of developing theory of mechanics of the quantum economy.

Keywords: quantum, number, information, cost.

ANALIZA CZYNNIKÓW ZEWNĘTRZNYCH DETERMINUJĄCYCH RENTOWNOŚĆ PRZEDSIĘBIORSTW

ANALYSIS OF EXTERNAL FACTORS DETERMINING THE PROFITABILITY ON THE COMPANY

Uwagi wstępne

Rentowność przedsiębiorstwa, określana również mianem jego zyskowności, jest jedną z podstawowych kategorii oceny finansowej podmiotów gospodarczych. W podstawowym ujęciu oznacza ona stosunek uzyskanych zysków (efektów) do poniesionych nakładów. Miara zyskowności przedsiębiorstwa są wskaźniki rentowności aktywów, kapitałów własnych i sprzedaży, wyrażające relację zysku do odpowiednio: zaangażowanego majątku, kapitału własnego czy sprzedaży. Analiza rentowności jest jednym z podstawowych narzędzi zarządzania przedsiębiorstwem, gdyż pozwala określić zdolność poszczególnych składników aktywów i pasywów do generowania zysku. Rentowność uwarunkowana jest przez szereg czynników wewnętrznych, jak i zewnętrznych. Artykuł stanowi próbę przeanalizowania wpływu wybranych zmiennych endogenicznych na kształtowanie się rentowności spółek handlu detalicznego indeksu WIG20.

Rentowność przedsiębiorstwa i czynniki ją kształtujące

Analiza rentowności stanowi podstawę oceny kondycji finansowej przedsiębiorstwa. Rentowność (zyskowność) jest tym wyższa im podmiot gospodarczy posiada większą zdolność do generowania zysków, jednocześnie przy jak najmniejszym zaangażowaniu kapitałów własnych. Rentownym jest przedsiębiorstwo, którego przychody są wyższe od poniesionych kosztów. Maksymalizacja nadwyżki przychodów nad poniesionymi kosztami jest celem każdego przedsiębiorstwa¹.

Analiza rentowności złożona jest z analizy rentowności kapitału własnego, majątku i sprzedaży. Umożliwia ona zatem określenie efektów finansowych w stosunku do wartości kapitału zaangażowanego przez właścicieli, aktywów oraz wielkości sprzedaży².

* Katedra Analizy i Strategii Przedsiębiorstwa, Uniwersytet Łódzki.

¹ T. Waśniewski, W. Skoczylas, *Teoria i praktyka analizy finansowej w przedsiębiorstwie*, Warszawa 2004, s. 166.

² M. Walczak (red.), *Analiza finansowa w zarządzaniu współczesnym przedsiębiorstwem*, Warszawa 2007, s. 35.

Rentowność kapitału własnego jest jedną z podstawowych miar oceny kondycji finansowej podmiotu gospodarczego, gdyż pozwala określić stopę zwrotu z zaangażowanego kapitału. Rosnący poziom wskaźnika rentowności kapitału własnego (ROE-return on equity) świadczy o tym, że przedsiębiorstwo rozwija się, dzięki czemu możliwe jest pozyskiwanie kapitałów zewnętrznych. Podstawową formułą pozwalającą na określenie wysokości ROE jest wzór:

$$ROE = \frac{\text{Zysk netto}}{\text{Kapitał własny}}$$

Wysokość wskaźnika ROE powinna w znacznym stopniu przewyższać stopę odsetek od zaangażowanych kapitałów obcych, tak, by potencjalni inwestorzy otrzymywali premię za ponoszone przez nich ryzyko³.

Rentowność kapitałów własnych uzależniona jest od trzech czynników, będących główną składową jednego z najpopularniejszych modeli trójczynnikowej analizy finansowej Du Pont'a, należy do nich:

- rentowność netto ze sprzedaży (zysk netto/przychody netto ze sprzedaży),
- rotacja aktywów (przychody netto ze sprzedaży/średni stan aktywów),
- struktura kapitału (średni stan aktywów/średni stan kapitałów własnych)⁴.

Zgodnie z analizą trójczynnika można zauważyć, iż istnieje możliwość wzajemnej kompensacji wskaźników, zatem spadek jednego z trzech wskaźników może być skompensowany przez wzrost innego. Co za tym idzie, możliwe jest zachowanie wysokiej rentowności kapitału własnego.

Rentowność aktywów (ROA-return on assets) pokazuje wielkość zysku przypadającą na jednostkę wartości zaangażowanego w działalność przedsiębiorstwa majątku. Analiza wskaźnika ROA pozwala określić efektywność gospodarowania majątkami⁵. Wartość wskaźnika ROA wyrażona jest wzorem:

$$ROA = \frac{\text{Zysk netto}}{\text{Aktywa ogółem}}$$

Wskaźnik ROA informuje, ile zysku przynosi przedsiębiorstwu każda złotówka zaangażowanego majątku. Wzrost wskaźnika ROA świadczy o kondycji finansowej podmiotu gospodarczego i stanowi ważną informację dla instytucji finansowych, które oceniają kondycję finansową podmiotu gospodarczego⁶.

Wskaźnik rentowności sprzedaży (marża zysku netto, zwrot ze sprzedaży, ROS-return on sales) informuje o tym, ile zysku netto przynoszą przychody ze sprzedaży. Wskaźnik oblicza się według wzoru:

³ M. Barcki, *Analiza rentowności przedsiębiorstwa*, <http://www.barcki.republika.pl/Analiza%20rentownosci.pdf> (dostęp: 1 sierpnia 2015).

⁴ http://gazeta-msp.pl/?id=pokaz_artypk&indeks_artypku=236 (dostęp: 3 sierpnia 2015).

⁵ W. Skoczylas, *Zakres i sposób ustalania wskaźników stosowanych do analizy finansowej przedsiębiorstw*, „Rachunkowość-Audyt” 2004, nr 1, s. 4.

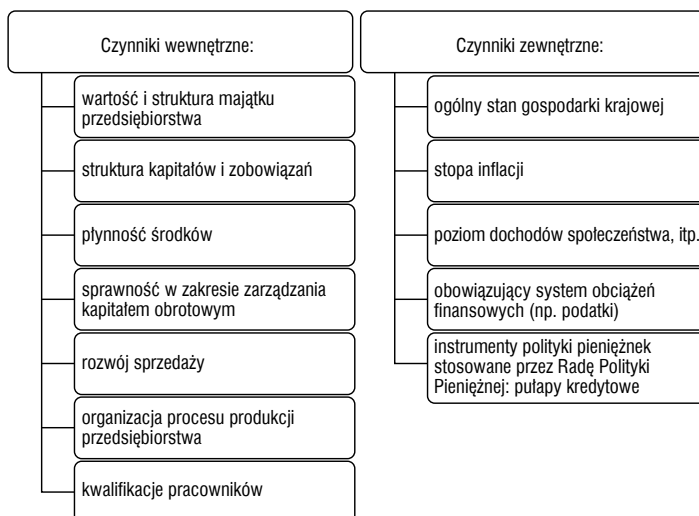
⁶ I. Szczęch, *Informatyzacja przedsiębiorstw*, http://www.cs.put.poznan.pl/iszczzech/ip_Poznan/wyklady/03_IP_wyklad_finance_projektu.pdf, s. 9 (dostęp: 2 sierpnia 2015).

$$ROS = \frac{\text{Zysk netto}}{\text{Sprzedaż netto}}$$

Poziom wskaźnika rentowności sprzedaży w znacznej mierze uzależniony jest od branży, w której działa przedsiębiorstwo. Im wyższy poziom wskaźnika ROS, tym większa liczba inwestorów skłonna jest zaangażować się w działalność przedsiębiorstwa⁷.

Zyskowność podmiotów gospodarczych stanowi rezultat szeregu zdarzeń zachodzących wewnątrz jednostki gospodarczej (w tym realizowanej strategii rozwoju obejmującej politykę cenową, inwestycji czy finansową) oraz na zewnątrz jej. Wewnętrzne uwarunkowania mające wpływ na zyskowność przedsiębiorstwa dotyczą przede wszystkim struktury aktywów i źródeł ich finansowania, stosowanego modelu sprzedaży i dystrybucji produktów, organizacji produkcji oraz umiejętności kadry menedżerskiej i kwalifikacji pracowników. Każde przedsiębiorstwo działa jednak w pewnym specyficznym dla siebie otoczeniu, które wywiera znaczący wpływ na możliwości jego rozwoju. Do makroekonomicznych uwarunkowań rozwoju podmiotów gospodarczych należy zaliczyć poziom rozwoju społeczno-gospodarczego kraju, realizowaną politykę podatkową, stabilność władzy czy instrumenty polityki pieniężnej. Na Schemacie 1 przedstawiono wybrane uwarunkowania wewnętrzne i zewnętrzne mające wpływ na rentowność przedsiębiorstw.

Schemat 1
Czynniki determinujące rentowność przedsiębiorstwa

Źródło: Z. Niesyn, *Czynniki kształtujące wynik finansowy*, Warszawa 2011, http://www.chodkowska.edu.pl/app_cm3/files/90383.pdf, s. 3 (dostęp: 3 sierpnia 2015).

⁷ A. Witkowska, M. Witkowski, *O jeszcze jednej metodzie badania rentowności sprzedaży*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Oeconomica” 2012, nr 271, s. 233.

Analiza rentowności spółek handlu detalicznego indeksu WIG20

Analiza wskaźników rentowności przeprowadzona została dla dwóch spółek reprezentujących handel detaliczny i wchodzących w skład indeksu WIG20. Spółkami notowanymi w indeksie dwudziestu największych spółek na GPW w Warszawie są LPP SA oraz EUROCASH. Pierwsza z analizowanych spółek jest polską spółką zajmującą się projektowaniem oraz dystrybucją własnych marek odzieży, natomiast spółka EUROCASH jest największą polską grupą zajmującą się hurtową dystrybucją żywności, chemii gospodarczej, alkoholi oraz tytoniu⁸. Wyznaczone wskaźniki dla dwóch analizowanych spółek zebrano w formie tabelarycznej i przedstawiono w Tabeli 1.

Tabela 1
Wskaźniki rentowności dla spółek handlu detalicznego indeksu WIG20

Lata	LPP SA						EUROCASH					
	ROE	ΔROE	ROA	ΔROE	ROS	ΔROS	ROE	ΔROE	ROA	ΔROA	ROS	ΔROS
2005	0,17		0,09		0,06		0,19		0,74		0,02	
2006	0,14	0,84	0,07	0,80	0,05	0,83	0,21	1,13	0,06	0,08	0,01	0,67
2007	0,33	2,29	0,19	2,63	0,11	2,19	0,25	1,21	0,07	1,14	0,01	0,97
2008	0,30	0,89	0,12	0,61	0,10	0,98	0,28	1,10	0,06	0,93	0,01	1,03
2009	0,15	0,51	0,08	0,65	0,05	0,51	0,28	1,01	0,07	1,17	0,02	1,20
2010	0,19	1,23	0,10	1,25	0,07	1,27	0,28	1,01	0,05	0,73	0,02	1,08
2011	0,30	1,58	0,17	1,73	0,11	1,63	0,25	0,87	0,03	0,54	0,01	0,82
2012	0,29	0,98	0,18	1,10	0,11	1,01	0,32	1,31	0,05	1,87	0,02	1,12
2013	0,29	0,99	0,17	0,95	0,10	0,96	0,25	0,78	0,05	0,86	0,01	0,89
2014	0,29	1,02	0,16	0,95	0,10	0,96	0,18	0,72	0,03	0,73	0,01	0,80

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych www.bankier.pl (dostęp: 4 sierpnia 2015).

Analizując rentowność Spółek LPP SA i EUROCASH można zauważyć, iż pierwsza ma wyższe poziomy wskaźników rentowności kapitałów własnych, aktywów i sprzedaży. W przypadku spółki LPP SA rentowność kapitałów własnych wzrosła z poziomu 17 proc. w 2005 roku do 29 proc. w 2014 roku. Rentowność aktywów również wzrastała z poziomu 9 proc. w 2005 roku do poziomu 16 proc., podobnie jak rentowność sprzedaży z poziomu 6 proc. w 2005 roku do 10 proc.

⁸ http://www.gpw.pl/spolki_z_indeksu_wig20 (dostęp: 4 sierpnia 2015).

w 2014 roku. Jednocześnie można dostrzec pewną korelację pomiędzy poziomem trzech wskaźników rentowności.

W przypadku rentowności spółki EUROCASH wskaźnik rentowności kapitałów własnych wyniósł w 2005 roku 19 proc., a w 2014 spadł nieznacznie do poziomu 18 proc., najwyższy poziom wskaźnika odnotowano w 2012 roku i wyniósł on 32 proc. Znacznie spadła natomiast rentowność aktywów z poziomu 74 do 3 proc., co stanowi 25-krotny spadek ich zyskowności. Rentowność sprzedaży spółki jest również na niskim poziomie i wynosi średnio 1,4 proc.

Wstępna analiza podstawowych wskaźników rentowności pozwala na stwierdzenie, iż z dwóch analizowanych spółek wyższą rentowność w badanym okresie posiada spółka LPP SA.

Statystyczna analiza zewnętrznych determinant rentowności spółek

Analiza wpływu wybranych zmiennych makroekonomicznych mających wpływ na rentowność spółek przeprowadzona została na podstawie statystycznej analizy regresji. W celu określenia liniowej zależności funkcyjnej wpływu wybranych czynników zewnętrznych na kształtowanie się zmiennej objaśnianej określonej, jako rentowność (Y) skonstruowano model ekonometryczny. Analizę przeprowadzono przy wykorzystaniu Klasycznej Metody Najmniejszych Kwadratów. Liniowy model regresji przyjął następującą postać:

$$Y = \alpha_0 + \alpha_1 X_1 + \dots + \alpha_n X_n + \varepsilon,$$

gdzie:

y – zmienna objaśniana ($y_1 = \text{ROE}$, $y_2 = \text{ROA}$, $y_3 = \text{ROS}$)

x_{1-k} – zmienne objaśniające: $x_1 - \text{ROE}$, $x_2 - \text{ROA}$, $x_3 - \text{ROS}$, $x_4 - \text{PKB}$ (mln euro) $x_5 - \text{Zatrudnienie}$ (tys.), $x_6 - \text{Stopa bezrobocia}$, $x_7 - \text{wynagrodzenia}$ (tys. euro), $x_8 - \text{inflacja}$, $x_9 - \text{stopa referencyjna}$

$\alpha_0, \alpha_1, \alpha_n$ – parametry modelu

ε – składnik losowy (reszta modelu).

W wyniku estymacji Klasyczną Metodą Najmniejszych Kwadratów (KMNK) oszacowano następujące równania, w których wszystkie zmienne objaśniające są istotne statystycznie:

Wyniki estymacji dla Spółki LPP SA:

– W przypadku zmiennej ROE:

$$y = 0,08 - 1,31 * \text{PKB} + 3,29 * \text{ROS} + 0,001 * \text{Wynagrodzenia} - 0,013 * \text{Stopa referencyjna},$$

współczynnik determinacji $R^2 = 99$ proc.

– W przypadku zmiennej zależnej ROA:

$$y = 0,13 + 0,69 * \text{ROE} + 1,7 * \text{PKB} - 0,0002 * \text{Wynagrodzenia}$$

współczynnik determinacji $R^2 = 97$ proc.

– W przypadku zmiennej ROS:

$y = -0,03 + 0,3 \text{ ROE} + 4 * \text{PKB} - 3,4 * \text{Wynagrodzenia} + 0,004 * \text{Stopa referencyjna}$
 współczynnik determinacji $R^2 = 99,4 \text{ proc.}$

Wyniki estymacji w przypadku spółki LPP SA pokazują na duże dopasowanie analizowanych zmiennych objaśniających do modelu. W przypadku ROE zmienność zmiennej objaśnianej udało się wyjaśnić w 99 proc., w przypadku ROA w 97 proc., a ROS w 99,4 proc. Zależność funkcyjna w przypadku zmiennej ROE występuje, gdy zmiennymi objaśniającymi są PKB, ROS, Wynagrodzenia oraz Stopa referencyjna. W przypadku analizy ROA zależność funkcyjna występuje ze zmiennymi ROE, PKB oraz Wynagrodzenia. Znaki przy zmiennych zależnych wydają się być zgodne z wiedzą ekonomiczną. W przypadku zmiennej ROS jest ona zależna od ROE, PKB, Wynagrodzeń i Stopy referencyjnej.

Wyniki estymacji dla EUROCASH:

– W przypadku zmiennej ROE:

$y = -0,065 + 5,6 * \text{PKB} + 0,03 * \text{Stopa referencyjna}$,
 współczynnik determinacji $R^2 = 42 \text{ proc.}$

– W przypadku zmiennej zależnej ROA:

$y = 1,21 - 0,0003 * \text{Wynagrodzenia}$
 współczynnik determinacji $R^2 = 44,2 \text{ proc.}$

– W przypadku zmiennej zależnej ROS:

$y = 0,02 - 3,1 * \text{Wynagrodzenia}$
 współczynnik determinacji $R^2 = 32 \text{ proc.}$

W przypadku spółki EUROCASH zmienność zmiennej objaśnianej udało się objaśnić w niższym stopniu. Współczynniki determinacji wyniosły dla zmiennej zależnej ROE 42 proc., dla ROA 44,2 proc. oraz dla ROS 32 proc. Istotna zależność statystyczna ma miejsce pomiędzy wskaźnikiem ROE a PKB i Stopą referencyjną. W przypadku ROA udało się oszacować jedynie zależność ze zmienną Wynagrodzenia. Podobne wyniki estymacji uzyskano dla zmiennej ROS.

W celu sprawdzenia poziomu zależności liniowej pomiędzy analizowanymi zmiennymi posłużono się współczynnikiem Pearsona. Estymator współczynnika korelacji liniowej obliczono zgodnie ze wzorem:

$$r_{xy} = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x}) (y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2} \sqrt{\sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}}$$

$$r_{xy} \in [-1, 1]$$

Uzyskane wyniki zebrano w formie tabelarycznej i przedstawiono w Tabeli 2.

Tabela 2

Wyniki korelacji – współczynnik Pearsona dla Spółki LPP SA i EUROCASH dla lat 2005–2014
(Oznaczone wsp. korelacji są istotne z $p < 0,05000$)

	LPP SA			EUROCASH		
	ROE	ROA	ROS	ROE	ROA	ROS
ROE	1,00	0,92	0,98	1,00	– 0,45	0,36
ROA	0,92	1,00	0,92	– 0,45	1,00	0,42
ROS	0,98	0,92	1,00	0,36	0,42	1,00
PKB (mln euro)	0,66	0,62	0,74	0,32	– 0,67	– 0,28
Zatrudnienie (tys.)	0,48	0,38	0,52	0,51	– 0,77	– 0,16
Stopa bezrobocia	– 0,50	– 0,34	– 0,50	– 0,56	0,82	0,25
Wynagrodzenie (euro)	0,69	0,60	0,76	0,33	– 0,67	– 0,34
Inflacja	0,13	0,00	0,18	0,72	– 0,07	0,29
Stopa referencyjna	– 0,04	– 0,19	– 0,05	0,32	0,41	0,16

Źródło: obliczenia własne.

Zgodnie z wyznaczonymi współczynnikami korelacji Pearsona dla Spółki LPP SA można zauważyć, iż istnieje istotna statystycznie zależność pomiędzy wskaźnikiem rentowności kapitałów własnych a wskaźnikiem rentowności aktywów i rentowności sprzedaży oraz ze wskaźnikami dotyczącymi zewnętrznych uwarunkowań prowadzenia działalności gospodarczej. Na ROE ma wpływ poziom PKB oraz poziom przeciętnego rocznego wynagrodzenia. Pomiedzy zmiennymi istotnie wpływającymi na ROE występuje dodatnia zależność. W przypadku PKB wynosi ona 0,66 natomiast w przypadku wynagrodzeń 0,69. Rentowność aktywów (ROA) skorelowana jest jedynie ze wskaźnikami rentowności kapitałów własnych i rentowności sprzedaży. Rentowność sprzedaży (ROS) podobnie jak i rentowność kapitałów własnych skorelowana jest dodatnio z poziomem PKB oraz wynagrodzeniami.

W przypadku spółki EUROCASH wskaźnik ROE skorelowany jest z poziomem inflacji. Natomiast rentowność aktywów (ROA) skorelowana jest z poziomem PKB, zatrudnieniem, wynagrodzeniami i stopą bezrobocia. Korelacja ujemna pomiędzy rentownością aktywów ma miejsce w trzech pierwszych przypadkach, natomiast ze stopą bezrobocia ma miejsce korelacja ujemna. Rentowność sprzedaży w przypadku tej spółki nie jest skorelowana z żadną z analizowanych zmiennych. Można zatem wysnuć wniosek, że w przypadku rentowności kapitałów własnych i sprzedaży EUROCASH czynniki zewnętrzne nie mają większego znaczenia, a decydujący wpływ na zyskowność przedsiębiorstwa mają czynniki wewnętrzne, w tym realizowana strategia przedsiębiorstwa.

Zakończenie

Rentowność przedsiębiorstw jest niezwykle ważną miarą oceny kondycji finansowej podmiotów gospodarczych. Jest ona kategorią złożoną, a wpływ na nią ma wiele czynników wewnętrznych, jak i zewnętrznych. Przeprowadzona analiza nie dała jednoznacznej odpowiedzi, które czynniki generalnie wpływają na rentowność przedsiębiorstw. Wydaje się, iż konieczne jest indywidualne podejście do każdej analizowanej spółki. Można jednak stwierdzić, iż wśród czynników zewnętrznych konieczne jest analizowanie w pierwszej kolejności poziomu PKB, podstawowych stóp procentowych oraz wysokości przeciętnego wynagrodzenia w sektorze przedsiębiorstw.

BIBLIOGRAFIA

- Barcki M.** *Analiza rentowności przedsiębiorstwa*, <http://www.barcki.republika.pl/Analiza%20rentownosci.pdf> (dostęp: 1 sierpnia 2015).
- Niesyn Z.** 2011. *Czynniki kształtujące wynik finansowy*, Warszawa, http://www.chodkowska.edu.pl/app_cm3/files/90383.pdf, s. 3 (dostęp: 3 sierpnia 2015).
- Skoczylas W.** 2004. *Zakres i sposób ustalania wskaźników stosowanych do analizy finansowej przedsiębiorstw*, „Rachunkowość-Audyt”, nr 1, s. 4.
- Szczęch I.** *Informatyzacja przedsiębiorstw*, http://www.cs.put.poznan.pl/iszczech/ip_Poznan/wyklady/03_IP_wyklad_finanse_projektu.pdf, s. 9 (dostęp: 2.08.2015).
- Walczak M. (red.)** 2007. *Analiza finansowa w zarządzaniu współczesnym przedsiębiorstwem*, Difin SA, Warszawa, s. 335.
- Waśniewski T., Skoczylas W.** 2004. *Teoria i praktyka analizy finansowej w przedsiębiorstwie*, Fundacja Rozwoju Rachunkowości w Polsce, Warszawa, s. 166.
- Witkowska A., Witkowski M.** 2012. *O jeszcze jednej metodzie badania rentowności sprzedaży*, *Acta Universitatis Lodzensis, Folia Oeconomica* 271, s. 233. <http://www.barcki.republika.pl/Analiza%20rentownosci.pdf> (dostęp: 1 sierpnia 2015).
- http://gazeta-msp.pl/?id=pokaz_arttykul&indeks_arttykulu=236 (dostęp: 3 sierpnia 2015).
- http://www.gpw.pl/spolki_z_indeksu_wig20 (dostęp: 4 sierpnia 2015).

STRESZCZENIE

Niniejszy artykuł poświęcony został analizie wpływu wybranych czynników zewnętrznych na rentowność przedsiębiorstw. Rentowność przedsiębiorstwa, określana mianem jego zyskowności, to zdolność podmiotu gospodarczego do generowania zysków. Badanie przeprowadzone zostało na przykładzie wybranych spółek zajmujących się handlem detalicznym indeksu WIG20. Punktem wyjścia

dla rozważań jest omówienie podstawowych zagadnień teoretycznych związanych z rentownością oraz czynnikami determinującymi jej kształtowanie. Zasadnicza część pracy poświęcona została statystycznej analizie regresji wpływu wybranych zmiennych endogenicznych na kształtowanie się zyskowności spółek oraz wsparta wyznaczonymi statystykami opisowymi, w tym współczynnikiem korelacji liniowej Pearsona.

Słowa kluczowe: rentowność przedsiębiorstwa, statystyczna analiza regresji, współczynnik Pearsona.

SUMMARY

This article was devoted to analyzing the impact of selected external factors on the profitability of companies. The profitability of the company referred to as its profitability is the ability of an operator to generate profits. The survey was conducted on the example of selected companies engaged in retail trade WIG20 index. The starting point for discussion is the discussion of basic theoretical issues related to the profitability and the factors determining its development. The main part of the work was devoted to statistical regression analysis, the impact of selected endogenous variables on the development of profitability of companies and supported by designated descriptive statistics, including the Pearson correlation coefficient.

Keywords: profitability, statistic analysis, Pearson index.

DZIAŁALNOŚĆ INWESTYCYJNA W OBIEKTACH AGROTURYSTYCZNYCH

INVESTMENT ACTIVITY OF AGROTOURIST FARMS

Wprowadzenie

Agroturystyka stanowi istotny czynnik rozwoju społeczno-gospodarczego terenów wiejskich. Podejmowanie działalności turystycznej przez rolników podyktowane jest głównie względami finansowymi. Rolnicy, wprowadzając usługi turystyczne do gospodarstwa, liczą przede wszystkim na uzyskanie dodatkowych dochodów, uzupełniających niedostateczne i nieregularne wpływy pieniężne z produkcji rolniczej. Usługodawcy oferują turystom zakwaterowanie i wyżywienie bazujące w głównej mierze na wykorzystaniu potencjału rodzinnego gospodarstwa rolnego. Przebywanie turystów na terenach wiejskich wiąże się także ze wzrostem popytu na dobra nieturystyczne (gastronomiczne, handlowe, fryzjerskie, itp.). Szacuje się, że jeden obiekt agroturystyczny (jeśli przedsięwzięcie jest udane) przyczynia się do wykreowania kilku nowych miejsc pracy. W ten sposób uruchamiany jest efekt mnożnikowy, który napędza lokalną koniunkturę gospodarczą. Wymaga to jednak współpracy i koordynacji działań całej miejscowej społeczności. Jedni rolnicy mogą udzielać noclegów, inni żywić turystów, a jeszcze inni świadczyć różnego typu usługi dodatkowe: przewodnika wycieczek, instruktora nauki jazdy konnej, sportów wodnych, itp. Nie do przecenienia jest również rola ruchu turystycznego w zachowaniu dziedzictwa kulturowego wsi.

Celem opracowania była ocena działań inwestycyjnych zrealizowanych i planowanych przez właścicieli gospodarstw agroturystycznych. Badania ankietowe przeprowadzono w 2013 roku. Objęto nimi 40 obiektów zlokalizowanych na terenie województwa warmińsko-mazurskiego.

1. Pojęcie, rodzaje i znaczenie inwestycji

Perspektywy rozwoju agroturystyki w dużej mierze zależą od skali i rodzaju realizowanych przez usługodawców przedsięwzięć inwestycyjnych. Od trafności podejmowanych decyzji o charakterze rozwojowym uzależniona jest przyszła pozycja podmiotu na rynku, jego konkurencyjność i innowacyjność, zdolność do

* Katedra Ekonomiki Przedsiębiorstw, Wydział Nauk Ekonomicznych, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

pomnażania wartości majątku oraz generowania dochodów. Nie każde wydatkowanie środków pieniężnych można określić inwestycją. Muszą być w tym zakresie spełnione pewne warunki. Po pierwsze, skala ponoszonych nakładów kapitałowych powinna być znacznie większa niż w bieżącej działalności. Ponadto, w wyniku realizacji procesu inwestycyjnego następuje długookresowe związanie środków finansowych, przy jednoczesnym opóźnieniu wystąpienia oczekiwanych efektów. Należy również podkreślić duży wpływ inwestycji na przyszłą efektywność działania jednostki. Przedsięwzięcia inwestycyjne dotyczą różnych sfer działalności podmiotu. Mogą być zorientowane na rozszerzenie zakresu świadczonej oferty, poprawę jakości sprzedawanych produktów i usług, obniżkę kosztów, zmianę kierunków sprzedaży, umocnienie pozycji firmy na rynku, itp.

Inwestycje są niezbędnym czynnikiem powiększania majątku właściciela oraz trwałą podstawą rozwoju przedsiębiorstwa. Polegają na bieżącym wyrzeczeniu się konsumpcji na rzecz określonych korzyści w przyszłości. Wartość finansowego zaangażowania jest z reguły znana i pewna, zaś spodziewane efekty są niepewne i generowane z opóźnieniem w stosunku do ponoszonych nakładów kapitałowych. F. K. Reilly i K. C. Brown uważają, że inwestycja to zaangażowanie określonej kwoty pieniędzy na pewien okres, aby w przyszłości otrzymać jej zwrot, kompensujący inwestorowi czas, w którym środki były zaangażowane, przewidywany wskaźnik inflacji oraz ryzyko inwestycyjne¹. W. Rogowski² definiuje inwestycje jako „długookresowe, obarczone ryzykiem alokowanie zasobów ekonomicznych (nakładów inwestycyjnych) w celu osiągnięcia korzyści w przyszłości”. Zdaniem J. Różańskiego „poprzez inwestycję rozumie się najczęściej albo wydatek pieniężny, który ma przynieść dochód temu, który podejmuje inwestycję, a więc inwestorowi (aspekt finansowy), bądź też proces, w którym następuje przekształcenie środków pieniężnych w inne dobra (aspekt rzeczowy).”³

Wyróżnia się trzy podstawowe rodzaje inwestycji: rzeczowe (materialne), finansowe (kapitałowe) i niematerialne. Inwestycja rzeczowa polega na „zastosowaniu środków finansowych, w wyniku którego wolne środki płatnicze przekształcane są w związane środki, przy czym związanie to zachodzi w dobrach (obiektach inwestycyjnych) niezbędnych do wytworzenia i wykorzystania wyrobów i usług.”⁴ Wśród inwestycji rzeczowych wyodrębnia się inwestycje założycielskie i następcze. W wyniku inwestycji założycielskiej powstaje nowe przedsiębiorstwo lub zakład wchodzący w jego skład. „Inwestycja ta wytycza kierunek działania przedsiębiorstwa i z tego powodu decyzje dotyczące zakupu terenów, budynków, urządzeń muszą być podejmowane szczególnie starannie.”⁵ Z kolei w obrębie przedsięwzięć następczych wymienia się inwestycje odtworzeniowe, racjonalizujące i rozwojowe. Inwestycje odtworzeniowe podejmowane są w sytuacji, gdy zużycie dotychczas użytkowanych składników majątkowych wymaga konieczności zastąpienia ich nowymi. Inwestycja

¹ F. K. Reilly, K. C. Brown, *Analiza inwestycji i zarządzanie portfelem*, Warszawa 2001, s. 27–30.

² W. Rogowski, *Rachunek efektywności przedsięwzięć inwestycyjnych*, Kraków 2004, s. 13.

³ J. Różański (red.), *Inwestycje rzeczowe i kapitałowe*, Warszawa 2006, s. 13.

⁴ J. Kortan (red.), *Podstawy ekonomiki i zarządzania przedsiębiorstwem*, Warszawa 1997, s. 409.

⁵ Ibidem, s. 409–410.

modernizacyjna podejmowana jest w celu zwiększenia produktywności jednostki. Z reguły prowadzi ona do: zmniejszenia kosztów, zastąpienia ludzkiej siły roboczej „siłą maszyn” oraz zwiększenia efektów rzeczowych. Inwestycja rozwojowa przyczynia się do zwiększenia zakresu działania przedsiębiorstwa, np. za sprawą włączenia nowych obiektów inwestycyjnych. Inwestycje finansowe sprowadzają się do alokowania środków finansowych w instrumenty rynku pieniężnego i kapitałowego. Ich przykładem jest zakup papierów wartościowych, udziałów innych przedsiębiorstw, a także lokowanie nadwyżek finansowych w banku (np. lokaty terminowe). Inwestycje niematerialne w pośredni sposób przyczyniają się do uzyskiwania przez podmiot gospodarczy dochodów (np. wydatki na działania marketingowe, promocję, badania naukowe, szkolenia pracowników).

Inny podział inwestycji uwzględnia przedsięwzięcia brutto i netto. „Inwestycja brutto odzwierciedla całość nakładów finansowych przedsiębiorstwa na inwestycje w danym okresie. Inwestycja netto jest tą częścią inwestycji brutto, która prowadzi do zwiększenia potencjału wytwórczego przedsiębiorstwa, a więc należą do niej inwestycje założycielskie i rozwojowe.”⁶

Niezależnie od tego, jaki rodzaj przedsięwzięcia inwestycyjnego realizuje firma, każde z nich powinno przyczyniać się do podniesienia wartości majątku i zwiększenia dochodów inwestora. Inwestycje są zatem głównym wyznacznikiem sukcesu rynkowego firmy. Zasada ta odnosi się również do obiektów agroturystycznych. Możliwości rozwoju usług turystycznych wiążą się głównie z rozszerzeniem i poprawą jakości bazy noclegowej. To właśnie od stopnia zaspokojenia potrzeb potencjalnych klientów pod względem jakości usług w dużej mierze zależy wysokość dochodów osiągniętych przez kwaterodawców.

Decyzje w sferze inwestowania obarczone są ryzykiem. Kalkulacja kosztów i dochodów nie zawsze pozwala na wyeliminowanie czy ograniczenie zagrożeń towarzyszących podjętym inwestycjom. Nieprzemysłana, błędna decyzja o inwestowaniu prowadzi do zamrożenia kapitału inwestora. Niezmiernie istotny jest wybór właściwego rodzaju i odpowiedniego czasu inwestowania. Przedsiębiorca podejmujący decyzje o inwestowaniu rzeczowym, powinien mieć elementarną zdolność do konkurowania, elastycznego wykorzystywania zasobów oraz umocnienia pozycji rynkowej. Istotne jest zatem powiązanie problematyki inwestowania rzeczowego z analizą otoczenia, w jakim działa przyszły inwestor.

Wśród ważnych czynników wpływających na podejmowanie decyzji inwestycyjnych należy wymienić:

- koniunkturę gospodarczą,
- odpowiednią politykę państwa kreującą właściwy klimat inwestycyjny, np. ulgi podatkowe, dotacje budżetowe, korzystne rozwiązania prawne, itp.,
- możliwości przedsiębiorstwa w zakresie finansowania własnego,
- dostępność kapitału obcego i jego koszt,
- stopień zużycia składników majątku (chodzi tu zarówno o zużycie fizyczne, jak i moralne aktywów),
- postawy przedsiębiorców wobec ryzyka (skłonność, awersja, neutralność),

⁶ Ibidem, s. 410.

- zasoby ludzkie (umiejętności, kwalifikacje, bezkonfliktowość, motywacja, wynagrodzenie),
- wielkość spodziewanego popytu na produkty i usługi oferowane przez przedsiębiorstwo.

Oprócz ważności wymienionych determinantów, wpływających na zaangażowanie inwestycyjne przedsiębiorców, na uwagę zasługują także wzajemne relacje występujące między nimi. Warunki popytowe tworzone są przez ilość produktów, które mogą być zbyt przez firmę na rynku oraz cenę, która tę sprzedaż umożliwia. Przychód ze sprzedaży, po uwzględnieniu poniesionych kosztów, zapewnia osiągnięcie konkretnych zysków. Warunki podażowe wyznaczane są przez koszty produkcji, dostępność kapitału, zasoby siły roboczej, surowców, maszyn i urządzeń. Zarówno determinanty popytowe, jak i podażowe uzależnione są od polityki fiskalnej i monetarnej państwa, poziomu stopy procentowej, kursu walut oraz licznych zjawisk zachodzących w otoczeniu podmiotu gospodarczego. Docierające do firmy informacje dotyczące wyróżnionych narzędzi ekonomicznych dają jej pewne możliwości identyfikacji i oszacowania ryzyka związanego z podejmowaniem inwestycji. Determinanty te powinny być również uwzględniane przez kwaterodawców świadczących usługi agroturystyczne. Przedsięwzięcie agroturystyczne wymaga przemyślenia i analizy, jak każde inne działanie, a może nawet bardziej wnikliwej, gdyż obarczone jest dużym ryzykiem. Przygotowanie pakietu turystycznego opiera się w znacznej mierze na wykorzystaniu istniejących zasobów mieszkaniowych. W początkowej fazie planowania i organizowania usług turystycznych kapitał finansowy gospodarstw jest zwykle niski, a wydatki ograniczają się na ogół do niezbędnych dla przyjęcia pierwszych turystów.

Podejmowanie działalności turystycznej, w przypadku niektórych rolników, wynika raczej z potrzeby chwili, intuicji, a nie opiera się na rzetelnej analizie mocnych i słabych stron przedsięwzięcia oraz szans i zagrożeń płynących z otoczenia. Rolnicy nie zawsze przygotowują analizę kosztów i dochodów, dokonują oceny efektywności przedsięwzięć inwestycyjnych. Z reguły czynią to osoby ubiegające się o kredyt bankowy czy środki z programów europejskich, od których wymaga się przedstawienia biznesplanu.

2. Aktywność inwestycyjna obiektów agroturystycznych

Specyfika działalności agroturystycznej, jej mała skala, charakter produktu, ograniczenia finansowe usługodawców sprawiają, że dokonanie klasyfikacji przedsięwzięć inwestycyjnych w sferze agroturystyki wymaga pewnych uproszczeń. Mając na uwadze wspomniane osobliwości tej formy turystyki wiejskiej, stworzono klasyfikację przedsięwzięć inwestycyjnych, która najpełniej obrazuje kierunki działań podejmowanych w tym zakresie przez rolników. Zaangażowanie inwestycyjne ma najczęściej charakter rzeczowy.

W zakresie inwestycji rzeczowych wyodrębniono przedsięwzięcia:

- odtworzeniowe (restytucyjne) – najmniej ryzykowne, ich celem jest zapobieganie wzrostowi kosztów związanych ze starzeniem się majątku,

- modernizacyjne – ukierunkowane przede wszystkim na zmniejszenie kosztów wytwarzania produktów, świadczenia usług, zwiększenie efektów rzeczowych, ulepszanie dotychczas świadczonych usług,
- rozwojowe – pozwalające zwiększyć dotychczasowy zakres działania i umocnić pozycję jednostki na rynku, wymagające znacznego nakładu kapitałowego, bardziej ryzykowne niż przedsięwzięcia odtworzeniowe i modernizacyjne.

Tabela 1

Przedsięwzięcia inwestycyjne realizowane przez obiekty agroturystyczne

Rodzaje przedsięwzięć inwestycyjnych	Przykłady działań w poszczególnych grupach inwestycji
Odtworzeniowe	Zakup nowej lodówki, chłodziarki, pralki, suszarki, mebli, nowego sprzętu rekreacyjnego, sprzętu RTV, wymiana instalacji elektrycznej i hydraulicznej, wymiana stolarki okiennej czy drzwiowej.
Modernizacyjne	Modernizacja budynków mieszkalnych i inwentarskich, przystosowanie kuchni do przygotowywania większej ilości posiłków, modernizacja łazienki, ocieplanie ścian zewnętrznych budynków.
Rozwojowe	Budowa nowego obiektu noclegowego, adaptacja strychów i budynków gospodarskich prowadząca do rozszerzenia bazy noclegowo-wypoczynkowej, budowa sauny, urządzenie pól namiotowych, budowa domków kempingowych, budowa obiektów rekreacyjnych (pola golfowego, kortu tenisowego, boiska, itp.), urządzenie placu zabaw dla dzieci, budowa parkingu, zakup sprzętu sportowego, urządzenie ogrodu, z uwzględnieniem strefy wypoczynkowej dla gości (altanki, ławki, hamaki), zakup komputera z oprogramowaniem.

Źródło: opracowanie własne.

Rodzaj i skala podejmowanych działań inwestycyjnych w badanych gospodarstwach agroturystycznych były dość zróżnicowane. Analiza otrzymanych wyników badań wskazuje, iż środki finansowe były kierowane najczęściej na:

- remont budynków mieszkalnych (malowanie pomieszczeń, tapetowanie, wymiana glazury, terakoty, wymiana drzwi, okien, pokryć dachowych, usunięcie ścian działowych, itp.) (57,5 proc.),
- wyposażenie pokoi gościnnych (zakup mebli, pościeli, narzut, lampek, elementów dekoracyjnych, itp.) (47,5 proc.),
- estetyczne zagospodarowanie terenu wokół obiektu agroturystycznego (posianie trawy, posadzenie roślin ozdobnych, pomalowanie ogrodzeń, zakup ławek, altanek, wyeksponowanie starych maszyn i urządzeń rolniczych, itp.) (25 proc.),
- urządzenie placu zabaw dla dzieci (17,5 proc.),
- zakup sprzętu sportowego i rekreacyjnego (15 proc.),

- zakup sprzętu RTV i AGD (12,5 proc.),
- przebudowę instalacji wodno-kanalizacyjnej oraz gazowej (10 proc.),
- zakup zwierząt (konie, kuce, kozy, ozdobny drób, bażanty, pawie, świnki wietnamskie, alpaki, szynszyle, osiołki) (10 proc.),
- urządzenie pól namiotowych, kempingów (5 proc.).

Na podkreślenie zasługuje duże zaangażowanie właścicieli gospodarstw agroturystycznych w działania mające na celu poprawę warunków wypoczynku gości w obiekcie. Gospodarze samodzielnie wykonują szereg prac remontowo-modernizacyjnych. Wielu z nich we własnym zakresie przystosowuje bazę noclegową do potrzeb turystów (np. wymieniają okna, drzwi, układają terakotę, glazurę, malują ściany, wykonują: łóżka, stoły, szafki, boazerię, abażury, ławki, itp.).

Przy planowaniu usług turystycznych nie można pominąć kwestii związanych z zagospodarowaniem posesji. To właśnie czysta, schludna, estetyczna zagroda stanowi pierwszą wizytówkę gospodarstwa. Wygląd posesji: budynki mieszkalne i inwentarskie, ogród, miejsce zabaw dla dzieci, ciekawe ogrodzenie, drobne elementy dekoracyjne kształtują swoistą atmosferę danego miejsca. Usługodawcy potwierdzili ważność właściwego zagospodarowania terenu wokół domu, chociaż wskazali, iż prace z tym związane schodzą z reguły na dalszy plan w hierarchii realizowanych przedsięwzięć. W pierwszej kolejności kwaterodawcy koncentrują uwagę na stworzeniu odpowiedniej bazy noclegowej.

Przedsięwzięcia inwestycyjne realizowane przez gospodarstwa agroturystyczne dotyczyły czterech głównych komponentów tworzących produkt turystyczny:

- bazy noclegowej (zwiększenie liczby wynajmowanych pokoi, poprawa jakości zakwaterowania),
- usług żywieniowych (rozszerzenie zakresu świadczonych usług, wprowadzenie do jadłospisu produktów ekologicznych),
- zaplecza rekreacyjno-wypoczynkowego (uatrakcyjnienie pobytu gości w gospodarstwie poprzez zakup sprzętu sportowego, wędkarskiego, wodnego, budowę kortu tenisowego, boiska, itp.),
- zagospodarowanie posesji (oddzielenie części mieszkalnej od gospodarczej, zaprojektowanie otoczenia wokół domu, wyeksponowanie starych narzędzi rolniczych, posadzenie drzew i krzewów ozdobnych).

Na podstawie przeprowadzonych badań można stwierdzić, że działania inwestycyjne w gospodarstwach agroturystycznych stopniowo powiększają się. Dzieje się to za sprawą rosnących dochodów z usług turystycznych i innych działalności pozarolniczych. Należy jednak dodać, że w pierwszych latach funkcjonowania obiektu nadwyżka finansowa jest z reguły niewielka, co wynika z wysokich kosztów ogólnych i zazwyczaj niskich przychodów. W następnych latach zwiększają się przychody ze sprzedaży usług przy obniżających się kosztach całkowitych, w wyniku czego rośnie dochód. Dochody z działalności turystycznej stanowią w większości gospodarstw ważne dopełnienie dla produkcji rolniczej.

Duże znaczenie ma również indywidualna sytuacja rolnika w momencie podejmowania przedsięwzięcia biznesowego. Istotne jest to, jak wielu inwestycji wymaga przystosowanie gospodarstwa do przyjęcia pierwszych gości. Ważne jest również źródło finansowania przedsięwzięć rozwojowych i modernizacyjnych –

czy będą to wyłącznie środki rolnika czy leasing, kredyt bankowy, pożyczka, które trzeba spłacać z odsetkami powiększającymi koszt inwestycji.

Ponad 72 proc. ankietowanych planuje podjąć działania inwestycyjne w celu polepszenia warunków wypoczynku gości w swoich obiektach. Znacząca część respondentów wskazała również na konieczność przeprowadzenia lub dokończenia remontu w budynku mieszkalnym. Czterech usługodawców planuje wprowadzenie lub rozszerzenie usług gastronomicznych.

Tabela 2

Prognoza zamierzeń inwestycyjnych w badanych obiektach agroturystycznych

Planowane zakupy	Wskaźnik częstości wskazań (proc.)	Planowane przedsięwzięcia inwestycyjne	Wskaźnik częstości wskazań (proc.)
Wyposażenie bazy noclegowej	45,0	Bieżące prace renowacyjne bazy noclegowej (tapetowanie, malowanie ścian, itp.)	27,5
Sprzęt AGD i RTV	27,5	Poprawa estetyki posesji	12,5
Sprzęt rekreacyjno-turystyczny	30,0	Prace remontowe w pozostałych pomieszczeniach (łazienka, kuchnia, przedpokój, ganek)	45,0
Komputer	5,0	Adaptacja poddasza na cele mieszkalne	10,0
Samochód	5,0	Modernizacja budynków inwentarskich	5,0
Zwierzęta	7,5	Budowa nowego obiektu mieszkalnego	10,0

Źródło: opracowanie własne.

Wyniki przeprowadzonych badań potwierdzają duże zaangażowanie właścicieli gospodarstw agroturystycznych w podjętą działalność. Wiele usługodawców widzi potrzebę poprawy stanu zagrody i obejścia. Działania te wiążą się z zamiarem poczynienia konkretnych inwestycji (zagospodarowanie terenów rekreacyjnych: zbudowanie pergoli, altanek, oświetlenie posesji, wydzielenie miejsca zabaw dla dzieci, przygotowanie paleniska, zagospodarowanie ogrodu warzywnego, ogródka zielarskiego, itp.) i zakupu niezbędnych dóbr przez właścicieli gospodarstw (rośliny ozdobne, drzewka owocowe, meble i rzeźby ogrodowe, itp.).

Podjęcie przez rolników dodatkowej działalności i jej rozwój wymagały od nich trudu zgromadzenia niezbędnego kapitału, przy jednoczesnym ryzyku inwestycyjnym. Najważniejsze źródło finansowania przedsięwzięć inwestycyjnych stanowiły dochody z działalności rolniczej i turystycznej oraz oszczędności usługodawców. Nieliczni rolnicy korzystali z pożyczek od najbliższych członków rodziny. Część kwaterodawców przeznaczyła na realizację działań inwestycyjnych

środki pochodzące z pracy zarobkowej. Znikomy był odsetek osób korzystających z kapitału obcego. Zaledwie trzech ankietowanych wskazało na kredyt bankowy (preferencyjny) jako sposób sfinansowania wydatków inwestycyjnych. Atrakcyjność takich kredytów inwestycyjnych polega na tym, że są niżej oprocentowane od kredytów komercyjnych. Ponadto, w ich spłacie pomaga Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa. Wsparcie ARiMR sprowadza się do tego, że spłaca ona za rolnika (kredytobiorcę) część należnego bankowi oprocentowania. Tylko jeden z respondentów zadeklarował wykorzystanie środków unijnych.

Podsumowanie

Zasadą powszechnie stosowaną w biznesie jest jego ciągle rozwijanie. Wydaje się, iż reguła ta nie jest obca i rolnikom. Wypowiedzi ankietowanych w pełni potwierdzają te przypuszczenia. Kwaterodawcy podkreślali potrzebę i konieczność inwestowania, rozwijania i ulepszania bazy wypoczynkowej oraz gastronomicznej. Środki finansowe uzyskane z prowadzonej działalności kierowali głównie na przedsięwzięcia o charakterze ożywienia gospodarstw rolnych (np. zakup: materiału siewnego, nawozów mineralnych, środków ochrony roślin, maszyn rolniczych, itp.). Zdaniem opiniodawców, działania rozwojowe hamowane są w głównej mierze przez niedobór kapitału własnego rolników, co wynika z niskiej opłacalności produkcji rolniczej i sezonowości usług turystycznych.

Wielu rolników w agroturystyce widzi swoją przyszłość i przyszłość swoich rodzin. Wzmocnieniem tego stwierdzenia jest zadeklarowana przez ankietowanych chęć systematycznego pogłębiania wiedzy fachowej i dokształcania w zakresie prowadzenia usług turystycznych. Ankietowani uważają, że należy stworzyć odpowiedni pakiet zachęt inwestycyjnych sprzyjających rozwojowi turystyki na obszarach wiejskich (szybkie i przejrzyste procedury ubiegania się o kredyt bankowy, pomoc odpowiednich instytucji w pozyskaniu środków finansowych z programów europejskich, bezpłatne kursy i szkolenia, itp.).

WYKAZ PIŚMIENICTWA:

- Kortan J. (red.). 1997.** *Podstawy ekonomiki i zarządzania przedsiębiorstwem*, Wydawnictwo C. H. Beck, Warszawa.
- Reilly F. K., Brown K. C. 2001.** *Analiza inwestycji i zarządzanie portfelem*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Rogowski W. 2004.** *Rachunek efektywności przedsięwzięć inwestycyjnych*, Oficyna Ekonomiczna, Kraków.
- Różański J. (red.). 2006.** *Inwestycje rzeczowe i kapitałowe*, Difin, Warszawa.

STRESZCZENIE

W opracowaniu zamieszczono wyniki badań ankietowych przeprowadzonych na próbie 40 gospodarstw rolnych świadczących usługi turystyczne. Badania koncentrowały się na problematyce aktywności inwestycyjnej właścicieli obiektów agroturystycznych. Ankietowani wskazali, że działalność agroturystyczna przynosi wymierne korzyści finansowe. Część pozyskanych środków usługodawcy przeznaczają na realizację przedsięwzięć inwestycyjnych. Działalność rozwojowa jest finansowana przede wszystkim w oparciu o kapitał własny rolników. Tylko nieliczni respondenci korzystają z kredytów bankowych i funduszy unijnych.

Słowa kluczowe: agroturystyka, inwestycje, finansowanie.

SUMMARY

The paper presents the results of a survey carried out among 40 farms offering tourist services. The study focused on the issues of investment activity agritourism accommodation owners. Respondents indicated that the activities of agrotourism brings financial benefits. Part of the funds allocated to service providers spent on implementation of investment. Development activities are primarily based on the equity of farmers. Only a few respondents used bank loans and EU funds.

Keywords: agrotourism, investment, financing.

ZAGOSPODAROWANIE UBOCZNYCH PRODUKTÓW POUBOJOWYCH

MANAGEMENT OF POST-MORTEM PRODUCTS

Wprowadzenie

Ze źródeł historycznych wynika, że już w starożytnym Egipcie, Mezopotamii czy też Persji człowiek wiedział, jakie problemy wynikają z pozostawienia chorego lub martwego zwierzęcia w otoczeniu. Zatem już wieki temu podejmowano pierwsze działania mające na celu utylizację szkodliwych materiałów, w tym martwych zwierząt lub pozostających po ich wykrawaniu produktów ubocznych. Zgodnie z definicją zawartą w słowniku PWN termin „utylizacja” (łac. *utilis* – użyteczny, przydatny) oznacza „wykorzystywanie produktów odpadowych lub materiałów, które straciły wartość użytkową. Termin stosowany jest najczęściej na określenie procesu przerobu padliny, odpadów przemysłu rybnego, poubojowych na mączki paszowe, tłuszcze techniczne, kleje.”

W XIX wieku nastąpił dynamiczny rozwój aglomeracji miejskich. Zjawisko urbanizacji przyczyniło się do powstawania wielu ubojni oraz zakładów przetwarzających żywność. Wraz z powstawaniem nowych zakładów zaczął rozwijać się przemysł utylizacyjny, zajmujący się unieszkodliwianiem produkowanych odpadów. Na ilość odpadów produkowanych przez zakład przetwarzający surowce spożywcze wpływa kilka czynników, wśród których do najważniejszych należą: stosowana w zakładzie technologia produkcji, właściwa polityka firmy, organizacja procesu produkcyjnego, sposób zagospodarowania powstałych odpadów.

Celem niniejszego artykułu jest omówienie zagadnienia dotyczącego zagospodarowania ubocznych produktów poubojowych. Praca w swym zakresie obejmuje klasyfikację artykułów poubojowych, gospodarkę odpadami poubojowymi, w tym propozycje metod ich utylizacji.

* Instytut Technologii Żywności i Gastronomii, Państwowa Wyższa Szkoła Informatyki i Przedsiębiorczości w Łomży.

** Katedra Podstaw Bezpieczeństwa, Wydział Nauk Technicznych, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

Klasyfikacja odpadów poubojowych

W polskim prawie zasady zagospodarowania produktów ubocznych reguluje Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) z 21.10.2009 roku¹, określające przepisy sanitarne dotyczące produktów ubocznych pochodzenia zwierzęcego, nieprzeznaczonych do spożycia przez ludzi, i uchylające rozporządzenie WE 1774/2002 (rozporządzenie o produktach ubocznych pochodzenia zwierzęcego). W rozporządzeniu tym uboczne produkty pochodzenia zwierzęcego (UPPZ) definiowane są następująco: „produkty uboczne pochodzenia zwierzęcego oznaczają całe zwierzęta martwe lub ich części, produkty pochodzenia zwierzęcego lub inne produkty otrzymane ze zwierząt nie przeznaczone do spożycia przez ludzi, w tym komórki jajowe, zarodniki i nasienie.” Niejadalne uboczne artykuły poubojowe pochodzenia zwierzęcego stanowią poważne zagrożenie dla zdrowia ludzi i zwierząt. W związku z tym przedsiębiorca produkujący odpady poubojowe, musi jak najszybciej dokonać ich wysyłki do zakładu utylizacyjnego. Konieczność taka wynika z dużej koncentracji bakterii na surowcu oraz charakterystycznego dla tego rodzaju surowca odoru. Niewłaściwe gospodarowanie przez człowieka odpadami o niskiej trwałości i jednocześnie wysokim skażeniu mikrobiologicznym, może negatywnie wpłynąć na bezpieczeństwo łańcucha pokarmowego.

W 2007 roku w polskich zakładach poddano ubojowi 24,5 mln sztuk trzody chlewnej, 1,3 mln sztuk bydła i ponad 1,5 mln ton drobiu. Średnia wydajność rzeźna dla trzody wynosi 7 proc., dla bydła 5 proc., natomiast w przypadku drobiu jest to 6 proc., co daje ogromne ilości odpadów. Część odpadów jest wykorzystywana do produkcji żywności, pasz dla zwierząt, przemysłu garbarskiego, reszta natomiast podlega utylizacji². Sposób, w jaki zostaną zagospodarowane UPPZ musi odpowiadać obowiązującym przepisom prawnym.

W myśl obowiązującego rozporządzenia, odpady poubojowe klasyfikuje się do poszczególnych kategorii, które określają ich niebezpieczny wpływ na zdrowie ludzi i zwierząt. Kategorie te podzielono następująco³:

- surowce kategorii 1 – produkty uboczne pochodzenia zwierzęcego opisane w artykule 8,
- surowce kategorii 2 – produkty uboczne pochodzenia zwierzęcego opisane w artykule 9,
- surowce kategorii 3 – produkty uboczne pochodzenia zwierzęcego opisane w artykule 10.

Surowce kategorii 1 – odpady szczególnego ryzyka, SRM (ang. *Specific Risk Material*). Do tej kategorii możemy zaliczyć m.in.:

¹ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 1069/2009 z 12.10.2009 r., określające przepisy sanitarne dotyczące produktów ubocznych pochodzenia zwierzęcego, nieprzeznaczonych do spożycia przez ludzi, i uchylające rozporządzenie WE 1774/2002 (rozporządzenie o produktach ubocznych pochodzenia zwierzęcego).

² T. Florkowski, A. Pisula, *Produkcja biogazu z organicznych odpadów przemysłu mięsnego*, „Przemysł Spożywczy” 2009, nr 63(11), s. 10–6.

³ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 1069/2009 z 12.10.2009 r., op. cit.

- wszystkie części tuszy zwierząt podejrzanych o TSE (zakaźne encefalopatie gąbczaste) oraz zwierząt ubitych z powodu tej choroby,
- zwierzęta doświadczalne,
- zwierzęta dzikie podejrzane o zakażenie chorobami przenoszonymi na ludzi i zwierzęta,
- części anatomiczne bydła takie, jak: mózg, oczy, migdały, rdzeń kręgowy, jelita,
- zwłoki przeżuwaczy, zwierzęta z ogrodów zoologicznych i cyrków,
- odpady zwierząt i produkty żywnościowe zawierające pozostałości i stanowiące zagrożenie dla zdrowia ludzi i zwierząt.

Surowce kategorii 2 – odpady wysokiego ryzyka, HRM (ang. *High Risk Material*). Do tej kategorii możemy zaliczyć m.in.:

- odchody i treść przewodu pokarmowego,
- zanieczyszczenia gromadzone podczas oczyszczania ścieków z rzezi,
- części anatomiczne zwierząt zawierające pozostałości leków weterynaryjnych,
- zwierzęta i części zwierząt (niepodlegających kategorii 1), które padły z innych przyczyn niż ubój,
- produkty uboczne pochodzenia zwierzęcego inne niż surowiec kategorii 1 lub 3.

Surowce kategorii 3 – odpady niskiego ryzyka, LRM (ang. *Low Risk Material*). Do tej kategorii możemy zaliczyć m.in.:

- części anatomiczne zwierząt nadające się do spożycia przez ludzi,
- części zwierząt po uboju sklasyfikowane, jako nienadające się do spożycia przez ludzi, lecz nieposiadające chorób przenoszonych na ludzi i zwierzęta,
- krew zwierząt innych niż przeżuwaczy po uboju w rzeźni po badaniach przed ubojowymi stwierdzających przydatność do uboju, przeznaczone do spożycia przez ludzi,
- uboczne produkty pochodzenia zwierzęcego pozyskane podczas wytwarzania produktów nadające się do spożycia przez ludzi,
- wycofane środki pochodzenia zwierzęcego lub środki spożywcze zawierające produkty pochodzenia zwierzęcego niestwarzające żadnego ryzyka dla ludzi i zwierząt,
- surowe mleko, pochodzące od zwierząt bez żadnych objawów chorób klinicznych mogących wywołać choroby u ludzi i zwierząt,
- produkty uboczne z wylęgarni, produkty uboczne otrzymane z tłuczonych jaj, pochodzące od zwierząt bez objawów choroby przenoszonej na ludzi i zwierzęta,
- krew, skóra, skórki, kopyta, pióra, wełna, rogi, sierść, futro bez objawów choroby przenoszonej na ludzi i zwierzęta,
- odpady gastronomiczne inne niż w kategorii 1.

Każda z kategorii odpadów powstających w zakładach musi być oddzielnie zbierana i utylizowana w określony dla niej sposób. W roku 2007 zebrano w Polsce

około 800 tys. odpadów z przemysłu mięsnego, w tym 50 tys. ton SRM, 100 tys. ton HRM i 650 tys. ton LRM. Proces utylizacji tych odpadów jest energochłonny i drogi. Cena utylizacji 1 tony odpadów kategorii 3 i 2 wynosi w Polsce 30–350 zł, a kategorii 1 odpowiednio 50–650 zł⁴.

Gospodarka artykułami pochodzenia zwierzęcego

Dawniej utylizacja poubojowych odpadów ograniczała się jedynie do produkcji mączki mięsno-kostnej (MM-K), której używano jako polepszacza gleby (nawóz organiczny). Z czasem, głównymi odbiorcami MM-K zostały zakłady zajmujące się hodowlą drobiu oraz trzody chlewnej i bydła. Mączki przez wiele lat były jednym z głównych składników żywieniowych żywca rzeźnego. Zawdzięczały to swojemu składowi chemicznemu, który przedstawia się następująco: tłuszcz surowy 1 proc., popiół surowy 2–3 proc., białko 5 proc.

Sytuacja związana z wykorzystaniem MM-K uległa zmianie w latach 90. ubiegłego stulecia, kiedy stwierdzono występowanie u bydła choroby BSE (ang. *Bovine Spongiform Encephalopathy*), czyli gąbczastej encefalopatii bydła, popularnie nazywanej „chorobą szalonych krów”⁵.

Pojawienie się nowej choroby doprowadziło do sytuacji, w której Rząd Unii Europejskiej, zdecydował o wycofaniu MM-K z diety zwierząt rzeźnych. Następstwem decyzji unijnych było Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z 12.09.2003 roku w sprawie wykazu materiałów paszowych pochodzących z tkanek zwierząt, które mogą być stosowane w żywieniu zwierząt gospodarskich (Dziennik Ustaw, nr 165, poz. 1605)⁶, zgodnie z którym wprowadzono zakaz wykorzystywania MM-K w żywieniu zwierząt rzeźnych.

Ponadto, z dniem 1 czerwca 2013 roku weszło w życie Rozporządzenie Komisji (UE) nr 56/2013 z 16 stycznia 2013 roku, zmieniające załączniki I i IV do rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 999/2001 ustanawiającego zasady zapobiegania, kontroli i zwalczania niektórych przenośnych gąbczastych encefalopatii⁷, które nadal zakazuje karmienia przeżuwaczy białkiem zwierzęcym pochodzącym z ssaków. Zakazane jest także podawanie wszystkim zwierzętom przetworzonego białka zwierzęcego, kolagenu i żelatyny pochodzących z przeżuwaczy, produktów z krwi, hydrolizatów białkowych pochodzenia zwierzęcego i pasz zawierających te produkty.

Nowe przepisy, zabraniające wykorzystania w żywieniu zwierząt rzeźnych MM-K, wywołały ogromne zamieszanie na rynku zajmującym się sprzedażą

⁴ T. Florkowski, A. Pisula, op. cit., s. 10–6.

⁵ H. Lis, *Gąbczasta encefalopatia bydła (BSE) – próby oceny*, „Gospodarka Mięsna” 2005, s. 20–22.

⁶ Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z 12.09.2003 r. w sprawie wykazu materiałów paszowych pochodzących z tkanek zwierząt.

⁷ Rozporządzenie Komisji (UE) nr 56/2013 z 16 stycznia 2013 r., zmieniające załączniki I i IV do rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 999/2001 ustanawiającego zasady zapobiegania, kontroli i zwalczania niektórych przenośnych gąbczastych encefalopatii.

mączek⁸. Mączki mięsno-kostne stały się problemem dla wszystkich zakładów utylizacyjnych, ponieważ piętrzyły się w magazynach. Następstwem tego był wzrost cen utylizacji UPPZ. Sytuacja ta stworzyła ogromne niebezpieczeństwo dla środowiska, ponieważ materiał poubojowy bardzo często nie trafiał do specjalistycznych zakładów zajmujących się jego unieszkodliwianiem. Często był nielegalnie wywożony do lasu bądź na wysypiska.

Termiczna utylizacja odpadów poubojowych

Ze względu na wysokie koszty utylizacji niebezpiecznych dla zdrowia i życia człowieka odpadów, zakłady zaczęły poszukiwać nowych możliwości rozwiązania tej kwestii.

Zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Ochrony Środowiska z 27.09.2001 roku w sprawie katalogów odpadów (Dziennik Ustaw nr 112, poz. 1206)⁹, mączki mięsno-kostne są sklasyfikowane jako odpady palne. Spalanie MM-K daje wysokie ciepło spalania, co wynika z obecności dużej zawartości wodoru. Wartość energetyczna MM-K wynosi 24 000 kJ/kg i jest porównywalna z wartością opałową wysokiej klasy węgla brunatnego¹⁰. Ponadto, otrzymany w procesie spalania popiół składa się z hydroksyapatytu – surowca wykorzystywanego do produkcji kwasu fosforowego.

Poprzez spalanie poza MM-K można także eliminować materiały szczególnego ryzyka bez poprzedzającego ich przetwarzania. Prosto z zakładów ubojowych kieruje się je wówczas do zakładów zajmujących się termicznym przekształcaniem danego surowca. W efekcie prowadzonych procesów uzyskuje się sproszkowany materiał oraz tłuszcz odpadowy¹¹. Tłuszcz zwierzęcy z powodzeniem może być wykorzystywany jako biopaliwo. Podczas termicznej utylizacji tłuszczu wydziela się duża ilość ciepła, która może zostać wykorzystana w celach grzewczych, np. w procesie wytwarzania pary wodnej oraz do ogrzewania samej wody. Szacuje się, że spalany tłuszcz wytwarza energię cieplną na poziomie 36 000 kJ/kg¹² i jest to wartość porównywalna z olejem opałowym. Ciepło otrzymywane w procesie spalania mączki oraz innych zwierzęcych materiałów z powodzeniem wykorzystuje się w celach energetycznych.

Rozporządzenie Ministra Gospodarki Rolnictwa i Rozwoju Wsi z 22.04.2011 roku w sprawie standardów emisji z instalacji (Dziennik Ustaw, nr 95, poz. 558)¹³ zezwala na spalanie organicznych materiałów w przystosowanych do tego

⁸ M. Zin, A. Znamirowski, *Naglący problem mączki mięsno-kostnej*, „Gospodarka Mięsna” 2004, s. 38–39.

⁹ Rozporządzenie Ministra Ochrony Środowiska z 27.09.2001 r. w sprawie katalogów odpadów (Dz. U. nr 112, poz. 1206).

¹⁰ H. Karcz, A. Kozakiewicz, *Sposób termicznej utylizacji odpadów zwierzęcych*, „Energetyka i Ekologia” 2007, nr 11, s. 823–830.

¹¹ S. Zięba, *Przemysł utylizacyjny – udręka czy szansa gospodarki*, „Gospodarka Mięsna” 2006, s. 18–20.

¹² A. Staroń, Z. Kowalski, M. Banach, Z. Wzorek, *Sposoby termicznej utylizacji odpadów z przemysłu mięsnego*, „Czasopismo Techniczne” 2010, nr 10, s. 324–330.

¹³ Rozporządzenie Ministra Gospodarki Rolnictwa i Rozwoju Wsi z 22.04.2011 r. w sprawie standardów emisji z instalacji (Dz. U. nr 95, poz. 558).

instalacjach. Spalanie organicznych materiałów wytwarza mniejsze ilości dioksyn, tlenków azotu, pyłu czy tlenku siarki w porównaniu z miałem węglowym.

Termiczną utylizację przeprowadza się w sposób indywidualny, czyli przez spalanie samego materiału, bądź przez współspalanie z innym materiałem energetycznym, np. z węglem kamiennym. Sposób współspalania jest bardziej ekologiczny, ponieważ powoduje zmniejszenie emisji do atmosfery substancji szkodliwych. W trakcie wypalania MM-K połączonej z węglem kamiennym nie stwierdza się dużej emisji substancji szkodliwych do środowiska. Sam proces termicznej utylizacji biomasy w systemie współspalania przeprowadzany jest w kilku wariantach zależnych od sposobu, w jaki może być podawany materiał w stosunku do konfekcjonowanego paliwa¹⁴. Wyróżniamy następujące rodzaje: bezpośrednie współspalanie, pośrednie współspalanie, współspalanie w układzie równoległym.

Z danych Głównego Inspektoratu Weterynarii wynika, że w 2006 roku w Polsce wytworzono:

- z materiału kat. 1 i 2 – około 100 tys. ton, co daje około 25 tys. ton tłuszczu po procesie przetwarzania,
- z materiałów kat. 3 – 700 tys. ton, co daje około 180 tys. ton mączki i około 70 tys. ton tłuszczu po procesie przetwarzania¹⁵.

Z powstających rocznie w Polsce około 800 tys. ton materiałów ubocznych, po przeprowadzonych procesach odseparowania i odwadniania uzyskuje się ok. 200 tys. ton mączek oraz 95 tys. ton tłuszczu¹⁶.

Technologia beztlenowa jako metoda utylizacji odpadów poubojowych

Obiecującym rozwiązaniem utylizacji odpadów z przemysłu mięsnego jest wykorzystanie ich jako surowca do produkcji biogazu. Odpady, do których należą np. jelita i żołądki, zawartość zwaczy, tkanka tłuszczowa, krew, tłuszcz, osady po flotacyjnej z rzeźni, które według obowiązujących przepisów muszą być poddawane kosztownej utylizacji, stanowią tani substrat do fermentacji¹⁷. W Tabeli 1 przedstawiony został potencjał energetyczny wybranych substratów będących odpadami poubojowymi¹⁸.

Technologia beztlenowa, wykorzystująca drobnoustroje, pozwala na zmniejszenie objętości odpadów, które następnie zostają przetransportowane do dalszej utylizacji¹⁹.

Produktem końcowym przemian metabolicznych mikroorganizmów biorących udział w tej technologii jest gaz fermentacyjny. Skład gazu fermentacyjnego pozbawionego wilgoci, przedstawia się następująco: 60–70 proc. metan (CH_4), 30–40 proc.

¹⁴ A. Staroń, Z. Kowalski, M. Banach, Z. Wzorek, op. cit., s. 324–330.

¹⁵ S. Zięba, op. cit., s. 18–20.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ A. Kacprzak, L. Krzystek, *Biomasa jako cenny surowiec do produkcji biogazu* – cz. 1, „Laboratorium” 2007, nr 9, s. 60–61.

¹⁸ T. Florkowski, A. Pisula, op. cit., s. 10–6.

¹⁹ K. Kozak, M. Jędrzejewska, M. Krzemieniewski, *Technologia beztlenowa jako metoda utylizacji odpadów poubojowych*, „Przemysł Spożywczy” 2005, s. 48–51.

dwutlenek węgla (CO_2), 1–2 proc. azot (N_2), 1000–3000 ppm siarkowodór (H_2S), 10–30 ppm amoniak (NH_3).

Tabela 1
Potencjał energetyczny wybranych odpadów poubojowych

Rodzaj substratu	Zawartość suchej masy w odpadzie (proc.)	Zawartość materii organicznej (proc.)	Produkcja metanu (m ³ /t substratu)
Zawartość zwaczy	14	88	24
Jelita i żołądki	16	82	39
Tkanka tłuszczowa	37	84	218
Krew	10	95	38
Tłuszcz	36	84	212
Osady po flotacyjnych z rzeźni	14	90	88

Źródło: Florowski i Pisula, 2009.

Metan stanowi ponad 50 proc. składu gazu fermentacyjnego. Zakłady, które chcą wykorzystywać metan jako alternatywne źródło energii, muszą poddać go procesom oczyszczenia i usunąć z niego siarkowodór.

Biogazownie mogą rozwiązać problem zakładów przemysłowych, dotyczący utylizowania odpadów poprodukcyjnych, jak również problem zapotrzebowania na energię. Możliwość wykorzystania biofermentatorów do produkcji alternatywnych źródeł energii jest także szansą na ograniczenie wydobycia i spalania wyczerpywanych paliw kopalnianych. Biogazownie mogą ponadto stanowić dodatkowe źródło dochodów dla indywidualnych gospodarstw rolnych.

Podsumowanie

Odpady z zakładów mięsnych, ubojni oraz odpady powstające podczas hodowli zwierząt rzeźnych stwarzają zagrożenie dla zdrowia człowieka i środowiska. Dlatego też przedsiębiorca zobowiązany jest do zagospodarowania wyprodukowanych przez zakład odpadów. Zasady zagospodarowania produktów ubocznych w prawie polskim reguluje Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 1069/2009 z dnia 21.10.2009 roku. W myśl tego dokumentu, wszystkie odpady poubojowe dzieli się, w zależności od stopnia zagrożenia, na 3 kategorie surowców. Przestrzeganie zasad obowiązującego rozporządzenia jest warunkiem bezpiecznego bytowania człowieka, ponieważ przepisy w nim zawarte mają za zadanie m.in. ograniczenie występowania chorób zakaźnych takich jak np. BSE.

Obecnie jednym ze sposobów zagospodarowania UPPZ jest ich przetransportowanie do zakładu utylizacyjnego, w którym niebezpieczny materiał jest skutecznie unieszkodliwiany. Ze względów ekologicznych oraz ekonomicznych najczęściej stosowaną metodą zagospodarowania UPPZ jest termiczna utylizacja materiału. Podczas utylizacji odpadów kostnych powstaje tak zwany tłuszcz odpadowy, który

z powodzeniem może być wykorzystywany jako biopaliwo. Wartość energetyczna MM-K wynosi 24 000 kJ/kg i jest porównywalna z wartością opałową wysokiej klasy węgla brunatnego, natomiast wartość energetyczna tłuszczu porównywalna jest z olejem opałowym i wynosi 36 000 kJ/kg. Uzyskana w procesie spalania energia cieplna, może zostać wykorzystana w celach grzewczych. Ponadto, spalanie organicznych materiałów wytwarza mniejsze ilości dioksyn, tlenków azotu, pyłu czy tlenku siarki w porównaniu z miałem węglowym.

Alternatywną metodą do termicznej utylizacji UPPZ jest produkcja biogazu na drodze fermentacji metanowej. Według ekspertów Unii Europejskiej produkcja biogazu jest najbliższa opłacalności ekonomicznej. Dodatkowe zalety takiego zagospodarowania odpadów poubojowych, to zmniejszenie zanieczyszczeń wód gruntowych i gleby oraz ograniczenie emisji gazów cieplarnianych.

BIBLIOGRAFIA

- Florkowski T., Pisula A. 2009.** *Produkcja biogazu z organicznych odpadów przemysłu mięsnego*, „Przemysł Spożywczy”, nr 63(11), s. 10–16.
<http://encyklopedia.pwn.pl/haslo.php?id=3991982> (dostęp: 17 czerwca 2014).
- Kacprzak A., Krzystek L. 2007.** *Biomasa jako cenny surowiec do produkcji biogazu* – cz. 1, „Laboratorium”, nr 9, s. 60–61.
- Karcz H., Kozakiewicz A. 2007.** *Sposób termicznej utylizacji odpadów zwierzęcych*, „Energetyka i Ekologia”, nr 11, s. 823–830.
- Kozak K., Jędrzejewska M., Krzemieniewski M. 2005.** *Technologia beztlenowa jako metoda utylizacji odpadów poubojowych*, „Przemysł Spożywczy”, s. 48–51.
- Lis H. 2005.** *Gąbczasta encefalopatia bydła (BSE) – próby oceny*, „Gospodarka Mięsna”, s. 20–22.
- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z 12.09.2003 r. w sprawie wykazu materiałów paszowych z tkanek zwierząt, które mogą być stosowane w żywieniu zwierząt gospodarskich. Dziennik Ustaw, nr 165, poz. 1605.
- Rozporządzenie Ministra Środowisk z 27.09.2001 r. w sprawie katalogów odpadów. Dziennik Ustaw nr 112, poz. 1206.
- Rozporządzenie Ministra Środowisk z 22.04.2011 r. w sprawie standardów emisyjnych z instalacji. Dziennik Ustaw, nr 75, poz. 558.
- Rozporządzenie Komisji (UE) nr 56/2013 z 16 stycznia 2013 r. zmieniające załączniki I i IV do rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 999/2001 ustanawiającego zasady zapobiegania, kontroli i zwalczania niektórych przenośnych gąbczastych encefalopatii, obowiązujące od 1 czerwca 2013 r.
- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 1069/2009 z 12.10.2009 r. określająca przepisy sanitarne dotyczące produktów ubocznych pochodzenia zwierzęcego, nieprzeznaczonych do spożycia przez ludzi, i uchylająca rozporządzenie WE 1774/2002 (rozporządzenie o produktach ubocznych pochodzenia zwierzęcego).

- Staroń A., Kowalski Z., Banach M. Wzorek Z. 2010.** *Sposoby termicznej utylizacji odpadów z przemysłu mięsnego*, „Czasopismo Techniczne”, nr 10, s. 324–330.
- Zięba S. 2006.** *Przemysł utylizacyjny – udręka czy szansa gospodarki*, „Gospodarka Mięsna”, s. 18–20.
- Zin M., Znamierski A. 2004.** *Naglący problem mączki mięsno-kostnej*, „Gospodarka Mięsna”, s. 38–39.

STRESZCZENIE

Prawo unijne zobowiązuje przedsiębiorców do zagospodarowania powstających podczas procesów technologicznych produktów ubocznych, w tym odpadów z zakładów mięsnych i ubojni. Dawniej głównym kierunkiem utylizacji odpadów rzeźnych była produkcja mączki mięsno-kostnej, którą skarmiano zwierzęta rzeźne. Obecnie ze względu na obawy przenoszenia na ludzi śmiertelnych prionów, które zdiagnozowano u chorego na BSE bydła, skarmianego mączką mięsno-kostną, stosownie jej w żywieniu zwierząt jest zabronione.

Najczęściej stosowaną metodą zagospodarowania ubocznych produktów pochodzenia zwierzęcego jest termiczna utylizacja materiału lub produkcja biogazu. Uzyskana w procesie spalania energia cieplna może zostać wykorzystana w celach grzewczych. Ponadto, spalanie organicznych materiałów wytwarza mniejsze ilości dioksyn, tlenków azotu, pyłu czy tlenku siarki w porównaniu z miałem węglowym. Produkowany z kolei biogaz może być z powodzeniem wykorzystany jako źródło energii.

Słowa kluczowe: utylizacja, uboczne produkty poubojowe.

SUMMARY

EU law obliges businesses to arise during the development of technological processes by-products, including waste from meat processing plants and slaughterhouses. Historically, the primary direction of slaughter waste was the production of meat and bone meal, which was fed animals for slaughter. Currently, due to concerns of people moving to the deadly prions, which was diagnosed in a patient with BSE cattle, fed to meat-and-bone meal, as her animal nutrition is prohibited. The most common method of land use by-products of animal origin is the thermal utilization of the material or the production of biogas. The resulting combustion process heat energy can be used for heating purposes. Moreover, the combustion of organic materials produces smaller amounts of dioxin, nitrogen oxide, sulfur dioxide or particulate matter as compared with coal. Biogas produced in turn, can be successfully used as an energy source.

Keywords: utilization, post-mortem products.

ASPEKTY ZARZĄDZANIA ZASOBAMI LUDZKIMI W URZĘDACH ADMINISTRACJI SAMORZĄDOWEJ

ASPECTS OF HUMAN RESOURCES MANAGEMENT IN LOCAL GOVERNMENT ADMINISTRATION

Wstęp

Wartość zasobów ludzkich w administracji stanowi wartość indywidualnych członków jej kadry. Zarządzanie Zasobami Ludzkimi (dalej: ZZL) w administracji dotyczy pozyskiwania i gospodarowania tymi zasobami, kształtowania ich kapitału ludzkiego i społecznego, a także zapewniania ich rozwoju zmierzającego do jak najsprawniejszego realizowania celów i zadań administracji publicznej.

Osiągnięcie optymalnego zaangażowania urzędników w stosunkowo krótkim czasie jest rzeczą trudną, jednak w długim okresie czasu jest możliwe dzięki wykorzystaniu odpowiednich metod. Do podstawowych komponentów ZZL w jednostkach samorządowych zalicza się planowanie pracowników, ich rekrutację i selekcję oraz motywowanie i ocenianie.

Podstawowym celem planowania personelu w urzędach administracji publicznej jest identyfikacja przyszłych potrzeb kadrowych oraz przygotowanie programów, wdrożenie których powinno zapewnić jednostce eliminację różnic między stanem pożądanym a istniejącym.

Kolejnym procesem kadrowym jest rekrutacja pracowników. Z uwagi na charakter działania urzędów administracji samorządowej, procesy rekrutacji oraz selekcji podlegają silnej ocenie społecznej. Szczególnie ważne są tutaj zasady sprawiedliwości oraz bezstronności, a jakiegokolwiek preferencje mogą wywierać niekorzystny wpływ na ocenę pracy urzędów administracji samorządowej.

W jednostkach administracji publicznej systemy motywacji są niezbyt rozbudowane. Z reguły system formalny obejmuje czynniki ekonomiczne oraz poza ekonomiczne. Urzędnicy otrzymują premie oraz kwartalne i roczne nagrody uznaniowe. Udzielane są im także pochwały oraz wyróżnienia. Niemale znaczenie mają także na pozór nieistotne udogodnienia organizacyjne (np. możliwość wykonywania części obowiązków w domu czy elastyczny czas pracy).

Analizując problematykę szkoleń pracowników w administracji publicznej, na uwagę zasługuje kilka faktów. Możliwości szkoleniowe mogą stanowić jeden z zasadniczych motywów podejmowania pracy w urzędzie administracji publicznej,

* adiunkt, Państwowa Wyższa Szkoła Informatyki i Przedsiębiorczości w Łomży.

ponieważ administracja nie mając możliwości zaoferowania swoim pracownikom wynagrodzenia wyższego niż w prywatnym sektorze, konkuruje z nim szeroką gamą możliwości edukacyjnych.

Istniejące w urzędach administracji publicznej systemy oceniania opierają się na różnych kryteriach: zachowawczych, osobowościowych i organizacyjnych. Systemy oceniające pracowników często powiązane są z programami zarządzania poprzez cele. Wówczas ocenie podlega umiejętność formułowania, uzgadniania, mierzenia oraz osiągania celów. Ocenie podlegają nie tylko umiejętności oraz zachowanie pracowników, ale także ich potencjał społeczny, traktowanie innych pracowników oraz osiąganie celów. Warunkiem efektywności systemu ocen okresowych jest jego dostosowanie do potrzeb jednostki samorządowej.

Komponenty ZZL w jednostkach samorządowych

Do podstawowych komponentów ZZL w jednostkach samorządowych zalicza się planowanie pracowników, ich rekrutację i selekcję oraz motywowanie i ocenianie.

Podstawowym celem planowania personelu w urzędach administracji publicznej jest identyfikacja przyszłych potrzeb kadrowych oraz przygotowanie programów, wdrożenie których powinno zapewnić jednostce eliminację różnic między stanem pożądanym a istniejącym. Wśród celów planów personalnych należy wyodrębnić:

- redukcję kosztów personalnych oraz społecznych przez dostosowywanie wielkości, a także struktury zatrudnienia zarówno do obecnych, jak i przyszłych potrzeb, w taki sposób, żeby nie powstawały sytuacje niedoboru bądź nadmiaru personelu,
- optymalizację organizacyjnego zasobu wiedzy, umiejętności oraz kompetencji w wyniku identyfikacji potrzeb, analizy oraz efektywniejszego wykorzystania istniejącego potencjału, opracowanie oraz realizację właściwych programów doskonalenia i rozwoju kadry,
- wyznaczanie szeroko rozumianych kompetencji koniecznych do sukcesywnego funkcjonowania organizacji aktualnie i w przyszłości,
- zapewnienie ciągłości uczestnictwa, osiąganego w wyniku dostosowania popytu na osoby o określonych kwalifikacjach do ich podaży na rynku pracy, podejmowania wysiłków, które mają na celu przeciwdziałanie powstawaniu sytuacji masowych przyjęć czy grupowych zwolnień, a w konsekwencji frustracji personelu,
- opracowywanie oraz stosowanie właściwych kryteriów oceny efektywności funkcji personalnej oraz narzędzi pomiaru¹.

W literaturze przedmiotu przedstawiane są dwa ujęcia planowania zatrudnienia, szerokie i wąskie. Pierwsze z nich podkreśla funkcję integracji planowania zatrudnienia z pozostałymi obszarami procesu zarządzania zasobami ludzkimi. Z kolei w węższym ujęciu, przez planowanie należy rozumieć przewidywanie liczby

¹ M. Tyrańska, *Współczesne tendencje w zarządzaniu zasobami ludzkimi*, Warszawa 2012, s. 20–21.

pracowników posiadających konkretne kwalifikacje, przyporządkowanie ich do właściwych komórek organizacyjnych i stanowisk pracy, a także wprowadzanie zmian w stanie oraz strukturze zatrudnienia².

Zaraz po planowaniu kolejnym procesem kadrowym jest rekrutacja pracowników. Oznacza ona przyciągnięcie przez jednostkę administracyjną liczby kandydatów umożliwiającą ich racjonalną selekcję. Z uwagi na charakter działania urzędów administracji samorządowej procesy rekrutacji oraz selekcji podlegają silnej ocenie społecznej. Szczególnie ważne są tutaj zasady sprawiedliwości oraz bezstronności, a jakiegokolwiek preferencje mogą wywierać niekorzystny wpływ na ocenę pracy urzędów administracji samorządowej.

Procesy rekrutacji mają na celu pozyskanie kompetentnych pracowników. Jednak wiążą się z pewnymi ograniczeniami politycznymi, ekonomicznymi i społecznymi. Waga tych ograniczeń jest bardzo różna, a ich znaczenie jest uzależnione rozwojem gospodarczo-kulturowym państwa. Kwestie naboru pracowników są w pewnym aspekcie uregulowane prawnie.

Zgodnie z zapisami ustawy o pracownikach urzędów państwowych, urzędnikiem państwowym może być osoba:³

- posiadająca obywatelstwo polskie,
- pełnoletnia i posiadająca pełną zdolność do czynności prawnych, korzystająca z pełni praw publicznych,
- nieskazitelnego charakteru,
- posiadająca odpowiednie wykształcenie z odbytą aplikacją administracyjną,
- posiadająca stan zdrowia pozwalający na zatrudnienie na określonym stanowisku.

Wraz z wejściem w życie znowelizowanej ustawy o pracownikach samorządowych⁴, rekrutacja pracowników na wolne stanowiska w urzędach państwowych przebiega zgodnie z zasadami zawartymi w ustawie.

Pracownikiem administracji samorządowej może być osoba posiadająca co najmniej wykształcenie średnie, nie karana za przestępstwo umyślne, z nieposzlakowaną opinią⁵.

Na stanowisku kierowniczym można zatrudnić osobę posiadającą wykształcenie wyższe i co najmniej 2-letni staż pracy (z wyjątkiem stanowisk obsługi). Rekrutacja kandydatów do kadr służby cywilnej jest organizowana przez dyrektora generalnego urzędu, który jest zobowiązany do upowszechnienia informacji o wolnym stanowisku pracy w służbie cywilnej w kierowanym przez siebie urzędzie⁶.

² A. Pocztowski, *Zarządzanie zasobami ludzkimi. Strategie–procesy–metody*, Warszawa 2003, s. 29.

³ Ustawa o pracownikach urzędów państwowych (Dz. U. z 16 września 2001 r., nr 86, poz. 953, zm. art. 3).

⁴ Ustawa z dnia 21 listopada 2008 r. o pracownikach samorządowych (Dz. U. z 2011 r., nr 134, poz. 777, nr 201, poz. 1183).

⁵ Ustawa z dnia 21 listopada 2008 r. o pracownikach samorządowych, Dz. U. z 2011 r., nr 134, poz. 777, nr 201, poz. 1183.

⁶ E. Zieliński, *Administracja rządowa i samorządowa w Polsce*, Warszawa 2012, s. 100.

W myśl art. 3a ustawy o pracownikach samorządowych⁷, rekrutacja kandydatów ma charakter otwarty oraz konkurencyjny. Jednostka administracji samorządowej zainteresowana pozyskaniem pracowników zamieszcza ogłoszenie w Biuletynie Informacji Publicznej oraz na tablicy ogłoszeń urzędu. W publikacji tej muszą być konieczne określone wymagania stawiane kandydatom, a także zakres wykonywanych zadań.

Należy podkreślić, że pewna grupa pracowników samorządowych nie podlega procedurom rekrutacji oraz selekcji. Wójta wybierają mieszkańcy, ten natomiast wyznacza swoich zastępców, którzy muszą jednak uzyskać aprobatę rady.

Pracowników samorządowych zatrudnia się na zasadzie wyboru, powołania, mianowania oraz na podstawie umowy o pracę. Opierając się na analizie regulaminów naboru można wywnioskować, że w lokalnych samorządach są powoływane komisje rekrutacyjne, przeprowadza się wywiady, testy kwalifikacyjne czy testy wiedzy, a także ocenia się prezentację przygotowaną przez kandydata. Niektóre urzędy administracji samorządowej opracowały własne profesjonalne kwestionariusze kwalifikacyjne. Decyzję o technikach naboru podejmują członkowie komisji rekrutacyjnej. W ogłoszeniu o naborze określone są niezbędne wymagania (np. wykształcenie czy znajomość przepisów prawnych), a także wymagania pożądane (np. komunikatywność, biegła obsługa komputera, dyspozycyjność). Publikuje się także informacje odnośnie wyników naboru.

Do procesów rekrutacji oraz selekcji w urzędach administracji państwowej przywiązuje się szczególną uwagę, dlatego też stosuje się jednocześnie wiele metod oraz technik. Sprawdza się całą dokumentację i referencje kandydata. Przed podjęciem decyzji o zatrudnieniu, przeprowadza się rozmowy, sprawdza się poziom wiedzy kandydatów oraz ich zawodowe doświadczenie. W wielu przypadkach przeprowadza się także pisemne egzaminy kwalifikacyjne. Stosuje się wywiady grupowe, w których rozmowę z kandydatem przeprowadza nie tylko pracownik odpowiedzialny za zatrudnienie, ale także przyszli współpracownicy i inne osoby. Egzaminy dla kandydatów są opracowywane w taki sposób, by odpowiadały jednocześnie kilku stanowiskom pracy⁸.

Końcowym etapem rekrutacji jest selekcja. Decyzja o wyborze kandydata na pożądane stanowisko jest bardzo ważna i należy ją podjąć w sposób bezstronny oraz obiektywny z wykorzystaniem niektórych bądź wszystkich technik selekcyjnych⁹.

Proces selekcji wchodzi w interakcje z pozostałymi systemami zarządzania zasobami ludzkimi. W szczególności stanowi on określone sposoby wdrażania planów związanych z zasobami ludzkimi i wspomagają realizację funkcji szkoleń oraz rozwoju w jednostce organizacyjnej¹⁰.

Przegląd zgłoszeń, a także wstępne rozmowy z kandydatami na wolne stanowisko pracy zmierzają do opracowania szerokiej listy kandydatów, która umożliwi

⁷ Dz. U. z 2011 r., nr 134, poz. 777; nr 201, poz. 1183.

⁸ T. Górczyńska, J. Łętowski, *Urzednicy administracji państwowej*, Warszawa 1998, s. 31.

⁹ E. McKenna, N. Beech, *Zarządzanie zasobami ludzkimi*, Warszawa 1999, s. 246.

¹⁰ Ibidem, s. 146.

wyselekcjonowanie z kręgu potencjalnych pracowników osób najlepiej odpowiadających wymaganiom danego stanowiska¹¹.

Kolejnym komponentem ZZL w administracji jest motywowanie. Motywowanie jest procesem kierowniczym polegającym na wpływaniu na postępowania ludzi przy uwzględnieniu wiedzy na temat czynników powodujących takie a nie inne zachowanie człowieka. Motywowanie oznacza również oddziaływanie na organizację zmierzające do określonych zachowań personelu¹².

W okresie, kiedy kluczowa stała się produktywność w administracji publicznej, podjęto próby zastosowania takich samych systemów motywacyjnych, jak w sektorze prywatnym. Słusznie zakładano, że pracownicy samorządowi są tacy sami i mają podobne motywy działania. W systemach motywacji istnieje wiele podobieństw, przy czym istnieją różnicowane prawne i finansowe możliwości motywowania pracowników¹³.

Badania wykazały, że pracownicy zatrudniani w sektorze publicznym są bardziej skłonni do zachowań altruistycznych oraz do realizowania celów ideologicznych. Mają także większe predyspozycje do podejmowania ambitnych działań na rzecz społeczeństwa. W ich przypadku bodźce finansowe nie mają tak dużego wpływu, jak w przypadku pracowników z sektora prywatnego¹⁴.

Niektórzy badacze twierdzą, że pracowników sektora publicznego cechuje duży poziom etyczny i znaczne wyczerpanie na motywatory wewnętrzne. Rozpatrując pojęcie motywacji wewnętrznej, należy pamiętać, że motywy wewnętrzne są wynikiem odczuwalnej satysfakcji z pracy towarzyszącej w trakcie prawidłowego wykonywania obowiązków. Jeśli jest to widoczne, to wewnętrzna motywacja wcale nie musi się długo utrzymywać i będzie uzależniona od poziomu trudności wykonywanego zadania, od tego, czy pracownik spodziewa się osiągnąć zaplanowane cele, a również od tego, czy ktoś zauważy oraz doceni starania i osiągnięcia pracownika¹⁵. Pracownicy sektora publicznego są bardziej umotywowani wewnętrznie – własne dokonania dają im dużą satysfakcję. Ponadto, są oni również zadowoleni z czynników organizacyjnych (np. krótki czas pracy)¹⁶.

Ważnym czynnikiem motywacji jest stabilność zatrudnienia, a siła jego oddziaływania zależy od zewnętrznych warunków kulturowych oraz gospodarczych w państwach cechujących się dużym poziomem bezrobocia w administracji publicznej.

W administracji publicznej nie ma możliwości zapewnienia pracownikom np. udziału w osiągniętych zyskach. Nie ma również możliwości przydzielenia im części kwoty zaoszczędzonej w efekcie podejmowania korzystnych decyzji. W urzędach administracji istnieje rozbudowana rzeczywistość norm społecznych, prawnych i jakościowych, a ich wypełnianie po pewnym czasie doprowadza do rutyny, dlatego niezwykle ważne jest ich indywidualne przekonanie o celowości służenia innym.

¹¹ M. Gableta (red.), *Potencjał pracy w przedsiębiorstwie*, Wrocław 1999, s. 82.

¹² M. W. Kopertyńska, *Motywowanie pracowników. Teoria i praktyka*, Warszawa 2009, s. 43.

¹³ M. Mrozewski, *Style kierowania i zarządzania*, Warszawa 2005, s. 142.

¹⁴ Ibidem, s. 224.

¹⁵ K. Zieniewicz, *Tekniki zarządzania*, Warszawa 2000, s. 69.

¹⁶ E. Ura, *Pozycja pracowników terenowej administracji rządowej i samorządu terytorialnego*, Lublin 1999, s. 37.

W jednostkach administracji publicznej systemy motywacji są niezbyt rozbudowane. Z reguły system formalny obejmuje czynniki ekonomiczne oraz poza ekonomiczne. Urzędnicy otrzymują premie oraz kwartalne i roczne nagrody uznaniowe. Udzielane są im także pochwały oraz pisemne i ustne wyróżnienia.

Poza nagrodami, pracownik osiąga także inne korzyści. Wśród nich należy wymienić przede wszystkim uniknięcie nadmiernego obciążenia podatkami oraz zapewnienie sobie większego bezpieczeństwa na przyszłość, szczególnie na starość, ale także na wypadek utraty pracy czy zdrowia bądź kalectwa¹⁷.

Niemale znaczenie mają także na pozór nieistotne udogodnienia organizacyjne (np. możliwość wykonywania części obowiązków w domu czy elastyczny czas pracy). Pracownicy administracyjni muszą mieć silną motywację do wykonywania usług publicznych. Jednak ich jakość wynika przede wszystkim z uwarunkowań kulturowych a nie normatywnych. Urzędy publiczne muszą zatem pozyskiwać wiedzę zarówno z innych najlepszych urzędów, jak i z sektora prywatnego.

Wynagrodzenie, chociaż jest bardzo ważne w motywowaniu pracowników, to jednak stanowi czynnik higieny. Należy przede wszystkim motywować poprzez zainteresowanie ludzi samą pracą, która pomaga zaspokoić potrzebę władzy, osiągnięć i samorealizacji, a także stanowi środek do zdobycia uznania społecznego oraz prestiżu. Zatem kierownicy powinni działać tak, by podlegli im pracownicy czuli się ważni i doceniani¹⁸.

Możliwości szkoleniowe mogą stanowić jeden z zasadniczych motywów podejmowania pracy w urzędzie administracji publicznej, ponieważ administracja nie mając możliwości zaoferowania swoim pracownikom wynagrodzenia wyższego niż w prywatnym sektorze, konkuruje z nim szeroką gamą możliwości edukacyjnych.

Szkolenie definiuje się jako zdobywanie oraz rozwijanie umiejętności, i po części niezbędnej wiedzy, do wykonywania zadań związanych z zatrudnieniem na danym stanowisku, w celu stania się profesjonalistą o wymaganych kompetencjach, a również umożliwiającących podjęcie pracy na innym stanowisku lub w innym zawodzie. Możliwości rozwoju zawodowego, wskutek kształcenia i szkolenia, organizowane przez pracodawcę, stanowią czynnik oddziałujący w sposób szczególnie motywacyjnie na pracowników organizacji¹⁹.

Analiza systemów szkoleniowych w administracji publicznej pozwala na stwierdzenie, że²⁰:

- większość państw traktuje szkolenie kadry urzędniczej jako istotny sposób na poprawę jakości usług świadczonych przez jednostki administracyjne,
- systemy szkoleń stanowią narzędzie doskonalenia kompetencji,
- szkolenia uwzględniają wszelkie przemiany społeczno-gospodarcze zachodzące w poszczególnych krajach (np. rozwój gospodarczy czy problemy globalizacji, informatyzacji itp.).

¹⁷ M. W. Kopertyńska, op. cit., s. 206.

¹⁸ L. Kozioł, *Motywacja w pracy. Determinanty ekonomiczno-organizacyjne*, Warszawa 2002, s. 56.

¹⁹ Z. Sekuła, *Motywowanie do pracy. Teoria i instrumenty*, Warszawa 2008, s. 81.

²⁰ K. Lisiecka, T. Papaj, *Systemy zarządzania jakością w urzędach terytorialnej administracji publicznej*, „Problemy Jakości” 2006, nr 10, s. 9.

Szkolenia w administracji publicznej są zatem²¹:

1. sposobem na doskonalenie jakości (nadrzędny cel szkolenia stanowi kształtowanie jakości jako wartości organizacyjnej),
2. sposobem na „przeżycie” – bez szkoleń urzędnik nie ma możliwości działania, ponieważ zmiany ulegają przepisy prawne, a tym samym zmieniają się zadania oraz obowiązki administracji publicznej,
3. sposobem na tworzenie wewnętrznej kultury organizacyjnej i narzędziem budowy kapitału społecznego, ponieważ zadania administracji publicznej polegają na integracji gospodarczo-kulturowej będącej jednym z podstawowych elementów lokalnego rozwoju,
4. narzędziem umożliwiającym przeprowadzanie zmian,
5. sposobem zwalczania biedy i zacoferania gospodarczego, a także inicjowania oraz podtrzymywania rozwoju kulturowego i gospodarczego,
6. narzędziem kształtowania etycznych zachowań (np. walki z korupcją).

Coraz większą rolę w szkoleniach odgrywa wymiana międzynarodowa. W Polsce większość samorządów współpracuje z różnymi samorządami europejskimi. Sprawia to, że urzędnicy administracji mają zapewnione możliwości uczestnictwa w różnego rodzaju programach międzynarodowych. Ogromną rolę w tym zakresie ma do odegrania samorząd wojewódzki, a także związki powiatów i gmin. Organizacje wybierają oraz przygotowują do pracy w swoich zagranicznych oddziałach najlepszych pracowników²².

Wpływ na rodzaj oraz charakter szkolenia wywierają różne podmioty. Administracja publiczna wykonuje swoje zadania nie tylko poprzez urzędy, ale także poprzez liczne podmioty zewnętrzne, które często są inicjatorami szkoleń.

Określenie nakładów na szkolenie jednego pracownika jest podstawą ustalenia budżetu na szkolenia²³. Najczęściej jednak prezydenci miast i burmistrzowie wprowadzają regulacje korzystania z dofinansowania oraz urlopów szkoleniowych. Dobrą inicjatywą jest uzależnianie wysokości dofinansowania od wyników nauki. Spotyka się również inne rozwiązanie, które zapewnia urzędnikowi kończącemu studia otrzymanie nagrody finansowej. W większości urzędów administracji samorządowej pracownicy otrzymują pomoc finansową oraz organizacyjną, jeśli podjęte studia są przynajmniej częściowo związane z pracą²⁴.

W urzędach administracji publicznej udziela się różnych form pomocy uczącym się pracownikom. Można wywnioskować, że stopień tej pomocy jest uzależniony od tego, czy dany pracownik jest zatrudniony w samorządzie czy też w strukturach administracji państwowej. W bardzo dużym stopniu pomagają pracownikom samorządy. Urzędnicy administracji publicznej są tą nieliczną grupą zawodową, która otrzymuje pomoc finansową²⁵.

²¹ L. Rae, *Planowanie i projektowanie szkoleń*, Kraków 2002, s. 90.

²² A. Poczowski (red.), *Międzynarodowe zarządzanie zasobami ludzkimi*, Kraków 2002, s. 145.

²³ M. W. Kopertyńska, op. cit., s. 232.

²⁴ T. Górzyńska, J. Łętowski, op. cit., s. 39.

²⁵ E. Zieliński, op. cit., s. 45.

Istniejące w urzędach administracji publicznej systemy oceniania opierają się na różnych kryteriach: zachowawczych, osobowościowych i organizacyjnych. Systemy oceniające pracowników często powiązane są z programami zarządzania poprzez cele. Wówczas ocenie podlega umiejętność formułowania, uzgadniania, mierzenia oraz osiągania celów. Ocenie podlegają nie tylko umiejętności oraz zachowanie pracowników, ale także ich potencjał społeczny, traktowanie innych pracowników oraz osiąganie celów. Warunkiem efektywności systemu ocen okresowych jest jego dostosowanie do potrzeb jednostki organizacyjnej²⁶.

Ocena zazwyczaj obejmuje zarówno ilościowy, jak i jakościowy wymiar organizacyjnego funkcjonowania poszczególnych osób oraz stanowi odpowiedź na pytanie, czy pracownik „pasuje” do określonego stanowiska pracy i w jakim stopniu. System ten jest zespolony z obowiązującym w danej organizacji systemem wynagrodzeń i między innymi służy zapewnieniu jego motywacyjności²⁷.

Poddanie pracowników ocenie jest funkcją, dzięki której realizują się zasadnicze wartości uwzględniane w polityce personalnej każdej organizacji. Do tych wartości należą w szczególności²⁸:

- równość i sprawiedliwość,
- poszanowanie godności osobistej wszystkich pracowników,
- dbałość o jakość życia zawodowego zatrudnionych,
- zapewnienie bezpiecznych, przyjaznych oraz sprzyjających kreatywności warunków pracy.

Ocena wykonywana w urzędach administracji publicznej powinna uwzględniać zasady pracy. Uznaje się, że:

- pracownik nie spełnia norm, gdy nie zna celów jednostki organizacyjnej, nie utożsamia się z nimi i nie potrafi ich osiągnąć,
- realizowanie standardów to nie tylko rozpoznanie celów działalności, ale również ich wspieranie i dokonywanie pomiarów,
- przekraczanie standardów oznacza osiąganie akceptowanych celów z jednoczesnym uzyskiwaniem wymiernych oszczędności.

Należy zwrócić uwagę na fakt, iż formalne systemy stosowane w administracji publicznej są skoncentrowane nie tylko na ocenie wyników pracy, ale także na ocenie zachowań oraz postaw.

Podstawowymi celami oceniania są²⁹:

- identyfikacja celów organizacji oraz jej priorytetów,
- poszukiwanie najlepszych metod zarządzania organizacją (przez właściwe sposoby zarządzania zasobami ludzkimi i finansowymi należy osiągać zamierzone cele),
- rozwój umiejętności oraz nabywanie nowych doświadczeń,

²⁶ M. Sidor-Rządkowska, *Kształtowanie nowoczesnych systemów ocen pracowników*, Kraków 2003, s. 26.

²⁷ A. Wajda, *Podstawy nauki o zarządzaniu organizacjami*, Warszawa 2003 s. 150.

²⁸ M. Sidor-Rządkowska, op. cit., s. 15.

²⁹ Ibidem, s. 26.

- identyfikacja słabych punktów i niebezpieczeństw bezpośrednio związanych z codzienną pracą.

Prawidłowo funkcjonujący system oceniania stanowi podstawę do podejmowania decyzji, szczególnie personalnych. System oceniania w administracji publicznej powinien³⁰:

- rzutować na wzrost świadomości jakości,
- wspierać identyfikowanie codziennych problemów urzędników,
- kształtować wartości (szczególnie sprawiedliwość, wynikającą z systemu oceniania).

System oceniania powinien stanowić narzędzie do realizacji strategii. Powinien bowiem służyć poprawie komunikacji społecznej i zawodowemu rozwojowi urzędników oraz poprawie warunków pracy, procesów zarządzania i procedur jakości. We właściwie zarządzanych organizacjach pracowników oceniają nie tylko bezpośredni przełożeni. Według niektórych badaczy, przy ocenie pracowników warto wykorzystywać różne źródła w postaci opinii wyrażanych przez współpracowników, konsultantów, dostawców, różne komitety, a przede wszystkim przez samych klientów³¹.

System oceniania powinien mieć wpływ na jakość pracy, stosunków międzyludzkich oraz życia w miejscu pracy, a w rezultacie na jakość świadczonych usług. Wypadkowe ocen mają również wpływ na ocenę etycznych zachowań. Przełożeni za pośrednictwem kwestionariuszy otrzymują informacje o pracownikach i posiadają skłonność do klasyfikowania tych ocen. Niektóre zachowania uznają za etyczne, a niektóre za nieetyczne. Ważne jest, by stosowane kryteria uwzględniały specyfikę organizacji i rodzaj stanowiska pomagając w ten sposób w obiektywnej ocenie pracownika³².

Systemy oceniania pracowników muszą być odpowiednio zaplanowane. Wymagają szczególnego zaangażowania zarówno ze strony kierownictwa najwyższego szczebla, jak i pracowników na wszystkich etapach procesu oceniania. Udział ten polega w szczególności na:

- wspólnym określaniu celów oraz kryteriów oceniania,
- wspólnym opracowywaniu środków profilaktycznych i zaradczych,
- wspólnej ocenie skuteczności przeprowadzonej oceny³³.

Ocenianie pracowników wchodzi w zakres funkcji kierowania i polega na wyrażaniu w formie pisemnej lub ustnej osądu o pracownikach bądź na opiniowaniu ich cech osobowych, zachowań oraz efektów pracy³⁴.

³⁰ Ibidem, s. 27.

³¹ A. Wajda, op. cit., s. 150.

³² Ibidem. .

³³ M. Sidor-Rządkowska, op. cit., s. 34.

³⁴ J. Litwin, *Okresowe oceny pracownicze*, w: W. Golnau (red.), *Zarządzanie zasobami ludzkimi*, Warszawa 2010, s. 315.

Zakończenie

Proces transformacji ustrojowej spowodował w ostatnich latach istotne zmiany w podejściu do zarządzania organizacjami wszystkich sektorów, także publicznych. Biorąc pod uwagę specyfikę środowiska ekonomicznego, społeczno-politycznego i technologicznego jednostek samorządu terytorialnego należy zapewnić warunki sprawności ich funkcjonowania. Wymaga to odpowiedniego podejścia między innymi do zarządzania zasobami ludzkimi w organizacjach publicznych.

Wraz ze wzrostem oczekiwań obywateli administracja powinna dostosowywać swój sposób działania do nowych zadań. W dobrze zarządzanym urzędzie pracownicy powinni mieć świadomość celu swojej pracy, którym jest skuteczne wykonywanie zadań na rzecz lokalnych mieszkańców.

BIBLIOGRAFIA

- Górzyńska T., Łętowski J. 1998.** *Urzędnicy administracji państwowej*, PWN, Warszawa.
- Kopertyńska M. W. 2009.** *Motywowanie pracowników. Teoria i praktyka*, Placet, Warszawa.
- Kozioł L. 2002.** *Motywacja w pracy. Determinanty ekonomiczno-organizacyjne*, PWN, Warszawa.
- McKenna E., Beech N. 1999.** *Zarządzanie zasobami ludzkimi*, Felberg SJA, Warszawa.
- Mroziewski M. 2005.** *Style kierowania i zarządzania*, Difin, Warszawa.
- Lundy O., Cowling A. 2001.** *Strategiczne zarządzanie zasobami ludzkimi*, Oficyna Ekonomiczna, Kraków 2001.
- Ura E. 1999.** *Pozycja pracowników terenowej administracji rządowej i samorządu terytorialnego*, UMCS, Lublin.
- Pocztowski A. 2003.** *Zarządzanie zasobami ludzkimi. Strategie–procesy–metody*, PWE, Warszawa.
- Rae L. 2008.** *Planowanie i projektowanie szkoleń*, Oficyna Ekonomiczna, Kraków.
- Sekuła Z. 2008.** *Motywowanie do pracy. Teoria i instrumenty*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Sidor-Rządkowska M. 2003.** *Kształtowanie nowoczesnych systemów ocen pracowników*, Oficyna Ekonomiczna, Kraków.
- Tyrańska M. 2012.** *Współczesne tendencje w zarządzaniu zasobami ludzkimi*, Difin, Warszawa.
- Wajda A. 2003.** *Podstawy nauki o zarządzaniu organizacjami*, Difin, Warszawa.
- Ward P. 2005.** *Ocena pracownicza 360P. Metoda sprzężenia zwrotnego*, Oficyna Ekonomiczna, Kraków.
- Zieniewicz K. 2000.** *Techniki zarządzania*, PWE, Warszawa.
- Zieliński E. 2012.** *Administracja rządowa i samorządowa w Polsce*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa.

Prace zbiorowe

Gableta M. (red.). 1999. *Potencjał pracy w przedsiębiorstwie*, Wydawnictwo AE, Wrocław.

Litwin J. 2010. *Okresowe oceny pracownicze*, w: Golnau W. (red.), *Zarządzanie zasobami ludzkimi*, CeDeWu, Warszawa.

Pocztowski A. (red.). 2002. *Międzynarodowe zarządzanie zasobami ludzkimi*, Oficyna Ekonomiczna, Kraków.

Czasopisma

Lisiecka K., Papaj T. 2006. *Systemy zarządzania jakością w urzędach terytorialnej administracji publicznej*, „Problemy Jakości”, nr 10/.

Dokumenty

- Ustawa o pracownikach urzędów państwowych, Dz. U. z 16 września 2001 r., nr 86, poz. 953, zm. art. 3.
- Ustawa z dnia 21 listopada 2008 r. o pracownikach samorządowych, Dz. U. z 2011 r., nr 134, poz. 777; nr 201, poz. 1183.
- Ustawa z dnia 21 listopada 2008 r. o pracownikach samorządowych, Dz. U. z 2011 r., nr 134, poz. 777; nr 201, poz. 1183.
- Dz. U. z 2011 r., nr 134, poz. 777; nr 201, poz. 1183.

STRESZCZENIE

Zarządzanie zasobami ludzkimi w urzędach administracji samorządowej bez wątpienia ma swoją specyfikę. Zarządzanie zasobami ludzkimi rozumiane jako strategiczne, spójne i wszechstronne spojrzenie na problemy związane z kierowaniem i rozwojem zasobów ludzkich w ramach struktur urzędu, wciąż nie jest jeszcze w pełni doceniane. Element ludzki w przypadku funkcjonowania administracji publicznej ma kluczowe znaczenie. Wartość zasobów ludzkich w administracji stanowi wartość indywidualnych członków jej kadry. ZZL w administracji dotyczy pozyskiwania i gospodarowania tymi zasobami, a także zapewniania ich rozwoju zmierzającego do jak najsprawniejszego realizowania celów i zadań administracji publicznej. Do podstawowych komponentów ZZL w jednostkach samorządowych zalicza się planowanie pracowników, ich rekrutację i selekcję oraz motywowanie i ocenianie.

Słowa kluczowe: zasoby ludzkie, zarządzanie zasobami ludzkimi w administracji.

SUMMARY

Human Resources Management in local government administration has undoubtedly its own character. Still, Human Resources Management known to be a strategic, coherent, versatile outlook on problems connected with administration and a development of human resources in terms of office structures remains unappreciated.

In case of functioning of public administration, human factor plays the key role. The rank of human resources in administration depends on individual quality of each staff member. Human Resources Management (HRM) in administration refers to enlisting and managing of these resources. Moreover, it ensures their proper development in order to achieve the most effective aims and, what is more, fulfills tasks of public administration. The basic elements of Human Resources Management in the local government units include employees planning, their recruitment and selection as well as motivating and evaluating them.

Keywords: human resources, human resources management in administration.

KONSUMPCJA ŻYWNOŚCIOWA WIELKICH MISTRZÓW NA PRZEŁOMIE XIV I XV WIEKU ORAZ POWIĄZANE Z NIĄ FUNKCJE URZĘDNICZE BRACI-RYCERZY KRZYŻACKICH

FOOD CONSUMPTION OF THE GREAT MASTERS ON THE VERGE OF 14TH AND 15TH CENTURY AND OFFICIAL FUNCTIONS OF TEUTONIC KNIGHTS CONNECTED WITH IT

W przypadku źródeł pisanych i opublikowanych – dotyczących dziejów zamków krzyżackich – bardzo cenny materiał stanowi *Das Große Ämterbuch des Deutschen Ordens*¹, pochodzący w głównej mierze z przełomu XIV i XV wieku. Analiza tego źródła pozwala nie tylko odtworzyć kulturę materialną wybranych zamków krzyżackich, ale również zinterpretować rozplanowanie poszczególnych pomieszczeń gospodarczych takich, jak: piwnica, młyn czy kuchnia. Ponadto, *Das Große Ämterbuch des Deutschen Ordens* dostarcza również informacje o wyposażeniu kuchni zamkowych w różnego rodzaju sprzęt, naczynia niezbędne do gotowania oraz istotny element – którego nie powinno zabraknąć na stole – mianowicie zastawę. Jednak najważniejszym źródłem archiwalnym są dla historyka zachowane dokumenty w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlin-Dahlem. Można w nich odnaleźć informacje zarówno na temat ilości przechowywanych produktów w spiżarniach zamkowych, sposoby przyrządzania potraw na stoły wielkich mistrzów, ponadto – co bardzo istotne – funkcje urzędnicze pełnione przez poszczególnych braci-rycerzy krzyżackich, którzy byli

* mgr, Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

¹ *Das Grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens* (dalej: GÄB), hrsg. v. W. Ziesemer, Danzig 1921. Źródło znajduje się również w zasobie archiwalnym w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, XX. Hauptabteilung, *Ostpreussisches Folianten* (dalej: OF) 132 – Inventare von [...] viehhof zu Marienburg [...], Thorn [...] 1445–1449.

² Ponadto, duże znaczenie dla badania konsumpcji żywnościowej wielkich mistrzów mają także inne dokumenty malborskie takie, jak: *Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1405* (dalej: MTB), hrsg. v. E. Joachim, Königsberg 1896; *Das Marienburger Konventsbuch der Jahre 1399–1412* (dalej: MKB), hrsg. W. Ziesemer, Danzig 1913; *Das Ausgabebuch des Marienburger Hauskomturs für die Jahre 1410–1420* (dalej: AMH), hrsg. W. Ziesemer, Königsberg 1911. Powyższe dokumenty świadczą też o funkcjach urzędniczych braci-rycerzy krzyżackich. Ponadto, istotne *Die Handelsrechnungen des Deutschen Ordens* (dalej: HDO), hrsg. C. Sattler, Leipzig 1887. Wymienione źródła drukowane również zachowały się w GStA PK w formie archiwaliów: GStA PK, XX. HA, OF 140 – Tresslerbuch (dalej: MTB); GStA PK, XX. HA, OF 178 – Einahme – und Ausgabebuch des Hauskomturs von Marienburg 1399 (dalej: MKB); GStA PK, XX. HA, OF 180 – „Rechenbuch” (Ausgabe) des Konvente zu Marienburg 1410–1414 (dalej: AMH).

związani z kuchnią zamkową wielkich mistrzów oraz zaopatrzeniem magazynów w produkty żywnościowe³.

Przełom XIV i XV wieku był to znaczący okres dla rozwoju gospodarczego i organizacji handlowej państwa zakonu krzyżackiego, z racji silnej pozycji, jaką Zakon miał wówczas w Prusach oraz z zysków, jakie miał z przynależnych dóbr ziemskich⁴. Ponadto, w inwentarzach krzyżackich wyraźnie da się zauważyć – zwłaszcza w 1. połowie XV wieku, że w spiżarniach zamkowych przechowywano znaczące ilości żywności. Wy tłumaczeniem jest najprawdopodobniej ówczesna sytuacja polityczna w całym państwie krzyżackim oraz prowadzone przez Zakon wojny. A co dalej się z tym wiąże – zwiększonym zapotrzebowaniem na żywność⁵.

Celem niniejszego artykułu będzie nie tylko wskazanie i omówienie produktów, znajdujących się na krzyżackich stołach i w spiżarniach na przełomie XIV i XV w., ale również – co jest bardzo istotne w tym kontekście – zwrócenie uwagi na funkcje urzędnicze w państwie zakonnym w Prusach, pełnione przez braci-rycerzy krzyżackich – pośrednio lub bezpośrednio związane z zaspokojeniem potrzeb konsumpcyjnych m.in. wielkich mistrzów i ich urzędników oraz innych analizowanych porównawczo konwentów krzyżackich. Nie tylko w inwentarzach zamków krzyżackich wymieniane są takie urzędy. Wzmiankę na ich temat również można odnaleźć w *Ordensbriefarchiv*, zachowanym w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlin-Dahlem⁶.

„[...] w trzy dni, niedzielę, wtorek i czwartek bracia tego zakonu mogą jeść mięso; w pozostałe trzy dni mogą jeść ser i jaja, a w piątek powinni jeść postne potrawy.”⁷ Zważywszy na liczne okresy i dni postne, które ustanawiała Reguła,

³ GStA PK, XX. HA, XX. Hauptabteilung, *Ordens Brief Archiv* (dalej: OBA), Staatsarchiv Königsberg im 1445 (1445–1451), nr 9029, 1RS, 1VS – na temat funkcji urzędniczych – szerzej w dalszej części artykułu; GStA PK, XX. HA, OBA, Staatsarchiv Königsberg, *Königsberg Köchbuch*, nr 18384, [...] brott, 2VS, [...], *apffell*, 3VS [...] *fleiß*, 4VS, [...] *Butter*, 7VS – przykładowe produkty wymieniane w *Krzyżackiej Księżce Kucharskiej* – źródła pochodzącego z XV w. zawierającego 33 przepisy; GStA PK, XX. HA, OF 162a – Zinsregister der Häaser Elbing [...] Thorn: *Elbing* [...] *pflugkorne Rocken* [...], 5VS. Podobnie: *Danczk* [...] *pflugkorne Rocken*, 40 VS. Chodziło najprawdopodobniej o zadłużenie w spłacie tego produktu – żyta. Archiwalia z GStA PK również dostarczają historykowi informacji na temat niespłaconych wierzytelności z transakcji, jakie były zawierane z wielkimi miastami pruskimi. Por. R. Czaja, *Miasta pruskie a zakon krzyżacki. Studia nad stosunkami między miastem a władzą terytorialną w późnym średniowieczu*, Toruń 1999, s. 111–207. Z GStAPK w artykule zostały zamieszczone tylko wybrane OF i OBA, gdyż poruszany problem wymaga jeszcze kolejnych – dalszych badań i analizy źródłowej.

⁴ R. Czaja, op. cit., s. 112–115.

⁵ B. Możejko, *Zamek krzyżacki w Gdańsku w świetle inwentarzy z lat 1384–1446*, w: *Krzyżacy. Szpitalnicy. Kondotierzy. Studia z dziejów średniowiecza*, red. B. Śliwiński, nr 12, Malbork 2006, s. 183.

⁶ GStA PK, XX. HA, OBA, Staatsarchiv Königsberg im 1445 (1445–1451), nr 9029; *Zu Marienburg* [...] *Der Kellermeister*, 1RS; [...] *zum Elbinge* [...] *Der Kellermeister*, 1VS. Funkcje urzędnicze w państwie zakonnym w Prusach pełnione przez braci-rycerzy krzyżackich wymieniane także są w inwentarzach zamków krzyżackich: Vide MÄB, s. 120–122; MKB, s. 250. *Tempelmeister* – sprawował pieczęć nad magazynami żywnościowymi, narzędziami, sprzętem kuchennym, naczyniami. Vide W. Długokęcki, *Hausämter Und Hausbeamten auf der Marienburg In der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts*, w: *Burgen kirchlicher Bauherren*, hrsg. v. H. H. Häffner, München/Berlin 2001, s. 61–69.

⁷ Tak ustanawiał 13 punkt reguły zakonu krzyżackiego, pochodzącej z XIII w. Vide *Reguła Zakonu Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie* (dalej: Reguła), tłum.

liczba dni, w których wielcy mistrzowie mogli spożywać mięso mogła okazać się jeszcze mniejsza. Poza tym trudno jednoznacznie stwierdzić także, w jakim stopniu Reguła była przestrzegana w późniejszym średniowieczu. Pewne było jedno – członkowie zakonu krzyżackiego musieli być w stałej gotowości do wyruszenia na wojnę. Zatem i racje żywieniowe musiały być odpowiednie i spiżarnie dostatecznie zaopatrzone.

Urząd zwierchnika magazynów żywnościowych – w dodatku jedyny tego rodzaju, niespotykany nigdzie indziej poza państwem zakonu krzyżackiego w Prusach – pełnił *tempelmeister*⁸. To on sprawował pieczę nad – ulokowanym na przedzamczu – magazynem żywności (*tempel*)⁹. *Dokumenty malborskie* z lat 1394–1420, w kwestii zaopatrzenia w żywność spiżarni zamkowych – głównie wymieniają mięso, ale zaprawione, w przypadku ryb – śledzie, nabiału – sery, tłuszczu – smalec, przypraw – sól, warzyw – groch, produktów zbożowych – kaszę¹⁰.

W przypadku konsumpcji żywnościowej wielkich mistrzów można by było zacząć od stwierdzenia – wydawałoby się oczywistego – że mięso było jednym z najważniejszych składników pożywienia wielkich mistrzów. *Dokumenty malborskie* z przełomu XIV i XV wieku wzmiankują o przechowywanym w spiżarniach świeżym mięsie oraz suszonym i peklowanym w beczkach. Mięso pochodziło ze świadczeń czynszowych oraz z własnych hodowli. Z zapisków w *dokumentach malborskich* wynika ponadto, iż w gestii funkcji urzędniczej kuchennego – *meisters kochmeister*¹¹ było sprawowanie pieczy nad oborami dla wołów, podlegały mu też rzeźnie oraz chlewy. Z racji tego, na uwagę zasługuje fakt, iż zasoby mięsa trzymane były również pod postacią żywego inwentarza¹². Warto dodać, że sprawy

J. Trupinda, Malbork 2002, s. 26–27; por. też: P. Skalski, *Duchowość zakonów rycerskich w średniowieczu*, „Saeculum Christianum” 3 (1996), nr 1, s. 153–161.

⁸ GStA PK, XX. HA, OBA, Staatsarchiv Königsberg im 1445 (1445–1451), nr 9029.

⁹ W. Długokęcki, op. cit., s. 61–69; Śl. Józwiak, J. Trupinda, *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów (1309–1457)*, Malbork 2011, s. 427–428.

¹⁰ MÄB, s. 120–122; MKB, s. 250–276.

¹¹ GStA PK, XX. HA, OBA, Staatsarchiv Königsberg im 1445 (1445–1451), nr 9029, *Zu Marienburg [...] Der Kochmeister*, 1RS.

¹² MÄB, s. 136: [...] *item 30 lebender oxsen, item 13 swyn uff dem koben*. *Dokumenty malborskie* wymieniają także znaczące ilości solonej wołowiny i wieprzowiny: *18 schog flicken, item 33 oxsen in dem salcze*. Vide GÄB, s. 8. W 1392 r. GÄB wymienia mięso wędzone lub peklowane, także wołowinę soloną. W 1410 r. GÄB wymienia: *7 schog 23 flicken am balken und im salcze*. Vide GÄB, s. 13. Jeżeli chodzi o produkty wieprzowe, *dokumenty malborskie* głównie wymieniają szynkę i kielbasę: *9 spisse truge vleisch, 3 spisse mit schinken [...]* *3 schog wurste ane 10 wurste*. Vide MÄB, s. 30–49, 71, 89, 137. Jak wynika zatem z przywołanych *dokumentów malborskich* – wołowina peklowana oraz wieprzowina były spożywane w dużych ilościach przez wielkich mistrzów. Por.: MÄB, s. 11–16, 19, 21–34, 136–138: *item 4 schog und 4 flecken fleysch [...]* *item truge ryntfleisch 40 ochsin, item 42 lebende oxsen [...]*, *item czum Meselancz 8 oxsen*. Z innych rodzajów mięs, *dokumenty malborskie* notują baraninę oraz dziczyznę – w szczególności mięso niedźwiedzie. Vide MTB, s. 39, MTB, s. 354 (mięso niedźwiedzie); MÄB, s. 12, 40, 84, 259, 293–295, 321–322; MKB, s. 9, 247–249, 279: *Item 23 m. 5sc. und 10 d. vor 95 schopcze, dy der kochmeyster und Wartenberg kowfften Czu 1 fird. [...] Item 24 m. Sc. 10 d. vor 95 schopcze czu 1 fird. Und Czu 8 d., dy der kochmeyster Und Wartenberg kowfften czu Bartensteyne und czu Schippenpil [...]* (baranina świeża i solona). Ponadto, często spożywanym przez wielkich mistrzów mięsem były cielęcina i jagnięcina. W 1416 r. do kuchni wielkiego mistrza zakupiono 25 jagniąt. Vide

związane z nabyciem zwierzyny regulowało między innymi prawo chełmińskie, które zobowiązywało do oddawania Krzyżakom prawej łopatki z każdego upolowanego zwierzęcia. Mięso pochodziło między innymi z regaliów, inną formą nabycia było również jego kupno od ludności wiejskiej i kupców¹³.

Jak wynika z wcześniejszej analizy, *dokumenty malborskie* wzmiankują na temat dużej ilości mięsa wieprzowego. Co się z tym wiąże, w krzyżackiej kuchni zamkowej ważną rolę pełnił także tłuszcz. Z trzody chlewnej był pozyskiwany powszechnie wówczas używany tłuszcz, a mianowicie słonina¹⁴, „[...] w piątek powinni jeść postne potrawy”¹⁵. W okresie postów w skład podstawowego średniowiecznego *menu* wielkich mistrzów wchodziły oczywiście ryby. A jak wiadomo, dni świąteczne – często postne w ciągu roku – występowały dość często¹⁶. Odpowiedzialnym za dostarczenie ryb do konwentów był rybicki¹⁷. Najważniejsza rola przypadła rybickiemu szkarpawskiemu, wchodzącemu w skład konwentu malborskiego¹⁸. Istotnym aspektem jest również to że rybołówstwo i prawo do niego Zakon zastrzegł dla siebie na mocy przywileju chełmińskiego¹⁹.

Z analizy *dokumentów malborskich* wynika, iż w największych ilościach spożywane były dorsze, które stanowiły jeden z ulubionych przysmaków wiel-

AMH, s. 83–84, 198–200. Jeżeli chodzi o drób – *dokumenty malborskie* świadczą o dużej ilości spożywanych kaczek, gęsi i kurczaków. Vide AMH, s. 83–84, 198–200. W przypadku dzikiego ptactwa – wymieniane są kuropatwy i dzikie kaczki. Warto dodać, że ulubionym przysmakiem wielkich mistrzów były szpaki, a na specjalne okazje kupowano żurawie. Vide AMH, s. 39. Por. T. Jasiński, *Was essen die Hochmeister des Deutschen Ordens Und ihre Gäste am Anfang des 15 Jhs?*, „Studia Historica Slavo-Germanica” 18, 1991–1992, s. 15–25.

¹³ T. Jasiński, op. cit., s. 15–25.

¹⁴ M. Dembińska, *Konsumpcja żywnościowa w Polsce średniowiecznej*, Wrocław 1963, s. 121–122.

¹⁵ Reguła, s. 44. W kuchni niemieckiej ryby były chętnie spożywane przez wielkich mistrzów także poza okresami postnymi.

¹⁶ *Die Abstinenz Und Festtage im Ordenslande Oreussen Und Ermland insbesondere, Pastoralblatt für Diözese Ermland*, Bd. 25, 1893, s. 29–33; A. Radziwiński, *Przy stole rycerzy i duchownych zakonu krzyżackiego w Prusach*, w: *Życie codzienne w rejonie kujawsko-pomorskim*, red. W. Rozyński, M. Strzelecka, Toruń 2011, s. 13. M. Dembińska, op. cit., s. 105. Ryby na pewno spożywane były w piątki, gdyż w ten dzień obowiązywał post. Vide *Reguła Zakonu Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie*, tłum. J. Trupinda, Pelplin 2011, s. 44.

¹⁷ *Die Statuten des Deutschen Ordens nach den ältesten Handschriften* (dalej: Statuten), hrsg. v. M. Perlbach, Halle 1890, s. 147–151. Jeden z najstarszych z urzędów z zakonie krzyżackim, wzmiankowany w statutach z 1. poł. XIII w. Jego znaczenie właśnie wynikało z roli ryb w kuchni krzyżackiej. Por. *Księga rachunkowa urzędów Rybickich komturów malborskiego i dzieżgońskiego 1440–1445*, wyd. Z. H. Nowak, J. Tandecki, Toruń 1997 (wstęp), s. VII.

¹⁸ Miał większe uprawnienia niż pozostali urzędnicy rybiccy – oprócz ryb dostarczał do centralnego konwentu krzyżackiego także inne zakupione towary. Vide Statuten, s. 147–151; J. Sarnowsky, *Die Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preussen (1382–1454)*, Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Bd. 34, 1992, s. 143. Por. *Księga rachunkowa urzędów* (wstęp), s. VII.

¹⁹ Jeżeli dobra znajdowały się przy większych akwenach wodnych, ryby mogły być łowione wszystkimi przyrządami rybackimi oprócz niewodu, gdyż zapewniał zbyt obfity połów. Złowione ryby mogły służyć tylko do własnego użytku. Vide G. Białuński, *Rybołówstwo w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich (XIV–XVII w.) ze szczególnym uwzględnieniem starostwa ryńskiego*, KMW 2000, nr 1 (227), s. 29–30.

kich mistrzów²⁰. Z innych ryb należałoby wymienić jeszcze śledzie: *heringis von Schonen*²¹, węgorze²², szczupaki – głównie suszone: *4 schok durrer hechte*²³, łososie²⁴. Z najdroższych ryb spożywanych na zamkach krzyżackich należy wymienić jesiotry²⁵. Wśród zgromadzonych zapasów spiżarnianych najwięcej ryb było peklowanych, suszonych i wędzonych²⁶. Każdego roku, w grudniu, komtur z Kłajpedy dostarczał do Malborka suszone ryby, za które podskarbi dawał mu odpowiednią zapłatę²⁷.

W zakonie krzyżackim za odpowiedni dobór przypraw i ziół odpowiadali zarządcy infirmerii²⁸. *Dokumenty malborskie* świadczą o dużych zasobach grochu w spiżarni zamkowej²⁹. Na zamku w Malborku za jego zdobywanie i składowanie odpowiedzialny był *kornmeister*³⁰ – miejscowy zarządca zbożem. Groch odgrywał także ważną rolę w innych ośrodkach krzyżackich, np. w komturstwie toruńskim³¹. Ponadto, powszechnie występującymi warzywami w kuchni zamkowej były: pie-

²⁰ MTB, s. 347–348; GÄB, s. 9: [...] *13 sechczig strekfus*, [...], *400 stokfisch Stokfisch* (sztokfisz) – wędzone ryby morskie. Najprawdopodobniej może chodzić o dorsza suszonego należącego do ulubionych przysmaków wielkich mistrzów. Ryby tego gatunku kupowano (14 września – Święto Podwyższenia Krzyża – na czas odbywania się posiedzeń kapituł generalnych). W 1404 r. na kapitułę generalną gdański kupiec kupił 6 beczek dorszy do kuchni wielkiego mistrza, ponadto, tyle samo śledzi oraz 3 beczki węgorzy: *item 20 m. 1 fird. vor 6 tonnen heiringes 3 tonnen oles 6 tonnen dorsch mit Allem [...] das grose capital zu furen im 1404 jare*. Por. M. Radoch, *Wydatki wielkich mistrzów krzyżackich na ryby w latach 1399–1409* (w świetle księgi podskarbiego malborskiego), w: *Od antyku do współczesności. Studia historyczne z okazji 65. Rocznicy urodzin i 40-lecia pracy zawodowej w tym 35-lecia pracy naukowej Profesora zwyczajnego dr. hab. Józefa Śliwińskiego*, red. A. Kołodziejczyk, K. Łożyński, Olsztyn 2012, s. 76; Por. M. Dembińska, op. cit., s. 57.

²¹ MTB, s. 189 – śledzie schoneńskie – łowione w Schonen – w Danii (obecnie Szwecja).

²² MTB notuje, iż w latach 1399–1405 do kuchni wielkiego mistrza zakupione zostały 42 beczki tej ryby. MTB, *passim*.

²³ MÄB, s. 136.

²⁴ MTB, s. 504.

²⁵ MTB, s. 313. [...] *item 21 m. dem fischmeister in der Scharffow vor 3 was stores am tage nativitat Marie*.

²⁶ GÄB, s. 9. Ryby suszone, solone – głównie śledzie, wędzone oraz *strekffusy*, czyli wędzone ryby słodkowodne. Por. M. Dembińska, op. cit., s. 109.

²⁷ MTB, s. 4–5, 42, 47, 93, 138, 282, 291, 333, 374, 412–413, 454: *Memel item 100 m. deme komptur uf trugin visch am sonnunde noch dem wynachten heyligen tagen*. [...] *Item 7 m. vor frucht, den trugin fisch von der Memel ken Marienburg zu furen*. Najprawdopodobniej chodziło o sztrekfusza, gdyż za 100 grzywien można było zakupić wówczas ok. 9000 gatunku tej ryby.

²⁸ MÄB, s. 163. [...] *In die firmarie czum ersten [...] item 1 pfunt safferan, item 8 pfunt pfeffer*. W. Długosiecki, op. cit., s. 19–36; Śl. Józwiak, J. Trupinda, *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów (1309–1457)*, Malbork 2011, s. 263.

²⁹ MÄB, s. 116. Tak było w przypadku zamku malborskiego, gdzie w 1416 r. mamy: [...] *item 800 scheffel erbeys*.

³⁰ GStA PK, XX. HA, OBA, Staatsarchiv Königsberg im 1445 (1445–1451), nr 9029, *Zu Marienburg [...] Der Kornmeister*, 1RS.

³¹ 4 IV 1410 r. odnotowano tam jeden łaszt tej rośliny strączkowej. Vide *Inwentarze folwarku komturstwa toruńskiego w Mlewcu*, tłum. R. Czaja, w: *Zakon krzyżacki i jego państwo w Prusach. Wybór tekstów źródłowych*, red. A. Radziwiński, Toruń 2005, s. 117.

truszcza korzeń i nać³², rzepa³³, cebula, kapusta³⁴ i buraki. Znacznie rzadziej źródła wzmiankują marchew.

W przypadku owoców *dokumenty malborskie* wspominają, że np. winogrona zostały podane specjalnie na polecenie wielkiego mistrza w 1404 roku. Okazją było uroczyste spotkanie z księciem mazowieckim Siemowitem IV³⁵. Jeżeli chodzi o inne owoce, także suszone, pojawiające się na stołach wielkich mistrzów, informacji na ten temat dostarczają m.in. *Rachunki Jana von Ast* oraz wzmianki, udokumentowane w Ordensbriefarchiv w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem³⁶.

Na stołach wielkich mistrzów pojawiały się także zagraniczne przyprawy. Zakon zaopatrywał się w pieprz³⁷, imbir³⁸, szafran³⁹, cynamon⁴⁰ czy goździki⁴¹, które docierały do Prus drogą lądową znad Morza Czarnego do Lwowa, a dalej przez Polskę do państwa krzyżackiego. Ich transportem zajmowali się również krzyżacy komisanci z Flandrii⁴². Od połowy XIV wieku na Żuławach, ziemi chełmińskiej, dalej wzdłuż Wisły pojawiły się świadczenia rentowe w pieprzu – dotyczące w głównym stopniu kmieci i karczmarzy⁴³. *Dokumenty malborskie* nie

³² W latach 1411–1420 do kuchni wielkiego mistrza zostało zakupionych 19 beczek pietruszki. AMH, passim. Vide A. Radziwiński, *Przy stole rycerzy...* op. cit., s. 14.

³³ *Czarnowo ma 60 łanów czynszowych, z każdego łana 1 wiardunek, 2 kury i 2 korce rzepy. Fragment tzw. Wielkiej księgi czynszowej zakonu krzyżackiego (Dochody z renty gruntowej i czynszów dzierżawnych komturstwa toruńskiego z 1438 roku)*, tłum. R. Czaja, w: *Zakon Krzyżacki i jego państwo w Prusach. Wybór tekstów źródłowych*, red. A. Radziwiński, Toruń 2005, s. 111.

³⁴ Kiszona kapusta – *kumpust sauerkraft* albo przechowywana w postaci główek w piwnicach. M. Spychaj, *Kura na czarno i biały kołacz – krzyżacka książka kucharska z XV wieku*, w: *Życie codzienne na dawnych ziemiach pruskich. Kuchnia dawnych ziem pruskich – tradycja i nowoczesność*, red. T. Chrzanowski, Olsztyn 2011, s. 62.

³⁵ MTB, s. 314.: *item 8 sch. vor wynberen unserm homeister, als herzog Semekow us der Masow hie was.*

³⁶ GStA PK, XX. HA, OBA, Staatsarchiv Königsberg, Königsberg Köchbuch, nr 18384 [...] *appffell*, 1VS; A. Radziwiński, *Rachunki plebana kościoła parafialnego Świętych Janów w Starym Mieście Toruniu z lat 1445–1446*, „Roczniki Historyczne” 2003, t. 69, s. 174: *Pro amigdalın, qasi ancilla accepit pro me In mea infirmitate, solvi 20; s. 184.: pro dattalis vide licet tribus tribis libris pro libra 7 sc.*

³⁷ Mowa o pieprzu gwinejskim – był drogi, ale za to ostry. W państwie krzyżackim ludność miała obowiązek do świadczeń w pieprzu i szafranie na rzecz Zakonu. Więcej vide W. Długokęcki, op. cit., s. 19–32; B. Możejko, op. cit., s. 171.

³⁸ Imbir dobrze komponował się z czosnkiem; dobry dodatek do mięs, potraw z warzyw. Vide M. Toussaint-Samat, *Historia naturalna i moralna jedzenia*, tłum. A. B. Matusiak, M. Ochab, Warszawa 2002, s. 439–443; M. Radoch, *Potrawy na stole krzyżackim w świetle Königsberger Kochbuch*, w: *Historia naturalna jedzenia. Między antykiem a XIX wiekiem*, red. B. Możejko, Gdańsk 2012, s. 114.

³⁹ Szafran należał do jednych z droższych przypraw. Cena pod koniec XIV w. była zbliżona do ceny za wieprza. Vide *Le Ménagier de Paris*, wyd. J. Pichon, t. 1, Paris 1846, s. 171, t. 2, s. 259.

⁴⁰ J. Muszyński, *Warzywa, owoce i przyprawy korzenne w Polsce XIV w.*, Warszawa 1924; W. Długokęcki, op. cit., s. 34;

⁴¹ Goździki były to jedne z najstarszych przypraw używanych w kuchni wielkich mistrzów. Vide M. Toussaint-Samat, op. cit., s. 446–452.

⁴² MÄB, s. 139. W. Długokęcki, op. cit., s. 32.

⁴³ Świadczenia w szafranie były natomiast dużo rzadsze i dotyczyły karczmarzy. Ponadto, co warto stwierdzić, pieprz mógł także pełnić rolę płatniczą, zatem kmiecie i karczmarze mogli go otrzymywać za usługi wyświadczające przejezdnym kupcom. Vide W. Długokęcki, op. cit., s. 19–33.

wzmiankują o zakupowaniu do kuchni konwentu pieprzu, zatem przypuszczalnie świadczenia w pieprzu zaspokajały potrzeby centralnego ośrodka krzyżackiego. Natomiast zachowały się informacje na temat kupna szafranu – z racji tego, iż daniny były dość nieliczne⁴⁴. W spiżarniach krzyżackich odnotowano również duże zapasy soli⁴⁵.

Ważnym składnikiem krzyżackiego *menu* były także produkty zbożowe. Jednym z nich – pełniącym ważną rolę – była oczywiście mąka. Wytwarzana była w młynach zbożowych, które podlegały mistrzowi młynarskiemu (*Mühlmeister*)⁴⁶. Z mąki był wypiekany chleb i bułki. Można w tym miejscu wspomnieć także o istotnym zapisie, jaki zalecała Reguła: „we wszystkich domach tego zakonu [...], dziesiąta część całego chleba wypiekanego w piecu [...] jest dawana biednym.”⁴⁷ Ponadto, dla potrzebujących miał być oddawany chleb, który zostawał po posiłkach.

W 1419 roku do kuchni konwentu malborskiego został zakupiony biały chleb specjalnie na okazje przybycia biskupa z Lidzbarka Warmińskiego (Heilsberg)⁴⁸. W tym samym roku zakupiono również to samo pieczywo dla wielkiego mistrza⁴⁹. Dzisiaj można by powiedzieć – nic nadzwyczajnego – zwykle białe pieczywo, a w średniowieczu biały chleb stanowił jeden z najdroższych wypieków⁵⁰.

Na stołach wielkich mistrzów nie mogło zabraknąć także ryżu. Z zachowanych rachunków i inwentarzy krzyżackich wynika, że spożywany był w dość dużych ilościach⁵¹. Oprócz ryżu, z produktów sypkich, wyróżnić należy jeszcze kasze – w kuchni zamkowej występowała głównie kasza jęczmienna⁵².

⁴⁴ MKB, s. 83 [...] *item 62 m. vor 31 pfundt saffran gekoufft am tage Steffani martiris, yo das pfunt vor 2 m. item 74, und 1/2 sc. vor 47 pfunt an eyn fyrteil saffron gekoufft, yo das pfundt vor 1 1/2 m. 2 sc. am sontage vor Pfilippi und Jacobi apostolorum.*

⁴⁵ Sól morska – z salin z Egiptu, Cypru, Krety. W kuchni krzyżackiej używano jednak gorszego gatunku – z Bretanii – sól zatokową. Vide MÄB – spis z 1392 r. – *8 leszte salcz Und 4 tonnen*; 1399 r. – *6 leste salcz*. Vide MÄB, s. 136–137; A. Keckowa, *Zaopatrzenie Mazowsza w sól od XII do początku XVI w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1980, z. 4, s. 472–473. Na temat białej soli: M. Toussaint-Samat, op. cit., s. 492–506.

⁴⁶ GStA PK, XX. HA, OBA, Staatsarchiv Königsberg im 1445 (1445–1451), nr 9029; *Zu Marienburg [...] Der Mühlmeister*, 1RS. Znaczna część zboża była przeznaczona na handel, zaś ta, której się nie udało wyeksportować – była mielona w młynach. Mąkę głównie pozyskiwano z żyta i pszenicy, zaś owies i jęczmień wykorzystywano np. w formie paszy (w folwarkach zwierzęcych, czy stadninach koni). Więcej vide J. Gancewski, *Rola zamków krzyżackich w ziemi chełmińskiej od połowy XIV wieku do końca 1454 roku*, Olsztyn 2001, s. 25. Ponadto, więcej – jeśli chodzi o eksport zboża na rynki zachodnioeuropejskie – wyczerpujące dane u Sattlera. Vide HDO, s. XVIII.

⁴⁷ Reguła, s. 47.

⁴⁸ AMH, s. 322: *item 4 sc. vor weisbrodt, als der her bischoff von Heilsberg hie was.*

⁴⁹ AMH, s. 321: *item 5 sc. vor 2 broten.*

⁵⁰ Por. P. Dobrowolski, *Szynki, jesiorty, migdały. Wydatki na żywność na dworze Henryka hrabiego Derby u schyłku XIV wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 34: 1986, z. 4, s. 606.

⁵¹ MÄB, s. 137–139. W 1399 r. odnotowano w zapasach konwentu malborskiego – 4 beczki ryżu (4 tonne rys); 1399 r. w piwnicy wielkiego mistrza – 2 beczki ryżu (2 tonnen rys); 1404 r. – w zapasach konwentu – (3 tonnen rys); 1452 r. – w zapasach kuchni wielkiego mistrza – 12 (tonnen reis).

⁵² AMH, s. 42: *item 4 sc. vor 100 gerstenrocccze cczu machen den molnern*. A. Radziwiński, *Przy stole rycerzy i duchownych zakonu krzyżackiego w Prusach*, w: *Życie codzienne w rejonie kujawsko-pomorskim*, red. W. Rozyński, M. Strzelecka, Toruń 2011, s. 14.

O spożywaniu nabiału przez wielkich mistrzów zdecydowały walory zdrowotne oraz łatwość w prowadzeniu hodowli; wręcz zalecano jego konsumpcję. Poza tym Reguła nakazywała: „w pozostałe trzy dni mogą jeść ser i jaja.”⁵³ Produkty te stanowiły podstawę średniowiecznej kuchni europejskiej, nie mogło więc zatem ich zabraknąć na stołach wielkich mistrzów. W 1415 roku do kuchni konwentu malborskiego zostało zakupionych 52 620 jajek, z czego połowa trafiła do kuchni wielkiego mistrza⁵⁴. W 1416 roku natomiast źródło notuje już zakup 56 940 jaj. W tym przypadku także połowa trafia do wzmiankowanej wyżej kuchni⁵⁵.

Za produkcję sera w państwie zakonnym odpowiadał zarządca bydła (*Viehmeister*)⁵⁶. Jemu podlegały magazyny, w których znajdowały się duże zapasy tego produktu żywnościowego⁵⁷.

Jeżeli chodzi o nabiał, część z tych produktów uzyskiwano z własnych hodowli, część natomiast trzeba było zakupić. Warto jeszcze wspomnieć, że inne produkty typu mlecznego też były spożywane przez wielkich mistrzów, ale już sporadycznie, ponieważ szybciej ulegały zepsuciu. Mowa tu o mleku i śmietanie. Jednak Krzyżacy stosowali powszechnie (przynajmniej w kuchni wiekomistrzowskiej) substytut mleka zwierzęcego, a mianowicie mleko migdałowe. Dłużej mogło być magazynowane, służyło głównie jako produkt do wyrabiania białych serów⁵⁸.

Podsumowując, ilość i różnorodność produktów znajdujących się w kuchniach zamkowych oraz tych trafiających na stoły wielkich mistrzów była naprawdę imponująca. Wielcy mistrzowie posiadali własną kuchnię oraz oddzielnych kucharzy. Ponadto, księgi rachunkowe zakonu krzyżackiego poświadczają, iż spożywali oni inne produkty i potrawy niż pozostali członkowie Zakonu. Jak poświadczają Statuty, wielki mistrz otrzymywał najwięcej ryb i mięsa – w ilości jak dla czworga braci – żeby mógł podzielić się z potrzebującymi⁵⁹. O zapasach zgromadzonych w piwnicy wielkiego mistrza relacjonował kronikarz – Wigand z Marburga, który wyraźnie wskazał wielkie zdumienie króla Kazimierza Wielkiego na ich widok:

⁵³ Reguła, s. 44.

⁵⁴ AMH, s. 159: *summa 62 m. vor 877 schok eyger, des ist in des meysters kochen 31 m. vor 400 unde 38½ schok.*

⁵⁵ AMH, s. 231: *Dy eyger rechte Man halb in des meysters kochen unde halb in des covents cochen, yelichem 55. 8sc. vor 450 schok unde 24½ schok.*

⁵⁶ GStA PK, XX. HA, OBA, Staatsarchiv Königsberg im 1445 (1445–1451), nr 9029; *Zu Marienburg [...] Der Viehmeister*, 1RS.

⁵⁷ MÄB, s. 136–137. Inwentarz w 1392 r. wymienia 8000 sztuk sera [...] *item 8000 kese*, 7 lat później – 10 000 sztuk. [...] *item 10000 kese*. Inwentarz zarządcy bydła, więcej MÄB, s. 110–115.

⁵⁸ Więcej na temat nabiału, vide M. Dembińska, op. cit., s. 123–124.

⁵⁹ Statuten, s. 66–67: *Der meister unde alle die gesunden brudere sulen sitzen an die conventes taveln unde sulen da nutzen glichez ezzen unde trinken. Die brudere, die da dinent, sulent sich des vlizen, daz man die schuzelen gliche anerihete unde daz trinken gliche teile, idoch sal man dem meistere vische unde vleisches also vile geben, als vier anderen bruderen, die da zu buze sitzent, oder sweme er anders wolle, muge teilen.* Vide A. R. Chodyński, *Styl i formy życia świeckiego na dworze wielkich mistrzów w Malborku*, w: *Zamek i dwór w średniowieczu*, red. J. Wiesiołowski, Poznań 2001, s. 107.

„[...] król Kazimierz zjechał do mistrza dla wypatrzenia stanu kraju. Mistrz przyjął go jak przystało na króla, uczcił i otworzył piwnicę, kuchnię i szafował mu, co było potrzeba i koniom jego [...]. Obejrzawszy to król powiedział mistrzowi: „Panie [...] widzę obfitość wszystkiego i t. d. i wojować z wami niechęcę, moi nie mogli temu wierzyć com widział w tym zamku, oprócz tego com nie widział, że pełen jest żywności.”⁶⁰

Bardzo istotne, jak wynika z zapisów źródłowych i archiwalnych, były również funkcje urzędnicze w państwie zakonnym w Prusach. W głównej mierze sprawowali je bracia rycerze krzyżacy. Urzędy te w zależności od wykonywanego zadania pośrednio bądź bezpośrednio związane były z zaspokajaniem potrzeb konsumpcyjnych wielkich mistrzów. Dlatego też do odpowiedniej funkcji był przypisany dany urząd. Ponadto – co na koniec warto jest uwagi – jednym z takich urzędów, poświadczonych w źródłach, głównie w cytowanym zespole OBA – był zwierzchnik magazynów żywnościowych (*Tempelmeister*). Urząd ten nie był pełniony nigdzie indziej poza państwem zakonu krzyżackiego w Prusach.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, XX. Hauptabteilung, *Ostpreussisches Folianten* 162a – Zinsregister der Häuser Elbing, Brandenburg, Balga, Christburg, Marienburg, Tuchel, Schlokau, Königsberg, Grandenz, Rheden, Thorn, Nessau, Rhein, 5VS, 5RS, 40VS.

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, XX. Hauptabteilung, *Ordensbriefarchiv*, Staatsarchiv Königsberg im 1445 (1445–1451), nr 9029, 1VS, 1RS.

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, XX. Hauptabteilung, *Ordensbriefarchiv*, Staatsarchiv Königsberg, *Königsberg Königsberg*, nr 18384, 2VS, 3VS, 4VS, 6VS, 6RS, 7VS, 9VS.

Źródła drukowane

Das Ausgabebuch des Marienburger Hauskomturs für die Jahre 1410–1420, hrsg. Ziesemer W., Königsberg 1911.

Das grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens, hrsg. v. Ziesemer W., Danzig 1921.
Das Marienburger Konventsbuch der Jahre 1399–1412, hrsg. Ziesemer W., Danzig 1913.

Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1405, hrsg. v. Joachim E., Königsberg 1896.

Die Handelsrechnungen des Deutschen Ordens, hrsg. Sattler C., Leipzig 1887.

⁶⁰ *Kronika Wiganda z Marburga rycerza i kapłana zakonu krzyżackiego*, przeł. E. Raczyński, Poznań 1842, s. 167.

- Die Statuten des Deutschen Ordens nach den ältesten Handschriften*, hrsg. v. Perlbach M., Halle, 1890.
- Fragment tzw. Wielkiej księgi czynszowej zakonu krzyżackiego. (Dochody z renty gruntowej i czynszów dzierżawnych komturstwa toruńskiego z 1438 roku)*, tłum. Czaja R., w: *Zakon Krzyżacki i jego państwo w Prusach. Wybór tekstów źródłowych*, red. Radziwiński A., Toruń 2005.
- Inwentarze folwarku komturstwa toruńskiego w Mlewcu*, tłum. Czaja R., w: *Zakon krzyżacki i jego państwo w Prusach. Wybór tekstów źródłowych*, red. Radziwiński A., Toruń 2005.
- Reguła Zakonu Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie*, tłum. Trupinda J., Malbork 2002.
- Kronika Wiganda z Marburga rycerza i kapłana zakonu krzyżackiego*, przeł. Raczyński E., Poznań 1842.
- Księga rachunkowa urzędów rybickich komturstw malborskiego i dzierzgońskiego 1440–1445*, wyd. Nowak Z. H., Tandecki J., Toruń 1997.

O p r a c o w a n i a

- Białuński G. 2000.** *Rybołówstwo w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich (XIV–XVII w.) ze szczególnym uwzględnieniem starostwa ryńskiego*, KMW, nr 1 (227).
- Biskup M., Labuda G. 1986.** *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarka–Społeczeństwo–Państwo–Ideologia*, Gdańsk.
- Chodyński A. R. 2001.** *Styl i formy życia świeckiego na dworze wielkich mistrzów w Malborku*, w: *Zamek i dwór w średniowieczu*, red. Wiesiołowski J., Poznań.
- Czaja R. 1999.** *Miasta pruskie a zakon krzyżacki. Studia nad stosunkami między miastem a władzą terytorialną w późnym średniowieczu*, Toruń.
- Demińska M. 1963.** *Konsumpcja żywnościowa w Polsce średniowiecznej*, Wrocław.
- Die Abstinenz Und Festtage im Ordenslande Oreussen Und Ermland insbesondere*, Pastoralblatt für Diözese Ermland, 1893, Bd. 25.
- Długokęcki W. 2001.** *Hausämter Und Hausbeamten auf der Marienburg In der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts*, w: *Burgen kirchlicher Bauherren*, hrsg. v. Häffner H. H., München/Berlin.
- Dobrowolski P. 1986.** *Szynki, jesiotry, migdały. Wydatki na żywność na dworze Henryka hrabiego Derby u schyłku XIV wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 34, z. 4, s. 601–608.
- Gancewski J. 2001.** *Rola zamków krzyżackich w ziemi chełmińskiej od połowy XIV wieku do końca 1454 roku*, Olsztyn.
- Jähnig B. 2000.** *Verwaltung und Personal*, w: *Państwo Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne od XIII do XVI w.*, pod red. Nowaka Z. i Czaja R., Toruń.
- Jasiński T. 1991–1992.** *Was essen die Hochmeister des Deutschen Ordens Und ihre Gäste am Anfang des 15 Jhs?*, „Studia Historica Slavo-Germanica”, 18.
- Jóźwiak Sł., Trupinda J. 2011.** *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów (1309–1457)*, Malbork.
- Keckowa A. 1980.** *Zaopatrzenie Mazowsza w sól od XII do początku XVI w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, z. 4.

- Możejko B. 2006.** *Zamek krzyżacki w Gdańsku w świetle inwentarzy z lat 1384–1446*, w: *Krzyżacy. Szpitalnicy. Kondotierzy. Studia z dziejów średniowiecza*, red. Śliwiński B., nr 12, Malbork.
- Muszyński J. 1924.** *Warzywa, owoce i przyprawy korzenne w Polsce XIV w.*, Warszawa.
- Radoch M. 2012.** *Potrawy na stole krzyżackim w świetle Königsberger Kochbuch*, w: *Historia naturalna jedzenia. Między antykiem a XIX wiekiem*, red. Możejko B., Gdańsk.
- Radoch M. 2012.** *Wydatki wielkich mistrzów krzyżackich na ryby w latach 1399–1409 (w świetle księgi podskarbiego malborskiego)*, w: *Od antyku do współczesności. Studia historyczne z okazji 65. Rocznicy urodzin i 40-lecia pracy zawodowej w tym 35-lecia pracy naukowej Profesora zwyczajnego dr. hab. Józefa Śliwińskiego*, red. Kołodziejczyk A., Łożyński K., Olsztyn.
- Radziwiński A. 2011.** *Przy stole rycerzy i duchownych zakonu krzyżackiego w Prusach*, w: *Życie codzienne w rejonie kujawsko-pomorskim*, red. Rozynekowski W., Strzelecka M., Toruń.
- Radziwiński A. 2003.** *Rachunki plebana kościoła parafialnego Świętych Janów w Starym Mieście Toruniu z lat 1445–1446*, „Roczniki Historyczne”, t. 69.
- Sarnowsky J. 1992.** *Die Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preussen (1382–1454)*, Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Bd. 34.
- Skalski P. 1996.** *Duchowość zakonów rycerskich w średniowieczu*, „Saeculum Christianum” 3, nr 1.
- Spychaj M. 2011.** *Kura na czarno i biały kołacz – krzyżacka książka kucharska z XV wieku*, w: *Życie codzienne na dawnych ziemiach pruskich. Kuchnia dawnych ziem pruskich – tradycja i nowoczesność*, red. Chrzanowski T., Olsztyn 2011.
- Toussaint-Samat M. 2002.** *Historia naturalna i moralna jedzenia*, tłum. Matusiak A. B., Ochab A. B., Warszawa.

STRESZCZENIE

Celem artykułu była próba odpowiedzi na pytania: jakie produkty znajdowały się na krzyżackich stołach na przełomie XIV i XV wieku?, w jakich ilościach przechowywano je w spizarniach na potrzeby wielkiego mistrza? Ponadto, zwrócenie uwagi na bardzo istotne kwestie, mianowicie na funkcje urzędnicze w państwie zakonnym w Prusach, pełnione przez braci-rycerzy krzyżackich, które były pośrednio lub bezpośrednio związane z zaspokajaniem potrzeb konsumpcyjnych wielkich mistrzów.

Słowa kluczowe: zakon krzyżacki, produkty spożywcze, funkcje urzędnicze braci-rycerzy krzyżackich.

SUMMARY

The main aim of this article was predominantly to answer the question: what products could be found on Teutonic dining tables on the verge of 14th and 15th century? And furthermore, in what amounts those food products were stored in the larders of great masters to satisfy their needs? Additionally, some other issues were thoroughly considered; namely official functions in the monastic state in Prussia performed by Teutonic knights-friars, which were indirectly or directly connected with satisfying the consumption needs of great masters.

Keywords: Teutonic Order, food products, official functions of Teutonic knights.

REPRESJE NAZISTOWSKIE WOBEC DUCHOWIEŃSTWA RZYMSKOKATOLICKIEGO NA GÓRNYM ŚLĄSKU W 1939 ROKU

NAZI REPRESSION AGAINST THE ROMAN CATHOLIC CLERGY IN UPPER SILESIA IN 1939

Wstęp

Powszechnie wiadomym jest, iż hitlerowcy niszczyli Polskę, Polaków oraz polskość w każdym wymiarze, wszystkimi dostępnymi środkami, jak również w każdy sposób. Nie należy się przeto dziwić, iż organizacja Kościoła rzymskokatolickiego była traktowana identycznie, jak pozostałe masy społeczeństwa. Charakterystycznym rysem nienawiści do polskości oraz rzymskiego katolicyzmu było to, iż obszar Górnego Śląska stanowił dla Niemców teren, który oni – z różnych powodów – uważali za część swego państwa, matecznika. Stąd właśnie doszło do sytuacji paradoksalnej, w której antyreligijni naziści tępiłi polskość oraz Kościół rzymskokatolicki, z uwagi na dawne urazy żywione wobec Polaków biorących udział w powstaniach śląskich czy też w plebiscycie.

Wojenne straty wśród duchownych diecezjalnych w Polsce, w okresie 1939–1945

Z chwilą wybuchu drugiej wojny światowej, księża – podobnie jak i wszystkie inne polskie grupy społeczne¹ – zostali poddani nazistowskim represjom. Aż do zakończenia działań wojennych w 1945 roku polityka okupacyjnego niszczenia polskiego narodu (w tym, z oczywistych względów² także duchowieństwa) była jednakowa w Polsce zarówno na Górnym Śląsku, jak i w każdym innym miejscu kraju. Jeśli chodzi o dane statystyczne odnoszące się do całego kraju, to największe straty – wedle stanu księży diecezjalnych w 1939 roku – duchowieństwo³ poniosło w diecezjach: włocławskiej (licząc ilość księży diecezjalnych z 1939 roku⁴ wobec

* ks. dr hab. Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. Adama Chętnika w Ostrołęce.

¹ J. Garliński, *Polska w Drugiej Wojnie Światowej*, t. I–II, Warszawa 1994–1996.

² Mimo dużego sprzyjania Pacyfizmowi dla sprawy hitlerowskiej, naziści tępiłi Kościół – nie tyle w sensie instytucjonalnym i hierarchicznym, jeśli idzie o Watykan, ile w sensie Kościołów narodowych, które znajdowały się na podbitych i zajętych obszarach.

³ Dane odnoszą się wyłącznie do duchowieństwa diecezjalnego.

⁴ 433 osoby.

ilości zabitych w działaniach wojennych⁵, co daje określony wynik procentowy⁶), gnieźnieńskiej (licząc ilość księży diecezjalnych z 1939 roku⁷ wobec ilości zabitych w działaniach wojennych⁸, co daje określony wynik procentowy⁹), chełmińskiej (licząc ilość księży diecezjalnych z 1939 roku¹⁰ wobec ilości zabitych w działaniach wojennych¹¹, co daje określony wynik procentowy¹²). W tych trzech diecezjach odsetek zamordowanych księży diecezjalnych stanowił ponad 45 proc. ilości, jaka była w 1939 roku.

Oczywiście, należy brać pod uwagę wielkość diecezji oraz ilość księży, jaka w niej pracowała w 1939 roku, co oznacza niewspółmierność otrzymanych wyników, między innymi z uwagi na brak równości ilościowych badanych grup.

Diecezja krakowska po drugiej wojnie światowej

Jaki jest wojenny bilans strat duchowieństwa diecezjalnego? Trudno miarodajnie odpowiedzieć na to pytanie, ponieważ ofiar było wiele i wszystkie niosły w sobie wojenny tragizm. Aby jednakże dać przykład, jak mogłoby wyglądać zestawienie ofiar wywodzących się tylko i wyłącznie z jednego seminarium duchownego, można wskazać na ofiary kapłanów, którzy skończyli Śląskie Seminarium Duchowne w Krakowie. Ich nazwiska wyrzeźbione są na pamiątkowej tablicy, umieszczonej przy jednej z krakowskich ulic¹³. A zatem, aby takowy spis sporządzić – wyłącznie w odniesieniu do jednego seminarium duchownego – należałoby w tym celu przywołać nazwiska ofiar.

W odniesieniu do całej krakowskiej diecezji, w obozach koncentracyjnych oraz nazistowskich więzieniach zginęło 51 duchownych, zaś 10 rozstrzelano. Straty całej krakowskiej diecezji upamiętnia jedna z tablic w kościele mariackim¹⁴, na której widnieją nazwiska poległych księży.

Księża diecezjalni zabici podczas drugiej wojny światowej: ujęcie systematyczne

Ilości zabitych księży diecezjalnych, w działaniach wojennych w Polsce, można podzielić na trzy wielkości liczbowe: duże straty, które przekraczały 45 proc. stanu diecezjalnego duchowieństwa z 1939 roku (trzy wskazane diecezje¹⁵), straty

⁵ 213 osób.

⁶ 49,2 proc. stanu z 1939 r.

⁷ 634 osoby.

⁸ 303 osoby.

⁹ 47,8 proc. stanu z 1939 r.

¹⁰ 369 osób.

¹¹ 180 osób.

¹² 48,8 proc. stanu z 1939 r.

¹³ Chodzi o Aleję Mickiewicza nr 3.

¹⁴ Mowa o tablicy, umieszczonej w ścianie kruchty Bazyliki Mariackiej.

¹⁵ Czyli: wrocławska, chełmińska, gnieźnieńska.

średniej wielkości (od 36 proc. do 25 proc. stanu z 1939 r.), jak również straty niewielkie (poniżej 20 proc.). Rozpiętość ilościowych danych między grupą II i III jest duża. Przykładowo, do II grupy zaliczyć można diecezje: łódzką (stan z 1939 r.¹⁶ wobec odsetka procentowego całości zabitych księży diecezjalnych¹⁷), poznańską (stan z 1939 r.¹⁸ wobec odsetka procentowego całości zabitych księży diecezjalnych¹⁹), płocką (stan z 1939 r.²⁰ wobec odsetka procentowego całości zabitych księży diecezjalnych²¹) i pińską (stan z 1939 r.²² wobec odsetka procentowego całości zabitych księży diecezjalnych²³).

Wszystkie dalsze wyniki plasowały diecezje w III grupie ilościowych strat, gdzie polaryzacja liczbowych rezultatów była jeszcze większa, tzn. od ilości strat w diecezjach: łomżyńskiej (stan z 1939 r.²⁴ wobec odsetka procentowego całości zabitych księży diecezjalnych²⁵) i częstochowskiej (stan z 1939 r.²⁶ wobec odsetka procentowego całości zabitych księży diecezjalnych²⁷) oraz wileńskiej (stan z 1939 r.²⁸ wobec odsetka procentowego całości zabitych księży diecezjalnych²⁹), poprzez warszawską (stan z 1939 r.³⁰ wobec odsetka procentowego całości zabitych księży diecezjalnych³¹) i lwowską (stan z 1939 r.³² wobec odsetka procentowego całości zabitych księży diecezjalnych³³), do lubelskiej (stan z 1939 r.³⁴ wobec odsetka procentowego całości zabitych księży diecezjalnych³⁵), katowickiej (stan z 1939 r.³⁶ wobec odsetka procentowego całości zabitych księży diecezjalnych³⁷), podlaskiej (stan z 1939 r.³⁸ wobec odsetka procentowego całości zabitych księży diecezjalnych³⁹), przemyskiej (stan z 1939 r.⁴⁰ wobec odsetka procentowego

¹⁶ 347 osób.

¹⁷ 36,8 proc.

¹⁸ 681 osób.

¹⁹ 31,1 proc.

²⁰ 382 osoby.

²¹ 28,5 proc.

²² 215 osób.

²³ 25,5 proc.

²⁴ 292 osoby.

²⁵ 16,7 proc.

²⁶ 385 osób.

²⁷ 14,5 proc.

²⁸ 639 osób.

²⁹ 14,4 proc.

³⁰ 657 osób.

³¹ 12,4 proc.

³² 754 osoby.

³³ 10,7 proc.

³⁴ 459 osób.

³⁵ 9,5 proc.

³⁶ 489 osób.

³⁷ 8,7 proc.

³⁸ 399 osób.

³⁹ 8,0 proc.

⁴⁰ 732 osoby.

całości zabitych księży diecezjalnych⁴¹), sandomierskiej (stan z 1939 r.⁴² wobec odsetka procentowego całości zabitych księży diecezjalnych⁴³), krakowskiej (stan z 1939 r.⁴⁴ wobec odsetka procentowego całości zabitych księży diecezjalnych⁴⁵), tarnowskiej (stan z 1939 r.⁴⁶ wobec odsetka procentowego całości zabitych księży diecezjalnych⁴⁷), kieleckiej (stan z 1939 r.⁴⁸ wobec odsetka procentowego całości zabitych księży diecezjalnych⁴⁹) etc⁵⁰.

Jak wynika z powyższego zestawienia liczbowego, diecezjalny kler Górnego Śląska nie był bardzo zdziesiątkowany działaniami wojennymi, niemniej jednak w latach 1939–1945 poniósł, podobnie jak i ludność w kraju, krwawą ofiarę. Diecezja katowicka liczyła 489 księży w 1939 roku; w wyniku działań okupanta zginęło 43 spośród nich. Z tej liczby 37 zostało wywiezionych do obozu, zaś reszta zginęła w więzieniach nazistowskich.

Ochrona przed represjami niemieckimi na Górnym Śląsku przed 1939 rokiem

Polscy biskupi na Śląsku jeszcze przed rozpoczęciem działań drugiej wojny światowej usiłowali zabezpieczyć się przed atakami nazistów. Przykładem takiego zachowania prewencyjnego może być polecenie wdrożenia w kurii akcji modyfikowania akt personalnych kleru w taki sposób, aby usunąć z opisów wszelakie wzmianki o działalności politycznej, plebiscytowej czy powstańczej⁵¹. Było to istotne, ponieważ region Górnego Śląska był specyficzny i odmienny (pod wieloma względami) w stosunku do reszty kraju – pamięć powstań śląskich potęgowała zagrożenie dekonspiracji i związane z tym represje oraz prześladowania.

Kolejnym działaniem przystosowawczym wobec istniejącego zagrożenia faszystowskiego była zmiana podziału diecezji. Biskup Stanisław Adamski brał pod uwagę, że działania wojenne mogą w znacznym stopniu utrudnić wzajemnie relacje i kontakty między kurią i całą diecezją, dokonał administracyjnego podziału⁵² na cztery okręgi, jednocześnie stawiając na czele każdego z nich generalnego wikariusza. Decyzja okazała się być słuszna jedynie teoretycznie⁵³: w praktyce, naziści mieli dzięki temu ułatwione zadanie w rozbijaniu struktury kościelnej, ponieważ

⁴¹ 5,7 proc.

⁴² 491 osób.

⁴³ 5,1 proc.

⁴⁴ 680 osób.

⁴⁵ 4,4 proc.

⁴⁶ 622 osoby.

⁴⁷ 3,7 proc.

⁴⁸ 357 osób.

⁴⁹ 3,6 proc.

⁵⁰ C. Malajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. II, Warszawa 1970, s. 212.

⁵¹ J. Myszor, *Stosunki Kościół–państwo okupacyjne w diecezji katowickiej, w latach 1939–1945*, Katowice 1992, s. 154.

⁵² Była o decyzja z 28 sierpnia 1939 r.

⁵³ J. Myszor, *Historia diecezji katowickiej*, Katowice 1999.

bezpośrednio zwrócili represyjne działania przeciwko owym wyznaczonym wikariuszom. Z uwagi na ten fakt, niestety, dopiero po kilku miesiącach⁵⁴, biskup Adamski zmienił ww. zarządzenie⁵⁵.

Wycofanie się z nowego podziału administracyjnego nie było jedynym zarządzeniem wydanym przed wojną, z którego hierarchia kościelna musiała się wycofać; z uwagi na charakter działań wojennych, biskup Adamski musiał cofnąć swój niegdysiejszy nakaz pozostawiania kapłanów we własnych parafiach. Dłuższe obowiązywanie takiego prawa mogłoby narazić ich na jeszcze większe niebezpieczeństwo, choć samo uchylene przewidywało kilka wyjątków⁵⁶.

Wskazane wyjątki powodowały, że nowe prawo nie chroniło bardziej zagrożonej pozycji diecezjalnych duchownych, znajdujących się częstokroć na przysłowiowej „pierwszej linii”. Z uwagi na ten fakt, biskup Adamski ponownie zmienił zarządzenie – tym razem w odniesieniu do kwestii pozostawiania księży w parafii – zezwalając w (szczególnie uzasadnionych wypadkach) na wyjeżdżanie z kraju⁵⁷.

Księga pościgowa z Górnego Śląska

Faktem powszechnie wiadomym jest, że naziści prowadzili akcję wymierzoną w polskie społeczeństwo w sposób metodyczny i logiczny: z istnie germańską skrupulatnością pilnowali spisów meldunkowych, porównując je ze swoimi materiałami. Częstokroć wykorzystywali specjalne „księgi gończe”⁵⁸. W polskim przypadku księga⁵⁹ zawierała ponad 60 000 nazwisk Polaków⁶⁰, których należało aresztować niezwłocznie po wkroczeniu na teren Rzeczypospolitej. Mniej więcej 1000 nazwisk z owej księgi odnosiło się do Górnego Śląska.

W odniesieniu do Górnego Śląska, podobnie jak i w przypadku reszty kraju, zakres nazwisk oraz konkretne osoby umieszczane w „księdze” były korygowane i zmieniane. Przykładowo, w zależności od wersji faszyści chcieli aresztować następujących górnośląskich kapłanów: biskupa Adamskiego, ks. Bolesława Kominka, ks. Franciszka Kupilasa, ks. Jana Skrzypczyka, ks. Emila Szramka^{61,62}, ks. Stefana Szwajnocha, ks. Jana Śliwkę.

⁵⁴ Dokładniej: 8 lutego 1940 r.

⁵⁵ Szerszy obraz sprawy dekretu bpa Adamskiego oraz wycofania się z niego, przedstawia Myszor w jednej z prac (vide J. Myszor, *Historia...* op. cit., s. 293–297).

⁵⁶ W zasadzie, swoje parafie mogli opuścić jedynie ci kapłani, którzy otrzymali powołanie do armii w charakterze wojskowych kapłanów czy też tacy, którzy podlegali ewakuacji (wraz z całą parafią, miejscowością, osadą etc.) na polecenie polskich władz.

⁵⁷ J. Myszor, *Stosunki Kościół–państwo...*, op. cit., s. 38.

⁵⁸ Najbardziej adekwatne tłumaczenie terminu „Sonderfahndungsbuch”.

⁵⁹ Chodzi o dokument, pt. *Sonderfahndungsbuch Polen* wydany przez Reichskriminalpolitzeaimr Berlin C 2, Werdersdcher Markt 5/6. Adekwatnymi stronami mogą być między innymi: 78–82, 149–153 etc.

⁶⁰ R. Majewski, *Waffen SS. Mity i rzeczywistość*, Wrocław 1977, s. 53–54.

⁶¹ Beatyfikowanego przez Jana Pawła II w 1999 r., jako jednego ze 108 męczenników drugiej wojny światowej.

⁶² J. Myszor (red.) et. al., *Nowe oblicza bł. Emila Szramka*, Katowice 2003.

Duchownymi, którzy znaleźli się na kartach „księgi”, a których drogi życiowe wskazać można jako przykłady prężności i aktywności duszpasterskiej (będące powodami nienawiści nazistów) są: biskup Stanisław Adamski, ks. Bolesław Kominek, ks. Stefan Sz wajnoch.

Biskup Adamski sprawował funkcje dawnego komisarza poznańskiej Naczelnej Rady Ludowej⁶³, posła Sejmu Ustawodawczego⁶⁴, senatora⁶⁵, prezesa Unii Związków Społecznych⁶⁶, koordynatora Akcji Katolickiej⁶⁷, katowickiego biskupa⁶⁸ etc. Jednocześnie, był postacią o postawie całkowicie kontrowersyjnej wobec nazistów, oskarżaną (po wojnie) o aktywną kolaborację.

Z kolei ks. Kominek w tamtym czasie był sekretarzem Akcji Katolickiej⁶⁹, zaś jego kariera przypada na czasy powojenne, kiedy to był m.in. administratorem apostolskim Opola⁷⁰, bardzo mocno zwalczanym przez władze Polski Ludowej⁷¹; poza tym na początku lat 50. XX wieku otrzymał nominację biskupią⁷², potajemnie przyjął ją dopiero pod koniec pierwszej połowy lat 50.⁷³ Na fali „odwilży” mógł zostać zaakceptowany przez partyjne władze, co pozwoliło mu na faktyczne objęcie biskupiej pracy. Pod koniec 1956 roku został ponownie mianowany biskupem⁷⁴. Następnie mianowany tytularnym arcybiskupem⁷⁵, lecz w kilka lat później⁷⁶ otrzymał uprawnienia *Ad nutum Sanctae Sedes* w odniesieniu do wrocławskiego arcybiskupstwa. Faktycznym i formalnym arcybiskupem metropolitą wrocławskim⁷⁷ został dopiero na początku dekady Gierka⁷⁸. W niecały rok później został kardynałem⁷⁹.

Z kolei ks. Sz wajnoch był zaangażowany w pracę oświatową już od początku lat 20. XX wieku⁸⁰, jak również bardzo prężnie organizował pracę polskiego szkolnictwa⁸¹ jako wizytator szkół ludowych i średnich przy Wydziale Oświecenia Publicznego w Katowicach⁸². Następnie sprawdził się w roli gospodarnego proboszcza w Sta-

⁶³ Lata 1918–1919.

⁶⁴ Lata 1919–1922.

⁶⁵ Lata 1922–1927.

⁶⁶ Lata 1924–1927.

⁶⁷ Od 1929 r.

⁶⁸ Od początku września 1930 r.

⁶⁹ Na szeroko rozumianym Górnym Śląsku działał on od 1930 r.

⁷⁰ Od 1945 r.

⁷¹ Np. z końcem stycznia 1951 r. władza państwowa zmusiła go do opuszczenia Opola.

⁷² Pod koniec kwietnia 1951 r.

⁷³ Dokładniej, w 1954 r.

⁷⁴ W 1951 r., kiedy otrzymał biskupią nominację, łączyła się ona z tytularnym biskupstwem Sophe. W 1956 r., kiedy został mianowany tytularnym biskupem miasta Vaga, jednocześnie został wyposażony w uprawnienia biskupa wrocławskiego (formalnie sprawował on funkcję Delegata Prymasa Polski).

⁷⁵ Marzec 1962 r.

⁷⁶ W 1967 r.

⁷⁷ Pierwszym po 1945 r., czyli po zajmowaniu tego stanowiska przez Bertrama.

⁷⁸ W czerwcu 1972 r.

⁷⁹ W marcu 1973 r.

⁸⁰ Od 1920 r. sprawował funkcję przewodniczącego Wydziału Powiatowego Kółek Oświatowych z Zabrza.

⁸¹ Np. w Hucie Królewskiej.

⁸² Lata 1922–1925.

rym Chorzowie⁸³, nie tylko wyposażając kościół w ołtarz⁸⁴ oraz organy⁸⁵, lecz także realizując się na polu społecznym⁸⁶ oraz politycznym⁸⁷. Poza tymi obowiązkami⁸⁸ zdołał być także: członkiem Śląskiej Rady Wojewódzkiej⁸⁹, wizytatorem Sióstr św. Maryi⁹⁰, kościelnym asystentem Diecezjalnego Instytutu Akcji Katolickiej⁹¹, referentem Kurii Diecezjalnej w Katowicach⁹², prezesem Rady Misyjnej Diecezji Katowickiej⁹³. Otrzymał także godność kanonika Kapituły Katedralnej w Katowicach⁹⁴.

Właśnie tacy duchowni znaleźli się na liście *Sonderfahndungsbuch Polen*. Wszyscy mieli być przewiezieni do Berlina, poza ks. Śliwką, którego planowano zatrzymać w Rybniku (na skutek działań miejscowego Einsatzkommando, tzn. Einsatzkommando 4/I)⁹⁵.

W literaturze przedmiotu nie ma pewności co do tego, czy również biskup Bieńk miał być aresztowanym na podstawie owej „księgi”; w pierwotnych wydaniach znalazło się tam jego nazwisko, lecz w późniejszych nie. Podobna sytuacja była z ks. Brandysem czy też ks. Pucherem, którzy znaleźli się na liście *Sonderfahndungsbuch Polen*, zaś następnie zostali z niej wykreśleni. Na liście tej (w odniesieniu do Górnego Śląska) znalazł się również pastor – Harlfinger z Katowic⁹⁶.

Ucieczki niektórych polskich duchownych z Górnego Śląska

Naziści, przy sporządzaniu „*Sonderfahndungsbuch Polen*”, korzystali zarówno z własnych informacji pozyskiwanych w różny sposób, jak również z danych przekazywanych przez volksdeutschów oraz niektóre niemieckie organizacje ziomkostw, działające na Górnym Śląsku. Akurat na tym terenie spory narodowościowe stanowiły częstokroć o faktycznej zawartości danej listy, ponieważ w regionie takim, jak Górny Śląsk, etniczna nienawiść „rdzennych Niemców” do Polaków była tak wielka, że ich gorliwa współpraca z nazistami była oczywistością. Tego typu Niemcy żarliwie sporządzali listy „regionalne”, na których umieszczali nazwiska

⁸³ Od 1925 r.

⁸⁴ W 1930 r.

⁸⁵ W 1927 r.

⁸⁶ Np. prezes Towarzystwa Czytelni Ludowych z Chorzowa.

⁸⁷ Ideowo związany był z chadecją. Piastował m.in. funkcję wiceprezesa Zarządu Wojewódzkiego Polskiego Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji i inne.

⁸⁸ Np. był prezesem Śląskiego Związku Akademickiego.

⁸⁹ Od 1931 r.

⁹⁰ Od 1937 r.

⁹¹ Od 1937 r.

⁹² Od 1937 r.

⁹³ Od 1938 r.

⁹⁴ W 1937 r.

⁹⁵ Einsatzkommando 4/I wchodziło w ścisły skład Einsatzgruppe (vide I. Leszczyński, *Działalność Einsatzgruppen policji bezpieczeństwa na ziemiach polskich w roku 1939* – w świetle dokumentów, w: „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1971, z. XXII, s. 12 i nn.

⁹⁶ *Sonderfahndungsbuch Polen*, wydany przez Reichskriminalpolizei amr Berlin C 2, Werdersdcher Markt 5/6, s. 53.

polskich patriotów, np. ks. Tomasza Mamzera z Gostynia⁹⁷ czy też ks. Władysława Brannego z Istebnej⁹⁸.

Zgodnie z powyższym, można wyciągnąć wniosek, iż po 1 września 1939 roku najbardziej zagrożonymi byli ci, których nazwiska znajdowały się na listach (oficjalnych czy też regionalnych). Hitlerowskie listy były aktualizowane, lecz wojsko nie było w stanie czynić tego odpowiednio na bieżąco czy też z pełną dozą pewności.

Bilans ogólny represji

We wrześniu 1939 roku Sowietci zaaresztowali dwóch księży – kapelanów: ks. Wrazidłę⁹⁹, który wymieniany jest¹⁰⁰ jako zabity w Starobielsku¹⁰¹, oraz ks. Chudego, który został wcielony do Ludowego Wojska Polskiego w charakterze kapelana i którego zamordowali Rosjanie.

Podczas kampanii wrześniowej zostało rannych 21 kapelanów¹⁰². Podczas klęski wrześniowej wielu żołnierzy trafiło do niewoli, a z nimi wojskowi kapelani¹⁰³. Już 1 września 1939 roku do niewoli dostał się ks. Maciejczek – miało to miejsce na Zaolziu¹⁰⁴. Aż do 1945 roku ks. Maciejczek był przenoszony z jednego obozu koncentracyjnego do drugiego¹⁰⁵; wolność odzyskał dopiero z wyzwoleniem¹⁰⁶ Dachau¹⁰⁷. Jednakże wielu polskich kapelanów, którzy trafili do Dachau, nie było w stanie utrzymać się przy życiu. W ten sposób zginęli m.in. ks. kpt. Belon, którego pojmano¹⁰⁸ w okolicach Tomaszowa¹⁰⁹, jak również ks. Jędrysik¹¹⁰.

⁹⁷ Jego nazwisko nie figuruje na *Sonderfahndungsbuch Polen*, choć samego proboszcza rozstrzelano w ramach pacyfikacji probostwa w Gostyni, niejako w ramach chęci zamordowania poprzedniego proboszcza (x. Pawelczyka), którego nazwisko także nie znalazło się na oficjalnej *Sonderfahndungsbuch Polen*, będąc na listach regionalnych – vide J. Myszor, *Mamzer, Tomasz* w: M. Pater (red.), *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, Katowice 1996, s. 225.

⁹⁸ Jego nazwisko zostało wpisane na listę tworzoną przez miejscowego nadleśniczego, prywatnie entuzjastę i fanatyka „rdzennej niemieckości”. Przypadek ten został opisany w pracy Patera (vide J. Myszor, *Branny Władysław*, w: M. Pater (red.), *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, Katowice 1996, s. 49 i nn.).

⁹⁹ Był kapelanem 3 Pułku Ułanów Śląskich w Krakowskiej Brygadzie Kawalerii.

¹⁰⁰ Jego nazwisko znajdowało się na charkowskiej liście NKWD, nosząc numer „364”.

¹⁰¹ N. Honka, *Śląscy kapelani w obozach jenieckich*, w: J. Myszor (red.) et. al., *Wojskowa służba śląskich duchownych, w latach 1918–1980*, Katowice 1999, s. 77.

¹⁰² W. Wysocki (red.), *Służba duszpasterska w Wojsku Polskim, w: 1939. Dokumenty, relacje, opracowania*, Warszawa 2001, s. 615–618.

¹⁰³ J. Myszor et al., *Wojskowa służba śląskich duchownych w latach 1918–1980*, Katowice 1999.

¹⁰⁴ Dokładniej: w miejscowości Świerczynowiec.

¹⁰⁵ N. Honka, *Śląscy kapelani...*, op. cit., s. 73.

¹⁰⁶ J. Woś et al., *Wykaz duchownych zmarłych...*, op. cit., s. 191.

¹⁰⁷ Było to 29 kwietnia 1945 r.

¹⁰⁸ 19 września 1939 r.

¹⁰⁹ N. Honka, *Śląscy kapelani...*, op. cit., s. 74.

¹¹⁰ Pojmany 21 września 1939 r.

W pierwszych dniach wrześniowego boju ranni zostali dwaj katowiccy kapłani: ks. Olma¹¹¹ oraz ks. Pitlok. Ksiądz Olma był mikołowskim wikariuszem¹¹², który od września 1930 roku pracował w Katowicach¹¹³, zaś w dwa lata później (1932 r.) przeniósł się do Mysłowic¹¹⁴. Ksiądz Olma przetrwał więzienie i powrócił do Mysłowic¹¹⁵, sprawując następnie szereg duszpasterskich funkcji aż do śmierci w 1962 roku¹¹⁶. Z kolei ks. Pitlok został ranny już 1 września 1939 roku, a następnie dostał się do niemieckiej niewoli¹¹⁷. Pod koniec września 1939 roku został aresztowany ks. Bojdoła¹¹⁸, którego zwolniono¹¹⁹ i ponownie aresztowano¹²⁰, a następnie rozstrzelano w Oświęcimiu¹²¹.

Mniej więcej od połowy września do końca grudnia 1939 roku w diecezji katowickiej prowadzono dalsze akcje aresztowań i zmasowanych represji, tym razem skupiając się nie tylko na klerze diecezjalnym, lecz także zakonnym. Przykładowo, jeśli chodzi o aresztowania zakonników, to wskazać można na ks. Krystka¹²², który został zaaresztowany 10 września 1939 roku i po trzynastu dniach wypuszczony. Znacznie mniej szczęścia mieli czterej jezuici, którzy zostali zatrzymani¹²³ we wrześniu 1939 roku. Pośród nich znajdował się ks. Kałuża¹²⁴ – wielki polski patriota na Górnym Śląsku, uprzednio kanclerz biskupiej kurii¹²⁵ Generalnego Wikariatu¹²⁶ dla tzw. Austriackiego Śląska, jezuicki superior (w Krakowie¹²⁷, Bukareszcie¹²⁸, Lwowie¹²⁹, w górnośląskiej Rudzie¹³⁰, Cieszynie¹³¹). Kałuża najpierw został przewieziony do Sachsenhausen¹³², a następnie do Dachau¹³³.

Oczywistym jest, że w okresie od września do grudnia 1939 roku naziści realizowali falę aresztowań zgodnie ze spisami – wielokrotnie już wymienianymi

¹¹¹ Ranny został w nocy z 3 na 4 września 1939 r.

¹¹² Od 1928 r.

¹¹³ Sprawował stanowisko katechety w Miejskim Gimnazjum Żeńskim.

¹¹⁴ Skierowany został do pracy w Państwowym Seminarium dla Wychowawczyń Przedszkoli.

¹¹⁵ Od połowy listopada 1939 r. został tam wikarym.

¹¹⁶ Wtedy, od 1953 r., był proboszczem w Gostyniu Śląskim.

¹¹⁷ Przebywał w bocheńskim obozie przejściowym.

¹¹⁸ Był kapłanem w Pułku Strzelców Podhalańskich z Cieszyna.

¹¹⁹ J. Woś et al., *Wykaz duchownych zmarłych...*, op. cit., s. 168.

¹²⁰ Kwiecień 1942 r.

¹²¹ Nastąpiło to pod koniec 1945 r.

¹²² Był lublinieckim oblatem.

¹²³ Powodem był donos narodowosocjalistycznej młodzieży.

¹²⁴ Jeden ze 122-osobowej, tzw. Drugiej Grupy Męczenników II wojny światowej, których proces beatyfikacyjny rozpoczął się w 2003 r.

¹²⁵ Od 1908 r.

¹²⁶ Siedziba mieściła się w Cieszynie.

¹²⁷ Od 1926 r.

¹²⁸ Od 1929 r.

¹²⁹ Od 1930 r.

¹³⁰ Od 1933 r.

¹³¹ Od końca grudnia 1938 r.

¹³² Kwiecień 1940 r.

¹³³ Od połowy grudnia 1940 r.

w niniejszym tekście. Były to wykazy zarówno oficjalne, jak i mające charakter bardziej „regionalny”. W każdym razie, w odniesieniu do górnośląskich księży rzymskokatolickich stosowano identyczne zasady: aresztowano tych, którzy znajdowali się na listach, zaś na listy trafiały nazwiska osób, które (z różnych powodów) wydawały się hitlerowcom działającymi na szkodę narodowego socjalizmu.

Paradoksalnym jest choćby to, że znakomita większość aresztowanych księży rzymskokatolickich była polskimi patriotami, którzy nie tyle dali się we znaki nazistom, ile Germanom jeszcze z okresu powstań śląskich czy też plebiscytu: byli działaczami plebiscytowymi¹³⁴ czy też narodowymi¹³⁵. A zatem, doszło do sytuacji, w której naziści bronili niemieckości okresu przed 1933 roku w imię zasad narodowosocjalistycznych.

22 grudnia 1939 roku biskup Adamski wystosował pismo do katowickiego Gestapo, w którym usiłował przekonać nazistów do zwolnienia księży, z uwagi na ich duszpasterską przydatność, jak również uspokojenie wiernych zdezorientowanych zaistniałymi sytuacjami. Biskup Adamski pisał¹³⁶ w sprawie następujących duchownych, których przyszłość okazała się być tragiczną – wszyscy zginęli. Los taki spotkał: ks. Sz wajnocha^{137, 138}, ks. Barabasz^{139, 140}, ks. Macierzyńskiego^{141, 142}, ks. Kupilasa^{143, 144}, ks.

¹³⁴ Np. ks. Macierzyński, ks. Kupilas, ks. Zająk, ks. Niedziela, ks. Palarczyk, ks. Haroński i inni.

¹³⁵ Np. ks. Sz wajnoch, ks. Barabasz, ks. Robota i inni.

¹³⁶ Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach, sygn. Władze niemieckie, t. I, 1939–1942, s. 76–77.

¹³⁷ Gestapo zaaresztowało go w Katowicach i zwolniło wydając do Generalnego Gubernatorstwa. Jednakże po pewnym czasie ks. Sz wajnoch został ponownie aresztowany (tym razem w Kielcach) i od tamtego czasu osadzonym był w trzech obozach koncentracyjnych: Oświęcimiu, Oranienburgu, Bergen–Belsen. 24 marca 1945 r. zginął właśnie w tym ostatnim obozie.

¹³⁸ H. Olszar, *Sz wajnoch Stefan*, w: M. Pater (red.), *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, Katowice 1996, s. 422–423.

¹³⁹ Ks. Barabasz został aresztowany 17 września 1939 r., następnie zwolniony. 8 listopada 1939 r. naziści pojmali go ponownie, osadzając kolejno w trzech więzieniach: Czechowicach, Bielsku oraz Cieszynie. To właśnie z Cieszyna został wywieziony do obozu koncentracyjnego w Gusen, a następnie do obozu w Dachau. Zmarł w nim 21 czerwca 1941 r.

¹⁴⁰ J. Wycisło, *Barbasz Jan*, w: M. Pater (red.), *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, Katowice 1996, s. 18–19.

¹⁴¹ Ks. Macierzyński został aresztowany na początku września 1939 r., zaś 20 września 1939 r. powrócił do swej parafii. W niedługi czas później został znów aresztowany i zamknięto go w więzieniu w Bieruniu Starym. Następnie przeniesiony był do Pszczyny oraz Rawicza, a w październiku 1939 r. przewieziono go do Buchenwaldu. Z obozu został zwolniony w 22 listopada 1940 r., jednocześnie otrzymując zakaz pracy w parafii. W styczniu 1944 r. ks. Macierzyński został ponownie aresztowany i przewieziony do Oświęcimia, następnie do Sachsenhausen oraz Bergen–Belsen, gdzie zmarł 25 marca 1945 r.

¹⁴² P. Porwoł, *Macierzyński Paweł*, w: M. Pater (red.), *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, Katowice 1996, s. 252–253.

¹⁴³ Ks. Kupilasa aresztowano 3 września 1939 r. i przewieziono do aresztu w Bieruniu Starym. Stamtąd przewieziono go do Rawicza, a następnie do Buchenwaldu, gdzie przebywał od 17 września 1939 r. Zginął 29 października 1940 r.

¹⁴⁴ J. Myszor, *Kupilas Franciszek*, w: M. Pater (red.), *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, Katowice 1996, s. 223.

Robotę, ks. Niedzielę^{145, 146} oraz ks. Harońskiego^{147, 148} i ks. Wojciecha^{149, 150, 151}. Jednakże, wspomniany powyżej list księdza biskupa Adamskiego odnosił się także do kolejnych księży, których wojenny los – jakkolwiek tragiczny – okazał się być na tyle szczęśliwy, iż przeżyli oni wojnę. Chodziło o osoby: ks. Zająca¹⁵², ks. Bąka¹⁵³, ks. Pawletę¹⁵⁴, ks. Kobylnickiego¹⁵⁵, ks. Biłki^{156, 157}, ks. Olszaka¹⁵⁸, ks. Melza¹⁵⁹, ks. Palarczyka¹⁶⁰, ks. Wandrasza¹⁶¹, ks. Warzechy¹⁶², ks. Kukli¹⁶³, ks. Brannego^{164, 165}, ks. Merekwicy¹⁶⁶.

Polityka hitlerowców wobec księży rzymskokatolickich na Górnym Śląsku obejmowała nie tylko aresztowania, zsyłki i morderstwa, lecz także próby instytucjonalnego rozbicia organizacji rzymskokatolickiej (np. katowickiej kurii) czy też wdrożenie polityki wysiedleń duchownych. Biskup Adamski zachował się wobec nazistów w sposób dalece kontrowersyjny, godząc się między innymi na mianowania

¹⁴⁵ 11 września 1939 r. został on aresztowany i osadzony w katowickim więzieniu. Zwolniony 9 stycznia 1940 r., z jednoczesnym zakazem pracy w parafii. Zmarł 2 kwietnia 1942 r. w Krakowie.

¹⁴⁶ J. Myszor, *Niedziela Jan*, w: M. Pater (red.), *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, Katowice 1996, s. 296–297.

¹⁴⁷ Ks. Haroński został aresztowany 2 października 1939 r. i przebywał w więzieniach: Cieszyńskie, Nieborowicach, Gliwicach oraz Rawiczu. 16 października 1939 r. ks. Haroński został przewieziony do Buchenwaldu, gdzie zmarł 22 marca 1940 r.

¹⁴⁸ J. Myszor, *Haroński Leon*, w: M. Pater (red.), *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, Katowice 1996, s. 129–130.

¹⁴⁹ Ks. Wojciech został aresztowany 16 września 1939 r., w Gliwicach. Po pewnym czasie zwolniony na krótko i ponownie aresztowany w kwietniu 1940 r. i osadzony w rybnickim więzieniu. Stamtąd trafił do Dachau, Gusen oraz ponownie do Dachau, gdzie zmarł 18 października 1942 r.

¹⁵⁰ J. Myszor, *Wojciech Konrad*, M. Pater (red.), *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, Katowice 1996, s. 466.

¹⁵¹ J. Woś et al., *Wykaz duchownych zmarłych...*, op. cit., s. 212.

¹⁵² E. Wyglenda, *Zajac Andrzej*, w: M. Pater (red.), *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, Katowice 1996, s. 479–480.

¹⁵³ H. Kowalczyk, *Bąk Karol*, w: M. Pater (red.), *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, Katowice 1996, s. 21.

¹⁵⁴ L. Smółka, *Pawleta Franciszek*, M. Pater (red.), *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, Katowice 1996, s. 315.

¹⁵⁵ F. Nalepa (red.), *Zmarli kapłani Kościoła Katowickiego*, t. I, Katowice 1999.

¹⁵⁶ M. Banaszak, *Biłko Leopold*, w: M. Pater (red.), *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, Katowice 1996, s. 33–35.

¹⁵⁷ J. Woś et al., *Wykaz duchownych zmarłych...*, s. 166.

¹⁵⁸ Ibidem, s. 197.

¹⁵⁹ L. Smółka, *Melz Augustyn*, w: M. Pater (red.), *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, Katowice 1996, s. 267.

¹⁶⁰ Idem, *Palarczyk Leonard*, w: M. Pater (red.), *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, Katowice 1996, s. 309.

¹⁶¹ J. Woś et al., *Wykaz duchownych zmarłych...*, s. 213.

¹⁶² Ibidem, s. 213–214.

¹⁶³ W. Musialik, *Kukla Władysław*, w: M. Pater (red.), *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, Katowice 1996, s. 218–219.

¹⁶⁴ J. Myszor, *Branny Władysław*, w: M. Pater (red.), *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, Katowice 1996, s. 49–50.

¹⁶⁵ J. Woś et al., *Wykaz duchownych zmarłych...*, op. cit., s. 168.

¹⁶⁶ A. Grajewski, *Marekwica Jerzy*, w: M. Pater (red.), *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, Katowice 1996, s. 257.

kurialistów¹⁶⁷ wskazanych przez hitlerowców etc. Naziści prowadzili zaś nieskrępowaną politykę wynaradawiania i antypolskich działań, m.in. poprzez aresztowanie, tylko do końca maja 1940 roku, prawie 70 duchownych rzymskokatolickich.

Zakończenie

Mordowanie Polaków przez nazistów było ludobójstwem i wielką zbrodnią. Niemcy do dziś nie do końca potrafili rozprawić się z duchami przeszłości. Faktycznie, ideologia faszystowska już dziś nie porywa serc narodu germańskiego, lecz głęboko zakorzeniona niechęć (granicząca z nienawiścią etniczną) wobec Polaków, jak również przekonanie o tym, że Górny Śląsk jest i był wyłącznie niemiecki nadal istnieją. NPD zdobywa punkty i wchodzi do władz poszczególnych krajów związkowych, zaś sami Niemcy niespecjalnie są w stanie całkowicie odciąć się od przeszłości.

Wydarzenia września 1939 roku odcisnęły się na zagładzie polskiego duchowieństwa na Górnym Śląsku. Krzyż cierpienia, jaki Polacy nieśli w czasie drugiej wojny światowej, jest znakiem łączącym społeczeństwo, wszystkie jego warstwy zarówno osoby duchowne, jak i świeckie, tak na Górnym Śląsku, jak i w innych regionach kraju.

STRESZCZENIE

Represje nazistów wobec Polaków były wielką zbrodnią. Niemcy do dziś nie do końca potrafili rozprawić się z duchami przeszłości. Ideologia faszystowska już dziś nie porywa serc narodu germańskiego, lecz głęboko zakorzeniona niechęć wobec Polaków, jak również przekonanie o tym, że Górny Śląsk jest i był wyłącznie niemiecki, przecież nadal istnieją. NPD zdobywa punkty i wchodzi do władz poszczególnych krajów związkowych, zaś sami Niemcy niespecjalnie są w stanie całkowicie odciąć się od swej przeszłości.

Słowa kluczowe: represje nazistowskie, duchowieństwo rzymskokatolickie, Górny Śląsk, 1939.

SUMMARY

Nazi repressions against Poles, was a great crime. Germany still not quite able to deal with the ghosts of the past that every now and then lifted his head. Fascist ideology today is not stirred the hearts of the people of Germanic, but deep-rooted reluctance against the Poles, as well as the belief that Upper Silesia is and was the only German, after all, still exist. NPD earn points and falls to the authorities of the Länder, and the Germans themselves are not really able to completely cut off from his past.

Keywords: Nazi repression, the Roman Catholic Church, Upper Silesia, 1939.

¹⁶⁷ Np. wikariuszem generalnym został ks. Strzyż.

REALIZM KRYTYCZNY JAKO PARADYGMAT W NAUKACH O ZARZĄDZANIU

CRITICAL REALISM AS A PARADIGM FOR MANAGEMENT SCIENCES

W naukach o zarządzaniu pojęcie paradygmatu nawiązuje zwykle do typologii wprowadzonej w pracy Burrella i Morgana z 1979 roku. Jednak trudno mówić o konsekwentnym używaniu tego pojęcia – nie ma zgody, co do rodzajów paradygmatów występujących w naukach o zarządzaniu, ani nawet kryteriów ich wyróżnienia – uznani autorzy mówią o czterech (Kostera 1996, 2000, Sułkowski 2004), trzech (Schultz i Hatch 1999, Morgan 2001), dwóch (Sułkowski 2005) czy nawet o braku wyraźnego paradygmatu a występowaniu jedynie odrębnych programów badawczych (Hatch 2002). Poniższy tekst broni stanowiska, że właściwy dla nauk o zarządzaniu jest jeden paradygmat – realizm krytyczny (Boist, McKelvey 2010, Easton 2010). Łączy on stanowisko funkcjonalistyczne i interpretatywne na gruncie metodologii typów idealnych M. Webera i pozwala na formułowanie generalizacji o ograniczonym zasięgu, nie zaniedbując jednocześnie badań nad specyfiką rozwoju znaczeń i ich wpływu na działania ludzi w organizacji.

Zadaniem tego tekstu będzie krótkie zaprezentowanie stanowiska realizmu krytycznego, poprzez odpowiedzi na typowe pytania, których rozstrzygnięcia są używane do klasyfikowania programów badawczych jako odrębnych paradygmatów. Następnie, powyższe rozstrzygnięcie będzie zilustrowane opisem analizy przypadku jako metody badawczej charakterystycznej dla współczesnych badań prowadzonych w ramach realizmu krytycznego.

Tekst jest zorganizowany następująco. Najpierw – na podstawie wybranej literatury charakteryzującej paradygmaty w naukach o zarządzaniu – przytoczymy listę typowych kryteriów używanych przez autorów do rozróżnienia wśród paradygmatów. Choć zrekonstruowana lista z całą pewnością nie będzie kompletna, to – zdaniem autora – ujęte w niej zostaną klasyczne kryteria przeciwstawień, które pozwalają na rozdzielenie pomiędzy czterema paradygmatami Burrella i Morgana. Następnie zostanie przedstawione stanowisko realizmu krytycznego, jako specyficzna odpowiedź dla pytań stawianych na wcześniej zrekonstruowanych kryteriach. Przyjęte rozstrzygnięcia zostaną zilustrowane wypowiedziami dwóch badaczy empirycznych – M. Webera i G. Kołodki. Pozwoli to na ukazanie realizmu

* dr hab., Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Warszawie.

krytycznego jako odrębnego stanowiska w filozofii nauki, którego zastosowanie do nauk o zarządzaniu posiada już własną niebanalną tradycję badawczą. W części końcowej scharakteryzowane zostaną możliwe zastosowania analizy przypadku, stanowiącej dla realizmu krytycznego istotną metodę badawczą.

Kryteria różnicowania paradygmatów w filozofii nauk o zarządzaniu

Pojęcie paradygmatu oraz zróżnicowanie wśród paradygmatów nauk o zarządzaniu, charakteryzowały w szczególności teksty (Kostera 1996, 2000; Sułkowski 2004, 2005, 2010; Woźniak 2011). Dla potrzeb niniejszej analizy poprzestaniemy na sformułowaniu listy kryteriów, które są używane przez różnych autorów, w celu identyfikacji, i wprowadzeniu typologii pośród programów badawczych w naukach o zarządzaniu, gdy charakteryzowane są one jako paradygmaty. Należy jedynie zaznaczyć, że charakteryzując paradygmaty dla nauk o zarządzaniu skupimy swoją uwagę na programach badawczych (i ich uwarunkowaniach) charakterystycznych dla całości nauk o zarządzaniu, a nie dla ich specyficznych poddyscyplin, wewnątrz których zróżnicowania dotyczą raczej modeli i obszarów zainteresowań niż metodologii sensu stricto (przykład analizy zróżnicowań podejść badawczych w ramach poszczególnych poddyscyplin nauk o zarządzaniu zawiera tom (Kowalczewski 2008)).

Poniżej wyróżnione zostały kryteria używane do oceny klasyfikującej różne podejścia badawcze do konkretnego rodzaju paradygmatu. Lista poniższa powstała w wyniku analizy wybranej literatury przedmiotu i klasyfikowaniu obecnych w niej stwierdzeń do kilku grup: jak charakteryzowany jest przedmiot badań (jaki jest jego status ontologiczny oraz wymiary charakterystycznych różnic, wyznaczających stanowiska poznawcze), jakie zadania badacza uznane są za kluczowe (co i jakimi metodami ma robić badacz, tj. konsekwencje epistemologicznych i metodologicznych uwarunkowań poznania dla podmiotu badającego rzeczywistość społeczną), jakiego efektu badań się oczekuje (co stanowi pożądany produkt poznania) oraz jakimi sposobami ocenia się jakości efektów badania (kryteria używane do oceny adekwatności wyniku badania względem rzeczywistości poznawanej). Przywołane w każdej kategorii charakterystyki nie mają charakteru odrębnych kontynuów, gdyż czasem jako kryteria wyodrębniania kilku stanowisk paradygmatycznych przywoływane teksty używały różnych pytań wobec kolejnych paradygmatów.

Kryteria wyróżnione w ramach poszukiwania zróżnicowania wśród paradygmatów:

1. Rzeczywistość społeczna jest (Kostera 1996):

- a) silnie zmienna czy na tyle stabilna, że dopuszcza badanie opisowe,
- b) stale tworzona wewnątrz umysłów ludzi czy istniejąca zewnętrznie wobec świadomości,
- c) w pełni (w swej istocie) opisywalna czy nie daje się opisać, a poznawana jest w pewnym (nieistotnym) aspekcie,

- d) (przede wszystkim) materialna, konkretna i obiektywna czy subiektywna,
- e) tworzona społecznie kosztem większości tworzących ją ludzi, gdyż dominują w niej relacje władzy politycznej i symbolicznej,
- f) relacje władzy są jednym z wielu ważnych aspektów rzeczywistości i poznawanie jest wobec nich neutralne.

2. Zadania badacza:

- a) ukazanie procesów tworzenia rzeczywistości traktowanej przez uczestników życia społecznego jako obiektywnej i niezmienniej (Kostera 1996, s. 34),
- b) bezzałożeńowe poznanie uzyskane dzięki zastosowaniu właściwej metody naukowej,
- c) wspomaganie bądź powodowanie zmiany społecznej (Kostera 1996, s. 35), bądź co najmniej zaangażowanie aksjologiczne i pragmatyczne (Sułkowski 2005, s. 41) w dążeniu do zmiany,
- d) ukazanie mechanizmów, za pomocą których grupy sprawujące władzę polityczną czy symboliczną gwarantują sobie jej sprawowanie,
- e) poszukiwanie sposobów uwolnienia grup opresjonowanych spod dominacji grup uprzywilejowanych czy niezaangażowany ("obiektywny") opis poznawanych mechanizmów społecznych.

3. Efekty badania rzeczywistości społecznej:

- a) opisowy czy wprowadzający radykalną zmianę charakter efektu badania (Kostera 1996, 2000; Sułkowski),
- b) badacz uzyskuje „dobrą” wiedzę o przedmiocie poznania czy badacz nie jest w stanie uzyskać „dobrej” wiedzy o badanych organizacjach,
- c) są neutralne wobec modyfikacji status quo bądź zawsze służą wzmocnieniu pewnych grup (tj. sprzyjają uciśnionym bądź uciskającym).

4. Sposób oceny jakości efektu pracy badawczej:

- a) wynik poprawnego zastosowania metody naukowej czy ocena poprzez odniesienie do zewnętrznej rzeczywistości,
- b) normatywny czy opisowy charakter wyniku poznania,
- c) nauki o zarządzaniu są społecznie uwarunkowanym przedsięwzięciem kulturowym czy narzędziem obiektywnego, odzwierciedlającego rzeczywistość i niezakorzonego społecznie poznania (Sułkowski 2005, s. 18),
- d) korespondencyjna czy koherencyjna teoria prawdy (Sułkowski 2005, s. 19).

Przy tak zarysowanych kryteriach główne zróżnicowanie pomiędzy paradygmatami sprowadza się do wyodrębnienia oczekiwań wobec nauk o zarządzaniu wyznaczonych poprzez:

- wiązkę przekonań modernistycznych (paradygmat funkcjonalny): obiektywne poznanie względnie stałej rzeczywistości materialnej jest możliwe, gdyż daje się je osiągnąć poprzez bezzałożeńowe i poprawne zastosowanie metod naukowych, w wyniku którego dochodzi do uzyskania generaliza-

cji zweryfikowanych względem rzeczywistości (korespondencyjna teoria prawdy),

- wiązkę przekonań interpretatywnych: jest możliwe intersubiektywnie weryfikowalne poznanie zmiennej rzeczywistości, będącej w stałym procesie konstruowania przez aktorów w ramach tworzenia znaczeń kultury (norm, wartości, reguł i języka), wpływających na nich samych, poprzez ukazanie tego procesu konstruowania, jego założeń i reguł w odniesieniu do konkretnej rzeczywistości jednostkowej, dzięki zastosowaniu metod charakterystycznych dla nauk społecznych oraz wnikliwemu udziałowi badaczy;
- wiązkę przekonań krytycznych (postmodernistycznych): odsłanianie i ukazywanie relacji władzy i zakrywania poprzez język, prowadzi do zmiany w pozycji grup uciśnionych, w imieniu dobra których badacz prowadzi interwencję poznająco-odsłaniającą; rzeczywistość jest tworzona poprzez sieci znaczeń i innych przymusów, ale jej stabilność jest w interesie grup korzystnie w niej usytuowanych, stąd nawet ukazanie pojedynczych jej warstw ma znaczenie (częściowo) emancypacyjne i wprowadza zmianę w *status quo*.

Takie połączenie myśli badającej kolejne warstwy różnych narracji w życiu społecznym (postmodernizm) z myślą krytyczną (post-marksizm), jest dość często przyjmowane w literaturze (np. Hatch 2002, Sułkowski 2005), choć niekiedy odmawia się temu kierunkowi badań statusu odrębnego paradygmatu¹ (Sułkowski 2005). Przeciw traktowaniu emancypacji zakładanej przez myślenie postmodernistyczne jedynie jako specyficznego skutku zastosowania wiedzy naukowej (zdobytej poprzez działania badawcze zgodne z paradygmatem modernistycznym bądź konstruktywistycznym), argumentuje się zwykle brakiem możliwości niezakorzonego w interesach grupowych poznawania; skoro każda narracja jest zakotwiczona w wartościach i interesach grup społecznych, to narracja badacza ma również taki charakter i albo służy zmianom albo stabilizuje status quo. Poniżej przedstawione stanowisko realizmu krytycznego, które uznaje uzależnienie konstrukcji obiektu badania oraz wyników tego badania od specyfiki podmiotu poznającego, pozwala na oddzielenie sfery zmiany od sfery opisu. Kosztem takiego włączenia założeń nurtu postmodernistycznego do tez realizmu krytycznego jest osłabienie statusu wartości wyniku badania – przestaje on móc być obiektywnie słuszny, a staje się co najwyżej intersubiektywnie kontrolowalny, ale takie stanowisko ma swoją stuletnią tradycję w metodologii nauk społecznych. Pomimo radykalnie różnych celów stojących u podłoża badań krytycznych i postmodernistycznych

¹ Sułkowski argumentuje, że „nurt postmodernistyczny w naukach społecznych pełni znaczącą funkcję krytyczną, nie stanowi natomiast spójnej alternatywy epistemologicznej ... w zarządzaniu zajmuje miejsce marginalne ... ale przyczyni się do postawienia na pierwszym planie problematyki poznania oraz procesów społecznych” (Sułkowski 2005, s. 91–92). Inne stanowisko wobec odrębności pozytywnego stanowiska postmodernistów formułują tacy badacze, jak: M. Kostera (1996, 2000), M. Hatch (2002). Zdaniem Pacera (2010) można dostrzec w pewnej grupie czasopism europejskich, wyraźne fazy dominacji kolejnych paradygmatów: 70. lata XX w. – interpretatywny, 80. i 90. – krytyczny, od 2000 r. postmodernistyczny.

oraz opisowych, badania opisowe mogą być traktowane jako swoisty wstęp do dalszych analiz krytycznych, tworzących na podstawie tego opisu narzędzia do wprowadzania zmiany.

Specyfika paradygmatu realizmu krytycznego względem wyróżnionych kryterialnych pytań klasyfikacyjnych

Poniższe rozważania oddzielają kwestię zmian, jakie w wyniku badań naukowych mogą zajść w rzeczywistości społecznej od poznawczych zadań badawczych. Niezależnie od uwikłania badacza w stabilizację *status quo*, czy dążenia do jego zmiany, poniższa analiza stoi na stanowisku, że możliwa jest analiza poprawności wytworu tego badania, w oderwaniu od jego skutków społecznych. Nie podważając więc społecznych i politycznych zadań poznania, formułując stanowisko realizmu krytycznego, pozostaje się w ramach poszukiwania połączenia pomiędzy stanowiskiem konstruktywizmu społecznego, na którym bazuje paradygmat interpretacyjny, i stanowiskiem modernizmu, dążącym do uzyskania opisu i generalizacji o wartości poznawczej wykraczającej ponad pojedynczą kulturę organizacyjną czy pojedyncze zjawisko społeczne. Stanowisko takie bywa nazywane realizmem krytycznym (Easton 2010, Deetz 1996), badaniami bazującymi na studiach przypadku (*case study research* Eisenhardt 1989) czy studiami inspirowanymi teorią ugruntowaną. W niniejszej prezentacji przyjmujemy tę pierwszą nazwę, gdyż najwyraźniej podkreśla ona odrębność tego stanowiska jako paradygmatu w naukach o zarządzaniu.

Realizm krytyczny zakłada realistyczną ontologię, obejmującą zarówno obiekty poznania akceptowane przez modernistów, jak i konstruktywistów. Trudno w XXI wieku twierdzić, że nie istnieje kultura organizacyjna, bazująca w znacznym stopniu na znaczeniach językowych, przekonaniach i wartościach jej uczestników. Trudno podważać siłę jej obiektywnego oddziaływania oraz możliwość intersubiektywnie zrozumiałego jej badania naukowego. Opis rzeczywistości społecznej może być dokonywany zarówno z punktu widzenia procesów jej konstytuowania przez aktorów społecznych, jak i abstrahując od tych procesów. Jednak nawet traktowanie rzeczywistości organizacyjnej jako względnie stabilnej, nie podważa siły oddziaływania procesów konstytuowania znaczeń dla analizowanego statycznie obrazu rzeczywistości społecznej.

Wiedza o badanej rzeczywistości jest zawsze uwarunkowana językowo i teoretycznie. Fenomeny społeczne są konstruowane poprzez badacza w tym sensie, że wyodrębniając do analizy pewne ich aspekty oraz stawiając własne pytania współtworzy aspekty rzeczywistości organizacyjnej i tym samym może wpływać na rzeczywistość poprzez samo jej poznawanie poprzez odrębny podmiot.

Poznanie zawsze jest kontekstowe i pełny opis żadnego fenomenu społecznego nie jest możliwy. Tworzone generalizacje oraz opisy jednostkowe ukazują jedynie część przyjmowanych w trakcie badania założeń, a ich adekwatność wobec rzeczywistości wymaga spełnienia zarówno założeń ujawnionych, jak i tych, przyjętych milcząco.

Kryteria oceny, co stanowi „dobrą” wiedzę, nie są ustalone raz na zawsze, zarówno, co do wiedzy zawierającej generalizacje, jak i gęstych opisów przypadków jednostkowych.

W odróżnieniu od badań etnograficznych dopuszcza się badania empiryczne jako testowanie z góry sformułowanych założeń i teorii. Realizm krytyczny akcentuje bowiem, że chociaż założenia badacza wpływają na jego postrzeganie rzeczywistości, to jest to proces nieuchronny i studia etnograficzne też nie są od niego uwolnione. Podkreśla się raczej, że pytania badawcze wyznaczają z góry rodzaj organizacji i zjawisk, które się będzie badało, ale nie wyznaczają wyniku tego badania. Co więcej, wczesna identyfikacja pytań badawczych pozwala prowadzić badania bardziej skoncentrowane, lepiej dobrać przypadki od których badanie zostaje rozpoczęte oraz sterowanie całym procesem. Starając się w ramach zbierania materiału empirycznego ograniczyć wpływ przekonań badacza na sam materiał, nie należy unikać formułowania pytań badawczych, z wykorzystaniem pomysłów zaczerpniętych z literatury naukowej, dla formułowania zagadnień do badania, doboru przypadków do analizy i formułowaniu potencjalnych wyjaśnień fenomenów, które spodziewamy się dostrzec w praktyce.

Jak widać, realistyczna ontologia wyznacza epistemologię pozwalającą na poznawanie zarówno zmiennych, jak i stabilnych aspektów rzeczywistości społecznej oraz na metodologie, które są świadome ograniczeń wynikających z wielości punktów widzenia, stałej zmienności wartości i zróżnicowań w skomplikowanej i niewyczerpywalnej wielości aspektów zjawisk społecznych. Badania naukowe są sposobem studiów nad rzeczywistością, które mają tworzyć wiedzę intersubiektywnie komunikowalną i, co do zasady, weryfikowalną przez innych badaczy. Dąży się do opisu i wyjaśnienia zjawisk organizacyjnych poprzez teorie, które zwiększają rozumienie związków pomiędzy zjawiskami i ich aspektami. Proces badawczy ma ograniczać wpływ pierwotnych założeń i wrażeń, które przyjmuje badacz, jako osoba studiująca fenomeny, poprzez metodyki zaczerpnięte z praktyki teorii ugruntowanej takie, jak: triangulacje danych, wykorzystywanie wielu spojrzeń na te same zjawiska i dane (np. poprzez wielokrotne równoległe kodowanie i wielu badaczy w zespole), kontrastowanie przypadków do analizy. Formułowane uogólnienia teoretyczne poddawane są procesom testowania ich wiarygodności zgodnie z zasadami teorii ugruntowanej, pomimo iż mogą być formułowane na podstawie wcześniejszych analiz, teorii czy hipotez, a nie jedynie być zanurzone w aktualnym materiale empirycznym.

Przykładów tak rozumianego realizmu badawczego można poszukiwać szeroko w literaturze. Przywołajmy tylko dwa powszechnie znane, aby na ich przykładzie zilustrować specyfikę tego podejścia do badań nad organizacjami. M. Weber, postulując badania nad rzeczywistością społeczną poprzez konstruowanie typów idealnych i wyjaśnianie zjawisk społecznych za ich pomocą, stoi na stanowisku obiektywnego istnienia rzeczywistości społecznej. Nie jest ona w pełni poznawalna, gdyż każdorazowy punkt widzenia badacza, jego wartości i pytania, konstruuje poprzez odniesienie do wartości specyficzny jej aspekt, uniemożliwia poznawanie jej w całości. Badanie naukowe dociera do skonstruowanego przez odniesienie do wartości aspektu realności i tylko w tym zakresie możliwe jest jej poznanie. Produkt poznania posiada intersubiektywną obiektywność i komunikowalność,

o ile ujawnione zostanie stanowisko badacza wyznaczone przez wartościowania, którymi się posłużył wybierając zjawiska badane, a tym samym umożliwiony zostanie powtórny wgląd innych badaczy w analizowany fenomen społeczny.

Tworzone generalizacje, formułowane jako konstrukcje typów idealnych, nie mają charakteru opisu rzeczywistości, a jedynie stanowią pewne przybliżenie jej – uznanych przez danego badacza, prowadzącego analizy z konkretnego punktu widzenia – istotnych właściwości. Tworzone przez badacza konstrukcje pojęciowe – jako zbiór pojęć i twierdzeń je łączących – mają charakter analityczny, tj. twierdzenia wynikają z przyjętych definicji. Intuicje, na których bazują definicje, oparte są na empirycznej analizie dotyczącej konkretnych przypadków z rzeczywistości społecznej, tj. przykład historycznego kupca stanowi podstawę heurystyczną do formułowania definicji wpisanych w opis tworzenia się etyki protestanckiej. Twierdzenia ogólne sformułowane w ramach analizy typu idealnego mają status generalizacji opartej na założeniu o spełnieniu warunków przyjętych jawnie i milcząco przy konstrukcji typu idealnego. Mogą więc dobrze służyć do wyjaśniania zjawisk przeszłych, w których zajście konkluzji przy spełnieniu sprecyzowanych i części niejawnych założeń, może zostać empirycznie wykazane. Przewidywania oparte o typ idealny zawsze narażone są na dwa typy błędu – niepełne spełnienie założeń opisujących typ idealny oraz możliwość radykalnej zmiany kryteriów istotności przyjmowanych przez aktorów faktycznych zdarzeń. Stąd Weber podkreślał, iż przewidywanie zdarzeń na podstawie analizy historycznej i porównawczej jest naukowo nieuprawnione, co nie przeszkadzało mu w stawianiu trafnych hipotez dotyczących rozwoju sytuacji w bolszewickiej Rosji, w oparciu o analizy tego typu.

G. Kołodko proponując teorię koincydencji do analizy rozwoju gospodarczego, postuluje badania porównawcze jako podstawowe narzędzie metodologiczne. Również i on podkreśla nieprecyzyzność empiryczną używanych w swej teorii pojęć: „Logicznie można by dowodzić, że nie sposób mówić o jakiegokolwiek *differentia specifica* poszczególnych gospodarek albo firm, zjawisk albo procesów, kategorii albo instytucji bez porównywania ich z innymi. Dopiero wtedy – w porównaniu do; w przeciwieństwie wobec; na tle innych – widać w czym rzecz. Kto nie porównuje, ten nie rozumie. Porównywanie jest niezwykle cennym instrumentem badawczym, gdyż spośród całej wiązki uwarunkowań wzrostu i rozwoju pozwala nam wydobyć to krytyczne, którego obecność może zdecydować o zaistnieniu zjawiska lub przebiegu procesu. Przy takim metodologicznym ujęciu często można dostrzec, że oto praktyczny problem można rozwiązać, uruchamiając tylko jeden dodatkowy, ale kluczowy dla całej koincydencji okoliczności, czynnik” (Kołodko 2008, s. 318). Postulowane przez Kołodkę „odejście od wszelkiego rodzaju dogmatyzmu jako intelektualnego gorsetu i czynnika zbyt jednostronnie ukierunkowującego poszukiwanie odpowiedzi na konkretne pytania” (Kołodko 2008, s. 320), należy interpretować zgodnie z weberowską otwartością na ujawnianie się nowych aspektów w rzeczywistości społecznej. Obu autorów cechuje otwarcie na wielowątkowe i interdyscyplinarne badania społeczne i wiara, że wyjaśnienia są zawsze chwilowo trafne, gdyż nowe wydarzenia mogą przynieść nowy spłot czynników, w obliczu których dotychczasowe rozumienie należy będzie pogłębić poprzez uwzględnienie nowych porównań. Obaj autorzy silnie promują badanie instytucji różnego rodzaju, jako niezbędne analizy

mogące prowadzić do wyjaśnień i ewentualnych zaleceń praktycznych. Obaj też w pełni rozumieją, że instytucje nie są statycznym tworem, ale są stale kreowane poprzez działających w nich i wokół nich ludzi, ograniczając jednocześnie swobodę działania i myślenia uwikłanych w nie aktorów. Obaj też wierzą w siłę charyzmy i innowacji, podkreślając, że zarówno świat instytucji, jak i jego podstawy, są kreowane w chwilach przełomu przez jednostki, które powstają w pewnych uwarunkowaniach instytucjonalnych, w nich działają, ale również je zmieniają.

Im dalej od „prostych” pytań makroekonomii, tym większe zróżnicowanie wśród instytucji i badań, które służą wyjaśnianiu różnych ich aspektów. Badając różne organizacje naukowcy poszukują w różnych aspektach życia organizacyjnego wyjaśnienia pewnych zjawisk, które rzadko mają charakter jedynie lokalny. Nawet tworząc gęste opisy, w zamierzeniu mające ułatwić zrozumienie specyfiki badanej kultury, tworzą możliwość do porównania opisanej kultury ze względu na konkretne występujące w niej zjawisko, z kulturą innej organizacji oraz na próby tworzenia generalizacji bazujących na typach idealnych. Weryfikowane statystycznie takie generalizacje nie przestają być ciągle historycznie uwarunkowanymi generalizacjami, tj. nie stają się prawami ogólnymi, gdyż życie gospodarcze (jako jedna z emanacji różnorodnych kultur) tworzy coraz to nowe rozwiązania, wykraczające poza dotychczas znane instytucje. I choć kryteria uznania za poprawne badania przeprowadzonego w oparciu o metody statystyczne są inne niż etnograficznego opisu systemu znaczeń panującego w konkretnej organizacji, to status poznawczy wyników badania jest podobny – zwiększają rozumienie i umożliwiają stawianie nowych pytań badawczych (Weber) oraz ułatwiają one działanie aktorom społecznym, wpływając na ich przekonania (pragmatyzm Kołodki). Wewnętrzne kryteria, stosowane w różnych dyscyplinach naukowych jako kryteria poprawności procedur badawczych, mają charakter konwencji społecznych w tym sensie, że to społeczność uczonych, w dialogu uważanym za racjonalny formuluje je dla danego podejścia badawczego. I choć nie „wszystko przejdzie”, to np. kryteria zwiększania wiedzy naukowej przez badania eksperymentalne w różnych dyscyplinach naukowych są wyraźnie odmienne, choć nie wpływa to na odczucia społeczne o wartości badań w tych naukach.

Metoda analizy przypadku jako metoda badawcza w realizmie krytycznym²

Analiza przypadku jest często traktowana jako metoda badawcza charakterystyczna dla podejścia interpretatywnego. Jednak w szeregu poddyscyplinach nauk o zarządzaniu korzysta się z analiz przypadku, choć inaczej niż w klasycznym podejściu interpretatywnym rozumie się cele ich użycia. Nie dokonuje się bowiem pogłębio-

² W literaturze anglojęzycznej najczęściej stosowany jest termin post-pozytywistyczna analiza przypadku. W literaturze polskiej opisując zastosowanie analizy przypadku odwołania do podręcznika Yina (1984) są ujmowane w ramach paradygmatu interpretatywnego np. Latusek (2010). Poniższe ujęcie wskazuje na ciągłość w użyciu tej metody w ramach podejścia realistycznego tj. zgodność post-pozytywistycznej analizy przypadku i wykorzystywania etnograficznych analiz przypadku do formułowania stwierdzeń uogólniających odwołujących się do metodyki teorii ugruntowanej, z wnioskowaniem na podstawie typów idealnych M. Webera.

nych analiz powstawania znaczeń w konkretnej kulturze panującej w organizacji (etnograficzne analizy przypadku), ale formułuje się wnioski dotyczących pewnego typu sytuacji w odniesieniu do wielu organizacji (tzw. post-pozytywistyczne analizy przypadku (Eisenhardt 1989)). Ten sposób użycia pogłębionego badania niewielu organizacji nazywa się najczęściej podejściem inspirowanym³ teorią ugruntowaną Anzelmą i Straussa i w sposobach tworzenia generalizacji uzyskał już swoje credo w postaci cytatu „Konkludując, chociaż nie ma idealnej liczby przypadków (których trzeba użyć aby sformułować uzasadnioną generalizację) liczba pomiędzy 4 a 10 przypadków okaże się zwykle wystarczająca” (Eisenhardt 1989, s. 545). Poniżej pokażemy, jak realizm krytyczny używa metody analizy przypadku oraz na czym polegają różnice pomiędzy tym użyciem a zastosowaniem analizy przypadku jako metody badawczej w pozostałych paradygmatach występujących w naukach o zarządzaniu.

Za analizę przypadku uznaje się zazwyczaj pogłębione badanie bądź analizę pojedynczego przykładu z pewnej klasy zjawisk takich, jak pewien typ wydarzenia, jednostki, grupy, aktywności czy organizacji. Precyzyjniej mówiąc, oddziela się analizę przypadku jako metodę badań empirycznych, rozumianą jako „empiryczne badanie studiujące współczesne badaczowi zjawisko w jego rzeczywistym i pełnym kontekście, gdy jego precyzyjne granice względem kontekstu nie są ściśle określone oraz w którym to badaniu wykorzystuje się wiele źródeł danych” (Yin 1984, s. 23, Shen 2009, s. 22) od sposobu przedstawienia wyniku analiz. Podkreśla się często, że dany przypadek może być studiowany na dwa sposoby – czysto etnograficznie, gdy traktuje się go jako interesujący sam przez się oraz gdy zostaje dobrany ze względu na zewnętrzne cele i tym samym stanowi przykład jakiejś szerszej kategorii zjawisk (Shen 2009). W obu tych ujęciach uzyskanie danych do dalszych analiz dokonywane jest za pomocą różnych metodyk badawczych, tj. obserwacji, analizy tekstów, różnego typu wywiadów i eksperymentów (zwykle naturalnych czy etnometodologicznych⁴), a częściowy materiał empiryczny bywa opracowany nie tylko jakościowo, ale też ilościowo⁵.

³ To zastrzeżenie jest o tyle istotne, że początkowo celem teorii ugruntowanej było odkrywanie znaczenia, jakie dla aktorów społecznych posiadały konkretne zjawiska. W zastępstwie pozytywistycznych wprowadzono kryteria, adekwatne dla oceny poprawności badań jakościowych, tj. wiarygodność (odpowiednik wewnętrznej trafności); przenoszalność (zewnętrzna trafność/generalizowalność); zależność od danych (rzetelność); konfirmowalność poprzez nasycenie (obiektywność), a spór różnicujący faktycznie podejścia w ramach tego nurtu dotyczy poziomu bezzalożeniowości badania, tj. stopnia, w którym w trakcie wielokrotnego kodowania i analizowania danych wykorzystywane są pojęcia teoretyczne (Wagner i in. 2010, s. 8). W nurcie wykorzystującym procedury teorii ugruntowanej do generalizacji dopuszczone jest dużo swobodniejsze wykorzystywanie zebranego materiału empirycznego i używanie go do testowania hipotez poprzez analizę pod z góry (spoza tego materiału) określonym punkcie widzenia (Wagner i in. 2010).

⁴ Przykładowo – J. Woźniak (2010) w ramach wywiadów z twórcami firm budujących szkolenia e-learningowe pod koniec (toczącego się w akceptującej atmosferze) wywiadu dotyczącego szkoleń e-learningowych podważał możliwość nauczania poprzez tę metodę umiejętności społecznych.

⁵ Przykładowo – D. Jemielniak (2008) zbierając dane do opisu sposobu pracy w trzech amerykańskich i trzech polskich firmach informatycznych pobieżnie szacował poprzez tabele czasowe uzyskane dzięki obserwacji liczbowy stosunek czasu pracy poświęconego na wykonywanie pracy, rozmowy z kolegami oraz długość przebywania w pracy (a tę ostatnią daną korelował z oceną okresową wystawianą pracownikowi przez przełożonego).

Yin (1984), prezentując tzw. post-pozytywistyczne użycie tej metody wyróżnił trzy typy analiz przypadków:

- eksploracyjne – używane jako badanie pilotażowe dla dalszych studiów bądź pytań badawczych,
- opisowe dostarczające danych treściowych,
- wyjaśniające – testujące teorię.

Dwa pierwsze sposoby wykorzystywania analiz przypadku nie wzbudzają dyskusji pomiędzy przedstawicielami różnych paradygmatów, gdyż są one dopuszczalne na gruncie ich wszystkich w podobny sposób. Największe różnice pojawiają się przy zastosowaniu trzecim. Modernistyczne ujęcie analizy przypadku jako testu dla teorii oznacza próbę korraboracji – Popperowski test, którego pozytywny wynik oznacza jedynie brak informacji obalających teorię. Ściśle interpretatywne ujęcie wyjaśnienia poprzez analizę przypadku, zakorzenione w głównym nurcie teorii ugruntowanej, rozumie ten przypadek, na podstawie którego powstała dana teoria, jako faktyczny test dla niej samej. W ramach nasycania danymi zebrany został materiał, który jednocześnie stanowi podstawę dla sformułowania teorii oraz test jej prawdziwości.

W podejściach nawiązujących do weberowskich typów idealnych analizy kolejnych przypadków pozwalają nie tyle obalać teorię poprzez pokazanie, że uznane za konieczne związki między zjawiskami faktycznie nie zachodzą, ale na pogłębieniu rozumienia różnicy pomiędzy właściwościami koniecznymi i przypadkowymi (sytuacyjnymi). Tak o tym pisze G. Kołodko „w nauce „miękkiej”, politycznej i dotyczącej „wędrującej” rzeczywistości jest to (wybór przypadku do analizy danych) dość częsty przypadek – świadomie i celowo wybieram dane, które utrudniają przeprowadzenie wywodu i dowodu. Wtedy wymaga to silniejszej i głębszej argumentacji i, koniec końców, jest bardziej przekonujące (2010, s. 17). „Jestem zwolennikiem stosowania studium przypadku, o ile ułatwia to wychwycenie obiektywnych prawidłowości” (2010, s. 18). Dane dostarczane przez analizę przypadku nie stanowią jedynie testu dla teorii, ani nie służą jedynie tworzeniu teorii, ale stanowią celowo dobrane symulacyjne badania zgodności teorii i rzeczywistości. Pogłębiają rozumienie uwarunkowań sytuacyjnych opisanych w teorii zależności, a zgodnie z procedurą nasycania badacz powinien przestać dodawać nowe przypadki do analizy, gdy wnoszą one niewiele nowego do rozumienia opisywanej zależności. Pojęcie teoretycznego nasycania, będące analogią do poprawiania rękopisu, które trzeba przerwać, gdy kolejne wersje nie są wyraźnie lepsze od poprzednich, wprowadzili Glaser i Strauss jako kluczową kategorię dla teorii ugruntowanej. Ma ono charakter pragmatyczny, tj. ocena, że przyrost jakości rozumienia (czy rękopisu) wart jest kolejnych inwestycji bazuje na wartościowaniu kosztu tych inwestycji oraz dotychczasowych przyrostów.

Jak widać, analizy przypadku w ramach realizmu krytycznego istotnie korzystają z dorobku teorii ugruntowanej. Podstawową różnicę między tymi podejściami stanowi cel badania – realizm krytyczny dąży do budowania teorii, stanowiących generalizacje empiryczne. Zwykle nie są to teorie bardzo ogólne, gdyż bazują na analizie konkretnych kilku przypadków, które zostały celowo dobrane, aby kontrastować bądź uszczegóławiać pewne obserwacje sformułowane dla konkretnej

sytuacji. Jednak dążenie do sformułowania czegoś więcej niż jedynie (nawet najbardziej interesującego) studium pojedynczej sytuacji jest charakterystycznym rysem analizy przypadku jako metody badawczej realizmu krytycznego, i w tym zakresie pozostaje się w ramach inspiracji modernistycznej. Nie dąży się jednak do pozytywistycznej weryfikacji sformułowanych teorii poprzez ilościowe badania oparte na statycznych próbach i metodach weryfikacji hipotez ogólnych. Ale przyczyną tego braku nie jest niechęć do badań ilościowych, ile przekonanie o jałowości testowania hipotez ogólnych, gdyż z konieczności muszą one być na tyle ogólne, że aż banalne.

Oceny jakości przeprowadzonego badania nie dostarcza pozytywistyczny wzorzec poprawności metody. Poprawność postępowania badawczego – zgodnego ze standardami metodycznymi postępowania badawczego charakterystycznego dla teorii ugruntowanej (nasycanie próby, poprawna analiza materiału empirycznego, itp.) – nie gwarantuje dobrej teorii, chociaż powinno pozwolić na powtórne przeprowadzenie analogicznego badania i uzyskanie podobnych rezultatów. Pomimo wyraźnej inspiracji pozytywistycznej w dążeniu do uzyskania testowalnej teorii będącej generalizacją w stosunku do analizowanych przypadków, to nie testy empiryczne stanowią o jakości zbudowanej teorii. Poza standardowymi warunkami formalnymi (spójność, niebanalność, testowalność) „silne badania tworzące teorię (w oparciu o studia przypadku) powinny owocować uzyskaniem nowego wglądu” (Eisenhardt 1989, s. 548).

Tabela 1

Użycie analizy przypadków w różnych podejściach metodologicznych (paradygmatach)

Kryterium	Modernistyczny	Interpretatywny	Realistyczny
Najszerzej wykorzystywane źródła danych	Dane zastane, krótkie obserwacje, wywiady strukturalizowane	Pobyty etnograficzne	Wywiady swobodne pogłębione
Metody weryfikacji jakości danych	Zewnętrzna weryfikacja prawdziwości informacji	Spójność wewnętrzna, niekiedy triangulacja	Triangulacja
Stosunek do osób badanych	Dostarczyciele informacji	Naturalni teoretycy i dobrzy informatorzy	Dobrzy informatorzy, których informacje wymagają triangulacji
Liczba przypadków wystarczająca do formułowania teorii	Nieistotna – niezwe-ryfikowana teoria jest jedynie pomysłem	Jeden	Nieokreślona
Liczba przypadków niezbędna do weryfikowania teorii	Statystycznie istotna	Jeden	Cztery do dziesięć
Kryterium doboru przypadku do analizy	Kryteria statystyczne	Ciekawość poznawcza	Nasycanie próby przypadkami kontrastującymi

Kryterium	Modernistyczny	Interpretatywny	Realistyczny
Stosunek badacza do rzeczywistości przed badaniem	Przygotowujący hipotezy do testowania	Biała karta „duch Kolumba” (van Manen)	Poszukiwanie wyjaśnienia interesującego zjawiska
Rezultat analizy przypadku	Obalenie teorii bądź przesłanka do dalszych badań ilościowych	Monografia	Teoria bądź generalizacja
Kryteria oceny jakości pracy naukowej	Teoretyczna doniosłość badań względem zastanych teorii, poprawność metodyczna	Spójność i dostarczanie nowego, dojmującego (emocjonującego) wglądu czytelnikowi	Doniosłość teoretyczna wyników poprawnie przeprowadzonego i pomysłowego badania
Metodyczne reguły nakładane na postępowanie badacza jako osoby	Neutralność poznawcza, stosowanie uznanych metodyk badawczych	Sympatyzowanie z osobami badanymi i budowanie emocjonalnie głębokich relacji	Postępowanie ograniczające nieświadomy wpływ osoby badacza na zjawiska
Przykłady badań powstałych w takim podejściu	(Lewicka 2010)	(Jemielniak 2007), (Kostera 2010)	(Eisenhardt 2010) (Groysberg Lee 2009) (Jemielniak 2008), (Latusek 2011)

Źródło: opracowanie własne.

Podsumowanie

Tekst stara się wprowadzić na grunt nauk o zarządzaniu pojęcie realizmu krytycznego, jako podejście do programu badań nad organizacjami. Pokazuje odrębność tego programu badawczego w stosunku do typowych ujęć paradygmatów w naukach o zarządzaniu.

Na podstawie kryteriów wyróżnienia głównych paradygmatów dla badań w naukach o zarządzaniu – zrekonstruowanych na podstawie polskiej literatury przedmiotu tj. (Hatch 2002; Kostera 1996, 2000; Sułkowski 2004 a–b, 2005) – sformułowane zostało stanowisko realizmu krytycznego, jako stanowiska łączącego główne założenia trzech klasycznych podejść paradygmatycznych: dążenie do formułowania teorii ogólnych (modernizm), analizy nie tylko oddziaływania kultury, ale również i tworzenia sensów w interakcjach pomiędzy aktorami (konstruktywizm) oraz przekonanie o konieczności analizy przesłaniającej funkcji gier językowych (postmodernizm). Takie połączenie głównych tez różnych podejść może wydawać się nieco eklektycznie, ale jak pokazano na przykładach z literatury klasycznej i współczesnej stanowi faktyczną praktykę dla dużego nurtu prac powstających w naukach o zarządzaniu.

Analizy teoretyczne zostały zilustrowane poprzez metodologiczne charakterystyki dotyczące użycia analizy przypadku w ramach realizmu krytycznego. Pokazano podobieństwa i różnice charakterystyczne dla zastosowania tej metody badawczej w trzech podejściach, akceptujących opisowy charakter badań naukowych. W szczególności wskazano rolę analizy przypadku w testowaniu teorii naukowej, jako zasadnicze kryterium różnicujące ujęcie tej metody w różnych

podejściach. Tezy te zilustrowano przykładami badań wykorzystujących analizy przypadku, co powinno ułatwić zrozumienie z konieczności dość skondensowanego wywodu teoretycznego.

Dalszych badań wymaga analiza tezy o niewspółmierności i jej konsekwencje dla eklektycznego podejścia, jakim jest realizm krytyczny. Dotychczas zarysowane argumenty – o możliwości łączenia różnego typu spojrzenia na organizacje w celu uzyskania danych do pogłębionej analizy (Schutz, Hatch 1996) – dopuszczały różnorodne wykorzystywanie zebranych w ramach różnych podejść paradygmatycznych danych. W podejściu charakterystycznym dla realizmu krytycznego dążenie do użytecznych dla rozumienia rzeczywistości uogólnień, preferuje pewien sposób ich wykorzystywania. Choć przykłady pochodzące z praktyki badawczej zdają się potwierdzać możliwość takiego kierunku analizy różnorodnie pozyskanych danych, to pogłębionych badań wymaga uzasadnienie, że postępowanie takie jest epistemologicznie poprawne, a tym samym, że silna teza o niewspółmierności paradygmatów jest na gruncie części nauk o zarządzaniu błędna.

LITERATURA CYTOWANA

- Boisot M., McKelvey B. 2010.** *Integrating Modernist and Postmodernist Perspectives on Organizations: A Complexity Science Bridge*, Academy of Management Review, vol. 35/3.
- Burrell G., Morgan G. 1979.** *Sociological Paradigms and Organizational Analysis*, Heinemann, London.
- Case J. M., Light G.** *Emerging Methodologies in Engineering Education Research*, ASEE, Journal of Engineering Education, vol. 100/1.
- Deetz S. 1996.** *Describing Differences in Approaches to Organization Science: Rethinking Burrell and Morgan and Their Legacy*, Organization Science, vol. 7/2.
- Easton G. 2010.** *Critical realism in case study research*, Industrial Marketing Management, vol. 39.
- Eisenhardt K. M. 1989.** *Building theories from cases study research*, Academy of Management Review, vol. 14/4.
- Eisenhardt K. M., Graebner M. E. 2007.** *Theory building from cases: Opportunities and challenges*, Academy of Management Journal, vol. 50/1.
- Groysberg B., Lee L.-E. 2009.** *Hiring Stars and Their Colleagues: Exploration and Exploitation in Professional Service Firms*, Organization Science, vol. 20/4.
- Hutch M. J. 2002.** *Teoria organizacji*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Jemielniak D. 2008.** *Praca oparta na wiedzy*, Wyd. A i P, Warszawa.
- Jemielniak D. 2007.** *Managers as Lazy, Stupid Careerists?*, Journal of Organizational Change Management, vol. 20/4.
- Kołodko G. 2010.** *O metodologii nauk ekonomicznych (3) – wywiad przeprowadzony przez M. Wojtysiak-Kotlarskiego*, Biuletyn PTE, 2.
- Kołodko G. 2008.** *Wędrujący świat*, Pruszyński i S-ka, Warszawa.

- Konecki K. 2000.** *Studia z metodologii badań jakościowych: teoria ugruntowana*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Kostera M. 1996.** *Postmodernizm w zarządzaniu*, PWE, Warszawa.
- Latusek-Jurczak D. 2011.** *Zarządzanie międzyorganizacyjne*, Wolters–Kluwer, Kraków.
- Lewicka D. 2010.** *Zarządzanie kapitałem ludzkim w polskich przedsiębiorstwach*, WP PWN, Warszawa.
- Kowalczewski W. (red.) 2008.** *Współczesne paradygmaty w naukach o zarządzaniu*, Difin, Warszawa.
- Morgan G. 2001.** *Wyobrażenia organizacyjna*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Rovera B., Montefusco A., Canato A. 2010.** A 'No Blame' Approach to Organizational Learning. BAM/Blackwell Publishing, British Journal of Management, vol. 21.
- Schulz M., Hatch M. J. (1999).** *Living with multiple Paradigms: The case of Paradigms interplay in organizational culture studies*, Academy of Management Review, vol. 21/2.
- Shen Q. 2009.** *Case Study in Contemporary Educational Research*, Cross-cultural Communication, vol. 5/4.
- Sułkowski L. 2004a.** *Metodologia nauk o zarządzaniu*, „Przegląd Organizacji”, nr 10.
- Sułkowski L. 2004b.** *Między poznaniem a działaniem – eklektyzm metodologiczny w zarządzaniu*, „Organizacja i Kierowanie”, nr 3.
- Sułkowski Ł. 2005.** *Epistemologia w naukach o zarządzaniu*, PWE, Warszawa.
- Yin R. 1984.** *Case study Research: Design and Methods*, Sage Thousand Oaks.
- Wagner S. M., Lukassen P., Mahlendorf M. 2010.** *Misused and missed use – Grounded Theory and Objective Hermeneutics as methods for research in industrial marketing*, Industrial Marketing Management, vol. 39.
- Woźniak J. 2010.** *e-Learning w biznesie i edukacji*, Wyd. A. i P, Warszawa.

STRESZCZENIE

Tekst prezentuje pytania, wyznaczające klasyfikację programów badawczych w naukach o zarządzaniu na różne paradygmaty, jakie pojawiły się w polskiej literaturze przedmiotu. Na podstawie tych kryteriów prezentuje realizm krytyczny, jako stanowisko łączące główne założenia badawcze różnych paradygmatów. Postuluje się, że realizm krytyczny stanowi paradygmat, jaki jest właściwy dla nauk o zarządzaniu. Tezy realizmu krytycznego zostały zilustrowane dwoma przykładami podejść badawczych z zakresu nauk o zarządzaniu (Webera i Kołodki). Przedstawiono metodę analizy przypadku (case study research) jako podstawową metodę badawczą realizmu krytycznego oraz porównano tę metodę z analogicznie nazywanymi metodami, używanymi w paradygmacie modernistycznym i interpretatywnym.

Słowa kluczowe: paradygmaty, zarządzanie jako nauka, realizm krytyczny, analiza przypadku.

ABSTRACT

The article describes questions which determine how research programs in the management sciences are classified into various paradigms, which have appeared in the Polish literature on the subject. It describes critical realism as an approach which unites the main research assumptions of the different paradigms. It postulates that critical realism is the appropriate paradigm for management sciences. Two examples of approaches to management science research are used to illustrate the theses of critical realism (Weber and Kołodko). The method of case study research is described as the basic research tool of critical realism, and is compared to analogously named methods used in modernistic and interpretative paradigms.

Keywords: paradigms, management science, critical realism, case study.

RELACJE PRZEŁOŻONY-PODWŁADNY I UMIEJĘTNOŚCI KOMUNIKACYJNE W SŁUŻBACH BEZPIECZEŃSTWA WEWNĘTRZNEGO W OPINII PRACOWNIKÓW SŁUŻBY WIĘZIENNEJ

THE RELATIONS BETWEEN SUPERIOR – SUBORDINATE AND COMMUNICATION SKILLS IN THE SERVICE OF INTERNAL SECURITY IN THE OPINION OF PRISON STAFF

Wstęp

Spośród czynników, które wpływają na sytuację zawodową pracowników za jeden z najistotniejszych uznaje się relacje pomiędzy pracownikami a pracodawcą. Charakter stosunków, które zachodzą między pracownikiem a kierownikiem w codziennej pracy jest ważny z punktu widzenia efektywności pracy, ale także satysfakcji indywidualnej, jak i zawodowej.

Jak dowodzą badania, w poprawnej atmosferze pracy znacznie łatwiej jest pokonać trudności. To właśnie wsparcie ze strony przełożonego jest elementem, który warunkuje poziom chęci do wykonywania pracy. „Dobrobyt indywidualny pracownika, w aspekcie długookresowych skutków działalności firmy, ściśle wiąże się z fizycznymi i psychicznymi warunkami jego pracy, pozostając tym samym w centrum uwagi zarządzania personelem.”¹

Poprawne relacje pomiędzy przełożonym a podwładnym są bardzo ważne dla pracodawcy i dla pracownika. Ważne jest zaufanie do pracodawcy, pewność zatrudnienia, sprawiedliwość, a także uczciwe zasady wynagradzania. Czynniki te mają wpływ na stosunek pracownika do jego pracy, jak i do pracodawcy. W odniesieniu do zawodów wysokiego ryzyka, takiego jak służba więzienna, stosunki pomiędzy pracodawcą a podwładnymi określane są na podstawie relacji służbowych (oficjalnych) i osobowych (indywidualnych).

Ludzie pracujący w danej organizacji bez względu na typ czy branżę muszą się efektywnie komunikować. Komunikowanie się jest zadaniem złożonym. Nie wystarczy poprawnie formułować informacje i przekazać jej dalej, aby nazwać tę czynność komunikacją.

* dr inż., adiunkt, Wyższa Szkoła Agrobiznesu w Łomży.

** mgr, Wyższa Szkoła Agrobiznesu w Łomży.

¹ A. Szalkowski, *Podstawy zarządzania personelem*, Kraków 2006, s. 41.

Kierownik w przedsiębiorstwie pełni istotną rolę w zarządzaniu organizacją, jak i zasobami ludzkimi bez względu na wielkość firmy, przedmiot jej działalności, stosowane technologie czy branżę i typ otoczenia².

Kierownika zazwyczaj określa się menedżerem, liderem, przywódcą, organizatorem i planistą.

J. Zieleniewski określa kierownika jako kierującego ludźmi. Jego praca polega przede wszystkim na osiąganiu wyznaczonych celów w procesie organizowania pracy ludziom mu podwładnym³.

Zdaniem E. Niesytego, kierownik jest osobą zarządzającą, a tym, który go do tej pracy powołuje jest główny właściciel kapitału organizacji. W wielu przypadkach kierownik jest właścicielem, kierownikiem, gospodarzem i zarządzającym⁴.

„KIEROWNIK jest to osoba, która odpowiedzialna jest za sprawowanie czterech podstawowych funkcji zarządzania w odniesieniu do stosunków między ludźmi występujących w czasie. Jednym ze sposobów dostrzeżenia złożoności kierownictwa jest zrozumienie, że kierownicy mogą wykonywać swoje zadania na rozmaitych szczeblach organizacji i w różnych obszarach jej działalności.”⁵

Kierownicy w organizacji zajmują się:

1. Kanałem komunikacji w przedsiębiorstwie. Współpracują ze sobą i nie tylko, w celu ustalenia szczegółowych celów organizacji i sposobu ich realizowania. Dostarczają między sobą informacje niezbędne do prawidłowego wykonania zadania⁶.
2. Pracują z ludźmi i przez ludzi. Pracują nie tylko z podwładnymi ale także i z innymi kierownikami i pracownikami, klientami, przedsiębiorstwami z poza przedsiębiorstwa, z dostawcami, z przedstawicielami banków i urzędów skarbowych. Pracują oni z ludźmi z zewnątrz jak i zewnątrz organizacji.
3. Wszyscy kierownicy pełnią rolę reprezentacyjną danej organizacji na zewnątrz. To, w jakim stopniu reprezentują oni swoją firmę zależy jest od usytuowania danego stanowiska kierowniczego i od struktury danego przedsiębiorstwa⁷.
4. Ustalają, a następnie dokonują wyboru priorytetów. Doprowadzają także do równowagi pomiędzy celami konkurencyjnymi. Wybór poszczególnych projektów stanowi planowanie strategiczne, natomiast doprowadzanie do równowagi pomiędzy celami konkurencyjnymi wywodzi się bezpośrednio z celów i możliwości technicznych, finansowych, kadrowych i czasowych realizacji.

² J. M. Lichtarski, *Ewolucja profilu kompetencyjnego kierownika*, w: *Problemy pracy kierowniczej we współczesnym przedsiębiorstwie*, Poznań 2008, s. 56.

³ P. Bartkowiak, *Menedżer a kierownik w organizacji*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 2011, nr 687, s. 26.

⁴ E. Niesyty, *Wpływ klimatu społecznego organizacji na jej sprawność*, w: *Sposoby budowania przewagi konkurencyjnej przedsiębiorstwa*, „Zeszyt Naukowy GWSHM” 2009, nr 1 (3) s. 41–58.

⁵ P. Wydra, *Kierownik i cechy kierownika*, Kielce 2006, s. 1.

⁶ B. Kożusznik, *Kierowanie zespołem pracowniczym*, Warszawa 2005, s. 19.

⁷ Cz. Sikorski, B. Kaczmarek, *Podstawy zarządzania*, Ostrołęka 2011, s. 28–30.

5. Kierownicy stanowią uosobienie sukcesów, a także niepowodzeń w przedsiębiorstwie, bez względu czy wpływają na to bezpośrednio, czy pośrednio.
6. Zlecają szczegółowo swoim podwładnym zadania, decydują co i kto ma wykonać. W następstwie swoich decyzji odpowiadają za to, co i komu zostało zlecone, a także są odpowiedzialni za efekty pracy i jej wyniki. Ponoszą także odpowiedzialność za zapewnienie swojemu zespołowi takich warunków, aby mogli oni swoją pracę wykonać na najwyższym poziomie. Chodzi tu o warunki techniczne: urządzenia, sprzęt itp., a także warunki fizyczne, czyli np. oświetlenie, odpowiednia powierzchnia robocza.
7. Są rozjemcami w sporach pomiędzy pracownikami, pomiędzy zespołami pracowniczymi oraz wszystkimi, którzy pojawiają się wewnątrz i na zewnątrz organizacji⁸.
8. Muszą myśleć w sposób analityczny. Oznacza to, że kierownik powinien rozłożyć zaistniały problem na składniki, następnie przeanalizować je i dostosować rozwiązanie.
9. Rolą polityka. W pracy muszą przede wszystkim nawiązywać stosunki, stosować kompromis i perswazję w osiągnięciu celów⁹.

Umiejętności komunikacyjne, ich znaczenie i ukształtowanie

W służbach mundurowych najistotniejsze jest komunikowanie się jakościowe, czyli przekazywanie treści jednej osobie poprzez drugą, czyli – krótko mówiąc – porozumiewanie – interpersonalne. Jest to proces dwustronny, przekazuje się informację w formie symbolicznej poprzez kanały nadawcy i odbiorcy. Komunikowanie się jest to nic innego jak oddziaływanie na siebie wzajemnie. „Komunikacyjny system to wzory przekazywania i interpretacji wiadomości wśród jednostek organizacyjnych oraz pomiędzy tymi jednostkami i ich organizacyjnym otoczeniem.”¹⁰

Komunikacja jest to udzielenie informacji, a także przekazanie myśli pomiędzy ludźmi. Jest to proces porozumiewania się ludzi. Komunikatem jest to, co staramy się powiedzieć, ale także to, co przekazujemy mimochodem. Komunikacja istnieje we wszystkich firmach. Dlatego też przełożony musi wiedzieć jakie ma ona znaczenie. Przełożony musi posługiwać się tym procesem tak, aby zmaksymalizować korzyści, które wynikają ze skutecznego porozumiewania się, a także niwelować problemy wynikające z niepoprawnej komunikacji¹¹.

Komunikacja jest to proces przede wszystkim przekazywania informacji pomiędzy dwiema osobami. Odbiorców informacji może być znacznie więcej niż dwie osoby. Informację należy przekazać w taki sposób, aby była ona zrozumiała dla osoby, która ten przekaz odbiera.

⁸ Ibidem, s. 30.

⁹ Ibidem, s. 21.

¹⁰ J. Sienkiewicz, *Komunikowanie się w organizacjach*, Wrocław 2006, s. 15.

¹¹ A. Wajda, *Organizacja i zarządzanie*, Warszawa 2003, s. 149.

Ocena relacji przełożony–podwładny i umiejętności komunikacyjnych – wyniki badań

Metodologia badań

Ankieta, która posłużyła do własnych badań została przeprowadzona w Zakładzie Karnym w Przytułach Starych i składała się z 20 pytań typu zamkniętego. W badaniu ankietowym wzięło udział 150 funkcjonariuszy służby więziennej.

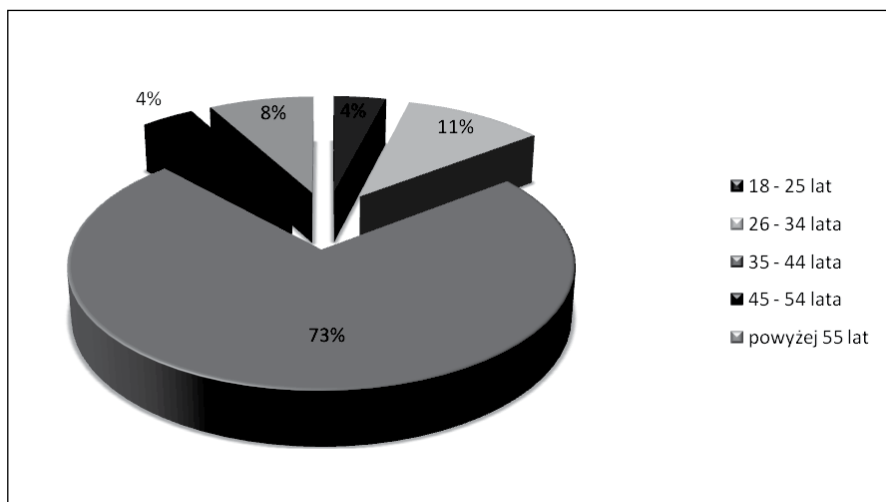
Badania przeprowadzono w styczniu 2015 roku. Celem badań była ocena relacji pomiędzy przełożonymi a pracownikami w służbie więziennej, a także ocena umiejętności komunikacyjnych przełożonych w opinii pracowników.

Charakterystyka respondentów

W badaniu ankietowym wzięło udział 150 funkcjonariuszy służby więziennej – 145 mężczyzn i 5 kobiet.

Największą liczbę ankietowanych stanowiły osoby w wieku od 35 do 44 lat, było to 110 respondentów. Z najmłodszego przedziału, czyli 18–25 lat było tylko 6 ankietowanych. Osób powyżej 55 roku życia było 12, zaś pozostali ankietowani to osoby w wieku od 26 do 34 lat i od 45 do 54 lat.

Wykres 1
Wiek ankietowanych

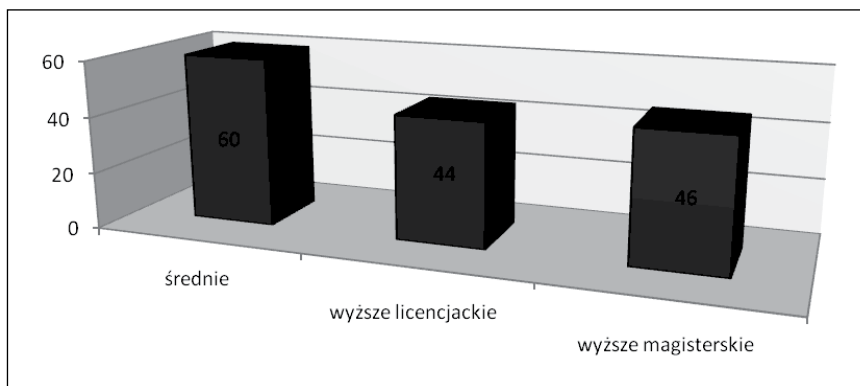

Źródło: opracowanie własne.

Ponieważ do pracy w służbie więziennej wymagane jest co najmniej wykształcenie średnie, w ankiecie odnośnie wykształcenia nie uwzględniono niższego poziomu wykształcenia. W związku z powyższym, w badaniu wzięły udział osoby wyłącznie w wykształceniu średnim bądź wyższym. Wśród badanych 40 proc. (60 osób) legitymowało się wykształceniem średnim, zaś pozostali respondenci

posiadali wykształcenie wyższe – 60 proc. (90 osób), w tym 46 osób wykształcenie magisterskie, a 44 osoby wykształcenie licencjackie.

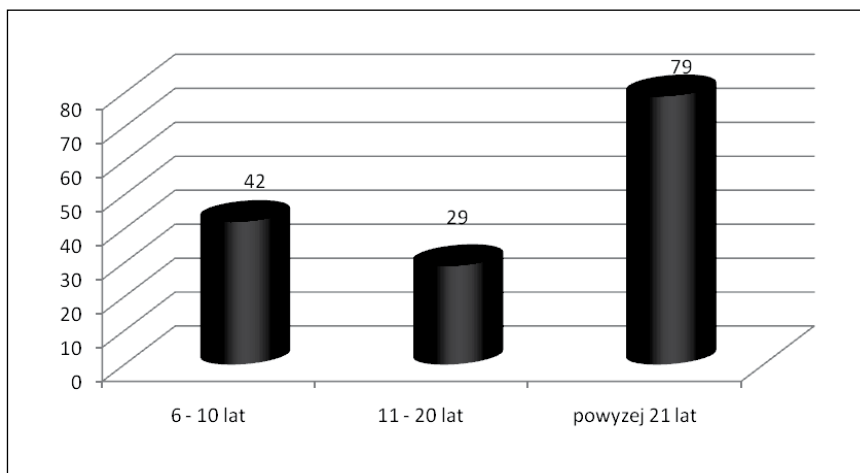
Wykres 2
Wykształcenie ankietowanych

Źródło: opracowanie własne.

Respondenci posiadali różny staż pracy. Najwięcej funkcjonariuszy (53 proc.) legitymuje się stażem powyżej 21 lat pracy. Stażem w przedziale 5–10 lat legitymowało się 28 proc. Ankietowanych, a stażem w przedziale 11–20 lat legitymowało się 19 proc. respondentów.

Wykres 3
Staż pracy respondentów

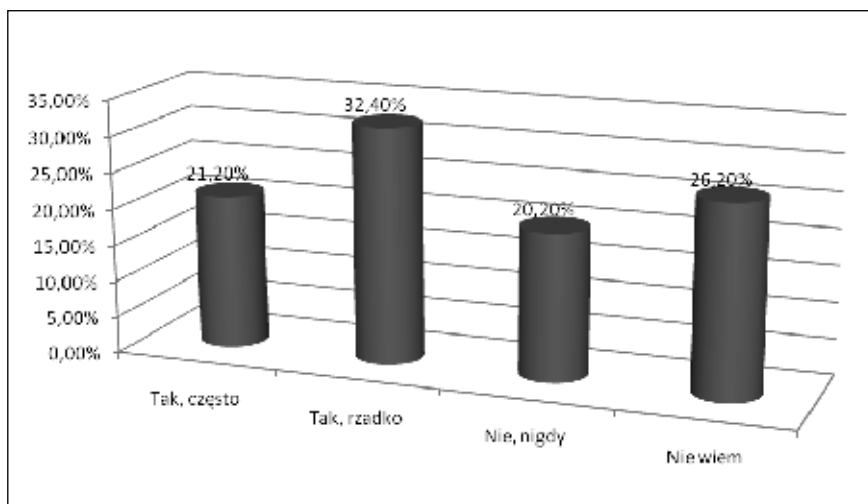
Źródło: opracowanie własne.

Analiza relacji przełożony–podwładny i analiza umiejętności komunikacyjnych

Bardzo ważnym czynnikiem, który wpływa na ocenę stosunków pomiędzy przełożonym a podwładnym jest występowanie sytuacji konfliktowych. Osobom, które wzięły udział w ankiecie zadano pytanie, czy w instytucji, w której pracują, dochodzi do konfliktów pomiędzy przełożonym a podwładnym.

Najczęściej padającą odpowiedzią wśród funkcjonariuszy była odpowiedź dotycząca rzadkiego występowania takich sytuacji. Prawie jedna czwarta ankietowanych nie potrafiła określić, czy w ogóle, i jak już, to w jakim stopniu mają miejsce konflikty z przełożonymi. Było to aż 26,6 proc. osób. 21,2 proc. respondentów przyznało się, że w ich środowisku pracy konflikty z przełożonym niestety mają miejsce dość często. Nie dużo mniej bo 20,2 proc. ankietowanych odpowiedziało, że w ich miejscu pracy nie było nigdy konfliktów z kierownikami.

Wykres 4
Częstotliwość występowania konfliktów z przełożonymi

Źródło: opracowanie własne.

Zawodowa sytuacja funkcjonariuszy służby więziennej jest uzależniona od charakteru wykonywanych obowiązków codziennych. Obowiązki są inne na poszczególnych posterunkach. W związku z tym zaistnienie konfliktu pomiędzy przełożonym a podwładnym jest powiązane z wykonywanymi czynnościami służbowymi.

Aby ocenić relacje pomiędzy przełożonymi a pracownikami posłużyły pytania dotyczące motywowania do pracy, a także finansowania przez pracodawcę dalszego kształcenia pracowników. Jak się okazuje 66 proc. (99 funkcjonariuszy)

odpowiedziało, że ich przełożony motywuje ich do efektywniejszej pracy. Natomiast 51 osób stwierdziło, iż przełożony nie motywuje ich do pracy. Wyniki te mogą świadczyć o dobrych relacjach panujących pomiędzy tymi osobami.

Podobne wyniki osiągnięto w kolejnym pytaniu odnośnie finansowania kształcenia. Aż 70 proc. respondentów (105 osób) odpowiedziało, że ich przełożony wspiera ich w kształceniu poprzez finansowanie szkoleń w zakresie związanym bezpośrednio z ich zawodem. Pozostali respondenci (30 proc.) odpowiedziało, że takiego finansowania nie otrzymują.

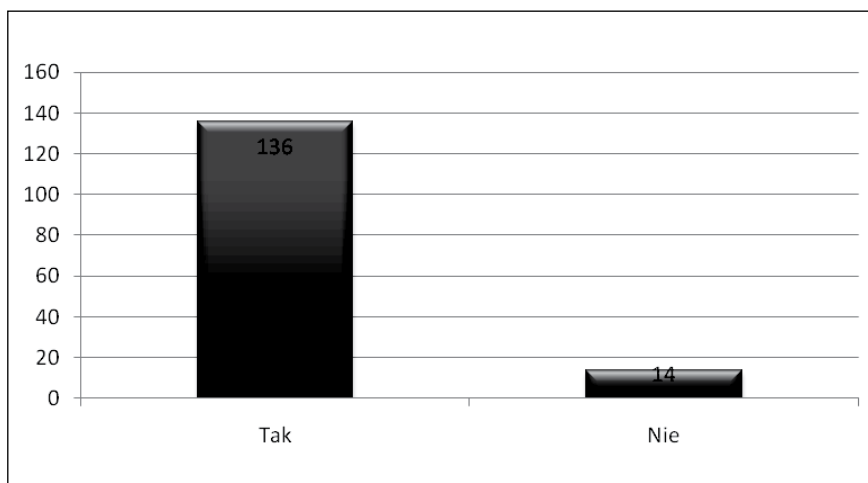
Ważnym przejawem dobrych relacji z przełożonym oraz prawidłowej komunikacji jest omawianie przez przełożonego z pracownikiem zakresu jego obowiązków. Wszyscy respondenci stwierdzili, że takie zachowanie przełożonych jest normą.

Kolejne pytanie skierowane do ankietowanych dotyczyło stosunku jaki wykazuje przełożony do swoich podwładnych. Zapytano respondentów o to, czy ich zdaniem przełożony ma odpowiedni stosunek do podwładnych. Zdecydowana większość respondentów (89 proc.) stwierdziła, że stosunek przełożonych do podwładnych w ich odczuciu jest odpowiedni. Natomiast 5 proc. ankietowanych odpowiedziało, iż przełożony zdecydowanie nie ma odpowiedniego stosunku do swoich podwładnych, a 6 proc. respondentów odpowiedziało, że raczej nie.

Większość z funkcjonariuszy, którzy wzięli udział w ankiecie uważa, że ich przełożony sprawiedliwie ocenia swoich podwładnych. Może to być także wynikiem ścisłych zrozumiałych i znanych zasad oceniania pracowników. Aż 91 proc. ankietowanych odpowiedziało, że ich przełożony stosuje sprawiedliwy system oceniania. Przeciwnego zdania było tylko 14 osób.

Wykres 5

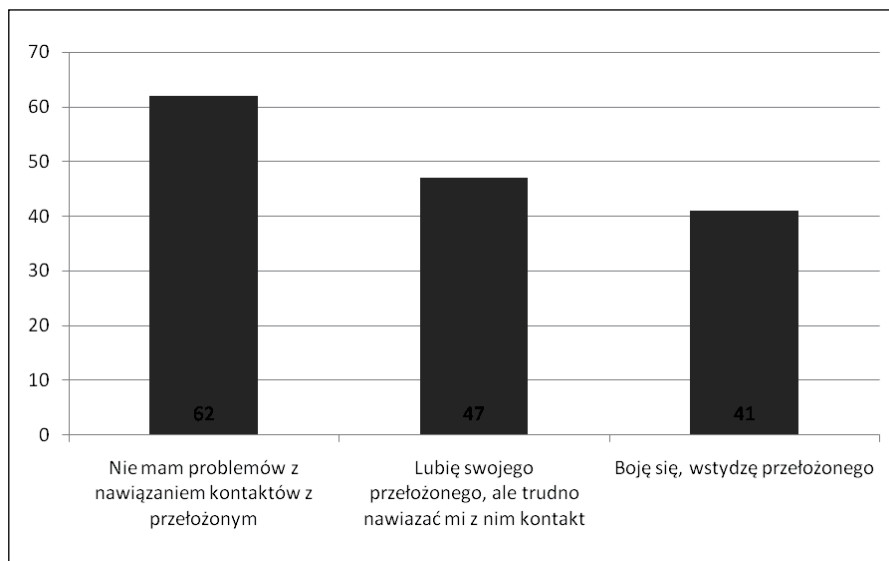
Odpowiedzi na temat sprawiedliwego oceniania przez przełożonego

Źródło: opracowanie własne.

Funkcjonariuszy poproszono o wybranie odpowiedzi, która najtrafniej definiuje ich relacje z przełożonym. Jak się okazuje, dosyć wielu funkcjonariuszy (27 proc.) jednak boi się i wstydzi swoich przełożonych. Znaczna część badanych (31 proc.) stanowią osoby, które lubią swojego przełożonego, ale jednak jest im trudno nawiązać z nim kontakt.

Wykres 6
Określenie relacji pracownika z przełożonym

Źródło: opracowanie własne.

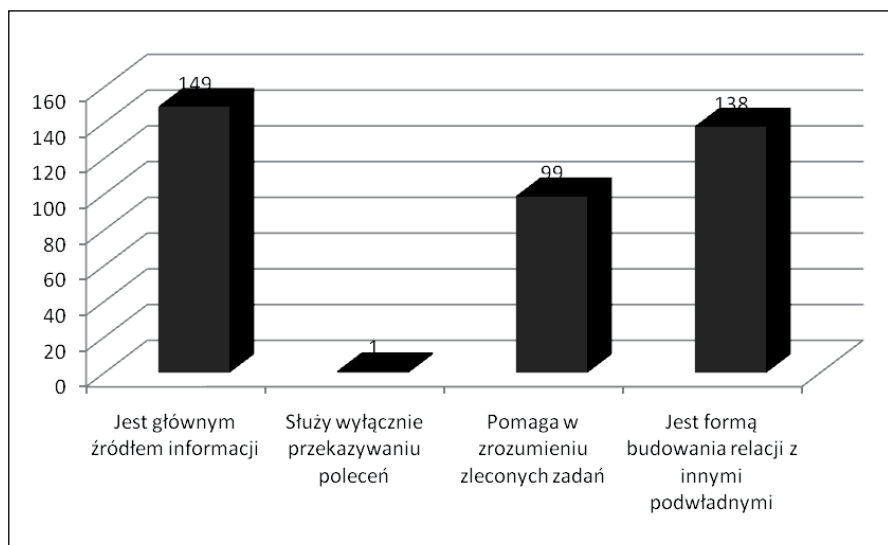
Kolejne pytania w ankiecie dotyczyły bezpośrednio komunikacji i umiejętności komunikacyjnych. Na samym początku funkcjonariuszy spytano jaką formą wewnętrżnej komunikacji dominuje w ich zakładzie pracy. Prawie 100 proc. (148 respondentów) odpowiedziało, że w ich zakładzie pracy dominuje komunikacja formalna, wynikająca z charakteru ich pracy.

Respondenci ocenili, że jednak komunikacja w ich zakładzie pracy wymaga poprawy. Taką opinię wyraziło prawie 35 proc. badanych. Natomiast 65 proc. (98 badanych) stwierdziło, że komunikacja nie wymaga żadnej poprawy.

Kolejno zapytano ankietowanych o komunikację formalną i nieformalną w zakładzie karnym. Mieli oni do wyboru 4 stwierdzenia na temat komunikacji formalnej i 4 stwierdzenia na temat komunikacji nieformalnej.

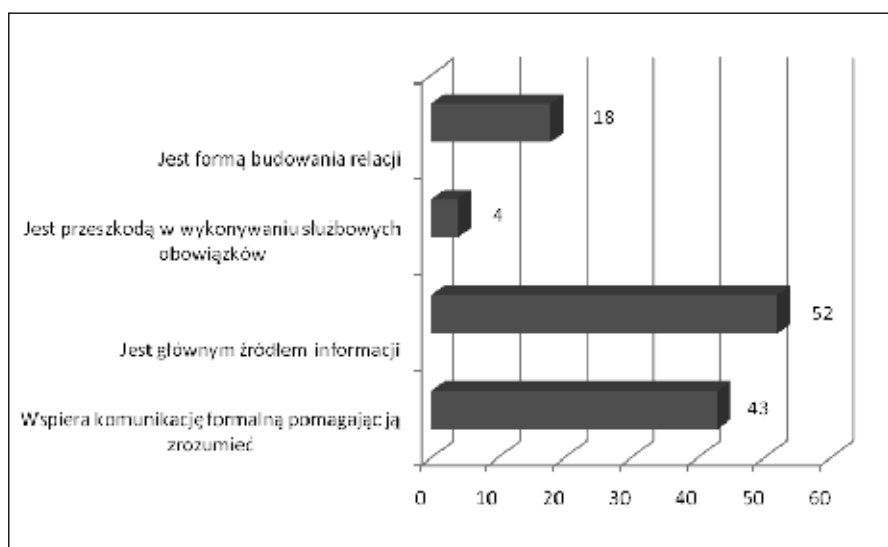
Dla ankietowanych komunikacja formalna jest głównym źródłem informacji, ale również formą budowania relacji z podwładnymi. W dalszej kolejności pomaga w zrozumieniu zleconych zadań. Natomiast komunikacja nieformalna – zdaniem ankietowanych – jest przede wszystkim głównym źródłem informacji i wspiera komunikację formalną.

Wykres 7
Znaczenie komunikacji formalnej w opinii respondentów

Źródło: opracowanie własne.

Wykres 8
Znaczenie komunikacji nieformalnej w opinii respondentów

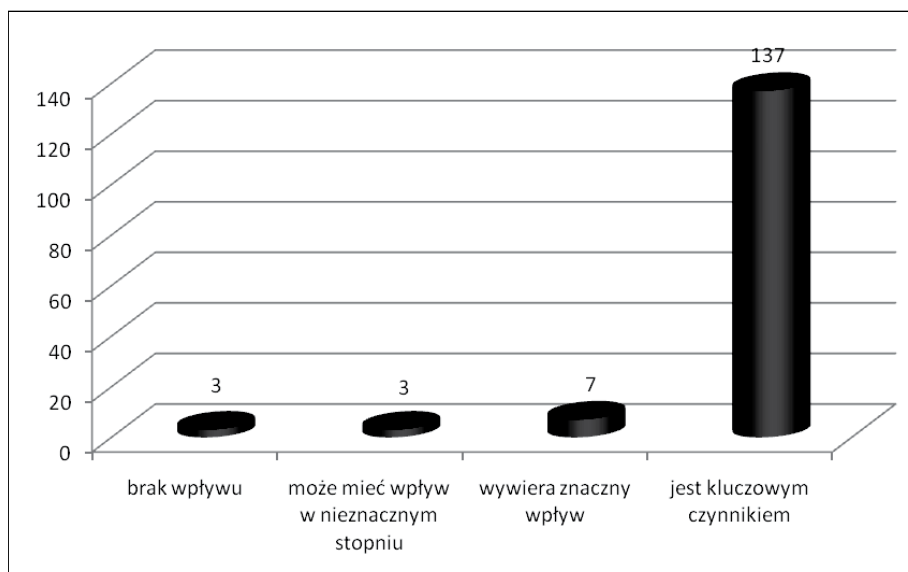

Źródło: opracowanie własne.

Funkcjonariuszy spytano także o główne narzędzia komunikacyjne wykorzystywane w ich miejscu pracy. Wszyscy odpowiedzieli, że w ich miejscu pracy narzędziem komunikacyjnym pomiędzy przełożonym a podwładnym są wyłącznie zebrania z przełożonym.

Ostatnie pytanie ankiety dotyczyło efektywnej komunikacji w organizacji i wpływu jej na wyniki działania organizacji. Duża liczba respondentów, aż 137 osób udzieliło odpowiedzi, że efektywna komunikacja jest kluczowym czynnikiem wpływającym na osiąganę przez organizację wyniki. 7 osób uznało, że ma ona znaczny wpływ. Tylko 3 osoby stwierdziły, że nie ma ona wpływu oraz 3 osoby wskazały nieznaczny wpływ efektywnej komunikacji na osiąganę wyniki.

Wykres 9
Wpływ efektywnej komunikacji na osiąganę wyniki firmy

Źródło: opracowanie własne.

Podsumowanie

Atmosfera jaka panuje w miejscu pracy, na którą przede wszystkim składają się relacje z przełożonymi, jest kluczowym elementem, wpływającym na całość pracy. Dobra atmosfera determinuje lepsze samopoczucie pracowników, efektywną ich pracę, a także podejmowanie nowych wyzwań. W przypadku służb mundurowych pozytywne relacje kierownika z podwładnymi, a także umiejętności kierowania są bardzo ważne, ponieważ mają wpływ na pracę funkcjonariuszy, których rolą jest służba społeczeństwu i zabezpieczenie ładu. Zapoznanie się z czynnikami wpływającymi na powstanie konfliktów jest przydatne do rozwiązywania negatywnych sytuacji.

Komunikacja jest procesem, który pracownikom jak i przełożonym towarzyszy w pracy cały czas. Skuteczne komunikowanie się ich jest bardzo istotne, ponieważ znacznie ułatwia przekazywanie, a następnie egzekwowanie tych poleceń. Przeszkodami jakie napotykają w swojej pracy są zaistniałe bariery komunikacyjne.

Aby przekaz, informacja była skuteczna przełożony musi wypowiadać się precyzyjnie, jednocześnie umiejętnie łączyć słowa z gestykulacją. Podwładny zaś jako odbiorca musi słuchać uważnie, odczytywać niewerbalne komunikaty.

Zaangażowaniu pracowników w pracę pomaga bezproblemowy dostęp do informacji dotyczących zarówno firmy, jak i bezpośrednio wykonywanej pracy. Wymiana informacji musi występować pomiędzy pracownikami lecz bardzo ważna jest wymiana informacji między przełożonym a podwładnym. Dlatego istotny jest system komunikacji wewnętrznej.

LITERATURA

- Bartkowiak P. 2011.** *Menedżer a kierownik w organizacji*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego”, nr 687.
- Kożusznik B., 2005.** *Kierowanie zespołem pracowniczym*, PWE, Warszawa.
- Lichtarski J. M. 2008.** *Ewolucja profilu kompetencyjnego kierownika*, w: **Problemy pracy kierowniczej we współczesnym przedsiębiorstwie**, Kreos, Poznań.
- Niesiety E. 2009.** *Wpływ klimatu społecznego organizacji na jej sprawność*, w: *Sposoby budowania przewagi konkurencyjnej przedsiębiorstwa*, „Zeszyt Naukowy GWSHM”, nr 1(3).
- Sienkiewicz J. 2006.** *Komunikowanie się w organizacjach*, Astrum, Wrocław.
- Sikorski Cz., Kaczmarek B. 2011.** *Podstawy zarządzania*, WSES, Ostrołęka.
- Szałkowski A. 2006.** *Podstawy zarządzania personelem*, WAE, Kraków.
- Wajda A. 2003.** *Organizacja i zarządzanie*, PWE, Warszawa.
- Wydra P. 2006.** *Kierownik i cechy kierownika*, Kielce.

STRESZCZENIE

W artykule omówiono rolę kierownika w kształtowaniu relacji w kontekście komunikacji w organizacji. Przeprowadzone badania ankietowe wśród pracowników służby więziennej wykazały, że w tej służbie panują poprawne relacje przełożonych z podwładnymi. Pomimo że większość badanych pozytywnie ocenia komunikację z przełożonymi to jednak dość znaczna grupa (30 proc.) widzi potrzebę poprawy w tym zakresie.

Słowa kluczowe: relacje przełożony–podwładny, komunikacja, służba więzienna.

SUMMARY

The article discusses the role of the manager in shaping relationships in the context of communication in the organization. The conducted surveys among prison staff show that the prevailing relationship between superiors and subordinates are good. Although the majority of respondents assess the communication with superiors positively, however, a fairly large group (30 pct) see a need for improvement in this area.

Keywords: relationships boss–subordinate, communication, prison staff.

Dział III

Europa

ОБЛАЧНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ МАТЕМАТИКИ

CLOUD COMPUTING USED IN RESEARCH ACTIVITIES OF FUTURE TEACHERS OF MATHEMATICS

Информатизация современного общества существенно влияет на тенденции развития системы образования как в Украине так и во всем мире. Показательно, что чем выше уровень информатизации страны – тем сильнее проявляется влияние информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) на развитие образовательной системы. Несмотря на ряд социально-экономических проблем, Украина целеустремленно формирует информационное общество, определяя информатизацию, как одно из самых важных условий укрепления и роста интеллектуального потенциала нации¹.

Правительство Украины нацелено на активизацию внедрения ИКТ в систему образования, при этом повышая требования к качеству образования².

Подготовка будущих учителей математики требует особенного подхода. В частности для активизации исследовательской деятельности невозможно обойтись без применения ИКТ. Облачные технологии тут позволяют всецело использовать широкий спектр ИКТ, поскольку представляют собою ряд динамических аппаратно-программных решений.

Исследовательская деятельность играет существенную роль в системе подготовки будущих учителей математики. Реформы в системе образования, в частности математического, и бурное развитие ИКТ требуют пересмотра методических подходов к исследовательской деятельности в профессиональной подготовке будущего учителя математики.

Необходимо актуализировать эффективные, с педагогической точки зрения, формы и методы организации исследовательской деятельности студентов в про-

* аспирант Кировоградского Государственного Педагогического Университета имени Владимира Винниченко.

¹ *Модельовання й інтеграція сервісів хмаро орієнтованого навчального середовища: монографія* / [Н. Копняк, Г. Корицька, С. Литвинова, Ю. Носенко, С. Пойда, В. Седой, О. Сіпачова, І. Сокол, О. Спирін, І. Стромило, М. Шишкіна]; / за заг. ред. С. Г. Литвинової. – К.: Ц.П «Компринт», 2015. – 163 с.

² В. Ю. Биков, *Технології хмарних обчислень, ІКТ-аутсорсинг та нові функції ІКТ-підрозділів навчальних закладів і наукових установ* / В. Ю. Биков // *Інформаційні технології в освіті*. – 2011. – № 10. – С. 8–23.

цессе изучения математических дисциплин. Для этого мы выделяем ряд задач:

- определение роли и места исследовательской деятельности в подготовке будущего учителя математики;
- выявление психолого-педагогических аспектов исследовательской деятельности для подготовки будущего учителя математики;
- констатация задания, обзор накопленного опыта научных школ по организации исследовательской деятельности студентов педагогических ВУЗов;
- интеграция исследовательской деятельности студентов в процесс изучения математических дисциплин;
- выделение эффективных форм и методов организации исследовательской деятельности студентов в процессе изучения математических дисциплин в педагогическом ВУЗе;
- изучение возможностей математических задач в формировании исследовательской деятельности студентов, формирование методики ее использования;
- формирование системы исследовательских заданий с использованием ИКТ.

Исследовательская деятельность студентов строится на основе концепции педагогической системы обучения математики и реализуется, начиная с моделирования условий реальных педагогических задач до ИКТ-компетенций будущего учителя математики. Выделим несколько основных направлений рассматриваемой педагогической системы:

- профессионально-педагогическая направленность обучения математике в педагогическом ВУЗе;
- анализ научно-методических основ профессиональной подготовки учителя математики в педагогическом ВУЗе;
- развивающее обучение и обучения как деятельность³;
- воспитание творческой личности на основе формирования ИКТ-компетентности;
- формирование исследовательской активности студентов в процессе подготовки учителя математики (⁴).

С целью реализации вышеназванных направлений мы использовали следующие методы исследования:

- проанализировали профессиональную, психолого-педагогическую, методико-математическую литературу, программы для математических специальностей ВУЗов и общеобразовательных учебных заведений, учебно-методические пособия, материалы и публикации по проблеме организации исследовательской деятельности;
- изучили и консолидировали международный педагогический опыт;
- организовали и провели педагогический эксперимент, в ходе которого изучили и проанализировали студенческие работы, консультировались с преподавателями и студентами, наблюдали за ходом выполнения студентами исследовательских заданий.

³ Л. С. Выготский, *Педагогическая психология*. – М.: Педагогика, 1991. — С. 374

⁴ В. Ю. Биков, *Технології хмарних обчислень, ІКТ-аутсорсинг та нові функції ІКТ-підрозділів навчальних закладів і наукових установ* / В. Ю. Биков // Інформаційні технології в освіті. – 2011. – № 10. – С. 8–23.

Нами установлена прямая зависимость мотивации студентов и преподавателей для организации исследовательской деятельности от уровня использования ИКТ. Результаты проведенного нами педагогического эксперимента доказывают активизацию мотивационной составляющей деятельности студентов при выполнении творческих исследовательских заданий с широким использованием ИКТ. Нами проанализированы основные методики формирования исследовательской деятельности в процессе обучения математики в педагогических ВУЗах.

Используя результаты педагогического эксперимента нами подготовлены практические рекомендации для активизации исследовательской деятельности в подготовке будущих учителей математики. Данные рекомендации предназначены для использования как преподавателями педагогических ВУЗов при организации исследовательской деятельности, так и студентами.

Изучая исследовательскую деятельность студентов, будущих учителей математики, мы условно выделяем в ней несколько взаимозависимых составляющих: математическая, учебная, исследовательская⁵. Исследовательская деятельность в подготовке будущих учителей математики – это деятельность, реализуемая в процессе изучения утвержденного материала предметов математического цикла, включая межпредметные связи. Кроме того, это учебная деятельность, где будущий учитель формируется как специалист, готовый к профессиональному самосовершенствованию. Однозначно, исследовательская деятельность направлена на познание и создание новых навыков, методов, генерации идей, мотивации совершенствования и обновление знаний, применение методологии исследования, развитие нестандартных решений.

В каждой из перечисленных составляющих исследовательской деятельности присутствуют как репрезентационные действия, так и презентационные, активизирующие творчество и саму исследовательскую деятельность. В ходе проведения педагогического эксперимента нами установлена взаимосвязь между творческой и исследовательской деятельностью в процессе подготовки будущего учителя математики.

По своей сути исследовательская деятельность – разновидность познавательной деятельности студента. Учитывая теорию гносеологии, познавательная деятельность осуществляется стихийно-эмпирическим или логико-научным способом. Стихийно-эмпирическая характеризуется несистемностью и неорганизованностью, направлена на изучение отдельных явлений окружающей действительности. В основе стихийно-эмпирической деятельности – метод проб и ошибок, в результате, полученные знания имеют несистемный характер, ограниченную область применения, тяжело применимы для других задач. Исследовательская, которая является основой научной деятельности, характеризуется использованием средств познания, целеустремленностью, высокими требованиями к точности понятий и терминологии, выбором средств исследования. Исследовательская деятельность изучают не только репрезентативную базу знаний, но и навыки, закономерности, знания, полученные в ходе самого

⁵ В. А. Гусев, *Психолого-педагогические основы обучения математике* / В. А. Гусев – М.: Изд-во «Вербум-М», Изд. центр, 2003.

исследования. Полученные в результате исследовательской деятельности знания характеризуются обоснованностью, объективностью, реализуемостью на практике, стабильностью, доказательностью.

Исследовательская деятельность имеют точную дидактическую суть, которая заключается в мотивации студентов в творческую, эвристическую деятельность в рамках учебной благодаря применению различных методов и форм аудиторных занятий, самостоятельной деятельности, внеурочной: факультативы, проблемные семинары, творческие лаборатории. Это фундамент для реализации исследовательской деятельности студентов.

Активизация исследовательской деятельности студентов, формирование ее когнитивной методологической основы, развитие индивидуальных личностных качеств – необходимые условия формирования основы исследовательской компетентности, в частности как составляющей учебно-познавательной деятельности.

Используемая нами в ходе педагогического эксперимента модель исследовательской деятельности студентов, в условиях стремительного развития ИКТ-технологий, в частности облачных вычислений, в будущем может стать основой для построения системы подготовки учителя математики.

Информационно-коммуникационные технологии объединяют все цифровые технологии, которые используются для создания, передачи, распространения информации и предоставления услуг, например, программное обеспечение, компьютерные системы, персональные гаджеты, телекоммуникации, включая и мобильную связь, электронная почта, сети, в том числе Интернет, мультимедиа и т.д.

Развитие ИКТ, обновление программного обеспечения требует от пользователей постоянной модернизации компьютерной техники и самого программного обеспечения в соответствии с новейшими тенденциями. Одним из путей решения этой проблемы есть внедрение в учебный процесс облачных технологий. Облачная обработка данных – это комплекс аппаратно-программных мероприятий, направленных на решение цифровых задач по принципу эффективного распределения вычислительных мощностей, начиная с постановки задачи и заканчивая ее визуализацией.

По определению Национального института стандартов и технологий США (National Institute of Standards and Technology, NIST) «облачные вычисления – это модель предоставления услуг сетевого доступа к общему фонду компьютерных ресурсов (сети, сервера, хранилища данных, информационные базы, программные приложения, услуги по обработке данных), которые могут быть динамично настроены на решение разноплановых потребностей пользователей и предоставлены им с минимальным административным влиянием или взаимодействием с предоставляющими услуги»⁶.

Используя специальный интерфейс пользователя, который поддерживается соответствующими системными программными средствами сетевой настройки, в адаптивных ИКТ формируются сетевые виртуальные ИКТ-объекты – сетевые

⁶ С. М. Гольдштейн, А. А. Мазаник, *Элементы УИРС на занятиях по математическому анализу* // Проблемы подготовки учителя математики в пединститутах. М., 1980. – Вып. 64. – С. 210–216.

виртуальные площадки в форме ситуационных составляющих логической сетевой инфраструктуры ИКТ со временной или постоянной (в зависимости от решаемых задач) открытой гибкой архитектурой, которая по своей структуре отвечает индивидуальным или коллективным потребностям пользователей, а их формирование и использование поддерживается облачными технологиями. Поддержку технологий облачной инфраструктуры и предоставления пользователям соответствующих услуг на условиях аутсорсинга:

- SaaS – программное обеспечение, как услуга;
- PaaS – платформа, как услуга;
- DaaS – данные, как услуга;
- NaaS – аппаратное обеспечение, как услуга;
- IaaS – инфраструктура, как услуга;
- WaaS – рабочее место, как услуга;
- XaaS – все, как услуга.

Аутсорсинг (англ. outsourcing) – сервис, необходимый для определенной системы, чтобы реализовать ее основные функции, и предлагающий делегировать реализацию промежуточных или целостных заданий другой системе.

Услуги облачных вычислений предоставляют компании ИКТ-бизнеса, которые опираются на развернутую и разветвленную по всему миру телекоммуникационную сеть. При этом общим для пользователей облачной инфраструктуры является уверенность в том, что ИКТ-мощности и сервисы адаптивных ИКТ в состоянии удовлетворить их разнообразные потребности в обработке и хранении данных⁷.

Облачные технологии – это новое направление средств ИКТ, предполагающее распределенную и удаленную обработку и хранение данных. Облачные технологии можно описать как объединенный дата-центр, сеть взаимосвязанных между собой серверов и программно-аппаратного обеспечения.

Именно в облаке производятся все вычислительные операции. Применение облачных технологий позволяет автоматически решать проблемы с производительностью аппаратно-компьютерных средств и количеством свободного места на носителях информации. Внедрение облачных технологий в образование позволяет экономить ВУЗам значительные средства. Проведенный нами педагогический эксперимент, позволяет сделать вывод, что при грамотном построении облака и эффективном его использовании ВУЗ может сэкономить до 38% средств, выделяемых на развитие ИКТ.

Облачные технологии или облачные вычисления (англ. cloud computing) – представляют собою модель гарантированного обеспечения повсеместного сетевого доступа по требованию пользователей к общему пулу (англ. pool) настраиваемых вычислительных ресурсов. Такая схема использования ресурсов предполагает, что у пользователя остается интерфейс его информационной системы, а данные, используемые им, программные средства, информационная инфраструктура находятся в облаке.

⁷ В. Ю. Биков, *ИКТ-аутсорсинг і нові функції ІКТ-підрозділів навчальних закладів і наукових установ* / В. Ю. Биков // Інформаційні технології і засоби навчання. – 2012. – №4 (30). – С. 135–152. – Режим доступу: <http://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/717/529>.

Прообраз облачных технологий использовался еще в 60-тых годах прошлого века научно-исследовательскими институтами всего мира. Учитывая широкое распространение больших электронно-вычислительных машин (БЭВМ) – мейн-фреймы, зачастую возникали вопросы их эффективного использования, для чего в интрасетях создавали систему удаленных пользователей, которые пользовались лишь консолью (клавиатура и алфавитно-цифровой дисплей), а все операции, в том числе и хранение данных, производились БЭВМ, например, ЕС-1022, 1045.

Широкое распространение глобальных сетей, в том числе Интернет, перегруженность вычислительных мощностей и памяти суперкомпьютеров, подключенных к сети каналами высокой пропускной способности, стремление держателей этих мощностей развивать кластерную политику использования своих ресурсов и, собственно, получать прибыль, привели к возникновению нового ИКТ-направления – облачных технологий.

Пользователи, в том числе и в образовании, облачных технологий уменьшают расходы на инфраструктуру ИКТ, динамично реагируют на изменения вычислительных потребностей, учитывая свойства эластичности вычислений (англ. elastic computing) облачных услуг.

Термин cloud впервые использован главой компании Google Эриком Шмидтом. Одновременно с этим термин cloud computing стал популярен с 2005 года после старта проекта Elastic Compute Cloud (Amazon EC2) и широко распространился в бизнесе, среди поставщиков ИКТ и в научно-исследовательской сфере. Сам термин «облако» используется как образ, позаимствованный с общепринятой пиктограммы Интернета на схеме сети.

Облака разделяют по следующим категориям:

- частное облако (private cloud) – система, предназначенная для использования одной организацией, возможно включающей несколько пользователей, в том числе и удаленных. Частное облако может находиться в собственности или управлении как самой организации, так и третьих лиц;

- публичное облако (public cloud) – система, используемая для свободного использования;

- гибридное облако (hybrid cloud) – симбиоз двух или более облачных систем (частных, публичных или общественных), которые продолжают оставаться самостоятельными системами с динамическими, объединенными между собой, унифицированными или уникальными технологиями передачи данных и приложений;

- облако сообщества (community cloud) – система, созданная для использования конкретным сообществом потребителей из организаций, имеющих общие задачи.

Облака могут обслуживаться по вышеназванным моделям: SaaS, PaaS, DaaS, NaaS, IaaS, WaaS, XaaS. Учитывая результаты, проведенного нами педагогического эксперимента, рассмотрим наиболее эффективные модели, которые можно использовать в исследовательской деятельности для подготовки будущих учителей математики.

Программное обеспечение как услуга (SaaS, англ. Software-as-a-Service) – пользователь использует прикладное программное обеспечение провайдера

облачной инфраструктуры, доступное из удаленных клиентских устройств или тонкого клиента. Управление основной физической и виртуальной инфраструктурой облака, в том числе сети, серверов, операционных систем, хранения, или даже индивидуальных возможностей приложения осуществляется провайдером, представляющим услуги облака.

Платформа как услуга (PaaS, англ. Platform-as-a-Service) – пользователь использует облачную инфраструктуру для размещения базового программного обеспечения, а затем размещает на нём новые или существующие приложения. В PaaS входят инструментальные средства создания, тестирования и выполнения прикладного программного обеспечения – системы управления базами данных, связующее программное обеспечение, компиляторы и т.д., предоставляемые провайдером облака.

Управление физической и виртуальной инфраструктурой облака, в том числе сети, серверов, операционных систем, хранения осуществляется провайдером облака, кроме собственных – разработанных или установленных приложений.

Инфраструктура как услуга (IaaS, англ. IaaS or Infrastructure-as-a-Service) – пользователь использует облачную инфраструктуру для самостоятельного управления ресурсами обработки, хранения, сетями, вычислительными ресурсами. Пользователь имеет права контроля и управления операционными, виртуальными системами хранения данных и установленными приложениями, доступными сервисами. Общее управление физической и виртуальной инфраструктурой облака осуществляет провайдер облака⁸.

Таким образом, облачные технологии являются наиболее перспективными ИКТ для активизации исследовательской деятельности в подготовке будущих учителей математики. Практические аспекты использования облачных технологий в системе подготовки учителей математики описаны в методическом пособии, изданном по результатам проведенного нами педагогического эксперимента.

REFERENCES

- Биков В. Ю. 2011.** *Технології хмарних обчислень, ІКТ-аутсорсинг та нові функції ІКТ-підрозділів навчальних закладів і наукових установ* / Биков В. Ю. // Інформаційні технології в освіті. – № 10. – С. 8–23.
- Биков В. Ю. 2012.** *ІКТ-аутсорсинг і нові функції ІКТ-підрозділів навчальних закладів і наукових установ* / Биков В. Ю. // Інформаційні технології і засоби навчання. – № 4 (30). – С. 135–152. – Режим доступу: <http://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/717/529>.
- Выготский Л. С. 1991.** *Педагогическая психология* — М.: Педагогика, – С. 374.

⁸ Gillam, Lee. Cloud Computing: Principles, Systems and Applications / Nick Antonopoulos, Lee Gillam. – L.: Springer, 2010. – 379 p. – (Computer Communications and Networks). – ISBN 9781849962407

- Гольдштейн С. М., Мазаник А. А. 1980. *Элементы УИРС на занятиях по математическому анализу* // Проблемы подготовки учителя математики в пединститутах. М., – Вып. 64. – С. 210–222.
- Гусев В. А. 2003. *Психолого-педагогические основы обучения математике* / Гусев В. А. – М.: Изд-во «Вербум–М», Изд. центр.
- Моделювання й інтеграція сервісів хмаро орієнтованого навчального середовища: монографія* / [Копняк Н., Корицька Г., Литвинова С., Носенко Ю., Пойда С., Седой В., Сіпачова О., Сокол І., Спірін О., Стромилло І., Шишкіна М.]; / за заг. ред. С. Г. Литвинової. – К.: ЦП «Компринт», 2015. – 163 с.
- Gillam, Lee. *Cloud Computing: Principles, Systems and Applications* / Nick Antonopoulos, Lee Gillam. — L.: Springer, 2010. — 379 p. — (Computer Communications and Networks). — ISBN 9781849962407
- Peter Mell and Tim Grance «The NIST Definition of Cloud Computing», 2009.

АННОТАЦИЯ

Использование информационно-коммуникационных технологий в подготовке современного учителя математики является обязательным фактором его образовательной компетентности. А преимущества облачных технологий позволяют эффективно формировать у будущих учителей математики мотивацию их применения в исследовательской деятельности. Учитывая стремительное развитие информационно-коммуникационных технологий в образовании, именно облачные технологии позволяют визуализировать особенности исследовательской деятельности будущих учителей математики.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, облачные технологии, исследовательская деятельность.

STRESZCZENIE

The use of communication and information technologies in modern mathematics teacher preparation is a mandatory factor in its educational competence. As for the advantages of cloud technology, they allow effective form of future teachers of mathematics motivation for their use in research. Due to the vigorous development of information and communication technology in education, it is cloud-based technologies allow you to visualize the properties of the research activities of future teachers of mathematics.

Keywords: ICT – Information and Communications Technology, cloud computing, research activities.

TYGODNIK „KRAJ” WOBEC REWOLUCJI 1905–1907 W GUBERNIACH LITEWSKICH I NADBAŁTYCKICH

‘KRAJ’ WEEKLY TOWARDS THE REVOLUTION OF 1905–1907 IN THE LITHUANIAN AND BALTIC PROVINCES

Rewolucja lat 1905–1907 na terenie guberni nadbałtyckich i litewskich miała najkrwawszy przebieg. Terror stosowany przez obie strony konfliktu został szeroko omówiony na łamach polskojęzycznego tygodnika konserwatywnego „Kraj” wydawanego w Petersburgu przez Erazma Piltza, a od 1906 roku przez Bohdana Kutylowskiego. Wydarzenia rewolucyjne zostały szczegółowo opisane w kontekście krytycznego spojrzenia reporterów na protesty oraz ruch agrarny. Jednocześnie tygodnik przedstawiał też ustępstwa władzy i właścicieli fabryk uzyskane przez ruch rewolucyjny¹.

Problematyka społeczna rewolucji

Zaburzenia rewolucyjne były wyrazem niezadowolenia społeczeństwa wobec przeciągającej się wojny japońsko-rosyjskiej, która obok klęski pogorszyła także sytuację gospodarczą mieszkańców Rosji. Fatalna koniunktura doprowadziła do strajków robotniczych i krwawej niedzieli 9 (22) stycznia 1905 roku. Dodatkowo bojkot tzw. Dumy Bułyninowskiej zachęcił robotników do dalszych strajków². Sytuację rewolucyjną udało się opanować dopiero pod koniec 1907 roku, przede wszystkim dzięki kolejnym akcjom represyjnym rządu Piotra Stołypina. Na jej wygaszanie miał też wpływ Manifest 17 (30) października 1905 roku i działalność I i II Dumy Państwowej.

* Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

¹ Z. Kmiecik, *Prasa polska w rewolucji 1905–1907*, Warszawa 1980, s. 151.

² W. Lenin, *Bojkot dumy bułyninowskiej a powstanie*, *Dzieła wszystkie*, t. 11, lipiec–październik 1905, Warszawa 1985, s. 150–157; L. Bazyłow, *Historia Rosji*, t. 2, Warszawa 1983, s. 431–432; R. Jurkowski, *Sukcesy i porażki. Ziemiaństwo polskie Ziemi Zabranych w wyborach do Dumy Państwowej i Rady Państwa 1906–1913*, Olsztyn 2009, s. 23. Projekt Dumy Bułyninowskiej (od nazwiska Aleksandra Bułynina, rosyjskiego ministra spraw wewnętrznych) został przedstawiony 18 lutego (3 marca) 1905 r. Sama ordynacja wyborcza została ogłoszona 18 (30) września 1905 r. Duma miała mieć charakter doradczy, a w jej skład wchodzić miały przede wszystkim warstwy uprzywilejowane, co doprowadziło do jej bojkotu przez robotników. Z tego powodu, car Mikołaj II zdecydował, po podpisaniu Manifestu 17 (30) października 1905 r., przekształcić ją w organ ustawodawczy. Samej Dumy Bułyninowskiej nigdy nie zwołano.

Robotnicy

Rewolucja w krajach nadbałtyckich rozpoczęła się w estlandzkim Rewlu, w którym pracowali robotnicy przeważnie pochodzenia rosyjskiego. Strajkiem kierowała komórka Rosyjskiej Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej. Do protestów doszło w środę 12 (25) stycznia 1905 roku. Omawiając wydarzenia w Rewlu, dziennikarze „Kraju” pozytywnie oceniali sposób zakończenia pierwszych strajków, gdyż nie doszło do żadnych starć. Samych przyczyn protestów nie podano. Zaznaczono natomiast, że w mieście znajdowały się posterunki policji oraz wojska, co mogło być czynnikiem hamującym robotników przed rozruchami.

Opisując strajki robotnicze w Wilnie, informowano, iż wygasły one już po tygodniu. Wstrzymano tylko druk lokalnych gazet przez kilka dni oraz zwolniono robotników w kilku garbarniach oraz drukarniach. Również zamieszczono informacje o stacjonującym wojsku oraz bezkrwawym przebiegu protestów³.

Z kolei z terenu Rygi opisano już zamieszki z użyciem broni. Na łamach „Kraju” podkreślono fakt, że robotnicy posiadali broń palną, metalowe przedmioty oraz proklamację z opisem wydarzeń z Petersburga. Odnotowano działalność policji, która rozpędziła tłum liczący blisko 700–800 osób. Zaznaczono, że w trakcie rozruchów wybito okna w redakcjach gazet „Baltijas Wehstnois” i „Pribaltiiskij Kraj”. Podkreślono, że był to jedyny incydent podczas zamieszek⁴.

W Nowej Wilejce przez blisko miesiąc trwał strajk robotników z fabryk, który zakończył się znacznymi ustępstwami właścicieli zakładów. Strajkujący otrzymali podwyżki płac oraz skrócono im dzień pracy o dwie godziny. Polepszo też warunki socjalne pracy i życia, np. w fabryce kos Possela zostali zatrudnieni bezpłatny lekarz, felczer, akuszerka, urządzono szkołę początkową dla dzieci pracowników, zaś dla robotników utworzono aptekę oraz łaźnię. Korespondent „Kraju” pozytywnie ocenił powyższe zmiany, stwierdził, że zdrowi oraz umiejący pisać robotnicy będą stanowili atut pracodawcy. Reporterowi „Kraju” chodziło nie tylko o większą wydajność sprawnego pracownika ale także o zaprezentowanie bardziej „ludzkiego” podejścia pracodawcy do robotników – co na pewno ograniczało skalę protestów.

W Kownie zmniejszono ilość godzin pracy o 5 godz. 30 min. w tygodniu dla 79 proc. pracowników oraz o 2 godz. 30 min. dla 11 proc. robotników. Podniesiono także pensje dla 3769 pracowników. Dziennikarz „Kraju” z aprobatą opisał te przemiany, gdyż dzięki temu sytuacja bytowa robotników się polepszy – a więc nie będą strajkować. Nie napisano, czemu godziny pracy były nierówno podzielone, prawdopodobnie chodziło o osoby pracujące na różnych stanowiskach.

Obok właścicieli prywatnych zakładów i fabryk, działania poprawiające warunki pracy robotników podjęła też administracja państwowa. Gubernator wileński hr. Konstanty Pahlen wydał cyrkularz dotyczący ascenizacji drukarń wileńskich. Reporter „Kraju” z uznaniem przyjął poprawę warunków sanitarnych. Dodatkowo w swojej korespondencji „Kraj” podkreślił, że wcześniejsze warunki

³ A. R. Z., *Wilno 17 (30) stycznia*, ibidem, s. 29.

⁴ W Rydze, „Kraj” 21 stycznia (3 lutego) 1905, nr 3, s. 18.

pracy w drukarni były fatalne i mogły doprowadzić do różnych chorób, zatem ich zmiana była korzystna⁵. Na początku 1906 roku w Wilnie odnotowano napięcia społeczne, gdyż obawiano się strajku generalnego, zorganizowanego przez robotników, który miałby miejsce w pierwszą rocznicę 9 (22) stycznia 1906 roku. Surowe represje, które zapowiedział generał-gubernator wileński, kowieński i grodzieński Aleksander Freze spowodowały, że zastrajkowało wyłącznie kilka drukarni, zaś zakłady oraz sklepy funkcjonowały normalnie⁶. „Kraj” odnotował, że na terenie guberni litewskich, a szczególnie w Wilnie doszło do współdziałania fabrykantów i władz państwowych. Zastosowali oni wobec robotników podwójne środki. Właściciele poprawiali warunki pracy (podwyżki, skracanie czasu pracy) i wprowadzali udogodnienia socjalne. Natomiast władze gubernialne straszyły policją i wojskiem, ale także pokazywały, że dbają o ludność z najniższych stanów (cyrkularz gubernatora K. Pahlena o ascenizacji drukarni).

Chłopi

Warstwą społeczną, która najszerzej uczestniczyła w rewolucji, byli włościanie. Dokonywali oni nielegalnych wyrębów lasów prywatnych, zajmowali sporne łąki i pastwiska, przestawiali słupki graniczne, kłusowali w lasach ziemiańskich oraz podpalali zabudowania folwarczne. Bywały przypadki rabunków bądź konfliktów o charakterze osobistym. Włościanie twierdzili, że po wydaniu aktu 19 lutego 1905 roku dano im przyzwolenie na wycinkę drzew z lasów należących do ziemian. Przepis ten interpretowali w ten sposób, iż lasy obywatelskie zostały oddane wsiom. Jednym z ziemian, do majątku którego wtargnięto, był hr. Michał Broel-Plater, właściciel majątku w Krasławiu⁷. Według szacunków „Kraju” w majątku zniszczono 40 dziesięcin lasu, a straty wyniosły 150 tys. rubli. Reporter tygodnika przedstawił je, aby pokazać brutalność rewolucji na wsiach oraz tym samym uzasadnić brutalność represji policyjnych⁸. W rabunkach uczestniczyło kilkaset osób dzielących się obowiązkami podczas napaści. Niektórzy rąbali drewno, zaś inni je wywozili. Nawet wojsko nie było w stanie powstrzymać takiej liczby rabusiów.

Do rabunków dochodziło również na terenie powiatów dźwińskiego, lutyńskiego i rzeżyckiego w guberni witebskiej. Na miejsce przybył gubernator, który dzięki wojsku przywrócił porządek. Aresztowano około 500 osób. Interwencja gubernatora oznaczała, że problem był poważny. Wojsko miało strzec zaatakowanych majątków oraz wsi, w których dokonywano największych rozruchów. Według

⁵ *Z nad Niemna*, „Kraj” 25 lutego (10 marca) 1905, nr 8, s. 27.

⁶ *Ruch rewolucyjny*, „Kraj” 13 (26) stycznia 1906, nr 2, s. 13. Represje, które zostałyby wprowadzone na wypadek strajku powszechnego to grzywna w wysokość 3 tys. rubli oraz wprowadzenie stanu ochrony nadzwyczajnej. Podobne przepisy wprowadził gubernator kowieński.

⁷ R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo trockie, Księstwo Żmudzkie, Inflanty Polskie, Księstwo Kurlandzkie*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992, s. 316–325. Broel-Platerowie byli właścicielami majątków w Kombule i Krasławiu, które były oddalone o około 11 km. Majątki w Kombule i Krasławiu należały do M. Broel-Platera.

⁸ *Z pod Dźwińska*, ibidem, s. 25.

szacunków, w niektórych miejscowościach wyrąbano około 100 dziesięcin lasu. Postawę włościan potępiono, określano ich „rabusiami”⁹.

Włościanie zamieszkujący gminę gielwańską leżącą w guberni wileńskiej, domagali się zrównania w prawach cywilnych z innymi grupami społecznymi. Domagali się prawa do obowiązkowej nauki w języku litewskim, a także nauki historii, literatury, języka oraz geografii litewskiej. Żądali nadania dodatkowej ziemi z majątków prywatnych oraz kościelnych przejętych po 1863 roku przez państwo, rozkolonizowania wsi, zniesienia serwitutów oraz służby wojskowej¹⁰. Reporter „Kraju” po opisie żądań chłopskich postawił również tezę, że ogłoszenie ukazu 19 lutego 1905 roku było spowodowane „rozdmuchaniem waśni klasowej”, gdyż podkreślał, że dla chłopu „wrogiem” była zarówno władza, jak i ziemianin¹¹.

Poza rabunkami majątków, problemem dotyczącym gospodarki wiejskiej był spadek wartości akcji banków ziemskich oraz listów zastawnych. Przedstawiciele odłamu socjalistów-rewolucjonistów żądali oddania gruntów gminom (obszczynom), z kolei socjaldemokraci nakłaniali do przekazania gruntów drobnej ludności rolniczej, bez tymczasowego ingerowania w sposób jej eksploataowania. Ugrupowania umiarkowane domagały się przymusowego skupu większych majątków ziemskich na rzecz państwa i parcelacji ziemi. Dziennikarz „Kraju” postawił tezę, że oba programy wysunięte przez odłamy socjalistyczne będą czekały na dokładne opracowania teoretyczne i praktyczne co, uwzględniając fakt, iż „Kraj” był czasopismem konserwatywnym, wskazuje na dużą ostrożność przed pełnym potępieniem programów socjalistycznych¹².

Inne grupy społeczne

W Wilnie, gdzie protesty robotnicze miały niski oddźwięk, wrażenie zrobił kilkudniowy strajk personelu urzędniczego Wileńskiego Banku Ziemskiego przeciwko zmniejszeniom gratyfikacji dla pracowników. Jego przebieg i zakończenie opisano obszernie na łamach „Kraju”, gdyż zakończył się polubownie – pracownicy otrzymali podwyżki płac. Omówiono to szeroko, gdyż chciano pokazać innym robotnikom, iż doszło do porozumienia z dyrekcją¹³.

Na terenie Wilna doszło do aresztowań oraz zwolnień z urzędów osób, które popierały dążenia narodowościowe Polaków. Usunięto ze stanowisk radcę urzędu gubernialnego Baturyna oraz inżyniera gubernialnego Prozorowa. Do ich zwolnienia doprowadziły donosy napisane przez koła miejscowe (prawdopodobnie nacjonalistów litewskich), które uznały ich za swoich wrogów. Dokonano także aresztowań znanych osób, w tym ławników rady miejskiej oraz redaktora „Siewiero Zapadnogo Gołosa” Radina. O ile represje wobec osób popierających kwestię polską były typowe

⁹ *Z nad Niemna*, 13 (26) marca, „Kraj” 18 (31) marca 1905, nr 11, s. 24.

¹⁰ *Z nad Niemna*, „Kraj” 11 (24) listopada 1905, nr 43, 44 i 45, s. 34.

¹¹ J. Sz., *Litwa i Ruś. Przegląd*, „Kraj” 25 listopada (8 grudnia) 1905, nr 47, s. 15–16.

¹² Idem, *Litwa i Ruś. Przegląd*, „Kraj” 1 (14) grudnia 1906, nr 48, s. 19.

¹³ W. O., *Z Wilna*, „Kraj” 14 (27) marca 1905, nr 9, s. 28.

dla postępowania władz rosyjskich, zdziwienie korespondenta „Kraju” wzbudziło zwolnienie inspektora Wileńskiego Okręgu Naukowego Odyńcowa, zaliczanego do „polakożerców”, którego reporter „Kraju” określił „największym z reakcjonistów”. Zwolniono go, gdyż chciano uspokoić Polaków zamieszkujących w Wilnie¹⁴.

Podczas zaburzeń rewolucyjnych doszło również do wzrostu przestępczości, choć władze traktowały niemal wszystkie akty terroru rewolucyjnego jako przestępstwa kryminalne. Z powodu olbrzymiej skali rewolucji agrarnej i wzrostu przestępczości, na terenie Kurlandii, zaczęły funkcjonować sądy polowe. Na łamach „Kraju” można znaleźć takie opisy przestępstw kryminalnych, jak rozkwit przemytu alkoholu (po ograniczeniach nakładanych przez władzę dotyczących jego sprzedaży), działalność rabunkowa, jak chociażby napaści z bronią w rękę na kasy w urzędach i gminach¹⁵. Przy opisach działalności sądów polowych mniej wspomniano o liczbie wyroków, a więcej o zmniejszaniu, dzięki nim, ilości przestępstw. Było to pozytywnie oceniane na łamach „Kraju”. W relacjach zamieszczonych w tygodniku podkreślano rolę wojska, które sprawnie udaremniało przestępstwa zaliczane do „kryminalnych”.¹⁶ Ze swojej strony rewolucjoniści podejmowali również działania utrudniające udowadnianie im winy. Wykonywali oni wyroki śmierci na osobach podejrzanych o zdradę bądź zeznających w rozprawach sądowych na ich niekorzyść.

Postępowanie rewolucjonistów było negatywnie oceniane na łamach czasopisma, zresztą nie mogło być inaczej – wszak był to tygodnik konserwatywny, stojący na straży porządku społecznego, choć krytykujący jego nieprawidłowości¹⁷. Pamiętać też należy, że przestępstwa kryminalne oraz skutki zaburzeń rewolucyjnych często łączono, np. rabunki kas gminnych na cele rewolucyjne, były traktowane podobnie, jak kradzież drzewa z prywatnego lasu. Spowodowane to było również tym, że nierzadko zwykli kryminaliści wykorzystywali sytuację rewolucyjną dla swoich celów.

Podsumowując, praktycznie wszystkie grupy społeczne uczestniczyły w rewolucji. Głównymi postulatami wysuwanymi przez protestujących były podwyżki płac oraz poprawa warunków bytowych i sanitarnych. Strajki różnie się kończyły – od porozumienia i dostosowania się dyrekcji do żądań pracowników, po krwawe pacyfikacje.

Problematyka narodowa

Rewolucja lat 1905–1907 poza aspektem społecznym, miała również aspekt narodowy. Wtedy przedstawiciele różnych narodowości zaczęli domagać się po-

¹⁴ Flis, *Z nad Niemna* 15 stycznia, „Kraj” 21 stycznia (3 lutego) 1906, nr 3, s. 15.

¹⁵ *Kraj Nadbałtycki*, „Kraj” 30 marca (12 kwietnia) 1906, nr 13, s. 11.

¹⁶ *Kraj Nadbałtycki*, „Kraj” 28 kwietnia (11 maja) 1906, nr 17, s. 9; *Kraj Nadbałtycki*, „Kraj” 5 (18) maja 1906, nr 18, s. 8; *Kraj Nadbałtycki*, „Kraj” 19 maja (1 czerwca) 1906, nr 20, s. 8; *Kraj Nadbałtycki*, „Kraj” 26 maja (8 czerwca) 1906, nr 21, s. 8; *Kraj Nadbałtycki*, „Kraj” 14 (27) lipca 1906, nr 28, s. 8.

¹⁷ *Kraj Nadbałtycki*, „Kraj” 25 sierpnia (7 września) 1906, nr 34, s. 9.

szanowania swojego języka oraz stosowania go w urzędach. Dochodziło wówczas także do konfliktów między przedstawicielami różnych narodowości, a w trakcie zaburzeń rewolucyjnych ofiarami pogromów padali Żydzi. Na łamach „Kraju” podkreślano, że rozwiązanie konfliktów pomiędzy tymi narodowościami powinno opierać się na przeprowadzeniu reform administracyjnych oraz gospodarczych, zaś podział ziemi może być utrudniony ze względu na różnorodność narodową¹⁸.

Litwini (gubernie litewskie)¹⁹

W Wilnie sztuki teatralne, od czasu zdławienia powstania styczniowego, były wystawiane wyłącznie w języku rosyjskim, co wielokrotnie odnotowywano i krytykowano w „Kraju”. Na łamach gazety zaznaczono, iż niektórzy Rosjanie twierdzili, że należy uchylić ograniczenia językowe i wystawiać sztuki zarówno w języku polskim, jak i litewskim. Od stycznia 1906 roku w Wilnie funkcjonowała polskojęzyczna scena teatralna, co było sukcesem „rewolucyjnym” ludności polskiej²⁰.

Pojedyncze koncerty w Wilnie wystawiane w języku polskim miały miejsce już w połowie 1905 roku. Dzięki działalności prezesa „Kuratorium dla ubogich”²¹ Józefa Montwiłła. Władze wydały pozwolenie na wystawienie „Nocy”, „Barcaroli”, „O matko moja miła” oraz „Szumią jodły” w języku polskim, co zostało pozytywnie ocenione przez dziennikarza „Kraju”. Napisał, że możliwość wystawienia sztuk w języku polskim była czymś „niezwykłym”²².

Następnym elementem żądań narodowych był memoriał Litwinów do premiera Sergiusza Wittego, który powoływał się na Najwyższy ukaz z 12 grudnia 1904 roku. W memoriale Litwini domagali się zwiększenia praw dla swojej nacji. Podkreślano, że obecne prawa i ograniczenia wobec Litwinów osłabiają cały Kraj Północno-Zachodni. W „Kraju” zamieszczono całą treść dokumentu, lecz bez komentarza²³. Dopiero w następnym numerze została dodana opinia dotycząca postulatów Litwinów. Widać w niej dezaprobatę dla memoriału Litwinów, gdyż uważano, że zwiększenie praw, jak chociażby możliwość wywieszania szyldów w językach urzędowym i ojczystym, powinno dotyczyć wszystkich narodowości. Dziennikarz „Kraju” dodał, że prawa te powinny obejmować wszystkich katolików, a więc i Polaków i Białorusinów wyznania katolickiego²⁴.

W kolejnych numerach „Kraju” zamieszczano informacje dotyczące wystąpień Litwinów przeciwko władzy carskiej. Dokonywali oni rozbijania szkół gminnych

¹⁸ Stan, *Centrum i Kresy*, „Kraj” 25 marca (7 kwietnia) 1905, nr 12, s. 22–23.

¹⁹ *Революция 1905–1907 гг. в Литве. Документы и материалы*, podred. Ю. И. Жюгжда, b. m. w., b. d. w. W tym zbiorze źródeł źródłowym można znaleźć dokumenty dotyczące rewolucji w guberniach litewskich.

²⁰ Szczerbica, *Wilno (20 stycznia)*, „Kraj” 28 stycznia (10 lutego) 1905, nr 4, s. 31–32; A. R. Z. *Wilna 1 (14) stycznia*, „Kraj” 6 (19) stycznia 1906, nr 1, s. 14.

²¹ Pełna nazwa to: Miejskie Kuratorium Opieki nad Biednymi.

²² Idem, *Wilno 16 (29) maja*, „Kraj” 20 maja (2 czerwca) 1905, nr 20, s. 27.

²³ *Memoriał Litwinów*, „Kraj” 25 lutego (10 marca) 1905, nr 8, s. 19.

²⁴ *Potrzeby społeczne Kraju Zachodniego*, „Kraj” 4 (17) marca 1905, nr 9, s. 5–6.

oraz urzędów gminnych, wypędzali pracowników i żądali, aby zastąpili ich Litwini. Analizując w „Kraju” rubrykę „Litwa i Ruś” można zaobserwować krytyczny opis tych wydarzeń. Przedstawiono działalność Litwinów dążącą do usunięcia z guberni wszystkich Rosjan i starowierców oraz zamknięcia cerkwi prawosławnych²⁵. Jako odpowiedź generał-gubernator wileński, kowieński i grodzieński Aleksander Freze wystosował odezwę do ludności, w której zaznaczył, iż niektóre z żądań ludności litewskiej, jak wprowadzenie języka litewskiego do urzędów gminnych oraz szkół ludowych można natychmiast wprowadzić, zaś inne musi zaaprobować Duma Państwowa²⁶. Władze walczyły z ruchem litewskim wysyłając tzw. oddziały „lotne” tłumiące ruch rewolucyjny. Z kolei Litwini realizowali uchwały przyjęte na Zjeździe Litewskim w Wilnie w grudniu 1905 roku. Dotyczyły one takich kwestii, jak walka o autonomię guberni wileńskiej i kowieńskiej oraz zakaz nadmiernej eksploatacji dóbr ziemskich i lasów, gdyż zostaną one w przyszłości rozparcelowane pomiędzy ludność litewską.

Istotne znaczenie w przedstawieniu aspektu narodowego rewolucji miały informacje o nauczaniu religii w języku narodowym. Religia miała być wykładana w językach polskim, litewskim bądź białoruskim. Wiadomym było, iż Litwini i Polacy skorzystają z tej możliwości. Natomiast wśród ludności białoruskiej, katolicy uczyli się modlitw w języku polskim²⁷. Zdarzało się jednak, że w niektórych szkołach średnich w Wilnie, w których dyrektorami byli litewscy nacjonaści, prowadzono zajęcia z religii po litewsku. Pracownicy tych placówek tłumaczyli Rosjanom, że nie wiedzieli, że władzę wyraziły tylko aprobatę wobec nauki religii w języku polskim²⁸. Warto przy tym odnieść się do artykułu księdza Stanisława Stakiało²⁹ opublikowanego w „Wilenskim Wiestniku”, w którym duchowny oskarża innych księży o faworyzowanie, podczas mszy świętych w Wilnie, języka polskiego zamiast litewskiego. Zarzuty opierały się tylko na stwierdzeniu księdza, iż większość wiernych w Wilnie stanowili Żmudzini oraz Litwini, którzy nie znali języka polskiego, co było nieprawdą, gdyż wcześniej modlili się w tym języku³⁰.

Innym przykładem zmian, tym razem w dziedzinie politycznej, było umożliwienie Polakom, Litwinom, Białorusinom, Ukraińcom i Żydom uczestnictwa w wyborach do Dumy Państwowej. Przewidziano wybranie 84 posłów z 9 guberni. Dodatkowo w ustawie wyborczej do Dumy Państwowej zastrzeżono, że z każdej guberni bezwarunkowo powinien zostać wybrany jeden poseł włościański. Oznaczało to, że wśród pozostałych 75 posłów będą ziemianie w ilości 2/3 (50) oraz 1/3

²⁵ *Litwa i Ruś. Przegląd*, „Kraj” 9 (22) grudnia 1905, nr 49 i 50, s. 14.

²⁶ Idem, *Litwa i Ruś. Przegląd*, „Kraj” 2 (15) grudnia 1905, nr 48, s. 20; Flis, *Z nad Niemna 4 grudnia s. st.*, „Kraj” 21 (8) grudnia 1906, nr 49, s. 13–14. Skargi na księży, którzy przestali prowadzić msze święte w języku polskim, miały miejsce jeszcze pod koniec 1906 r., co potwierdza artykuł podany w przypisie.

²⁷ Flis, *Z nad Niemna*, „Kraj” 6 (19) maja 1905, nr 18, s. 25.

²⁸ A. R. Z., *Wilno 16 (29) maja*, „Kraj” 20 maja (2 czerwca) 1905, nr 20, s. 27.

²⁹ *Z zaboru rosyjskiego*, „Kurier Poznański” 24 lipca 1907, nr 167, W „Kurierze Poznańskim” zaznaczono, iż ks. S. Stakiało był znany z prowadzenia agitacji antypolskiej. W 167 numerze czasopisma zamieszczono informację o usunięciu duchownego ze stanowiska oraz opis jego działalności dążącej do przywrócenia go do wcześniejszej funkcji.

³⁰ J. Sz., *Litwa i Ruś. Przegląd*, „Kraj” 25 listopada (8 grudnia) 1905, nr 47, s. 15–16.

(25) przedstawiciele miast. Analizując te dane widać, że jego autor przychylnie ocenia możliwość uczestnictwa w wyborach do Dumy Państwowej, ponieważ oznaczało to, że gubernie zachodnie będą miały swoją reprezentację w Dumie. Korespondent podkreślił przy tym, że wspomniane ziemie nie są jeszcze w pełni równoprawne pod względem narodowościowym oraz w dziedzinie prawa do korzystania z własności ziemskiej, z resztą Cesarstwa³¹.

Zgromadzenie Litwinów wileńskich wystosowało do prezesa Rady Ministrów list z deklaracją powziętą 31 października i 2 listopada 1905 roku. Litwini podkreślili w niej, iż w guberniach: kowieńskiej, wileńskiej, grodzieńskiej, części kurlandzkiej oraz suwalskiej przewagę etnograficzną mają Litwini, zaś mieszkańcy pochodzenia rosyjskiego, żydowskiego, polskiego zamieszkali te tereny później, „z kolei Białorusini są Litwinami, którzy ulegli procesowi zesławiania”. W związku z tym stwierdzeniem, Litwini domagali się otrzymania jak najszerszej autonomii. Zgadzała się na przyznanie tych samych praw (poszanowania religii, języka oraz praw politycznych), których chcą dla siebie, również przedstawicielom innych narodowości, zamieszkujących opisane tereny. Litwini domagali się również prawa do obsadzania urzędów polityczno-administracyjnych, wolności związków i zgromadzeń oraz uczestnictwa w tajnych, równych oraz bezpośrednich wyborach do Dumy. Mimo iż nie zamieszczono opinii dziennikarza „Kraju”, można założyć, że była ona negatywna. W tekście chodziło o autonomię Litwy, zaś przedstawiciele innych narodowości którzy tam mieszkali, znaleźliby się pod władzą Litwinów³². Reporter „Kraju” dowiódł, iż ich żądania są bezpodstawne. Uzasadnił, że domagając się guberni suwalskiej w obrębie autonomii Litwy na zasadzie etnograficznej, nie powinni domagać się guberni grodzieńskiej i wileńskiej, gdzie na obszarze kilku powiatów to żywioł polski jest najliczniejszy, a po nich są Białorusini. Zauważył, że Litwini powinni przyjąć etnograficzny bądź historyczny aspekt wyznaczania granic swoich aspiracji, nie zaś obydwu, jakby w zależności od potrzeb. Ponadto, korespondent „Kraju” podkreślił, iż wielu Litwinów oraz Białorusinów zamieszkujących te ziemie przejęło kulturę polską. Sama deklaracja nie odniosła się do statusu prawnego takich osób³³.

Dochodziło również do starć duchowieństwa polskiego z litewskim. W 72 numerze litewskiego dziennika „Vilniaus Žinios” zamieszczono artykuł autorstwa księdza Józefa Biły³⁴, który należał do nacjonalistycznego odłamu społeczeństwa litewskiego. Domagał się, aby nowym biskupem sejneńskim został Litwin. Według szacunków „Kraju” liczebność katolików Polaków i Litwinów na terenie biskupstwa sejneńskiego wynosiła 366 tys. Polaków wobec 325 tys. Litwinów. Z kolei stosunek księży wynosił 78 Polaków wobec 271 Litwinów. Widać, że przewaga wyznawców religii rzymskokatolickiej znajdowała się po stronie polskiej, ale wśród duchownych było odwrotnie. Zarówno reporter „Kraju”, jak i dziennikarze prasy warszawskiej przeciwstawiali się tekstowi ks. J. Biły podkreślając, iż Polacy są gotowi przyjąć biskupa litewskiego, ale domagają się przy tym wzajemności.

³¹ St. H., *Litwa i Ruś w sejmie państwowym*, „Kraj” 12 (25) sierpnia 1905, nr 32, s. 8–9.

³² *Uchwała w sprawie litewskiej*, „Kraj” 11 (24) grudnia 1905, nr 43, 44 i 45, s. 34.

³³ J. Sz., *Litwa i Ruś. Przegląd*, „Kraj” 18 listopada (1 grudnia) 1905, nr 46, s. 14–15.

³⁴ Józef Biła (w j. litewskim Juozes Była).

Dlatego też nie polemizowano z „Vilniaus Žinios”, lecz z tym artykułem. Podkreślono, że wypowiedź ks. J. Biły nie służy Litwinom, gdyż opiera się na kłamstwie, stwierdzającym że społeczeństwo polskie jest wrogiem litewskiego. Dodano, że to księża polscy uczą się języka litewskiego³⁵.

Estończycy (gubernia estlandzka)

Na terenie guberni estlandzkiej oraz północnej części Inflant ruch rewolucyjny szerzył się wśród Estończyków. Blisko milion Estończyków domagało się własnych szkół oraz samorządów gminnych³⁶. Na początku 1906 roku w „Kraju” opisano represje stosowane przez wojsko oraz postawę rewolucjonistów. Odnotowano chociażby fakt, że powieszono krawca o nazwisku Szulc za mianowanie go „prezydentem” Estonii³⁷. Podkreślenie wielkości represji ze strony wojska oraz informacje o egzekucjach były ogólnie ocenione negatywnie przez „Kraj”, lecz w swoim artykule takiej oceny korespondent nie umieścił³⁸.

Na łamach „Kraju” odnotowano zjazd estoński w listopadzie 1905 roku, podczas którego wydano uchwałę, na mocy której powołano samoistne władze estońskie w obszarze gmin. Artykuł „Kraju” opisujący te wydarzenia odniósł się do nich, moim zdaniem, negatywnie. Zamieszczono informacje o dewastacji wielkich majątków ze strony Estończyków i o karach za te czyny³⁹.

Podczas wyborów do rady miejskiej w Jurjewie (Dorpacie) sukces wyborczy odnieśli Niemcy zdobywając na 72 mandaty aż 59, podczas gdy Estończycy uzyskali tylko 13. W artykule „Kraju” zamieszczono informację, iż wybrano tylko tych kandydatów, na których głosowali również Niemcy, czyli tych 13 Estończyków, których wybrano do rady miejskiej także otrzymało poparcie ze strony Niemców. Sam „Kraj” nie dokonał oceny podziału mandatów⁴⁰, ale przytoczenie tego faktu wskazywało na słabość narodowego ruchu estońskiego, który nie potrafił się zjednoczyć aby uzyskać przewagę w radzie miejskiej głównego miasta uniwersyteckiego guberni estlandzkiej.

³⁵ O biskupstwo sejneńskie, „Kraj” 1 (14) kwietnia 1905, nr 13, s. 8; P. Łossowski, *Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939*, Warszawa 1985, s. 53–55. Nacjonalizm szerzony przez księży pochodzenia litewskiego został szeroko omówiony w monografii P. Łossowskiego.

³⁶ B. S., *Ruch rewolucyjny*, „Kraj” 30 grudnia (12 stycznia 1906) 1905, nr 52, s. 5.

³⁷ J. Lewandowski, op. cit., s. 34–35; *Ruch rewolucyjny*, „Kraj” 6 (19) stycznia 1906, nr 1, s. 12. Na terenie Estonii jesienią 1905 r. przejęto władzę w gminach w kilku miejscowościach i proklamowano tam rewolucyjne republiki. Jedną z tych „republik” zarządzał wspomniany Szulc.

³⁸ 1906, 2. января 9. – из телеграммы начальника северного отряда карательной экспедиции А. А. Орлова Николаю II о действиях карательных отрядов в валкском, веррокском и других уездах, w: *Революция 1905/1907 гг. в Эстонии. Сборник документов и материалов*, Таллин 1955, s. 449–450. Tylko w tym przytoczonym dokumencie, dotyczącym bitwy między oddziałem kozaków i rewolucjonistami, można znaleźć informację, że „zabito 22 Estończyków, 78 rozstrzelano i wielu zostało powieszonych” (dokładnej liczby powieszonych nie przytoczono). Poza tym dokonywano aresztowań rewolucjonistów oraz palono ich domy.

³⁹ *Powstanie łotewskie*, „Kraj” 16 (29) grudnia 1905, nr 49 i 50, s. 12.

⁴⁰ *Kraj Nadbałtycki*, „Kraj” 3 (16) marca 1906, nr 9, s. 10.

Łotysze (gubernia kurlandzka⁴¹)

Blisko dwumilionowy lud łotewski niemal w całości powstał z bronią w ręku przeciwko Rosji. Dochodziło do starć zbrojnych między wojskiem a powstańcami. Odbyła się chociażby bitwa w mieście Tukum, która miała miejsce 30 listopada 1905 roku⁴².

Łotysze nie godząc się z lokalną władzą i jej decyzjami, powołali Tymczasowy Rząd Republiki Łotewskiej, lecz już w drugim tygodniu 1906 roku dokonano aresztowania całego jego składu. Po aresztowaniach, postawiono tezę, że rewolucja w Kurlandii wkrótce wygaśnie⁴³.

Rozruchy były brutalnie tłumione, co wywoływało oburzenie w artykułach postępowej prasy redagowanej m.in. na terenie Petersburga. Opisywano rozstrzeliwania Łotyszy bez sądów oraz stosowaniu kar cielesnych wobec kobiet oraz mężczyzn⁴⁴. Łotysze posiadający broń, mieli ją złożyć przed 6 stycznia 1906 roku, inaczej jej właścicielowi groziło aresztowanie, a jego majątek ulegał sekwestrowi. Dziennikarz „Kraju” wskazał tutaj dwie istotne rzeczy. Pierwszą była informacja o pobycie licznych wojsk w guberni kurlandzkiej, zaś drugą był opis represji stosowanych podczas i po zamieszkach. Zamieszczono obraz takich wydarzeń, jak rozstrzelania po wyrokach sądu polowego oraz wieszania skazanych. Władzom carskim chodziło o zastraszenie potencjalnych rewolucjonistów i zmuszenie ich do zaprzestania działalności⁴⁵.

Opinia reportera „Kraju” z końca stycznia 1906 roku dotycząca końca rewolucji była trafna, ponieważ podkreślono jej osłabienie, zaś w kolejnym akapicie dodano notatkę dotyczącą sprawnego stosowania represji przez generałów Wasyla Sołłohuba i Mikołaja Orłowa. Zastraszeniu włościan przed popełnieniem przestępstwa podpalenia zamków niemieckich, pałac w odwecie wsi łotewskiej⁴⁶, co skutkowało tym, że Łotysze wydawali przywódców buntu⁴⁷. Zamieszki ominęły tylko powiat parnawski.

⁴¹ P. Łossowski, *Rewolucja 1905 r. w guberniach nadbałtyckich*, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 1967, t. 2, s. 61. Łotysze zamieszkiwali też znaczną część guberni inflandzkiej, której nazwa pochodzi od Liwonii, jednej z krain historycznej Łotwy.

⁴² S. B., *Ruch rewolucyjny*, „Kraj” 16 (29) grudnia 1905, nr 49 i 50, s. 12–13. Na łamach cytowanego numeru „Kraju” można znaleźć informację, iż 30 listopada 1905 r. blisko 4 tys. powstańców łotewskich zaatakowało piechotę oraz dragonów, prowadząc do nich ogień z okien domów. Rosjanie otoczyli miasto Tukum za pomocą piechoty, zaś artyleria rozpoczęła ostrzał. W wyniku starcia poległo oraz zostało rannych kilkuset powstańców.

⁴³ I. T. Kolendo, op. cit., s. 88; B. Meissner, *Die Baltischen Nationen. Estland, Lettland, Litauen*, Markus, Köln 1991, s. 27; *Ruch rewolucyjny*, „Kraj” 13 (26) stycznia 1906, nr 2, s. 12. Działalnością polityczną na terenie Kurlandii kierował Łotewski Związek Socjaldemokratyczny, którego liderem był Mikelis Valters. Ugrupowanie to w latach 1905–1906 liczyło około 18 tys. członków. Cytowane opracowania nie podają wprost, że związek ten stworzył Tymczasowy Rząd Republiki Łotewskiej, lecz moim zdaniem, to właśnie to największe ugrupowanie tworzyło ten rząd.

⁴⁴ *Kraj nadbałtycki*, „Kraj” 20 stycznia (2 lutego) 1906, nr 3, s. 13.

⁴⁵ *Ruch rewolucyjny*, „Kraj” 6 (19) stycznia 1906, nr 1, s. 12.

⁴⁶ 1906 г. февраля 8. - Письмо временного купляндского генерал-губернатора временному прибалтийскому генерал-губернатору Соллогубу о революционном движении в Курляндской губ. в 1905 г., w: *Революция 1905–1907 гг. в Латвийской ССР. Документальные материалы*, Рига 1956, s. 179–181; *Ruch rewolucyjny*, „Kraj” 13 (26) stycznia 1906, nr 2, s. 12.

⁴⁷ *Ruch rewolucyjny*, „Kraj” 13 (26) stycznia 1906, nr 2, s. 12.

Na łamach „Kraju” zaznaczono, iż robotnicy rolni oraz wiejscy przejmowali porzucane gospodarstwa oraz zagarniali bydło i dochody właścicieli. Podkreślono również fakt, iż zostały powołane nowe samorządy gminne, co spowodowało zaprzestanie płacenia opłat wykupowych i podatków ziemskich⁴⁸. Tylko w 1905 roku zostało zniszczonych bądź spalonych 239 dworów ziemiańskich⁴⁹.

W Rydze baron Gerhard von Tyzenhauzen utworzył komitet, w skład którego wchodził Niemcy nadbałtyccy oraz Niemcy z zagranicy niosący pomoc ofiarom rozruchów⁵⁰. Dzięki działalności Komitetu Pomocy Bratniej w Niemczech zebrano 322 tys. marek dla Niemców nadbałtyckich⁵¹.

Analizując artykuły „Kraju” nie natrafiłem na informacje dotyczące Zjazdu Nauczycieli-Łotyszy w Rydze, który odbył się 23–27 listopada 1905 roku. Był on istotny, gdyż w jego trakcie wypowiedziano posłuszeństwo władzy państwowej oraz przedstawiono program przebudowy szkolnictwa na zasadach demokratycznych⁵².

Poza opisem działań wojsk tłumiących powstanie na prowincji, można znaleźć także inne informacje o sukcesie władz. W Rydze udało się aresztować jednego z głównych przywódców powstania, odkryto również drukarnię, 10 pudów⁵³ czcionek i wydrukowanych proklamacji. Na łamach periodyku chciano pokazać, iż wojsko carskie poza stosowaniem brutalnych represji, odnosiło także sukcesy w prowadzonych śledztwach⁵⁴. Na początku 1906 roku została przedstawiona skalę zniszczeń w powiecie mitawskim. Zdeastrowano 140 majątków, których wartość szacowano na 3 miliony rubli. Kolejną zmianą w Kraju Nadbałtyckim było przywrócenie we wszystkich 225 gminach guberni kurlandzkiej legalnego, czyli zgodnego z wymaganiami władz zarządu gmin⁵⁵. Natomiast według szacunków właścicieli ziemskich straty w zniszczonych budynkach, inwentarzu oraz ruchomościach wynosiły 11 milionów rubli, które były największe w całym Imperium Rosyjskim⁵⁶.

Ludność żydowska

Ludność żydowska była terroryzowana przez tzw. Czarną Sotnię. W celu ochrony życia i mienia, Żydzi zakładali w większych miastach, jak np. w Wilnie, „samoobronę” uzbrojoną w rewolwery oraz żelazne drągi, a jej zadaniem było pilnowanie porząd-

⁴⁸ B. S., *Ruch rewolucyjny*, „Kraj” 30 grudnia (12 stycznia 1906) 1905, nr 52, s. 5.

⁴⁹ P. Łossowski, *Rewolucja 1905 r. w guberniach nadbałtyckich*, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 1967, t. 2, s. 64.

⁵⁰ *Ruch rewolucyjny*, „Kraj” 13 (26) stycznia 1906, nr 2, s. 12–13.

⁵¹ *Kraj Nadbałtycki*, „Kraj” 10 (23) lutego 1906, nr 6, s. 8.

⁵² 1905 г. Ноябрь 21. – Из корреспонденции газ. „Циня” о съезде народных учителей Латвии в ноябре 1905 г. в: *Революция 1905–1907 гг. в Латвийской ССР. Документы и материалы*, Рига 1956, s. 260–262; ibidem, 1905 г. ноября 14. – Из корреспонденций газ. „Диенас лапа” о решениях съезда народных учителей Латвии, s. 262–263; B. Meissner, op. cit., s. 27; P. Łossowski, op. cit., s. 61.

⁵³ 1 pud wynosi 16,38 kg.

⁵⁴ *Kraj Nadbałtycki*, „Kraj” 3 (16) marca 1906, nr 9, s. 10.

⁵⁵ *Kraj Nadbałtycki*, „Kraj” 20 stycznia (2 lutego) 1906, nr 3, s. 13.

⁵⁶ *Kraj Nadbałtycki*, „Kraj” 3 (16) lutego 1906, nr 5, s. 10.

ku⁵⁷. Z powodu prób oskarżenia ludności żydowskiej o napady na policję, Żydzi obawiali się pogromu w Wilnie, lecz w mieście do niego nie doszło. Rada miejska wydawała odezwy dotyczące zachowania spokoju wobec ludności żydowskiej⁵⁸. Żydzi zamieszkujący Białystok założyli Żydowski Związek Bratni, który miał za zadanie „walkę z anarchistami i terrorystami. (...) nie nosił charakteru ani politycznego ani ekonomicznego.”⁵⁹ Do pogromów ludności żydowskiej jednak dochodziło, czego przykładem może być pogrom w Białymstoku 11–13 czerwca 1906 roku. Obraz pogromu przedstawiony w „Kraju” był przerażający. Opisano mordy całych rodzin żydowskich oraz informacje o wprowadzeniu stanu wojennego. Na łamach gazety stwierdzono, że „mordy białostockie rzuciły popłoch na kraj cały...”⁶⁰

*

Rewolucja lat 1905–1907 ostatecznie zakończyła się wraz z wyborami do II Dumy Państwowej, które zostały rozpisane na 6 (19) lutego 1907 roku⁶¹. Obraz przemian lat 1905–1907 został szczegółowo przedstawiony na łamach czasopisma „Kraj”, lecz nie był on jednoznaczny. Redakcja gazety potępiała krwawe strajki robotników, lecz wiedziała, że tylko dzięki strajkom sytuacja bytowa protestujących poprawi się. Z kolei opisując aspekt narodowy rewolucji, można dostrzec analogię do powstania styczniowego i represji, które dosięgły społeczeństwo polskie.

BIBLIOGRAFIA

Źródła drukowane

W. Lenin, *Bojkot dumy bułyginińskiej a powstanie*, *Dzieła wszystkie*, t. 11, lipiec–październik 1905, Książka i Wiedza, Warszawa 1985.

Революция 1905–1907 гг. в Эстонии. Сборник документов и материалов, Таллин 1955.

Революция 1905–1907 гг. в Литве. Документы и материалы, pod red. Ю. И. Жюгжда, b. m. w, b. d. w.

Революция 1905–1907 гг. в Латвийской ССР. Документы и материалы, Рига 1956.

⁵⁷ *Z nad Niemna w listop.*, „Kraj” 11 (24) listopada 1905, nr 43, 44 i 45, s. 34.

⁵⁸ *Wypadki w Kraju Zachodnim. Zajścia w Wilnie*, „Kraj” nr 43, 44, 45, s. 33; A. R. Z., *Wilno 23 października (tydzień przelomowy)*, „Kraj” nr 43, 44, 45. Na łamach „Kraju” nr 18, 1905, s. 25, w artykule *Z nad Niemna* opisano również pogrom ludności żydowskiej w Dusiatkach (gub. kowieńska). Obraz tego pogromu, chociaż mniejszy niż ten w Białymstoku, również był straszny. Doszło do śmierci kilku osób, zburzenia 40 kramów i 50 domów.

⁵⁹ *Ruch rewolucyjny*, „Kraj” 13 (26) stycznia 1906, nr 2, s. 13.

⁶⁰ *Pamiętnik*, „Kraj” 9 (22) czerwca 1906, nr 23, s. 7; G. D., *Czarna sotnia*, „Posiew. Pismo tygodniowe” 4 stycznia 1905, nr 2, s. 1. Na łamach „Posiewu” można znaleźć informacje, iż Czarna Sotnia działała w Rosji i dokonywała przede wszystkim napaści na ludność żydowską.

⁶¹ *Kurier nadnewski. Działalność państwowa. Informacja „Kraju”*, 15 (28) grudnia 1906, nr 50, s. 11.

O p r a c o w a n i a

- Aftanazy R. 1992.** *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo trockie, Księstwo Żmudzkie, Inflanty Polskie, Księstwo Kurlandzkie*, Wrocław–Warszawa–Kraków, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.
- Bazyłow L. 1983.** *Historia Rosji*, t. 2, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Jurkowski R. 2009.** *Sukcesy i porażki. Ziemiaństwo polskie Ziemi Zabrzanych w wyborach do Dumy Państwowej i Rady Państwa 1906–1913*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Olsztyn.
- Kmiecik Z. 1980.** *Prasa polska w rewolucji 1905–1907*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Kolendo I. T. 2014.** *Łotwa: zarys dziejów narodu i państwa od czasów najdawniejszych do początku XX wieku*, Łódź.
- Lewandowski J. 2001.** *Estonia*, Wydawnictwo Trio, Warszawa.
- Łossowski P. 1985.** *Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939*, Czytelnik, Warszawa.
- Meissner B. 1991.** *Die Baltischennationen. Estland, Lettland, Litauen*, Markus, Köln.
- Ochmański J. 1990.** *Historia Litwy*, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Prasa polska w latach 1864–1918.* red. Łojek J. 1976. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Łódź.

A r t y k u ł y

- R. Jurkowski,** *Lenkę spada (1905–1906) apie Didįjį Vilniaus Seimą*, „Lietuvos Istorijos metraštis”, 2008 metai (2), s. 101–112.
- P. Łossowski,** *Rewolucja 1905 r. w guberniach nadbałtyckich*, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 1967, t. 2, s. 58–80.

STRESZCZENIE

W artykule omówiono rewolucję lat 1905–1907 na obszarze guberni nadbałtyckich oraz litewskich. Tekst został podzielony na dwie części: problematykę społeczną oraz narodową. W pierwszym z nich opisałem strajki i protesty poszczególnych grup społecznych. Rewolucja w aspekcie społecznym, mimo krwawego przebiegu doprowadziła do poprawy warunków pracy części społeczeństwa na omawianym terenie. Podobnie nowe prawa uzyskały narody takie jak Estończycy, Litwini, Łotyśze, Polacy i Żydzi. Czasopismo „Kraj” krytycznie oceniał zamieszki i rozruchy, ale i jednocześnie wyrażało zadowolenie z ustępstw władzy wobec protestujących, zwłaszcza tam gdzie nie dochodziło do represji, a strajki zakończyły się bezkrwawo. Mimo negatywnej oceny rewolucji, nie pisząc o tym wprost, dziennikarze „Kraju” zwracali uwagę, że bez rewolucji nie byłoby ustępstw ze strony caratu.

Słowa kluczowe: tygodnik „Kraj”, rewolucja 1905–1907, gubernie nadbałtyckie i litewskie, przemiany społeczne, przemiany narodowe.

ABSTRACT

This article describes the revolution of 1905–1907 in the area of the Baltic and Lithuanian provinces. The text is divided into two parts, dealing with social and national issues. The first part presents strikes and protests of specific social groups. The social aspects of the revolution, despite its bloody course, led to improvement of labour conditions for a part of the population in the area under discussion. Similarly, new rights were acquired by such nationalities as Estonians, Lithuanians, Latvians, Poles and Jews. The „Kraj” journal critically evaluated the chaos and riots, but at the same time it expressed its satisfaction with concessions made by the authorities towards the protesters, especially in cases where no reprisals were suffered and strikes ended without bloodshed. Despite a negative assessment of the revolution, the „Kraj” journalists, without openly writing about this fact, emphasized that there would have been no concessions on the tsarist side without the revolution.

Keywords: „Kraj” weekly, revolution of 1905–1907, Baltic and Lithuanian provinces, social transformations, national transformations.

Maciej Kledzik*

GENERAL JAN ZYGMUNT SKRZYNECKI W ROLI
GŁÓWNODOWODZĄCEGO ARMIIĄ KRÓLESTWA BELGII
(STYCZEŃ–CZERWIEC 1839)

GÉNÉRAL JAN ZYGMUNT SKRZYNECKI EN TANT
QUE COMMANDANT GÉNÉRAL DE L'ARMÉE DU ROYAUME
DE BELGIQUE (JANVIER–JUIN 1839)

GENERAL JAN ZYGMUNT SKRZYNECKI IN THE ROLE
OF COMMANDER OF THE ARMY OF THE KINGDOM
OF BELGIUM (JANUARY–JUNE 1839)

Pamięci Profesora Sławomira Kalembski

Wstęp

Dla polskich historyków, którzy w minionych 150 latach podejmowali próby napisania biograficznej książki o generale Janie Zygmuncie Skrzyneckim, jego ośmioletnia służba w armii Królestwa Belgii była wyzwaniem, któremu żaden dotychczas nie sprostał. Belgijscy historycy napisali kilka rozdziałów w książkach i artykułach o wodzu armii belgijskiej *en disponibilité* (w dyspozycji) króla Leopolda I^a. Niewątpliwie, publikacje w języku francuskim Jacques'a-Roberta Leconte, Fleury de Lannoy, Terese Meuss czy publikującego w języku flamandzkim B. Lauwersa wniosły cenne uwagi do belgijskiego epizodu w życiorysie gen. Skrzyneckiego. Ich wadą jest jednostronność, żaden z tych historyków nie korzystał z archiwów i źródeł polskich, poza archiwaliami z Biblioteki Polskiej w Paryżu, do których zajązrał J.-R. Leconte. Sięgnął do nich dopiero współczesny historyk – Idesbald Goddeeris (ur. 1972 r.), profesor Katolickiego Uniwersytetu w Leuven we Flandrii. Badania nad polską emigracją wojskową i cywilną rozpoczął od pracy magisterskiej *De Poolse*

* prof. UWM dr hab., Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

¹ M.in. Lannoy Fl. de., *Une rupture diplomatique Germano-Belge au XIX siècle. L'affaire Skrzynecki*, w: *La Revue Générale*, An. LIII, t. CIII (1920), s. 194–208 i 330–345; B. Lauwers, *De zaak Skrzynecki. Een episode der diplomatieke betrekkingen tussen oostenvijk en Belgie* (1839), „Belgisch Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis” (1970), XVIII/7 s. 536–630, J.-R. Leconte, *La formation historique de l'armée belge. Les officiers étranger au servives de la Belgique (1830–1853)*, Paris–Bruxelles 1949; T. Meuss, *Le générale Jean Skrzynecki, conseiller politique et spirituel de Montalembert, „Carnet de la Fourragères”* (9 serie), Bruxelles 1950, t. 1, s. 62–72.

*Wielka Emigracja in Belgie – 1831–1846*² i kontynuuje je, współpracując jako *visiting profesor* z Uniwersytetem Jagiellońskim w Krakowie. W swojej pracy badawczej nie zajął się szczegółowo gen. Skrzyneckim.

Dla belgijskich historyków gen. Jan Zygmunt Skrzynecki był świetnym dowódcą i wodzem godnym uznania. Gloryfikują jego osobiste męstwo i zasługi odniesione na bitewnych polach w czasach napoleońskich i w wojnie polsko-rosyjskiej 1830–1831 roku. Przyczyniły się do tego przekazy prasowe oraz zachowana korespondencja dyplomatyczna Raymonda Duranda, francuskiego konsula w Warszawie, do ministra spraw zagranicznych Horacego Sébastianiego w Paryżu³. Na przykład, prasa zachodnioeuropejska przegraną bitwę pod Ostrołęką przedstawiała jako militarny sukces wodza Skrzyneckiego a Rząd Narodowy do kapitulacji tych informacji nie sprostował.

Od Włoch po Anglię i od Francji po Belgię Skrzynecki uchodził za bohaterkiego wodza. Wpływ na taką ocenę miał także brak znajomości źródeł polskich i opinii historyków krytycznie wypowiadających się o Skrzyneckim. Dla Jerzego Łojka, polskiego historyka drugiej połowy XX wieku, Skrzynecki był „żałosnym indywiduum, które miało strwonić i zniweczyć cały wysiłek narodowy (...)”. Łojek przedstawia go jako dowódcę antytalent bez elementarnego wojskowego wykształcenia, inteligencji, orientacji, samokrytycyzmu, odwagi podejmowania decyzji, zaufania do współpracowników, z pozerającą go ambicją i roznoszącym snobizmem⁴. Dla Łojka Skrzynecki był także „swoistym curiosum, starającym się gorliwie nadrobić niedostatki socjalnego pochodzenia krańcowym, zgola maniakim obskurantyzmem i wstecznictwem”, u którego „ultramontanizm i klerykalizm graniczyły z doktrynerskim obłąkaniem.”⁵ I tchórzem.

Historyk Łojek powtarzał inwektywy i obelgi formułowane przez wrogów współczesnych generałowi, dodając swoje. Negatywne opinie polskich historyków o Skrzyneckim ukształtowały się przede wszystkim pod wpływem pamiętników generała Ignacego Prądzyńskiego (awansowanego przez Skrzyneckiego do tego stopnia w czasie wojny polsko-rosyjskiej), napisanych po upadku powstania, dzięki pomocy finansowej carskiego zaborcy. I po złożeniu przez Prądzyńskiego imperatorowi Rosji przysięgi na wierność.

Obiektywną ocenę gen. Skrzyneckiego, z zaletami i wadami, pozostawił współczesny mu Stanisław Barzykowski, poseł ostrołęcki, członek Rządu Narodowego, emigrant, autor kilkutomowego dzieła *Historia powstania listopadowego*. Przedstawił w nim Skrzyneckiego jako przystojnego, wysokiego mężczyznę z wysokim czołem (takim pozostał na portretach), z postawą „coś rycerskiego w sobie mającą”. Z „wykształconym umysłem, lecz brak wyższych pojęć i zapatrywań, żadnych natchnień i inspiracji, nic genialnego i twórczego i dlatego cudze rozkazy zdolny ściśle i dobrze spełnić; własnego nic nie tworzył i konsekwentnie nie przeprowadzał.” Barzykowski uważał tego przystojnego mężczyznę za czło-

² Obronionej w Katolickim Uniwersytecie w Leuven w 1997 r., mszp. niepublikowany.

³ R. Durand, *Depesze z powstańczej Warszawy 1830–1831*, Warszawa 1980.

⁴ J. Łojek, *Szanse powstania listopadowego*, Warszawa 1986, s. 69.

⁵ Ibidem, s. 70.

wieka pozbawionego energii działania, „leniwego, opieszałego, wygodnia bez rachunku wartości czasu i wypadków”, ale jednocześnie „człowieka honorowego, prawego, religijnego, lecz religijność go do mistycyzmu i fatalizmu posuwała”. I jeszcze jedną Skrzynecki posiadał – zdaniem Barzykowskiego – ważną zaletę: „wodzem został nie przez żadne intrygi, nie przez zabiegi, lecz przez szpadę swoją i męstwo.”⁶ Zalety sprawiły, że król Belgów Leopold I postanowił go postawić na czele armii królestwa zagrożonego przez Holendrów.

Pierwsza propozycja dla gen. Skrzyneckiego

Po przegranej Kampanii 10 Dni, w której armia belgijska poniosła straty bardziej moralne niż osobowe, król Leopold postawił sobie za cel wzmocnienie i zreorganizowanie armii przez sprowadzenie zagranicznych oficerów, dowódców i instruktorów. 22 września 1831 roku weszła w życie ustawa rządowa upoważniająca króla do przyjęcia na służbę państwową tylu oficerów cudzoziemskich, ilu uzna za pożyteczne lub niezbędne ze względu na dobro kraju. Stworzona została głównie z myślą o francuskich i angielskich oficerach. Jej ogłoszenie zbiegło się w czasie z informacjami prasowymi o przegranej bitwie o Warszawę i marszu armii polskiej ku granicy z Prusami. W Belgii w tym czasie zaczęły powstawać komitety pomocy Polakom.

Polscy emigranci wojskowi kierowali się przez Niemcy i Belgię do Francji, z nadzieją powołania tam polskiego legionu. Przechodząc przez Belgię nie otrzymywali propozycji wstąpienia do armii belgijskiej. Jedyne pomoc materialną. Dziennik „*Courrier Belge*” pisał: „To pocieszające, że nasza Belgia udziela schronienia (Polakom) bez żadnych upokarzających warunków, podczas gdy rząd francuski z całą bezwzględnością nie przyznaje się do długu, jaki Francja lipcowa zawdzięcza Polsce listopadowej. Dziś bardziej niż przedtem pomoc Belgów jest konieczna dla emigrantów polskich. Tej pomocy im nie zabraknie.”⁷

15 listopada 1831 roku Anglia, Francja, Rosja i Prusy podpisały w Londynie Traktat 24 Artykułów. Kończył on wojnę holendersko-belgijską i ustalał granicę między obydwoma krajami, przyznając Belgom ufortyfikowany port i miasto Antwerpię, a Holandii dwie prowincje, limburską z miastami Maastricht, Venlo, Roermond oraz Księstwo Luksemburskie ze stolicą Luksemburgiem. Obie prowincje zamieszkiwało wówczas około 120 tysięcy osób.

Wilhelm I nie uznał decyzji mocarstw europejskich i wydał rozkaz obro-ny Antwerpii. Pięciotysięczną załogą cytadeli dowodził generał Henri David Chassé, były generał napoleoński i baron Cesarstwa Francji, który w 1814 roku zdradził Napoleona Bonapartego i walczył przeciwko niemu w bitwie pod Waterloo.

Nie udało się sformować polskiego legionu z emigrantów we Francji. Rząd francuski odstąpił od wcześniejszych planów, mimo że marszałek Nicolas Soult

⁶ St. Barzykowski, *Historia powstania listopadowego*, t. III, Poznań 1884, s. 35–36.

⁷ „*Courrier Belge*” z 17 grudnia 1831 r.

zapewniał rezydującego w Paryżu gen. Karola Kniaziewicza o zamiarze utworzenia we Francji armii polskiej (w styczniu 1832 r. wycofał się z obietnicy). Jej zaczątkiem miał być obóz wojskowy dla wychodźców polskich założony w Awinionie. Na czele legionu stanąć miał gen. Józef Bem.

Po rezygnacji Francuzów, inicjatywę powołania legionu polskiego przejął król Belgów Leopold I. Powziął decyzję w drugiej połowie lutego 1832 roku. Na początku marca 1832 roku upoważnił hrabiego Charles'a Le Hon, ministra pełnomocnego Królestwa Belgii w Paryżu, do werbowania żołnierzy i oficerów polskich do legionu. W tym czasie car Mikołaj I wysłał do Hagi swojego pełnomocnika – hrabiego Orłowa, by nakłonił Wilhelma I do podpisania Traktatu 24 Artykułów. Wilhelm I nie podpisał ich jednak.

W marcu Leopold I pozyskał do armii podpułkownika Feliksa Prot Prószyńskiego, adiutanta generałów Jana Skrzyneckiego i Jana Nepomucena Umińskiego w czasie wojny polsko-rosyjskiej. Prot Prószyński zaczął przygotowywać listy kandydatów do formowania polskiego legionu. Konsultował kandydatury z generałem Karolem Kniaziewiczem w Paryżu i jego otoczeniem oraz z księciem Adamem Jerzym Czartoryskim, przebywającym wówczas w Londynie.

9 kwietnia król Leopold napisał do ministra Charles'a Le Hon list, wyznaczający miejsce i rolę Polaków w armii Królestwa Belgii. Jest to najważniejszy dokument dla poznania przyszłych związków łączących polskich emigrantów wojskowych z Królestwem Belgii. Leopold I pisał w nim, że nie jest zdziwiony nieprzyjaznym nastawieniem Francuzów wobec Polaków, że spodziewał się tego. I przedstawił ministrowi swój plan. Z dwunastu tysięcy młodych rekrutów osiem stało się już do pełnienia służby. Zdaniem króla wszyscy oni są bardzo młodzi, nawet za młodzi i zamiast nich lepiej będzie powołać cztery bataliony Polaków. Skarb państwa przeznaczył na to pieniądze.

Podobnie król zamierzał zrobić z kawalerią, czyli bezzwłocznie powołać sześć nowych szwadronów z Polakami. Uważał, że nie będzie z tego powodu protestów międzynarodowych, gdyż w wojsku holenderskim służy tysiące Niemców i Szwajcarów, a w kawalerii holenderskiej jest wielu Prusaków i Hanowerczyków.

Napisał do ministra Le Hon o potrzebie umieszczenia w wojsku belgijskim także artylerzystów i kilku oficerów artylerii. Za najpilniejszą sprawę uważał wzmocnienie armii kawalerzystami, chciał ich mieć co najmniej dwa tysiące, i artylerzystami. Zaapelował do ministra, żeby w tym duchu przedstawił sprawę rządowi francuskiemu. Miał nadzieję, że rząd francuski nie będzie stawiał przeszkód, szczególnie co do kawalerii, ponieważ Holendrzy dysponują kawalerią co najmniej o dwa tysiące liczniejszą. A rządowi francuskiemu nie może zależeć, by Belgowie byli pod tym względem słabsi od Holendrów.

Kończył list słowami: „Gniewa mnie, że generał Chrzanowski przebywa w Niemczech. Chciałbym pozyskać pułkownika kawalerii Kruszewskiego. Gdybyśmy mogli mieć chociaż jednego dobrego generała polskiego!”⁸

Drugim polskim oficerem przyjętym do armii Królestwa Belgii był pułkownik Ignacy Marcei Kruszewski. Podpułkownik Prot Prószyński wysłał do niego list

⁸ Juste Théodor, *Leopold I et Leopold II*, Bruxelles 1878, s. 498.

z propozycją wstąpienia do armii pod koniec marca 1832 roku. W tym czasie Kruszewski przebywał w Dreźnie. Z polecenia generała Bema zajmował się przetrzutowaniem do Francji polskich emigrantów wojskowych. Bem zwolnił go z tej funkcji, a na jego miejsce powołał Karola Boromeusza Hoffmana. Pułkownik Kruszewski przyjęty został do armii belgijskiej 30 kwietnia. Zachował w niej stopień wojskowy z armii polskiej i otrzymał nominację na dowódcę 2 pułku strzelców konnych.

Król Leopold przyjął na audiencji pułkownika Kruszewskiego. Prawdopodobnie poprosił go o pomoc Prószyńskiemu przy werbowaniu generałów i wyższych oficerów polskich. Po tej audiencji Kruszewski rozpoczął korespondencję z generałem Janem Skrzyneckim, internowanym jesienią 1831 roku przez Austriaków. W liście do gen. Skrzyneckiego, przesłanym na początku maja do Linzu za pośrednictwem Klaudyny Potockiej, Kruszewski przedstawił mu propozycję wstąpienia do armii belgijskiej, złożoną przez króla Leopolda I⁹.

Pisząc list, Kruszewski zapewne wiedział już o znacznym ochłodzeniu, jakiemu uległ stosunek rządu francuskiego do polskich emigrantów. 21 kwietnia 1832 roku francuscy deputowani uchwalili ustawę o emigrantach, zezwalającą na natychmiastowe i bezwzględne usuwanie ich poza granice Francji. Ochłodzenie przeniosło się również do Belgii. 20 kwietnia nastąpiła zmiana na stanowisku ministra wojny. Dotychczasowego, hrabiego Félix de Mérode, sprzyjającego polskim emigrantom, zastąpił generał porucznik artylerii baron Louis Evain – Francuz naturalizowany w Królestwie Belgii. Nie ukrywał swoich osobistych kontaktów i przyjaźni z członkami francuskiego rządu i dowódcami armii. I nie ulegało wątpliwości, że czuł się przede wszystkim Francuzem.

W pięć dni po objęciu funkcji ministra wojny, baron Evain poinformował ministra-ambasadora Le Hon w Paryżu, że król Leopold I odstąpił od swych projektów ze względu na trudności, jakie projekty powodowały, ograniczając się do próby zwerbowania kilkuset kawalerzystów spośród Polaków internowanych w Prusach. I zobowiązał podpułkownika Prószyńskiego do zwerbowania tylko kilku polskich oficerów kawalerii i artylerii. Tym samym, skończyły się marzenia emigrantów o powołaniu polskiego legionu w Królestwie Belgii.

W połowie kwietnia 1832 roku belgijski ambasador w Londynie – Sylvain van de Weyer, spotkał się z księciem Adamem Jerzym Czartoryskim. Przekazał księciu list od króla Leopolda I, który pisał, że chętnie przyjmie do swojej armii dwa tysiące polskich kawalerzystów, 600 artylerzystów i nieco piechoty. Prosił jednak o zachowanie dyskrecji ze względu na utrudnienia ze strony Prus. Książę Czartoryski dyskretnie zawiadomił o tym generałów Kniaziewicz i Bema oraz wyższych oficerów polskich. Ktoś nie dotrzymał słowa (już zapewne nie uda się ustalić, kto), dyskretnie przekazał informacje dziennikarzom belgijskim, którzy rozdmuchali królewską tajemnicę, dorzucając do niej jeszcze własne komentarze i domysły.

Gazety belgijskie zdążyły wokół polskiej emigracji wojskowej narobić sporo szumu i zamieszania, publikując nieprawdziwe informacje. Wychodzący w Brukseli dziennik „L'Émancipation” informował w numerze z 12 kwietnia o tworzeniu

⁹ Biblioteka PAU, Kraków, sygn. 2408, k. 160–161, list płk. I. M. Kruszewskiego do gen. J. Skrzyneckiego przesłany do Linzu za pośrednictwem Klaudyny Potockiej, datowany 10–12 maja 1832 r.

pułku złożonego wyłącznie z Polaków. W numerze z 9 maja dziennik zdementował tę informację¹⁰.

W pierwszych dniach maja 1832 roku „*Courrier Belge*” opublikował artykuł stwierdzający, że głównodowodzącym legionu polskiego w Belgii zostanie generał Nicolas Daine, który w czasie Kampanii 10 Dni dowodził belgijską armią Mozy. Tymczasem, od 3 kwietnia 1832 roku generał był bez przydziału, pozostawał w dyspozycji naczelnego wodza¹¹.

Jeszcze inne rewelacje drukował dziennik „*Le Politique*”. Dwóch oficerów (gazeta nie ujawniła ich nazwisk), udało się do Francji, by sprowadzić do armii belgijskiej resztki polskiego 4 pułku piechoty, opromienionego w całej Europie sławą najwaleczniejszego w wojnie polsko-rosyjskiej. Nieprawdziwe spekulacje prasowe nie pomagały planom i zamierzeniom króla Leopolda oraz zagranicznej polityce Belgii.

W sierpniu relacje polityczne belgijsko-francuskie nieco się ociepliły. Król Leopold I ożenił się z córką króla Francji – Ludwiką Orleańską. Małżeństwo miało umocnić politycznie i militarnie Królestwo Belgii. I tak się stało.

Podpułkownik Prot Prószyński upoważniony przez króla Leopolda I pisał do księcia Czartoryskiego, że „król chce mieć naszego Skrzyneckiego w Brukseli, żeby przekazać mu dowodzenie armią w przypadku wojny...”¹² Ale książę w szyfrowanej korespondencji z generałem Skrzyneckim (panem de Coffret) nie namawiał go do przyjazdu do Belgii, informował tylko o sytuacji politycznej.

Belgijski historyk Jacques-Robert Leconte pisze w książce *La formation historique de l'armée belge*, że pułkownik Kruszewski pośredniczył w kontaktach między królem Leopoldem a gen. Skrzyneckim, internowanym wówczas w Linzu. Generał Skrzynecki znalazł się w trudnej sytuacji, wahał się, nie mógł zdecydować się na ucieczkę z miejsca internowania. Ostateczną decyzję podjął 22 września 1832 roku. Przekazał ją pisemnie generałowi Karolowi Kniaziewiczowi do Paryża: „Skutkiem tego mego kroku była komunikacja indirect ze strony tutejszej, bym nie opuszczał Austrii z powodu przyszłych nadziei naszych.”¹³ I studiując dostępną mu prasę pilnie obserwował wydarzenia, które mogły doprowadzić do wojny w Europie.

22 października 1832 roku Anglia z Francją przystąpiły do zrealizowania jednego z punktów Traktatu 24 Artykułów – przekazania Belgii cytadeli w Antwerpii obsadzonej przez garnizon holenderski. Połączone floty angielska i francuska rozpoczęły blokadę portów holenderskich, by przygotować zdobycie twierdzy od lądu. Z Francji wyruszył pod Antwerpię marszałek Gérard z 60-tysięcznym korpusem interwencyjnym. Rozpoczęło się miesięczne oblężenie twierdzy, zakończone jej zdobyciem. Oddziały belgijskie nie brały w tym udziału, brali natomiast polscy oficerowie. W walkach wyróżnił się podpułkownik Feliks Prot Prószyński, odznaczony za waleczność krzyżem francuskiej Legii Honorowej. W oblężeniu wyróżniło się kilku innych polskich oficerów, w tym dwóch lekarzy chirurgów.

¹⁰ „*L'Émancipation*” z 12 kwietnia i 9 maja 1832 r.

¹¹ O kontrowersyjnej roli generała Nicolasa Daine w Kampanii Dziesięciu Dni pisał obszernie Charles Terlinde w: *La campagne des Dix-Jour w: Revue franco-belge*, 1931, s. 651–675.

¹² M. Handelsman, *Adam Czartoryski*, Warszawa 1949, t. 2, s. 67.

¹³ *Ibidem*, s. 68.

Po odmowie ucieczki z internowania gen. Skrzyneckiego król Leopold zdecydował się przyjąć do armii gen. Wojciecha Chrzanowskiego. Chęć wstąpienia do armii okazywał publicznie generał Józef Bem, który w tym celu przyjechał do Brukseli. Co do kandydatury gen. Chrzanowskiego emigracja podzieliła się na dwa zwalczające obozy. Książę Czartoryski, korzystając z pośrednictwa Władysława Zamoyskiego, prosił w liście pułkownika Kruszewskiego, by wytłumaczył zacierzewanym rodakom-oficerom służącym w armii belgijskiej, „gdzie jest słusność i obowiązek. Nie prześladujmy się między sobą” – pisał książę¹⁴. Pułkownik Kruszewski zdecydowanie odrzucił propozycję agitowania za kandydaturą Chrzanowskiego. W trudniejszej od niego sytuacji znalazł się podpułkownik Prot Prószyński. W wojnie polsko-rosyjskiej był szefem sztabu generała Chrzanowskiego, a na emigracji osobiście rekomendował go królowi Leopoldowi. Wysoko cenił też, jako artylerzysta, generała Bema.

Członkowie paryskiego Komitetu generała Dwernickiego wysłali list protestacyjny do króla Leopolda. Nazwali w nim Chrzanowskiego renegatem wykluczonym z grona Wychodźstwa, gdyż po kapitulacji Warszawy pozostał w niej dobrowolnie. Nie był przez Rosjan osądzony za czynny udział w wojnie polsko-rosyjskiej, więziony i zesłany. Złożył przysięgę wierności carowi Mikołajowi. Tak postępują zdracy. Otrzymał rosyjski paszport do Galicji, skąd mógł swobodnie udać się do Francji i innych krajów zachodniej Europy.

Generał Skrzynecki nie wypowiedział swojego zdania o rywalizacji Chrzanowskiego i Bema o miejsce w dowództwie armii belgijskiej. Obu generałów nie oszczędził natomiast pułkownik Władysław Zamoyski w liście do wuja Czartoryskiego, w Brukseli obserwujący ich starania. Pisał: „W oczach Bema największa, jak się teraz przekonałem, zbrodnia Chrzanowskiego jest ta, że mu zawadza. Bem chce mieć w Wuju oparcie, być przy nim pierwszy z wojskowych, a widząc Chrzanowskiego na tej samej drodze czuje, że się wobec niego nie ostanie. Chrzanowski nie może być dla Bema narzędziem, a zatem jest przeszkodą. Na uspienie sumienia sam w siebie wmawia i drugim dowodzi, że Chrzanowski zawsze był i będzie szkodliwym. Bem powinien pracować pod Wujem, ale nie trzeba dozwolić, aby stawiał się na równi z nim. To samo stosuje się do Chrzanowskiego.

Chrzanowski przypuszcza możliwość wyniesienia się na najwyższe stanowisko za wpływem tego rządu obcego, który nas z powrotem do kraju doprowadzi. Bem liczy, że otrzyma to pierwsze stanowisko wyborem wojskowych na emigracji...”. Wuj odpisał: „Twoje spostrzeżenia o Bemie i Chrzanowskim mają wiele trafności, sądzą jednak, że nadto ostre.”¹⁵

1 stycznia 1833 roku wyjaśniła się sprawa generała Chrzanowskiego. Tego dnia pułkownik Zamoyski poinformował księcia Czartoryskiego: „Z żalem przychodzi mi donieść, że przyjęcie Chrzanowskiego na teraz już się podobno nie uda. Rząd już wie o krzykach i niespokojnościach smarkaczy naszych i wstrzymuje się przed nimi, chociaż minister sam przyznaje, iż widzi w nim zdatność niezwykłą.”¹⁶

¹⁴ *Jeneral Zamoyski 1803–1868*, t. 3, Poznań 1914, s. 94.

¹⁵ *Ibidem*, s. 97–98.

¹⁶ *Ibidem*, s. 95.

Minister Evain przyjął na rozmowę gen. Chrzanowskiego, Bema zaś zignorował. Nie odpowiedział na jego projekt powołania pułku piechoty, pułku jazdy, dwóch kompanii strzelców litewskich oraz dwóch baterii artylerii konnej i pieszej. Bem zamierzał sformować te oddziały z żołnierzy i oficerów internowanych w Prusach.

Nic nie uzyskawszy, obaj wyjechali z Brukseli. Pułkownik Zamoyski poinformował wuja Adama, że Chrzanowski „dobrze zniósł pismo Komitetu (generała Dwernickiego – przyp. M. K.), które mu minister wojny w niepojętej naiwności pokazał; uważa, że ono oddaje mu znakomitą przysługę i słusznie.”¹⁷ W rok później generał Chrzanowski znajdzie swoje miejsce nad Bosforem; Turcy docenili jego umiejętności dowódcze i doświadczenie. Przez sześć lat będzie jednym z reorganizatorów armii tureckiej.

Francuzi po zdobyciu, 23 grudnia, cytadeli w Antwerpii opuścili terytorium Belgii, a Belgowie nie wycofali się z obu spornych prowincji – Limburgii i Luksemburga. Na propozycję Prus przedstawiciele mocarstw konferujący w Londynie wynegocjowali, 21 maja 1833 roku, porozumienie belgijsko-holenderskie. Wilhelm I zobowiązał się w nim do nieatakowania Królestwa Belgii w przyszłości. Nie udało się po raz kolejny przekonać holenderskiego króla do podpisania Traktatu 24 Artykułów.

Generał Skrzynecki, gdy przeczytał o tym w gazetach nie miał złudzeń, że konflikt holenderski-belgijski wygaś na dłuższy czas. Tym samym oddalały się nadzieje Polaków na emigracji o powrocie do ojczyzny.

Deputowani z obu prowincji, Limburgii i Luksemburga, zasiadali w parlamencie belgijskim i ludność, w części niemieckojęzyczna, czuła się obywatelami Królestwa Belgii a nie Holandii. Oddziały holenderskie kwaterowały tylko w obu stolicach prowincji – miastach Maastricht i Luksemburgu. Określona w traktacie spłata belgijskiego długu Holendrom, w wysokości 8 milionów 400 tysięcy guldenów rocznie, nie była realizowana. Stan ten utrzymywał się, z oczywistą stratą finansową dla Holandii, przez następnych pięć lat.

W przededniu wojny

Generał Skrzynecki podczas internowania korespondował z młodym francuskim politykiem – Charlesem Montalembertem, zięciem jednego a najwybitniejszych ówczesnych polityków belgijskich – hrabiego de Mérode. O Skrzyneckim Montalembert dowiedział się z rozmów polityków i wojskowych w paryskich salonach. Wychwalali jego zasługi w kampaniach napoleońskich, odwagę, brawurę i zdolności dowódcze. Potwierdzał to w rozmowach z Montalembertem były marszałek napoleoński i premier rządu francuskiego – Nicolas Jean de Dieu Soult. Dla stawiającego pierwsze kroki w polityce i dyplomacji Montalemberta, urodzonego w 1810 roku, Skrzynecki stał się żywą legendą z wojen napoleońskich i wybitnym strategiem w wojnie polsko-rosyjskiej 1831 roku. Napisał do Skrzyneckiego, a generał odpowiedział. Za pośrednictwem wymienianych regularnie

¹⁷ Ibidem, s. 97.

listów najpierw zrodziło się zaufanie, a później przyjaźń francuskiego arystokraty do polskiego generała. Odwzajemniona.

Łączyła ich głównie wiara, pod wpływem Skrzyneckiego Montalembert wrócił do Kościoła rzymskokatolickiego. Píše o tym Teresa Meuus w eseju *Le générale Jean Skrzynecki, conseiller politique et spirituel de Montalembert*¹⁸. Podzielał jej tezę historyk niemiecki Hans Henning Hahn¹⁹.

Korespondencja była częsta, coraz bardziej osobista. Generał Skrzynecki zaczął planować ucieczkę i o tym zamiarze poinformował Montalemberta, zwracając się do niego korespondencyjnie z prośbą o radę i pomoc. Napisał o tym w liście 2 listopada 1837 roku²⁰.

W Skrzyneckim dojrzał niezrealizowany w 1832 roku plan wstąpienia do armii belgijskiej. Powiadomił o powyższej decyzji Montalemberta przy końcu marca 1838 roku²¹. I tak Montalembert stał się pierwszym inspiratorem i pomysłodawcą ucieczki generała z internowania. Przebywając w Paryżu i w Brukseli stał się pośrednikiem w zrealizowaniu planów ucieczki generała z Pragi, do których musiał przekonać księcia Czartoryskiego i króla Leopolda I.

Nieoczekiwanie, 14 marca 1838 roku, król Wilhelm I oświadczył, że podpisze Traktat 24 Artykułów. A to oznaczało, że Belgia będzie musiała zwrócić Holandii prowincje Limburgię i Luksemburg oraz spłacić wielomilionowy dług. Deklaracja była zapowiedzią konfliktu, który mógł skończyć się wybuchem wojny. I o tym doskonale wiedzieli polscy emigranci i internowany gen. Skrzynecki.

Paryskie rozmowy prowadzone w tym czasie przez Montalemberta z Czartoryskim nie były łatwe. Książę początkowo sceptycznie odniósł się do propozycji, o czym poinformował generała Skrzyneckiego w liście wysłanym do niego w połowie kwietnia 1838 roku²². W tym czasie na pewno bliższa księciu Czartoryskiemu była kandydatura gen. Józefa Chłopickiego na wodza naczelnego armii belgijskiej. Od 1831 roku Chłopicki mieszkał w Krakowie. Nie tylko w opinii księcia Czartoryskiego miał zapisaną w życiorysie piękną karierę wojskową w armii napoleońskiej. Pozostał w pamięci nie tylko społeczeństwa polskiego jako bohater bitew pod Wawrem i Grochowem, gdzie został ciężko ranny. Wychodzący w Brukseli „*Courrier des Pays-Bas*” napisał o nim, że jest „najwaleczniejszym z walecznych”, cytując opinię napoleońskiego marszałka Louisa Sucheta²³. W 1838 roku generał Chłopicki liczył już 67 lat. Skrzynecki młodszy był od niego o 16 lat.

W tym czasie Montalembert prowadził rozmowy na dworze królewskim w Brukseli i w Paryżu, by przekonać króla Leopolda I i księcia Czartoryskiego

¹⁸ T. Meuus, *Le générale Jean Skrzynecki, conseiller politique et spirituel de Montalembert*, „*Carnet de la Fourragères*” (9 serie), Bruxelles 1950, vol. 1, s. 62–72.

¹⁹ H. H. Hahn, *Dyplomacja bez listów uwierzytelniających*, Warszawa 1987, s. 264.

²⁰ Biblioteka Polska w Paryżu (dalej: B.P.P.) 533, nr 22, k. 145 – list gen. J. Skrzyneckiego do Ch. Montalemberta z 2.11.1837 r.

²¹ Biblioteka-Muzeum Czartoryskich w Krakowie (dalej: B.M.Cz.) 5461 – Ch. Montalembert do ks. A. J. Czartoryskiego 31.03.1838 r.

²² B.M.Cz., 5514, k. 307 – Książę A. J. Czartoryski do J. Skrzyneckiego, Paryż 14.04.1838 r.

²³ „*Courrier de Pays-Bas*” z 13 i 14 grudnia 1830 r.

do sprowadzenia generała Skrzyneckiego. W rozmowach z królem pośredniczył jego teść – hrabia de Mérode. I król dał się przekonać, po raz drugi w ciągu siedmiu lat. Gdy wiadomość ta dotarła do księcia Czartoryskiego, zmienił zdanie, przestał naciskać na sprowadzenie generała Chłopickiego. Dzięki perswazjom, argumentom i przekonywaniu Montalemberta uznał, że innej kandydatury wśród polskich generałów na naczelnego wodza armii belgijskiej nie trzeba już szukać.

8 lipca książę napisał sympatyczny, przyjacielski list do Skrzyneckiego²⁴. Korzystając z pośrednictwa Montalemberta i hrabiego de Mérode, przekazał w sześć dni później, 14 lipca, drugi list królowi Leopoldowi. Pisał w nim, że w razie konfliktu zbrojnego Belgowie mogą liczyć na pomoc i wsparcie Polaków. Kończył słowami: „...łączący nas wspólna sprawa, zawsze też będziemy gotowi ofiarować doświadczonych oficerów, a nawet żołnierzy.”²⁵

Konflikt belgijsko-holenderski narastał. 25 kwietnia 1838 roku żołnierze pruscy, obsadzający granicę belgijsko-niemiecką, przekroczyli ją bez uprzedzenia i usunęli belgijską chorągiew sprzed ratusza w mieście Strassen, w prowincji luksemburskiej. Do króla Leopolda, rządu i parlamentu belgijskiego zaczęły napływać petycje i skargi od mieszkańców prowincji Limburgii i Luksemburga, żądających powiększenia armii i obrony granic Królestwa Belgii. Senat belgijski prawie jednomyślnie przegłosował wniosek o zwiększenie liczebności armii, a w kularach senatorowie głośno mówili o wzmocnieniu różnych rodzajów broni przez polskich oficerów jako instruktorów i dowódców.

Książę Czartoryski, angażując się czynnie w sprowadzenie do Belgii Skrzyneckiego i obsadzenie go w roli naczelnego wodza armii belgijskiej, chciał mieć informacje z pierwszej ręki, kontrolować sytuację i decydować o dalszych planach i zamierzeniach. W tym celu wysłał Ludwika Bystrzonowskiego, majora Wojska Polskiego z 1831 roku, emigranta, na rozpoznanie w obu spornych prowincjach, Limburgii i Luksemburgu. Bystrzonowski przekroczył zakres poleceń i instrukcji udzielonych mu przez księcia, agitował wśród mieszkańców i namawiał ich do pisania petycji do króla, rządu i parlamentu o pozostawienie obu prowincji w granicach Królestwa Belgii. Nieomal otwarcie występował w roli wysłannika księcia Czartoryskiego. Zasięgał rad i dzielił się uwagami z Charlesem Montalembertem i hrabią de Mérode. Książę na wiadomość o przekroczeniu kompetencji przez swego tajnego wysłannika, w pierwszym odruchu udzielił mu ostrej reprymendy, ale nie zdecydował się na odwołanie i polecił kontynuowanie misji²⁶.

Bystrzonowski odwiedził kilka miast. Przekonywał mieszkańców Arlon, Trewiru, Akwizgranu i Luksemburga. W drugiej połowie sierpnia książę nakazał mu powrócić do Paryża.

Historyk Marceli Handelsman tak ocenił tę misję: „...Niecierpliwy Bystrzonowski od razu przekroczył granice instrukcji, jak w roku 1835 w stosunkach

²⁴ B.M.Cz. 5514, k. 309 – Książę A. J. Czartoryski do J. Skrzyneckiego, Paryż 8.07.1838 r.

²⁵ B.P.P., 54/22/37 k.737, A. J. Czartoryski do Ch. Montalemberta, Paryż 14.07.1838 r.

²⁶ B.M.Cz. 5484, k. 37–40, L. Bystrzonowski do A. J. Czartoryskiego, Maubeuge 24.07.1838; ibidem, s. 239–241, A. J. Czartoryski do L. Bystrzonowskiego, Paryż 26.07.1838; ibidem, 5652, k. 581–591; L. Bystrzonowski do A. J. Czartoryskiego z Arlon 12.08.1838, a także ibidem, Dział Ewidencji, 1525 – L. Bystrzonowski do W. Zamoyskiego, Paryż 7 i 14.09.1838 r.

z krajem, misji swej nadał od razu charakter urzędowy, co więcej, z cudzoziemcami mówił bez ogródki »na ulubioną kwestię dynastyczną« i ściągnął za to na siebie burę. Z raportu ksiązę Czartoryski wywnioskował:

- 1) że ludność kraju przez się nie jest nad miarę do obrony zapalona,
- 2) że osoby rządowe nie są także nad miarę energiczne,
- 3) że więc nadzieja oporu jest głównie, a może jedynie, w samym królu.”²⁷

Książę Adam Czartoryski po wnikliwej analizie raportu Bystrzonowskiego poinformowany został o decyzji senatu belgijskiego, o wyasygnowaniu z budżetu państwa dużych kwot na powiększenie armii. Zdawał sobie sprawę, że należy wykorzystać tę okazję do przeprowadzenia naboru wśród byłych polskich oficerów do armii belgijskiej. O nastrojach w armii belgijskiej ksiązę Czartoryski miał wnikliwe i regularne informacje od podpułkownika Feliksa Prot Prószyńskiego. Cekał na dogodny moment, by w swoich planach wykorzystać także osobę podpułkownika cieszącego się największym, wśród oficerów Polaków służących w armii belgijskiej, zaufaniem króla Leopolda. Kandydat na naczelnego wodza armii belgijskiej już czekał w Pradze w gotowości na sygnał od księcia Czartoryskiego i króla Leopolda.

Książę doskonale orientował się, że zarówno Anglia, jak i Francja przeciwnie są wybuchowi zbrojnego konfliktu belgijsko-holenderskiego i udziałowi w nim wielkich mocarstw. Wnikliwie śledził za pośrednictwem prasy niemieckiej, francuskiej, angielskiej i belgijskiej demonstracyjną podróż cara Mikołaja I po państwach niemieckich, którą odbył, gościnnie witany, jesienią 1838 roku.

Konflikt, który wróżył rozszerzenie działań wojennych na inne kraje europejskie, narastał od ponad pół roku. Król Leopold zdecydował się na demonstrację siły.

11 grudnia 1838 roku XII Korpus armii belgijskiej pod dowództwem gen. barona François A. Hurela wyruszył w stronę Luksemburga. Polacy objęli kluczowe stanowiska w dowództwie korpusu. Kawalerią dowodził pułkownik Ignacy Marceli Kruszewski, artylerią major Antoni Aleksander Froelich, szefem sztabu był podpułkownik Feliks Prot Prószyński, który mimo nawału zajęć w sztabie prowadził osobiście nabór Polaków-oficerów do armii. 16 grudnia przedstawił ministrowi wojny listę z trzynastoma nazwiskami oficerów i podoficerów, którzy przyjęci zostali do armii.

Frans Van Kalken w *Histoire de Belgique des origines à nos jours* pisze, że król Leopold I musiał podjąć decyzję, czy rozpocząć nową wojnę z Holandią. Austria, Prusy i Konfederacja Niemiecka obiecywały przyjść z pomocą królowi holenderskiemu, a Francja deklarowała chęć pozostania państwem neutralnym w tym sporze²⁸. Anglia również nie chciała wojny. Polski historyk Marceli Handelsman był zdania, że Rosja namawiając Wilhelma I do podpisania traktatu liczyła na wywołanie rozdźwięku między Anglią i Francją²⁹. I przyjęła pozycję wyczekującą.

Bez udziału Anglii i Francji polski ksiązę i belgijski król przygotowywali ucieczkę z internowania generała Skrzyneckiego, która miała wstrząsnąć Europą.

²⁷ M. Handelsman, *Adam Czartoryski*, Warszawa 1949, t. 2, s. 80.

²⁸ F. Kalken Van, *Histoire de Belgique des origines à nos jours*, Bruxelles 1932, s. 488–489.

²⁹ M. Handelsman, op. cit., t. 2, s. 26.

Scenariusz sprowadzenia generała do Belgii od listopada 1838 roku osobiście przygotowywał książę Czartoryski w Paryżu. Opracował szczegółowy plan ucieczki Skrzyneckiego z Pragi. Do roli organizatora wyznaczył majora Ludwika Bystrzonowskiego. Do niego Montalembert pisał entuzjastycznie 22 listopada 1838 roku: „...Jeżeli dostaniemy w Belgii generała Skrzyneckiego, to jest bardziej niż prawdopodobne, że wojna wybuchnie, a jeżeli wybuchnie, to jest więcej niż pewne, że cała reszta przyjdzie sama. Trzymamy w rękach nici wydarzenia europejskiego.”³⁰

Władysław Zamoyski, w przeciwieństwie do Montalemberta, nie okazywał tak dużego entuzjazmu, był bardziej wstrzemięźliwy w ocenie sytuacji. Pisał do wuja Czartoryskiego, że „jeżeli ucieczka generała Skrzyneckiego odbędzie się w porozumieniu z królem Leopoldem I, to uznana zostanie za krok polityczny, a jeżeli nie, to wyniknie z niej awantura.”³¹

Teresa Meuss ustaliła, że Montalembert spotkał się z Bystrzonowskim 27 listopada w mieście Avesnes. Dyskutowali cały wieczór o planie i sposobach ucieczki Skrzyneckiego z Pragi. Obaj ustalili i opracowali szczegóły, obaj byli autorami planu, który zrealizować miał Bystrzonowski³².

Generał Skrzynecki nie pozostawił po sobie wspomnień i pamiątek, które byłyby cennym materiałem źródłowym. Niektóre ważniejsze w jego życiu wydarzenia zapisywał i szczęśliwie dla potomnych przetrwały jego zapiski z ucieczki z internowania. Zanotował pod datą 29 grudnia 1838 roku: „Bystrzonowski przybył do mnie i na samym wstępie przyłożył palec do ust na znak milczenia. Pierwsze nasze słowa do Niego były, czy nasz czas. Odpo[wiedział] nasz czas, po czym nastąpiło milczenie: ja piłem natenczas kawę w pokoju kobiet, żony, i fajkę paliłem [...] przyszła potem żona, a poznawszy By[strzonowskiego] mała błądź okryła ją domysłając się, po co przyjechał.”³³

Generał Skrzynecki zanotował wypowiedź Bystrzonowskiego, że król Belgii życzy sobie, by polski generał wszedł w jego służbę *à la disponibilité* (do dyspozycji), a pierwsza uformowana dywizja przejdzie pod jego dowództwo³⁴. Nie było więc mowy o dowodzeniu armią i o roli naczelnego wodza, na którą przygotowały Skrzyneckiego listy m.in. księcia Czartoryskiego. Generał nie skomentował tego ani jednym słowem w *Notach pamiętnikarskich*, napisał jeszcze tylko, że pieniądze na ucieczkę z czeskiej Pragi do Belgii Bystrzonowski otrzymał od ministra wojny Królestwa Belgii³⁵.

³⁰ B.M.Cz., 5484, s. 203, Ch. Montalembert do L. Bystrzonowskiego, Trelon 22.11.1838 r.

³¹ Ibidem, Dział Ewidencji, 3220, W. Zamoyski do ks. A. J. Czartoryskiego z Londynu 11.12.1838 r. Wcześniej w liście do wuja W. Zamoyski opisywał, jak instruował L. Bystrzonowskiego, by całą odpowiedzialność za ucieczkę gen. Skrzyneckiego z Pragi obciążyć rząd belgijski i ukryć polskie akcenty tej akcji. W. Zamoyski do ks. A. J. Czartoryskiego z Holham 3.12.1838 r. B.M.Cz., Dział Ewidencji, 3220.

³² T. Meus, *Le générale Jean Skrzynecki, conseiller politique et spirituel de Montalembert, „Carnet de la Fourragères”* (9 serie), Bruxelles 1950, vol. 1, s. 69.

³³ Noty pamiętnikarskie Jana Skrzyneckiego z lat 1834–1846 (błąd, gdyż niektóre noty pochodzą z 1847 r.). Polska Akademia Umiejętności w Krakowie (dalej: PAU), sygn. 2409, k. 36; vide także: Biblioteka Narodowa w Warszawie (dalej: B.N.), mikrofilm 34 317.

³⁴ Ibidem, k. 32.

³⁵ Ibidem.

Adwokat Herman Bäch, legitymujący się paszportem Królestwa Saksonii, 11 stycznia 1839 roku wynajętym powozem podjechał w umówione miejsce, by uciec z generałem Skrzyneckim z internowania w Pradze.

W zapiskach z 13 stycznia 1839 roku gen. Skrzynecki zanotował, że wyszedł z domu ze służącym, dorożką podjechali do jednej z bram miasta, po czym pieszo doszli do drugiej, gdzie generał założył na głowę wcześniej przygotowaną perukę i przyczepił faworyty. Najeżdżał Ludwik Bystrzonowski (Herman Bäch) i w dalszą drogę udali się powozem.

Według Terese Meusse, generał Skrzynecki opuścił swoje miejsce zamieszkania w Pradze dwie godziny po południu i pieszo, bez żadnego bagażu, by nie wzbudzić podejrzeń, udał się promenadą na spacer. Towarzyszył mu ordynans Gutowski, który w plan ucieczki został wtajemniczony dzień wcześniej. Przed kościołem stał zaprzężony w konie powóz, w którym czekał Herman Bäch (Bystrzonowski). Generał Skrzynecki wsiadł do powozu, konie ruszyły galopem i szybko przebyły trasę dzielącą Pragę od posterunku granicznego w Sebastianbergu. Obaj pasażerowie wylegitymowali się paszportami saksońskimi – świetnie podrobionymi³⁶.

Generał zapisał w *Notach*, że kierowali się przez Niemcy na północ³⁷. Dotarli nierozpoznani, przez Drezno i Lipsk, do Hamburga, gdzie w porcie wsiadli na okręt i po dwóch tygodniach wylądowali szczęśliwie na ziemi angielskiej. Tam oczekiwał ich Władysław Zamoyski. Skrzynecki w Londynie spotkał się i rozmawiał z księciem Czartoryskim. Cała trasa ucieczki generała, z przystankiem w Londynie, opracowana przez księcia, była dokładnie wcześniej przeanalizowana i stanowiła swego rodzaju element gry politycznej z Anglikami. Miała zasugerować, a może i nawet udowodnić całej Europie, że rząd angielski był zaangażowany w tę ucieczkę, a przynajmniej ją akceptował.

Generał Skrzynecki w asyście Władysława Zamoyskiego i Ludwika Bystrzonowskiego przybył z Londynu do Brukseli 30 stycznia 1839 roku.

Od entuzjazmu do rozgoryczenia

Wszystkie gazety europejskie odnotowały ucieczkę generała Skrzyneckiego z internowania jako wydarzenie sensacyjne, które wywołało falę komentarzy oraz gwałtowne zaniepokojenie w dworach i w gabinetach polityków. Szczegóły ucieczki, pobytu w Londynie i przybycie do Belgii, których nie znali dziennikarze i politycy, szczegółowo opisał Władysław Zamoyski w liście do brata Zdzisława, wysłanym 31 stycznia 1839 roku z Brukseli. „(...) Przyjechałem w chwilę ciekawą – pisał – bo przyjechałem z Londynu ze Skrzyneckim. Stanęliśmy tu wczoraj. Kontent będziesz wiedzieć, że od chwili przybycia Skrzyneckiego do Londynu, dziś tydzień temu, aż do tego czasu stosunki nasze są najlepsze. Sądzę, iż winienem to po części poczciwemu Bystrzonowskiemu oraz tej wiadomości, że się nieco przyczynił do wezwania jego.

³⁶ T. Meuss, op. cit., s. 70.

³⁷ *Noty pamiętnikarskie...*, op. cit.; PAU, sygn. 2409, k. 36.

Mniej się zestarzał, niż mówiono, i w ogólności zdaje mi się mało zmieniony. Ta sama postawa dumna, imponująca, myśli i uczucia górne, prędkość nie dość umiarkowana wobec przeciwników rodaków (...).

W tej chwili odbieram wiadomość od ministra wojny, że przedstawia Skrzyneckiego królowi do umieszczenia jako generała dywizji en disponibilité. Więcej zrobić mogą podobno jedne tylko okoliczności, słowem wojna. Ta dziś jeszcze podobną nie jest, choć pięć mocarstw rozkazało Belgii ustąpić z krajów jej nie przyznanych [Limburgii i Luksemburga – przyp. M. K.], a Belgowie zdają się wahać i, kto wie, może wręcz odmówią, jak już poprzednio głośno oświadcza...³⁸

Pułkownik Zamoyski pisząc ten list prawdopodobnie wiedział już wcześniej od samego Skrzyneckiego, a może też Bystrzonowskiego, o umieszczeniu generała „w dyspozycji”. Z dokumentacji i ustaleń historyków belgijskich wiemy, że nawet Barthelemy Théodore de Theux, minister spraw zagranicznych Królestwa Belgii, de facto pełniący funkcję premiera³⁹, nie był w ogóle poinformowany o przygotowaniach i ucieczce generała Skrzyneckiego z internowania. Belgijski historyk Jacques Robert Leconte zauważył, że Barthelemy Théodore de Theux nie tylko sam czuł się bezradny, ale razem z nim prawie cały rząd⁴⁰.

Znalazło to wyraz w raporcie, który nazajutrz, 31 stycznia 1839 roku, minister wojny Jan Willmar przedłożył królowi Leopoldowi I. Minister informował: „...w obecnym stanie armii i sytuacji politycznej nie ma miejsca na organizowanie nowej dywizji [i tym samym tworzenia nowego etatu dowódcy dla generała Skrzyneckiego – przyp. M. K.]. Minister Willmar, który znalazł się w dość kłopotliwej sytuacji wobec członków rządu, wybrnął z niej dyplomatycznie proponując królowi:

1. spełnić przyrzeczenie dane generałowi Skrzyneckiemu i przyjąć go definitywnie do armii w stopniu generała dywizji,
2. prowizorycznie umieścić go jako disponibilité w oczekiwaniu na powierzenie mu dowodzenia armią...⁴¹

Analizując godziną po godzinie wydarzenia w tym dniu można ustalić, że do południa król zapoznał się z raportem ministra wojny, a po południu przyjął na rozmowę pułkownika Zamoyskiego. Relację ze spotkania z królem Leopoldem Zamoyski przekazał w liście do księcia Czartoryskiego: „...Rozmowa z królem była bardzo zadowalająca. O Skrzyneckim najlepiej; otwarcie na nim jednym w razie potrzeby swą nadzieję opierał. O Polakach w ogólności doskonale. Onegdaj przyjął czternastu nowych do piechoty⁴². Nadmienilem o przybyłych świeżo do Luxemburga pięciuset rekrutach poznańskich, jako gotowych słuchać jego roz-

³⁸ *Jenerał Zamoyski*, Poznań 1918, t. 4, s. 53–54, Bruxella 30 stycznia 1839 r.

³⁹ Konstytucja belgijska z 1831 r. nie określiła funkcji ani roli pierwszego ministra-premiera w rządzie. Początkowo misje tworzenia rządu powierzano ministrom najważniejszych dla funkcjonowania państwa resortów, najczęściej spraw zagranicznych, spraw wewnętrznych lub finansów.

⁴⁰ J.-R. Leconte, *La formation historique de l'armée belge, Les officiers étrangers au services de la Belgique*, Paris et Bruxelles 1949, s. 207.

⁴¹ Archives du Ministre des Affaires étrangères de Belgique. Département ministériel et autorités belge (dalej: B. – jak w archiwum brukselskim), t. V, 1839–1850, d. 93.

⁴² Imienny wykaz oficerów w: Archives du Musée Royal de l'Armée et d'Histoire Militaire w Brukseli (dalej: A.M.R.A), teczek 2596, d. 7.

kazów. O swoim położeniu krótko, ale najwyraźniej tłumaczył i wcale dobrze, choć zawsze według nałogu z filuternem spojrzeniem, które okazuje nadzieję, że się potrafi długo jeszcze wykręcać, nim przyjdzie ostatecznie bronić się.”⁴³

W tym samym liście opisywał reakcje polityków z zagranicy na wieść o przyjęciu gen. Skrzyneckiego przez króla Leopolda: „... czytałem w tej chwili listy z Paryża do pana de Mérode, wszyscy nieprzyjaźni przerażeni, przyjaźni uradowani. Nikt nie pyta, jak umieszczony; dosyć, że jest w armii belgijskiej.

X. [Casimir – przyp. M. K.] de Mortemart [w czasie wojny polsko-rosyjskiej 1831 r. poseł francuski w Petersburgu – przyp. M. K.] głośno twierdzi, iż król nabył najznakomitszego dziś wojownika, którego szanuje i poważa sam Mikołaj. Znąją go wszyscy jako dzielnego wodza, a zarazem nieprzyjaciela anarchii. Nieprzyjaźni w Paryżu cieszą się już tylko nadzieją, że zazdrość wojskowych i nienawiść klubów potrafi go skrępować, zniweczyć, że ta trudność zajdzie mu w drogę, to pewno, ale wątpię, aby przemogła.”⁴⁴

Nie było sprzeciwu w rządzie i tak, jak proponował minister Willmar, generał dywizji Jan Zygmunt Skrzynecki przyjęty został do armii rozkazem, podpisanym przez króla, 1 lutego 1839 roku. Wiadomość o tym szybko rozpowszechniona została przez poczty dyplomatyczne i dzienniki europejskie. Wywołała największe oburzenie i protesty na dworach rosyjskim i holenderskim. Oba te kraje nie utrzymywały oficjalnych stosunków z Belgią. Ciekawa była reakcja cara Mikołaja I. Skomentował ucieczkę z internowania do Brukseli i decyzję króla belgijskiego w liście do feldmarszałka Paskiewicza: „choć Skrzynecki nie okazał wybitnych talentów, niemniej jest on najzdolniejszy ze wszystkich generałów belgijskich.”⁴⁵

4 lutego książe Klemens Metternich przesłał ultimatum królowi Leopoldowi I. Zagroził, że jeżeli generał Skrzynecki pozostanie w armii belgijskiej, to w ciągu 24 godzin odwoła ambasadora Austrii w Belgii. Przy okazji Skrzyneckiemu przypominano, że złamał słowo honoru dane władzom austriackim. Generał stanowczo zaprzeczył, że honorem gwarantować miał, iż nie opuści potajemnie miejsca internowania w Pradze. Oświadczył to publicznie i w liście skierowanym do ministra spraw zagranicznych Belgii (pełniącego funkcję premiera), Barthelemy'ego T. de Theux⁴⁶.

W liście napisanym 13 lutego do kanclerza Metternicha wyjaśniał, iż nigdy nie był związany słowem honoru w stosunku do rządu austriackiego, że nie opuści terytorium Austrii. Obiecywał jedynie, że nie będzie uczestniczył w żadnych wystąpieniach antyrządowych i zachowa się spokojnie⁴⁷.

Podobnie jak Austria zareagowały Prusy, również zagroziły odwołaniem swojego posła z Brukseli. Władcy i rządy w pozostałych państwach europejskich przyglądali się dyplomatycznie milcząc i czekając na dalszy rozwój wydarzeń.

⁴³ *Jenerał Zamoyski*, op. cit., t. 4, Bruxella, 31 stycznia 1839 r., s. 55–56.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ Wł. Zajewski, *W kręgu Napoleona i rewolucji europejskich 1830–1831*, s. 325.

⁴⁶ B.M.Cz. 5514, k. 367369 (kopia), J. Skrzynecki do B. T. de Theux, Bruksela 2.02.1839 r.

⁴⁷ B.P.P. ...op. cit., 533. Papiery gen. Skrzyneckiego, nr 70, k. 343.

W rządzie belgijskim nie było jednomyślności w sprawie sprowadzenia i nominacji generała Skrzyneckiego. Polski, a od kilku dni belgijski generał, podzielił miejscowych polityków. Część z nich – nie bez racji – uzasadniała, że król Leopold wraz z ministrem wojny Janem Willmarem działali bez porozumienia i bez akceptacji rządu. Minister spraw zagranicznych B. T. de Theux i kilku innych ministrów słusznie uważało, że król z ministrem wojny podjęli decyzję naruszającą demokratyczne zasady parlamentarne.

O korespondencji dyplomatycznej wiedziało wówczas bardzo wąskie grono: król, ministrowie i ambasadorowie we Francji i Anglii. Dopiero po wielu latach historycy ujawnili, że 4 lutego 1839 roku belgijski minister pełnomocny-ambasador Królestwa Belgii w Paryżu Le Hon informował ministra de Theux, iż wstąpienie generała Skrzyneckiego do służby belgijskiej jest niebezpieczne, przyjmuje się je z niezadowoleniem i „ma ono charakter ciężkiego, wrogiego aktu wobec naszych wschodnich sąsiadów.”⁴⁸

Następnego dnia minister de Theux przekazał posłowi-ministrowi pełnomocnemu Le Hon, że obaj charges d'affaires Austrii i Prus w Brukseli, austriacki hrabia de Reckberg i pruski de Seckendorff, opuścili stolicę Belgii⁴⁹.

Generał Skrzynecki wprowadził się do opuszczonej siedziby posła pruskiego Seckendorfa przy ulicy Grand Cerf 6 w Brukseli.

O tym, jak radosna, podniosła, pełna wiary i nadziei atmosfera panowała w środowisku księcia Czartoryskiego w Paryżu i wśród polskich oficerów w Belgii wiemy z korespondencji Władysława Zamoyskiego. Pisał z Brukseli do wuja Czartoryskiego: „...Duch wojska doskonały. Minister wojny dla Skrzyneckiego pełen względów, dla mnie też wszyscy nadzwyczaj grzeczni jak gdyby czuli, żeśmy potrzebni. W wojsku powszechna radość z przyjęcia generała Skrzyneckiego, począwszy od pułkowników. Generał dotąd najlepsze robi wrażenie. Katolicy adorują go. Idziemy na liczny obiad, dla niego dany, do pana Mérode. Poseł francuski i tu przyjaźnie mówi o Belgii, angielski głupio, cierpko, jak mi mówią...”⁵⁰

Entuzjastyczna ocena Władysława Zamoyskiego nie była w pełni obiektywna.

Generał Skrzynecki odbył dwa ważne dla niego spotkania. Pierwsze 10 lutego w swojej nowej siedzibie przy ulicy Grand Cerf 6 a teraz swojej, gdzie przyjął delegację posłów i senatorów z obu izb parlamentu belgijskiego. Powitali go tak, jak naczelnego wodza armii Królestwa Belgii. W relacji Władysława Zamoyskiego pozostał jako generał, który porzucił dom, żonę i dzieci oraz niewielkie mienie w Pradze nie dlatego, by los swój i byt materialny poprawić, lecz w imię zagrożonej niepodległości Belgii, która – „jak sprawa Polski, opiera się na wierze i sprawiedliwości. Chwila to uroczysta – mówił – niebezpieczeństwa grożą, ale je przezwyciężycie, bo macie to, czego Polsce zabrakło; macie króla, klucz sklepienia, władzę stałą; one dadzą wam siłę. Są rękojmią zwycięstwa. Macie na tronie

⁴⁸ Archives du Ministre des Affaires étrangères de Belgique, Dossiers correspondances politique. Légation, France (dalej: B.F. – jak w archiwum brukselskim), t. IX, 1839, dok. 56 – Le Hon z Paryża 4.02.1839 r. do ministra B. T. de Theux.

⁴⁹ B.F. – T. IX 1839, k. 61 i aneksy – minister de Theux z Brukseli 5.02.1839 r. do Le Hon'a.

⁵⁰ *Generał Zamoyski*, op. cit., t. 4, s. 55–56, Bruxella 31 stycznia 1839 r.

człowieka szlachetnego, u steru ludzi sumiennych, korzystajcie z dobrodziejstw rządu konstytucyjnego.”⁵¹

Wcześniej spotkał się z delegacją miejscowych demokratów, którym wygłosił przemówienie o bezwzględnej wyższości monarchii, czym dość skutecznie zniechęcił ich do siebie. To spotkanie nie było miłe dla niego.

Najważniejsza dla Skrzyneckiego była audiencja u króla Leopolda. To już nie był, jak kilka dni wcześniej, entuzjastycznie i przyjacielsko nastawiony do niego monarcha. W czasie rozmowy Skrzynecki uświadomił sobie, że w ciągu zaledwie kilkudziesięciu godzin plany, jakie król miał wobec niego, zmieniły się całkowicie. Król nie rozmawiał z nim o wojnie, o dowodzeniu, o planach strategicznych.

Z gabinetu króla generał wyszedł oszołomiony, stracił nadzieję. Podzielił się wrażeniami z Władysławem Zamoyskim, który niecierpliwie czekał na relację z audyencji. Zamoyski wyciągnął z tej rozmowy wniosek, że król poddał się naciskom większości swoich ministrów, co źle rokowało dla sprawy polskiej i komplikowała się sytuacja generała Skrzyneckiego. Ministrowie musieli przekonać króla, że najważniejszym celem jest wynegocjowanie najkorzystniejszego rozejmu z Holandią. Sprawa generała Skrzyneckiego i polskich oficerów w tej sytuacji sprowadzona została do roli drugo a nawet dalszoplanowej.

Pułkownik Zamoyski jeszcze tego samego dnia przesłał swoje wnioski i przemyślenia księciu Czarotoryskiemu do Paryża. Pisał: „...Przewidzieć dotąd nie można, jakie będzie położenie generała. W każdym razie ważną rzeczą będzie dla niego trzymać się na uboczu wszystkiego, co nie jest wojskowym zakresem. Wuj zna jego mrzonki mistyczno-polityczne. Trzeba, bądź co bądź, powstrzymać go od wyjawiania ich, namawiać, żeby głoszenie swych poglądów na później odłożył. Na jego sądzie polegać nie można. Jego mowa mistyczna i dość zawila ściągnie na niego nieprzyjemności, jeśli się w słowach o polityce nie pohamuje. Jednej rzeczy mi żal. Wątpię, aby się udało Bystrzonowskiego tu umieścić, a co gorsza wątpię, aby on umiał położenie przy jenerale użyć na dobre. Prawdę mówiąc, to stanowisko byłoby i trudne i nieprzyjemne. Trzeba by się ubiegać o wpływ nad jenerałem jakby na sposób kobiecy, chyba żeby się miało nad nim wszechstronną wyższość. Bystrzonowski nie ma ani tej wyższości, ani owej giętkości. Jest niecierpliwy i ostry jak człowiek, który mocno czuje, a nie zawsze potrafi dać odczuć, że ma słuszość.”⁵²

List ten odsłania kulisy politycznych planów księcia Adama Jerzego Czarotoryskiego wobec Jana Zygmunta Skrzyneckiego. Władysław Zamoyski ujawnia w nim, że Skrzynecki miał zostać nie tylko podporządkowany planom i koncepcjom politycznym księcia, ale także sterowany i kierowany przez najbliższych współpracowników Czarotoryskiego. Zamoyski szczerze pisze do wuja, że jego zdaniem major Bystrzonowski nie sprostą zadaniom. Trafnie analizuje, jakie trzeba mieć predyspozycje, żeby podporządkować sobie Skrzyneckiego. Nie wymienia, kto mógłby wystąpić w tej roli. Podpułkownik Prot Prószyński czy pułkownik Kruszewski?

⁵¹ Ibidem, t. 4, s. 59.

⁵² Ibidem, s. 62.

Z zachowanego listu pułkownika Kruszewskiego do nieznanego adresata w Paryżu wiemy, że ów zaproponował mu rolę informatora (prawdopodobnie miało to miejsce w połowie stycznia 1839 r.). Kim był adresat, którego Kruszewski nazwał „kochanym Ziomkiem i kolegą”? List zaczynał się słowami: „Odebrałem list, w którym żądasz, abym Ci dawał wiadomości z linii bojowej – przystaję na propozycję pod warunkiem, abyś mnie również donosił o wypadkach Paryżkich, o ogólnej polityce, a najwięcej o wszystkim, co tylko sprawy ojczyźnej lub rodaków dotyczyć może. (...)”⁵³ Z treści listu wynikało, że adresat dobrze znał kapitana Bernarda Potockiego przebywającego wówczas w Paryżu, („powiedz Bernardowi Potockiemu, że go czekam, czemu nie przybywa, zna drogę i ma prawo i mundur”). Kończył się słowami: „X. Czartoryskiemu moje uszanowanie, wszystkim znajomym ukłony.”⁵⁴

Informacje zawarte w liście, sposób zwracania się do adresata, wreszcie znajomość z Bernardem Potockim pozwalają przypuszczać, że zapewne był nim Władysław Zamoyski. Z innej zachowanej korespondencji wiemy, że wcześniej informatorem księcia Czartoryskiego został podpułkownik Feliks Prot Prószyński⁵⁵.

Zmiana koncepcji politycznej króla Leopolda, wywołana naciskiem na niego ministrów rządu belgijskiego, zadecydowała o załamaniu się planów księcia Czartoryskiego. A to spowodowało, że generał Skrzynecki uwolnił się od zaplanowanego przez księcia kierowania nim za pośrednictwem Władysława Zamoyskiego i Ludwika Bystrzonowskiego. Prawdopodobnie nie zdając sobie nawet z tego sprawy.

Obóz księcia Czartoryskiego unikał jakichkolwiek posądzeń ze strony polityków i prasy o udział w tzw. „incydencie Skrzyneckiego”. Jednocześnie zwolennicy księcia rozpowszechniali zawiedzione nadzieje żałując, że incydent ten nie wywołał wojny w Europie. Książę starał się teraz historię ucieczki Skrzyneckiego z Pragi, której był współautorem i organizatorem, zminimalizować. „Rzecz o przybyciu Jenerała, sądzę – pisał do Władysława Zamoyskiego – że trzeba jak najbardziej uprościć i zsimplifikować, nie wchodząc wcale w to, co przyszłość może rozwinąć, ale biorąc to po prostu za umieszczenie w wojsku, które dla uzyskania swobody i zapewnienia sobie przystojnej i właściwej egzystencji było jenerałowi pożądane. Ja się na tym kolorze trzymać będę, i na to nikt nie ma nic do zarzucenia...”⁵⁶

Marceli Handelsman, autor biografii księcia, napisał, że stworzył on wielki „incydent Skrzyneckiego w Europie, ale prócz trudności dla Belgii i Leopolda, nic z tego nie wyszło. Król Leopold sam poszedł na kapitulację przed Europą. Skrzynecki pozostał w fałszywej i trudnej roli niedoszłego naczelnego wodza w niedosłej wojnie o wielką Belgię.”⁵⁷

Co do Skrzyneckiego prof. Handelsman miał całkowitą rację. Książę Czartoryski starał się kontrolować wydarzenia związane ze Skrzyneckim. Pomagał

⁵³ B.M.Cz. IV 5471, d. 427–430 – datowany 1 lutego 1839 r., z adnotacją: list pisany do nieznanego adresata.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ M. Kledzik, *Ignacy Marceli Kruszewski*, Warszawa 1989, s. 216.

⁵⁶ B.M.Cz., Dział Ewidencji, 1508, A. J. Czartoryski do W. Zamoyskiego.

⁵⁶ *Jenerał Zamoyski...*, t. 4, s. 64.

⁵⁷ M. Handelsman, op. cit., t. 2, s. 81.

mu Władysław Zamoyski. W pierwszych dniach marca 1839 roku Zamoyski rozmawiał w Brukseli z ambasadorem angielskim. Ambasador usiłował przekonać go, że generał Skrzynecki powinien dobrowolnie ustąpić z armii belgijskiej i nie prowokować swoją obecnością Niemiec i Rosji. „Skoro następuje pokój – odpowiedział Zamoyski – cóż znaczy obecność w Belgii Skrzyneckiego, czy w wojsku, czy w kraju? Nie ma znaczenia, dopóki nie zajdzie wojna. Gdyby zaś zaszła, któżby natenczas bronił Belgii użyć Polaków? Jenerał niełatwo ustąpi, nie weźmie odstępnego, by tylko rodzinie chleb zapewnić; nie jego będzie rzeczą ułatwić tę sprawę czynem, który, jako dbały o honor Belgii, uważać będzie jako plamę dla tego kraju. Szlachetnie postąpi, ale też swej szlachetności nie da użyć przeciw sobie i przeciw krajowi, do którego przysłał...”⁵⁸

Znacznie mocniej naciskał na rząd belgijski austriacki kanclerz – książę Klemens Lothar von Metternich. W rozmowie z belgijskim politykiem – baronem Alphonsem O’Sullivanem de Grass, mówił: „Polacy, słusznie, czy też nie, przywiązują wielkie znaczenie do osoby Skrzyneckiego, toteż trzy dwory [austriacki, rosyjski i pruski – przyp. M. K.] nie mogą zgodzić się, by tajny rząd polski [Czartoryszczyzna w pojęciu Metternicha – przyp. M. K.] wbrew nim doprowadził do nominacji generała, której one nie mogą anulować; ustąpić w tym punkcie oznaczałoby przyznanie się do porażki.”⁵⁹

Nie tylko politycy przyjaźnie nastawieni do Królestwa Belgii naciskali na wydalenie Skrzyneckiego z belgijskiej armii. Protestowali także polscy emigranci. Ogół Londyński reprezentowany przez Bartłomieja Beniowskiego wystąpił do króla Leopolda I z pismem, że przyjął do armii zdrajcę⁶⁰. Ludwik Bystrzonowski w dzienniku zanotował wypowiedź mieszkającego w Brukseli Joachima Lelewela, że gen. Skrzyneckiego umieszczono w wojsku belgijskim w celu uniemożliwienia i sparaliżowania powstania na ziemiach polskich⁶¹.

Skrzynecki czuł się opuszczony i w jakimś sensie zdradzony. W tym czasie prowadził bardzo szczere rozmowy jedynie z Bogiem, na kartach prowadzonego pamiętnika: „Co chcesz Boże, ażebym zrobił? – pisał – Gabinety domagają się oddalenia mego z Belgii, coraz trudniejsze staje się położenie moje tutaj. (...) Trzymam się na boku, do niczego się nie mieszam, nie wpływam na nikogo, chyba, że będąc pytany, czekać i być na wszystko gotowy, co Ty Boże rozkażesz – słuchać i patrzeć [dwa ostatnie słowa podkreślone – przyp. M. K.]”⁶² Doświadczał w Brukseli należnych mu honorów, jeżeli nawet nie jako naczelnemu wodzowi, to z pewnością generałowi dywizji. 5 marca został zaproszony na obiad do króla, a następnego dnia na obiad do szefa sztabu armii – generała Hurela.

⁵⁸ Jenerał Zamoyski..., t. 4, s. 64.

⁵⁹ F. de Lannoy, *Une rupture diplomatique germano-belge au XIX e siecle, L'affaire Skrzynecki*, „Revue Générale”, Bruxelles 1920, s. 335 (dokument z Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Brukseli, Légation d’Autriche).

⁶⁰ B. Konarska, *W kręgu Hotelu Lambert. Władysław Zamoyski w latach 1832–1847*, Wrocław 1971, s. 67.

⁶¹ B.M.Cz., Dział Ewidencji, 1221, Dziennik L. Bystrzonowskiego, pod datą 8 maja 1839 r.

⁶² *Noty pamiętnikarskie...* op. cit.

19 marca parlament belgijski większością głosów (58 przeciwko 14) przyjął warunki króla Wilhelma I, akceptując ratyfikowanie Traktatu 24 Artykułów. W kwietniu ogłoszono częściową demobilizację armii belgijskiej. Ustawa z 3 czerwca stanowiąca o cudzoziemskich oficerach w armii, przedłużała o dwa lata przywileje nadane im we wrześniu 1832 roku. Jeżeli w ciągu tych dwóch lat nie przyjęliby obywatelstwa belgijskiego, ustawowo zmuszeni byłiby do opuszczenia armii. 24 czerwca jako pierwsi z Polaków wystąpili z niej pułkownik Władysław Zamoyski i kapitan Bernard Potocki.

22 czerwca 1839 roku, dwa dni wcześniej, urzędowy dziennik austriacki „Oesterreichischer Beobachter” poinformował o przywróceniu stosunków dyplomatycznych pomiędzy Austrią i Belgią. Powiadomił także, że generał Jan Skrzynecki wprowadził w błąd króla Leopolda I nie informując go o zobowiązaniach, jakie miał wobec rządu austriackiego. Publikacja kończyła się zdaniem, że król Belgii nie wykorzysta Skrzyneckiego w czynnej służbie.

Generał Skrzynecki poczuł się obrażony słowami o wprowadzeniu w błąd króla Leopolda I. Nie bardzo wiedział, jak ma postąpić i do kogo zwrócić się ze swoimi wątpliwościami. Wybrał Zamoyskiego, który w połowie czerwca opuścił już Brukselę i wyjechał do Londynu. Pytał go w liście wysłanym 1 lipca z Brukseli: „Czy nie przyszedł moment rzucenia pod nogi dymisji skalanemu rządowi, który tak uniżenie przyjął warunki przypuszczenia go do rodziny rządów europejskich?”⁶³ Zamoyski odpowiedział Skrzyneckiemu: „Jenerał Dobrodziej masz obowiązek zachowania stanowiska obecnego, póki się to da zrobić z godnością, uchybienia wszelkie swej godności powinienes odeprzeć, ale ustępować z położenia nie powinienes, aż gdy się okaże niepodobieństwo odparcia inaczej uchybień wymierzonych przeciw jego osobie. Taki tedy mój wniosek, że Jenerał Dobrodziej powinienes pisać do ministra wojny belgijskiego, żaląc się na artykuł „Beobachtera”... (...). List do władzy, od której Jenerał Dobrodziej masz prawo żądać opieki i satysfakcji, zyska Jenerałowi też satysfakcję samem umieszczeniem go w Monitorze.”⁶⁴

Generał zastosował się do rad Zamoyskiego. Ile miał z tego satysfakcji? Sprawdziły się słowa autora artykułu z dziennika „Oesterreichischer Beobachter”, że król Leopold nie użyje generała Skrzyneckiego w czynnej służbie wojskowej. Data 22 czerwca 1839 roku zamyka okres pobytu generała Jana Zygmunta Skrzyneckiego w Królestwie Belgii w roli pretendenta do naczelnego wodza w dyspozycji króla Leopolda I. Generałem dywizji w dyspozycji królewskiej nie pełniąc kierowniczej funkcji w armii pozostał przez następnych osiem lat. Do momentu przejścia na emeryturę.

W publikacji wykorzystałem informacje, przekazy i źródła historyczne z mojej pracy doktorskiej *Udział polskich oficerów w formowaniu armii Królestwa Belgii w latach 1830–1853*, obronionej w styczniu 2001 roku w Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu (maszynopis niepublikowany). Promotorem pracy był prof. dr

⁶³ *Jenerał Zamoyski...* op. cit., t. 4, Generał Skrzynecki do pułkownika Zamoyskiego, Bruksela 1 lipca 1839 r., s. 70.

⁶⁴ Ibidem, Pułkownik Zamoyski do generała Skrzyneckiego, Londyn 5 lipca 1839 r., s. 70–71.

hab. Sławomir Kalembka. Wykorzystałem również materiały źródłowe z monografii mojego autorstwa *Oficerowie dwóch armii. Polscy oficerowie, współorganizatorzy armii Królestwa Belgii w latach 1832–1853*, Olsztyńska Biblioteka Historyczna, Olsztyn 2014. Recenzentem był prof. dr hab. Norbert Kasperek.

BIBLIOGRAFIA

Archiwa i biblioteki

Archives du Ministre des Affaires étrangères de Belgique
Archives du Musée Royal de l'Armée et d'Histoire Militaire à Bruxelles
Biblioteka i Muzeum Czartoryskich w Krakowie
Biblioteka Narodowa w Warszawie
Biblioteka Polska w Paryżu
Polska Akademia Umiejętności w Krakowie

Druki zwarte

- Barzykowski St. 1884.** *Historia powstania listopadowego*, vol. III, Poznań.
Durand. R. 1980. *Depesze z powstańczej Warszawy 1830–1831*, Warszawa.
Hahn H. H. 1987. *Dyplomacja bez listów uwierzytelniających*, Warszawa.
Handelsman M. 1949. *Adam Czartoryski*, „Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, t. 2, Warszawa.
Jenerał Zamoyski 1803–1868. 1914. vol. 3, Poznań.
Jenerał Zamoyski 1803–1868. 1918. vol. 4, Poznań.
Juste Th. 1878. *Leopold I et Leopold II*, Bruxelles.
Kledzik M. 1989. *Ignacy Marceli Kruszewski. 1799–879*, Warszawa 1989.
Kledzik M. 2014. *Oficerowie dwóch armii. Polscy oficerowie, współorganizatorzy armii Królestwa Belgii w latach 1832–1853*, Olsztyńska Biblioteka Historyczna, Olsztyn.
Leconte J.-R. 1949. *La formation historique de l'armée belge. Les officiers étrangers au service de la Belgique (1830–1853)*, Paris–Bruxelles.
Łojek J. 1986. *Szanse powstania listopadowego*, Warszawa.
Zajewski Wł. 1984. *W kręgu Napoleona i rewolucji europejskich 1830–1831 (Sprawa polska na kongresie wiedeńskim)*, Warszawa.

Publikacje naukowe recenzowane

- Lannoy Fl. de. (1920).** *Une rupture diplomatique Germano-Belge au XIX siècle. L'affaire Skrzynecki*, dans: „La Revue Générale”, An. LIII, vol. CIII.
Luwers B. (1970). *De zaak Skrzynecki. Een episode der diplomatieke betrekkingen tussen oostenvrijk en België (1839)*, dans: „Belgisch Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis”, XVIII/7.
Meuss T. 1950. *Le générale Jean Skrzynecki, conseiller politique et spirituel de Montalembert*, „Carnet de la Fourragères” (9 série), vol. 1, Bruxelles.

Terlinden Ch. 1931. *La campagne des Dix-Jour* en: „Revue franco-belge”.

Dzienniki i czasopisma

„Courrier de Pays-Bas”, décembre 1831, mai 1832

„L'Émancipation”, avril et mai 1832

„Oesterreichischer Beobachter”, juni 1839

„Le Politique”, mai 1832

STRESZCZENIE

Dla polskich historyków, którzy w minionych 150 latach podejmowali próby napisania biograficznej książki o generale Janie Zymuncie Skrzyneckim, jego ośmioletnia służba w armii królestwa Belgii była wyzwaniem, któremu żaden dotychczas nie sprostał.

Od Włoch po Anglię i od Francji po Belgię Skrzynecki uchodził za bohaterskiego wodza. Wpływ na taką ocenę miał także brak znajomości źródeł polskich i opinii historyków krytycznie wypowiadających się o Skrzyneckim. Negatywne opinie polskich historyków o Skrzyneckim ukształtowały się przede wszystkim pod wpływem pamiętników generała Ignacego Prądzyńskiego, napisanych po upadku powstania dzięki pomocy finansowej carskiego zaborcy. Król Belgii Leopold I chciał mieć gen. Skrzyneckiego jako głównodowodzącego armią. Opłacił jego ucieczkę z internowania w Pradze przez Londyn do Brukseli. Wiadomość o ucieczce generała Skrzyneckiego z internowania spowodowała gwałtowne poruszenie i zaniepokojenie we dworach i w gabinetach polityków w całej Europie. Po kilku miesiącach pod naciskiem Austrii, Prus, Rosji ale również Anglii, król Leopold ustąpił. Generał Skrzynecki pozostał *en disponibilité* (w dyspozycji) belgijskiego króla przez następnych osiem lat.

Słowa kluczowe: Królestwo Belgii, oficerowie polscy emigranci wojskowi, konflikt belgijsko-holenderski, naczelny wódz w dyspozycji króla.

RÉSUMÉ

Pour les historiens polonais, qui pendant les derniers 150 ans tentaient d'écrire un livre biographique sur général Jan Zygmunt Skrzynecki, ses neuf ans de service dans l'armée du Royaume de Belgique a été un défi, dont aucun d'entre eux n'est pas encore réussi à répondre.

Partout en Europe, de l'Italie à l'Angleterre et de la France à la Belgique, Skrzynecki jouissait de la réputation du chef militaire héroïque. Une telle opinion s'est formée aussi à cause de la méconnaissance des sources polonaises et des opinions des historiens critiques envers Skrzynecki. Les commentaires négatifs des historiens polonais sur Skrzynecki se sont formées principalement sous l'influence des mémoires du général Ignacy Prądzyński, écrites après l'échec de l'insurrection avec l'aide financière des envahisseurs tsaristes. Le roi belge Léopold voulait

avoir le gèn. Skrzynecki tant que commandant en chef de l'armée. Il a payé pour son évacion de l'internement à Prague pour Londres à Bruxelles, L'évasion du général Skrzynecki de son internement a entraîné la grande préoccupation ainsi que l'inquietude sur les cours et dans les cabinets politiques dans toute l'Europe. Après quelque mois sous la pression de l'Autriche, la Prusse et la Russie insi que l'Angleterre, le roi Leopold calmée. Général Skrzynecki est resté à la disposition du roi belge au cours des huit prochaines années.

Mots-clés: Royaume de Belgique, officiers les émigrés militaires polonais, conflit belgo-néerlandais, commandant en chef à la disposition du roi.

SUMMARY

For the Polish historians, who in the past 150 years have struggled trying to write a biographical book about General Jan Zygmunt Skrzynecki he hosted, his 8-year service in the army of the Kingdom of Belgium was a challenge which no not yet meet.

From Italy, England and France after Belgium Skrzynecki was thought of as the heroic leader. Impact on this assessment was also lack of knowledge of the sources and the opinion of the historians critical of the contributors of Skrzynecki he hosted. Negative reviews of Polish historians of Skrzynecki he hosted shaped primarily under the influence of the memoirs of General Ignacy Prądzyński, written after the fall of the uprising with the help of financial support for the Tsar. The King of Belgium Leopold I wanted to have General Skrzynecki as Commander-in-Chief of the army. Paid for his escape from internment in Prague by the London to Brussels. The news of the escape of violent has resulted in internment Skrzynecki uneasiness and concern in the cabinets of the politicians across Europe. After a few months under pressure from Austria, Prussia, Russia, but also England, King Leopold stepped down. General Skrzynecki remained at the disposal of the Belgian King over the next eight years.

Keywords: The Kingdom of Belgium, the officers of the Polish military emigrants, conflict of the Belgian-Dutch, Commander in Chief at the disposal of the King.

ФОРМИРОВАНИЕ ТОЛЕРАНТНОСТИ У БУДУЩИХ БОРТИНЖЕНЕРОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

FORMATION OF TOLERANCE IN FUTURE ENGINEERS ONBOARD WHILE TEACHING ENGLISH LANGUAGE

Межкультурная компетенция – это готовность и способность к межкультурному профессиональному общению, которое основано на сформированности представлений об общечеловеческих ценностях, ориентации на них в сфере межкультурной коммуникации на основе эмпатии, позволяет осознать национально-культурные особенности объекта культуры, увидеть общее и различия между разными культурами и достичь взаимопонимания в профессиональной сфере. Межкультурная компетенция является неотъемлемой составляющей профессионально-коммуникативной компетенции, она содержит профессиональный компонент, основу которого составляют межкультурные профессиональные умения. Вопросами теории межкультурной коммуникации занимались Т. Астафурова, П. Донец, И. Зимняя, И. Лейфа, Р. Портер, Л. Самовар, В. Сафонова, С. Тер-Минасова, Г. Томахина, И. Халеева, И. Цатурова, концепции диалога культур освещены М. Бахтиным, В. Библером и др., исследования, касающиеся коммуникативных осложнений между представителями различных культур и стратегий их преодоления, преимущественно принадлежат зарубежным ученым, таким как В. Гудикунст, С. Ким, Т. Ларина, Г. Маркус, Г. Триандис, Э. Холл, Г. Хофстеде; проблему толерантности в пределах межкультурной коммуникации рассматривали В. Гьюдикунст, П. Донец, Л. Зникина, Т. Ларина, В. Нике, Т. Персикова, А. Садохина, В. Сафонова и др.

Межкультурный аспект должен стать содержанием коммуникативной компетенции, основным ориентиром для формирования коммуникативной лингвистической компетенции. Умение общаться в рамках диалога культур требует целого ряда умений: умение ставить себя на место других участников общения, умение проявлять инициативу межкультурного контакта, умение прогнозировать социокультурные недостатки, которые могут привести к недоразумению, умение брать на себя ответственность за устранение возможного межкультурного недоразумения, умение проявлять дипломатичность, умение быть достойным представителем своей культуры, умение существовать в много-

* кандидат педагогических наук, преподаватель кафедры иностранных языков Кировоградской Лётной Академии Национального Авиационного Университета.

культурной среде. Такой уровень владения иностранным языком, наверное, можно считать идеальным и к нему нужно стремиться. Западные модели коммуникативной компетенции рассматривают социокультурный компонент как вспомогательный социолингвистической компетенции.

Социокультурная компетенция позволяет всем, кто говорит на иностранном языке чувствовать себя почти на равных с носителями языка по культуре, а это является важным шагом к адекватному владению языком. Поэтому, на современном этапе преподавания иностранных языков, знание культуры и народа этой страны не просто важны, они играют решающую роль при использовании языка и влияют на иноязычную компетенцию курсантов.

В последнее время иностранный язык рассматривается некоторыми исследователями как инструмент поликультурного развития личности обучающихся, или как средство, которое обеспечивает человеку его интеграцию к новому обществу, новой общественной ситуации. Так, Т. И. Олийник считает, что введение элементов культуры в процесс преподавания иностранного языка является необходимостью настоящего, поскольку осознание и отделения признаков различий разных культур, толерантное отношение к этим различиям стимулирует лингвистическое, когнитивное и социальное развитие курсантов.

Согласно Толкового словаря русского языка (под редакцией Д. Н. Ушакова), «толерантность» – производное от французского *tolerant* – «терпимый», «терпимость» – свойство, качество, способность что-либо или кого-либо терпеть только по милосердию, снисхождению¹. «Большой энциклопедический словарь» определяет «толерантность» как терпимость к чужим мнениям, верованиям, поведению.

В американском словаре *American Heritage Dictionary* «толерантность» толкуется как способность к признанию, практическое признание и уважение убеждений и действий других людей².

В социальном контексте толерантность – это готовность человека позволить другим людям выбирать себе стиль жизни и поведения при отсутствии отрицательных проявлений: агрессивности, насилия, хулиганских действий, поступков. В Социологическом энциклопедическом словаре «толерантность» трактуется как терпимость к чужому образу жизни, поведению, обычаям, чувствам, идеям, верованиям, как выносливость по отношению к неблагоприятным эмоциональным факторам. Социологи определяют толерантность как культурную направленность, установку, отношение личности.

Толерантность не присуща человеку от рождения, и может никогда и не появиться, если не будет специально воспитана, сформирована. Путь к толерантности – это эмоциональная, интеллектуальная работа, поскольку ее достижение возможно только на основе изменения самого себя, собственных стереотипов и сознания.

¹ В. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*: в 4-томах : репринтное воспроизведение издания 1903–1909 гг. / под ред. проф. И. А. Бодуэна де Куртенэ. – М.: Прогресс; Универс. – Т. 4. – 1994. – С. 755.

² R. S. Lasarus, *Positive denial: the case for not facing reality* // “Psychology Today” 1987.

По мнению Е. Стрельцовой [8], использование на занятиях диалоговой интерпретации знания является адекватным средством воспитания толерантности у студентов. Диалоговая интерпретация знания – это процесс дискуссионного общения для восстановления, передачи, толкования, сопоставления различных взглядов, способствующих идентификации. При этом она обеспечивает самопонимание через понимание «другого». Переход истины монологической в диалогическую, а затем снова в монологическую стимулирует эмпатию, рефлекссию и актуализирует мировоззренческую толерантность.

Целесообразно использование на занятиях с будущими бординженерами с целью формирования толерантности таких игровых упражнений как «Стратегия в диалоге» и «Аргументы». Содержание игрового упражнения «Стратегия в диалоге» заключается в следующем: двоих выбирают ведущими, каждый из них получает тайно от аудитории и друг от друга задачи: первый поддерживает диалог в своей обычной манере, второй должен удержать лидерство в процессе диалога. Затем все обсуждают стратегию диалога. Далее ведущий предлагает задания, по которому первый партнер все еще поддерживает диалог в обычной манере, а второй должен заставить партнера быть лидером диалога. В конце концов оба участника получают задание вести диалог определенной направленности. Один утверждает какую-то мысль, а второй должен сначала дословно повторить, как он понял мнение первого, потом высказать свое. Первый повторяет мысль, высказанную партнером, и продолжает обсуждение темы. Так, диалог продолжается 5–7 минут. В то же время кто-нибудь из участников фиксирует количество отклонений, допущенных партнером в переводе слов своего собеседника. Это упражнение выполняют все участники. Повторяя игровое упражнение, участники будут наблюдать, как изменится их манера разговора и в повседневном общении. Использование этого игрового упражнения способствует выработке навыков общения и прежде всего умение видеть и понимать других и себя, умение говорить и слушать другого, что является важным для курсантов в их будущей профессиональной деятельности.

Игровое упражнение «Аргументы»³ заключается в том, что игроки объединяются в пары. Ведущий предлагает им тему, в которой возможны две позиции. Тема может быть любой: серьезной и несерьезной, касающейся темы занятия или нет. Совсем не важно, что думают участники этого игрового упражнения по этому вопросу на самом деле. Один из них должен отстаивать одну мысль, а второй – другую. По сигналу ведущего игроки в быстром темпе начинают обмениваться аргументами в защиту своих взглядов. Делать это надо быстро и убедительно. При этом следует соблюдать условия: нельзя перебивать оппонента и говорить больше десяти секунд. Можно и нужно слушать чужие аргументы и пытаться на них отвечать. Победителя в этом споре нет, так как основой является наслаждение динамическим процессом обсуждения. Эти игровые упражнения активизируют эмоции и интеллектуальный потенциал, а также способствуют развитию умения выслушать собеседника.

Целью ролевой игры «Ярлыки» является исследование связей между тем, чего ожидают от человека другие, и тем, как они ведут себя; побудить задумать-

³ Н. П. Анисеева, *Психологический климат в коллективе* / Н. П. Анисеева. – М., 1991.

ся над тем, как влиять на поведение человека и окружающих, способствовать рефлексии, начать дискуссию о влиянии стереотипов на жизнь людей.

Каждый игрок получает лист, на котором записано любое качество человека. Группе участников дается любая задача. Выполняя эту задачу, они должны вести себя с каждым так, будто черта, записанная на листе – одна из приоритетных его свойств. После выполнения задания участники обсуждают игру. В частности, рассматривают следующие вопросы:

- Как чувствовал себя каждый участник в процессе игры?
- Было сложно обращаться с человеком в соответствии с его качествами, «написанными» на листе?
- Начал ли кто-то подтверждать свой ярлык поведения?
- Какие «ярлыки» применяют к людям в повседневной жизни? Какое влияние оказывают «ярлыки» (стереотипы) на поведение окружающих? Влияют ли «ярлыки» других на восприятие человека?
- Не кажется кому-то из участников, что в его обычной жизни «приклеился» какой-то из использованных в игре ярлыков? Правильный он (ярлык)?
- Какие проблемы возникают с «навешиванием ярлыков» и есть ли у них решение?
- Какие стереотипы («ярлыки») используются в наше время по отношению к различным социальным группам?

Во время дискуссии, по мнению Ю. Кузнецовой⁴, формируется творческое отношение к изучаемому материалу – умение разглядеть в нем проблемы, динамику идей, раздвоение подходов к объяснению одних и тех же фактов.

Дискуссия позволяет лучше понять то, что не имеет полной степени ясности и бесспорно что в процессе дискуссии участники не всегда абсолютно во всем соглашались друг с другом, однако они достигают лучшего взаимопонимания. Польза дискуссии заключается еще и в том, что она уменьшает элемент субъективности. Убеждения отдельного человека или группы она обнаруживает общую поддержку и обеспечивает их обоснованность⁵.

В общем педагогическом смысле дискуссия предполагает проявление различных взглядов ее участников; поиск проблем; проведение (при необходимости) всестороннего анализа каждой из них; способность формирования собственной позиции каждого человека.

По утверждению М. Кларин⁶, роль дискуссии заключается в раскрытии интеллектуальных возможностей студентов, снижении психологических барьеров, повышении производительности контактов. Студенты развивают ораторские умения, искусство ведения полемики, что является достаточно важным вкладом в их личностное развитие. Ученый рассматривает дискуссию как инновационную форму образовательной деятельности, которая стимулирует развитие комму-

⁴ В. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*: в 4-томах : репринтное воспроизведение издания 1903–1909 гг. / под ред. проф. И. А. Бодуэна де Куртенэ. – М.: Прогресс; Универс. – Т. 4. – 1994. – С. 755.

⁵ R. S. Lasarus, *Positive denial: the case for not facing reality* // “Psychology Today” 1987.

⁶ Н. П. Аникеева, *Психологический климат в коллективе* / Н. П. Аникеева. – М., 1991.

никативных способностей благодаря обмену информацией, сосуществование различных, иногда категорически противоположных позиций, возможность критиковать и даже отвергать любой взгляд, поиск группового соглашения в виде общего мнения или решения.

Влияние дискуссии на личностное становление обусловлено ее ценностно ориентированной направленностью, созданием благоприятных условий для проявления индивидуальности, самоопределение в имеющихся взглядах на определенную проблему, выбора своей позиции для формирования умения взаимодействовать с другими, слушать и слышать окружающих, уважать чужие убеждения, принимать оппонента, находить общее⁷.

Как правило, работая в группе, у курсантов возникает улучшение коммуникативных навыков, проявляется как командный дух, так и характеристики лидера отдельных индивидуумов. Таким образом, создается условия для индивидуального самовыражения внутри группы, умение работать в команде, развивается дух соперничества, который способствует мотивации курсантов к расширению знаний для улучшения коммуникации и словесного закрепления своих позиций. Данный метод учит активному самостоятельному поиску ответа, является одной из основных задач Болонского процесса.

Главной проблемой привлечения интерактивных игр определяют то, что у курсантов часто нет собственного мнения, а если и есть, то они боятся высказывать его открыто. Постоянное проведение интерактивных занятий способствует значительному улучшению коммуникационных навыков курсантов, в результате чего исчезают внутренние ограничения. В процессе общения курсанты учатся: общаться с разными людьми, выражать альтернативные мнения, принимать взвешенные решения, принимать участие в дискуссиях.

Значительные изменения в образовательном пространстве ставят новые требования к подготовке специалиста новой формации, его профессиональной компетентности, которая включает в себя владение необходимыми профессиональными знаниями, умениями, навыками, профессиональной направленностью (мотивация, интересы, желания) и наличие социально и профессионально необходимых личностных качеств, которые дадут возможность успешно выполнять свои профессиональные функции. Важную роль в профессиональной подготовке будущих бортинженеров играет владение иностранными языками и наличие личностных качеств необходимых для полноценного межкультурного общения, налаживания отношений и взаимопонимания с представителями других культур, умение сглаживать и избегать межкультурных конфликтов, приобретает актуальность в связи с расширением экономических, политических, образовательных и культурных границ. Такие контакты представляют собой «диалог культур», который не может быть успешным без межкультурного взаимопонимания, наличия межкультурной толерантности, которая заключается в желании устанавливать межкультурные контакты на толерантной основе для культурного взаимообогащения, способности находить общий язык с представителями других культур,

⁷ А. А. Ивин, *Теория аргументации: учеб. пособ. для студентов вузов* / А. А. Ивин. – М.: Гардарики, 2000. – 414 с.

сдерживать себя, с уважением относиться к языковым, культурным различиям собеседника.

Во время межкультурного общения ситуация осложняется и тем, что отсутствие знаний об особенностях той или иной культуры воспринимается как недостаток профессионализма.

В связи с этим современная политика в области языкового образования диктует необходимость формировать у курсанта новое мировоззрение, готовность и способность жить и работать в быстро меняющемся мире, успешно осуществлять различные формы общения с представителями других культур, используя язык как основное средство взаимодействия. Изучение иностранного языка по профессиональному направлению предполагает овладение не только умением осуществлять профессиональное общение в устной и письменной форме, овладение профессионально-ориентированной лексикой и новейшей профессиональной информацией через иностранные источники, а также формирования социокультурной компетентности, которая является одной из целей обучения английскому языку по профессиональному направлению в вузах и предусматривает: приобретение курсантами знаний о других культурах; познания самих себя как представителей этнокультуры; обучение курсантов наиболее продуктивным способам взаимодействия друг с другом, обучение в сотрудничестве, что позволяет применить личностно-ориентированный подход в преподавании иностранных языков; стимулирование к решению потенциальных проблем, возникающих в процессе межкультурной коммуникации на основе культуроведческого материала способствует осмыслению культурологических особенностей; развитие навыков спонтанной речи через призму межкультурной компетенции.

Следует отметить, что курсантам стоит предлагать материалы, которые содержат не только информацию по профессиональному направлению, но и отражающие культурные аспекты англоязычных стран, стоит делать попытку представить и обсудить некоторые особенности других культур и, следовательно, сделать шаг в понимании и оценке культурного разнообразия мира.

Таким образом, успешная деловое взаимодействие, равноправный диалог представителей разных культур предполагает не только достаточный уровень владения иностранным языком, но и сформированность межкультурной компетенции собеседников и наличия такой черты личности как межкультурная толерантность.

Итак, интерактивные технологии обучения при изучении иностранных языков потребуют от всех участников учебного процесса развития коммуникационных умений, навыков работы в парах и группах, умений аргументировать и дискутировать. В целом интерактивное обучение общению на иностранном языке создает совокупный эффект, который проявляется в том, что на фоне программного усвоения знаний формируются:

1. Умение сотрудничать, производительность которого характеризуется изменением стратегии взаимодействия, возможности привлекать курсантов к учебному взаимодействию и характером группового взаимодействия.
2. Коммуникативная компетентность, которая определяется изменением стиля общения, осознанием барьеров общения, характером решения коммуникативных задач.

3. Толерантность, которая характеризуется восприятием других людей и обеспечивает полноту и адекватность общения в различных ситуациях.

ЛИТЕРАТУРА

- Lasarus R. S. 1991.** *Positive denial: the case for not facing reality* // "Psychology Today", 1987
- Аникеева Н. П.** *Психологический климат в коллективе* / Аникеева Н. П. – М.
- Даль В. 1994.** *Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-томах: репринтное воспроизведение издания 1903–1909 гг.* / под ред. проф. Бодуэна И. А. де Куртенэ. – М.: Прогресс; Универс. – Т. 4. — С. 755.
- Ивин А. А. 2000.** *Теория аргументации: учеб. пособ. для студентов вузов* / Ивин А. А. – М.: Гардарики, – 414 с.
- Кларин М. В. 1996.** *Личностная ориентация в высшем образовании* / Кларин М. В. // Педагогика. – № 2. – С. 14–21.
- Кузнецова Ю. В. 2006.** *Психологические факторы развития толерантности в юношеском возрасте: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.13 «Психология развития, акмеология»* / Кузнецова Ю. В.; Астрах. гос. ун-т. – Астрахань, – 20 с.
- Нечаева Н. В. 1994.** *Л. В. Занков – педагог, психолог* / Нечаева Н. В. – М.: Федеральный научно-методический центр им. Л. В. Занкова, – 132 с.
- Стрельцова Е. А. 2003.** *Диалоговая интерпретация знания как средство воспитания толерантности у студентов: дисс. ... канд. пед. наук «Теория и методика профессионального образования»:* 13.00.01 / Стрельцова Е. А. – Волгоград, – 147 с.

АННОТАЦИЯ

Толерантность не присуща человеку от рождения, и может никогда и не появиться, если не будет специально воспитана, сформирована. Изучение иностранного языка по профессиональному направлению предполагает овладение не только умением осуществлять профессиональное общение в устной и письменной форме, овладение профессионально-ориентированной лексикой и новейшей профессиональной информацией через иностранные источники, а также формирования социокультурной компетентности, которая является одной из целей обучения английскому языку по профессиональному направлению в вузе.

Ключевые слова: интерактивные технологии, толерантность, коммуникативная компетенция, социокультурная компетенция.

SUMMARY

Tolerance is not the right man from birth and may never occur if it is not properly raised, shaped. Learning a foreign language training involves not only professional

knowledge of written and oral communication, professional knowledge of vocabulary and the latest career information through foreign sources, but also the development of socio-cultural competence, which is one of the objectives of foreign language teaching career at the university.

Keywords: interactive technologies, tolerance, communicative competence, socio-cultural competence.

.

THE DEVELOPMENT OF CREATIVE COMPETENCE DURING THE CRAFT LESSONS IN PRIMARY SCHOOL

ROZWÓJ KOMPETENCJI TWÓRCZEJ NA LEKCJACH Z TECHNIKI W KLASACH PODSTAWOWYCH

The idea development is not new, it originates, when people began deliberately direct their forces on the preparation of children for survival. One of first who realized this idea in the process of learning was a Chinese sophist Confucius, who thought that the main thing was not to give pupils concrete knowledge, but their general development moral and spiritual rising¹.

The formation of integral technology of developmental teaching theory of learning theory was caused by L. Vygotsky's idea of possibility and practicability of teaching, which is oriented on the development of the personality.

The new didactic conception of developmental teaching in primary school was offered by L. Zankov. The author proved the basic didactic principles of developmental teaching: at the high level of difficulties, teaching at a quick rate, learning, the principle of the leading role of theoretical knowledge, awakening by pupils of the process of teaching, the principle of stable and methodic work at the development of all pupils².

Ideas of L. Vygotsky about the abilities and learning practicability, which are oriented on the development of personality where deepened D. Elkonin and V. Davydov.

The age of primary school is considered to be the peak of development of imagination and fancy, that is why arises the necessity to use these concealed abilities of childhood. The educational activity of primary school pupils is impossible without developed attention, but the short span of attention of pupils determines the practicability of injection into textbooks the special questions and exercises that cause the formation of cognitive process, the tasks that cause the development of observation, analyses of objects and the phenomena of outward things based on the comparison of the text and illustrations, special indications to pay attention on something concrete, solving of the problems of the type „pay attention on”, „have you read attentively?”. It is appropriate to use such headings as

* Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor, Volodymyr Vynnychenko Kirovohrad State Pedagogical University, Ukraine.

¹ Дичківська І. М. *Інноваційні педагогічні технології*: Навчальний посібник. – К.: Академ-видав, 2004. – 352 с.

² Дичківська І. М. *Інноваційні педагогічні технології*: Навчальний посібник. – К.: Академ-видав, 2004. – 352 с.

„remember”, „keep in mind”, which are already used in contemporary primary school textbooks.

The full training of primary school pupils' is impossible without purposeful development of processes of calculus (analysis, comparison, generalization, etc.) and speech. The formation of primary school pupils' the creative abilities was acknowledged as an important component of developing teaching, and the basis of creative activity is considered to be flexibility of thinking, developed imagination and fantasy, originality of thought.

Speaking about developmental components of the lesson, we should first of all distinguish its main components. It should be noted that all the trends of this multidimensional work are interconnected. If a child was not taught to listen carefully, to reproduce everything exactly, to observe, to orient himself in space, to differentiate the various features, it he would not achieve the high level of development of cognitive skills. If the pupil remains from lesson to lesson an ordinary executor and he can not feel the pleasure from creative work, how many chances does he have to form stable cognitive needs? Another important aspect of developmental lesson is creation of conditions for a gradual transition from acting in collaboration with the teacher and students to independent work.

The last point is particularly valuable because it is a general law of transition of any action from adult to child: the things that the teacher does at first in relation to the student (sets the goals, plans, supervises, evaluates), the pupil then begins to do the same relatively to the other person, and only after that relatively to himself. Ignoring of any of these directions of work narrows developmental influence on the content of education, so the full assimilation of the material is provided by:

- formation in students rational modes of action;
- performance by children all conditions of the correct application of this or that ways of activities;
- striving for academic dialogue with the teacher and pupils during the lesson;
- conclusive settling of independence of thought and personal relationships;
- transfer of the assimilated information into educational situation.

Crucial role for understanding of the process learning plays to usage of all sorts of schemes and supports, especially those that are created in collaboration with the teacher as a result of independent reasoning of pupils. In this case, a student moves quickly from action to the generalization of action.

Consequently, studying develops the pupils not only by means of it's content. Knowledge can be assimilated in a different way and they can have different effects on their development, depending on the management of educational activities. It causes the conclusion that the developmental influence of lesson is determined mostly by the procedural side, i.e. how it is organized. Therefore, in the restructuring of the lesson it is important that a high learning result should be achieved by any means, and it should be combined with the development of cognitive abilities and child's needs, in order to subdue performing activity to the creative.

Teachers should develop and improve in primary school children the ability to see, observe, listen. As you know, in the cognitive activity interact the perception

and thinking. Both of them have different functions. The first basically provides the knowledge of external characteristics and properties of objects (color, shape, size, resistance of the material, the location of objects etc.), and the second – in the solution of problems allows to know the inner properties and features of a single subject, the phenomena and relations between them.

In order to move successfully forward at all stages of learning activities, younger pupils, in collaboration with the teacher should master the full range of general skills.

The required qualities of a creative person are: the ability to transfer the knowledge and skills to new situations, flexibility of thinking, developed imagination, the ability to create new images, to see the new features of objects, easily get rid of stereotypes, to find multiplicity of solutions. All these qualities, even in the elementary form, we should identify, develop and retain from the first years of teaching. The researches have shown that the criteria for selection of educational material, which is planned for organization of research activity of junior pupils during the lesson should be the following:

- 1) the relationship with the assimilation of new material;
- 2) the possibility of the logical partitioning of educational material on the concrete steps and basic tasks;
- 3) the existence of contradictions between the support and the new knowledge;
- 4) willingness of pupils to participate in the search operations.

Each form of organization has its own function in the acquisition of pupils' experience of creative activity. Through the system of cognitive tasks with the help of by using techniques of mental activity the children improve the ability to analyze, differentiate, summarize, categorize, to prove. This is the executive instrument, without which we can not organize any creative work.

A great opportunity for the formation of experience in creative activities is a research method. Often teachers think that it is inaccessible to younger students. As it is really difficult in the process management of cognitive activity of students, requires from them developed research skills. Studies of the teacher T. Baybara showed that the performance by students of the third and fourth grades of elementary research tasks – not only possible, but also effective for their development.

In order to interest pupils in research work, it is desirable to instill in them the desire for thoughtful accumulation and comprehension of observations, realization of short-term experiments with already known objects, which open some new properties. It is also useful to connect the whole class into research tasks in group, that last for 2–3 weeks or a month. It is known that a necessary feature of creative thinking is developed imagination – the ability to represent something that one has never seen before, the ability to transfer a verbal description into the world of objects, create new images. The peculiarity of the human imagination is the ability easily and flexibly combine the elements of past experience and learned knowledge in the new situation. The inquisitive child lives in a situation of constant lack of information, but he has the domination of positive emotions,

joyful mood. In many ways, this is due to the ability of his mind to dream, to compensate the lack of accurate and complete knowledge.

Unfortunately, in the traditional methodology we underestimated the development of the imagination of younger pupils, although they are particularly susceptible to the creation of fantastic images by different means: painting, sculpting, making fairy tales, poems, stories, inventing games and so on.

This increased sensitivity is one of the features of their age. Children of this age are characterized by visual-creative thinking. It is essential that the child has bright dreams in one activity, so he can easily transfer this quality on the other activities. Very favorable effect on the development of children's fantasy has the focus of their attention on something unusual.

Another important means of stimulating the imagination is to encourage children's creativity and constant interaction of students in different types of creative tasks on all the lessons that allows them to master the individual experience of fantasizing.

While carrying out creative work during the craft lessons child solves the problem by relating it to the intended purpose: compares, analyzes, estimates, forecasts and looking for the ways to achieve the goal. During the reproductive work on the model the child may, for example, to change on his taste the number of flowers in a bouquet or their colors.

Hand work is an effective „gymnastic equipment” for the development of intellect and the psyche of the child. The practical activity, in particular, allows him to „transfer” complex abstract actions of the inner (invisible) plan to the outer (visible) and make them more understandable.

The craft lessons at school are traditionally considered to be specific. Craft lessons as part of schooling perform a number of functions:

- 1) creates a practical contrast to 'theoretical' schooling, increases self-esteem and mutual estimation of students, renewal of forces by means of changing of the type of activity;
- 2) helps students develop in their overall ability to work, to determine the purpose of a case, cover the entire volume of the work, sustain its sequence, and so on;
- 3) develops psychophysical, intellectual, and moral strength of students (cognitive processes, independence, diligence and perseverance, self-esteem);
- 4) enriches the immediate „alive” experience of students;
- 5) materials, various tools, instruments, teaches to do diligent work.

Craft lessons is an important means of mental, physical, aesthetic and creative development of junior pupils.

Physiologists have determined that our fingers are organically connected with the word and internal organs. Therefore, exercising of the hands stimulates self-regulation of the organism, increases the functional activity of the brain and other organs.

It has been known for a long time that the development of hands and brain are interconnected. Even the simplest manual work requires constant attention

and makes a child to think. Operating with objects, one can more clearly „see” many abstract concepts and notions. Moreover, according to psychological and educational researches, on the initial stages of perception motor learning and subject – manipulative activities are predominant.

Craft lessons in primary school favour the development of creative competence of children. The creative competence is knowledge, abilities, skills, attitudes required for successful creativity and the ability to use them in life and practice. It is defined as a person’s ability to generate ideas, put forward hypotheses; the ability to dream; associative thinking; the ability to see the contradictions; ability to transfer knowledge and skills into new situations; ability to abandon the obsession to overcome the inertia of thinking; independence of judgment; critical thinking, ability to express judgments.

Individual approach to develop creative competence of students: involves the different levels of supply of new material; speed regulation of new material and tasks; the usage of four levels of tasks according to the degree of complexity and independent student’s choice; computer testing of individual children’s capabilities; supply of educational material and tasks in two forms: with reference schemes and taking into account the leading type of student’s thinking.

The need to provide appropriate psychological background of lessons that develop creative competence of students is obvious. It involves the creation of conditions for free expression of emotional state of students, learning in the proses of group interaction, creating conditions for free choice of means of training activities and learning objectives, development of skills using existing knowledge in new conditions.

To implement such conditions the teacher needs:

- to admire ideas of each child;
- positively evaluate all child’s ideas and answers;
- use error as an opportunity to look at something familiar as something new and unexpected;
- maximally adapt to all students’ statements and actions;
- create an atmosphere of mutual trust;
- ensure independence in the selection and decision-making with the ability control to independently their own achievements.

The perspective ways to develop students’ creative competence and to form features of innovative personality are creative developmental games, solving of creative problems.

On the craft lessons labor training organization provides live students’ communication through their inclusion in meaningful and detailed discussion on the problems of the lesson. How is it done?

The lesson’s material, in addition to some visual and verbal information, usually includes and issues an appeal to the students. Sometimes they require from student, considering the whole proposed in the pages of the textbook and workbook information, to try to imagine and to make design of the future work. Moreover, the questions are asked in such a way that the student must see not only separate actions, but understand their content and peculiarities of construc-

tion. This means that it is necessary to build a system of mental action. Issues and problems require reflection and therefore meaningful, independent answers.

But if the question has reproductive nature, it is usually accompanied by an invitation to explain the response ("Why?").

For the children's language development it is desirable to use any other opportunities in class. It is very good, for example, for students to tell after the end of the work how they planned it. This allows to systematize the actions, clearly see their relationship, and better assess the content of what was done in the process.

The described methods are also valuable because they allow to draw students' attention to each other. If you teach them to listen carefully the answers and arguments of their comrades, think them over and included in the conversation (not just give the answer to the teacher), it generates mutual interest and the corresponding climate in the classroom.

In the course of practical work teacher also has opportunities for development of students' value judgments about the quality of their own work and the work performed by their comrades. When the teacher shows the class separate crafts and interesting ideas, good quality or typical disadvantages, thereby simultaneously directs not only students' activities, but also shows them an example of reasoned estimates and correct and friendly attitude.

The craft lessons studies involve combination of reproductive and creative methods. I would like to draw the attention of teachers that tasks should be selected in order to program children's „internal" creative activities during the lessons in the process of making crafts, not just external, mechanical, performing actions.

Reproductive management methods most appropriate for working with children in those cases that require to master in a relatively short period of time a big amount of knowledge or ways of action. These lessons are usually built on reproductive method (and more often – individual stages of the lesson), during which we need as clearly as possible to learn new methods of processing materials and how to work with them. During them the teacher demonstrates and explains in details, and students should repeat as closely as possible, recreate his actions and remember them. This usually means frontal work admission and provision of individual assistance when it is needed. A new method of processing material or mode of action serves as a basis for practical work – making crafts.

The teacher can relate the demonstration of the instructions given in the textbook. In this case, reproductive activity organization aims both working on methods, and training to work with the textbook. To consolidate the new mode of action it is usually offered to do the part of work independently. Of course, all this is only a part of the reproductive method, but in certain circumstances it will contribute to the development of the child. After all, for a first grader, for example, even the simplest operation such as bending paper is new. To do it in strict accordance with the order (even simply repeat), the child should carefully perceive what a teacher shows, analyze the procedure and method of performing certain actions, memorize and etc. In addition, the child learns to coordinate his actions and movements develops fine motor skills and eye hand. It is clear that for the child these are „activities in the zone of proximal development."

Reproductive techniques occupy a relatively much space in the classroom because they can easily equip children with the practical diploma, without which it is impossible to have cognitive activity during these lessons.

In the process of creative work child solves the problem, adjusts to the intended purpose, compares, analyzes, estimates, forecasts and looks for ways to achieve the goal. During the reproductive work according to the model the child may, for example, change, according to his taste the number of flowers in a bouquet or their color. However, if these changes were made without a purpose and a specific meaning (just „I like it better”), they, although not prohibited, but do not deserve the high status of this creative work. But if the student has used these tools, knowing what for he does it, then, of course, the educational value of his activity will be different.

In order that practical activities have educational and developmental sense, practical exercises for pupils should contain tasks that require a certain intellectual and emotional effort. Thinking – it is always a search and discovery of substantially new. Consequently, the fact that children get knowledge that are already known to mankind with the help of adults, does not exclude, but, on the contrary, requires children genuine, independent thinking. Otherwise, the assimilation of knowledge is purely formal, superficial, thoughtless, mechanical.

Only innovative personality is able to bring up innovative personality, only a creative teacher can develop creative competence of students. Therefore, the leading role in the implementation of educational tasks belongs to the teacher, and awareness of the role is an indispensable condition for solving both the present and future challenges of training and education of students.

REFERENCES

- Дичківська І. М. 2004. *Інноваційні педагогічні технології: Навчальний посібник*. – К.: Академвидав, – 352 с.
- Дусавицкий А. К. 1998. *Одаренный ребенок и развивающее обучение* // Обдарована дитина. – № 5–6. – С. 24–27.
- Каган М. С. 1988. *Мир общения: Проблемы межсубъективных отношений*. – М.: Политиздат, – 319 с.
- Максимюк С. П. 2005. *Педагогіка: Навчальний посібник*. – К.: Кондор, – 667 с.
- Пономарев Я. А. 1976. *Психология творчества и педагогика*. – М.: Педагогика, – 303 с.
- Якиманская И. С. 1980. *Развитие пространственного мышления школьников*. – М.
- Давыдов В. В. 1986. *Проблемы развивающего обучения*. – М.
- Кабанова-Меллер Е. Н. 1981. *Учебная деятельность и развивающее образование*. – М.
- Maslow, A. 1971. *The father reaches of human nature*. New York: Viking.

ABSTRACT

Crafts lessons have general trend and are aimed to develop students' basic psychological processes (perception, voluntary attention, memory, imagination, thinking and language) as well as techniques of mental activities (analysis and synthesis, comparison, classification), creative competence. Artistic competence is knowledge, abilities, skills, attitudes required for successful creativity and the ability to use them in life, practice. Development of innovative potential of students through the development of creative competences should be scientific, systematic, comprehensive.

Kewwords: development, creative competence, craft lesson, primary school.

STRESZCZENIE

Lekcje techniki są skierowane na rozwój podstawowych procesów psychologicznych uczących się (spostrzeganie, uwaga mimowolna, pamięć, wyobrażenia, myślenie i język) oraz sposobów działalności umysłowej (analiza i synteza, porównanie, klasyfikacja) kompetencji twórczej. Kompetencja twórcza zawiera wiedzę, umiejętności, nawyki, stosunki, niezbędne do pomyślnej działalności twórczej i możliwość wykorzystania ich w życiu i praktyce. Rozwój potencjału innowacyjnego uczących się drogą formowania kompetencji twórczej powinien mieć charakter naukowy, systemowy, całościowy.

Słowa kluczowe: rozwój, kompetencja twórcza, lekcje techniki, szkoła podstawowa.

METHODOLOGICAL ASPECTS OF FORMING THE TECHNOLOGIES TEACHERS' TO-BE ARTISTIC-PROJECTIVE KNOWLEDGE AND SKILLS

ASPEKTY METODOLOGICZNE KSZTALTOWANIA U PRZYSZŁYCH NAUCZYCIELI TECHNOLOGII ARTYSTYCZNO-PROJEKCYJNEJ WIEDZY I UMIEJĘTNOŚCI

Problem statement. The problems of method and methodology of scientific cognition drew attention of scientists and philosophers since the classical epoch (Socrates, Plato, Aristotle) and for rather a long time were considered to be a doctrine about the methods of activity (Galileo, R. Descartes, G. Leibnitz et al.)¹. A substantial analysis of methods and means of science and education, however, began to be accomplished actively only in the middle of the 20th century. In general encyclopedic definitions of „methodologies” prevail the following – 1) the aggregate of the research ways used in any science²; 2) a doctrine about the methods of cognition and transforming the world³; 3) a doctrine about the structure, logical organization, methods and ways of activity⁴; 4) a system of principles and means of organization and structure of theoretical and practical activity as well as a doctrine about this system⁵ etc.

Taking into consideration a variety of approaches towards the category of „methodology”, its significance and universality, the question of detecting methodological aspects of a complete research of technologies teachers' to-be artistic-projective training arises as quite an actual one.

While keeping in mind the above mentioned statements we define the research objective of this article as a presentation of the definition and argumentation of the main methodological aspects of forming the technologies teachers' to-be artistic-projective knowledge and skills.

* dr nauk pedagogicznych, docent, doktorant Narodowego Uniwersytetu Pedagogicznego im. M. Drahomanowa, Kijów, Ukraina oraz docent Krzemienieckiej Humanistyczno-Pedagogicznej Akademii im. T. Szewczenki.

¹ Kraievski V. V., *Methodology of Scientific Research: manual* [for students and post-graduate students of liberal arts universities] / V. V. Kraievski. – SPb. SUP, 2001. – 148 p.

² Methodology [Electronic resources]. – Regime of access: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.

³ Tverezovs'ka N. K., *Methodology of Pedagogical Research: manual* / N. K. Tverezovs'ka, V. K. Sydorenko. – K.: Center of training literature, 2014. – 440 p.

⁴ *Soviet Encyclopedic Dictionary* / The editor A. M. Prokhorova. – The 4th edition. – M.: Soviet Encyclopedia, 1988. – 1600 p. – p. 227.

⁵ *Philosophical Encyclopedic Dictionary* / Chief ed. Ilyichev L. F., Fedoseiev P. N. et al. – M.: Sov. Encyclopedia, 1983. – 836 p. – p. 366.

The scientific papers analysis. In the process of thorough analysis of approaches formed in a definition of methodology of pedagogy, education, psycho pedagogical studies, etc., we have found that the fundamental works in a versatile way revealing the mentioned category are the works by M. Bilukha, M. Danylov, V. Zahviazyns'kiy, O. Klymenyuk, V. Kraievskiy, O. Novikov, M. Skatkin, N. Tverezovs'ka.

V. Kraievskiy⁶ and O. Novikov⁷, for instance, speak about methodology of education, methodology of pedagogy as systems of scientific knowledge. V. Zahviazyns'kiy⁸, O. Klymenyuk⁹, M. Skatkin¹⁰ and N. Tverezovs'ka¹¹ consider also the pedagogy of a pedagogical, instructional research, what, of course, somewhat narrows the object of the above-mentioned general definitions of methodology in which the activity is dwelt upon only in general.

From the formal logical viewpoint the most substantial definition was put forward by V. Zahviazyns'kiy who understands this category as a system of „theoretical knowledge, which perform the role of the leading principles, instruments of a scientific research and concrete means of realizing the demands of a scientific analysis”¹².

As it is known, a scientific or a scientific pedagogical activity alongside with artistic, theological, philosophic etc. is one of rather specific types of human activity. All other types of human activity belong to a practical sphere of a human being upon which the notion of methodology is also spread including the notion of methodology of practical pedagogical activity.

In connection with this we do share V. Zahviazyns'kiy's views upon the connection of methodology and practice, the realization of its transforming function provided by a mediated way. A principal designation of methodology is accomplished by its leading function i.e. the improvement of theory, its apparatus and methods¹³.

Basic text. Taking into account the above mentioned statements the methodology in a broad sense is defined and understood as a system of principles and methods of forming discrete-logical, category notional apparatus, the higher form of generalization which reveals the interaction of the object and the subject of cognition, finds out their common elements and at the same time solves the discrepancies in this very system.

⁶ Kraievski V. V., op. cit.

⁷ Novikov A. M., *Methodology of Education*. The 2nd edition / A. M. Novikov. – M.: „Egves”, 2006. – 488 p.

⁸ Zagviazinsky V. I., *Methodology and Methods of Didactic Research* / V. I. Zagviazinsky. – M.: Pedagogy, 1982. – 160 p.

⁹ Klymeniuk O. V., *Methodology and Methods of Scientific Research: educational accessory* / O. V. Klymeniuk; APS of Ukraine; Central institute of post-diploma pedagogical education; Association of the adult continuing education. – K.: Milenium, 2005. – 186 p.

¹⁰ Skatkin M. N., *Methodology and Methods of Pedagogical Research: As an assistance for research beginners* / M. N. Skatkin. – M.: Pedagogy, 1986. – 152 p.

¹¹ Tverezovs'ka N. K. op. cit.

¹² Zagviazinsky V. I. op.cit. – P. 7.

¹³ Idem. *The Mediated Influence of Methodology Upon Practice* / Idem. // *Soviet Pedagogy*. – 1990. – No. 3. – P. 66.

We almost share O. Novikov's point of view amounting mainly to the idea that „the main contradiction in teaching process may exist exactly at every settled moment: either in pupils' cognitive activity or in teacher's activity or between the activities of both of them¹⁴.

While interpreting the gist of the main discrepancy in the teaching process of a pedagogical higher educational establishment (HEE) revealed by the author mentioned above one may state that at the contemporary period the objective discrepancies may be considered those existing between: a) the demands of society (in a form of state assignment) towards teacher's professional qualities and the existing level of professional training at HEE; b) natural conservatism of state norms of education and the objective necessity of constant accumulation and concretization of knowledge, novelty of which is caused by a dynamism and a variety of up-to-date socio-economic, mass media and information progress; c) the necessity of a profound teacher's methodological and general theoretical training together with the need for strengthening practical applied direction of this training.

To the group of discrepancies which are conditionally attributed to subjective ones in relation to professional training of technologies teachers to-be also belong the contradictions between: a) the requirements to the indispensable minimum of the education content according to professionally-orientated subjects which are included into a Branch state standard direction of training „Technological education” and into an educational professional curriculum and a content of education which is determined by a State standard of basic and a complete general secondary education (an educational branch „Technologies”) as well as typical teaching curricula of industrial training for fundamental school and senior school classes; b) a really formed level of student's knowledge, skills and habits of artistic-projective, technical-technological, psycho-pedagogical, methodical aspect and criteria as well as the data of assessment of their readability; c) the existing artistic-projective, technical-technological, didactic, methodical and other possibilities of professional training of technologies teachers to-be and the orientation of a Branch state standard upon a narrow professional training for work at the educational establishments only.

Distinguishing of these discrepancies into separate groups (objective and subjective) on a philosophic level of methodology allows to determine the strategy and stages of perfection the educational space at a HEE the aim of which is the creation of mechanisms of solving these discrepancies and elimination of drawbacks coming to surface in the process of professional (in this very case-artistic-projective) training of technologies teachers to-be.

Besides that the subject of consideration of the artistic-projective training optimization upon a general scientific level is the so-called *methodological approaches* used in scientific research papers and in particular: a system, more effective, personality-oriented, technological, etc. As we do believe, it is exactly the knowledge about methodological approaches and skills of their effective use

¹⁴ Novikov A. M. op. cit. – P. 113.

in a pedagogical practice that make a sense and form a foundation of methodological knowledge. To prove all that we need to put forward the grounds of these approaches concerning the problem of the research.

First of all, let us endeavor a consideration of a system approach which is a methodological basis settling the landmarks, making the basics of disposition and a philosophic foundation of a pedagogical research.

A system approach is characterized by main notions and constituent statements; the central of them is „system”. System is a meta scientific, fundamental notion, the sources of which reach ancient times. The Old Greek (συστημα) means *something whole consisting of some parts or the linkage and connection of some elements into the whole*¹⁵. In other words, as L. von Bertalanfi puts it, a system is that whole which consists of a complex of interactive components¹⁶.

Thus, the realization of a systemic approach concerning the problem of a research is to be accomplished with taking into account the following statements:

- 1) a process of forming the students' artistic-projective knowledge and skills in its nature remains to be a system and an open organizational-pedagogical structure capable of self-development and self-improvement;
- 2) a process of forming and developing the artistic-projective knowledge and skills makes a subsystem of a general system of technologies teachers' to-be professional pedagogical training;
- 3) structure of the process of forming and developing the artistic-projective knowledge and skills includes structural (an aim, a content of educational information, means of communication, students, instructors) and functional (gnostic, projective, constructive, communicative, organizational) components.

Thus, the forming and developing the students' artistic-projective knowledge and skills in the context of realization of a system approach allows us to make a conclusion that, firstly, this process is a pedagogical system since it has a well-arranged aggregate of functionally homogeneous interlinked components composing quite specific educational surroundings in the conditions of which the technologies teachers to-be form new, professionally significant qualities; secondly, this process is a complicated phenomenon involving organizational, pedagogical and professionally-oriented components each of which is provided with a specific set of system features.

In spite of the important methodological meaning of a system approach allowing the abstract system properties of a pedagogical phenomenon investigation without taking into account their substratum specificity that attitude turns out to be insufficient for the elaboration of a complete theory or conception. Therefore we amplify it with an effective approach regarding the process of forming and developing students' artistic-projective knowledge and skills as a specific kind

¹⁵ *Soviet Encyclopedic Dictionary* op. cit. – P. 989.

¹⁶ Bertalanfi K. L. The General Theory of System – critical review / Karl Liudvig von Bertalanfi // The Investigation in the General Theory of System: The collection of translations / Gen. ed. and intr. art. by V. N. Sadovs'kiy and E. G. Yudina. – M.: Progress, 1969. – P. 23–82.

of a creative productive activity of the subjects' professional pedagogical training which are mastering a variety of profiles and specializations pertaining to „Technological education”.

It is worth underlining the fact that an effective approach presents a methodological strategy of our research and allows studying the content of technologies teachers' to-be artistic-projective training to optimize the means of forming the students' artistic-projective knowledge and skills, to determine the ways of practical improvement of the corresponding pedagogical system.

Leontiev's states that „in order to master a product of human activity one needs to perform the activity which is equal to that one embodied in this very product itself”¹⁷. The product for the mastering of which the students' activity is directed in the process of learning at a pedagogical HEE is a professional activity of technologies teacher who possesses among anything else a high level of artistic-projective knowledge and skills. The accomplishment of an effective approach before the acquirement by students of the artistic-projective knowledge and skills envisages the consideration of psychological aspects of activity cognition.

One more aspect is really significant for the organization of instructive activity cognition. It is well-known that in the activity, in an artistic-projective in particular, not everything is verbalized and can be verbalized therefore in the process of transmitting the normative knowledge from an instructor to a student we need not only verbal constructions but also some non-verbal images, sensory-motive actions. It is caused by the fact that the student even in the best conditions of a simultaneous demonstration and explanation cannot adequately reproduce the observed sample or paragon of action and understand the verbal description immediately and at once. It causes the fact that while perceiving and reproducing the activity a student inserts some changes which may be erroneous. After a number of attempts the norm of activity studied is being consolidated and mastered step by step and more often than not in an individually changed form by the way, that is why it composes an element of an individual style in the mastered activity.

On the ground of above presented statements it is quite possible to determine the role of an effective approach in the process of forming the technologies teachers' to-be knowledge and skills. The argumentation of an effective approach in this research is provided by the fact that it allows using the aggregation of different approaches, methods and integration principles of subjects pertaining to psychopedagogical, methodical, technical technological and artistic-projective cycles.

While being a universal methodological basis of a pedagogical process organization the effective approach at the same time does not allow revealing the content of the technologies teachers' to-be artistic-projective training result. We do surmise that this drawback is easily eliminated by using a personality-oriented approach in the process of teaching activity.

A personality-oriented approach nowadays is considered to be the main paradigm, the leading methodological direction of a contemporary professional

¹⁷ Leontiev A. N., *Activity. Consciousness. Personality.* / Idem. – M.: MSU Publishing House, 1977. – 304 p. – P. 71.

pedagogical education and occupies a conceptual position in a theory and practice of the technologies teachers' to-be training. In a State standard of a basic and a complete general secondary school a personality-oriented approach is considered as an „educational-educative process direction at an interaction and a successful personality development of a teacher and his/her pupils on the grounds of equality in communication and partnership in teaching¹⁸.

A conceptual ground of a personality-oriented approach is composed of the items of numerous conceptions and theories from the past and contemporary life, in particular: B. Sukhomlyns'kiy's conceptions of humanism embodied in his pedagogical inheritance; M. Bakhtin's and V. Bibler's conception of culture dialogues; Shamo Amonashvili's personality-humanistic conception; I. Ziaziun's conception of pedagogical activity; O. Gazman's conception of a pedagogical support etc.

A. Maslou, as a founder of a humanistic psychology, considered that a foundation of a personality-oriented approach in pedagogy is humanism which envisages: a free personality up-bringing and a development of its independence; an individualization of up-bringing and an acceptance of priority of personal as compared with social on the grounds of certain unity of social, psychological and biological needs; a detection and realization of the pupils' personality capability; a child's inner world development. In this connection it is indispensable to distinguish the following main features of a personality-oriented approach: organizing a subject-subjective interaction; creating conditions for self-actualization; activating a subject of learning; providing outer and inner reasons for a subject of learning; getting satisfaction because of solving the educational tasks and cooperation with the subjects of learning; providing the conditions for self-assessment, self-regulation and self-actualization; shifting the accent in teacher's functions upon the position of a facilitator¹⁹.

Thus, a personality-oriented approach arises as a theoretical methodological strategy for technologies teachers to-be dealing with the forming of a system of artistic-projective knowledge and skills which allow organizing and accomplishing of a creative artistic-projective activity. This basic value orientation of a pedagogical system in general and an educator in particular determines the positions in interaction with subjects of a pedagogical process. Within the bounds of the research conception, a personality-oriented approach arises as a fundamental element of a whole pedagogical system, the construction of which foresees a problematic character, a complexity of influence upon a student's personality with the support of knowledge dealing with the individual, age and personality peculiarities of the subjects of learning and is based upon the principles of nature-correspondence, benevolence and humaneness, development, creative activity, self-determination, self-realization etc.

¹⁸ State Standard of Basic and Complete General Secondary School / Decision of Cabinet of Ministers of Ukraine, No. 1392 of November 23 2011 –[Electronic resources]. – Regime of access: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-п#п9>.

¹⁹ Maslou A. G., *The Distant Limits of Human Psychology* / Translated from English by A. M. Taldyieva; Scientific editor N. N. Akulina. – SPb. Eurasia, 1997. – 430 p. – P. 305.

It is worth while mentioning that a personality-oriented approach is also considered as a practice-orientated tactics which envisages the detecting of applied aspects of solving any problem on the grounds of the amount of a scientific experience.

From the point of view of methodology a personality-oriented approach allows detecting the specificity of the participants of a learning process activity organization on the basis of an esteem of personality and a confidence towards it, finding out the role and place of subjects of the learning process and providing the conditions for uncovering and maximum use of a subject experience.

Nowadays the key elements of organizing the mechanism of a personality-orientated process of technologies teachers' to-be artistic-projective knowledge and skills formation are: 1) endowing of a personality sense of knowledge value in a field of an artistic projection and the skills to use it in a creative subject-transforming and pedagogical activity; 2) forming creative educational surroundings for revealing the students' subjective abilities, inner resources and a creative potential; 3) organizing a cooperation and an associate creative work between the subjects of educational process in a field of artistic designing and its teaching methods at school.

Thus, on the one hand, a personality-oriented approach provides the development of those personality's qualities which will help a student to occupy an active, responsible, „author” attitude on a basis of sensible purposeful self-development in a process of vital activity”²⁰. On the other hand, a personality-oriented approach in education is not only molding of personality with settled characteristics but also creating conditions for a full value manifestation and a development of student's personality functions correspondingly, which, in fact, do realize the phenomenon of „being oneself”, as it was worded by I. Bekh²¹.

So, a personality-oriented approach puts forward the main task before the instructors; to ensure personality positive characteristics growth, intellectual development and molding a student's creative individuality.

A separate consideration of a technological approach is also proved to be justified since a technology of transmitting the experience accumulated by mankind, on the one hand, is next to impossible without modern methods of information dispersion, its interpretation, analysis of the results obtained. On the other hand, in the most general aspect any creative activity (an artistic-projective including) contains in itself a certain algorithmic succession, i. e. a creation technology.

A technological approach also finds its personified expression in pedagogical technology (on the subject correlation level) and teaching technology (within the bounds of concrete subjects studied).

A subjective definition of a „technology” notion in relation to educational process has not been settled as the objective of this research because a definition design is an extremely complicated matter and is worth attempting only in the case when that newly-formed definition objectively reveals quite a new cogni-

²⁰ Berulava M. N., *Modern Models of Education in the Light of the Humanization of Education Conception* / M. N. Berulava // *Humanization of Education*. – 2004. – No. 2. – P. 3

²¹ Bekh I. D., *Bringing-Up of Personality: textbook* [for stud. of HEE] / I. D. Bekh. – K.: Lybid', 2008. – 848 p. – P. 4.

tion aspect. That is why we prefer rather a generalized definition which, as we believe, reveals the gist of the category mentioned to the best advantage. Thus, *a pedagogical technology* is defined as a nature-relating and culture-corresponding, complete system of forms, methods and means of education as well as a projecting theory and a mechanism of a practical use of this system with a purpose of getting a guaranteed result while realizing a scientifically-grounded instructional process regardless of the peculiarities of the subject studied. We do believe that pedagogical technology is the technology built on the basis of realizing the system, effective and personality-oriented approaches.

A guaranteed result of a pedagogical technology implementation is not only a successful mastering by the students of the so-called „compressed” human experience, its self-actualization and creative abilities development but also a self-actualization and a creative perfection of the experience-carrier i.e. the instructor, and this experience acquires quite a new quality as a result of it. On the basis of settled regularities of a complete pedagogical process projecting the teaching technology is being worked out.

Only while taking into consideration the hierarchy of technologies (education technology – pedagogical technology – teaching technology) we have formulated the characteristic principles one should base oneself upon in projecting pedagogical technologies of teaching the technologies teachers to-be the niceties of artistic designing:

- 1) fundamentality and a practice-oriented character of educational information concerning the structure, content and the course of a creative artistic-projective activity and determining the conditions providing the optimum correlation of verbal and non-verbal means of information delivery;
- 2) providing the optimal combination of reproductive, research and creative methods in the students' educational activity on a basis of gradual increase in the degree of problem character and the objective assessment of an individual level of the students' artistic-projective, technical-technological and methodical training;
- 3) gradual introduction of information technologies taking into consideration the existing curriculum and computer software, instructors' qualifications and didactic equipment of the teaching process;
- 4) equivalence of forms in the teaching process organization to the content and a leading method of artistic projecting teaching that is „method of projects”;
- 5) a use of rating control system as a stimulus for activating the students' independent artistic-projective activity.

Conclusions

On a basis of a scientific analysis of methodological aspects of the technologies teachers' to-be artistic-projective knowledge and skills formation we have detected and substantiated that the nucleus of the technologies teachers' to-be methodological knowledge on a concrete-scientific level is composed of the methodology of

artistic-projective activity that is comprehended as the system of principles and methods of a category-conceptual set formation which is able to describe subject's and object's artistic projecting interaction, envisages the students' educational and creative activity development from the lower forms of (mastering knowledge and skills system dealing with artistic-projective tasks of reproductive character solving) to the higher ones (a dexterity to apply the knowledge obtained in quite new conditions in the process of complex artistic projecting accomplishment) as well as a doctrine about this system.

It should be noted in this summary that the methodological foundations of the technologies teachers' to-be knowledge and skills formation rely upon the universal categories, laws, regularities and principles within a paradigm of the system, effective, personality-oriented and technological approaches which perform a role of general scientific foundation, allow determining the content of an artistic-projective activity, optimizing means of its realization, suggesting the ways of practical improvement, disclosing the structure and detecting the main motive forces influencing the effectiveness of the process mentioned.

LITERATURE

- Bertalanfi K. L. 1969.** *The General Theory of System – critical review* / Karl Liudvig von Bertalanfi // *The Investigation in the General Theory of System: The collection of translations* / Gen. ed. and intr. art. by Sadov's'kiy V. N. and Yudina E. G. – M.: Progress, – P. 23–82.
- Berulava M. N. 2004.** *Modern Models of Education in the Light of the Humanization of Education Conception* / Berulava M. N. // *Humanization of Education*. – No. 2. – P. 3–5.
- Bekh I. D. 2008.** *Bringing-Up of Personality: textbook* [for stud. of HEE] / Bekh I. D. – K.: Lybid', – 848 p.
- Bilukha M. T. 2002.** *Methodology of Scientific Research: textbook* [for bachelors, master's degree and post-graduate students] / Bilukha M. T. – K.: ABU, – 480 p.
- Danilov M. A. 1977.** *The Main Problems of Methodology and Methods of Pedagogical Research* / Danilov M. A. // *Soviet Pedagogy*. – No. 5. – P. 84–90.
- State Standard of Basic and Complete General Secondary School* / Decision of Cabinet of Ministers of Ukraine, No. 1392 of November 23 2011 –Electronic resources]. – Regime of access: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-п#п9>
- Zagviazinsky V. I. 1982.** *Methodology and Methods of Didactic Research* / V. I. Zagviazinsky. – M.: Pedagogy, – 160 p.
- Zagviazinsky V. I. 1990.** *The Mediated Influence of Methodology Upon Practice* / Zagviazinsky V. I. // *Soviet Pedagogy*. – No. 3. – P. 65–67.
- Klymeniuk O. V. 2005.** *Methodology and Methods of Scientific Research: educational accessory* / O. V.; APS of Ukraine; Central institute of post-diploma pedagogical education; Association of the adult continuing education. – K.: Milenium, – 186 p.

- Kraievski V. V. 2001.** *Methodology of Scientific Research: manual* [for students and post-graduate students of liberal arts universities] / V. V. – SPb. SUP, – 148 p.
- Leontiev A. N. 1977.** *Activity. Consciousness. Personality.* / Leontiev A. N. – M.: MSU Publishing House, – 304 p.
- Maslou A. G. 1997.** *The Distant Limits of Human Psychology* / Translated from English by Taldyieva A. M.; Scientific editor Akulina N. N. – SPb. Eurasia, – 430 p.
- Methodology* [Electronic resources). – Regime of access: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Methodology>
- Novikov A. M. 2006.** *Methodology of Education.* The 2nd edition / Novikov A. M. – M.: „Egves”, – 488 p.
- Skatkin M. N. 1986.** *Methodology and Methods of Pedagogical Research: As an assistance for research beginners* / Skatkin M. N. – M.: Pedagogy, – 152 p.
- Soviet Encyclopedic Dictionary* / The editor Prokhorova A. M. – The 4th edition. – M.: Soviet Encyclopedia, 1988. – 1600 p.
- Tverezov's'ka N. K. 2014.** *Methodology of Pedagogical Research: manual*
- Tverezov's'ka N. K., Sydorenko V. K. – K.**: *Center of training literature*, – 440 p.
- Philosophical Encyclopedic Dictionary* / Chief ed. Ilyichev L. F., Fedoseiev.

SUMMARY

The article reveals the gist of methodology in scientific cognition, its role in education and practice of training the teachers. The need of a definition of methodological aspects of technologies teachers' to-be artistic-projective training is stressed upon in the article. The system approach is considered to be a methodological basis of the complete learning of theoretic and methodical foundations of forming the technologies teachers' to-be artistic-projective knowledge and skills. The attention is stressed upon the role of the effective personality-oriented and technological approaches concerning the ensuring of an artistic-projective component of training the students at the higher educational establishments.

Keywords: technologies teachers to-be, artistic-projective training, methodology of education, system approach, effective approach, personality-oriented approach, technological approach, forming of knowledge and skills.

STRESZCZENIE

Wyjaśnia się istota metodologii w poznaniu naukowym, jej roli w edukacji oraz praktyce kształcenia nauczycieli. Dokonano próby ustalenia aspektów metodologicznych artystyczno-projekcyjnego przygotowania w kształceniu nauczycieli technologicznego ukierunkowania.

Słowa kluczowe: nauczyciele technologii, artystyczno-projekcyjne nauczanie, metodologia edukacji, systemowe podejście, kształtowanie wiedzy i umiejętności.

POLITYKA ZAGRANICZNA FRANCJI WOBEC AFRYKI SUBSAHARYJSKIEJ POD RZĄDAMI FRANÇOISA HOLLANDE'A

FRANCE'S FOREIGN POLICY TOWARDS SUB-SAHARAN AFRICA UNDER FRANÇOIS HOLLANDE

Stosunki francusko-afrykańskie kształtowały się na przestrzeni wieków pod wpływem takich zjawisk, jak: handel transatlantycki, podbój kolonialny, kolonizacja, dekolonizacja, „Françafrique”. Polityka zagraniczna Francji jako proces formułowania oraz realizacji jej interesów wobec Afryki Subsaharyjskiej była szczególna. Celem artykułu jest próba analizy polityki zagranicznej prezydenta F. Hollande'a wobec Afryki i znalezienie odpowiedzi na zasadnicze pytania: na czym polegała owa szczególność francuskiej polityki zagranicznej w różnych okresach historycznych? Jak ewoluowała? Jak możemy ją scharakteryzować obecnie?

Stan badań

Należy podkreślić, że w literaturze przedmiotu brakuje opracowań monograficznych w języku polskim na temat polityki afrykańskiej obecnego prezydenta Francji. Natomiast możemy odwoływać się do artykułów prasowych, wśród których warto wyróżnić publikacje *Le Monde diplomatique* (edycja polska). W numerze z lutego 2014 roku opublikowano artykuł *François Hollande w Bangui* (tekst tłumaczony z języka francuskiego) Anne-Cécile Robert, francuskiej dziennikarki, specjalizującej się w instytucjach europejskich i afrykańskich oraz profesor w Instytucie Studiów Europejskich Uniwersytetu Paris VIII. Autorka podkreśla w nim, że prezydent Francji nie przepuszcza żadnej okazji, aby wysłać wojska do Afryki. Po Mali mamy interwencję wojskową w Republice Środkowoafrykańskiej. Anne-Cécile Robert zwraca także uwagę na fakt, iż podane oficjalnie powody interwencji często są dalekie od rzeczywistych.

Vincent Munié, francuski reporter, w tekście *Niezauważona agonია Republiki Środkowoafrykańskiej*, opublikowanym numerze z listopada 2013 roku „Le Monde diplomatique”, przedstawia przebieg wydarzeń, które doprowadziły do „agonii” RŚA, oraz brak zainteresowania społeczności międzynarodowej. Autor słusznie zauważa, że „w przypadku Francji podobny brak zainteresowania jest

* dr hab., Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.

zjawiskiem nowym. Od czasów Oubangui-Chari bowiem Francja rozgrywała tu swoje interesy (dyplomatyczne, strategiczne i przemysłowe)” [Munié 2013].

Ciekawe materiały publikowane są również przez Polskie Centrum Studiów Afrykanistycznych we Wrocławiu (PCSA). Raport PCSA poświęcony wydarzeniom, które miały miejsce na kontynencie afrykańskim w trzecim kwartale 2013 roku, zawiera między innymi artykuł Izabeli Cywy, *Michel Djotodia gra Selekę, czyli niestabilności ciąg dalszy*. Autorka analizuje rozwój sytuacji w Republice Środkowoafrykańskiej. Opracowanie to wychodzi poza funkcjonującą w środowiskach masowego przekazu narrację walki muzułmanów z chrześcijanami i ukazuje szersze – gospodarcze, społeczne oraz międzynarodowe – spektrum kryzysu w RŚA (Raport Afryka, lipiec–wrzesień 2013).

Raport PCSA 2012 październik–grudzień zawiera między innymi tekst Dominika Kopińskiego, *Napięta sytuacja w Mali: stan na ostatni kwartał 2012 roku*. W artykule autor przedstawił genezę i głównych aktorów kryzysu w Mali oraz możliwości zaangażowania wspólnoty międzynarodowej w stabilizację sytuacji.

Warto zasygnalizować dwie pozycje książkowe, nawet jeśli ich zakres odbiega od ram czasowych tematu niniejszej publikacji: książkę Marcina Wojciecha Solarza, *Francja wobec Afryki subsaharyjskiej. Pozimnowojenne wyzwania w odpowiedzi* (Warszawa 2004), w której autor analizuje wydarzenia i procesy w afrykańskiej polityce Francji po 1990 roku, oraz książkę mojego autorstwa, *Françafrique stosunki francusko-afrykańskie – wczoraj i dziś* (Olsztyn 2010), która jest próbą syntetycznej analizy pięciu wieków relacji francusko-afrykańskich, ze szczególnym uwzględnieniem fenomenu „Françafrique” oraz polityki prezydentów V Republiki Francuskiej, od Charlesa de Gaulle’a po Nicolasa Sarkozy’ego. W wymiarze przestrzennym publikacja obejmuje tylko Afrykę na południe od Sahary, zwaną Afryką Subsaharyjską.

Nie brakuje natomiast publikacji w języku francuskim, w których autorzy szczegółowo analizują pierwsze dwa lata urzędowania François Hollande’a. Wśród takich opracowań można wymienić książkę *Jusqu’ici tout va mal (Do tej pory wszystko idzie źle, Paryż 2014)* Cécile Amar, dziennikarki „Journal du dimanche”. Na temat francuskiej polityki wobec Afryki pisze m.in. Claude Wauthier w książce *Quatre présidents et l’Afrique: De Gaulle, Pompidou, Giscard d’Estaing, Mitterrand: quarante ans de politique africaine (Czterech prezydentów i Afryka: De Gaulle, Pompidou, Giscard d’Estaing, Mitterrand: czterdzieści lat afrykańskiej polityki, Paryż 1995)*.

W kilku artykułach opublikowanych wkrótce po wyborach 2012 roku autorzy podjęli rozważania na temat ewolucji afrykańskiej polityki Francji pod rządami prezydenta François Hollande’a. Na przykład historyk brytyjski Tony Chafer w tekście *Franco-Senegalese Relations 2000–2012* (SAIIA, „Occasional Paper”, N° 133, styczeń 2013), przewidywał zbliżenie pomiędzy Senegalem i Francją. W pierwszą oficjalną podróż zagraniczną nowy prezydent Macky Sall udał się do Paryża. Z kolei François Hollande podczas pierwszej podróży do Afryki udał się do Dakaru.

Antoine Glaser, francuski dziennikarz i publicysta, w książce *AfricaFrance. Quand les dirigeants africains deviennent les maîtres du jeu (AfricaFrance. Gdy*

afrykańskie przywódcy stanowią się mistrzami gry), analizuje stosunki pomiędzy Francją i Afryką. Główna teza publikacji opiera się na stwierdzeniu, że afrykańska polityka Francji jest w większym stopniu określana przez afrykańskich partnerów niż przez samą Francję.

Należy także zwrócić uwagę na raport *A New Way to Engage? French Policy in Africa from Sarkozy to Hollande* (Nowy kierunek? Francuska polityka w Afryce od Sarkozy'ego do Hollande'a), napisany przez Paula Melly'ego i Vincenta Daracq'a, opublikowany w maju 2013 roku przez Chatham House. Raport w sposób wyraźny i wnikliwy przedstawia podstawy afrykańskiej polityki Francji, analizując szczególnie pozycjonowanie Francji w obliczu wschodzących mocarstw w Afryce. Warto także odnotować publikację Aline'a Leboeufa i Hélène Quenot-Suarez *La politique africaine de la France sous François Hollande. Renouvellement et impensé stratégique* (Afrykańska polityka Francji pod rządami François'a Hollanda. Odnowa i strategiczne luki), wydaną w 2014 roku przez Francuski Instytut Stosunków Międzynarodowych (L'Institut Français des Relations Internationales – IFRI)¹. Autorzy poddali analizie instytucjonalną strukturę afrykańskiej polityki Francji pod rządami F. Hollande'a. Przedstawili politykę Francji wobec Afryki, omawiali „trzy centralne aspekty tej polityki i ich ambiwalencji: francuską politykę wspierania „Afryka dla Afrykanów”, wojskowe zarządzanie kryzysów i dyplomację gospodarczą. Podjęto również kwestie związane z mocarstwowymi ambicjami w dobie oszczędności budżetowej.

Wśród opracowań autorów afrykańskich należy wymienić książkę dwóch autorów, Aminaty Traoré z Mali oraz Boubacara Borisa Diopa z Senegalu, wydaną w 2014 roku w Paryżu pod tytułem *La Gloire des Imposteurs. Lettres sur le Mali et l'Afrique* (Chwała Uzurpatorom. Listy na temat Mali i Afryki). Książka napisana jest w formie wymiany epistolarnej między autorami. Korespondencja rozpoczęta na początku 2012 roku szybko została zdominowana przez temat podboju północnej Mali przez dżihadystów, a następnie przez interwencję francuską w ramach operacji Serwal w Mali. Porusza ona również wiele innych tematów związanych z Afryką, głównie frankofońską, którą autorzy pragną ujrzyć uwolnioną z łańcuchów neokolonializmu oraz od wszelkiego rodzaju autokratów, aby mogła samodzielnie wyznaczać swoją drogę w XXI wieku.

Partykularyzm afrykańskiej polityki Francji

Zarządzanie stosunkami z dawnymi posiadłościami kolonialnymi było zadaniem nowej V Republiki Francuskiej, „utworzonej – zdaniem Claude'a Wauthiera, francuskiego akademika – przede wszystkim po to, aby rozwiązać problem dekolonizacji w Algierii i Czarnej Afryce” (NDiaye 2010: 74).

¹ IFRI jest we Francji głównym centrum niezależnych badań, informacji i debat na temat najważniejszych problemów międzynarodowych. Utworzony w 1979 r. przez Thierry'ego de Montbrial'a, IFRI jest uznanym stowarzyszeniem non-profit (ustawa 1901). Nie podlega żadnej kontroli administracyjnej, określa niezależnie swoje działania i publikuje regularnie swoje badania.

W okresie ruchów niepodległościowych, pod koniec lat 50. i na początku lat 60. XX wieku, we francuskojęzycznej części Afryki Subsaharyjskiej polityka Francji względem państw afrykańskich realizowana była pod kątem „współpracy” (Turpin 2009: nr 8). Jednak polityka współpracy w systemie rządu francuskiego sprawiała wrażenie dyplomacji dwutorowej. Z jednej strony „właściwa” dyplomacja francuska była prowadzona tak, jak to powinno mieć miejsce „normalnie”, przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Z drugiej strony – przez Ministerstwo Współpracy², lub – jak niektórzy złośliwie mówią – „Ministerstwo ds. Afryki”, oraz przez doradcę Prezydenta Republiki Francuskiej ds. Afrykańskich.

W celu scharakteryzowania tego rodzaju polityki oraz opisanie wyjątkowej strefy wpływów Francji w byłych koloniach w Afryce zaczęto używać określenia „bastion”³ (Ayissi 2000: 373–379). Niektórzy używają określenia „domena zarezerwowana”, podkreślając tym samym poddaństwo, wszechobecną zmołę, niebezpieczne związki, które charakteryzowały stosunki francusko-afrykańskie od początków istnienia V Republiki. Politolog Albert Bourgi w artykule zatytułowanym *Contrats, cadeaux, champagne et diplomatie musclée*, opublikowanym w tygodniku brytyjskim „The Economist”, mówi wręcz o „perfidii sieci powiązań wykorzystywanych w stosunkach z Afryką Subsaharyjską od trzydziestu lat”⁴. Polski badacz Marcin W. Solarz podkreśla szczególne znaczenie francuskojęzycznej części kontynentu dla Paryża, które było określane wymownymi terminami – *pays du champ*, *pays de l'ex-champ*, *chasse gardée*, *domaine réservé*, *pré-carré* – wskazującymi na wyłączność francuskiej strefy wpływu, „zamkniętej zarówno dla wrogów, jak i dla sojuszników” (Solarz 2004: 51).

Z kolei podczas oficjalnej wizyty w Gabonie, w lipcu 2007 roku, prezydent Francji Nicolas Sarkozy, w wywiadzie dla gabońskiego dziennika „l'Union” określił pojęcie „bastionu” jako przestarzałe, niezgodne ani z rzeczywistymi potrzebami Francji, ani krajów, których dotyczy⁵. Jak podkreśla były prezydent Francji: „Termin ten odwołuje się niemalże do zasad paternalizmu, które przyniosły wiele nieporozumień w stosunkach między Francją a Afryką, których ja nie przyjmuję. W takim razie, po 47 latach trwającej niepodległości, kraje te nie powinny zrezygnować z możliwości jakie dają im inni partnerzy? Francja nie ma zamiaru utrzymać „pozycji uprzywilejowanej w Afryce”⁶.

Ten szczególny element, który w mniemaniu dyplomacji francuskiej powoduje, że Afryka stała się „wyjątkowym obcym krajem” skutkował tym, że w instytucjach

² Jacques Chirac określił Ministerstwo Współpracy w sposób następujący: „wyjątkowa struktura ministerialna”, stworzona na potrzeby „francusko-afrykańskiej polityki współpracy dynamicznej, odważnej, nowatorskiej, zgodnej z naszą wolą” (przemówienie prezydenta Jacquesa Chiraca wygłoszone 22 lipca 1995 roku w Libreville z okazji przyjęcia wspólnoty francuskiej mieszkającej w Gabonie).

³ Źródło: P. Leymarie, *L'adieu au „pré carré” africain*, „Le Monde diplomatique” 1994, listopad, <http://www.monde-diplomatique.fr/1994/11/LEYMARIE/885> [06.08.09]; <http://tf1.lci.fr/infos/monde/afrique/0,,3504437,00-pour-sarkozy-pre-carre-francais-existe-plus-.html> (dostęp : 6 sierpnia 2009).

⁴ B. NDiaye, *Françafrique stosunki francusko-afrykańskie – wczoraj i dziś*, Olsztyn 2010, s. 89.

⁵ Ibidem. s. 92.

⁶ Ibidem.

przyjęła się koncepcja, zgodnie z którą, pomimo odzyskania niepodległości, Afryka nie jest „obca” dla Francji, a „sprawy afrykańskie” nie należą do zakresu „spraw zagranicznych” dla rządu francuskiego. Najtrafniej, a zarazem bardzo dwuznacznie o tej koncepcji wypowiedział się sam generał de Gaulle 11 grudnia 1962 roku, podczas przemówienia w Zgromadzeniu Narodowym Francji, podkreślając, że w przypadku tych krajów afrykańskich, które na nowo odzyskały niepodległość „naszym powołaniem będzie od tej pory „współpraca””⁷ (Ayissi 2000: 373–379).

Od Charlesa de Gaulle’a do Jacquesa Chiraca, za czasów rządów Georges’a Pompidou, Valérie’go Giscarda d’Estainga i François’a Mitterranda, afrykańska polityka Francji zawsze charakteryzowała się ciągłością. To Nicolas Sarkozy, będąc kandydatem na stanowisko prezydenta w 2007 roku, budował swoją kampanię wyborczą na pojęciu *rupture* (zerwanie), rozumianemu jako zerwanie ze wszystkimi niepożądanymi działaniami poprzedniego rządu, ale także zerwanie z „Françafrique”. Obietnice zostały jednak szybko zaprzeczone przez fakty.

Podobnie jak jego poprzednicy, François Hollande także obiecał koniec „Françafrique”. To jest nie tylko zerwanie więzów uzależnień pomiędzy Francją i Afryką, ale także zmianę francuskich poglądów na Afrykę (Hollande 2012). François Hollande, francuski prezydent, wybrał Senegal jako miejsce pierwszej podróży do Afryki. W przemówieniu w Zgromadzeniu Narodowym Senegalu ogłosił, że zakończył się czas tzw. Françafrique: „Jest Francja i Afryka. I jest partnerstwo między Francją i Afryką” (Bredoux 2012). Obiecał także nie wspierać więcej dyktatorów, odrzucał wszelką ingerencję i określił się jako obrońca demokracji, niezbędnej do rozwoju. Ten wątek przypomina mowę prezydenta François’a Mitterranda, wygłoszoną w czerwcu 1990 roku podczas francusko-afrykańskiego szczytu w La Baule. Ówczesny prezydent ogłosił, że francuska pomoc dla państw afrykańskich będzie od tej pory mierzona według postępu, jaki osiągną one na drodze do demokratyzacji” (NDiaye 2010: 124).

Założenia polityki zagranicznej wobec Afryki Subsaharyjskiej François’a Hollande’a

Priorytety nowej afrykańskiej polityki F. Hollande’a miały opierać się na następujących zasadach:

- bilans pięćdziesięciu lat „niejasnych” relacji, uznanie i poszanowanie aspiracji narodów bardzo często tłumionych przez autorytarne i korumpowane reżimy;

⁷ Podkreślając w przemówieniu generała de Gaulle’a użycie wyrażenia „od tej pory”, prof. Alfred Grosser zauważa, że dzięki tej deklaracji francuski przywódca miał na celu „wytłumaczenie Francuzom” (biorąc pod uwagę fakt, iż byli oni wyczuleni na kwestię uczestnictwa w polityce współpracy), że „dominacja i współpraca są tylko różnymi formami jednej, tej samej narodowej ambicji, że w XX w. nie możemy dominować, ale musimy współpracować, dominacja i współpraca realizowane są w duchu narodowej ambicji” – vide A. Gosser, *La politique extérieure de la Ve République*, Paryż 1965, s. 77.

- prawda na temat polityki pomocy rozwojowej, poprzez wyjaśnienie nieprawdziwych deklaracji pomocy rozwojowej oraz międzynarodowych nigdy nie dotrzymanych zobowiązań. Na przykład „Francja deklarowała 10 miliardów Euro publicznej pomocy rozwojowej (APD–PDA) w OCDE, podczas gdy APD zapisana w ustawie finansowej z 2012 roku wynosiła tylko 3,3 miliarda Euro. Należy ustalać prawdę oraz wiarygodność tego narzędzia”;
- odbudowa relacji opartych na zdrowych zasadach;
- definitywnie zamknięcie karty kolonizacji;
- zakończenie z różnymi formami neokolonialnego paternalizmu;
- prowadzenie współpracy opartej na zasadach równości oraz wzajemnym szacunku;
- wspieranie transferu technologii;
- pozostawienie francuskich firm, działających w Afryce, w celu realizowania swoich zadań społecznych i środowiskowych; zobowiązanie ich do poszanowania etyki jawności;
- popieranie prawdziwych aspiracji afrykańskiej młodzieży do demokracji, wolności oraz poszanowania podstawowych praw.
- umacnianie kolektywnego bezpieczeństwa w Afryce, walka z terroryzmem, zwłaszcza w Sahelu.

Z przedstawionych założeń, jednym z najważniejszych i najtrudniejszych do realizacji wydaje się obecnie ostatnie, czyli „umacnianie kolektywnego bezpieczeństwa w Afryce, walka z terroryzmem”. Wszak pierwszym aktem polityki zagranicznej F. Hollande’a wobec Afryki pozostaje operacja „Serwal”, czyli francuska interwencja wojskowa w Mali. Z tego powodu prezydent Francji został nawet określony przez dziennikarzy francuskiej agencji prasowej AFP mianem „watażki” (*Le chef de guerre*) (La Touch 2014 online).

Operacja „Serwal” w Mali

Po tym jak w kwietniu 2012 roku Narodowy Ruch Wyzwolenia Azawad⁸ (MNLA) zajął kolejne miasta położone na północy Mali i ogłosił niepodległość Azawadu, kraj został podzielony na dwie części. Jednak MNLA szybko utraciło kontrolę nad tymi terytoriami na rzecz ruchów salafitów takich, jak: Ansar Dine, Al-kaida Islamskiego Maghrebu (AQMI) i MUJAO (Ruch dla Jedyności i Dżihadu w Afryce Zachodniej).

Szybki wzrost liczby dżihadystów oraz obawa, że północna część Mali, położona w samym sercu strefy wpływów w Afryce Zachodniej, może stać się schronieniem dla grup terrorystycznych, spowodowały zmianę postawy Francji, która postanowiła interweniować militarnie. 11 stycznia 2013 roku wysyłano samoloty wojskowe Mirage i helikoptery bojowe, aby zatrzymać kolumnę bojowników jadących w kierunku południowym.

Zgodnie z francuską tradycją polityczną, deklaracja wojny lub wysyłanie sił zbrojnych w celu interwencji poza granicami kraju pozostaje domeną prezydenta

⁸ Azawad oznacza w języku *tamachek* strefę lub obszar wypasu (Legrand, Naudet 2013: 35).

republiki. W tym przypadku parlament francuski również został poinformowany po fakcie.

Władza oraz naród malijski wyrażali wdzięczność Francji podczas wizyty francuskiego prezydenta w Mali na początku lutego 2013 roku. François Hollande został powitany niczym bohater narodowy. W Timbuktu, gdzie francuski prezydent zadeklarował, że to jest jego największy dzień w karierze politycznej, podobnie jak w Bamako, tłumy wiwatowały na jego cześć. Hollande zapewniał, że Francja nie ma zamiaru pozostać w Mali i wycofa się, gdy afrykańskie wojska w ramach międzynarodowej koalicji (MISMA)⁹ przejmą jej misję (RFI 2013).

Francuska interwencja wojskowa w Mali, choć chwalona przez znaczną część społeczeństwa Mali i wielu zagranicznych obserwatorów, przeczy jednak polityce nieinterweniowania w Afryce, zadeklarowanej przez francuskiego prezydenta Hollande'a.

Operacja „Sangaris” w Republice Środkowoafrykańskiej

Francja odmówiła interwencji w Republice Środkowoafrykańskiej, gdy zaatakowany prezydent François Bozizé zwrócił się do niej o pomoc. Kiedy jednak został obalony, Paryż wysłał swoich żołnierzy, tj. dopiero wtedy, gdy kryzys w Bangi nabral charakteru wojny religijnej między mniejszością muzułmańską, która przejęła władzę poprzez rebeliantów z „Seleka” a większością chrześcijańską. Oficjalnie François Hollande z powodów humanitarnych wysłał 1600 żołnierzy do Bangi, gdzie mieszka również wielu obywateli francuskich. Francuska obecność w dawnej kolonii została dobrze przyjęta przez część obywateli Republiki Środkowoafrykańskiej, która uważa, że francuscy żołnierze zostali wysłani do Bangi, aby zapewnić znaczące wsparcie dla afrykańskiej misji pokojowej w tym kraju, który od czasu odzyskania niepodległości w 1960 roku doświadczył sześciu zamachów stanu.

Należy jednak podkreślić, że za filantropijnym charakterem francuskiej interwencji ukrywają się jeszcze cele gospodarcze i geostrategiczne, związane z niewypowiedzianą wojną o kontrolę nad bogactwami kontynentu afrykańskiego. Z tego powodu pochopna decyzja Paryża o wysłaniu wojsk do Bangi jest także interpretowana jako próba przeciwdziałania obecności Chin, które zaczęły umacniać się w okresie rządów Bozizé'go (2003–2013). To również tłumaczy, dlaczego Francja odmówiła mu pomocy, gdy rząd miał być obalony przez koalicję rebeliantów „Seleka”. Wydaje się, że Paryż, który zawsze wspierał Bozizé'go, tym razem nie uratował go, dlatego że za bardzo zbliżył się do Chin, które zainwestowały miliony dolarów w Republice Środkowoafrykańskiej, aby zapewnić większą ekspansję w Bangi. Na przykład koncesja na eksploatację złoża ropy naftowej w Gordil na granicy z Czadem została w 2012 roku przyznana przez władzę Bozizé'go chińskiemu przedsiębiorstwu *China National Petroleum Corporation* (CNPC) (Munié 2013: online).

⁹ Międzynarodowej Misji Wsparcia w Mali [*La Mission internationale de soutien au Mali* (MISMA), angielski wariant: *African-led International Support Mission to Mali* (AFISMA)].

Gotowość Francji do interwencji wydaje się wskazywać na szeroki zakres interesów gospodarczych i geostrategicznych nie tylko w RŚA, ale i w przylegających do niej państwach takich, jak Sudan Południowy i Demokratyczna Republika Konga, które cechuje podobny brak stabilizacji oraz kryzys polityczny, związany z chęcią kontroli nad zasobami naturalnymi.

W Afryce Środkowej, w Demokratycznej Republice Konga i Sudanie Południowym rebelianci, w sferze wojskowości i finansów, są popierani przez kraje trzecie. Scenariusz jest prawie taki sam, jak w RŚA. Wspierany przez obce wojska Michel Djetodia przybył na czele rebelii, rozpoczętej na północy kraju, aby przejąć władzę w Bangi 24 marca 2013 roku, zmuszając François'a Bozizé'go do ucieczki. Rebelianci z rywalizujących grup kierowanych przez przywódców z północy kraju, z Sudanu lub wywodzący się z najemników z Czadu, splądrowali stolicę Bangi. Panująca sytuacja została określona przez Laurenta Fabiusa, francuskiego Ministra Spraw Zagranicznych, jako „stan przedludobójstwa”¹⁰.

Wobec tego Francja musiała podjąć interwencję, aby nie dopuścić do sytuacji, która miała miejsce w Rwandzie, w 1994 roku. Ta interwencja, rozpoczęta 5 grudnia 2013 roku, została nazwana Operacją Sangaris. Kryptonim zapożyczony od nazwy małego czerwonego motyla, żyjącego w lasach Afryki Środkowej. Efemeryczny żywot motylka miał sugerować krótki czas operacji. Jednak Jean-Yves Le Drian, francuski minister obrony, w połowie stycznia 2014 roku potwierdził, że francuska interwencja w Republice Środkowoafrykańskiej będzie trwała dłużej niż przewidywano (*Centrafrique l'intervention 2014*). Francja wysłała 400 dodatkowych żołnierzy, a parlament głosował za przedłużeniem operacji.

10 stycznia 2014 roku w RŚA, pod naciskiem Francji i Czadu, Michel Djetodia wraz z premierem rządu zostali zmuszeni do dymisji. 20 stycznia funkcję prezydenta tymczasowo objęła Catherine Samba-Panza.

Trzy miesiące po rozpoczęciu francuskiej interwencji militarnej „Sangaris”, sytuacja była niezadowolająca. Rémi Ourdan, dziennikarz „Le Monde”, relacjonując z Bangi skonstatował, że „Operacja »Sangaris« jest uzasadniona i użyteczna, ale sposób, w jaki została przeprowadzona jest »gorzką kroniką zapowiadanej porażki«”. Dodawał też, że jedynym prawdziwym sukcesem jest zasadniczy cel: rezygnacja Djetodii i opuszczanie Bangi przez Selekę. Ale od momentu, gdy armia francuska nie podjęła żadnych działań, mających na celu zapobiegnięcie mordów, do których doszło 5 grudnia 2013 roku w Bangi, rozczarowała mieszkańców Republiki Środkowoafrykańskiej: „Pewnego dnia Francji zostanie postawiony zarzut o to, że jej armia była świadkiem morderstw i czystek etnicznych i w żaden sposób nie zareagowała” (Ourdan 2014: online).

Nawet jeśli interwencja wojskowa jest postrzegana jako uzasadniona, organizacje humanitarne, m.in. Amnesty International i Human Rights Watch, także bardzo krytycznie oceniają operację „Sangaris”.

¹⁰ Laurent Fabius: *la Centrafrique est „au bord du génocide”*, <http://www.leparisien.fr/international/laurent-fabius-la-centrafrique-est-au-bord-du-genocide-21-11-2013-3336471> (dostęp: 25 sierpnia 2015).

Reorganizacja francuskiej obecności wojskowej w Afryce

W związku z najnowszym rozwojem sytuacji na kontynencie afrykańskim Francja reorganizuje swoją obecność wojskową w Afryce. Oficjalnie Paryż pragnie udoskonalić dyslokację wojskową, pozostając w pobliżu źródeł zagrożenia terrorystycznego; poczynając od południowej części Libii, ogromnej strefy półpustynnej pozostającej bez żadnej kontroli i będącej podatnym gruntem dla rozwoju sieci terrorystycznych i nielegalnego handlu (bronią, narkotykami). W związku z powyższym, Paryż uzyskał zgodę głowy państwa Czadu, Idrissa Deby'go, na to, aby zlokalizować w Ndżamena regionalne dowództwo operacyjne znowelizowanego planu, umiejscowionego wcześniej w Bamako (Mali). Od sierpnia 2014 roku trwa francuska operacja wojskowa „Barkhane”. François Hollande postanowił rozmieścić 3 tys. wojskowych na terenie pięciu państw: Burkina Faso, Czadu, Mali, Mauretanii i Nigru. Liczba francuskich żołnierzy w stolicy Czadu, gdzie stacjonuje obecnie najbardziej aktywna siła powietrzna – francuski myśliwiec Rafale i Mirage, wzrosła z 950 do 1200 osób. Nowa konfiguracja podyktowana jest nową sytuacją geopolityczną, wyznaczoną przez cztery strefy wojskowe:

- Ndżamena (Czad) – regionalne dowództwo operacyjne. „W Ndżamenie znajduje się też główna baza lotnicza operacji, gdzie stacjonują samoloty bojowe Mirage 2000 i Rafale, maszyny transportowe oraz śmigłowce. Na terenie Czadu umieszczono również jedną z dwóch grup bojowych wojsk francuskich (*groupement tactique interarmes* – GTIA)”, (Wróbel 2014: online);
- Niamey (Niger) – centrum informacji wojskowej i port dwóch dronów *Reaper*, nabytych od Amerykanów;
- Wagadugu (Burkina Faso) – tylna baza sił specjalnych;
- Gao (Mali) – najdalej wysunięty punkt w pobliżu Libii. Ma pomieścić małe oddziały i stanowić schronienie dla zapasów paliwa i amunicji.

Wśród typowanych miejsc dyslokacji dodatkowych punktów można wymienić następujące:

- Faya-Largeau i Zouar w Czadzie;
- Madama w północno-wschodniej części Nigru, w miejscu dawnej twierdzy z czasów kolonialnych;
- Atar w Mauretanii, gdzie zlokalizowano zespół szkoleniowy;
- Paryż ma także zamiar skonsolidować swoją obecność w Tessalit, mieście w Mali, usytuowanym zaledwie 100 km od granicy z Algierią (Hugueux 2014: online).

Dyplomacja ekonomiczna (gospodarcza)

Wygląda na to, że po dekadzie obojętności Paryż postanowił odzyskać część swoich wpływów na kontynencie afrykańskim. W latach 2000–2011 udziały Francji w Afryce na południe od Sahary spadły z 10,1 proc. do 4,7 proc., nawet jeśli wartość eksportu francuskiego w tym okresie podwoiła się. Jednak Francja wciąż

pozostaje ważnym graczem gospodarczym w Afryce. W 14 krajach korzystających z franka CFA firmy francuskie są niemal na równym poziomie z Chinami, z udziałami rynkowymi wynoszącymi 17,2 proc. wobec 17,7 proc. w 2011 roku (Védrine, Zinsou... 2013).

Francuskie inwestycje bezpośrednie w Afryce Subsaharyjskiej zwiększyły się czterokrotnie, z 6,4 mld Euro w 2005 roku do 23,4 mld Euro w 2011 roku. Tym samym Francja jest trzecim największym inwestorem w Afryce. W roku 2010 roku 45 proc. francuskiej pomocy dwustronnej o wartości 2,6 mld Euro zostało przydzielone Afryce Subsaharyjskiej, a Francja jest drugim największym dwustronnym darczyńcą.

Wśród największych francuskich firm działających w Afryce Subsaharyjskiej należy wymienić:

- Bolloré Africa Logistics, pierwszą zintegrowaną sieć logistyczną w Afryce, obecną od ponad pięćdziesięciu lat w 45 krajach Afryki. 27 sierpnia 2015 roku konsorcjum podpisało umowę o eksploatację terminalu kontenerowego w głębokiej wodzie Kribi w Kamerunie. Zaczęło budowę linii kolejowej łączącej pięć zachodnioafrykańskich krajów (Benin, Niger, Burkina Faso, Wybrzeże Kości Słoniowej, Togo);
- Grupę Castel, będącą obecnie wiodącym producentem francuskich win, liderem w produkcji i sprzedaży piwa oraz napojów bezalkoholowych w francuskojęzycznej Afryce, królującą na rynku napojów i cukru w wielu krajach;
- CFAO, obecną w 33 krajach w Afryce, kontrolującą rynek samochodowy w wielu krajach;
- France Telecom (Orange od 2013 roku), obecną na rynku telekomunikacyjnym w 18 krajach Afryki;
- Areva, francuskiego giganta energii jądrowej, obecnego głównie w Nigrze, w Namibii i w RSA;
- Grupę Bouygues, światowego lidera w budownictwie i w usługach, obecną w 15 krajach Afryki Subsaharyjskiej;
- Grupę Total, historycznego gracza na kontynencie afrykańskim, posiadającego 15 proc. udziału rynku w zakresie dystrybucji produktów naftowych w 40 krajach w Afryce;
- Alstom, która 30 kwietnia 2014 roku podpisała „kontrakt stulecia” z Republiką Południowej Afryki na prawie 4 mld Euro. Umowa ma obowiązywać od 2015 roku przez dziesięć lat i zakłada dostarczenie 600 podmiejskich pociągów.

Wpływ Francji na afrykańską gospodarkę widoczny jest także w strefie CFA, franka afrykańskiego, obowiązującego w 14 krajach. Zdaniem autorów Raportu „Un partenariat pour l'Afrique...” Francja może uzyskać co najmniej 200 tys. miejsc pracy w ciągu najbliższych pięciu lat. Cel zostanie osiągnięty poprzez podwojenie eksportu do Afryki. Będzie to możliwe pod warunkiem, że Francja i Afryka podejmą zrównoważony dialog, który zagwarantuje wzajemne interesy gospodarcze.

Przedstawiciele dyplomacji francuskiej byli gośćmi honorowymi podczas uroczystości zorganizowanych z okazji stulecia Nigerii. Ten najludniejszy kraj

Afryki to pożądaný rynek dla francuskich firm. Wymownym pozostaje fakt, że w forum gospodarczym w Abudży uczestniczyło, obok prezydentów François Hollande'a i ówczesnego prezydenta Nigerii Goodlucka Jonathana, około 25 francuskich liderów biznesu. Jak podkreślał na antenie RFI Roland Marchal, badacz specjalizujący się w stosunkach międzynarodowych w Afryce, duże francuskie interesy w Nigerii dotyczą głównie sektora naftowego. Wizyta François Hollande'a w Nigerii pokazuje, że zainteresowanie Afryką nie dotyczy wyłącznie jej części frankofońskiej i byłych kolonii francuskich (Hubert 2014: online).

W tym kontekście, warto przypomnieć „politykę otwarcia”, która w połowie lat 90. XX wieku uzupełniła „politykę wierności” wobec tradycyjnych „partnerów”. Był to nowy etap w stosunkach francusko-afrykańskich. Już wówczas francuskie władze dostrzegły potrzebę refleksji nad formą wzajemnych relacji, w tym między innymi z Nigerią oraz z Republiką Południowej Afryki (Solarz 2004: 55).

Na tym etapie nie możemy mówić o efektach zmian, natomiast oceniając trzy lata polityki afrykańskiej prezydenta Hollande'a, wydaje się, że nie odbiega ona od polityki prowadzonej przez Nikolasa Sarkozy'ego. Jeżeli jest jakakolwiek różnica między dwoma prezydentami, to tylko dotyczy stylu. Afrykańska polityka Paryża nie zmienia się w sposób znaczący w wyniku alternacji rządów prawicowych i lewicowych we Francji.

François Hollande po ukończeniu studiów w Państwowej Wyższej Szkole Administracji (ENA) odbył staż w Somalii w latach 70., ale potem nie przejawiał zainteresowania Afryką. W przeciwieństwie do Ségolène Royal, która odwiedziła Afrykę w czasie kampanii prezydenckiej w 2007 roku, François Hollande nie uznał za stosowne tak uczynić w 2012 roku. Brak zainteresowania Afryką był typowy dla francuskiej klasy politycznej w ostatniej dekadzie. Polityka zagraniczna Francji koncentrowała się przede wszystkim na integracji europejskiej, zarządzaniu kryzysem ekonomicznym i finansowym, relacjach ze Stanami Zjednoczonymi, ewentualnie z krajami BRICS. Stosunki z Afryką zeszły na drugi plan. Wyrazem tego jest także restrykcyjna polityka wizowa oraz zaostrzenie walki z nielegalną imigracją z Afryki Subsaharyjskiej.

Elizejski Szczyt dla pokoju i bezpieczeństwa w Afryce, który odbył się w grudniu 2013 roku, był dla władz francuskich okazją, aby uporządkować politykę afrykańską w zakresie trzech działań: zarządzania kryzysowego, „Afryki dla Afrykańczyków” oraz dyplomacji gospodarczej.

Od wyborów prezydenckich w 2012 roku można wyróżnić dwa lub trzy okresy w ewolucji afrykańskiej polityki Francji. Pierwszy okres („Hollande 1”) charakteryzuje się próbą normalizacji relacji, drugi („Hollande 2”) został zdominowany przez interwencje wojskowe w Mali i Republice Środkowoafrykańskiej, zaś trzeci („Hollande 3”) charakteryzuje się wzmocnieniem dyplomacji gospodarczej w wyniku integracji handlu zagranicznego z Ministerstwem Spraw Zagranicznych (Leboeuf, Quenot-Suarez 2014: 5).

Trzy lata po wyborach prezydent Hollande zapoznał się z kontynentem, którego nie znał wcześniej. Na początku swojej prezydentury w relacjach z szefami państw głosił potrzebę przejrzystości, ale z czasem pragmatyzm (*realpolitik*) w coraz większym stopniu zdominował prowadzoną przez niego politykę afrykańską.

Prezydent Francji odwiedził Afrykę około dwudziestu razy. Podczas jego wizyty w pierwszym tygodniu lipca 2015 roku był w trzech krajach: Beninie, Kamerunie i Angoli. Dwie ostatnie wizyty stały się obiektem krytyki, z powodu sytuacji politycznej w tych krajach. Siedemdziesięciodwuletni prezydent Angoli José Eduardo dos Santos jest u władzy od ponad 35 lat, a osiemdziesięciodwuletni Paul Biya, prezydent Kamerunu – od 1982 roku.

Francuski prezydent nie wrócił z pustymi rękami. Podczas Forum Ekonomicznego w Luandzie, stolicy Angoli, drugiego największego producenta ropy w Afryce Subsaharyjskiej, zostało podpisanych kilka kontraktów handlowych o wartości prawie miliarda Euro. Wśród beneficjentów jest francuska Grupa Accor, gigant w dziedzinie hotelarstwa, która zawarła umowę na otwarcie, do 2017 roku, 50 hoteli (w tym 15 w stolicy) (Hacquemand 2015: online).

Od końca 2012 roku odnotowujemy wyraźną zmianę postawy prezydenta Hollande'a wobec Afryki Subsaharyjskiej. Szczególna aktywność prezydenta jest wyrazem powrotu Francji do dawnego bastionu. W ostatnich dekadach Francja utraciła w regionie tereny na rzecz innych mocarstw, zwłaszcza krajów BRICS, ale operacja „Serwal” w Mali oraz trwająca operacja „Sangaris” w Republice Środkowoafrykańskiej pokazują jednak, że Paryż ma nadal utrwaloną pozycję. Po raz kolejny fakty uwarunkowane polityką Hollande' w Afryce Subsaharyjskiej zaprzeczają jego obietnicom o nieingerencji, niewspieraniu autokratów oraz promowaniu demokracji.

Wnioski

Na podstawie powyższej analizy można sformułować następujące wnioski:

- działania François Hollande'a w Afryce nie stanowią zmiany w stosunku do polityki jego poprzedników;
- pod rządami F. Hollande'a Francja pozostaje „żandarmem” we frankofońskiej części Afryki Subsaharyjskiej;
- wojskowy interwencjonizm Francji – zdaniem wielu Afrykanów – dowodzi nowej „zachodniej misji cywilizacyjnej”, przypominając bolesną „pacyfikację” czasów kolonialnych;
- wspieranie takich afrykańskich autokratów, jak Idris Déby z Czadu, dzięki aktywnemu udziałowi we francuskich interwencjach, stanowi wyraz selektywnej koncepcji praw człowieka;
- fakt, że każdy nowy lokator Pałacu Elizejskiego ogłasza koniec „Françafrique”, jest wyrazem uznania, że ten system dominacji jest niemoralny i niczym nie uzasadniony. Jednak jest istotny dla Francji, ponieważ poza kolosalnym zyskiem materialnym, gwarantuje także jej silną pozycję na międzynarodowej arenie politycznej;
- pozytywnymi działaniami F. Hollande'a są, niezależnie od głosów krytyki, operacje „Serwal” w Mali oraz operacja „Sangaris” w RŚA;
- konieczność takich częstych interwencji byłego mocarstwa kolonialnego pokazuje słabość państw postkolonialnych regionu.

LITERATURA

- Ayissi A. 2000.** *Une perception africaine de la politique étrangère de la France*, Annuaire Français des Relations Internationales, vol. I, s. 373–389.
- Bredoux L. 2012.** *François Hollande a fait son contre-discours de Dakar* (online), http://www.mediapart.fr/journal/international/131012/francois-hollande-fait-son-contre-discours-de-dakar?page_article=2 (dostęp: 14 października 2012).
- Centrafrique: l'intervention sera plus longue que prévue**, 2014 (online), http://www.lemonde.fr/afrique/article/2014/02/15/centrafrique-jean-yves-le-drian-confirme-que-l-intervention-sera-plus-longue-que-prevue_4367393_3212.html (dostęp: 17 stycznia 2014).
- Chafar T. 2013.** *Franco-Senegalese Relations 2000–2012*, „SAIIA”, Occasional Paper, N° 133, janvier.
- Fabius L. 2013.** *la Centrafrique est „au bord du génocide”*, <http://www.leparisien.fr/international/laurent-fabius-la-centrafrique-est-au-bord-du-genocide-21-11-2013-3336471> (dostęp: 25 sierpnia 2015).
- Glaser A. 2014.** *AfricaFrance. Quand les dirigeants africains deviennent les maîtres du jeu*, Paris.
- Hacquemand E. 2015.** *Hollande ramène d'Afrique un milliard d'euros de contrats* (online), www.leparisien.fr (dostęp: 12 września 2015).
- Hollande F. 2012.** *Le regard français sur l'Afrique doit changer* (online), <http://www.afrik.com/article25144.html> (dostęp: 11 kwietnia 2014).
- Hubert T. 2014.** *François Hollande au Nigeria pour parler commerce et sécurité* (online), <http://www.france24.com/fr/20140227-francois-hollande-nigeria-goodluck-jonathan-commerce-securite/> (dostęp: 27 lutego 2014).
- Hugeux V. 2014.** *Sahel: Le Drian et la nouvelle donne militaire française* (online), http://www.lexpress.fr/actualite/monde/afrique/sahel-le-drian-et-la-nouvelle-donne-militaire-francaise_1322516.html#h6pPP4TuDbMI6QTF.99 (dostęp: 17 lutego 2014).
- Kopiński D. 2012.** *Napięta sytuacja w Mali: stan na ostatni kwartał 2012 roku*, „Raport Afryka”, październik–grudzień, Wrocław, s. 21–24.
- La Touch S. 2014.** *François Hollande ou le triomphe du néocolonialisme et de la reconquête coloniale de l'Afrique* (online), <http://www.mondialisation.ca/francois-hollande-ou-le-triomphe-du-neocolonialisme-et-de-la-reconquete-coloniale-de-lafrique/5367270> (dostęp: 16 marca 2014).
- Leboeuf A., Quénot-Suarez H. 2014.** *La politique africaine de la France sous François Hollande. Renouveau et impensé stratégique*, IFRI, Paris.
- Légrand S. H., Naudet J.-B. 2013.** *La longue marche des Touaregs*, „Le nouvel Observateur” 7–13 lutego, nr 2418, s. 35.
- Melly P., Darracq V. 2013.** *A New Way to Engage? French Policy in Africa from Sarkozy to Hollande*, Africa /01, Chatham House (online), <www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/public/Research/Africa/0513pp_franceafrica.pdf> (dostęp 2 sierpnia 2015).
- Munié V. 2013.** *Niezauważona agonia Republiki Środkowoafrykańskiej* (online), http://monde-diplomatique.pl/LMD93/index.php?id=1_3 (dostęp: 17 marca 2014).

- NDiaye B. 2010.** *Françafrique. Stosunki francusko-afrykańskie – wczoraj i dziś*, Olsztyn.
- NDiaye B. 2009.** *Międzynarodowa organizacja Frankofonii. Historia i stan obecny*, w: *Afryka na progu XXI wieku. Kultura i społeczeństwo*, pod red. Pawlika J. J., M. Szupejka, Warszawa, s. 263–273.
- Ourdan R. 2014.** *Centrafrique: „Sangaris” ou la „chronique d’un échec annoncé”* (online), http://www.lemonde.fr/afrique/article/2014/03/05/centrafrique-sangaris-ou-la-chronique-d-un-echec-annonce_4377735_3212.html (dostęp: 5 marca 2014).
- Raport Afryka. Lipiec–wrzesień 2013* (online), <http://www.pcsa.org.pl/> (dostęp: 17 marca 2014).
- RFI. 2013.** *En visite au Mali, François Hollande a fait l’unanimité* (online), <http://www.rfi.fr/afrique/20130203-visite-mali-francois-hollande-fait-unanimite-bamako-tombouctou-discours> (dostęp: 11 maja 2013).
- Robert A. C. 2014.** *François Hollande w Bangui*, http://www.monde-diplomatique.pl/index.php?id=1_4 (dostęp: 16 marca 2014).
- Solarz M. W. 2004.** *Francja wobec Afryki subsaharyjskiej. Pozimnowojenne wyzwania i odpowiedzi*, Warszawa.
- Turpin F. 2009.** *Jacques Foccart et le secrétariat général pour les Affaires africaines et malgaches*, „Histoire@Politique. Politique, culture, société”, nr 8 (online) <http://www.histoire-politique.fr/index.php?numero=08&rub=dossier&item=83> (dostęp: 6 sierpnia 2009).
- Védrine H., Zinsou L., Thiam T., Severino J.-M., El Karaoui H. 2013.** *Un partenariat pour l’Afrique: 15 propositions pour une nouvelle dynamique économique entre l’Afrique et la France*, Rapport du Ministère de l’Économie et des Finances, Paris Décembre.
- Wauthier C. 1995.** *Quatre présidents et l’Afrique: De Gaulle, Pompidou, Giscard d’Estaing, Mitterrand: quarante ans de politique africaine*, Paryż.
- Wróbel T. 2014.** *Francuska roszada* (online), <http://polska-zbrojna.pl/home/articleinmagazineshow/13486?t=FRANCUSKA-ROSZADA> (dostęp: 15 września 2015).

STRESZCZENIE

Artykuł jest próbą analizy polityki afrykańskiej francuskiego prezydenta François Hollande’a. Francja, jako mocarstwo kolonialne, zajęła duże tereny w Afryce, jednak w zakresie podjętego tematu badawczego autor ogranicza się do Afryki Subsaharyjskiej. Relacje Francji z tą częścią kontynentu mają długą historię oraz szczególnie charakter. Przez wiele lat kraje tego regionu nie były traktowane jako poważne obiekty polityki zagranicznej Francji. Od momentu wyborów prezydenckich, w maju 2012 roku, można wyróżnić kilka etapów w ewolucji afrykańskiej polityki Francji. Pierwszy okres jest próbą normalizacji relacji, drugi został zdominowany przez interwencje wojskowe w Mali i Republice Środkowoafrykańskiej, zaś trzeci charakteryzuje się wzmocnieniem dyplomacji gospodarczej. Od końca

2012 roku notujemy wyraźną zmianę podstawy prezydenta Hollande'a wobec Afryki Subsaharyjskiej. Szczególna aktywność prezydenta jest wyrazem powrotu Francji do dawnego bastionu. Afryka Subsaharyjska jest istotna dla Francji, ponieważ poza kolosalnym zyskiem materialnym, gwarantuje także jej silną pozycję na międzynarodowej arenie politycznej.

Słowa kluczowe: Francja, Afryka Subsaharyjska, polityka zagraniczna, François Hollande.

SUMMARY

The article is an attempt to analyze the policy of French President François Hollande to sub-Saharan Africa. The author analyzes the latest French literature in this field and characterizes the African policy of the current French socialist head of state. France, the colonial power, seized large areas in Africa, but in this article, research scope is limited only to Africa south of the Sahara. Relations between France and this part of the continent have a long history and a special character. For a long time the countries of the region were not treated as serious objects of foreign policy of France and the Ministry of Cooperation dealt with these countries. Since the presidential elections, in May 2012, two or three periods in the evolution of African policy of France can be observed. The first period („Hollande 1”) is characterized by an attempt to normalize the relations, the second („Hollande 2”) has been dominated by military interventions in Mali and the Central African Republic, and the third („Hollande 3”) is characterized by the strengthening of economic diplomacy. Assessing three years of President Hollande's African policy, it seems that it does not differ from the policies pursued by his predecessors. If there is any difference, it only applies to the style. Paris African policy does not change significantly as a result of alternation of right-wing and left-wing governments in France. Since the end of 2012, we notice a distinct change in the basis of President Hollande to sub-Saharan Africa. The specific activity of the president is an expression of France's return to his former bastion. Sub-Saharan Africa is important for France because, apart from the colossal profit material, also ensures its strong position in the international political arena.

Keywords: France, sub-Saharan Africa, foreign policy, François Hollande.

RESEARCH OF FORMING PROFESSIONAL COMPETENCE PROCESS OF THE WOULD-BE TEACHERS OF TECHNOLOGIES IN THE SPHERE OF FOLK CRAFTS

BADANIE PROCESU KRZTAŁTOWANIA ZAWODOWYCH UMIEJĘTNOŚCI PRZYSZŁYCH NAUCZYCIELI TECHNOLOGII W DZIEDZINIE SZTUKI LUDOWEJ

Problem arising. Scientific research acts as the form of pedagogical science development that is learning of psycho-pedagogical phenomenon and processes with the help of scientific methods, influence analysis of various factors and circumstances on them and interaction clarification between phenomena to get convincingly proven decisions and useful for theory and decision practice that have maximum possible educational and evolving effect. It is known that experimental investigation is the process and result of scientific work, directed at new knowledge acquiring about regularities, structure, mechanisms functioning of inquiring object and also content, principles, methods and organizational forms of activities³. A lot of famous scientists investigated the problems of methodology of pedagogical researches: Y. Babanskyi¹, S. Honcharenko², V. Zagvyazynskyi³, V. Kraevskyi⁴, V. Sydorenko⁵ and others. We have elaborated the investigation program to solve pedagogical problem of professional competence formation of would-be teachers of technologies in the sphere of folk crafts, subsoil of which composes systematic approach with the consideration of up-to-date methodology achievements and results of the previous investigation in the sphere of psycho-pedagogical sciences.

* Krzemieniecka Humanistyczno-Pedagogiczna Akademia im. Tarasa Szewczenki (Ukraina).

¹ Introduction into scientific investigation of pedagogy: educ.book [for students of ped.inst.] / Y. K. Babanskyi, V. I. Zhuravlev, V. K. Rozov and others: edited by V. I. Zhuravlev. – M.: Prosveshenie, 1988. – 239 p.

² Honcharenko S. U., *Pedagogical investigation: methodological advice for beginner scientists* / S.U. Honcharenko. – K.: [b.v.], 1995. – 45 p.

³ Zagvyazynskyi V. I., *Methodology and methods of psycho-pedagogical investigation*: educ. book [for establishments of specialty 050706 „Pedagogy and psychology”] / V. I. Zagvyazynskyi, R. Atahanov. – 5th correct.publ. – M.: Academy, 2008. – 206 p.

⁴ Kraevskyi V. V., *Pedagogy methodology*: book [for teachers-researchers] / V. V. Kraevskyi.. – Cheboksary: Chuvash, Univ., 2001. – 244 p.

⁵ Sydorenko V. K., *The basis of scientific investigation*: educ.book for high school pedagogical establishments / V. K. Sydorenko, P. V. Dmytrenko. – K.: RNNC „DINIT”, 2000. – 154 p.

The aim of the article is the illumination of pedagogical experiment stages and results representation of professional competence level of would-be teachers of technologies in the sphere of folk crafts.

Presentation of the main material. Firstly we should indicate that experimental investigation of the forming professional competence formation of would-be teachers of technologies in the sphere of folk crafts apprehended comprehensive learning with the help of scientific methods this professional and pedagogical phenomenon to get the most effective results that are convincingly proved and useful for pedagogical science and generalization practice and conclusion. That's why the program was elaborated playing central role in investigation, regulating stages, preparation phases, organizations\ and experiment research work conducting, predetermined its content and semantic value and provided quality and reliability of received results.

The program of experimental investigation of the professional competence formation of the would-be teachers of technologies in the sphere of folk crafts anticipated: a consecutive realization of the following tasks:

- 1) analysis of the program and regulatory documents and previous psycho-pedagogical researches, real state defining of professional competence formation of the would-be teachers of technologies in the sphere of folk crafts, scientific problem formulation;
- 2) aim, tasks defining and also the ways of their realization according to chosen methods (observation, conversations, interview, survey, rating, testing, measuring methods of pedagogical work – diagnostic control works and tests, self-assessment, educational documentation analysis and art and employment students' work);
- 3) structure and functional model working of professional competence formation of the would-be teachers of technologies in the learning process of folk crafts;
- 4) content foundation of professional and pedagogical preparation would-be teachers of technologies in the sphere of folk crafts and learning technologies;
- 5) experimental checking of pedagogical conditions effectiveness of content and technologies of teaching students of folk crafts, projected on the basis of competence approach;
- 6) received research results generalization, theoretical conclusion formulation, working out of practical proposal and methodological recommendations towards professional and pedagogical preparation of the would-be teachers of technologies in the sphere of folk crafts.

Experimental and research work was conducted on the base of Ivan Franko Drohobych State Pedagogical university and Taras Shevchenko Kremenets Regional Humanitarian-Pedagogical Academy Content and particular technology components of teaching folk craft students specified at Rivne State Humanitarian University and Pavlo Tychyna Uman' State Pedagogical University. During 2008–2013 326 students, would-be teachers of technologies, 48 teachers of technological education faculties,

36 teachers of secondary schools and 17 headmen of applied workshops and studios of out-of-school educational institutions of Lviv, Ternopil and Volyn Region took part at various stages of experimental investigation.

Separately, let's stop at the pedagogical experiment, in which 157 students took part: 52 – in control and 105 – in experimental groups. We should take into account that the students of experimental groups were taught according to the systematic and structured content of aesthetic, project-technological and pedagogical preparation, mastered various types of folk crafts, methods of their teaching in the terms of author special course „Folk crafts and methods of their teaching; the learning process was conducted according to that technology, built on competence approach”.

The diagnosis of the initial level of students' preparation to the further creative work was made for change defining in the process of professional qualities development and for the further use of subject competences in this sphere. The level of such preparation was determined stage by stage from different, relatively independent information sources and with the help of various methods:

- 1) self-assessment students' mark of art and labor preparation was being studied with the help of survey;
- 2) written checking of knowledge of history, morphology, ornament science, technology peculiarities of folk craft was conducted with the help of testing and practical display of special skills and habits of decorative items production;
- 3) expert mark was taking into account by the teachers of the level of students' practical preparation in the sphere of folk crafts.

During approbation of content integration component of professional teaching students (didactic complex of invariant and variant discipline and special course) and technologies of studying a phased checking of readiness level of the future teachers was made to the organization of art and labor pupils' work in the terms of school and out-of-school educational establishment.

On the basis of statistic calculation of index change readiness several appropriate levels that made possible to assess objectively motivation orientation on creative activity in the sphere of folk crafts, knowledge and personal practical experience of creative project-technological activity and methods of its organization at school workshops, and the most important – reflexive students' ability to assess their own creative art and labor work and pedagogical abilities.

Certifying stage of pedagogical experiment anticipated the analysis of actual problems of theory and practice of technology teachers' preparation, the search of informational sources towards traditional folk art revival and folk crafts in Ukraine, learning of professional competence formulation conditions, up-to-date demands laid in State Branch Standard and educational professional program of the course „Technological education”, current methods of teaching disciplines of aesthetic, project-technological

and pedagogical cycles, the level of initial students' preparation to organization and creative art and labor work conducting and also their professional career directions.

Thus, detailed analysis of educational plans and programs of disciplines, conversation with teachers, survey and testing made possible to find out main reasons of low indicators of students' readiness to folk craft investigation.

In addition to this, we must notice that students' adaptation on the first grade greatly depends on quantity and quality of consultation that are conducted by the teacher of complex speciality disciplines. According to „Temporal thesis about learning process organization in credit and modular system of specialist preparation”⁶, correlation of obligatory (auditory) and individual students' work amounts 5:5 on junior courses and 4:6 – during last semesters of bachelor studios. That's why 52,4 pct. of first-year students admit that systematic intercommunication with teachers, helped them to adapt to learning circumstances at High School Establishments and to master complex educational disciplines. And only 16,4 pct. of respondents suppose that are able to study alone without additional consultation. The answer analysis of the survey gives a reason to state that accessible methods and reinforces teachers' demands, systemic additional consultation have helped students in specialty disciplines mastering more than own ability to organize individual work. In return, the majority of students of senior courses suppose that the ability to organize individual learning of educational material was intrinsic for them from the first semester.

The solution of tasks of certifying stage of investigation provided synthesis of scientific knowledge (philosophical, sociological, cultural, ethnographic, psycho-pedagogical, project-technological and others) analysis of educational and scientific methodological literature, law documents, program materials towards professional and pedagogical preparation of teachers of technologies and the most important – a thorough learning of state of would-be teachers' readiness to organization of creative art and labor work of pupils (conversation, polls, interview, survey and others).

During search stage, according to the investigation program and on the basis of competence approach, we have elaborated structure and functional model; pedagogical conditions of professional competence formation of the would-be teachers in the process of folk craft learning were revealed; the content of educational disciplines of aesthetic, project-technological and pedagogical preparation; interdisciplinary connections in the logic of integration approach were established; technologies of learning students folk crafts were clarified; content structuring and selection of special course „Folk art crafts and methods of their teaching”; methodological recommendations towards its introduction and effective realization was elaborated.

⁶ About pedagogical experiment conducting of credit-modular system of learning process organization / Decree of Ministry of education and science № 48 from 23.01.2004. [Electronic version]. – Internet access: http://www.mon.gov.ua/images/files/osvita/Evrointehracyia/mon_48.doc.

In the process of content working and methods of formulation of would-be teachers of technologies of professional competence in the sphere of folk art crafts various methods of theoretical projecting of learning process (abstraction, specification, analogy, theoretical modeling and others) were used; the expertise of integration connections between the disciplines' topics of aesthetic, project-technological, pedagogical preparation students and special course; didactic selection of learning technologies was conducted. On this stage of investigation we have assembled and generalized independent characteristics of learning achievements and creative students' achievements, practical teachers' activity was being analyzed towards the rise of the process effectiveness of professional competence formation of would-be teachers of technology in the sphere of folk crafts; curriculum, syllabus products of creative art and labor work of students were being learnt (creative projects, realized in the material; author curriculum of workshops and studios of folk, arts and crafts, master-classes scenarios, competitions, Olympiads, celebrations and others).

Assuming, that the level of educational achievements is, firstly, the result indicator of work effectiveness of the staff of teachers and effectiveness of didactic environment created in pedagogical high school establishment, on the search stage we have learned the formation level of the would-be teachers of technologies pedagogical skills and habits in organization of creative art and labor work in the context of school or out-of-school educational establishment that is the level of students' knowledge about history and morphology of types of folk crafts practical skills and habits of projecting, production and decoration is revealed and considering the local traditions of folk art and possibility to be in charge of technologies teachers or headman of children's creative associations.

System of interdependent and complementary methods that are adequate to the aim of search stage of investigation was used for the solution of the arising tasks and opening thesis check, in particular the analysis of academic registers, grade books, information papers and products of creative art and labor students' work; direct observation of the process of practical teaching students various folk crafts; conversation with students on the basis of special questionnaires; analysis of results of technological practices and organization of creative art and labor work of pupils during pedagogical practices; qualitative and quantitative processing of empirical data and also authenticity confirmation of statistic methods of analysis of experimental data.

During the last, forming stage of research and experimental work criteria, indicators and levels of professional competence of the would-be teachers in the sphere of folk art crafts were defined; the preparation of experimental base of investigation was conducted. Formulating stage passing was defined according to the logic of integration connections realization of education disciplines of aesthetic, project-technological and pedagogical preparation, technologies of teaching students' folk crafts

and methods of organization of art and labor process at secondary and out-of-the school educational establishments.

This stage anticipated diagnostic work conducting, directed on character display and formation level of professional competence in the sphere of folk crafts in the conditions of traditional (Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University) and experimental didactic environment (Taras Shevchenko Kremenets Regional Humanitarian-Pedagogical Academy); organization of individual and group conversation with students and teachers; self-assessment marks generalization and pedagogical marks of experts towards students' readiness of control and experiment group to organization of creative art and labor work of pupils; methodological recommendations were elaborated towards improvement of teaching process of various types of folk art crafts etc; adequacy of criteria and indicators of levels of professional students' competence was checked; methods of its measurement were worked out; previous conclusions and recommendations that are partially implemented in the educational process of other pedagogical high school establishments were coordinated (Rivne State Humanitarian University and Pavlo Tychyna Uman' State Pedagogical University).

The solution of tasks of forming stage of investigation was made with the use of the following methods: pedagogical experiment, quality monitoring of educational achievements quality and results of creative art and labor work of students, conservation, interview, survey, control works, testing, and mathematic statistics. Directly at Taras Shevchenko Kremenets Regional Humanitarian-Pedagogical Academy experimental checking of structure and content of author special course „Folk art crafts and methods of their teaching” and also technologies of learning students folk art crafts, projected on the basis of competence approach was made.

Simultaneously, survey and testing students was conducted according to which the dynamics of component development of professional competence were conducted. In the context of mentioned above, we should notice that actuality of competence approach use made possible:

- 1) display by students formed competence components in real art and labor and pedagogical work (e.g. during projecting of the forms and ornaments of arts and crafts, working out of master-classes program, scenarios, competitions of creative proficiency etc.);
- 2) reflection by the would-be teachers personal professional development, adequate estimating of the own abilities in learning situation or creative process;
- 3) motivation accounting in learning and personal students' attitude to the process of their professional competence forming;
- 4) orientation of the process of forming the professional competence on future with its simultaneous display at present.

In this regard during the last stage of experimental investigation several statements were found out:

- 1) levels of formation of knowledge, habits and skills in the sphere of folk art crafts and in organization of creative art and labor work of pupils with the help of multi-leveled checking (tests, programming survey, modular control works, estimating art projects and decorative items);
- 2) prevailing motives and main difficulties during learning disciplines of aesthetic, project-technological and pedagogical cycles and also special course „Folk art crafts and methods of their teaching“;
- 3) assessment by the students their own professional and pedagogical qualities, which they have already had, including abilities to communication and self-organization;
- 4) assessment of emotional attitude of respondents to the process of learning the folk art crafts and professional career intentions, that are being changed during the studying at pedagogical high educational establishment (attitude as to the chosen profession of the teacher of technology and also as to the creative art and labor work in general);
- 5) accessibility of information technologies use and their influence on component forming of professional competence of students while making projects of decorative items;
- 6) professional experience display, attained by students during pedagogical practices, due to professional competence, formed in the process of learning folk art crafts.

In the end of forming experiment, its analysis and adjustment, generalization of experimental data were made, conclusions were formulated and methodological recommendations towards professional competence forming of would-be teachers of technology in the sphere of folk art crafts were elaborated, approbation and publication of received results and literature design of the manuscript were held and general conclusion implementing and recommendations of investigation into practice of educational process of pedagogical high school establishments.

Thus, the results of forming stage of pedagogical experiment confirm the fact that in order to overcome difficulties in acquiring the disciplines of aesthetic, project-technological, pedagogical cycles and special course, motivation strengthening to creative art and labor work, selected content and proposed technology of folk crafts learning on the basis of competence approach play a vital role. They stimulate professional interest that enables them to cope with students' doubts of experimental groups in the necessity of learning these disciplines, promote experience acquiring as projecting and production of decorative items and organization of creative art and labor pupils' work with the help of professional competence formed in the process of learning.

As it is seen from the investigated material, the level of theoretical knowledge in experimental groups has risen to 16,8 pct., personal practical experience of creative art and labor work – almost to 17,5 pct. and motivation to learning folk art crafts to 13,8 pct. 66,7 pct. of students have

acquired learning material included to research experimental checking with „excellent” and „good” marks. 74,4 pct. of students have demonstrated high level of skills forming of projecting and technology of decorative items production and also methods of organization of creative art and labor work of pupils in general.

On the whole, the level of creative art and labor and pedagogical preparation of students of experimental groups was rather higher than in control groups (sufficient indicator – to 11,2 pct., high – to 7,4 pct.), and totally – to 18,6 pct..

General analysis of the results of the conducted experiment confirmed the hypothesis that suggested didactic mechanism and factors promote the effective forming of professional competence of would-be teacher of technology. Professional competence forming of students of experiment groups is made more effectively because the development level of this phenomenon is higher than in students of control group (on the average 13,6 pct.). It is confirmed that renewed content and sequence of various types of folk art crafts learning, technology learning introduction, built in the logic of competence approach, a wide use of modern computer devices while projecting decorative items promotes increase of quantity of students from experimental groups that are sure in the appropriateness of their choice as the profession of the teacher of technology.

LITERATURE

Introduction into scientific investigation of pedagogy: educ. book [for students of ped. inst.] / Babanskyi Y. K., Zhuravlev V. I., Rozov V. K. and others: edited by Zhuravlev V. I. – M.: Prosveshenie, 1988. – 239 p.

Honcharenko S. U. 1995. *Pedagogical investigation: methodological advice for beginner scientists* / Honcharenko S. U. – K.: [b.v.], – 45 p.

Zagvyazynskyi V. I. 2008. *Methodology and methods of psycho-pedagogical investigation*: educ. book [for establishments of specialty 050706 „Pedagogy and Psychology”] / Zagvyazynskyi V. I., Atahanov R.. – 5th correct. publ. – M.: Academy, – 206 p.

Kraevskyi V. V. 2001. *Pedagogy methodology*: book [for teachers-researchers] / V.V. Kraevskyi.. – Cheboksary V.V.: Chuvash, Univ. – 244 p.

About pedagogical experiment conducting of credit-modular system of learning process organization / Decree of Ministry of education and science № 48 from 23.01.2004. [Electronic version]. – Internet access: http://www.mon.gov.ua/images/files/osvita/Evrointehracyia/mon_48.doc.

Sydorenko V. K. 2000. *The basis of scientific investigation*: educ. book for high school pedagogical establishments / Sydorenko V. K., Dmytrenko P. V. – K.: RNNC „DINIT”, – 154 p.

SUMMARY

The article analyzes and reveals the stages of pedagogical experiment, the main results of diagnosing the levels of professional competence, each of which is defined with indicators that characterize individual and professional quality and level of artistic and creative work and pedagogical training of future teachers of technology in folk arts and crafts, are presented. The results pedagogical experiment confirming the validity of the proposed pedagogical conditions, implementation of which has contributed not only to enhancing student motivation sphere as for the future profession, but also create opportunities for the development of individual and professional qualities necessary for artistic and creative work.

Keywords: pedohohichny experiment, folk crafts, professional competence, the teacher of technologies, art-work, creativity, decorative and applied products, design and technological activities.

STRESZCZENIE

W artykule prześlędzono etapy eksperymentu pedagogicznego i podano rezultaty testowania u studentów poziomu osiągnięcia umiejętności w dziedzinie sztuki ludowej, podano główne rezultaty monitorowania poziomów ukształtowanej zawodowej kompetencji, z których każdy oznaczony jest wskaźnikami dotyczącymi indywidualno-zawodowej jakości poziomu twórczego pedagogicznego przygotowania nauczycieli technologii w dziedzinie sztuki ludowej.

Słowa kluczowe: eksperyment pedagogiczny, sztuka ludowa, umiejętności profesjonalne, nauczyciel technologii.

Dział IV

**Z życia Ostrołęckiego
Towarzystwa Naukowego**

KALENDARIUM

Publikacje

- „Polszczyzna regionalna” VIII, red. D. Czyż, Ostrołęka 2015.
Adam Chętnik, *Z nadnarwiańskich borów*, oprac. i przyg. do druku J. Chętnik, J. Gołota, Ostrołęka 2015.
Tendencje wolnościowe i ich ograniczenia na ziemiach polskich od XIX do XXI wieku, monografia naukowa pod red. M. Truszczyńskiego, J. Gołoty, Ostrołęka 2015.
Helena Kozicka, *Rosjanie w Tarnopolu. Dziennik 1914–1916*, wstęp i oprac. I. Florczak, J. Gołota, Ostrołęka 2015.
„Zeszyty Naukowe OTN”, z. XXIX, red. J. Gołota, Ostrołęka 2015.

Konferencje naukowe organizowane przez OTN

- **„I wojna światowa na Mazowszu ze szczególnym uwzględnieniem operacji przasnysko-ostrołęckiej 1915 r.”** Konferencja międzynarodowa: 26 września 2015 roku w Ostrołęce. Współorganizator: Centrum Kształcenia Zawodowego i Ustawicznego w Ostrołęce. Konferencja zorganizowana przy udziale i ze środków Powiatu Ostrołęckiego, współfinansowana ze środków Powiatu Przasnyskiego. Referaty wygłosili m.in. dr Zbigniew Tański, Jurgen Bradler, dr Jerzy Kijowski, mgr Celina Bielińska.
- **„Polszczyzna regionalna”**, 20–21 listopada 2015 w Lelisie. Współorganizator: Centrum Kształcenia Zawodowego i Ustawicznego w Ostrołęce. Konferencja zorganizowana ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Referaty wygłosili m.in. prof. Henryka Sędziak (Łomża), prof. Halina Pelcowa (Lublin), prof. Andrzej S. Dyszak (Bydgoszcz), prof. Ewa Rogowska-Cybulska (Gdańsk), dr hab. Stanisław Cygan (Kielce), dr Jarosław Szuta (Ślupsk), dr Małgorzata Iżykowska (Opole).

Inne formy działalności

- **Spotkanie Językoznawcze.** W ramach tych spotkań wygłoszonych zostało 10 wykładów dotyczących zarówno dawnego jak i obecnego języka polskiego. Prelegentami byli naukowcy zajmujący się tematyką polszczyzny zarówno z naszego regionu, jak i z innych ośrodków akademickich.
- **Spotkania Ekonomiczne.** Spotkania odbywały się w ośrodkach kultury, uczelniach i szkołach ponadgimnazjalnych Ostrołęki i regionu, wykładowcami byli prelegenci z wyższych uczelni, jak też ostrołęccy badacze – regionaliści.

- Udział przedstawicieli Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego (Janusz Gołota, Jerzy Kijowski) w uroczystościach 195-lecia Towarzystwa Naukowego Płockiego i Konferencji Naukowej, Płock, 12–13 czerwca 2015 roku. Wystąpienie Jerzego Kijowskiego „Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. Adam Chętnika w przeddzień swego 30-lecia – dokonania i perspektywy”.

- Udział przedstawiciela Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego (Ireneusz Żuchowski), Łomża, 8–10 października 2015 roku, w uroczystości 40-lecia Łomżyńskiego Towarzystwa Naukowego im. Wagów.

- W ramach realizacji porozumienia, zawartego 3 grudnia 2013 roku, między Ostrołęckim Towarzystwem Naukowym a Instytutem Humanistyczno-Pedagogicznym w Krzemieńcu (obecnie Krzemieniecka Akademia Humanistyczno-Pedagogiczna) prezes Janusz Gołota uczestniczył w międzynarodowej konferencji naukowej „Wołyńskie Ateny: transformacje między historią a współczesnością” poświęconej 250. rocznicy urodzin Tadeusza Czackiego, 210. rocznicy założenia Liceum Wołyńskiego w Krzemieńcu oraz 265. rocznicy urodzin Hugona Kołłątaja. Konferencja i uroczystości jubileuszowe odbyły się w Krzemieńcu 15–17 października 2015 roku.

- W związku ze 130. rocznicą urodzin patrona naszego Towarzystwa, rok 2015 obchodzony jest jako rok Chętnikowski. Realizowaliśmy go wspólnie z rodziną naszego patrona, samorządami terytorialnymi wszystkich szczebli, szkołami noszącymi jego imię oraz różnymi organizacjami i instytucjami (Związek Kurpiów, Muzeum Kultury Kurpiowskiej, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego). Organizowaliśmy i braliśmy udział w różnych sympozjach, konferencjach i spotkaniach w Warszawie, Ostrołęce i Nowogrodzie. Razem z rodziną A. Chętnika, przy wsparciu finansowym Sejmiku Samorządu Mazowieckiego i Muzeum Kultury Kurpiowskiej wydaliśmy publikację autorstwa naszego patrona *Z nadnarwiańskich borów*.

Stopnie naukowe

- Obrona pracy habilitacyjnej ks. dr. Marka Truszczyńskiego, 21 października 2014 roku, Uniwersytet Naukowy im. Iwana Franki, Lwów. Tytuł pracy – *Katechizacja w Polsce północno-wschodniej w Kościołach rzymskokatolickim, greckokatolickim i prawosławnym w latach 1945–1989*.

- Nadanie stopnia doktora habilitowanego dr. Zbigniewowi Kudrzyckiemu, 27 stycznia 2015 roku, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie. Tytuł pracy – *Granica polsko-rosyjska przylegająca do Morza Bałtyckiego 1945–1958*.

Zmarli

27 listopada 2015 roku zmarł Eugeniusz Nałęcz były Inspektor Oświaty i Wychowania w Przasnyszu, wicekurator Oświaty i Wychowania w Ostrołęce, wicewojewoda ostrołęcki, działacz kulturalny i społeczny, członek i sympatyk Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego im. Adama Chętnika.

Opracował Jerzy Kijowski

KOMUNIKATY I DONIESIENIA NAUKOWE

Joanna Maria Bieńkowska

PIEŚNI MUZYKÓW POLSKICH W KATEDRZE W ŁOMŻY W LATACH 1949–1951

W zbiorach rodzinnych¹ wileńskiego muzyka Władysława Kalinowskiego² zachował się unikalny rękopiśmienny zapis utworów muzycznych wykonywanych po II wojnie światowej. Te religijne kompozycje prezentowane były w kościołach katedralnych Białegostoku i Łomży w czasie liturgii oraz w trakcie odbywających się w parafiach koncertów muzycznych³.

Władysław Kalinowski urodził się w Wilnie 8 października 1880 roku, a zmarł w Łomży 27 sierpnia 1951 roku. Niemal całe swe życie zawodowe związał z międzywojenną stolicą kresów północno-wschodnich. Był on muzykiem organistą i dyrygentem wielu chórów oraz profesorem Konserwatorium Muzycznego w Wilnie. Był także dyrektorem Zawodowej Szkoły Organistów imienia Józefa Montwiłła w Wilnie. Pracował również jako kierownik Wydziału Metrycznego Kurii Metropolitalnej Rzymskokatolickiej Wileńskiej. Po II wojnie światowej został przymusowo przesiedlony do Białegostoku. Znalazł się tam razem z pracownikami Kurii Metropolitalnej Wileńskiej na czele z jej arcybiskupem Romualdem Jałbrzykowskim. Od 1 maja 1949 roku zaczął pra-

¹ Zbiory rodzinne autorki (dalej skrót Zb. rodz. aut.), Rękopis Wł. Kalinowskiego, *Kościół Farny w Białymstoku od 15 XII 1946 roku.*; idem, *Kościół Katedralny w Łomży od 1 maja 1949 roku.*

² *Czy wiesz kto to jest*, red. St. Łoza, Warszawa 1938, s. 172; vide też *Księga adresowa m. Wilna. Wileński kalendarz informacyjny na rok 1939*, Wilno [1938], s. 79, 107; Jot., *Pięćdziesięciolecie pracy muzycznej profesora Władysława Kalinowskiego*, „Życie Śpiewacze” 1948, nr 19/20; *Słownik muzyków polskich*, t. 1, Warszawa 1964, s. 212–213; L. Błaszczuk, *Dyrygenci polscy i obcy w Polsce działający w XIX i XX w.*, Kraków 1964, s. 120; *Wileński słownik biograficzny*, red. H. Dubowik, L. J. Malinowski, Bydgoszcz 2002, s. 78; *Encyklopedia ziemi wileńskiej*, t. V *Teatr i muzyka artyści i instytucje XVI w. – 1945 r.*, opr. M. Jackiewicz, Bydgoszcz 2007, s. 117; M. A. Ankudowicz, J. Boehm, *Władysław Kalinowski (1880–1951). Zarys biograficzny muzyka organisty*, w: *Organy i muzyka organowa*, VI, Prace Specjalne 40 Akademii Muzycznej im. Stanisława Moniuszki w Gdańsku, Gdańsk 1986, s. 385–401; M. Ankudowicz-Bieńkowska, *Zawodowa Szkoła Organistów imienia Józefa Montwiłła w Wilnie. Przyczynek do organizacji szkolnictwa organistowskiego w Polsce międzywojennej*, w: eadem, VII, Prace Specjalne 44, Gdańsk 1988, s. 401–418; eadem, *Polskie życie muzyczne w Wilnie lat II Rzeczypospolitej*, Olsztyn 1997, passim.

³ Vide chociażby eadem, *Koncert muzyczny w Elku w roku 1948*, „Studia Elckie” 2011, nr 13, s. 525–529 czy eadem, *Koncert ku czci św. Cecylii w katedrze łomżyńskiej*, „Zeszyty Naukowe OTN” 2014, z. XXVIII, s. 15–22.

cować w jedynym działającym ówczesnie kościele parafialnym w Łomży pod wezwaniem św. Michała Archanioła⁴.

Ten wykształcony w Niemczech muzyk organista przyjechał do Łomży za namową Czesława Falkowskiego – księdza znanego mu jeszcze z czasów wileńskich, z którym blisko współpracował w okresie międzywojennym. Między innymi w październiku 1929 roku (kiedy Falkowski był rektorem Uniwersytetu Stefana Batorego), uświetniając 350. rocznicę powstania uczelni. Na decyzję przeniesienia się z Białegostoku do Łomży wpłynęły niekorzystne warunki mieszkaniowe w bardzo zniszczonym przez działania wojenne Białymstoku. Wpłynęło również zamknięcie – z powodów politycznych – prowadzonej przez Kalinowskiego szkoły muzycznej kształcącej organistów. W grudniu 1948 roku Władysław Kalinowski otrzymał od znanego mu również z lat wcześniejszych księdza infułata Henryka Betto list. Duchowny był między innymi w czasie I wojny światowej – w roku 1916 – dyrektorem progimnazjum w Nowej Wilejce, a w latach 1925–1939 pełnił funkcję rektora seminarium duchownego w Łomży. W 1944 roku został mianowany przez biskupa Stanisława Łukomskiego zastępcą generalnego wikariusza na diecezję łomżyńską⁵. W liście do muzyka pisał:

„Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus
Wielce Szanowny i Kochany Panie Władysławie

Zwracam się o pomoc w obsadzeniu osieroconej po śmierci p. Bulaka placówki organisty i dyrektora chóru katedralnego w Łomży. Nie polegając na własnej znajomości muzyki i śpiewu, chciałbym mieć za sobą zdanie wytrawnych fachowców. Korzystam więc z bliskości W[ielmożne]go Pana Władysława i uprzejmie proszę o poradę w danej sprawie. Chciałbym, ażeby piękno promieniowało z katedry na całą diecezję przez dobry przykład i poduczenie szeregów muzycznych kościelnych. Potrzebny mi jest człowiek z szyldem, znawca i amator sztuki kościelnej, z dobrym głosem, miłym charakterem, pewny, religijny. Prosiłbym o łaskawe wskazanie odpowiedniego kandydata o ile takowy jest znany Panu Władysławowi. Może jest ktoś wolny z za linii Curzona? Mam nadzieję, że Pan Władysław nie odmówi mi pomocy. Zgłaszał się do mnie p. Rukowicz z Białegostoku – nie wiem, co o nim sądzić. Chciałbym ażeby przyszedł kandydat kim by on nie był, był przeegzaminowany i zakwalifikowany przez Pana Władysława, któremu bez zastrzeżeń ufam. Miło mi przy tej okazji przesłać wyrazy serdecznego pozdrowienia dla Całej Rodziny. Z Należytych Poważaniem Ks. Infułat Henryk Betto. Łomża dn.9/XII 1948 r.”⁶

Do objęcia posady organisty w Łomży namawiał Kalinowskiego wspomniany już tutaj ksiądz Czesław Falkowski, który „otrzymał nominatę na Biskupa do Łomży. Z tego powodu – jak pisze wileński muzyk w swoim pamiętniku – złożyłem mu najlepsze życzenia, a on powiada dosłownie: »panie profesorze, co pan

⁴ W. Jemielity, *Z dziejów diecezji łomżyńskiej w latach 1925–1945*, „Studia Łomżyńskie” 2000, t. XI, s. 80; Ks. W. Guzewicz, *Ruch katolicko-społeczny na terenie diecezji łomżyńskiej w okresie XX-lecia międzywojennego*, Elk 2006, s. 23–69.

⁵ Vide przypis 111, w: ibidem, s. 52–53.

⁶ Zb. rodz. aut., List Ks. Infułata H. Betto do Wł. Kalinowskiego z 9 grudnia 1948 roku.

tu będzie siedział, szkołę panu zamknęli, jedźmy razem do Łomży, tam panu będzie dobrze». A ja na to powiadam dobrze. Złapał mnie ks. Falkowski za szyję, serdecznie uściśnął, i w ten sposób zawarliśmy umowę na Łomżę. W tym czasie wypadł jubileusz mój 50-cio lecia pracy organistowskiej i muzycznej. Chór Farny, który zrozumiał jak można śpiewać pod dobrym kierownictwem, urządził herbatkę dla uczczenia tego jubileuszu i na tym przyjęciu Ks. Falkowski wygłosił piękne przemówienie [...] Wydawany w Poznaniu miesięcznik *Życie Śpiewacze* w NR 19/20 z roku 1948 – go, zamieścił obszerny artykuł o mojej pracy muzycznej.[...] I nareszcie po dwóch latach poniewierki dn. 29 IV 1949 r. wyjechałem do Łomży⁷.

Po przeniesieniu się z Białegostoku Kalinowski został, 1 maja 1949 roku, łomżyńskim organistą i dyrygentem chóru katedralnego. W dwa tygodnie później – 15 maja o godzinie szesnastej – odbył się uroczysty Ingres biskupa Czesława Falkowskiego.

Z zachowanego wykazu wykonywanych w katedrze łomżyńskiej utworów muzycznych wynika, iż ważne miejsce w liturgii sakralnej tego kościoła zajmowały pieśni polskich kompozytorów. Wykaz tworzy 196 zapisów. Obejmuje zapisy od 1 maja 1949 roku do 26 sierpnia 1951 roku. Władysław Kalinowski zmarł w Łomży w nocy 27 sierpnia 1951 roku.

Analizując spis, który obejmuje grane na organach przez wileńskiego muzyka kompozycje i śpiewane przede wszystkim pod jego dyрекcją pieśni, należy podkreślić, iż zaledwie kilka razy chór łomżyńskiego kościoła nie prezentował się przed wiernymi. Było tak między innymi 16 października 1949 roku, kiedy „Chór nie śpiewał”, 25 października tego samego roku, kiedy „Chór nie śpiewał z braku basów” czy 2 sierpnia 1951 roku, kiedy Kalinowski zapisał, iż „Chór nie śpiewał” nie podając z jakiego powodu⁸.

W repertuarze wokalnym kościelnego zespołu śpiewaczego istotne miejsce zajmowała twórczość Feliksa Nowowiejskiego i Antoniego Chłondowskiego, co było już omawiane⁹. Tych wybitnych kompozytorów Kalinowski znał osobiście i ich pieśni (nie tylko sakralne) wysoko cenił. Łomżynianie chodzący do kościoła mogli usłyszeć kompozycje lub opracowania muzyczne między innymi Stanisława Niewiadomskiego, Stanisława Moniuszki, Franciszka Walczyńskiego, Mieczysława Surzyńskiego, Antoniego Szuniewicza czy samego wileńskiego organisty oraz związanego z parafią łomżyńską księdza Bolesława Waldmana. Ksiądz ten był w roku 1936 założycielem Sodalicii Inteligencji Męskiej Ziemi Łomżyńskiej¹⁰. Był on również – co wynika z przypominanego i obecnie omawianego zapisu – dyrygentem powojennego łomżyńskiego chóru. Czasami jednak nie chciał go prowadzić, na

⁷ Ibidem, Wł. Kalinowski, Rękopis, *Pamiętnik. Rok 1946-ty*.

⁸ Ibidem, Rękopis Wł. Kalinowskiego, *Kościół Katedralny* op. cit., zapis nie numerowany pomiędzy 47 a 48 oraz pomiędzy 57 a 58 i 190 a 191.

⁹ M. Ankudowicz-Bieńkowska, *Twórczość Feliksa Nowowiejskiego w liturgii kościelnej katedry w Białymstoku i Łomży w latach 1946–1950*, w: *W kręgu kultury romantycznej. W 200-lecie urodzin Fryderyka Chopina i w 100-lecie powstania „Roty” Feliksa Nowowiejskiego*, red. K. D. Szatravski, Barchewo 2010, s. 105–114; eadem, *Utwory Antoniego Chłondowskiego w białostockim i łomżyńskim kościelnym życiu muzycznym lat powojennych*, w: *Kultura muzyczna w perspektywie regionalnej i europejskiej*, red. K. D. Szatravski, Barchewo 2014, s. 111–123.

¹⁰ Ks. W. Guzewicz, op. cit., s. 119.

przykład 2 lipca 1950 roku Kalinowski zanotował, że „Na sumie z powodu braku kompletu ks. Waldmen nie chciał dyrygować chórem i kazał śpiewać mszę choralną”. Podobnie było 30 lipca tego samego roku, kiedy „Z powodu braku kompletu ks. Waldman nie chciał dyrygować chórem i śpiewali chłopcy mszę choralną”¹¹.

Utwory związanego ze Lwowem i międzywojenną Warszawą Stanisława Niewiadomskiego wykonano w Łomży między innymi 19 stycznia 1950 roku, w dzień imienin Infułata¹². Odśpiewano wówczas kilka jego ulubionych kołęd – *W dzień Bożego narodzenia*, *Bracia patrzcie* czy znaną powszechnie pieśń pt. *Jezus malusieńki*:

Jezus Malusieńki –
Leży wśród stajenki.–
Płacze z zimna, nie dała Mu –
Matula sukienki.¹³

Kołędy wykonywano również w opracowaniu ucznia Kalinowskiego – Antoniego Szuniewicza. Był on absolwentem Zawodowej Szkoły Organistów imienia Józefa Montwiłła w Wilnie i klasy organów Konserwatorium Muzycznego w Wilnie. Po II wojnie światowej został przesiedlony do Częstochowy. Tam pracował jako organista katedralny i profesor Państwowej Średniej Szkoły Muzycznej. Z zachowanego zapisu wynika, iż chór łomżyński zaśpiewał między innymi *Wśród nocnej ciszy*. Było to 14 stycznia 1951 roku w czasie wotywy i 19 stycznia 1951 roku w dzień imienin Infułata¹⁴. Oprócz kołęd tego muzyka prezentowano np. 4 i 11 czerwca 1950 roku pieśń pt. *Twych Panie łask*, 19 i 29 stycznia *Dudkę*, 13 sierpnia *Matkę pocieszenia*, a *Chrystusa króla panującego* 29 października 1950 roku¹⁵.

Pieśni kościelne opracowywał też harmonicznie sam Władysław Kalinowski. Z posiadanego zapisu wynika, iż w jego układzie muzycznym wykonywano w Łomży w czasie wotywy 25 lutego 1951 roku *Ofiarę krzyża*, wotywy 27 maja *Do ciebie Panno* i znaną pieśń wielkopostną *Ludu mój ludu*, która odśpiewano między innymi 5, 12, 26 marca i 2 kwietnia 1950 roku oraz 11 lutego 1951 roku¹⁶:

Ludu mój ludu, cóżem ci uczynił?
W czymem zasmucił albo w czym zawinił?
Jam cię wyzwolił z mocy faraona, –
A tyś przyrzadził krzyż na me ramiona¹⁷.

Jedynie raz zgromadzeni w kościele wierni mogli usłyszeć kompozycję twórcy naszej sceny narodowej jaką był Stanisław Moniuszko. 25 lutego 1950 roku,

¹¹ Rękopis Wł. Kalinowskiego, *Kościół Katedralny ...*, op. cit., zapis 110 z 2 lipca 1950 i 115 z 30 lipca 1950 roku.

¹² Ibidem, zapis 65 z 19 stycznia 1950 roku.

¹³ *Jezus malusieńki*, w: Książd Tymoteusz, *Panie mój*, Paryż 1982, s. 207.

¹⁴ Rękopis Wł. Kalinowskiego, *Kościół Katedralny ...*, op. cit., zapis 152 z 14 stycznia i 154 z 19 stycznia 1951 roku.

¹⁵ Ibidem zapis 99 i 102 z 4 i 11 czerwca 1950 roku; zapis 65 i 68 z 19 i 29 stycznia 1950 r.; zapis 116 z 13 sierpnia 1950 roku., zapis 133 z 29 października 1950 roku.

¹⁶ Ibidem, zapis 160 z 25 lutego 1951 roku; zapis 179 z 27 maja 1951 roku; zapis 73 z 5; zapis 74 z 12; zapis 76 z 26 marca, zapis 78 z 2 kwietnia 1950 roku; zapis 158 z 11 lutego 1951 roku.

¹⁷ *Ludu, mój ludu*, w: Książd Tymoteusz, op. cit., s. 212.

w czasie wotywy łomżyński chór katedralny odśpiewał tego kompozytora *Z krzyża boleści*¹⁸. Kilkakrotnie zaś wykonano pieśń Jana Adama Maklakiewicza pt. *W szopie*¹⁹ – kompozytora tworzącego w tendencjach archaicznych. Kolędę tę śpiewano w łomżyńskiej parafii w okresie świąt Bożego Narodzenia 1949 i Nowego – 1950 – Roku.

W czerwcu 1950 roku w Łomży również parokrotnie odśpiewano kompozycję księdza Franciszka Walczyńskiego pt. *Z tej biednej ziemi*²⁰. Śpiewano też tego muzyka 24 czerwca 1951 roku *Na krzyżu serce Pana i Jezu miłości Twej*²¹. Muzyk ten działał od 1876 roku w katedrze w Tarnowie, będąc tamże – podobnie jak Kalinowski w międzywojennym Wilnie – dyrektorem szkoły organowej.

Oprócz przypomnianych pieśni prezentowano także kompozycje religijne wspomnianego już tutaj Surzyńskiego czy pieśń pt. *Nowy rok bieży* Piotra Maszyńskiego, którą wykonano jedynie raz – 8 stycznia 1950 roku²².

Jak widzimy, w katedrze w Łomży w pierwszym okresie sprawowania funkcji przez biskupa Czesława Falkowskiego wykonywano wiele pieśni muzyków polskich. Możemy je odtworzyć dzięki skrupulatnie prowadzonym przez organistę Władysława Kalinowskiego zapisom, które przechowane zostały przez niemal 70 lat przez jego rodzinę.

BIBLIOGRAFIA

- Ankudowicz-Bieńkowska M. 2014.** *Koncert ku czci św. Cecylii w katedrze łomżyńskiej*, „Zeszyty Naukowe OTN”, z. XXVIII, s. 15–22.
- Ankudowicz-Bieńkowska M. 2011.** *Koncert muzyczny w Elku w roku 1948*, „Studia Elckie”, nr 13, s. 525–529.
- Ankudowicz-Bieńkowska M. 1997.** *Polskie życie muzyczne w Wilnie lat II Rzeczypospolitej*, Olsztyn.
- Ankudowicz-Bieńkowska M. 2010.** *Twórczość Feliksa Nowowiejskiego w liturgii kościelnej katedr w Białymstoku i Łomży w latach 1946–1950*, w: *W kręgu kultury romantycznej. W 200-lecie urodzin Fryderyka Chopina i w 100-lecie powstania „Roty” Feliksa Nowowiejskiego*, red. K. D. Szatravski, Barczewo, s. 105–114.
- Ankudowicz-Bieńkowska M. 2014.** *Utwory Antoniego Chłondowskiego w białostockim i łomżyńskim kościelnym życiu muzycznym lat powojennych*, w: *Kultura muzyczna w perspektywie regionalnej i europejskiej*, red. K. D. Szatravski, Barczewo, s. 111–123.

¹⁸ Ibidem, Rękopis Wł. Kalinowskiego, *Kościół Katedralny ...*, op. cit., zapis 160 z 25 lutego 1951 roku.

¹⁹ Ibidem, zapis 58 z 26 grudnia 1949 roku; zapis 62 z 8 stycznia, zapis 65 z 19 stycznia 1950 roku.

²⁰ Ibidem, zapis 99 z 4; zapis 102 z 11; zapis 107 z 25 czerwca 1950 roku.

²¹ Ibidem, zapis 186 z 24 czerwca 1951 roku.

²² Ibidem, zapis 62 z 8 stycznia 1950 roku.

- Ankudowicz M. A., Boehm J. 1986.** *Władysław Kalinowski (1880–1951). Zarys biograficzny muzyka organisty*, w: *Organy i muzyka organowa*, VI, Prace Specjalne 40 Akademii Muzycznej im. Stanisława Moniuszki w Gdańsku, Gdańsk, s. 385–401.
- Ankudowicz-Bieńkowska M. 1988.** *Zawodowa Szkoła Organistów imienia Józefa Montwilli w Wilnie. Przyczynek do organizacji szkolnictwa organistowskiego w Polsce międzywojennej*, w: *Organy i muzyka organowa*, VII, Prace Specjalne 44 Akademii Muzycznej im. Stanisława Moniuszki w Gdańsku, Gdańsk, s. 401–418.
- Błaszczyk L. 1964.** *Dyrygenci polscy i obcy w Polsce działający w XIX i XX w.*, Kraków.
- Dubowik. H., Malinowski L. J. (red.) 2002.** *Wileński słownik biograficzny*, Bydgoszcz.
- Ks. Guzewicz W. 2006.** *Ruch katolicko-społeczny na terenie diecezji łomżyńskiej w okresie XX-lecia międzywojennego*, Elk.
- Jackiewicz M. (opr.) 2007.** *Encyklopedia ziemi wileńskiej*, t. V, *Teatr i muzyka artyści i instytucje XVI w. – 1945 r.*, Bydgoszcz.
- Jemielity W. 2000.** *Z dziejów diecezji łomżyńskiej w latach 1925–1945*, „*Studia Łomżyńskie*”, t. XI, s. 77–88.
- Jot. 1948.** *Pięćdziesięciolecie pracy muzycznej profesora Władysława Kalinowskiego*, „*Życie Śpiewacze*”, nr 19/20.
- Książd Tymoteusz. 1982.** *Panie mój*, Paryż.
- Księga adresowa m. Wilna. Wileński kalendarz informacyjny na rok 1939 [1938].* Wilno.
- Łoza St.(red.) 1938.** *Czy wiesz kto to jest*, Warszawa.
- Słownik muzyków polskich*, 1964. t. 1, Warszawa.

Zbiory rodzinne autorki

- List Ks. Infułata H. Betto do Wł. Kalinowskiego pisany w Łomży 9 grudnia 1948 roku.
- Rękopis Wł. Kalinowskiego, *Kościół Farny w Białymstoku od 15 XII 1946 roku*.
- Rękopis Wł. Kalinowskiego, *Kościół Katedralny w Łomży od 1 maja 1949 roku*.
- Rękopis Wł. Kalinowskiego, *Pamiętnik. Rok 1946-ty*.

Grzegorz Korsak

DZIAŁALNOŚĆ STRONNICTWA DEMOKRATYCZNEGO W OSTROŁĘCE

Stronnictwo Demokratyczne jest jedną z najstarszych partii politycznych działających w Polsce i Ostrołęce. Tradycjami odwołuje się do Konstytucji 3 Maja oraz XIX-wiecznych ruchów demokratycznych. Jemu właśnie poświęcony jest ten artykuł przedstawiający dzieje partii sięgających swymi korzeniami okresu międzywojennego i kończący się w czasach współczesnych.

W 1937 roku na terenie większych miast Polski rozwinęły działalność pojedyncze Kluby Demokratyczne założone przez byłych legionistów i bojowników Polskiej Organizacji Wojskowej, które na zjeździe we Lwowie 12 czerwca 1938 roku postanowiły utworzyć Stronnictwo Demokratyczne. Zjazd założycielski Stronnictwa (I Kongres) odbył się w Warszawie 15–16 kwietnia 1939 roku. Pierwszym prezesem Rady Naczelnej SD został Mikołaj Kwaśniewski, a wiceprezesami Marceli Handelsman i Manfred Kriedl. Na czele Zarządu Głównego stanął prof. dr Mieczysław Michałowicz. W swoim programie SD opowiedziało się za wolnością prasy, demokratyzacją życia społecznego, rozwojem oświaty i kultury oraz zapewnieniem każdemu godnych warunków pracy¹.

Podstawową bazą źródłową artykułu były materiały udostępnione mi przez przewodniczącego Rady Powiatu ΔSD w Ostrołęce Romana Zwalińskiego oraz wywiady z miejscowymi działaczami, a także opracowania na temat historii Ostrołęki napisane przez Zofię Niedziałkowską i Jerzego Kijowskiego.

Historia Stronnictwa Demokratycznego

Napaść Niemiec i Związku Radzieckiego na Polskę we wrześniu 1939 roku nie zezwoliła na realizację programu SD. Jej działacze jako żołnierze rezerwy brali udział w wojnie obronnej. W czasie okupacji nadali partii kryptonim „Prostokąt” i przeszli do czynnej walki zbrojnej z okupantem niemieckim oraz radzieckim pełniąc niejednokrotnie wysokie funkcje w Związku Walki Zbrojnej, a potem w Armii Krajowej, a także w cywilnych strukturach Polskiego Państwa Podziemnego². Na emigracji natomiast działały we władzach rządu na uchodźstwie legalne struktury stronnictwa. W 1943 roku doszło w SD do rozłamu. Grupa działaczy o komunistycznych poglądach postanowiła utworzyć Stronnictwo Polskiej Demokracji.

¹ W. Żebrowski, *Z dziejów Stronnictwa Demokratycznego w Polsce*, Bydgoszcz 1999, s. 25.

² E. Kulesza, *Stronnictwo Demokratyczne w okresie okupacji*, „Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego” 1980, nr 2, s. 55–56.

SPD opowiedziało się za współpracą z nafaszerowaną sowieckimi agentami Polską Partią Robotniczą, a jej członkowie wstępowali do kierowanej przez radzieckich oficerów wywiadu Gwardii Ludowej. W latach 1944–1945, kiedy Armia Czerwona zajmowała ziemie polskie, działacze SPD ogłosili reaktywację Stronnictwa Demokratycznego. Do odtwarzającej się partii wstępowali także i przedwojenni jej działacze. Pierwszym powojennym przewodniczącym Stronnictwa Demokratycznego został Wincenty Rzymowski, późniejszy minister spraw zagranicznych.

W końcu 1945 roku powstało w Ostrołęce, dzięki staraniom Kazimierza Maniszewskiego (pierwszego przewodniczącego Komitetu Powiatowego SD), Zofii Rogalewicz, Józefa Leonika, Władysława Sitka, Kazimierza Maniszewskiego, Jana Giżyckiego, Henryka Krauzego, Czesława Jasińskiego i Zofii Lendo pierwsze samodzielne Koło Stronnictwa Demokratycznego³. Podczas weryfikacji mandatów w radach narodowych 11 grudnia 1945 roku Prezydium Powiatowej Rady Narodowej przydzieliło w radzie cztery miejsca dla SD, a w Miejskiej Radzie Narodowej jedno⁴. W marcu 1947 roku ostrołęckie SD uzyskało siedzibę przy ulicy Głowańskiego 37. ⁵Powołano też nowe władze partii. Przewodniczącym został Czesław Jasiński, zastępcą Witold Marzęcki, sekretarzem Władysław Sitek, skarbnikiem Józef Leonik. Koło liczyło zaledwie 30 członków i organizacyjnie podlegało Komitetowi Wykonawczemu SD w Warszawie. W lutym 1948 roku siedmiu członków miejscowego SD weszło w skład Powiatowej Rady Narodowej, jeden do Zarządu Miasta i jeden do Prezydium Miejskiej Rady Narodowej. Znaczny wpływ na zaktywizowanie działalności miejscowego SD miały wiece organizowane przez posłów SD docierających najczęściej z Warszawy. 1 lutego odbył się w sali kinowej wiec SD zwołany przez posła Leszka Guzickiego, a 14 marca wiec poselski zwołany przez innego posła SD – inż. Stanisława Benigera z udziałem około 400 osób⁶.

W szeregach ostrołęckich demokratów nastąpiło załamanie. Liczba członków partii na terenie miasta nie rosła. Dane z 24 czerwca 1957 roku, dotyczące stanu ilościowego członków stronnictwa w Ostrołęce, mówią o 33 osobach skupionych w jednym kole⁷. Funkcję przewodniczącego Komitetu Powiatowego SD pełnili kolejno: Kazimierz Maniszewski, Zofia Rogalewicz, a następnie Witold Marzęcki, który stanowisko to piastował do 1975 roku⁸. Innymi czołowymi aktywistami SD w Ostrołęce tamtego okresu byli: Walenty Pietrasiak – zegarmistrz (w latach 1958–1961 członek Prezydium Powiatowej Rady Narodowej), Jan Marcinkowski – prezes Kasy Spółdzielczej, Zofia Rogalewicz i Henryk Krauze – nauczyciele Liceum Pedagogicznego⁹.

Działalność Miejskiego Komitetu SD przez cały okres Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej pod względem polityczno-organizacyjnym, społecznym, politycznym

³ Z. Niedziałkowska, *Ostrołęka. Dzieje miasta*, Ostrołęka 2002, s. 325.

⁴ J. Kijowski, *Dzieje Ostrołęki*, Ostrołęka 2002, s. 125.

⁵ Wywiad z przewodniczącym Zarządu Powiatowego SD w Ostrołęce Romanem Zwalińskim.

⁶ J. Kijowski, op. cit., s. 126.

⁷ Ibidem, s. 452.

⁸ W. Dmochowski, *Miejski Komitet SD w Ostrołęce*, „Biuletyn Informacyjny Ostrołęckiego SD”, nr 2, Ostrołęka 1988, s. 6.

⁹ J. Kijowski, op. cit., s. 452.

i ekonomicznym prowadzona była zgodnie z programem i uchwałami kongresów SD. Stronnictwo pomimo wymuszonego oficjalnie sojuszu z komunistyczną Polską Zjednoczoną Partią Robotniczą zawsze broniło swobód obywatelskich i prywatnej własności.

Rok 1975 obfitował w liczne wydarzenia w kraju, Ostrołęce i miejscowym SD. Partia przeniosła się do nowej siedziby przy ul. Kościuszki 21, a w ramach nowego podziału administracyjnego Polski został powołany Miejski Komitet SD podlegający organizacyjnie Wojewódzkiemu Komitetowi SD w Ostrołęce. Przewodniczącym MK SD został Witold Dmochowski. Skład liczebny ostrołęckiego stronnictwa w tamtym okresie był niewielki i wynosił około 50 członków.

Lata 80. XX wieku to najlepszy okres działalności ostrołęckiego SD. Partia liczyła wtedy 437 członków skupionych w 15 kołach i była największą miejską organizacją w województwie ostrołęckim. Jego członkowie wywodzili się ze wszystkich środowisk społecznych: inteligencji, kupców, rzemieślników, transportowców itp. Poza partią jej działacze aktywnie uczestniczyli jako wolontariusze w pracy wielu organizacji społecznych, np. Polskiego Czerwonego Krzyża, Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego itp. W tym okresie aktywnie działał w ramach Miejskiej Rady Narodowej Klub Radnych SD, który wniósł wiele inicjatyw przy uchwalaniu i realizacji planów społeczno-gospodarczych. I tak np. w 1988 roku wnieśli projekt rozwoju kultury fizycznej poprzez utrzymanie i rozwój bazy sportowej w Ostrołęce oraz odpowiednie finansowanie Miejskich Klubów Sportowych. To dzięki radnym SD dokonano renowacji wielu boisk, a przy każdej szkole budowano sale gimnastyczne, otwarto szkołę sportową im. Janusza Kusocińskiego. Kolejnym krokiem był zgłoszony pozytywnie projekt, aby w nowo projektowanych osiedlach architekci umieszczali zaplecze sportowo-rekreacyjne¹⁰. Dzięki temu nowo powstające osiedle Centrum obok podwórkowych boisk miało także w blokach kluby sportowe, np. „Sparta” i „Tytan” gdzie młodzież po zajęciach szkolnych mogła ciekawie spędzić czas. Radni SD domagali się także jak najszybszej budowy szkoły na osiedlu Centrum.

Podczas obrad Miejskiego Komitetu radni SD wielokrotnie zwracali uwagę na sprawy służby zdrowia i opieki społecznej, twierdząc, że miejscowe władze zbyt mało poświęcają temu uwagi. Podkreślali, że szczególną uwagę w tych sprawach należy poświęcić dzieciom i młodzieży szkolnej. Szczególny niepokój radnych SD budził fakt, że przychodnie mieściły się w nieprzystosowanych do działalności medycznej obiektach, w których brak było odpowiedniej kadry medycznej. Niezadowolenie ostrołęckich demokratów wywołał też fakt wysokiej śmiertelności niemowląt oraz wysoki odsetek nieleczonych dzieci z grupami, dyspenseryjnymi, a także małej ilości miejsc w przedszkolach¹¹.

Działacze miejscowego SD aktywnie działali też poza Radą Miasta, rozwiązując wiele lokalnych problemów. W 1989 roku w Ostrołęce jak i w całym kraju brakowało mieszkań. Miejscowy działacz SD Wiesława Piaściński zaproponował

¹⁰ Klub Stronnictwa Demokratycznego w Ostrołęce, Protokół z posiedzenia Klubu Radnych SD w Ostrołęce w roku 1988.

¹¹ Ibidem.

utworzenie spółdzielni mieszkaniowej Demokrata. Budowa jej ruszyła bardzo szybko. Ten sam radny założył też dla kształtowania postawy patriotycznej młodych ludzi Koło Młodych Demokratów.

Lata osiemdziesiąte to także czas wydawania przez miejscowy klub SD własnej prasy. W latach 1988–1990 wyszło 5 numerów „Biuletynu Informacyjnego SD”, a w roku 1990 jeden numer pisma „Demokrata”. Działacze tacy, jak Juliusz Korsak i Bernard Kielak opisywali w nich historię Polski i regionu, a Roman Zwaliński oraz Wiesław Piaściński działalność społeczno-samorządową.

Rok 1989 przyniósł Polsce początek zmian ustroju politycznego. Miejski Komitet SD w Ostrołęce 5 października 1989 roku wyraził zadowolenie z powodu powołania na stanowisko premiera Tadeusza Mazowieckiego. Komitet zwrócił się o wspieranie reformatorskich działań nowego rządu, włączenie się do realizacji idei samorządów terytorialnych oraz do ścisłej współpracy z Komitetem Obywatelskim Solidarność i innymi siłami reformatorskimi. MK SD postanowił też objąć patronatem inicjatywy gospodarcze mające na celu przełamanie monopolu i wspieranie rolnictwa i przetwórstwa spożywczego. Inicjatywami tymi kierował radny SD Wiesław Piaściński, sprawnie doprowadzając do podwojenia ilości prywatnych zakładów na terenie miasta. Z czasem zakłady te połączyły się w spółkę o nazwie Prywatne Zakłady Rzemieślnicze.

27 maja 1990 roku po wyborach samorządowych do władz miasta wszedł Wiesław Piaściński (jako przewodniczący komisji finansowej, a potem jako wiceprezydent Ostrołęki), a do władz wojewódzkich Juliusz Korsak – jako dyrektor infrastruktury społecznej.

Dwa lata później Rada Miasta odwołała prezydenta miasta, a jego obowiązki przejął od czerwca wiceprezydent Wiesław Piaściński. Funkcję tę wypełniał bardzo dobrze i miesiąc później wygrał wybory na prezydenta miasta pokonując sześciu konkurentów. Swoje rządy rozpoczął od prac nad poprawą zdegradowanego środowiska naturalnego, poprzez wykonanie ogrodzenia na składowisku odpadów oraz od zakupu we Francji wirówki do oczyszczania ścieków, które przedtem wylewane były bezpośrednio do gleby, tworząc w okolicach miasta toksyczne rozlewisko. W dalszym ciągu istniał jednak problem budowy dużej oczyszczalni ścieków odprowadzanych bezpośrednio do Narwi. Brakowało funduszy na jej budowę. Prezydent Ostrołęki wspólnie z 22 nadnarwiańskimi gminami doprowadził do utworzenia Stowarzyszenia Ekorozwoju Dorzecza Narwi, które otrzymało umarzalne fundusze na budowę oczyszczalni ścieków pod Ostrołęką. Dzięki temu udało się oczyścić Narew od granicy państwa, aż do Zalewu Zegrzyńskiego. Wyremontowano wiele ulic, rozpoczęto budowę nowego mostu i ufundowano sztandar dla miasta. Wybudowano też wiele domów mieszkalnych i handlowo-usługowych. Architekci z polecenia prezydenta miasta projektowali domy o ściętych narożnikach, w których znajdowały się wejścia do lokali usługowych. Narożniki te jak wspomina sam prezydent, „...są tradycją przedwojennego ostrołęckiego kupiectwa...”.¹² Dla poprawy bezpieczeństwa obywateli, za kadencji prezydenta z SD, powołano Straż Miejską, niezbędną dziś w funkcjonowaniu każdego mia-

¹² Wywiad z b. prezydentem Wiesławem Piaścińskim.

sta. W czasie swojej kadencji prezydent owocnie współpracował z Radą Miasta, w wyniku czego powołano samorządy osiedlowe i uchwalono „Plan Ogólny Miasta Ostrołęki”, który umożliwił udostępnianie terenów do inwestowania. Za czasów prezydentury Piaścińskiego ustanowione zostały obchody „Dni Ostrołęki”, które odbywają się od 12 do 26 maja. Rozpoczęcie upamiętnia dzień nadania praw miejskich, koniec – bitwę pod Ostrołęką z powstania listopadowego. Piaściński zaprojektował dla Ostrołęki sztandar w kolorach zielonym przywodzącym na myśl puszcę, żółtym przypominającym piaszkowe wydmy napotymane w mieście i okolicy oraz niebieskim jak Narew¹³ przepływająca przez miasto. Obok sztandaru Rada Miasta z inicjatywy prezydenta ustanowiła hymnem miasta – pieśń ludową pt. *Leć pieśni nasza*. Sztandar i hymn zjednoczył społeczeństwo Ostrołęki, aby jej interes i dobro stawiali jako cel nadrzędny dążąc do tego, by miasto rozkwitało dla dobra mieszkańców.

Dla odpolitycznienia wyborów samorządowych w 1994 roku powołano w ramach SD Komitet Wyborczy Nasza Ostrołęka. Nie uzyskał on dość wysokich notowań, aby wprowadzić swoich przedstawicieli na wyższe stanowiska. Przedstawiciel SD nie był już prezydentem miasta, ale rozpoczęte przez niego inwestycje budowlane zostały oddane do użytku. Przykładem niech będzie drugi most samochodowy, który poprawił warunki komunikacyjne w mieście i okolicach.

Wybory samorządowe w 1998 roku przyniosły lepsze wyniki ostrołęckim działaczom SD. Do władz miasta ponownie jako wiceprezydent wszedł W. Piaściński. W czerwcu tego roku przekonał władze Uniwersytetu Łódzkiego do utworzenia w Ostrołęce placówki tej uczelni. Zarządzeniem nr 51 Rektora Uniwersytetu Łódzkiego powołano Kolegium Ekonomiczne w Ostrołęce¹⁴. Do innych sukcesów wiceprezydenta i pobierających jego działaczy SD można zaliczyć: poprawę bazy sportowej miasta poprzez budowę hali widowiskowo-sportowej, poprawę jakości wody poprzez modernizację stacji uzdatniania wody, budowę Ostrołęckiego Centrum Kultury, a także poprawę infrastruktury komunalnej. Wszystko to spowodowało, że w 2000 roku Piaściński został wybrany przez czytelników „Gazety Współczesnej” ostrołęczaninem roku. Sprawując stanowisko Piaściński nie zapomniał też o sprawach kulturalnych. Dzięki niemu w 2002 roku wydano książkę Zofii Niedziałkowskiej *Ostrołęka. Dzieje miasta*.

Po wejściu Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku radni ostrołęckiego SD zabiegali o dotacje unijne w celu rozwoju przedsiębiorstw dających pracę ludziom. W ostatnich wyborach samorządowych w 2010 roku udało się wprowadzić Stronnictwu do Rady Miasta 4 przedstawicieli. Ich zasługą było przedłużenie prognozy na ubieganie się przez Ostrołękę dotacji unijnych z 2039 roku do 2045 roku.

¹³ Cz. Parzych, *Mauzoleum. Pomnik poległych w bitwie pod Ostrołęką 26 maja 1831 r.*, Ostrołęka 2010, s. 17.

¹⁴ J. Gołota, *Odrodzenie samorządu terytorialnego w III Rzeczypospolitej*, Ostrołęka–Olsztyn 2010, s. 88.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Dokument założycielski NSZZ „Solidarność” przy Oddziale Wojewódzkiego PZU 20 listopada 1980 (w zbiorach W. Piaścińskiego).

Klub Stronnictwa Demokratycznego w Ostrołęce ul. Kościuszki 21, Protokoły z zebrań Stronnictwa Demokratycznego w Ostrołęce za lata 1948–1992 i teczki personalne działaczy Stronnictwa Demokratycznego w Ostrołęce za lata 1948–1989

Opracowania

Balcerzak W. (red.) 1985. *Vademecum wiedzy o Stronnictwie Demokratycznym*, Warszawa.

Gołota J. 2010. *Odrodzenie samorządu terytorialnego w III Rzeczypospolitej*, Ostrołęka–Olsztyn.

Kijowski J. 2002. *Dzieje Ostrołęki 1944–2000*, Ostrołęka.

Niedziałkowska Z. 2002. *Ostrołęka. Dzieje miasta*, Ostrołęka.

Pajka St. 2003. *Wpisani w Kurpiowszczyznę i życie moje*, Ostrołęka.

Parzych Cz. 2010. *Mauzoleum. Pomnik poległych w bitwie pod Ostrołęką 26 maja 1831 r.*, Ostrołęka.

Żebrowski W. 1999. *Z dziejów Stronnictwa Demokratycznego w Polsce*, Bydgoszcz.

Żebrowski W. 2003. *Stronnictwo Demokratyczne w warunkach demokratyzacji ustroju politycznego*, Olsztyn.

Prasa

Dmochowski W. 1988. „Biuletyn Informacyjny Ostrołęckiego SD”, Ostrołęka, nr 2.

Regulamin nadsyłania i publikowania prac w „Zeszytach Naukowych OTN”

1. Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego imienia Adama Chętnika, zwane dalej Zeszytami, są periodykiem naukowym wydawanym w rocznym cyklu wydawniczym.
2. Treść Zeszytów podzielona jest na działy: Region, Polska, Europa, Komunikaty i doniesienia naukowe, z życia Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego. Redakcja zastrzega sobie możliwość wprowadzania zmian w strukturze oraz treści Zeszytu.
3. Redakcja Zeszytów mieści się w sekretariacie Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego w Ostrołęce. Pracą redakcji kieruje redaktor naczelny.
4. W celu zapewnienia poziomu naukowego Zeszytów oraz zachowania właściwego cyklu wydawniczego redakcja współpracuje z krajowymi i zagranicznymi jednostkami naukowymi, stowarzyszeniami oraz innymi instytucjami.
5. Do oceny przyjmowane są dotychczas niepublikowane oryginalne prace redakcyjne, monograficzne, pogładowe, historyczne, teksty źródłowe, sprawozdania z posiedzeń naukowych, oceny książek, komunikaty naukowe, wspomnienia oraz wiadomości jubileuszowe. Opracowania przyjmowane są przez redakcję w sekretariacie OTN do końca czerwca każdego roku. Redakcja nie zwraca Autorom nadesłanych materiałów.
6. Do publikacji należy dołączyć oświadczenie o oryginalności pracy oraz o tym, że nie została zgłoszona do innej redakcji (wzór oświadczenia jest możliwy do pobrania na stronie internetowej OTN w Ostrołęce – załącznik nr 1 do Regulaminu). Oświadczenie powinno zawierać adres pierwszego autora pracy, numer telefonu oraz e-mail. W oświadczeniu powinna być zawarta zgoda (podpis) wszystkich współautorów pracy.
7. Prace są publikowane w języku polskim lub angielskim z uwzględnieniem opinii redaktora językowego.
8. W oświadczeniu dołączonym do tekstu należy opisać wkład poszczególnych autorów w powstanie pracy oraz podać źródło finansowania publikacji. „Ghostwriting” oraz „guest authorship” są przejawem nierzetelności naukowej, a wszelkie wykryte przypadki będą demaskowane i dokumentowane, włącznie z powiadomieniem odpowiednich podmiotów (instytucje zatrudniające autorów, towarzystwa naukowe, stowarzyszenia edytorów naukowych itp.).
9. Przekazane do redakcji opracowania są wstępnie oceniane i kwalifikowane do druku przez Naukową Radę Redakcyjną, zwaną dalej Radą. Skład Rady określany jest przez Prezydium Zarządu OTN.
10. Publikacje wstępnie zakwalifikowane przez Radę są oceniane przez recenzentów, zgodnie z procedurą recenzowania opublikowaną na stronie internetowej OTN w zakładce Zeszyty naukowe OTN. Łącznie z opinią recenzent wypełnia deklarację konfliktu interesów, stanowiącą załącznik nr 2 do regulaminu. Redakcja powiadamia Autorów o wyniku oceny, zastrzegając sobie prawo do zachowania poufności recenzji.

11. Za proces wydawniczy Zeszytów jest odpowiedzialny sekretarz naukowy redakcji, który zatwierdza układ treści Zeszytów, określa wymagania wydawnicze dla publikowanych materiałów, współpracuje z recenzentami, przedstawia do zatwierdzenia całość materiałów przed drukiem Naukowej Radzie Redakcyjnej, współpracuje z Radą i innymi instytucjami w zakresie niezbędnym do zapewnienia poziomu naukowego Zeszytów oraz zachowania cyklu wydawniczego.
12. Redakcja zastrzega sobie możliwość odmowy przyjęcia artykułu bez podania przyczyn.
13. Nadesłane materiały, niespełniające wymagań wydawniczych określonych przez redakcję, są zwracane Autorowi/Autorom.
14. Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe imienia Adama Chętnika nie wypłaca wynagrodzenia za nadesłane publikacje zakwalifikowane do druku w Zeszytach.
15. Wersją pierwotną (referencyjną) czasopisma jest wydanie papierowe. „Zeszyty Naukowe OTN” są dostępne także na stronie internetowej Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego im. A. Chętnika – www.otn.org.pl, w zakładce Zeszyty Naukowe OTN.

The regulations for submitting and publishing of works in the „Scientific Journals” of Science Association in Ostrołęka

1. The Scientific Journals of the Adam Chętnik Science Association in Ostrołęka, further referred to as the Journals, are a scientific periodical published in an annual editorial cycle.
2. The contents of The Journals is divided into following sections: the Region, Poland, Europe and the news and events at Science Association in Ostrołęka. The editor reserves the right to introduce changes to the layout and the contents of The Journals.
3. The editorial office of the Journals is located in the premises of Science Association in Ostrołęka. The editorial staff activities are supervised by the editor –in-chief.
4. To ensure maintaining adequate standards of the Journals and observe the proper editorial cycle, the staff cooperates with state and foreign scientific institutions, associations and another bodies.
5. Only the following, previously unpublished, non duplicated forms are accepted for assessment: editorials, monographs, commentaries, history papers, source materials, reports on science events, book reviews, bulletins, memoirs and jubilee notifications. The works are received by the editorial staff in the office of Science Association in Ostrołęka till the end of June each year. The submitted materials are not returned to the Author.
6. Each submitted work should be accompanied by the statement of originality, along with a declaration that it has not been submitted for publishing by another editor (the sample to be downloaded from the website of Science Association in Ostrołęka – see Appendix 1 of the Regulations). The statement should include the first Author's home address, phone number and e-mail address. It should also include the consent (signature) of all the co-authors of the work.
7. The works are published in Polish or English language version, in compliance with the language editor's recommendations.
8. The statement attached to the work should also acknowledge particular co-authors' contribution and list the source(s) of the research funds. Ghostwriting and guest authorship are regarded as scientific misconduct, and all the detected cases thereof will be disclosed and documented, including notification of the relevant bodies (institutions employing authors, learned societies, scientific editors associations, etc.).
9. The submitted papers are pre-reviewed and approved for publication by the Editorial Board, further referred to as the Board. The composition of the Board is decided on by the Presidium of Science Association in Ostrołęka.
10. The articles pre-selected by the Board are assessed by the reviewers, in accordance with the reviewing procedure published on the website of Science Association in Ostrołęka (see the bookmark 'The Journals'). Along with the opinion, the reviewer also fills in the conflict of interest declaration, which is included in Appendix 2 of the Regulations. The editor notifies the authors

about the assessment results, reserving the right to keep the review confidential.

11. The editing process is supervised by the editorial secretary, who approves the content layout of the Journals, specifies the requirements for the published articles, liaises with the reviewers, submits part of the materials to be approved by the Editorial Board, cooperates with the Board and another institutions to the extent ensuring maintaining proper scientific standards of the Journals and observing the editorial cycle.
12. The editors reserve the right to decline articles without giving reasons.
13. The submitted materials which do not meet the specified requirements are returned to the Author/Authors.
14. The Adam Chętnik Science Association in Ostrołęka does not offer payment for the materials which have been approved for publication.
15. The original (referential) version of the periodical is the paper edition. The Journals are also available on the website of Adam Chętnik Science Association in Ostrołęka – www.otn.org.pl, in the bookmark 'The Journals'.

Wymagania wydawnicze – „Zeszyty Naukowe OTN”

1. Artykuły powinny być przygotowane w formie wydruku komputerowego oraz w wersji elektronicznej, w języku polskim lub angielskim. W celu usprawnienia procesu wydawniczego prosimy o rygorystyczne przestrzeganie poniższych zasad:
 - przesłany artykuł powinien być opatrzony dokładną afiliacją Autora/ Autorów,
 - objętość artykułu nie może przekraczać 15 stron formatu A4,
 - imię i nazwisko Autora/ów – czcionka 12 pkt,
 - nazwa instytucji/jednostki naukowej – czcionka 12 pkt,
 - tytuł artykułu w języku polskim i angielskim – czcionka 14 pkt (bold); podtytuły – czcionka 12 pkt (bold),
 - do publikacji należy dołączyć słowa kluczowe (3–5) oraz streszczenie nieprzekraczające 15 wierszy napisane w językach polskim i angielskim – czcionka 11 pkt,
 - tekst zasadniczy referatu pisany czcionką Times New Roman CE – 12 pkt,
 - odstęp między wierszami – 1,5,
 - jeżeli referat zawiera tabele (najlepiej wykonane w edytorze Word albo Excel) lub rysunki (preferowany format pdf, eps), należy dołączyć pliki źródłowe,
 - tabele i rysunki powinny być zaopatrzone w kolejne numery, tytuły i źródło,
 - przy pisaniu wzorów należy korzystać wyłącznie z edytora równań dla MS WORD,
 - preferowane formaty zdjęć: TIFF, JPG (o rozdzielczości 300 dpi),
 - w przypadku publikowania prac badawczych układ treści artykułu powinien odpowiadać schematowi: wprowadzenie (ewentualnie cel opracowania), opis wykorzystanych materiałów czy metod, opis badań własnych (omówienie wyników badań), wnioski (podsumowanie), wykaz piśmiennictwa.
2. Odsyłaczami do literatury zamieszczonymi w tekście publikacji są przypisy dolne, które muszą mieć numerację ciągłą w obrębie całego artykułu. Odsyłaczami przypisów dolnych są cyfry arabskie złożone w indeksie górnym, np. ⁽²⁾.
3. Zapis cytowanej pozycji bibliograficznej powinien zawierać: inicjał imienia i nazwisko autora, tytuł dzieła, miejsce i rok wydania, numer strony, której dotyczy przypis; w przypadku pracy zbiorowej: tytuł dzieła, inicjał imienia i nazwisko redaktora, miejsce i rok wydania; w przypadku pracy będącej częścią większej całości – także jej tytuł, inicjał imienia i nazwisko redaktora. Źródła internetowe oraz akty prawne należy podawać także jako przypis dolny.
4. W wykazie piśmiennictwa zamieszczonym w kolejności alfabetycznej na końcu publikacji należy podać kolejno: nazwisko autora/ów i pierwszą literę imienia, rok wydania, tytuł pracy (czcionka italic), wydawnictwo oraz miejsce wydania. Przykłady:
 - wydawnictwa książkowe: **Gołota J. 2000. Ostrołęka miasto i powiat w okresie międzywojennym**, Wydawnictwo OTN im. A. Chętnika, Ostrołęka.

- prace zbiorowe: **Bednarek T. (red.) 2001.** *Dowód osmologiczny. Aspekty kryminalistyczne i procesowe*, Wydawnictwo CLK KGP, Warszawa.
- czasopisma: **Rosak M., Pękała M. 2007.** *Obszary niepewności w procesie wizualizacji śladów linii papilarnych w ujęciu statystycznym*, Wydawnictwo CLK KGP Warszawa, „Problemy Kryminalistyki”, nr 258.
- strony internetowe: www.ostroleka.pl (dostęp: 1.10.2006).
- akty prawne: Ustawa z dnia 27 lipca 2002 r. o zmianie ustawy o szkolnictwie wyższym oraz ustawy o wyższych szkołach zawodowych, Dz. U. z 2002 r. nr 150, poz. 1239.

Uwaga:

- teksty niespełniające powyższych wymagań zostaną zwrócone autorowi.

The Scientific Journals of Science Association in Ostrołęka – publishing requirements

1. The articles should be submitted both in electronic and paper version, either in Polish or in English. To improve efficiency of the editing procedure, we strongly recommend strict adherence to the following conditions:
 - The submitted article should include a detailed Author(s)' affiliation;
 - The length of the article should not exceed 15 A4 pages;
 - The Author(s)' name – font size 12,
 - The name of the institution – font size 12;
 - The article's title in Polish and English – font size 14 (bold); subtitles – font size 12 (bold);
 - The article should also include the key words (3–5) and an abstract (up to 15 lines) in both language versions – font 11;
 - The main body of the article should be written in font type Times New Roman CE – size 12,
 - The line spacing – 1,5,
 - If the article includes tables (preferably created in Word or Excel) or drawings (in pdf, eps), the source files should be included,
 - The tables and drawings need to be properly numbered and have the titles and sources listed,
 - When writing formulas, only MS WORD equation editor must be used;
 - The preferred picture format is TIFF, JPG (resolution 300 dpi),
 - In case of research papers, the layout should fit in the following pattern: introduction (alternatively, the main objective), description of the reference materials and the methods applied, an account of the Author's own research work (presenting its results), a conclusion (summary), and the references;.
2. The references are listed in the footnotes which must be continuously numbered throughout the entire article with Arabic numbers in top index, i.e.(2).
3. The references cited in the text should include: the name initial and the full surname of the author, the title, the place and year of publication, the page number; in case of collective work, the title of the reference, the name initial and the full surname of the editor the place and year of publication; similarly, in case of work which is a part of a bigger publication – its title, first name initial and full surname of its editor. The internet sources and legal acts should also be listed in the footnotes.
4. The complete bibliography put at the end of the article in alphabetical order should include: the author(s)' surname and name initial, the year of publication, the title (in italics), the publisher and the place of publication, as shown in the examples:
 - books: **Gołota J. 2000.** *Ostrołęka miasto i powiat w okresie międzywojennym*, Wydawnictwo OTN im. A. Chętnika, Ostrołęka.
 - collective works: **Bednarek T. (red.) 2001.** *Dowód osmologiczny. Aspekty kryminalistyczne i procesowe*, Wydawnictwo CLK KGP, Warszawa.

- periodicals: **Rosak M., Pękała M. 2007.** *Obszary niepewności w procesie wizualizacji śladów linii papilarnych w ujęciu statystycznym*, Wydawnictwo CLK KGP Warszawa, „Problemy Kryminalistyki”, nr 258.
- Internet websites: www.ostroleka.pl (access: 1.10.2006).
- legal acts: Ustawa z dnia 27 lipca 2002 r. o zmianie ustawy o szkolnictwie wyższym oraz ustawy o wyższych szkołach zawodowych. Dz. U. z 2002 r. nr 150, poz. 1239.

Attention:

- the articles which do not follow the specified requirements will be returned to the Author.